

VIRTUTE REBUSQUE GESTIS

Zbornik povodom 20. godišnjice

Odsjeka za povijest

Filozofskog fakulteta

u Splitu

2024.

Uredili Tonija Andrić i Nikša Varezić

Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest

VIRTUTE REBUSQUE GESTIS

IZDANJA FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U SPLITU
EDITIONES FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS SPALATENSIS

IZDAVAČ / PUBLISHER

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu – Odsjek za povijest
University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences – Department of History
Poljička cesta 35, 21000 Split

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER

prof. dr. sc. Ina Reić Ercegovac

UREDNICI / EDITORS

izv. prof. dr. sc. Tonija Andrić
doc. dr. sc. Nikša Varezić

LEKTURA / LANGUAGE SUPERVISION

Ante Subašić

PRIJEVOD / TRANSLATION

Marko Ercegović

RECENZENTI ZBORNIKA / REVIEWERS OF THE VOLUME

prof. dr. sc. Oliver Jens Schmitt
prof. dr. sc. dr.h.c. Ludwig Steindorff

UDK / UDC

Margita Zakarija (Sveučilišna knjižnica, Split)

GRAFIČKA OBRADA / LAYOUT

Redak d. o. o., Split

SLIKA NA OVITKU

Libar Marca Marula Splichianina uchom se vsdarsi Istoria sfete vdouice,
Judit u versih haruacchi slosena. – [2. izd.]

<In Vinegia : Per Bernardino Benalio, 1522.> – [35] l. : ilustr. ; 8° (21 × 14,5 cm)
NSK Zagreb R II C – 8° – 100

ISBN (Tisak): 978-953-352-114-5

ISBN (Online): 978-953-352-157-2

Tiskano izdanje odobrilo Vijeće Filozofskog fakulteta u Splitu odlukom od 21. 2. 2024.
Online izdanje odobrilo Vijeće Filozofskog fakulteta odlukom od 17. lipnja 2026.

VIRTUTE REBUSQUE GESTIS

Zbornik povodom dvadesete godišnjice
Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu

Uredili:
Tonija Andrić
Nikša Varezić

Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest
Split, 2026.

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNIKA.....	9

PRVI DIO

RASPRAVE I PRILOZI PROFESORA I SURADNIKA	13

Inga Vilogorac Brčić NILSKI PEJZAŽ IZ SALONE.....	15

Ivan Matijević O SALONITANSKOME NATPISU CENTURIONA TITA LELIJA SEVERA IZ TREĆE KIRENAIČKE LEGIJE (<i>LEGIO III CYRENAICA</i>)	29

Zvonimir Forker EIN RÜCKBLICK AUF DIE LITERATUR ÜBER SARKOPHAGE DES BRAČ-SALONITANER TYPUS	43

Ivan Basić KOMPARATIVNI MODELI DEGRADACIJE POSTRIMSKOG GRADA U NOVIJOJ LITERATURI	63

Mirjana Matijević Sokol BENEDIKTINCI I PISMENOST U SPLITU U SREDNJEM VIJEKU	97

Zrinka Podhraški Čizmek <i>TRANSLATIO</i> SVETE LORETSKE KUĆE: HRVATSKO-MEDITERANSKA PARADIGMA.....	117

Emir O. Filipović VITEZ I SPLITSKI GRAĐANIN, KNEZ RESTOJE IZ LIVNA	141

Tonija Andrić MLETAČKI ARHIVSKI FOND <i>CANCELLERIA INFERIORE</i> . <i>NOTAI</i> KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE EKONOMSKE I DRUŠTVENE POVIJESTI ISTOČNOJADRANSKOGA SREDNJOVJEKOVLJA	165
Mladenko Domazet BRATOVŠTINE U KAŠTEL LUKŠIĆU OD 16. STOLJEĆA DO SUVREMENOGA DOBA	191
Nikša Varezić KOMPROMIS JE IPAK MOGUĆ: ODNOSI IZMEĐU CRKVE I DRŽAVE NA PRIMJERU KRŠENJA CRKVENOG AZILA U DUBROVNIKU 1662. GODINE	225
Frane Prpa UBIKACIJA OSMANSKOGA ŠARAMPOVA U DRNIŠU	261
Lovorka Čoralić ZADRANI U MLETAČKIM PREKOMORSKIM KONJANIČKIM POSTROJBAMA U 18. STOLJEĆU	273
Edi Miloš..... HEUREUX COMME UN SAINT EN FRANCE : LES ANNÉES PARISIENNES D'IVAN MERZ (1920-1922)	327
Stjepan Stipanović, Marko Trogrlić ODABRANI NAGLASCI ANTE TRUMBIĆA O HRVATSKIM POLITIČKIM PRAVIMA. NACRT ZA JEDNU SINTEZU	345
Luka Marković DON FRANE BULIĆ I ANTE TRUMBIĆ U IZAZOVIMA DIKTATURE	367
Tomislav Galović PRINOSI VLADIMIRA RISMONTA (1902. – 1994.) RAZVITKU POMOĆNIH POVIJESNIH ZNANOSTI I HRVATSKE HISTORIOGRAFIJE (RAD NA IZDAVANJU SPLITSKE DIPLOMATIČKE GRAĐE I POVIJESNIH DJELA)	395

Josip Vrandečić TALIJANSKO PALJENJE PUČIŠĆA NA BRAČU: PRIGODOM 80-GODIŠNJICE STRADANJA (1943. – 2023.).....	431

Aleksandar Jakir SJEĆANJE NA GRAĐANSKI RAT. DA LI JE MULTIPERSPEKTIVNO POVIJESNO PAMĆENJE MOGUĆE I POŽELJNO ZA RAZUMIJEVANJE POVIJESTI 20. STOLJEĆA?	463

DRUGI DIO

DJELOVANJE ODSJEKA ZA POVIJEST

FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU 2014. – 2024. G.....	493

Tonija Andrić, Nikša Varezić STUDIJ POVIJESTI NA FILOZOFSKOM FAKULTETU U SPLITU: JUČER, DANAS, SUTRA	495

Loranda Miletić O SURADNJI ODSJEKA ZA POVIJEST FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU I AGENCIJE ZA ODGOJ I OBRAZOVANJE	499

Ivan Čorić UDRUGA »TOMA ARHIĐAKON« – ISHA SPLIT: OD IDEJE DO ZBILJE.....	505

Ante Subašić ISKUSTVA SPLITSKOGA HUMANIZMA 21. STOLJEĆA	509

DODATCI.....	517

KAZALO IMENA.....	539

RIJEČ UREDNIKA

Dvadeset godina djelovanja Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu obilježava se u godini kada se hrvatska kulturna i znanstvena javnost pri-seća 500. godišnjice smrti Marka Marulića. Na tu se veliku obljetnicu vizualno referira i naslovnica ovoga Zbornika, koja neodoljivo podsjeća na početne strane prvotiska Marulićeve Judite. Stih iz naslova, upravo zbog svoje višeznačnosti i simbolike, preuzet je iz Marulićeva latinskoga versifikatorskog korpusa, točnije iz njegovoga starinaruskog i epigrafičkog spisa »Tumač uz natpise starih« koji je nastao početkom 16. stoljeća. Obraćajući se u tome tekstu sugrađaninu i prijatelju Dmini Papaliću, s kojim je u humanističkome zanosu po splitskoj okolini prikupljao svjedočanstva starine, Marulić pripovijeda o slavnome podrijetlu i nastanku rodnoga grada. Ubraja u slavne splitske povijesne crtice i onu koja Salonu vezuje za rođenje rimskoga cara, koji na carski položaj nije dospio po dinastijskome pravu, nego – primjećuje Marulić – zahvaljujući vlastitim zaslugama (*virtute rebusque gestis*). Marulić se tom prilikom ne predstavlja tek kao običan ljubitelj starine, nego kao netko tko je, između ostaloga, posjedovao i historigrafski *gen*, sposobnost objektivnije povijesne prosudbe. Jedan, dakle, od najznamenitijih humanista svoje epohe, duboko prožet kršćanskom duhovnošću, »poganskome« caru, koji je u povijesnoj memoriji ostao upamćen i kao žestoki progonitelj kršćana, pripisuje brojne povijesne zasluge i vrline. Tih nekoliko Marulićevih stranica spada ne samo u dragocjen dio njegovoga opusa nego i u važnija povijesna svjedočanstva o Splitu uopće. S druge, pak, strane, naslov ovoga našeg Zbornika referira se i na minulo razdoblje djelovanja Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, koji uz ostale znanstvene i kulturne institucije grada pod Marjanom, marljivo i predano nastavlja njegovati tradiciju i duh splitskoga humanizma, koji živi i u našoj suvremenosti.

Zbornik je sastavljen od triju cjelina. Prvu sačinjavaju znanstvene i stručne rasprave nastavnika i suradnika Odsjeka za povijest. U drugome se dijelu Zbornika mogu pročitati tekstovi o nastavnoj, znanstvenoj i izdavačkoj djelatnosti Odsjeka prethodnih dvaju desetljeća te, za nas posebno vrijedna, svjedočanstva

studenata vezana za njihovo studiranje na ovome Odsjeku. Naposljetku, među Dodatcima u trećemu dijelu mogu se pronaći podatci koji i statistički prikazuju znanstveno-nastavni rad Odsjeka za povijest.

Radovi objavljeni u ovome Zborniku predstavljaju, nadamo se, vrijedan historiografski doprinos. Rezultat su temeljitoga, često iscrpljujućeg istraživačkog rada. Teme su to koje i inače zaokupljaju autore u njihovome profesionalnom radu dok neke pak sabrane pod ovim naslovom, za autore predstavljaju i značajan iskorak – ne samo u tematskome nego i u metodološkome smislu. Predstavljaju kontinuitet dugogodišnjega znanstveno-istraživačkog rada, svakoga autora, čime se sve ove godine obogaćuje i njihov nastavno-pedagoški angažman na našem Odsjeku, predano formirajući nove mlade generacije povjesničara.

Prethodni Zbornik iz 2014. godine kojim je obilježeno prvo desetljeće djelovanja Odsjeka objedinio je radove onih autora koji su mahom, kao vanjski suradnici, svojim nastavnim angažmanom znatno pripomogli pokretanju i prvim godinama djelovanja studija povijesti u Splitu, ali i radove novoformiranoga splitskog nastavnog kadra koji je ubrzo, od akademske godine 2008./09., preuzeo vođenje i samostalno djelovanje Odsjeka. Ono što ovom prigodom posebno veseli jest činjenica da se u ovome Zbornik nalaze i znanstveni radovi najmlađe generacije povjesničara, stasalih upravo na splitskome Odsjeku, ili pak radovi autora koji su svoje doktorske disertacije u međuvremenu obranili na modulu povijesti na poslijediplomskome sveučilišnom studiju »Humanističke znanosti« Filozofskog fakulteta u Splitu. Autorski doprinosi naših vanjskih suradnika, kolega i prijatelja ovome Zborniku svjedoči ne samo o dobroj međusobnoj suradnji nego i o zajedničkim nastojanjima u oblikovanju čvrste humanističke baze, koja će znati graditi mostove između tradicije i suvremenosti, poticati dijalog, kreativnost i interdisciplinarni pristup, podržavati mlade istraživače u njihovim nastojanjima te otvarati put novim spoznajama. Jedino je tako moguće odoljeti svim izazovima s kojima se suočava humanistika u našoj suvremenosti. Svakako, ističemo činjenicu da je prilog vanjskih suradnika trebao biti još brojniji, međutim usprkos obostranoj iskrenoj želji i nastojanjima u tome smislu, prevagnuli su vrijeme i zadani rokovi, koji su definirali konačan broj sudionika.

Zaključno, željeli bismo osobito naglasiti da je ovaj Zbornik rezultat sinergijske suradnje između profesora Odsjeka za povijest te studenata našega splitskog studija povijesti. Ovaj naslov predstavlja malo, ali značajno svjedočanstvo

zajedničke predanosti, tek jedan u nizu uspješnih rezultata koje smo zajednički ostvarili. Uvjereni smo da će istinsko prijateljstvo, međusobno poštovanje, koje naš mali kolektiv sve ovo vrijeme čvrsto drži na okupu, te zajednička strast koju gajimo prema prošlosti, baš poput istovjetnih osjećaja koji su nekoć vodili Marka Marulića i Dminu Papalića, i dalje predstavljati čvrst temelj zajedničkih ostvarenja i u budućnosti.

Urednici

Split, veljača 2024. godine

PRVI DIO

RASPRAVE I PRILOZI PROFESORA I
SURADNIKA

INGA VILOGORAC BRČIĆ

NILSKI PEJZAŽ IZ SALONE

UDK: 904:73.027](497.583Salona)“652“

Primljeno: 4. 6. 2023.

Prihvaćeno: 19. 12. 2023.

Pregledni rad

Inga Vilogorac Brčić

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Zagrebu

ivbrbic@ffzg.hr

Prizori Nila koji plavi i egipatske zemlje zabilježeni su na rimskim freskama, mozaicima, reljefu i skulpturi od 2. stoljeća prije Krista do 6. stoljeća poslije Krista. Spomenici s prikazima nilske flore i faune, patuljaka i pigmejaca u *genre* scenama obično su bili dijelom bogate arhitektonske dekoracije, nađeni na lokalitetima visokoga stupnja romanizacije i razvijenoga luksuznog načina života. U europskim su provincijama Rimskoga Carstva uglavnom krasili vrtove i triklinije rimskih vila. Svjedoče naklonost egipatskoj civilizaciji i nisu potvrda egipatskih kultova. Spomenici s nilskim prizorima čine zavidan korpus rimske umjetnosti kojemu pripada i jedan salonitanski primjer. Sačuvani ulomak s reljefom od prokoneškog mramora jedan je od dvaju dijelova rimske česme. U radu je reinterpretiran salonitanski nilski prizor, pri čemu su uočeni novi detalji. Kontekstualizira se na temelju komparativnoga materijala iz čitavoga Rimskog Carstva te se može smatrati, za razliku od znanstvenika koji su se dosad njime bavili, da je vjerojatno krasio salonitansku privatnu kuću, a ne hram posvećen egipatskim bogovima.

Gljučne riječi: Egipat, Salona, Nil, nilski pejzaž, patuljak

Nilski su krajolici bili popularni u rimskome svijetu, od 2. stoljeća pr. Kr. do 6. st. poslije Krista. Najviše ih je na freskama i mozaicima, potom u reljefu na svjetiljkama i terakotnim pločicama. Scene su to Nila koji plavi i njegove obale s tipičnom florom, faunom, različitim građevinama ili poslovima domorodaca, koji su najčešće prikazani kao patuljci ili pigmejci. Prizori su nerijetko i komični ili erotski. Jedinstven je nilski pejzaž u reljefu pronađen u Saloni. Analizirat će ga se i interpretirati u kontekstu korpusa rimskih nilskih pejzaža, ali i u kontekstu ostalih salonitanskih predmeta vezanih za egipatsku civilizaciju.

Godine 2002. Miguel J. Versluys objavio je korpus rimskih nilskih pejzaža.¹ Na temelju podataka o njihovoj rasprostranjenosti, smještaju, ikonografiji, svrsi i dataciji iznio je niz statističkih podataka: najviše nilskih pejzaža nađeno je u Italiji, 64,1 %, zatim u europskim provincijama 15,3 %, u sjevernoj Africi 10,7 %, na Bliskom Istoku 7,6 %, a u samome ih je Egiptu tek 2,3 %. U Italiji ih je najviše iz 2. stoljeća, a nakon toga ih gotovo uopće nema. Lacij i Kampanija dominiraju brojem nilskih pejzaža, potonja regija samo zbog očuvanosti pompejskih spomenika, napose fresaka i mozaika.² U europskim provincijama najviše ih je iz 1. stoljeća i s prijelaza iz 3. u 4. stoljeće. U Španjolskoj i sjevernoj Africi uglavnom se pojavljuju u 3. i 4. stoljeću, a u 5. i 6. stoljeću uglavnom su na starome Istoku.³

Nilotica su uglavnom krasila gradnje naselja s visokim stupnjem romanizacije i luksuznoga života. Dominantno se pojavljuju u privatnome kontekstu: ponajviše u rimskim kućama i ladanjskim vilama, kao podne i zidne dekoracije (51,1 %). Zasad nema naznaka da bi žitelji tih kuća bili sljedbenici Izidinih kultova. Najviše ih je u vrtovima (u Pompejima čak 40 %). Ponekad su u javnim gradnjama, obično u termama, nimfejima (mozaici, freske i česme, 7,5 %). U religijskome je kontekstu samo 8,4 % nilskih scena. No, nilski pejzaži nisu krasili samo svetišta egipatskih, nego i drugih bogova (sačuvane su, primjerice, u Apolonovu hramu u Pompejima). U kršćanskim su crkvama simbolizirali pastoralni život i plodnost (Nil je kršćanima jedna od četiriju rajskih rijeka, njegovo plavljenje Božji blagoslov, a patuljci i pigmejci u tome kontekstu izostaju). Nilski su pejzaži najrjeđe zastupljeni u pogrebnome kontekstu (6,9 %), a za njih čak 26 % ne zna se kontekst pronalaska.⁴

Egipatske su se stečevine za helenizma iz Aleksandrije u rimski svijet prenosi dvama putovima. Zapadnim su većinom pristizali kulturni utjecaji (afrička obala, Sicilija i Pozzuoli), a istočni je u prvome redu bio trgovački, s ptolemejskim vojnim bazama (grčki otoci, napose Del, i istočna Italija). Prvim su, smatra se, stigli nilski pejzaži, a drugim Izidini kultovi.⁵ Ipak, rimsko je osvajanje Egipta zasigurno konačno oblikovalo nilske scene: isprva etnografske, postale

---

¹ Miguel J. Versluys, *Aegyptiaca Romana. Nilotic Scenes and the Roman Views of Egypt*, Leiden: Brill, 2002.

² Isto, 240–243.

³ Isto, 244–248.

⁴ Isto, 248–252, 256–258.

⁵ Michel Malaise, *Pour une terminologie et une analyse des cultes isiaques*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 2005., 214.

su stereotipne te se u njima jasno očituje rimski pogled na svijet. S jedne strane, rimskome su promatraču pružale osjećaj dominacije, kontrole i superiornosti, jer izgled Egipćana i njihovi običaji nisu bili u skladu s rimskim normama, a s druge strane, pak, Rimljani nisu mogli potisnuti divljenje egipatskoj zemlji i kulturi. Posvjedočuje to i brojnost egipatskih spomenikā, obeliskā, sfingi, kipičā i amuletā koji su doneseni u rimski svijet, najviše za Kaligule, Flavijevaca, Hadrijana, Severā i Dioklecijana

***

Salona obiluje predmetima koji svjedoče o naklonosti egipatskoj kulturi i civilizaciji te se po tome jasno izdvaja među urbanim središtima rimskih iliričkih provincija. Među njima je i jedan nilski krajolik. Fragmentaran reljef na kamenome bloku (67 x 32 x 38 cm) pronađen je u Saloni 1891. godine (vidi Fotografiju 1). Don Frane Bulić zabilježio je u muzejskome Katalogu (inv. br. D 150) da je to dio kipa s reljefom krokodila, hipopotama i »šaljivih genija« – nije se udubljavao ni u ikonografiju ni u funkciju spomenika.⁶ Prvi ga je objavio K. Prijatelj, dvojeći je li dio kipa ili fontane.⁷ Prvi je detaljno opisao spomenik M. Abramić; objavio je i fotografiju i vlastite crteže reljefa.⁸ N. Cambi pisao je u dvama navratima o salonitanskome nilskom pejzažu, analizirao ga i datirao.⁹ Kataloški su ga objavili M. C. Budischovsky,¹⁰ M. J. Versluys¹¹ te A. Bugarski-Mesdjian¹² koji spomenik, čini se, nisu ni vidjeli – sudeći po šturim i djelomično netočnim opisima. Nilski su pejzaž, naposljetku, u radovima o salonitanskim

⁶ Mihovil Abramić, »Pigmeji i ždralovi«, Zbornik za umjetnosno zgodovino V/VI (1959): 53.

⁷ Kruno Prijatelj, »Einige helenistische elemente in der skulptur des antiken Salona«, *Archaeologia Iugoslavica I* (1954): 30–32, sl. 3.

⁸ M. Abramić, »Pigmeji i ždralovi«: 53–56, sl. 3–6.

⁹ Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*. Split: Književni krug, 2005: 73, sl. 101; »Roman Sculpture from Illyricum (Dalmatia and Istria). Import and Local Production. A Survey«, u: *Akti XII. Međunarodnog kolokvija o rimskoj umjetnosti. Datiranje kamenih spomenika i kriterij za određivanje kronologije*, Pula, 23–28. V. 2011, ur. I. Koncani Uhač. Pula: Arheološki muzej Istre 2014: 24, sl. 30.

¹⁰ Marie-Christine Budischovsky, *La diffusion des cultes isiaques autour de la Mer Adriatique*. Leiden: Brill, 1977: 199, br. 9.

¹¹ M. J. Versluys, *Aegyptiaca Romana. Nilotic Scenes*: 216–217, br. 116.

¹² Anemari Bugarski-Mesdjian, »Traces d'Égypte en Dalmatie romaine: Culte, mode et pouvoir«, u: *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, May 11–14, 2005*, Religions in the Graeco-Roman World 159, ur. Laurent Bricault, Miguel J. Versluys, Paul G. P. Meyboom. Leiden: Brill, 2007: 320–322, sl. 20.

egipatskim spomenicima spominjali K. A. Giunio¹³ i I. Babić.¹⁴ M. Abramić, dakle, najdetaljnije je analizirao spomenik, uz nekoliko sitnih nedostataka (ne bilježi da su pigmejci na desnoj strani opasani i ne definira što leđima okrenuti pigmejca pridržiava lijevom rukom).¹⁵ Nijedan spomenuti znanstvenik nije za-bilježio niti da su dva prikazana plovila tipične nilske lađe od papirusa, a niti su raspoznali još jednu životinju koja napada drugoga pigmejca. Također, u dosadašnjim objavama izostali su tumačenje egipatskih simbola na prikazu i tumačenje spomenika u svjetlu dostupnoga komparativnog materijala.

Kameni je blok s reljefom, dakle, jedan od dvaju koji su se spajali i koji su bili dijelom fontane. Drugi dio nije sačuvan. Uređujući postav lapidarija Arheološkoga muzeja u Splitu M. Abramić postavio je blok na stepenasto postolje na kojemu je i danas. Na gornjoj strani spomenika ležao je, danas vrlo oštećen, lik djelomično obavijen plaštom. Abramić je smatrao da je to vode-ni genij,¹⁶ Cambi je pretpostavio da je vođeno božanstvo, možda sam Nil,¹⁷ a Versluys ne dvoji da je Nil – s čim se slažemo.¹⁸ Vjerojatno je bio naslonjen na vazu ili cijev iz koje je tekla voda u fontanu, a od njega se spušta reljefno stepenište na čijemu se dnu odvija prizor u nilskome krajolik.

Posve lijevo nalazi se palma, najčešće prikazivana »egipatska« biljka nakon lotosa. Simbol je Egipta jer su prema mitu o Ozirisu palme okruživale njegov grob. Kraj nje je prva lađa od papirusa s jarbolom i jedrom, u rijeci označenoj duguljastim valovima. Tipične egipatske lađe od papirusa, namijenjene transportu i ribolovu, čest su motiv na nilskim pejzažima. Budući da se vjerovalo da je Izida u takvoj lađi tražila Ozirisa, Egipćani su smatrali da su ondje sigurni od krokodila koji ih ne napadaju bojeći se Izidina gnjeva. Na lađi su dva pigmejca ili patuljka.¹⁹ U likovnoj su umjetnosti simbolizirali plodnost i seksualnu

---

¹³ Kornelija A. Giunio, »Egyptian Gods on thé Eastern Adriatic Coast«, u: *Aegyptus et Pannonia I*, Acta Symposii anno 2000, ur. H. Győri, Z. Mráv. Budapest: Archaeobooks, 2002: 44.

¹⁴ Ivo Babić, »Naznake za mogući Iseum/Serapeum u Saloni«, u: *Monumenta marmore aereque perenniora*, zbornik radova u čast Anti Rendiću-Miočeviću, *Collectanea Archaeologica Musei Archaeologici Zagradiensis* 3, ur. I. Radman-Livaja, T. Bilić. Zagreb: Arheološki muzej, 2020: 47.

¹⁵ M. Abramić, »Pigmeji i ždralovi«: 53–56.

¹⁶ M. Abramić, »Pigmeji i ždralovi«: 55.

¹⁷ N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*: 73, sl. 101.

¹⁸ M. J. Versluys, *Aegyptiaca Romana. Nilotic Scenes*: 216–217, br. 116.

¹⁹ O patuljcima i pigmejcima na nilskim pejzažima vidi Paul G. P. Meyboom, Miguel J. Versluys, »The meaning of Dwarfs in Nilotic scenes«, u: *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World*,

moć. Niski su i zdepasti, glave su im neproporcionalno velike, bokovi široki, a bedra izražena. Nije vjerojatno da su rimski umjetnici uvijek razlikovali jedne od drugih (na freskama se pigmejci razaznaju po tamnijoj puti). Često su se patuljci i pigmejci prikazivali u borbi s krokodilima i hipopotamima zbog dva razloga: borba malih ljudi s velikim životinjama nasmijavala je promatrače, ali i evocirala poznatu praksu kultnoga ubijanja »Setovih« životinja u Edfuu, središtu štovanja boga Hora koji je, prema mitu, ubio Seta i time osvetio smrt oca Ozirisa. Patuljci i pigmejci Rimljanima vjerojatno nisu predstavljali tipične Egipćane, nego stanovnike daleke zemlje iz mašte. Stvarali su komičan efekt, kako je to u faraonskoj i helenističkoj umjetnosti činio egipatski bog Bes, bradati i nagi patuljak s izraženim spolovilom, često u plesnome pokretu, zaštitnik plodnosti i obitelji.

Na salonitanskome su reljefu petorica nagih patuljaka, samo s pojasom oko struka, a spolovila su im izrazito velika. Prvome slijeva oštećena je glava, ljevicom drži amforu, a desnicom se maša prečke. Drugi je također u pokretu: uspio se popeti na rub broda, ali ga je zgrabila ptica čija se glava izdiže iza krokodilovoga tijela. Može se raspoznati kljun, istaknuta, pernata prsa te noga s trima kandžama, a može se pretpostaviti da bi to mogao biti ždral.²⁰ U desnici drži amforu ravnoga dna, a ljevicom se hvata za prvoga pigmejca. Sredinu prizora zaprema krokodil, okrenut nadesno, gdje je druga skupina pigmejaca. Treći i četvrti su na lađi od koje se vide samo dio ruba te dva vesla. Treći je prikazan sleđa, a krokodil ga je uhvatio za ispruženu desnicu. Ljevica mu visi niz bok lađe, a njome još pridržava toljagu. Iznad njega nazire se oštećeni lik četvrtoga opasanog pigmejca, koji lijevom rukom drži amforu, a desnicom koplje upere-no na krokodila. Na lađu je naslonjen treći opasani pigmejca, kojega rak hvata za predimenzionirani falus. Pod njim je hipopotam razjapljen gubice koji je možda napadao još jednoga pigmejca. Taj je mogao biti prikazan na drugome, nesačuvanom dijelu bloka. Egipćani su krokodile istodobno lovili kao grabežljivce i štovali kao božanstvo (Sobek). Kao i hipopotami, bili su simbol zle moći boga Seta. Rimljanima je krokodil bio simbol osvojenoga Egipta (prigodno Oktavijanove kovanice s natpisom *Aegypto capta*).

Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies May 11–14, 2005, Religions in the Graeco-Roman World 159, ur. Laurent Bricault, Miguel J. Versluys, Paul G. P. Meyboom. Leiden: Brill, 2007: 170–208.

²⁰ Zahvaljujem prof. dr. Bruni Kuntić-Makvić koja je uočila navedeni motiv i upozorila me na nj.

Reljef je iznimno velike kvalitete, a detalji vrlo precizno izrađeni. F. Bulić zabilježio je u muzejskome Katalogu (D 150) da je spomenik izrađen od ital-skoga mramora iz Carrare, a N. Cambi smatra da je od grčkoga, prokoneškog ili penteličkog mramora. Potpuno se slažemo s njegovim mišljenjem da je reljef potpuno dovršen uvezen iz sjeverne Italije.²¹ Cambi ga je datirao u drugu polovicu 1. stoljeća,²² a M. J. Versluys u 2. stoljeće kad su, prema njegovoj statistici, prizori s pigmejima i patuljcima bili česti, pogotovo u borbi s velikim nilskim životinjama.²³

***

U Saloni je nađeno neobično puno malih figuralnih spomenika koji su po-drijetlom iz Egipta ili su rimski, nadahnuti egipatskom kulturom i religijom.²⁴

²¹ N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*: 2005: 73, sl. 101; »Roman Sculpture from Illyricum (Dalmatia and Istria). Import and Local Production. A Survey«: 24, sl. 30.

²² N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*: 2005: 73, sl. 101.

²³ M. J. Versluys, *Aegyptiaca Romana. Nilotic Scenes*: 216–217, br. 116.

²⁴ Spomenici uvezeni iz Egipta ili oni izrađeni u Saloni u čast bogova Izidina kruga analizirani su i interpretirani u više navrata. Njih je najviše istraživao P. Selem (»Egipatska božanstva u Arheološkom muzeju u Splitu«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXI /1959/1963: 94–110; »Egipatski šauabtiji i amuleti u Arheološkom muzeju u Splitu«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXIII-LXIV /1961-1962, 1969/: 125–144; »Boginja s tisuću imena«, u: *Hrvatski znanstveni zbornik*, vol. 1. Zagreb: Matica hrvatska, 1971: 291–332; »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* IX/7 /1972/: 5–104; »Nekoliko zapažanja o difuziji egipatskih kultova po rimskoj Dalmaciji«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXXII-LXXIII /1979/: 79–92; *Izidin trag*. Split: Književni krug, 1997; »Ikonografija lika Harpokrata na spomenicima hrvatskog prostora«, *Signa et litterae*, vol. I, ur. Marina Miličević Bradač. Zagreb: FF Press, 2002: 85–97; »Quelques indices sur les relations entre les divinités autochtones et orientales en Dalmatie romaine«, u: *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević*, radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6 – 8. XI. 2003, ur. I. Mirnik i M. Šegvić. Zagreb: FF Press, 2005: 425–432; *Lica bogova, Izabrana djela*, vol. 1, ur. I. Vilogorac Brčić, Zagreb: Matica hrvatska 2008; »Jadran – Izidinsko more«, *Histria Antiqua* 18 /2009/: 177–183; s Ingom Vilogorac Brčić, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani /ROMIS/, Signa et litterae*, vol. III. Zagreb: FF Press 2012; »Jupiter-Amon na srednjem Jadranu«, *Signa et litterae* vol. IV, ur. Bruna Kuntić-Makvić i Inga Vilogorac Brčić. Zagreb: FF Press, 2013: 119–132), Anemari Bugarški-Mesdžian (»Les 'cultes Orientaux' en Dalmatie Romaine«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 96, 1 /2004/: 563–717; »Traces d'Égypte en Dalmatie romaine: Culte, mode et pouvoir«: 289–328), Kornelija A. Giunio (»Egyptian Gods on the Eastern Adriatic Coast«, u: *Aegyptus et Pannonia I, Acta Symposii anno 2000*, ur. H. Győri, Z. Mráv. Budapest: Archaeobooks, 2002: 21–63), Mladen Tomorad (»The phases of penetration and diffusion of Egyptian artefacts and cults in the region of Istria and Illyricum /from the 7th c. B.C. to the 4th c. A.D./«, u: *Aegyptus et Pannonia* vol. V, ur. H. Győri, A. Szabó. Budapest: Archaeobooks,

Michel Malaise ustanovio je četiri skupine egipatskih spomenika u rimskome svijetu: *Aegyptiaca*, *Pharaonica*, *Isiaca* i *Nilotica*. U prvoj su predmeti podrijetlom iz Egipta ili egiptizirani predmeti nastali prije širenja egipatskih kultova (2. tisućljeće do 4. st. pr. Kr.).²⁵ U drugoj su lagidski i rimski predmeti nastali nakon 2. st. pr. Kr., postavljani u javnim ili privatnim hramovima bogova Izidina kruga te u lararijima.²⁶ Budući da se ne zna mjesto nalaza salonitanskih spomenika podrijetlom iz Egipta, ne može se razlučiti koji bi spadali u prvu odnosno u drugu skupinu. Redom su to ulomak sfinge, zatim niz šauabtija, amuletâ te brončanih kipića egipatskih božanstava, posebice Izide i Ozirisa, brončani kipić Hermesa-Thota, svjetiljke i game s prikazima bogova.²⁷ Na drugim je urbanim ili ruralnim lokalitetima istočne jadranske obale, osim donekle na otoku Hvaru, takvih nalaza zasada iznimno malo, a i u Panoniji također, stoga se može reći da se Salona isticala kao »egiptomanska« metropola čitavoga iliričkog prostora.

Međutim, imajući na umu broj i narav spomenika »istočnjačkih« kultova u Saloni, iznenađuje iznimno malo sačuvanih spomenika koji bi se svrstali u tematsku skupinu *Isiaca*. To su sigurna svjedočanstva kultova božanstava Izidina kruga u rimsko doba (Izide, Serapisa, Anubisa i Harpokrata). Jedini je pouzdani epigrafski izvor iz Pescara, a svjedoči da je u Saloni postojao kolegij Serapisovih vjernika.²⁸ Samo su tri likovna spomenika sigurne potvrde Izidinih kultova: reprezentativna poprsja Izide i Serapisa koja se čuvaju u Kunsthistorisches Museum u Beču.²⁹ Uz natpis iz Pescara, upućuju na to da je u Saloni postojalo i svetište u kojemu su se štovali bogovi Izidina kruga, iako do danas nije arhitektonski potvrđeno.

2013: 185–226; »Early Penetration of Ancient Egyptian Artifacts and Dissemination of the Cults of Egyptian Divinities in Istria and Illyricum /1st Millennium B.C.-1st Century A.D./«, u: *A History of Research into Ancient Egyptian Culture conducted in Southeast Europe*, ur. M. Tomorad. Oxford Archaeopress, 2015, 167–200; »Shabtis from the Museum and Private Collections in Croatia: Dating and Typological Study«, u: *Egypt 2015: Perspectives of Research, Proceedings of the Seventh European Conference of Egyptologists*, 2nd-7th June 2014, Zagreb, Croatia, ur. Mladen Tomorad i Joanna Popielsak-Grzybowska. Oxford 2017: 219–239) i Inga Vilogorac Brčić (»Cults of Isis in Dalmatia«, u: Cambijev zbornik I, ur. Radoslav Bužančić, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44/1 /2019/: 345–358).

²⁵ M. Malaise, *Pour une terminologie et une analyse des cultes isiaques*: 201–204.

²⁶ Isto, 204–2010.

²⁷ Petar Selem, Inga Vilogorac Brčić, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani, Aegyptiaca Salontana*, br. 6–59.

²⁸ Isto, br. 1.

²⁹ Isto, br. 4–5.

Dio fontane s nilskim pejzažom svrstava se u tematsku skupinu *Nilotica*:³⁰ predmeti s nilskim krajolicima koji nisu rađeni ni u Egiptu, a nisu ni nadahnuti egipatskom umjetnošću. Ulomak fontane s nilskim pejzažom jedinstven je kada se sagleda korpus dosad nađenih *Nilotica* koja se najčešće pojavljuju na freskama, mozaicima te u reljefu na svjetiljkama i na terakotnim pločicama. Ne samo da drugdje nije dosada pronađen reljef nilskoga pejzaža na fontani nego se prizor nalik ovdje zabilježenome dosad nije drugdje pojavio. Također, zasada je to jedini nilski krajolik u Iliriku. Jedini spomenik koji ikonografijom donekle podsjeća na nj jest vapnenački reljef iz Gorsija (Székesfehérvár) u Donjoj Panoniji.³¹ Panonski je reljef s prikazom napada vodenih nemanā na natovareno magare i na njegovoga gospodara pigmejca koji je utekao na palmu stilski znatno lošije kvalitete, vjerojatno djelo lokalne radionice.³²

Ne zna se točno gdje je pronađen dio fontane s nilskim pejzažom. N. Cambi pretpostavio je da je pripadala salonitanskome Izeju, koji dosad nije ubiciran iako je sigurno postojao sudeći prema svjedočanstvima Izidina kulta.³³ Spomenik je i jedan od argumenata kojim K. Giunio³⁴ i I. Babić³⁵ osnažuju pretpostavku da je u Saloni postojalo Izidino svetište. Pretpostavljamo da je fontana s nilskim pejzažom sigurno krasila neki vrt, no ne pokazuje namjenu kuće ili imanja gdje se nalazila. Sudeći prema analogijama iz ostatka Carstva, vjerojatnije je da je da bi to bila privatna kuća nekoga imućnog Salonitanca, negoli svetište bogova Izidina kruga. U svakome slučaju, čak i ako je bila u vrtu svetišta, na njoj definitivno ne treba tražiti motive koji bi se izravno povezivali s kultom. Vrt je bio mjesto za dokolicu, *otium*, stoga ondje, primjerice, ni dionizijske scene ne upućuju izravno na kult, nego na odmor, razonodu i uživanje.

³⁰ M. Malaise, *Pour une terminologie et une analyse des cultes isiaques*: 201–204.

³¹ M. J. Versluys, *Aegyptiaca Romana. Nilotic Scenes*, 215, br. 114, Jean Leclant, »Un relief pannonien d'inspiration égyptisante«, *Revue archéologique*, 36 (1950): 147–149.

³² U Saloni je, ovdje valja napomenuti, pronađena i jedna koštana kutija za nakit, s reljefom borbe pigmejca i ždrala (M. Abramić, »Pigmeji i ždralovi«: 59–61, Nenad Cambi, *Antika*. Zagreb: Naklada Ljevak 2002: 202, sl. 311), *genre* scena poznata u literarnim izvorima još od Homera i Hesioda i u likovnoj umjetnosti od 6. st. pr. Kr. (Vaza François) pa se ne svrstava u tipične nilske pejzaže.

³³ N. Cambi, »Roman Sculpture from Illyricum (Dalmatia and Istria). Import and Local Production. A Survey«: 24, sl. 30.

³⁴ K. A. Giunio, »Egyptian Gods on the Eastern Adriatic Coast«: 44.

³⁵ I. Babić, »Naznake za mogući Iseum/Serapeum u Saloni«: 47.

Umjetnici, a i naručitelji nisu uvijek bili svjesni svih simboličnih značenja nilskih pejzaža. Interpretacija je ovisila o kulturnome i društvenome okruženju pa se može reći da su simbolizirali niz fenomena: za vjernike su to bili prizori domovine moćne božice, za rimskoga trgovca odraz njegovoga bogatstva, u rimskim domovima simbol obilja i sreće, u vrtovima svježe hladne vode, a u carskome kontekstu simbol uspješnih osvajanja i vlasti nad svijetom. Tako je i raskošna salonitanska fontana s nilskim pejzažom vjerojatno pobuđivala različite asocijacije i osjećaje domaćinima i gostima koji su boravili u vrtu. Komična scena patuljaka koji bježe pred nilskim životinjama trebala ih je nedvojbeno oraspoložiti i zabaviti, a tipični egipatski motivi pejzaža potaknuli maštu o jednome dalekom, egzotičnom, »drukčijem« svijetu.

Fotografija 1: Ulomak salonitanske fontane s nilskim prizorom

Fotografija 2: Lijeva bočna strana ulomka salonitanske fontane s nilskim prizorom

Fotografija 3: Desna bočna strana ulomka salonitanske fontane s nilskim prizorom

PRILOZI:

Fotografija 1: Ulomak salonitanske fontane s nilskim prizorom (fotograf: Tonći Seser)

Fotografija 2: Lijeva bočna strana ulomka salonitanske fontane s nilskim prizorom (fotograf: Tonći Seser)

Fotografija 3: Desna bočna strana ulomka salonitanske fontane s nilskim prizorom (fotograf: Tonći Seser)

LITERATURA:

Abramić, Mihovil, »Pigmeji i ždralovi«, *Zbornik za umetnosno zgodovino* V/VI (1959): 53–67.

Babić, Ivo, »Naznake za mogući Iseum/Serapeum u Saloni«, u: *Monumenta marmore aereque perenniora*, zbornik radova u čast Anti Rendiću-Miočeviću, *Collectanea Archaeologica Musei Archaeologici Zagrabensis* 3, ur. I. Radman-Livaja, T. Bilić. Zagreb: Arheološki muzej, 2020: 46–55.

Barret, Caitlín E., »Nilotic scene sin Roman art«, u: *Beyond the Nile. Egypt and the Classical World*, ur. Jeffrey Spier, Timothy F. Potts, Sara E. Cole. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2018.

Budischovsky, Marie-Christine, *La diffusion des cultes isiaques autour de la Mer Adriatique*. Leiden: Brill, 1977.

Bugarski-Mesdjian, Anemari, »Les «cultes Orientaux» en Dalmatie Romaine«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 96, 1 (2004): 563–717.

Bugarski-Mesdjian, Anemari »Traces d'Égypte en Dalmatie romaine: Culte, mode et pouvoir«, u: *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies May 11–14, 2005*, Religions in the Graeco-Roman World 159, ur. Laurent Bricault, Miguel J. Versluys, Paul G. P. Meyboom. Leiden: Brill, 2007: 289–328.

Cambi, Nenad, *Antika*. Zagreb: Naklada Ljevak 2002.

Cambi, Nenad, *Kiparstvo rimske Dalmacije*. Split: Književni krug, 2005., 73, sl. 101.

Cambi, Nenad, »Roman Sculpture from Illyricum (Dalmatia and Istria). Import and Local Production. A Survey«, I. Koncani Uhač, ed., u: *Akti XII. Međunarodnog kolokvija o rimskoj umjetnosti. Datiranje kamenih spomenika i kriterij za određivanje kronologije*, Pula, 23–28. V. 2011. Pula: Arheološki muzej Istre 2014: 14–39.

Giunio, Kornelija A., »Egyptian Gods on the Eastern Adriatic Coast«, u: *Aegyptus et Pannonia I*, Acta Symposii anno 2000, ur. H. Győri, Z. Mráv. Budapest: Archaeobooks, 2002: 21–63.

Leclant, Jean, »Un relief pannonicien d'inspiration égyptisante«, *Revue archéologique*, 36 (1950): 147–149.

Malaise, Michel, *Pour une terminologie et une analyse des cultes isiaques*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 2005.

Meyboom, Paul G. P., Versluys, Miguel J., »The meaning of Dwarfs in Nilotic scenes«, u: *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World*, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies May 11–14, 2005, Religions in the Graeco-Roman World 159, ur. Laurent Bricault, Miguel J. Versluys, Paul G. P. Meyboom. Leiden: Brill, 2007: 170–208.

Prijatelj, Kruno, »Einige helenistische elemente in der skulptur des antiken Salona«, *Archaeologia Iugoslavica* I (1954): 33.

Selem, Petar, »Egipatska božanstva u Arheološkom muzeju u Splitu«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXI /(1959) 1963/: 94–110.

Selem, Petar, »Egipatski šauabtiji i amuleti u Arheološkom muzeju u Splitu«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXIII-LXIV /(1961-1962), 1969/: 125–144.

Selem, Petar, »Boginja s tisuću imena«, u: *Hrvatski znanstveni zbornik*, vol. 1. Zagreb: Matica hrvatska, 1971: 291–332.

Selem, Petar, »Egipatski bogovi u rimskom Iliriku«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* IX/7 (1972): 5–104.

Selem, Petar, »Nekoliko zapažanja o difuziji egipatskih kultova po rimskoj Dalmaciji«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXXII-LXXIII (1979): 79–92.

Selem, Petar, *Izidin trag*. Split: Književni krug, 1997.

Selem, Petar, »Ikonografija lika Harpokrata na spomenicima hrvatskog prostora«, *Signa et litterae*, vol. I, ur. Marina Milićević Bradač. Zagreb: FF Press, 2002: 85–97.

Selem, Petar »Quelques indices sur les relations entre les divinités autochtones et orientales en Dalmatie romaine«, u: *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević*, radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6 – 8. XI. 2003, ur. I. Mirnik i M. Šegvić. Zagreb: FF Press, 2005: 425–432.

Selem, Petar, *Lica bogova, Izabrana djela*, vol. 1, ur. I. Vilogorac Brčić. Zagreb: Matica hrvatska 2008.

Selem, Petar, »Jadran – Izidinsko more«, *Histria Antiqua* 18 (2009): 177–183.

Selem, Petar »Jupiter-Amon na srednjem Jadranu«, *Signa et litterae* vol. IV, ur. Bruna Kuntić-Makvić i Inga Vilogorac Brčić. Zagreb: FF Press, 2013: 119–132.

Selem, Petar, Vilogorac Brčić, Inga, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani (ROMIS)*, *Signa et litterae*, vol. III. Zagreb: FF Press 2012.

Tomorad, Mladen, »The phases of penetration and diffusion of Egyptian artefacts and cults in the region of Istria and Illyricum /from the 7th c. B.C. to the 4th c. A.D./«, u: *Aegyptus et Pannonia* vol. V, ur. H. Győri, A. Szabó. Budapest: Archaeobooks, 2013: 185–226.

Tomorad, Mladen, »Early Penetration of Ancient Egyptian Artifacts and Dissemination of the Cults of Egyptian Divinities in Istria and Illyricum /1st Millennium B.C.-1st Century A.D./«, u: *A History of Research into Ancient Egyptian Culture conducted in Southeast Europe*, ur. Mladen Tomorad. Oxford Archaeopress, 2015: 167–200.

Tomorad, Mladen, »Shabtis from the Museum and Private Collections in Croatia: Dating and Typological Study«, u: *Egypt 2015: Perspectives of Research, Proceedings of the Seventh European Conference of Egyptologists*, 2nd-7th June 2014, Zagreb, Croatia, ur. Mladen Tomorad i Joanna Popielsak-Grzybowska. Oxford 2017: 219–239.

Versluys, Miguel J., *Aegyptiaca Romana. Nilotic Scenes and the Roman Views of Egypt*. Leiden: Brill, 2002.

Vilogorac Brčić, Inga, »Cults of Isis in Dalmatia«, u: *Cambijev zbornik I*, ur. Radoslav Bužančić, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44/1 (2019): 345–358.

Summary

Nilotic landscape from Salona

Nilotic landscapes are recorded on Roman frescoes, mosaics, reliefs and sculptures from the 2nd century BC to the 6th century AD. Monuments depicting Nile flora and fauna, dwarfs and pygmies in genre scenes were usually part of rich architectural decoration, found in sites with a high degree of Romanization and a developed luxurious lifestyle. In the European provinces of the Roman Empire, they mostly decorated the gardens and triclinia of Roman villas. One of them was found in Salona, the capital of Roman province Dalmatia. The preserved fragment with a relief, made of Proconnesian marble, is one of the two parts of the Roman fountain. It shows a typical Nile landscape: a palm tree on the bank, a river, two ships and five naked dwarfs, who are trying to escape from Nile animals: crocodiles, hippopotamuses and cranes. The relief is of extremely high quality, the details are very precisely made. It was probably imported from northern Italy and it dates to the 2nd century. In previous publications it has not been noted that the two depicted vessels are typical Nile papyrus ships, nor has the crane attacking a dwarf been recognized. Also, the interpretation of the Egyptian symbols and of the monument in the light of the available comparative material, which were brought forth in this work, were missing. The Nilotic landscape from Salona is unique when you look at the corpus of Nilotic found so far, which most often appear on frescoes, mosaics and in relief on lamps and terracotta tiles. The relief of the Nilotic landscape on the fountain has not been found elsewhere and a scene similar to this one has never appeared elsewhere. Moreover, so far it is the only Nilotic landscape in Illyricum. The exact location of the finding is still unknown. However, there is no doubt that it adorned a garden. Considering the analogies from the rest of the Empire, there is a greater possibility that it was a part of a private villa of some wealthy man from Salona than the sanctuary of the gods of the Isiac circle, as previously assumed. The landscape with the comical scene of dwarves running away from the Nile animals undoubtedly entertained the hosts and guests, all while the typical Egyptian motifs stimulated the imagination of a distant, exotic, »different« world.

IVAN MATIJEVIĆ

O SALONITANSKOME NATPISU CENTURIONA TITA LELIJA SEVERA IZ TREĆE KIRENAIČKE LEGIJE (*LEGIO III CYRENAICA*)

UDK: 003.071(497.583Salona)“652“

Primljeno: 26. 11. 2023.

Prihvaćeno: 8. 1. 2024.

Izvorni znanstveni rad

Ivan Matijević

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

imatijev@ffst.hr

U ovome se radu raspravlja o salonitanskome natpisu centuriona Tita Lelija Severa iz Treće kirenaičke legije. Natpis se datira u rani principat kada je legija boravila u Egiptu odakle je početkom 2. stoljeća premještena u Arabiju. Natpis je nadgrobni ili počasnoga karaktera, a njegov neobičan oblik upućuje na pretpostavku da je bio uglavljen u neku veću arhitektonsku kompoziciju. Severov se natpis ne može povezati s ostalim epigrafskim izvorima koji spominju aktivne pripadnike njegove postrojbe u ovome dijelu Carstva (stela centuriona frumentarija iz Salone, centurionova posvetna pločica iz Tongerena i signiferov posvetni žrtvenik iz Iversheima) i zbog svojih se karakteristika ne može prihvatiti kao izvor o mogućem boravku navedene legije ili jedne njezine veksilacije u Dalmaciji. Najvjerojatnije je objašnjenje da je Sever lokalnoga porijekla te da mu je netko u Saloni postavio kenotafij ili počasni natpis.

Ključne riječi: Salona, Dalmacija, natpis, Legio III Cyrenaica, centurion, počasni natpis, nadgrobni natpis, Egipat, Arabija.

UVOD

Iz Salone potječe odavno poznati natpis centuriona Tita Lelija Severa iz Treće kirenaičke legije (*Legio III Cyrenaica*). U njegovoj prvoj objavi donesen je samo prijepis sadržaja (*T · LAELIO · T · F · / SEVERO · 7 · LEG · III · CYR*) i podatak o mjestu pronalaska.¹ Spomenik se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu pod inventarnim brojem A-261. Natpis je uklesan na uglačanoj vapnenačkoj

¹ CIL 3, 2038.

ploči širine 61 cm, visine 24,5 cm i debljine između 7,5 i 8,5 cm (Fotografije 1 i 2). Spomenik je otklesan na lijevome i desnome rubu stražnje plohe zbog čega mu je na tim mjestima debljina između 3 i 3,5 cm. Stražnja je ploha spomenika također fino uglačana (Fotografije 3 i 4). Slova su pisana pravilnom i vrlo lijepom kapitalom s riječima odvojenima trokutastim interpunkcijskim znakovima. Natpis je raspoređen u dvama redcima. Visina je slova u prvome retku 5,5 cm, a u drugome retku 4,5 cm, osim smanjenoga slova Y čija je visina 2,5 cm. Restitucija natpisa glasi: *T(ito) Laelio T(iti) f(ilio) / Severo 7(centurioni) leg(ionis) III Cyr(enaicae)*.

O MOGUĆEMU KARAKTERU SEVEROVA NATPISA

Ime Tita Lelija Severa, centuriona Treće kirenaičke legije, napisano je u dativu što može značiti da je natpis nadgrobnoga karaktera. Ovu pretpostavku oslabljuje izostajanje uobičajenih elemenata takvih natpisa kao što su pokojnikova starosna dob u trenutku smrti, broj godina provedenih u vojnoj službi, ime osobe koja je postavila spomenik i formulacija *hic situs est*. Stoga, može se pretpostaviti da natpis nije obilježavao mjesto pokojnikovoga ukopa, nego kenotafij,² odnosno prazni ili simbolični grob podignut kao uspomena na pokojnika čije se tijelo nalazi drugdje ili nije uopće pronađeno. Spomenik se svojim neobičnim oblikom ne može usporediti s nekim drugim vojničkim nadgrobnim spomenikom iz Salone iz ranoga principata.³ Možda je bio ugrađen u mauzolej poput onih koji se još uvijek mogu vidjeti u Pompejima.⁴ Međutim, centurionovo ime u dativu može upućivati i na drukčije tumačenje prema kojemu je natpis bio počasnoga karaktera,⁵ odnosno

---

² Maureen Carroll, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*. Oxford University Press, 2006.: 158, 166–168.

³ Usp. Ivan Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*. Zadar: Sveučilište u Zadru (doktorska disertacija), 2015.: 381–671.

⁴ To su, primjerice, natpis Gaja Munacija Fausta (EDCS 45300148=EDR 146579) u zabatu nje-gove grobnice, natpis Lucija Celija (EDCS 45300145) uzidan iznad ulaza u mauzolej, natpis Flavija Filoksena (EDCS 61900123) postavljen ispod niše s njegovim portretom, također na pročelju grobnice koja je imala brojne druge niše s portretima. Treba im dodati i nadgrobni žrtvenik obitelji Stronija, napravljen od pravilnih kamenih blokova s natpisom (CIL 1, 3134=EDCS 26500774=EDR 146579) slobodno uklesanim na dvama prednjim blokovima. Navedeni nadgrobni spomenici nalaze se pored *Porta Nocera*, detaljnije Virginia L. Campbell, *The Tombs of Pompeii. Organization, Space, and Society*. Routledge, 2015.: 212–213, 244–245, 254–256, 274–275.

⁵ Tako ga interpretiraju internetske epigrafske baze, v. EDH HD063322; EDCS 27601593.

da se nalazio na ploči namijenjenoj za ugradnju u bazu za kip.⁶ U rimskome su svijetu gradske zajednice ili udruženja nerijetko postavljali počasne natpise pojedincima koji su ih na neki način zadužili ili su se htjeli pohvaliti da su s njima povezani. Tako se znalo počastiti i legijske centurione.⁷ Neovisno o tome koja je pretpostavka točna i neovisno o tome postoji li neko treće tumačenje, spomenik se prema svojim epigrafskim karakteristikama, odnosno upotrebi tročlanoga imenskog obrasca s filijacijom datira u rani principat.⁸

KRATAK PRIKAZ POVIJESTI TREĆE KIRENAIČKE LEGIJE

Severov natpis ne sadrži podatak o broju godina provedenih u vojnoj službi ili podatak o njegovoj starosnoj dobi. Stoga, nemoguće je odrediti je li izravno promoviran u centurionat ili ga je postigao postupnim napredovanjem u legiji nakon što je obavio nižerangirane službe u razredu principala. Legionarima je za drugi način postizanja centurionata obično trebalo između dvanaest i petnaest,⁹ a možda čak i dvadeset godina besprijeckorne službe.¹⁰ Sever je bio jedan od pedeset i devetorice centuriona u svojoj legiji, zapovijedao je centurijom od osamdeset vojnika i bio je odgovoran za njezinu administraciju, održavanje

⁶ Emil Ritterling, »Legio.« *Paulys Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1925.: 1509. Zahvaljujem prof. dr. sc. Draženu Maršiću (Odjel za arheologiju, Sveučilište u Zadru) s kojim sam razmijenio mišljenja o spomeniku. On također smatra da je natpis najvjerojatnije namijenjen ugrađivanju, ali ne previsoko zbog veličine slova. Nije isključio mogućnost da je natpis pripadao bazi kipa.

⁷ Usp. Elizabeth Forbis, *Municipal Virtues in the Roman Empire: The Evidence of Italian Honorary Inscriptions*, [Beiträge zur Altertumskunde, ur. Ernst Heitsch, Ludwig Koenen, Reinhold Merkelbach, Clemens Zintzen, Band 79]. Stuttgart – Leipzig: B. G. Teubner, 1996.: 73 i d.; kat. br. 270 (*CIL* 9, 5839); kat. br. 324 (*CIL* 11, 5960); kat. br. 347 (*CIL* 11, 5693); kat. br. 403 (*CIL* 11, 390); kat. br. 404 (*CIL* 11, 391). Dobri primjeri počasnih natpisa dvojice primipila potječu iz foruma u Jaderu, v. Kornelija A. Giunio, Nikola Cesarik, David Štrmelj, »Šest baza počasnih statua iz Jadera.« *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 35 (2018): 194–206; također v. i James R. Summerly, *Studies in the legionary centurionate*. Durham: Durham University (doktorska disertacija), 1992.: 52 (<http://etheses.dur.ac.uk/1503/>) (6. rujna 2023.). Međutim, velika razlika između Lelijeva natpisa i ovih kojima se odaje počast centurionima jest što su oni zabilježili mnogo bogatije vojne karijere u kojima je nerijetko bilo višestrukih centurionata.

⁸ Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 1969.: 27.

⁹ Pat Southern, *The Roman army*. Santa Barbara: ABC-Klio, 2006.: 130; Kate Gilliver, »The Augustan Reform and the Imperial Army.«, u: *A Companion to the Roman Army*, ur. Paul Erdkamp. Blackwell Publishing 2007.: 191–192.

¹⁰ Brian Dobson, David J. Breeze, »The Rome Cohorts and the Legionary Centurionate.«, *Epigraphische Studien* 8, (1969): 103.

vježbi i discipline i vodstvo u bitki.¹¹ Čini se da centurioni nisu otpušteni nakon dvadeset i pet godina službe. Neki epigrafski izvori svjedoče da su mogli biti aktivni u neuobičajeno visokoj životnoj dobi od sedamdeset ili osamdeset godina. Zbog vrlo vrijednoga iskustva bili su od neprocjenjive važnosti za postrojbu u kojoj legati i tribuni svoje službe obično nisu obavljali duže od tri godine.¹²

Iako je prilično nepoznato najranije razdoblje povijesti Treće kirenaičke legije, nema sumnje da je osnovana tijekom kasne Republike i da je od prvih godina Augustove vladavine smještena u Egiptu gdje je u logoru pored Aleksandrije boravila do početka 2. stoljeća. Vrlo je malo povijesnih izvora koji svjedoče o aktivnostima legije i njezinih pripadnika izvan matične provincije. Pokušavajući rekonstruirati legijine pokrete i djelovanja tijekom 1. stoljeća, Ritterling se osvrnuo na nalaz iz današnjega Tongerena (*civitas Tungrorum*, u Galiji Belgici ili Donjoj Germaniji) odakle potječe brončana tabula ansata na kojoj piše da je centurion Kvinto Katije Libon Nepot poklonio štit i koplje božici Vihanzi.¹³ Poistovjetio ga je s centurionom čije je ime zabilježeno na natpisu iz Kopta (*Coptus*) u Egiptu¹⁴ prema kojemu je posvetnu pločicu datirao u rano Carstvo, odnosno za Tiberijeva carevanja ili malo kasnije, ističući da je časnik iz legije u udaljenome Egiptu poslan na Rajnu kako bi obavio neki zadatak. Zatim je oprezno pretpostavio da je taj centurion mogao pripadati veksilaciji Treće kirenaičke legije koja se pripremala za sudjelovanje u Kaligulinoj vojnoj kampanji protiv Germana i Brita 39. – 40. godine. Spomenuo je i Severov salonitanski natpis, ali ga nije povezao s pločicom centuriona Nepota, okarakterizirao ga je kao bazu te datirao u 1. stoljeće pretpostavljajući da je Sever također poslan u Ilirik kako bi izvršio neki zadatak.¹⁵ Betz se s time složio napominjući da je vrlo mala vjerojatnost da je legijina veksilacija boravila u Dalmaciji.¹⁶ Štoviše, Severa

¹¹ Brian Campbell, *The Roman Army, 31 BC–AD 337*. London: Routledge, 1994.: 46–47; Lawrence Keppie, *The making of the Roman army: from Republic to Empire*. London: Routledge, 1998.: 151; Yann Le Bohec, *The Imperial Roman Army*. London – New York: Routledge, 2001.: 43–45; Kate Gilliver, »The Augustan Reform and the Imperial Army.«: 190–191.

¹² Kate Gilliver, »The Augustan Reform and the Imperial Army.«: 191.

¹³ CIL 13, 3592=EDH HD040405: *Vihansae / Q(uintus) Catus Libo Nepos / centurio leg(ionis) III / Cyrenaicae scu/tum et lanceam d(ono) d(edit)*.

¹⁴ CIL 3, 6627.

¹⁵ E. Ritterling, »Legio«: 1506–1509.

¹⁶ Artur Betz, *Untersuchungen zur militargeschichte der romischen Provinz Dalmatien*. Wien: Abhandlungen des archaologisch-epigrafischen Seminars der Universität Wien, Neue Folge, Heft 3, 1938.: 45–46.

je nemoguće povezati i sa salonitanskim natpisom centuriona frumentarija Tita Varonija Marona iz ove legije jer ne pripadaju istome vremenu i jer je frumentarijska služba posebnoga karaktera i različita od one običnih vojnika, odnosno centuriona.¹⁷ Prisutnost legije u zapadnome dijelu Carstva donekle je postala jasnija nakon što je u Iversheimu u Donjoj Germaniji otkriven ulomak posvetnoga natpisa njezinoga signifera.¹⁸ Alföldy ga je datirao između 200. i 270. i pretpostavio da je tijekom Galijenove vladavine jedna veksilacija Treće kirenaičke legije, s nekim drugim postrojbama s istoka, dovedena u provinciju kako bi pomogla u odbijanju franačkih napada.¹⁹ Ovaj žrtvenik nije povezao s pločicom iz 150-ak km udaljenoga Tongerena, ali su to učinili drugi autori i datirali je u 3. stoljeće.²⁰ Alföldyjev oprez prihvatili su i izdavači *ILB*²-a koji su uz iscrpnu bibliografiju i navođenje svih mišljenja o tim dvama spomenicima zaključili da natpis iz Iversheima nema vrijednost za datiranje pločice iz Tongerena.²¹

¹⁷ *CIL* 3, 2063; E. Ritterling, »Legio«: 1512; A. Betz 1938, *Untersuchungen zur militargeschichte*: 45; detaljnije o Maronovoj službi i njegovome natpisu v. Ivan Matijević, »Qui cucurrit frumentarius annos XI«. *Tusculum* 7 (2014): 68–71.

¹⁸ *AE* 1968, 392=EDH HD014022: [---] *Q(uintus) Coel[i]us(?) [Procu]leianus s[ig(nifer)] / v(olunt) s(olvit) l(ibens) m(erito) / leg(ionis) III Cyr(enaicae)* [---]. Iz Britanije potječe jedinstvena olovna plomba kojoj na jednoj strani piše ime jedne legije (*Legio VI victrix*) i inicijali vlasnikovoga imena (*L(egionis) VI v(icticis) / M(arci) V(..) C(..)*), a na drugoj strani ime druge legije (*Leg(ionis) III / Cyr(enaicae)*); Barry C. Burnham, Fraser Hunter, Paul Booth, Sally Worrell, Roger S. O. Tomlin, Mark W. C. Hassall, »Roman Britain in 2006«. *Britannia* 38 (2007): 357–358. Navođenje imena Treće kirenaičke legije na ovoj plombi nema vrijednost u pokušaju dokazivanja njezinoga boravka u zapadnome dijelu Carstva.

¹⁹ Géza Alföldy, »Epigraphischen aus dem Rheinland III. Inschriften aus den Kalkbrennereien der niedergermanischen Legionen in Iversheim (Kr. Euskirchen)«. *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985 (Mavors, Roman Army Researches III)*, ur. M. P. Speidel. Amsterdam: Verlag J. C. Gieben, 1987.: 383–385, 388–389. Ovu pretpostavku podupro je Pierre-Louis Gatier, »La Legio III Cyrenaica et l'Arabie.«, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Tome I, (Actes du Congrès de Lyon 17–19 septembre 1998), ur. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. [Collection du Centre d'Etudes Romaines et Gallo-Romaines Nouvelle série, N° 20]. Lyon: Diffusion De Boccard, 2000.: 348.

²⁰ Julianus E. Bogaers, »Civitates und Civitas-Hauptorte in der nördlichen Germania inferior.« *Bonner Jahrbücher* 172 (1972): 331–332. Za dataciju posvetne pločice u 3. stoljeće također Johan Nicolay, *Armed Batavians: Use and Significance of Weaponry and Horse Gear from Non-military Contexts in the Rhine Delta (50 BC to AD 450)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.: 178.

²¹ *ILB*² 29. Zahvaljujem prof. emer. dr. sc. Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier jer je sa mnom podijelila svoje mišljenje o centurionovoj pločici. Ona smatra da je to bio njegov poklon povodom povratka u rodni kraj nakon završetka službe, vjerojatno tijekom 2. ili 3. stoljeća.

Legijine su veksilacije sudjelovale u Armensko-partskome ratu za Neronove vladavine, slamanju židovskoga ustanka u Aleksandriji, legija je podupirala Vespazijanov dolazak na vlast 69. godine, jedna je veksilacija pripadala Titovoj vojsci koja je ugušila Prvi židovski ustanak.²² Vjerojatno je 106. – 107. premještena u novoosnovanu provinciju Arabiju. Natpis na trijumfalnome luku iz Dura Europe datiran u 115./116. dokazuje legijino sudjelovanje u Trajanovu ratu protiv Parta, njezina je veksilacija boravila u Jeruzalemu 116. ili 117. godine, sudjelovala je u operacijama protiv Parta 123., nije jasno je li u slamanju Bar Kobhina ustanka (132. – 135.) bila zastupljena u cijelosti ili jednom veksilacijom. U izvorima se ne mogu pronaći podatci o njezinoj uključenosti u kampanjama Lucija Vera i pobunama Avidija Kasija i Pescenija Nigera. Legijine veksilacije izgradile su amfiteatar u Dura Europi 216., a njezini su pripadnici u tome gradu neprekidno boravili do Elagabalove vladavine. Iako nema izravnih dokaza da je pripadala vojsci Septimija Severa odnosno Aleksandra Severa tijekom njihovih operacija u Mezopotamiji, nema sumnje da su postrojbe iz Arabije, stoga i ova legija, sudjelovale u vojnim djelovanjima na Eufratu protiv Parta i potom protiv Sasanida. Treća kirenaička sudjelovala je u Valerijanovoj istočnoj kampanji u kojoj je car poražen i zarobljen, a čini se da unatoč toj katastrofi, legija nije nestala i da je vjerojatno pripadala vojsci kojom je Aurelijan porazio Zenobijino Palmirsko Carstvo. Poslije ovih događaja o legiji nema spomena u povijesnim izvorima.²³

JE LI TIT LELIJE SEVER RODOM IZ SALONE?

Neovisno o tome je li Severov natpis nadgrobnoga ili počasnoga karaktera, možda bi se razloge njegovoga postavljanja u Saloni moglo objasniti centurionovim lokalnim porijeklom. Prema *OPEL*-u najviše natpisa sa spomenom gentilicija *Laelius* potječe iz Italije (27) poslije koje slijedi Dalmacija (12).²⁴ U provinciji su tijekom ranoga principata njegovi nositelji četiri puta potvrđeni u Liburniji gdje su vjerojatno pripadali autohtonom stanovništvu, a iz Salone potječe samo ulomak jednoga natpisa. U kasnome je principatu koncentracija natpisa dalmatinskih Lelijevaca potpuno drukčija jer je svih sedam pronađeno u Saloni.²⁵ Tijekom

---

²² E. Ritterling, »Legio«: 1506–1509.

²³ E. Ritterling, »Legio«: 1509–1513; P.-L. Gatier, »La Legio III Cyrenaica et l'Arabie.«: 346–349.

²⁴ *OPEL* 3: 16.

²⁵ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*: 91–93. O Lelijevcima u Liburniji i posebno u Aseriji v. Anamarija Kurilić, »Vladajući sloj Aserije: magistrati i dobročinitelji, te njihove familije i obitelji.« *Asseria* 4 (2006): 29–33.

boravka Treće kirenaičke legije u Egiptu novaci su najčešće potjecali iz Male Azije i Sirije, zatim iz Egipta, a nekolicina ih je bila iz Italije i Narbonske Galije.²⁶ Nakon što je premještena u Bostru u Arabiji početkom 2. stoljeća u njezinim redovima bilo je vojnika iz Britanije, Panonije, Norika, Trakije, Kartage i Italije,²⁷ što znači da ih je moglo biti i iz ostalih provincija na zapadu uključujući i Dalmaciju. Štoviše, u Drugoj trajanskoj legiji (*Legio II Traiana*) smještenoj u Egiptu od početka Hadrijanove vladavine potvrđen je jedan vojnik porijeklom iz Varvarije unovačen 132. ili 133.²⁸ Istoj legiji pripadao je Tit Flavije Pomponijan, vrlo vjerojatno Salonitanac, koji je preminuo za Hadrijanove vladavine kada mu je u Saloni postavljen nadgrobni spomenik, možda kenotafij jer nije isključeno da je umro u Egiptu.²⁹ Stoga, smije se pretpostaviti da je Tit Lelije Sever bio dalmatinskoga, odnosno salonitanskoga porijekla što bi značilo da je napustio svoj rodni kraj i otišao u Egipat, odnosno Arabiju kako bi pristupio Trećoj kirenaičkoj legiji.

ZAKLJUČAK

Nema dovoljno argumenata kojima bi se nedvosmisleno moglo utvrditi je li natpis Tita Lelija Severa nadgrobnoga ili počasnoga karaktera. Rješavanje toga problema dodatno otežava neobičan oblik spomenika koji upućuje na pretpostavku da je bio uglavljen u neku veću arhitektonsku kompoziciju. Ako je natpis nadgrobnoga karaktera, mogao bi biti kenotafij jer na njemu nema elemenata kojima se može utvrditi da je označavao mjesto Severova ukopa. Drugo objašnjenje jest da je možda bio ugrađen u neki mauzolej. Ako je natpis počasnoga karaktera, možda je pripadao bazi na kojoj je stajao Severov kip, što otvara novo pitanje. Zašto bi netko u Saloni tijekom ranoga principata postavio takav natpis

²⁶ John C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the principate*. [Occasional publications, 7, ur. Margaret Roxan]. London: Institute of Archaeology, 1983.: 44–47, 154–155, tab. 29; o novačenjima za legije u Egiptu v. Hubert Devijver, »The Roman Army in Egypt (with Special Reference to the Militae Equestres)«, u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Prinzipat II.1*, ur. Hildegard Temporini. Berlin-New York: Walter De Gruyter, 1974.: 455–459, tab. 1.

²⁷ Laurens E. Tacoma, Tatiana Ivleva, David J. Breeze, »Lost Along the Way: A Centurion *Domo Britannia* in Bostra.« *Britannia* 47 (2016), 36.

²⁸ Ovaj se Varvarinac spominje na natpisu (AÉ 1969/70, 633=EDH HD012418) koji sadrži imena 136 veterana otpuštenih iz legije 157. godine, detaljnije H. Devijver, »The Roman Army in Egypt (with Special Reference to the Militae Equestres)«, 458; J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the principate*: 46–47.

²⁹ CIL 3, 2029=EDH HD054794; Dino Demicheli, »Salonitani extra fines Dalmatiae (IV). Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi)«. *Tusculum* 8 (2015): 62–64.

centurionu koji je služio u udaljenome Egiptu? Lelijevci su epigrafski potvrđeni u Liburniji i Saloni što ukazuje na Severovo dalmatinsko, odnosno salonitansko porijeklo. Ako je zaista tako, on je u jednome trenutku svojega života bio unovačen u Treću legiju i poslan na službu u Egipat ili Arabiju. To nije niti nemoguće niti neobično jer jedan natpis iz Egipta, te vjerojatno još jedan iz Salone, potvrđuje da su Dalmatinci služili u Drugoj trajanskoj legiji tada smještenoj u Egiptu. Također, Treća kirenaička legija imala je u svojim redovima vojnike i iz zapadnih dijelova Carstva što znači da se može pretpostaviti da je bilo i onih porijeklom iz Dalmacije, iako za to još uvijek nema izravnih epigrafskih potvrda. Severov je natpis izoliran u Dalmaciji i ovome dijelu Carstva jer se ne može ni kronološki ni ikako drugačije povezati s dvama natpisima iz Porajnja, odnosno ni s centurionovom posvetnom pločicom iz Tongerena i signifеровим posvetnim žrtvenikom iz Iversheima kao ni sa stelom centuriona frumentarija iz Salone. Autor ovoga rada slaže se sa starijim autorima koji su tvrdili da njegov natpis ne može biti potvrda o boravku veksilacije Treće kirenaičke legije u Dalmaciji ili u Saloni. Sever je vjerojatno bio lokalnoga porijekla i netko ga je u Saloni odlučio počastiti natpisom i tako sačuvati uspomenu na njega. Nesumnjivo je dodatan motiv za to bila činjenica što je bio centurion u poznatoj legiji koja je čuvala Egipat i istočne provincije Rimskoga Carstva.

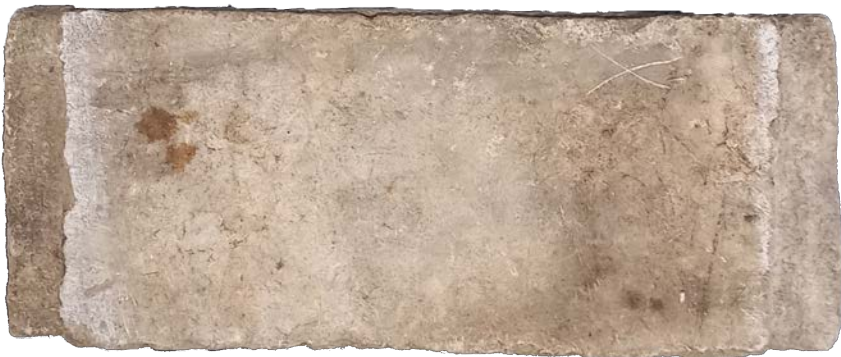
Fotografija 1: Natpis centuriona Tita Lelija Severa

Fotografija 2: Natpis centuriona Tita Lelija Severa

Fotografija 3: Gornja ploha Severova natpisa

Fotografija 4: Stražnja ploha Severova natpisa

PRILOZI:

Fotografija 1: Natpis centuriona Tita Lelija Severa (fotograf: Ivan Matijević)

Fotografija 2: Natpis centuriona Tita Lelija Severa (fotograf: Ivan Matijević)

Fotografija 3: Gornja ploha Severovoga natpisa (fotograf: Ivan Matijević)

Fotografija 4: Stražnja ploha Severovoga natpisa (fotograf: Ivan Matijević)

KRATICE:

AE – L'année épigraphique, Paris 1889.

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1873.

EDCS – Epigraphik Datenbank Clauss Slaby (<http://www.manfredclauss.de/gb/index.html>) (pristupljeno 20. 8. 2023.)

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg (<https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>) (pristupljeno 20. 8. 2023.)

EDR – Epigraphic database Roma (<http://www.edr-edr.it/default/index.php?lang=it>) (pristupljeno 20. 8. 2023.)

*ILB*² – Albert Deman et Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier, Les inscriptions latines de Belgique, Bruxelles 2002.

ILIug – Anna et Jaro Šasel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Situla, 5, Ljubljana, 1963); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Situla, 19, Ljubljana, 1978); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (Situla, 25, Ljubljana, 1986).

OPEL 3 – Onomasticon provinciarum Europae latinarum, vol. III: Labareus-Pythea, ur. Ortolf Harl. Wien, 2000.

LITERATURA:

Alföldy, Géza, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 1969.

Alföldy, Géza, »Epigraphischen aus dem Rheinland III. Inschriften aus den Kalkbrennereien der niedergermanischen Legionen in Iversheim (Kr. Euskirchen).«, u: *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985* [Mavors, Roman Army Researches III], ur. Michael P. Speidel]. Amsterdam: Verlag J. C. Gieben, 1987: 377–393.

Betz, Artur, *Untersuchungen zur militargeschichte der romischen Provinz Dalmatien*. Wien: Abhandlungen des archaologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien, Neue Folge, Heft 3, 1938.

Bogaers, Julianus E., »Civitates und Civitas-Hauptorte in der nördlichen Germania inferior.« *Bonner Jahrbücher* 172 (1972): 310–333.

Campbell, Brian, *The Roman Army, 31 BC–AD 337*. London: Routledge, 1994.

Burnham, Barry C., Hunter, Fraser, Booth, Paul, Worrell, Sally, Tomlin, Roger S. O., Hassall, Mark W. C., »Roman Britain in 2006.« *Britannia* 38 (2007): 357–358.

Carroll, Maureen, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*. Oxford University Press, 2006.

Demicheli, Dino, »Salonitani extra fines Dalmatiae (IV). Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi).« *Tusculum* 8 (2015): 59–77.

Devijver, Hubert, »The Roman Army in Egypt (with Special Reference to the Militae Equestres).«, u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Prinzipat II.1*, ur. Hildegard Temporini. Berlin-New York: Water De Gruyter, 1974.: 452–492.

Dobson, Brian, Breeze, David J., »The Rome Cohorts and the Legionary Centurionate.«, *Epigraphische Studien* 8, (1969), 100–124.

Forbis, Elizabeth, *Municipal Virtues in the Roman Empire: The Evidence of Italian Honorary Inscriptions*. [Beiträge zur Altertumskunde, ur. Ernst Heitsch, Ludwig Koenen, Reinhold Merkelbach, Clemens Zintzen, Band 79]. Stuttgart – Leipzig: B. G. Teubner, 1996.

Gatier, Pierre-Louis, »La Legio III Cyrenaica et l'Arabie.«, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Tome I, (Actes du Congrès de Lyon 17-19 septembre 1998), ur. Yann Le Bohec, Catherine Wolff. [Collection du Centre d'Etudes Romaines et Gallo-Romaines Nouvelle série, N° 20]. Lyon: Diffusion De Boccard, 2000: 341–349.

Gilliver, Kate, »The Augustan Reform and the Imperial Army.«, u: *A Companion to the Roman Army*, ur. Paul Erdkamp. Blackwell Publishing 2007: 183–200.

Giunio, Kornelija A., Cesarik, Nikola, Štrmelj, David, »Šest baza počasnih statua iz Jadera.« *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 35 (2018): 193–218.

Keppie, Lawrence, *The making of the Roman army: from Republic to Empire*. London: Routledge, 1998.

Kurilić, Anamarija, »Vladajući sloj Aserije: magistrati i dobročinitelji, te njihove familije i obitelji.« *Asseria* 4 (2006): 7–72.

Le Bohec, Yann, *The Imperial Roman Army*. (London – New York: Routledge, 2001.

Mann, John C., *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the principate*. [Occasional publications, 7, ur. Margaret Roxan]. London: Institute of Archaeology, 1983.

Matijević, Ivan, »Qui cucurrit frumentarius annos XI.« *Tusculum* 7 (2014): 68–71.

Matijević, Ivan, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*. Zadar: Sveučilište u Zadru (doktorska disertacija), 2015.

Nicolay, Johan, *Armed Batavians: Use and Significance of Weaponry and Horse Gear from Non-military Contexts in the Rhine Delta (50 BC to AD 450)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.

Ritterling, Emil, »Legio.« *Paulys Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1925: 1186–1829.

Southern, Pat, *The Roman army*. Santa Barbara: ABC-Klio, 2006.

Summerly, James R., *Studies in the legionary centurionate*. Durham: Durham University (doktorska disertacija), 1992. (<http://etheses.dur.ac.uk/1503/>) (6. rujna 2023.).

Tacoma, Laurens E., Ivleva, Tatiana, Breeze, David J., »Lost Along the Way: A Centurion *Domo Britannia* in Bostra.« *Britannia* 47 (2016), 31–42.

Summary

On the subject of an inscription dedicated to centurion Titus Laelius Severus from the Legio III Cyrenaica

Due to lack of arguments, it is difficult to determine whether Titus Laelius Severus' inscription is a votive or burial inscription. The issue is even more challenging to solve since the unusual shape of the monument suggests that it was built into some bigger architectural structure. If the inscription was part of a tombstone, then it is a case of a cenotaph, because it doesn't contain any information that would indicate Severus' place of burial. Another explanation would be that the inscription might have been incorporated in a mausoleum. If the inscription was votive, then it is possible that it belonged to a base on which Severus' statue was placed. However, this scenario generates another issue: why would anybody in Salona, during the early Principate, place that kind of inscription to a centurion who served in faraway Egypt? The Laelii are epigraphically confirmed in Liburnia and Salona which implies Severus' Dalmatian, i.e. Salonitan origin. If that is the case, then Severus was, at one point in his life, recruited in the Third Legion and sent to serve in Egypt or Arabia. That shouldn't be interpreted as impossible or unusual, as one inscription from Egypt, and probably one more from Salona, confirm that Dalmatians were serving in the Legio II Traiana, at the time located in Egypt. Moreover, the Legio III Cyreniaca had soldiers from the western parts of the Empire which suggests that it might include ones from Dalmatia, although we still lack direct epigraphical confirmation. The Severus' inscription is one of a kind in Dalmatia and this part of the Empire, since by no means can it be linked to the two inscriptions from Rhineland, i.e. to centurion's votive plaque from Tongeren and signifier's funerary altar from Ivershiem, as well as to the stela of a centurion frumentarius from Salona. I believe that the earlier authors were right with the presumption that Severus' inscription can't be taken as a proof of Legio III Cyrenaica vexillatio residing in Dalmatia or Salona. Most probably, Severus was of local origin, hence somebody in Salona decided to honour him, thus preserve a memory of him. Undoubtedly, an extra reason was the fact that he was a centurion in a famed legion which defended Egypt and eastern provinces of the Roman Empire.

ZVONIMIR FORKER

EIN RÜCKBLICK AUF DIE LITERATUR ÜBER SARKOPHAGE DES BRAČ-SALONITANER TYPUS

UDK: 726.829(497.583)“05“

Primljeno: 30. 9. 2023.

Prihvaćeno: 12. 1. 2024.

Pregledni rad

Zvonimir Forker

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

zforker@ffst.hr

Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus wurden im 6. Jahrhundert in Werkstätten in Salona und auf der Insel Brač hergestellt. Sie wurden aus hochwertigem Kalkstein von der Insel Brač gefertigt und einfach gestaltet, mit einem großen reliefartigen Kreuz als einzigem Schmuck auf der Vorderseite. Obwohl die Typologie, Ikonografie und Verbreitung dieses Sarkophagtypus bekannt sind, stellt die Chronologie eine Herausforderung für Forscher dar. Die Literatur über Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus ist nicht umfangreich, aber in den letzten Jahren hat die Anzahl der Forschungsarbeiten zu diesem Thema aufgrund der kontinuierlichen Entdeckung neuer Exemplare zugenommen. Željko Rapanić, Igor Fisković, Nenad Cambi, Mirja Jarak und Ivan Basić leisteten einen bedeutenden Beitrag zur systematischeren Untersuchung und Definition dieses Sarkophagtypus.

Schlüsselwörter: Sarkophage, Brač-Salonitaner Typus, Literatur, Typologie, Verbreitung, Chronologie

Bei dem Versuch, die Geschichte der Ostküste der Adria im 6. Jahrhundert zu rekonstruieren, stoßen wir auf viele Schwierigkeiten. Einer der Hauptgründe dafür ist der Mangel an schriftlichen Quellen. Die Situation wird durch entdeckte archäologische Funde etwas erleichtert. Eine Gruppe von Sarkophagen, die entlang der gesamten Ostküste sowie an der Westküste der Adria gefunden wurden, nimmt innerhalb dieser Funde eine besondere Stelle ein. Diese Sarkophage wurden in Werkstätten in Salona und auf der Insel Brač aus Kalkstein hergestellt, der auf der Insel Brač abgebaut wurde. Sie waren während der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts ein hochwertiges Exportprodukt, das seinen Platz auf

dem Markt aufgrund der Qualität des Steins, aber auch der qualitativ hochwertigen Meißelarbeit erlangte.

Es gibt ein paar bestimmte Merkmale, anhand derer Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus erkennbar sind.¹ Diese anepigrafischen Sarkophage sind aus hochwertigem Kalkstein hergestellt und sehr einfach geformt und verziert. In der Mitte der Vorderseite des Kastens befindet sich immer eine einzige Verzierung: ein großes, reliefiertes, in mehreren Varianten gemeißeltes Kreuz. Die anderen Seiten der Kiste sind unverziert. Die Kästen haben ähnliche Abmessungen (die Höhe variiert zwischen 0,49 und 0,79 Metern, die Länge zwischen 2 und 2,5 Metern und die Breite zwischen 0,49 und 0,85 Metern), sind aber kleiner als andere zeitgenössische Sarkophage.

Es ist leicht zu erkennen, dass die Typologie, Ikonografie und Verbreitung dieses Sarkophagtypus gut erforscht und klar definiert sind. Was den Forschern jedoch Schwierigkeiten bereitet, ist die Chronologie, da einige Exemplare dieses Sarkophagtypus im Zeitraum vom Ende des 5. bis zum Anfang des 7. Jahrhunderts datiert sind, und die Nichterkennung der Zugehörigkeit einiger Sarkophage zu diesem Typus, was vermehrt bei Fragmenten von Sarkophagen ausgeprägt ist.²

Die Literatur zu diesem Thema ist nicht besonders umfangreich, obwohl die ersten Sarkophage bereits zu Beginn des 20. Jahrhunderts entdeckt wurden.³ Die Forschungsarbeiten unter anderem von Željko Rapanić, der diesen

---

1 Diese Sarkophage wurden in Werkstätten in Salona und Brač aus Stein aus Steinbrüchen der Insel Brač hergestellt. Diese beiden geografischen Bezeichnungen ergeben den am besten geeigneten Namen für diesen Sarkophagtypus und grenzen ihn terminologisch deutlicher von anderen Varianten ab. Die Variante Soliner, für die sich Igor Fisković als erster entschieden hatte, obwohl er die Variante Salonitaner für angemessener hielt, sollte aufgrund der zeitlichen und topografischen Diskrepanz zwischen der antiken Stadt Salona und der altkroatischen Stadt Solin als unangemessen abgelehnt werden. Die Variante Salonitaner, für die sich Nenad Cambi als erster entschieden hatte, war nicht präzise genug, da es fünf verschiedene Formen von Kasten aus der Zeit der Serienfertigung von Sarkophagen in Salona gibt, und nur der letztere von ihnen, ein schlichter Kasten ohne Tabula auf einem mit einem Kreuz verzierten Sockel, entspricht diesem Sarkophagtypus. Die Variante Sarkophage mit zentralem Kreuz am Kasten wäre auch nicht adäquat, da es auch andere Typen von Sarkophagen gibt, die auf die gleiche Art und Weise dekoriert sind.

2 Vgl. Ivan Basić, »Ranokršćanski sarkofag iz Trevisa i njegova grupa.« Radovi Instituta za povijest umjetnosti 39 (2015): 9.

3 In diesem Rückblick werden Forschungsarbeiten kroatischer Historiker, Kunsthistoriker und Archäologen vorgestellt.

Sarkophagtypus als eigenständig erkannt hat, aber auch Igor Fisković, Nenad Cambi, Mirja Jarak und Ivan Basić trugen zu einer systematischeren Erforschung des Brač-Salonitaner Typus von Sarkophagen bei. In den letzten zehn Jahren hat sich die Anzahl der Arbeiten zu diesem Thema erhöht, was wichtig ist, da die Anzahl der neu entdeckten Exemplare kontinuierlich steigt. Dennoch sollte betont werden, dass nur sehr wenige Forschungsarbeiten ausschließlich diesem Sarkophagtypus gewidmet sind. Daher sollte auch auf zahlreiche kürzere Exkurse und Digressionen geachtet werden, in denen über Sarkophage innerhalb der breiteren Thematik diskutiert wird.

LITERATUR

Der erste Forscher, der mit Sarkophagen dieses Typus in Kontakt kam, war Frane Bulić in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Da sein Forschungsschwerpunkt jedoch mehr auf antiken und frühchristlichen Denkmälern lag, blieben die Funde von Sarkophagen des Brač-Salonitaner Typus nur Randnotizen in seinen Berichten. In seinen Notizen von den Untersuchungen in Slano im Jahr 1901 vermerkte Bulić, dass ein Sarkophag mit einem Kreuz mit langen Armen, das den Kreuzen aus dem 5. und 6. Jahrhundert ähnelte, gefunden wurde.⁴ In den Notizen von den Untersuchungen in Vranjic im Jahr 1902 gibt Bulić an, dass zwei Sarkophage, die mit einem Malteserkreuz verziert sind, gefunden wurden.⁵ Etwas Ähnliches befindet sich auch in den Notizen für das Jahr 1903, als in Trogir Teil eines Sarkophags mit einem Malteserkreuz entdeckt wurde. Bulić erwähnt, dass eine solche Verzierung in den Basiliken von Salona im 5. und 6. Jahrhundert vorkommt.⁶ In den Berichten über die Untersuchungen von 1904 in Sikuli, genauer gesagt in Bezug auf die Kirche der hl. Martha in Bijaći, schreibt Bulić über die gefundenen Sarkophag-Fragmente, die er fälschlicherweise für Teile eines Pluteus hält, dass sie mit einem reliefartigen Kreuz innerhalb eines Kreises verziert sind.⁷ Im Jahr 1906

⁴ Frane Bulić, »Necropoli antica cristiana a Slano di Ragusa.« *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXIV (1901): 90–92.

⁵ Frane Bulić, »Ritrovamenti nel cimitero antico cristiano a Crikvine.« *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXXVII (1914): 180–182

⁶ Frane Bulić, »Ritrovamenti di un' antica chiesa a Traù nell' a 1903.« *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXVII (1904): 23.

⁷ Frane Bulić, »Siculi ed i suoi dintorni (ritrovamenti di epoca romana).« *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXVII (1904): 63–64.

wurde bei Arbeiten auf dem Feld in Lovrečina auf der Insel Brač ein Sarkophag gefunden. Bulić notiert, dass dieser Sarkophag mit einem Kreuz mit gleich langen Armen verziert ist.⁸ In dem Bericht über die Burg Rušinac in Kaštel Lukšić aus dem Jahr 1912 erwähnt Bulić einen Sarkophag mit christlicher Ikonografie und weist darauf hin, dass ähnlich verzierte Sarkophage in Marusinac gefunden wurden.⁹ In seinem Bericht über Šolta aus dem Jahr 1920 erwähnt Bulić, dass sich in der Kirche der hl. Helena in Donje Selo ein Sarkophag mit verziertem Kreuz befindet, der als Altarmensa benutzt wurde.¹⁰

Nach den Arbeiten von Bulić vergingen etwa vierzig Jahre, bis die kroatische archäologische und kunsthistorische Literatur erneut Interesse an den Sarkophagen des Brač-Salonitaner Typus zeigte. In seinem Werk über die christlichen Denkmäler in Salona beschrieb Mirko CeciĆ zwei Sarkophage aus Manastirine, die mit einem reliefartigen Kreuz in der Mitte der Vorderseite verziert sind.¹¹

Obwohl ausführlich, erwähnt der Beitrag von Ante Dračevac über die Kirche von Gospa od Lužine in der Nähe von Ston nur beiläufig die archäologischen Untersuchungen, die auf der nahe gelegenen Fundstätte Gorica durchgeführt wurden. Auf dieser Fundstätte, im stratigraphischen Kontext der Kirche der hl. Maria Magdalena, wurde einer der Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus gefunden, den Dračevac korrekt mit einem weiteren Sarkophag dieser Gruppe in Slano in Verbindung brachte. Dračevac bezeichnete beide Sarkophage als Teile der sogenannten Ravenna-Gruppe. Diese Gruppe umfasst Sarkophage, die laut Autor in der Zeit von der zweiten Hälfte des 5. bis zum 7. Jahrhundert hergestellt wurden und mit einem einzigen Symbol dekoriert sind – einem Kreuz, Lamm, Pfau oder Kelch.¹² Obwohl die Kategorisierung des Autors falsch war, wurde zum ersten Mal das Vorhandensein einer geschlossenen Gruppe von Sarkophagen bemerkt, die mit einem Kreuz verziert sind.

---

⁸ Frane Bulić, »Ritrovamenti antichi a Lovrečina di Postire sull'isola Brač.« *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXXII (1909): 38.

⁹ Frane Bulić, »Due sarcofagi a Rušinac di Castel Vitturi (Lukšić).« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* XXXV (1912): 40, 41.

¹⁰ Frane Bulić, »Solentia (Solta, Šolta), Trovamenti antichi ad iscrizioni inedite.« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* XLIII (1920): 115.

¹¹ Mirko CeciĆ, *I monumenti cristiani di Salona*. Milano: Edizioni Pleion, 1963: 161.

¹² Ante Dračevac, »Da li je već u IX st. postojala crkva Bogorodice u Lužinama kraj Stona?« *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 16/1 (1966): 173.

Der Artikel von Ante Šonje über die frühchristliche Basilika in Novalja auf der Insel Pag enthält eine Beschreibung von zwei Sarkophagen, die an der genannten Stätte gefunden wurden und die mit einem Kreuz verziert sind, sowie ihre Datierung – einer stammt aus der frühchristlichen Zeit, während der andere aufgrund stilistischer Merkmale auf das 5. Jahrhundert datiert werden kann.¹³ Obwohl die Datierung des Autors falsch war, wurde erstmals versucht, die Sarkophage dieses Typus genauer zu datieren. Šonjes Forschungsarbeit wurde 1981 durch die Behauptung ergänzt, dass die genannten Sarkophage Teil einer geschlossenen Gruppe sind, die von der östlichen Adriaküste stammt, aus Kalkstein von der Insel Brač hergestellt wurde und stilistisch auf das 5. und 6. Jahrhundert datiert werden kann. Außerdem versuchte er, die äußeren ikonografischen Merkmale der Pag-Exemplare zu interpretieren.¹⁴

Željko Rapanić hat sich als erster systematisch mit den Sarkophagen des Brač-Salonitaner Typus beschäftigt. Er erweiterte seine ersten Feststellungen über zahlreiche frühmittelalterliche Sarkophag, die nur mit einem Kreuz auf der Vorderseite des Kastens verziert waren,¹⁵ indem er einen einfach gestalteten und schlicht verzierten Sarkophagtypus identifizierte, der im Gebiet um das ehemalige Salona auftrat. Bis dahin waren etwa zwanzig solcher Sarkophag erfasst worden, die mit einem einfachen Kreuz mit erweiterten Kreuzarmen verziert waren und manchmal in konzentrischen Kreisen angeordnet waren.¹⁶ Dies war der erste Versuch einer typologischen und topografischen Bestimmung der Sarkophag. Rapanić benannte die Sarkophag und bezeichnete sie als salonitaner Typus. Er bestimmte sie auch typologisch und topografisch und schrieb, dass das reliefartige Kreuz, eine Verzierung, die unter dem Einfluss orientalischer Werkstätten entstand, in drei Formen auf der Vorderseite des Kastens vorkommt. Über die Sarkophag schrieb er, dass sie in der weiteren Region von Salona verbreitet sind, von Šibenik bis Makarska, und zog als erster die richtige Schlussfolgerung, dass die Exemplare des genannten Typus in Ravenna als

¹³ Ante Šonje, »Altchristliche Basiliken in Novalja auf der Insel Pag (Jugoslawien).«, in: *Akten des VII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie*. Città del Vaticano, Berlin: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana i Deutsches Archäologisches Institut, 1969: 699, 704.

¹⁴ Ante Šonje, »Kasnoantički spomenici na otoku Pagu.« *Peristil* 24 (1981): 12

¹⁵ Željko Rapanić, »Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita.« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII (1971): 294, 295.

¹⁶ Željko Rapanić, »Neka pitanja ranosrednjovjekovne latinske epigrafije na našoj jadranskoj obali.«, in: *Materijali XII (IX. kongres arheologa Jugoslavije »Arheološki problemi na jugoslaven-skoj obali Jadrana«)*, Hrsg. Šime Batović. Zadar: Hrvatsko arheološko društvo, 1976: 332.

Importe betrachtet werden sollten.¹⁷ Rapanić gibt eine Zusammenfassung seiner Erkenntnisse in dem Buch *Predromaničko doba u Dalmaciji* (Die vorromantische Zeit in Dalmatien). Dort wird der genannte Sarkophagtypus im Kontext der Kontinuität der lokalen Steinmetzwerkstätten detaillierter behandelt und gemeinsame typologische Merkmale werden dargelegt. Es wird die räumliche Verbreitung der Sarkophage dargestellt, die Tatsache, dass sie Exportgüter sind, wird hervorgehoben und eine Datierung in die zweite Hälfte des 6. Jahrhunderts wird vorgeschlagen.¹⁸

Obwohl Igor Fiskovićs Forschungsschwerpunkt nie ausschließlich auf der Spätantike lag, kann er als derjenige angesehen werden, der maßgeblich zur klaren typologischen, räumlichen und chronologischen Definition des Brač-Salonitaner Sarkophagtypus beigetragen hat. In seinem Werk über die Vorgeschichte und Antike der Halbinsel Pelješac beschrieb Fisković einen Sarkophag in der Nähe der Kirche der hl. Maria Magdalena, der mit einem reliefartigen Kreuz verziert war. Seiner Meinung nach stammte der Sarkophag aus den Steinmetzwerkstätten, die um Solin tätig waren.¹⁹ Ähnliches berichtete er über die frühchristlichen Denkmäler um Naronia und beschrieb einen heute in Slano aufbewahrten Sarkophag. Dieser Sarkophag gehört zu den spätantiken Sarkophagen von Solin.²⁰ Ivan Basić weist völlig zu Recht auf die Ungeeignetheit des Namens Soliner hin und bevorzugt die Variante salonitaner gegenüber Fiskovićs Variante Soliner. Obwohl Fisković selbst den Ausdruck salonitaner²¹ für passender hielt, verwendete er konsequent den Ausdruck Soliner in seinen Forschungsarbeiten, um diesen Sarkophagtypus terminologisch klarer abzugrenzen. Grundlegende Erkenntnisse über diese Gruppe von Sarkophagen

---

¹⁷ Željko Rapanić, »Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga: pokušaj nove interpretacije tzv. sarkofaga Ivana Ravenjanina i sarkofaga koji u natpisu spominje splitskog priora Petra.«, in: *Studije o ranom srednjovjekovlju*, Hrsg. Ivan Basić. Split: Književni krug, 2022: 322, 326, 332, 333.

¹⁸ Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987: 113, 114.

¹⁹ Igor Fisković, »Pelješac u protopovijesti i antici.«, in: *Pelješki zbornik 1*, Hrsg. Stjepan Vekarić. Zagreb: Poljoprivredna zadruha i vinarija »Dingač«, Potomje - SIZ za kulturu općina Dubrovnik i Korčula, 1976: 72.

²⁰ Igor Fisković, »O ranokršćanskim spomenicima Naronitanskog područja.«, in: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Hrsg. Željko Rapanić. Split: Hrv. arheološko društvo, 1980: 243.

²¹ Igor Fisković, »Solinski tip ranokršćanski sarkofaga.« *Arheološki radovi i rasprave* 12/1 (1996): 119.

stammen jedoch hauptsächlich aus Fiskovićs Doktorarbeit mit dem Titel *Uloga ranokršćanskih sjedišta u prostornom uređenju srednjodalmatinskih otoka* (Die Rolle frühchristlicher Sitze in der Raumplanung der mitteldalmatinischen Inseln), die 1975 an der Philosophischen Fakultät der Universität Zagreb verteidigt wurde.²²

Nach Veröffentlichung der beiden wichtigsten Teile der Dissertation in Form von Fachartikeln in Zeitschriften, Fisković hat seine Erkenntnisse über die Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus zusammengefasst.²³ Neben den Sarkophagen auf der Insel Brač legte er eine Beschreibung der meisten bis dahin gefundenen Exemplare an der östlichen und westlichen Adriaküste dar. Fisković datierte die Sarkophage auf die Zeit von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts und wies darauf hin, dass sie Produkte heimischer Werkstätten waren, die sich auf der Insel Brač befanden. Er argumentierte klar, dass diese Sarkophage entlang der Adriaküste exportiert wurden, aber auch ins Landesinnere. Er versuchte auch, die Frage zu beantworten, wer die Werkstätten leitete, die diese Sarkophage produzierten. Bei der Typologie unterschied Fisković mehrere Gruppen, indem er sie anhand ihrer morphologischen Merkmale ausarbeitete.

Abgesehen von der ältesten Gruppe, zu der die Sarkophage gehörten, die noch nicht mit dem typischen reliefartigen Kreuz mit erweiterten Kreuzarmen verziert waren – diese Gruppe könnte man als Entwicklungsgruppe bezeichnen – unterscheidet der Autor drei Haupttypen. Zur ersten Gruppe gehören diejenigen Sarkophage, die mit einem griechischen Kreuz innerhalb eines Kreises verziert waren (*crux coronata*, spätes 5. oder frühes 6. Jahrhundert). Zur zweiten Gruppe gehörten diejenigen Sarkophage, die auf der Vorderseite des Kastens mit einem lateinischen Kreuz mit einer Kreisschreibe am Schnittpunkt der Hasten verziert waren (*crux capitata*, reife 6. Jahrhundert, im Kontext der Justinianischen Reconquista). Zur dritten, letzten Gruppe gehören diejenigen

²² Vgl. I. Basić, »Ranokršćanski sarkofag iz Trevisa i njegova grupa«: 17.

²³ Igor Fisković, »Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača.« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXXV (1981): 128–134. Es ist wichtig zu betonen, dass dieser Artikel die erste synthetische Forschungsarbeit über Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus darstellt. Der zweitgenannte Artikel ist FISKOVIĆ 1982, dessen Schwerpunkt auf der frühchristlichen Kirchenarchitektur der Inseln Brač und Šolta liegt, der jedoch zusammen mit diesem ein Jahr zuvor durchgeführten Artikel ein Ganzes bildet, da die untersuchten Kirchen im archäologischen und funktionalen (räumlichen, liturgischen und sepulkralen) Sinne bieten Kontext zu Sarkophagen, die in ihnen oder um sie herum gefunden wurden.

Sarkophage, die mit flachen Kreuzen mit betont verbreiterten dreieckigen Enden der Arme, ohne kreisförmige Elemente um oder am Kreuz verziert waren (spätes 6. Jahrhundert). Es ist wichtig zu betonen, dass Fisković in diese Typologie auch die auf der westlichen Adriaküste gefundenen Sarkophage einbezogen hat.

Später ergänzte Fisković seine Behauptungen mit neuen gefundenen Exemplaren und er beschäftigte sich auch mit dieser Gruppe von Sarkophagen im Zusammenhang mit dem symbolischen Einbau frühchristlicher Steinskulpturen mit dem Kreuzzeichen in den Heiligtümern mittelalterlicher Kirchen – vorromanischer, romanischer und sogar älterer, in dieser Zeit renovierter – wie eine Art von „Pseudoreliquie“.²⁴ Obwohl sie technisch und künstlerisch hervorragend gemacht sind, stellen die Sarkophage nur eine reduzierte Reflexion der künstlerischen Trends von Konstantinopel dar.²⁵

Nenad Cambi erwähnte zum ersten Mal in seiner Doktorarbeit, wenn auch recht bescheiden, eine Gruppe von Sarkophagen, die mit einem Kreuz in der Mitte des Kastens verziert sind. Ohne sie als eigenen Typus zu erkennen, beschrieb Cambi die Variationen des Kreuzes als zentrales Ornament auf den Sarkophagen. Er datierte solche Sarkophage auf die Mitte des 6. Jahrhunderts.²⁶ In seiner Forschungsarbeit über die Wiederverwendung römischer Sarkophage in Dalmatien erwähnt Cambi auch den Typus von Sarkophagen, die ihr ursprüngliches Aussehen nicht veränderten. Darunter fallen frühchristliche Sarkophage mit einem Kreuz, die in Salona und Umgebung beliebt waren, aber auch an der Westküste der Adria gefunden wurden, da sie ein wichtiger Exportartikel waren.²⁷

Indem er sich systematisch mit Themen der klassischen und frühchristlichen Archäologie befasste, schrieb Cambi mehrmals über diesen Sarkophagtypus. Die unter seinen Forschungsarbeiten wichtigste Arbeit ist jene über Sarkophage, welche mit einem Kreuz in der Mitte des Kastens verziert sind. In dieser Arbeit

---

²⁴ Igor Fisković, »Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama.« *Opuscula archaeologica* 23-24 (1) (1999): 237, 241, 243, 244, 247.

²⁵ I. Fisković, »Solinski tip ranokršćanski sarkofaga.«: 120–125.

²⁶ Nenad Cambi, *Sarkofazi na istočnoj jadranskoj obali (III–VII st. n. e.)*. Doktorarbeit, Zagreb: Filozofski fakultet Zagreb, 1975: 527, 586.

²⁷ Nenad Cambi, »Il reimpiego dei sarcofagi romani in Dalmazia.«, in: *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo*, Hrsg. Bernard Andreae, Salvatore Settis. Marburg: Verlag des Kunstgeschichtlichen seminars, 1984: 82, 84.

wurden alle bis dahin gefundene Sarkophage erfasst und ihre typologische Zugehörigkeit bestimmt. Cambi basierte seine Typologie auf der Betonung der Varianten in der Darstellung des Kreuzes, das als Ausdruck der Manifestation des Glaubens an zentraler Stelle platziert wurde. Sechs Sarkophagtypen sind das Ergebnis der Unterscheidung von Variationen des Grundmotivs des Kreuzes, der Unterschiede in der Gestaltung des Rahmens, in den das Kreuz eingefügt ist, falls vorhanden, sowie der Existenz zusätzlicher Motive neben dem Kreuz. Innerhalb dieser 6 Typen gibt es auch Varianten, die durch die Position des Kreuzes auf der Vorderseite des Sarkophags und das Verhältnis des Kreuzes zum horizontalen Balken der Sarkophagbasis bestimmt werden. Cambi datiert diesen Sarkophagtypus auf das 6. Jahrhundert und zeigt den archäologischen Kontext auf, in dem einige Exemplare dieses Typus gefunden wurden.²⁸ In seinem Buch über Sarkophage der lokalen Produktion in römischen Dalmatien unterscheidet Cambi fünf verschiedene Formen von Kästen aus der Zeit der serienmäßigen Produktion der Steinmetzwerkstätten von Salona. Darunter sind einfache Kästen ohne Tafel – mit oder ohne Sockel – die mit einem Kreuz verziert sein konnten. Solche Sarkophage erschienen um das Jahr 500 und ihre Produktion dauerte bis etwa 600 n. Chr.²⁹

Mirja Jarak hat sich in mehreren ihrer Forschungsarbeiten mit Sarkophagen des Brač-Salonitaner Typus befasst. In ihrer Untersuchung über frühchristliche und frühmittelalterliche Skulptur auf der Insel Rab beschrieb Jarak zwei auf der Insel gefundene Sarkophage. Sie betrachtete sie als Produkte der salonitaner (bračer) Werkstätten und ordnete sie in Fiskovićs Typologie ein. Außerdem übernahm sie seine Datierung der Sarkophage dieses Typus. Darüber hinaus zeigte sie, wie das Motiv des Kreuzes auf den Sarkophagen die Produktion der lokalen Steinmetzwerkstätten auf der Insel Rab beeinflusst haben könnte.³⁰ Jarak schrieb erneut über die beiden genannten Sarkophage in einem Artikel mit Nenad Cambi. Sie stellte fest, dass die Sarkophage sicherlich in das

²⁸ Nenad Cambi, »Sarcofagi con la croce nel centro della cassa.« *Akten des Symposiums „Frühchristliche Sarkophage“*, Hrsg. Guntram Koch. Mainz: Verlag Philipp von Zabern (2002): 47–56.

²⁹ Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*. Split: Književni krug, 2010: 70, 71, 86. Im Gegensatz zu anderen Forschern des Brač-Salonitaner Typus fasste Cambi – wie zuvor Fisković – auch das Wissen über ihre Deckel zusammen, wobei er vorab die Regelmäßigkeit ihrer Gestaltung bemerkte und eine typologische Unterteilung vorschlug.

³⁰ Mirja Jarak, »Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura otoka Raba.« *Starohrvatska prosvjeta* Vol III/37 (2010): 85–87.

6. Jahrhundert datiert werden können, aber sie brachte die Frage nach ihrer genaueren Datierung auf und betonte das Problem des Mangels an einzelnen Funden in den Sarkophagen, die eine engere Datierung ermöglichen würden.³¹ In ihrem Buch *Studije o kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj skulpturi s otoka Raba* (Studien zur spätantiken und frühmittelalterlichen Skulptur von der Insel Rab) schrieb Jarak auch über die Exemplare auf der Insel Rab. Sie ordnete sie der üblichen salonitaner Produktion zu und datierte sie grob auf das 6. Jahrhundert. Was noch wichtiger ist, ist die Suche nach Analogien zu diesen Exemplaren an der östlichen Adriaküste und die Betonung der Tatsache, dass auch bei übereinstimmenden Exemplaren geringfügige Unterschiede bestehen, die das Ergebnis einer freien Interpretation des Modells durch einzelne Meister sind.³²

Als letzter unter den Forschern, der auf synthetische Weise über Sarkophag des Brač-Salonitaner Typus schrieb, soll Ivan Basić erwähnt werden. In seinem Werk über den frühchristlichen Sarkophag von Treviso versuchte Basić, genauere Antworten auf die Datierung dieses Sarkophagtypus zu geben, der Teil eines Massenexports aus Dalmatien war. Durch die Erfassung einer großen Anzahl von bisher gefundenen Exemplaren an beiden Adriaküsten brachte er allgemeine typologische, ikonografische und stilistische Merkmale hervor und stellte fest, dass eine wachsende Anzahl gefundener Exemplare nicht mit ihrer systematischeren Erforschung einherging. Basić argumentierte gegen die Ansichten von Fisković und Cambi und widerlegte die Annahme einer ostgotischen Herrschaft an der Adria als historischen Rahmen für die Produktion und den Export dieses Typus. Basierend auf Vergleichen von architektonischen Plastiken und Kircheneinrichtungen nahm er die Reconquista Iustiniana als Ausgangspunkt. Ikonografische Varianten von Kreuzen in den Kirchen von Salona, die während der Bischofsämter von Honorius II. (527–544) und Petrus (554–562) entstanden sind, stellen die untere zeitliche Grenze dar, während der Zusammenbruch der oströmischen Herrschaft in Dalmatien zu Beginn des 7. Jahrhunderts den Grund für das Ende der Produktion dieses Sarkophagtypus bildete. Diese Behauptungen wurden durch Funde aus Sarkophagen mit intakten

---

³¹ Mirja Jarak, Nenad Cambi, »O Dobrom pastiru kao sepulkralnom motivu u povodu objave fragmenta sarkofaga s otoka Raba.« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 109/1 (2016): 310–312.

³² Mirja Jarak, *Studije o kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj skulpturi s otoka Raba*. Zagreb: FF Press, 2017: 73–79.

Bestattungen in Treviso, Barbat auf der Insel Rab und Split (*Ad basilicas pictas*) weiter gestärkt. Unter ihnen sind die Goldenkolpien, die im Zusammenhang mit den Exemplaren aus Treviso und Barbat gefunden wurden, die wichtigsten. Da diese frühbyzantinischen Funde unabhängig von den Sarkophagen datiert werden können, dienen sie als chronologische Bezugspunkte für die Produktion dieses Sarkophagtypus und werden auf die Mitte des 6. Jahrhunderts datiert.³³

In ihrer Arbeit über die frühchristliche Topografie im Gebiet zwischen den Flüssen Krka und Cetina erwähnte Branka Migotti auch Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus und dokumentierte drei Fragmente und zwei vollständige Sarkophage, die mit einem Reliefkreuz verziert waren.³⁴

Auf der archäologischen Stätte *Ad basilicas pictas* in Split wurden im Jahr 1997 revisions- und schutzbedingte Untersuchungen durchgeführt. Unter den Funden befanden sich drei Sarkophage, von denen einer mit einem Reliefkreuz verziert war und *in situ* gefunden wurde. Es wurde eine osteologische Analyse des Materials innerhalb der Sarkophage durchgeführt, jedoch wurden keine Altersbestimmungsmethoden wie die Radiokarbonmethode (14C) angewendet. Aufgrund der erheblichen Geländeschäden konnten keine zuverlässigeren Schlussfolgerungen über die Entstehung des Friedhofs im Verhältnis zur Architektur gezogen werden.³⁵

Bei der Untersuchung der frühchristlichen Topografie der Inselgruppe Cres-Lošinj schrieb Jasminka Ćus-Rukonić auch über zwei Sarkophage, die neben den Mauern von Osor gefunden wurden und mit einem Kreuz auf der Vorderseite des Kastens verziert waren. Sie datierte sie auf das 6. Jahrhundert und betrachtete sie als ein Zeichen für lebendige Handelsverbindungen zwischen Osor und Salona.³⁶

³³ I. Basić, »Ranokršćanski sarkofag iz Trevisa i njegova grupa«, 7, 9, 13-16. Ivan Basić, »Export of Dalmatian sarcophagi in the 6th century: chronology and topography«, in: TRADE – Transformations of Adriatic Europe (2nd–9th centuries AD), Hrsg. Igor Borzić, Enrico Cirelli et al. Oxford: Archaeopress, 2023: 314–317, 320–322, 324.

³⁴ Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*. Zagreb: JAZU, Zavod za arheologiju, 1990: 6, 33, 43–45.

³⁵ Franko Oreb, Tajma Rismondo, Miroslava Topić, »Groblje«, in: *Ad basilicas pictas*, Hrsg. Franko Oreb, Tajma Rismondo, Miroslava Topić. Split: Konzervatorski odjel u Splitu, 1999: 53, 54.

³⁶ Jasminka Ćus-Rukonić, »The early christian topography of the archipelago of Cres and Lošinj«, in: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae Vol. III*, Hrsg. Nenad Cambi.

Pavuša Vežić schrieb über Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus in der Gegend von Zadar und betrachtete sie als einfach gestaltete und schlicht verzierte Produkte der Steinmetzwerkstatt von Salona aus dem 5. und 6. Jahrhundert.³⁷

In ihrem Buch über das Bildhauererbe im Gebiet des Erzbistums Zadar behandelten Nikola Jakšić und Emil Hilje vier Sarkophage dieses Typus. Neben knappen Beschreibungen und Angaben zum Fundort haben die Autoren die Ikonografie der Sarkophage kurz beschrieben und sie in eine breitere Gruppe eingeordnet, die entlang der gesamten östlichen Adriaküste verbreitet ist.³⁸

Nikola Jakšić und Meri Zornija schrieben über das Fragment eines Sarkophags, das in Kotor gefunden wurde, und betrachteten es als Teil der salonitaner Gruppe von Sarkophagen.³⁹

In mehreren archäologischen Kampagnen zwischen 2002 und 2007 wurde der frühchristliche Komplex auf dem Gelände von Glavčine in Podvršje bei Zadar erforscht. Dort wurde auch ein frühchristlicher Sarkophag mit reliefartigem Kreuz gefunden. Allerdings wurde ihm in mehreren Veröffentlichungen von Ante Uglešić nicht viel Aufmerksamkeit geschenkt, und es wurde versucht, den ursprünglichen Standort des Sarkophags zu bestimmen.⁴⁰

Ivan Matijević schrieb über die Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus in einem Artikel, der sich mit den nicht beschrifteten Sarkophagen befasst, die sich heute *in situ* in der Basilika auf Manastirine befinden. Sechshundsechzig solcher Sarkophage wurden in vier Gruppen eingeteilt, wobei eine von ihnen Sarkophage mit einem Kreuzmotiv an der Fassade umfasst. Matijević gab für

---

Citta del Vaticano, Split: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana I Arheološki muzej, 1998: 215, 216.

³⁷ Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*. Zadar: Arheološki muzej, 2005: 175–177. Pavuša Vežić, »Ranokršćanski reljefi i arhitektonska plastika u Zadru i na zadarskome području.« *Diadora* 22 (2007): 137–138.

³⁸ Emil, Hilje, Nikola, Jakšić, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije - Kiparstvo I (od IV. do XVI. stoljeća)*. Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2008: 15, 16.

³⁹ Nikola Jakšić, »Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike.«, in: *Zagovori svetom Tripunu: blago Kotorske biskupije*, Hrsg. Radoslav Tomić. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009: 84. Meri Zornija, »Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike (katalog).«, in: *Zagovori svetom Tripunu: blago Kotorske biskupije*, Hrsg. Radoslav Tomić. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009: 94.

⁴⁰ Ante Uglešić, »Podvršje-Glavčine, rezultati arheoloških istraživanja.« *Zbornik o Luji Marunu*, Hrsg. Ante Uglešić, Željko Tomić. Šibenik: Gradska knjižnica Šibenik, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu i Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru (2009): 140, 142.

drei solcher Sarkophage den Standort, die Beschreibung, die Zugehörigkeit zu einem bestimmten Typus gemäß Cambis Klassifikation und datierte die Sarkophage auf das 6. Jahrhundert.⁴¹

Auf der archäologischen Karte der Insel Pag führte Anamarija Kurilić auch einfache frühchristliche Sarkophage mit einem Kreuz auf, die in Werkstätten außerhalb der Insel hergestellt wurden. Ihrer Meinung nach zeugte die Präsenz dieser hochwertig gefertigten Sarkophage auf Pag von einem stark entwickelten Christentum und einer wirtschaftlichen Stärke der christlichen Gemeinschaft.⁴²

Josipa Baraka Perica hat neun Sarkophage mit einem reliefartigen Kreuz auf der Vorderseite des Kastens in den Korpus spätantiker Sarkophage auf dem Gebiet der Liburnia aufgenommen. Sie betonte, dass die meisten von ihnen außerhalb eines archäologischen Kontextes gefunden und für verschiedene landwirtschaftliche Zwecke wiederverwendet wurden.⁴³

Hrvoje Gračanin und Nebojša Kartalija schrieben in ihrer Forschungsarbeit über die Wirtschaft des Westlichen Illyriens zwischen dem 4. und 6. Jahrhundert über die Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus. Sie betonten, dass die Werkstätten, die die Sarkophage herstellten, einen besonderen Platz in der Wirtschaft Dalmatiens einnahmen, da die Sarkophage zu einem hochwertigen und begehrten Exportprodukt wurden.⁴⁴

Bei der Untersuchung der Beziehung des Sarkophags des Einsiedlers Juraj, der in Zadar gefunden wurde, zu den spätantiken Sarkophagen erwähnte Jakov Vučić auch den Salonitaner Typus von Sarkophagen mit einem Kreuz auf der Vorderseite des Kastens und einem hervorgehobenen Sockel. Er dokumentierte ähnliche Exemplare in der weiteren Umgebung von Zadar. Obwohl das ursprüngliche Begräbnis des Sarkophags des Einsiedlers Juraj in die zweite Hälfte

⁴¹ Ivan Matijević, »Anepigrafski sarkofazi in situ iz bazilike na Manastirinama.« *Tusculum* 4/1 (2011): 91, 93, 95, 96, 100.

⁴² Ivo Oštarić, Anamarija Kurilić, *Arheološka karta otoka Paga*. Novalja: Ogranak Matice Hrvatske u Novalji i grad Novalja, 2013: 219, 250.

⁴³ Josipa Baraka Perica, »The late antique sarcophagi in Liburnia (between the 4th and the 6th century).«, in: *The Basilica of St. Sophia during the Transition from Paganism to Christianity*, Hrsg. Alexander Stanev. Sofija: Regionalni historijski muzej, 2014: 401, 403, 406, 407.

⁴⁴ Hrvoje Gračanin, Nebojša Kartalija, »Neka razmatranja o gospodarstvu Zapadnog Ilirika od IV - VI stoljeća.« *Acta Illyrica* 2 (2018): 362, 365, 366.

des 6. Jahrhunderts datiert wird, hebt sich der Sarkophag aufgrund zahlreicher Unterschiede von der bekannten Gruppe spätantiker Sarkophage ab.⁴⁵

Unter den frühchristlichen Skulpturen, die in der Basilika St. Johannes des Täufers in Bijaći (hl. Martha) gefunden wurden, hat Ana Mišković auch sechs Exemplare von Sarkophagen mit dem Motiv des lateinischen Kreuzes erfasst. Sie beschrieb sie im Detail und datierte sie in die Zeit Justinians, wobei sie betonte, dass sie mit Salona verbunden sind. Sie bezeichnete sie auch als den Soliner Typus von Sarkophagen. Die Präsenz der Sarkophage in Bijaći spiegelt die lokale christliche Gemeinschaft als wohlhabende Gruppe.⁴⁶

Nikolina Maraković und Kristina Kos schrieben über spätantike steinerne Reliquiare an der Ostküste der Adria. Sie zogen Parallelen zwischen dem Reliquiar des heiligen Anastasius im Dom von Split und den Sarkophagen der Brač-Salonitaner Werkstätten. Das Reliquiar hat einen hoch gewölbten Deckel, der an den Seiten mit zwei lateinischen Kreuzen mit erweiterten Enden verziert ist. Obwohl solche Kreuze, die scharf und schräg dreieckig behauen sind, nicht üblich sind auf den Sarkophagen des genannten Typus, sind sie typische Verzierungen der architektonischen Plastik und liturgischen Möbel des 6. Jahrhunderts in der Gegend von Salona.⁴⁷

Es gibt mehrere Sammelbände, die sich mit der Archäologie der Insel Brač, einschließlich der Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus, befassen. Im Jahr 1960 dokumentierte Dasen Vrsalović in einem von ihnen mehrere frühchristliche Sarkophage, die mit reliefartig ausgeführten frühchristlichen Kreuzen verziert waren. Ein ähnlicher Ansatz wurde 2007 von Hrvoje Gjurašin angewendet, welcher frühchristliche Sarkophage auf Brač auflistete, die mit Reliefkreuzen verziert waren und Meisterwerke der Werkstätten an der Adria darstellten. Im Jahr 1994 wurde der Sammelband *Ranokršćanski spomenici otoka Brača* (Frühchristliche Denkmäler der Insel Brač) veröffentlicht. Obwohl er hauptsächlich Beschreibungen der frühchristlichen und frühmittelalterlichen Architektur der Insel Brač enthält, ist er auch für die Erforschung der

---

⁴⁵ Jakov Vučić, »Kasnoantički i srednjovjekovni kameni spomenici s Trga Petra Zoranića u Zadru.« *Diadora* 32 (2018): 204–206, 211.

⁴⁶ Ana Mišković, »Ranokršćanska skulptura iz bazilike sv. Ivana Krstitelja u Bijaćima.« *Diadora* 33–34 (2020): 419–422.

⁴⁷ Nikolina Maraković, Kristina Kos, »Kasnoantički kameni relikvijari s područja istočnojadranskog priobalja – forma, smještaj i liturgijska uloga.« *Ars Adriatica* No. 10 (2020): 30, 31.

Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus von Bedeutung. In einem Kapitel über Lovrečina kontextualisierte Jasna Jeličić-Radonić die auf dem Fundort gefundenen Sarkophage und betrachtete sie als Teil einer breiteren Produktion von kirchlichen Möbeln aus bituminösem Kalkstein, der in Škrip abgebaut wurde. Diese Produkte wurden in vielen frühchristlichen Kirchen in der Provinz Dalmatien verwendet. Vanja Kovačić dokumentierte die Topografie einzelner Funde auf Brač und identifizierte sie genauer in Bezug auf ihre topografischen Gegebenheiten und die Umstände ihrer Entdeckung.⁴⁸

Als Produkt der kroatisch-französischen Zusammenarbeit bei der Erforschung von Salona entstand eine Reihe von drei Büchern, die einen Katalog der Architektur und architektonischen Skulptur in Dalmatien und Salona darstellen. Unter den Autoren sind Emilio Marin, Jagoda Mardešić und Maja Bonačić Mandinić hervorzuheben, die in ihren Beiträgen gelegentlich auf die Sarkophage des Brač-Salonitaner Typus eingehen.

In diesem Artikel wurde ein Überblick über die wichtigste Literatur gegeben, die sich primär oder sekundär mit den Sarkophagen des Brač-Salonitaner Typus befasst. Obwohl die Literatur über diesen Sarkophagtypus nicht umfangreich ist und es insbesondere an umfassenden Werken mangelt, lässt sich bei der Zusammenfassung der bisher veröffentlichten Forschungsarbeiten leicht feststellen, dass es nur wenige gemeinsame Schlussfolgerungen gibt. Eine abgeschlossene Gruppe von Sarkophagen aus Kalkstein von der Insel Brač, mit einem reliefartigen Kreuz auf der Vorderseite des Kastens einfach verziert und an der östlichen und westlichen Adriaküste präsent, wurde definiert. Die Verbreitung dieses Sarkophagtypus wurde genauer bestimmt, indem die Anzahl der gefundenen Exemplare zunahm. Wenn es jedoch um wichtige Fragen geht, gibt es erhebliche Meinungsunterschiede. Die Einigung über den Namen dieses Sarkophagtypus ist eines davon. Die Namen Soliner, salonitaner oder Brač-Salonitaner Typus sowie Sarkophage mit einem Kreuz in der Mitte sind Varianten der Namen. Es besteht auch keine Einigkeit in Bezug auf die Typologie, aber am umstrittensten ist die genaue zeitliche Bestimmung dieses Sarkophagtypus. Diese variiert erheblich und reicht vom Ende des 5. bis zum Anfang des 7. Jahrhunderts, wobei zusätzliche Meinungsverschiedenheiten darüber bestehen, ob verschiedene Sarkophagtypen in der richtigen zeitlichen

⁴⁸ Dasen Vrsalović, »Pretpovijest i stari vijek.«, in: *Brački zbornik 4*, Hrsg. Andre Jutronić. Brač: Savjet za prosvjetu i kulturu, 1960: 100, 102.

Abfolge auftreten. Antworten auf zahlreiche Fragen fehlen nahezu vollständig, wie zum Beispiel wer die Werkstätten leitete, in denen die Sarkophage hergestellt wurden, und ob die Sarkophage Teil eines breiteren Werkstattrepertoires waren. Was ist die Beziehung zwischen den Sarkophagen und den Kirchen, in denen sie aufgestellt wurden, und wie ist der archäologische Kontext, in dem sie gefunden wurden, zu interpretieren? Hoffentlich werden in naher Zukunft konkrete Antworten auf diese und ähnliche Fragen gegeben werden.

BIBLIOGRAPHIE:

Baraka Perica, Josipa, »The late antique sarcophagi in Liburnia (between the 4th and the 6th century).«, in: *The Basilica of St. Sophia during the Transition from Paganism to Christianity*, Hrsg. Alexander Stanev. Sofija: Regionalni historijski muzej, 2014: 397–416.

Basić, Ivan, »Ranokršćanski sarkofag iz Trevisa i njegova grupa.« *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39 (2015): 7–20.

Basić, Ivan, »Export of Dalmatian sarcophagi in the 6th century: chronology and topography.«, in: *TRADE – Transformations of Adriatic Europe (2nd–9th centuries AD). Proceedings of the conference in Zadar, 11th–13th February*, Hrsg. Igor Borzić, Enrico Cirelli et al. Oxford: Archaeopress, 2023: 313–326.

Bulić, Frane, »Necropoli antica cristiana a Slano di Ragusa.« *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXIV (1901): 85–99.

Bulić, Frane, »Ritrovamenti di un' antica chiesa a Traù nell' a 1903.« *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXVII (1904): 20–26.

Bulić, Frane, »Siculi ed i suoi dintorni (ritrovamenti di epoca romana).« *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXVII (1904): 56–67.

Bulić, Frane, »Ritrovamenti antichi a Lovrečina di Postire sull'isola Brač.« *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXXII (1909): 37–39.

Bulić, Frane, »Due sarcofagi a Rušinac di Castel Vitturi (Lukšić).« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* XXXV (1912): 40–42.

Bulić, Frane, »Ritrovamenti nel cimitero antico cristiano a Crikvine.« *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* XXXVII (1914).

Bulić, Frane, »Solentia (Solta, Šolta), Trovamenti antichi ad iscrizioni inedite.« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* XLIII (1920): 105–116.

Cambi, Nenad, »Il reimpiego dei sarcofagi romani in Dalmazia.«, in: *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo*, Hrsg. Bernard Andreae, Salvatore Settis. Marburg: Verlag des Kunstgeschichtlichen seminars, 1984: 75–92.

Cambi, Nenad, *Sarkofazi na istočnoj jadranskoj obali (III–VII st. n. e.)*. Doktorarbeit, Zagreb: Filozofski fakultet Zagreb, 1975.

Cambi, Nenad, »Sarcofagi con la croce nel centro della cassa.« *Akten des Symposiums "Frühchristliche Sarkophage"*, Hrsg. Guntram Koch. Mainz: Verlag Philipp von Zabern (2002): 47–56.

Cambi, Nenad, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*. Split: Književni krug, 2010.

Cecić, Mirko, *I monumenti cristiani di Salona*. Milano: Edizioni Pleion, 1963.

Ćus-Rukonić, Jasminka, »The early christian topography of the archipelago of Cres and Lošinj.«, in: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae Vol. III*, Hrsg. Nenad Cambi. Citta del Vaticano, Split: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana I Arheološki muzej, 1998: 209–232.

Dračevac, Ante, »Da li je već u IX st. postojala crkva Bogorodice u Lužinama kraj Stona?« *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 16/1 (1966): 165–192.

Fisković, Igor, »Pelješac u protopovijesti i antici.«, in: *Pelješki zbornik 1*, Hrsg. Stjepan Vekarić. Zagreb: Poljoprivredna zadruga i vinarija »Dingač«, Potomje - SIZ za kulturu općina Dubrovnik i Korčula, 1976: 15–80.

Fisković, Igor, »O ranokršćanskim spomenicima Naronitanskog područja.«, in: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Hrsg. Željko Rapanić. Split: Hrv. arheološko društvo, 1980: 213–256.

Fisković, Igor, »Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača.« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXXV (1981): 105–135.

Fisković, Igor, »O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti.« *Arheološki radovi i rasprave* 8/9 (1982): 159–216.

Fisković, Igor, »Solinski tip ranokršćanski sarkofaga.« *Arheološki radovi i rasprave* 12/1 (1996): 117–140.

Fisković, Igor, »Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama.« *Opvscvla archaeologica* 23-24 (1) (1999): 237–250.

Gjurašin, Hrvoje, »Ukop od prapovijesti do srednjeg vijeka na otoku Braču.«, in: *Brački zbornik 22*, Hrsg. Ivo Šimunović. Supetar, Split: Naklada Bošković, 2007: 67–84.

Gračanin, Hrvoje, Kartalija, Nebojša, »Neka razmatranja o gospodarstvu Zapadnog Ilirika od IV - VI stoljeća.« *Acta Illyrica* 2 (2018): 335–394.

Hilje, Emil, Jakšić, Nikola, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije - Kiparstvo I (od IV. do XVI. stoljeća)*. Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2008.

Jakšić, Nikola, »Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike.«, in: *Zagovori svetom Tripunu: blago Kotorske biskupije*, Hrsg. Radoslav Tomić. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009: 82–113.

Jarak, Mirja, »Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura otoka Raba.« *Starohrvatska prosvjeta* Vol III/37 (2010): 77–109.

Jarak, Mirja, Cambi, Nenad, »O Dobrom pastiru kao sepulkralnom motivu u povodu objave fragmenta sarkofaga s otoka Raba.« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 109/1 (2016): 305–337.

Jarak, Mirja, *Studije o kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj skulpturi s otoka Raba*. Zagreb: FF Press, 2017.

Jeličić-Radonić, Jasna, »Lovrečina.«, in: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Hrsg. Joško Belamarić, Radoslav Bužančić et al. Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1994: 28–41.

Kovačić, Vanja, »Topografija pojedinačnih nalaza.«, in: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Hrsg. Joško Belamarić, Radoslav Bužančić et al. Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1994: 91–97.

Maraković, Nikolina, Kos, Kristina, »Kasnoantički kameni relikvijari s područja istočnojadranskog priobalja – forma, smještaj i liturgijska uloga.« *Ars Adriatica* No. 10 (2020): 23–46.

Matijević, Ivan, »Anepigrafski sarkofazi 'in situ' iz bazilike na Manastirinama.« *Tusculum* 4/1 (2011): 87–110.

Migotti, Branka, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*. Zagreb: JAZU, Zavod za arheologiju, 1990.

Mišković, Ana, »Ranokršćanska skulptura iz bazilike sv. Ivana Krstitelja u Bijaćima.« *Diadora* 33-34 (2020): 397–426.

Oreb, Franko, Rismondo, Tajma, Topić, Miroslava, »Groblje.«, in: *Ad basilicas pictas*, Hrsg. Franko Oreb, Tajma Rismondo, Miroslava Topić. Split: Konzervatorski odjel u Splitu, 1999: 51–60.

Oštarić, Ivo, Kurilić, Anamarija, *Arheološka karta otoka Paga*. Novalja: Ogranak Matice Hrvatske u Novalji i grad Novalja, 2013.

Rapanić, Željko, »Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita.« *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII (1971): 271–312.

Rapanić, Željko, »Neka pitanja ranosrednjovjekovne latinske epigrafije na našoj jadranskoj obali.«, in: *Materijali XII (IX. kongres arheologa Jugoslavije »Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana«)*, Hrsg. Šime Batović. Zadar: Hrvatsko arheološko društvo, 1976: 319–336.

Rapanić, Željko, *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987.

Rapanić, Željko, »Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga: pokušaj nove interpretacije tzv. sarkofaga Ivana Ravenjanina i sarkofaga koji u natpisu spominje splitskog priora Petra.«, in: *Studije o ranom srednjovjekovlju*, Hrsg. Ivan Basić. Split: Književni krug, 2022: 321–345.

Šonje, Ante, »Altchristliche Basiliken in Novalja auf der Insel Pag (Jugoslawien).«, in: *Akten des VII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie*. Città del Vaticano, Berlin: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana i Deutsches Archäologisches Institut, 1969: 679–709.

Šonje, Ante, »Kasnoantički spomenici na otoku Pagu.« *Peristil* 24 (1981): 5–26.

Uglešić, Ante, »Podvršje-Glavčine, rezultati arheoloških istraživanja.« *Zbornik o Luji Marunu*, Hrsg. Ante Uglešić, Željko Tomičić. Šibenik: Gradska knjižnica Šibenik, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu i Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru (2009): 139–148.

Vežić, Pavuša, *Zadar na pragu kršćanstva*. Zadar: Arheološki muzej, 2005.

Vežić, Pavuša, »Ranokršćanski reljefi i arhitektonska plastika u Zadru i na zadarskome području.« *Diadora* 22 (2007): 119–157.

Vrsalović, Dasen, »Pretpovijest i stari vijek.«, in: *Brački zbornik 4*, Hrsg. Andre Jutronic. Brač: Savjet za prosvjetu i kulturu, 1960: 33–110.

Vučić, Jakov, »Kasnoantički i srednjovjekovni kameni spomenici s Trga Petra Zoranića u Zadru.« *Diadora* 32 (2018): 185–223.

Zornija, Meri, »Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike (katalog).«, in: *Zagovori svetom Tripunu: blago Kotorske biskupije*, Hrsg. Radoslav Tomić. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009.

Sažetak

Pregled literature o sarkofazima bračko-salonitanskog tipa

Sarkofazi bračko-salonitanskoga tipa proizvedeni su u radionicama u Saloni i na otoku Braču tijekom 6. stoljeća. Izrađeni su od kvalitetnoga bračkog vapnenca i jednostavno oblikovani s velikim reljefnim križem, kao jedinim ukrasom, na prednjoj strani. Iako su tipologija, ikonografija i rasprostranjenost ovoga tipa sarkofaga poznati, kronologija je izazov istraživačima. Literatura o sarkofazima bračko-salonitanskoga tipa nije obimna, no treba naglasiti kako se posljednjih godina povećao broj radova o navedenoj temi zbog kontinuiranoga otkrivanja novih primjeraka. Željko Rapanić, Igor Fisković, Nenad Cambi, Mirja Jarak i Ivan Basić doprinijeli su značajno sustavnijem proučavanju i definiranju ovoga tipa sarkofaga.

IVAN BASIĆ

KOMPARATIVNI MODELI DEGRADACIJE POSTRIMSKOG GRADA U NOVIJOJ LITERATURI*

UDK: 904:711.4](37)“04/05“

Primljeno: 26. 11. 2023.

Prihvaćeno: 8. 1. 2024.

Izvorni znanstveni rad

Ivan Basić

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

ibasic@ffst.hr

Autor početno konstatira nedostatke pisanih i materijalnih izvora dosad korištenih pri pokušajima rekonstrukcije svršetka grada Salone, metropole rimske provincije Dalmacije. U nastavku se nudi pregled komparativnih modela istoga tog procesa u bližim (Stari Epir, donje Podunavlje, južna Makedonija, južna Trakija i sjeverna Italija) i udaljenijim regijama (Mala Azija i Bliski istok). Ta se istraživanja kontekstualiziraju u glavnim smjernicama historiografske produkcije nastale od sredine 20. st. do prve četvrtine 21. st.

Ključne riječi: grad, kasna antika, rani srednji vijek, urbana degradacija, modeli, Salona, Dalmacija, Zapadni Ilirik, Istočni Ilirik

Svršetak rimskodobne dalmatinske metropole Salone, kako god ga definirali – kao gašenje, napuštanje, propadanje, osvojenje, razaranje, zamiranje, kolaps, utrnuće, »pad« i slično – neosporno je za posljedicu imao definitivni gubitak urbanih atributa toga grada. Njezin teritorij *intra muros* u kasnijim vremenima više nije naseljen, trajno prestavši funkcionirati kao urbani areal.¹ Razmatrajući tu izvjesnost i kao činjenicu i kao problem, velik je broj autora proteklih stotinjak

---

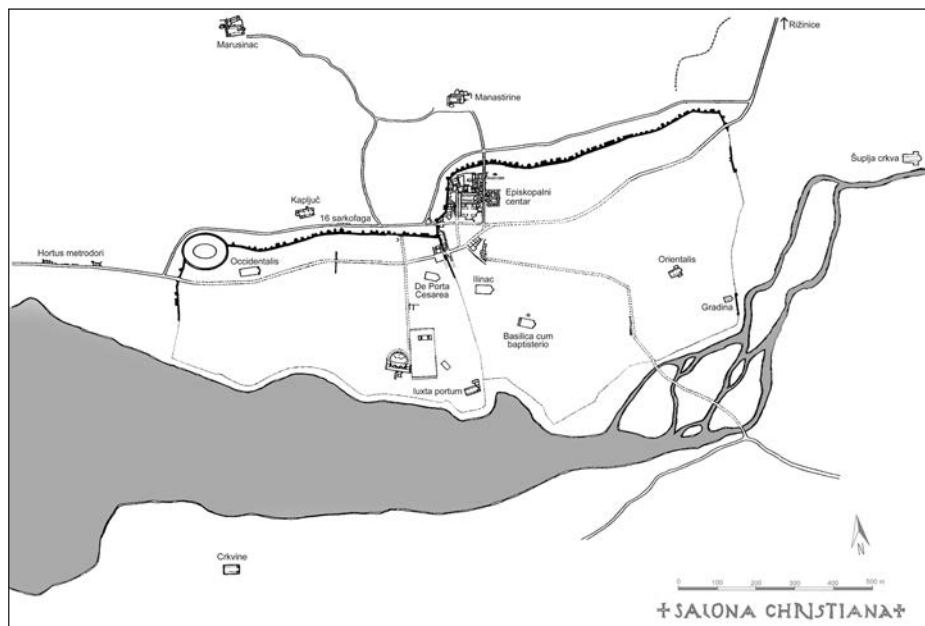
* Osnovu ovog rada čini poglavlje iz: Ivan Basić, *Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013., 132–162.

¹ Ranosrednjovjekovni (i kasniji) Solin tangirao je samo malen dio nekadašnjega salonitanskog urbanog areala te predstavljao u društvenome i tipološkome smislu sasvim drukčiji oblik naselja.

godina ponudio šarolik spektar tumačenja o uzrocima, povodima i konzekvencama toga zbivanja, s veoma različitih metodoloških polazišta, na čijim su ekstremima stajala shvaćanja o prestanku postojanja Salone kao jednokratnome, naprasnom *događaju* s jedne strane te gledanja na nestanak toga grada kao dugotrajan *proces* s druge strane. Prvo viđenje, detaljno razvijeno početkom 20. stoljeća na tragu ranijih promišljanja usidrenih još u baroknoj historiografiji (I. Lucius), predstavljali su povjesničar Natko Nodilo (1834. – 1912.), arheolog Frane Bulić (1846. – 1934.) te njihovi suvremenici i sljedbenici, a najvažniji je predstavnik druge skupine bio medievist Željko Rapanić (1932. – 2018.), čije su studije o toj problematici ušle u literaturu sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća. U interpretacijskoj lepezi između tih dvaju supstancijalno različitih stajališta razvila su se postupno i drukčija ili umjerenija objašnjenja, u posljednje vrijeme ponajviše pod utjecajem obnovljene arheološke aktivnosti na prostoru nekadašnjeg grada,² ali i potaknuta snažnijim prodorom novih i bitno različitih problematiziranja kraja antičkoga grada proisteklih iz inozemne literature, o čemu ovdašnja medievistika prethodno nije vodila dovoljno računa.³

² Posljednjih se godina potpuno revalorizira profil kasnoantičke Salone. Usp. Noël Duval, Emilio Marin, Catherine Metzger, *Salona III. Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne à Salone*. Rome–Split: École française de Rome, Musée archéologique de Split, 2000.; Pascale Chevalier, Jagoda Mardešić, »La ville de Salone dans l'Antiquité tardive: déprise spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale.« *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006): 55–68; Pascale Chevalier, Jagoda Mardešić, »Le groupe épiscopal de Salone aux VIe–VIIe siècles: urbanisme et vie quotidienne.« *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age* 120/2 (2008): 227–238; Pascale Chevalier, Jagoda Mardešić, Morana Čaušević-Bully, »Le reflet de la puissance de l'évêque sur le faciès urbain de Salone du IVe au VIe siècle – le cas du pseudo-oratoire A.«, u: *Acta XV Congressus internationalis archaeologiae christianae: Toleti, 8-12. 9. 2008: episcopus, civitas, territorium*, ur. Olof Brandt, Silvia Cresci, Jorge López Quiroga, Carmelo Pappalardo. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia cristiana, 2013: 1141–1152, sva tri rada s uputama na preliminarno objavljene arheološke nalaze (osobito u tzv. Oratoriju A).

³ Poput promjena društvenosti na kraju antike sa svakovrsnim odrazima na promjenu običaja i na iskazivanje elitne kulture, zatim promjene poimanja oblika društvene organizacije, pa izmijenjen interes za »epigrafsku naviku« i na koncu preoblikovanje načina uspostave i održavanja vlasti, da navedemo samo najupadljivije primjere. Usp. npr. poglavlja pisana s modernih znanstvenih polazišta u Danijel Džino, *From Justinian to Branimir. The making of the Middle Ages in Dalmatia*. London – New York: Routledge, 2021., 32–43, 60–85, 90–106. Dobri pregledi stanja istraživanja na regionalnome i nadregionalnome planu jesu: Enrico Zanini, »Coming to the End: Early Byzantine Cities after the mid-6th Century.«, u: *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August, 2016. Plenary papers*, ur. Smilja Marjanović-Dušanić. Belgrade: The Serbian National Committee of AIEB, 2016: 127–143 te Vujadin Ivanišević, »Late Antique cities and their environment in Northern

Fotografija 1: Arheološka karta kasnoantičke Salone

EksPLICITNIH suvremenih povijesnih izvora o tome događaju zapravo nema, već zaključci proizlaze iz znatno kasnijih srednjovjekovnih narativa poput *De Administrando Imperio* bizantskoga cara Konstantina VII. Porfirogeneta iz sredine 10. stoljeća ili kronike *Historia Salonitana* splitskoga arhidakona Tome iz sredine 13. stoljeća.⁴ Nestanak grada impliciran je, naravno, provjerljivom i

Illyricum.«, u: *Hinter den Mauern und dem offenen Land: Leben im Byzantinischen Reich*, ur. Falko Daim, Jörg Drauschke. [Byzanz zwischen Orient und Okzident, 3]. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2016: 89–99.

⁴ Francesco Borri, »La Dalmazia altomedievale tra discontinuità e racconto storico (VII–VIII sec.).« *Studi Veneziani* 58 (2009): 29–40 u sintetski pisanome radu pruža uravnotežen pregled svih izvora i relevantnih gledišta o propasti Salone. Njegovo je mišljenje da grad svoj nestanak duguje radije poduzoj dekadenciji, nego nagloj propasti uslijed ratnih razaranja. Također, smatra da treba napustiti tradicionalna gledišta o jednokratnome useljavanju izbjeglih Salonitanaca u »praznu« Dioklecijanovu palaču. Za recentnije komentare tih tekstova, s različitih polazišta, v. Francesco Borri, »Arrivano i barbari a cavallo! Foundation Myths and 'Origines gentium' in the Adriatic Arc.«, u: *Post-Roman transitions. Christian and Barbarian identities in the early medieval West*, ur. Walter Pohl, Gerda Heydemann. Turnhout: Brepols, 2013: 215–270; Danijel Dzino, »Local knowledge and wider contexts: stories of the arrival of the Croats in *De Administrando Imperio* in the past and present.«, u: *Byzantium, its neighbours and its cultures*, ur. Danijel Dzino, Ken Parry. [Byzantina Australiensia, 20]. Brisbane:

bjelodanom činjenicom njegove fizičke nenastanjenosti i ruiniranosti, vidljive na licu mjesta već u ranome srednjem vijeku kada su monumentalni ostatci negdašnje metropole služili kao topografski biljezi zemljišnih čestica.⁵

Tri, pak, primarna izvora vezana za Salonu omogućavala su uspostavljanje relativne kronologije događaja u prvoj polovini 7. stoljeća. Donju vremensku granicu omeđivala su pisma iz produljene korespondencije pape Grgura I. Velikog (590. – 604.) s posljednjim poznatim salonitanskim nadbiskupima (jedno od njih, iz srpnja 600. godine, izričito spominje nadolazeću najezdu Slavena)⁶ te posljednji pouzdano datirani salonitanski natpisi iz 599. odnosno

---

Australian Association for Byzantine Studies, 2014: 89–104; Hrvoje Gračanin, Jana Škrgulja, »Refashioning of historical reality: three stories by Constantine VII Porphyrogenitus and the early medieval history of Croatia.«, u: *Samuel's state and Byzantium. History, legend, tradition, heritage*, ur. Mitko B. Panov. Skopje: Euro-Balkan University, 2015: 24–34; Željko Rapanić, »Propast Salone.« *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 43 (2016): 91–135; Danijel Džino, »The secret life of Salona in the 7th and 8th century.«, u: *Aspice hunc opus mirum: Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića / Festschrift on the occasion of Nikola Jakšić's 70th birthday*, ur. Ivan Josipović, Miljenko Jurković. Zadar – Zagreb – Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, University of Zadar, 2020: 157–164.

⁵ Tako npr. u ispravi *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, prir. Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović. Zagreb: JAZU, 1967., 39–43, br. 28 iz 950. ili 969. godine, kojom hrvatski kralj Mihajlo Krešimir II. poklanja otok Vranjic i pojedine zemlje u Solinu. Sumnjiva autentičnost darovnice nije u koliziji s topografskim podatcima koje sadrži. U dijelu teksta koji se odnosi na rano-srednjovjekovni Solin spominju se, između ostaloga: *agrum in Salona iuxta theatrum et alium in loco, qui vocatur Potmerie* – »polje u Saloni pored kazališta i drugo na mjestu koje se zove Podmerje«; *Et petia una de terra in loco, ubi dicitur Constaco, usque ad conductum de aqua de Salona, que est magna terra* – »I jedan komad zemlje na mjestu što se zove Konstako sve do salonitanskog vodovoda, što je velika zemlja«; *Et quedam alia terra in civitate Salone, que est iuxta terram de Premiçço, et usque ad arenam et usque ad via, que est in parte maris, et ibidem due petie arti, in quibus sunt muri* – »I jedna druga zemlja u gradu Saloni što je kraj Premićeve zemlje, i sve do arene, i sve do ceste koja je prema moru, i ondje dvije vrtno čestice na kojima su zidovi« (prijevodi i komentar prema Radoslav Katičić, *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998., 453–458). Ruševine nekadašnje metropole funkcioniraju, dakle, kao prostorni međaši, biljezi pri opisu darovanih zemljišnih posjeda (npr. Podmerje = »pod zidom«). Domišljanje razloga toga i takvoga stanja nekadašnjega grada ostalo je, dakako, podložno tumačenjima promatrača.

⁶ *S. Gregorii Magni registrum epistularum*, II, ur. Dag Norberg. [Corpus Christianorum, Series Latina, 140A]. Turnhout: Brepols, 1982., 842–844 (10.15). Posljednje Papino pismo salonitanskome nadbiskupu, iz studenoga 602. godine, ne spominje Slaveni: Isto: 1003–1004 (13.8), v. D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 91. Inače, navedena se korespondencija većim dijelom odnosila na dugotrajni sukob Svete Stolicе s lokalnim i dvorskim moćnicima glede nekanonskoga izbora salonitanskoga prvosvećenika, samozvanoga nadbiskupa Maksima. Za informativne preglede v. Josip Dukić, »Klerici u Saloni.« *Tusculum* 4 (2011): 130–132, Драгана

603. godine (čiji epigrafički profil, važno je naglasiti, ni po čemu ne ukazuje na skori svršetak urbanoga života metropole).⁷ Gornju, s druge strane, vremensku

Кунчер, »Портрет далматинског епископа крајем 6. века.« *Историјски часопис* 60 (2011): 13–24 i D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 31, 79–81.

- ⁷ To je epitaf svećenika Ivana, pronađen na lokalitetu Marusinac, u zapadnome portiku tzv. *basilicae discopertae*. Natpis je datiran po indikciji, čije alternativne lekcije mijenjaju kronološko određenje natpisa za samo četiri godine – u prvome je slučaju to 599., a u drugome 603. godina. Dvodijelni epitaf sastoji se od kratkoga proznog te metrički komponiranog teksta (*carmen sepulcrale* složena u daktilskim heksametrima). Ivanovi srodnici spomenuti u natpisu (od kojih je jedan prokonzul Marcelin, civilni namjesnik provincije Dalmacije dokumentiran drugim vrelima te uključen u sukob između salonitanskoga nadbiskupa i pape Grgura) obogaćuju poznavanje prozopografije Salone koncem 6. stoljeća, poglavito u elitnim slojevima društva. Činjenica da je ista obitelj iznjedrila pripadnike klera (*presbyter*) kao i samoga provincijskog namjesnika (*proconsul*) svjedoči da su bili pripadnici lokalne aristokracije, s dobrim vezama kako na mjesnome planu tako i na carskome dvoru. Taj je vrlo poznati epigrafski spomenik vjerojatno jedan od posljednjih salonitanskih natpisa uopće. Lijepom i pravilnom kapitalom s tek ponešto odstupanja od latinske ortografije, pa i pokušajem versifikacije (heksametri) te prozračnim i dostojanstvenim izričajem, Ivanov natpis u formalnome i sadržajnome smislu predstavlja visoku kakvoću salonitanske epigrafije na razmeđu 6. i 7. stoljeća. Literatura: *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles*, vol. 1, ur. Nancy Gauthier, Emilio Marin, Françoise Prévot, Rome – Split: Musée archéologique de Split, École française de Rome, 2010., 305–312, br. 96 (sa starijom lit.); John R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III (A.D. 527–641). Cambridge: Cambridge University Press, 1992., 812–813, s.v. *Marcellinus* 3; R. Katičić, *Litterarum studia*: 121–122; Ivan Basić, »CIL III 9551 i njegovi tumači.« *Tusculum* 1 (2008): 84, 90–91; Josip Dukić, »Salonitanske molitve u kamenu.«, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14.-15. svibnja 2004.*, ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić. Split: Crkva u svijetu, Splitsko-makarska nadbiskupija, 2008: 243; J. Dukić, »Klerici u Saloni«: 126, 129; Emilio Marin, »Sjeverno svetište na Marusincu u Saloni. Rezultati revizijskih istraživanja tzv. bazilike diskoperte na Marusincu u Saloni, epigrafička i hagiografska baština.«, u: *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011.*, ur. Joško Belamarić, Bratislav Lučin, Marko Trogrlić, Josip Vrandečić. Split: Književni krug, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2014: 248; Dora Ivanišević, *Epitaphic Culture and Social History in Late Antique Salona (ca. 250–600 C.E.)*. Doktorska disertacija, Medieval Studies Department, Central European University, Budapest, 2016., 15–16, 238, br. 55; Ž. Rapanić, »Propast Salone«: 127; Mirjana Matijević-Sokol, »Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene.« *Tusculum* 10/2 (2017): 79–80. Ovdje ostavljamo po strani nadgrobni natpis opatice Ivane Sirmijske sa salonitanskih Manastirina, pošto je njegova datacija labilna, za razliku od natpisa svećenika Ivana s Marusince. O Ivaninu natpisu v. *Salona IV*, 1, 490–494, no. 219 (sa starijom literaturom); I. Basić, »CIL III, 9551«; Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada, 2011., 225; I. Basić, *Poleogeneza*: 140–141; Ivan Basić, »Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku.«, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus. [Povijest Hrvata, I]. Zagreb:

granicu svršetka Salone omeđivala je vijest zabilježena u *Liber pontificalis* o opatu Martinu, kojeg je papa Ivan IV. odaslao u svoju postojbinu Dalmaciju kako bi sakupio relikvije lokalnih mučenika te otkupljivao kršćanski živalj koji su ondje zarobili pogani (*gentes*); za u Rim prenijete svetačke moći salonitanskih zaštitnika vrlo je brzo u Lateranu podignut oratorij sv. Venancija, koji je dovršio Ivanov nasljednik Teodor (642. – 649.).⁸ Ova epizoda – prilično precizno datirana Ivanovim kratkim pontifikatom (prosinac 640. – listopad 642.) – kronološki fiksira najkasniji mogući trenutak do kada su iščezli viši oblici društvenoga i crkvenoga ustroja unutar Salone, bivajući istovremeno pouzdanim znakom da je naseljavanje Slavena na istočnome Jadranu ušlo u fazu konsolidacije, prerastavši u trajan ostanak na novoosvojenim područjima.

Taj skup povijesnih izvora – prvih dvaju kao *terminus post quem*, trećega kao *terminus ante quem* – poslužio je kao posredno svjedočanstvo o vremenском rasponu unutar kojeg se datiralo posljednju etapu kasnoantičkoga oblika urbanoga življenja Salone, odnosno prijelomne događaje koji su joj učinili kraj. Tako uspostavljena okosnica zbivanja obogaćivala se s vremenom sve detaljnijim općim znanjima o kriznim razdobljima na Balkanu i Zapadnome Iliriku na razmeđu 6. i 7. stoljeća, oblikujući tako društveni, politički i vojni kontekst bez kojih ni nestanak Salone nije valjano razumljiv.

Rapanićeva teorijska i metodološka razrada raskinula je s ranije prevladavajućim shematiziranim obrascima o »kataklizmičkom« kraju antičkoga urbaniteta, što se odnosi i na njegovo otklanjanje povijesnih izvora drugoga reda kao iole uvjerljivih oslonaca za takve, »katastrofične« historiografske zaključke o problemu degradacije i nestanka kasnoantičkoga grada.⁹ Konvencionalnim tumače-

---

Matica hrvatska, 2015: 431; Ž. Rapanić, »Propast Salone«: 100, 127–128; M. Matijević-Sokol, »Od epitafa svećenika Ivana«: 80; Željko Rapanić, *Dalmatinski grad i zaleđe u ranom srednjem vijeku*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2017., 84.

⁸ *Le liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire*, 1, ur. Louis Duchesne. Paris: Ernest Thorin, 1886., 330.1–6; *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman Bishops to AD 715*, prev. i ur. Raymond Davis. [Translated Texts for Historians, 6]. Liverpool: Liverpool University Press, ³2010., 64–65 (74.1). Ova sekcija knjige kompilirana je u ranome 8. stoljeću. Posljednji je o Martinovoj epizodi pisao D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 111–113; Danijel Džino, »The Mission of Abbot Martin in Dalmatia and Istria 641 or 642: A New Interpretation.«, u: *Dissidence and Persecution in Byzantium: From Constantine to Michael Psellos*, ur. Danijel Džino, Ryan W. Strickler. [Byzantina Australiensia, 26]. Leiden – Boston: Brill, 2021: 70–91.

⁹ Najvažnije Rapanićeve studije o problemu pretiskane su u: Željko Rapanić, *Studije o ranom srednjovjekovlju*, prir. Ivan Basić. Split: Književni krug, 2022., gdje se može naći i valorizacija

njima o potpunoj devastaciji Salone uslijed vojnoga zauzimanja grada praćenoj njegovim naglim napuštanjem, Rapanić je suprotstavio složenije objašnjenje koje je počivalo na uočavanju ekonomskih, političkih i urbanoloških okolnosti koje su do kraja 6. stoljeća potpuno izmijenile fizionomiju Salone.

Oskudica pisanih izvora preusmjerila je težište istraživača na one materijalne, kao i na komparativne primjere u bližem i daljem okružju.¹⁰ Međutim, kvantiteta i kvaliteta arheoloških ostataka u salonitanskoj regiji proporcionalna je primarnim tekstovima o iščeznuću Salone: oni su malobrojni i krajnje problematični, stvarajući potrebu, i varljiv privid, da svaki od njih može poslužiti pri oblikovanju hipoteza manje ili veće uvjerljivosti. Nekima je sporan čak i kontekst nalaza, o kojemu u literaturi postoje proturječni podatci,¹¹ oduzimajući im tako heurističku vrijednost. Natpisni, pak, tekstovi posljednjih poznatih salonitanskih crkvenih i svjetovnih prvaka (svećenik Ivan, prokonzul Marcelin, opatica Ivana Sirmijska i nadbiskup Maksim), kako je već rečeno, označavaju jedino približno vrijeme okončanja epigrafske produkcije u gradu, ali ne osvjetljavaju okolnosti u kojima je do toga došlo.

Arheološki zapisi predlagani u tome smislu – kao što su incineracijski ukopi (uobičajeno pripisivani slavenskim došljacima s poganskim obilježjima

---

njegovoga opusa: Ivan Basić, »Medievistika Željka Rapanića.«, Isto: 5–49. Sva relevantna literatura o toj problematici, s uvažavanjem Rapanićevih rješenja, sakupljena je u Nikolina Maraković, Tin Turković, »Social Change and the Idea of Urbanity Between Late Antiquity and Early Middle Ages.« *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006): 91–99, I. Basić, *Poleogeneza* i Ivan Basić, »*Spalatensia Porphyrogenitiana* (II). Notes on the poleogenesis and urban development of early medieval Split.«, u: *Towns and cities of the Croatian Middle Ages. Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and/or Fiction?*, ur. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest-Croatian Institute of History, 2017: 61–114.

¹⁰ Stoga, D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 32 s pravom ističe: »While the obvious lack of written sources for Dalmatia from Justinian's conquest to the end of the sixth century represents a problem, it is also a blessing in disguise since attention must then be directed towards material evidence and an examination of the period outside the limits imposed by written narratives«. Autor je sabrao i komentirao većinu objavljenih arheoloških rezultata o posljednjoj fazi života u Saloni i okolici, zalažući se za viđenje o kontinuitetu naseljavanja toga prostora tijekom 7. ili čak u ranome 8. stoljeću – D. Džino, »The secret life of Salona«: 159–160 i D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 92–104. Za osnovnu bibliografsku orijentaciju vidi i poglavlje »Problem kontinuiteta: prijelom ili pretapanje?« u Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100*. [Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku, 1]. Zagreb: Leykam, 2018., 60–71.

¹¹ Kao što je depozit bizantskoga novca iz tzv. Šuplje crkve u Solinu: Ž. Rapanić, »Propast Salone«: 100–101; D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 109–110 (oboje autora s referencama na prethodnu literaturu).

pokapanja), zatim prežitci slavenskoga politeizma u toponomastici i folkloru, pa pojava ranosrednjovjekovne rustične keramike (također najčešće pripisivane novopridošlim Slavenima) i na koncu sloj destrukcije koji bi potvrdio nasilan svršetak grada uslijed ratnih operacija – osporeni su jedan po jedan kao uporišta tumačenjima o propasti Salone, bilo zbog labilnih datacija, bilo zbog prijeporne egzegeze,¹² bilo zbog manjkavih tehnika pri njihovome arheološkom istraživanju i niskih standarda publiciranja, bilo zbog potpunoga izostanka dotičnih nalaza na području nekadašnje metropole, bilo zbog kombinacije svega navedenog.

U svemu, dakle, eventualno nasilno zauzimanje Salone od strane barbarskih zavojevača poput Avara i Slavena u ranome 7. stoljeću, u materijalnom je zapisu i dalje neprepoznatljivo. Nema neprijepornih pokazatelja razornoga prekida kontinuiteta. Istraživači su zato prisiljeni vraćati se, kružnim postupkom, otprije poznatim narativnim vrelima nevelike pouzdanosti nudeći nove mogućnosti njihove interpretacije – ponekad plauzibilne, ponekad visoko spekulativne.

Svim tim tumačenjima o kraju Salone – i onim odavno uvriježenim, i onim manje standardnim, na koncu i onim sasvim novim, što otvaraju dosada nezamijećene aspekte – ovdje se neće dodati ništa novoga. Namjena je ovoga rada, naime, drukčija: ponuditi pregled aktualnih istraživačkih trendova i smjernica u drugim zemljama, regijama i sredinama koje bi mogle dopuniti, uputiti, pa i drukčije usmjeriti dosad prevladavajuća viđenja o propasti Salone, kontekstualizirajući je u širim komparativnim pogledima. Svime navedenim ne prejudiciram zaključke, niti plediramo za mehaničku primjenu bilo kojega od alternativnih modela degradacije postrimskoga grada na salonitansku situaciju. Njihov pregled osmišljen je kao skup *mogućih metodoloških pristupa*, zasnivajući se na pretpostavci da slične okolnosti (zemljopisne, političke, društvene i ine) mogu

---

¹² Za ilustraciju može poslužiti ostava bizantskoga sitnog bakrenog novca pronađena nedaleko od istočnih gradskih zidina 1979. godine, u zemlji iznad pokrovnih ploča antičkoga kanala, s najkasnijim emisijama za Heraklijeve vladavine (631.); obično je uzimana kao prvorazredna indikacija izvanrednoga stanja u Saloni uoči njezinoga pada. No, nevelika vrijednost pohranjenoga novca suprotstavlja se tezama o tezauriranju, dočim nema stvarno nikakvih pokazatelja da je posrijedi simptom opsade grada ili krize uslijed avarske/slavenske opsade. Na koncu, kovanje najmlađega primjerka novca može se rabiti jedino kao *terminus post quem* za čitav nalaz, čije je dospijanje u zemlju nemoguće pobliže datirati bez analiza istrošenosti kovanica, a čime bi se utvrdilo trajanje njihova optjecaja. O tom nalazu i komentarima v. I. Basić, »CIL III, 9551«: 88–90; I. Basić, *Poleogeneza*: 142–144, 269–270; D. Džino, *From Justinian to Branimir*: 108–109.

imati i slične posljedice. Postupci i zaključci kakvi su u tim studijama, ukratko, istraživačima mogu biti od relativne vrijednosti kao okvirni putokaz, radije nego od apsolutne vrijednosti kao krut obrazac.

Stožerni je orijentir svih historiografskih pristupa problemu propasti i/ili transformacije kasnoantičkoga grada tijekom 20. stoljeća bilo pitanje kontinuiteta odnosno diskontinuiteta. Tako su, navodeći samo najreprezentativnije primjere, sovjetsko-američki bizantolog Aleksandar P. Kazhdan (1922. – 1997.) i rusko-jugoslavenski bizantolog Georgije Ostrogorski (1902. – 1976.) stajali na potpuno suprotnim pozicijama: prvi je naglašavao urbani diskontinuitet uslijed naprasnoga prestanka monetarne cirkulacije u 7. i 8. stoljeću, a potonji je dokazivao urbani kontinuitet na temelju opširnih popisa biskupa s crkvenih sabora u tim istim stoljećima.¹³ Uključivanjem drugih istraživača u jedan od postojećih

¹³ Georgije Ostrogorski, »Byzantine Cities in the Early Middle Ages.« *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959): 45–66; Alexander P. Kazhdan, »Византийские города в VII–XI вв.« *Советская археология* 21 (1954): 164–188; Alexander P. Kazhdan, »Polis and kastron in Theophanes and in some other historical texts.«, u: *Eupsychia. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, vol. II. Paris: Publications de la Sorbonne, 1998: 345–360. Za ono što slijedi u narednim pasusima v. Clive Foss, »Late Antique and Byzantine Ankara.« *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977): 27–87; Clive Foss, »Syria in Transition, A.D. 550-750: An Archaeological Approach.« *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997): 189–269; Enrico Zanini, »The Urban Ideal and Urban Planning in Byzantine New Cities of the Sixth Century AD.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 196–223; Archibald W. Dunn, »Heraclius' 'Reconstruction of Cities' and their Sixth-Century Balkan Antecedents.«, u: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Split-Poreč*, 25. 9.-1. 10. 1994, vol. II, ur. Nenad Cambi, Emilio Marin. Città del Vaticano – Split: Pontificio Istituto di archeologia cristiana, Arheološki muzej, 1998: 795–806; John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.; Wolfgang Liebeschuetz, »The End of the Ancient City.«, u: *The City in Late Antiquity*, ur. John Rich. London – New York: Routledge, 1996: 1–49; Wolfgang Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*. Oxford: Oxford University Press, 2001.; Wolfgang Liebeschuetz, »Late Antiquity and the Concept of Decline.« *Nottingham Medieval Studies* 45 (2001): 1–11; Mark Whittow, »Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History.« *Past & Present* 129 (1990): 3–29; Mark Whittow, »Decline and Fall? Studying Long-term Change in the East.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 404–423; Mark Whittow, »The Middle Byzantine economy (600-1204).«, u: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ur. Jonathan Shepard. Cambridge: Cambridge University Press, 2008: 465–492. Sva je ta mišljenja primjerno sazeo Luca Zavagno, *The Byzantine City (5th-9th centuries): Deconstructing and re-constructing the urban environment between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, doktorska disertacija, University of Birmingham, 2007., 21–49 i Luca Zavagno, »La città bizantina tra il V e il IX secolo: le prospettive storiografiche.« *Reti Medievali Rivista* 9 (2008): 1–28. Vidi i nedavnu raspravu o pojmu »propadanja« (*decline*) grada u Luke Lavan,

interpretativnih modela, 1950-ih i 1960-ih došlo je do jake podvojenosti u tumačenjima: jedna je skupina znanstvenikā zagovarala »kontinuitet« (fizički opstanak gradova i njihovih bitnih obilježja centralitetā, makar u reduciranome obliku), a druga »diskontinuitet« (potpuni kolaps društvenoga i gospodarskoga života te urbaniteta u antičkome smislu).

Historiografija je postrimskoga grada u 20. stoljeću stajala pod snažnim utjecajem opusa britanskoga povjesničara kasnoga Carstva, Arnolda H. M. Jonesa (1904. – 1970.), autora monumentalnoga pregleda društvene, ekonomske i upravne povijesti rimske države od Dioklecijana do Heraklija.¹⁴ Jones, izraziti diskontinuitist, polazio je sa stajališta permanentnoga propadanja grada – u fizičkome i institucionalnome smislu – što će kao proces kulminirati po završetku Justinijanove vladavine. Promatrajući grad kao cjelinu teritorijalno-upravnoga jedinstva naselja i agera, autonomnu u administrativnome smislu te samodostatnu u ekonomskome smislu, zaključio je da taj i takav urbani karakter mora biti nerazdruživo vezan za njegov vodeći sloj: kurijalne dužnosnike. Postupnim umanjivanjem njihove uloge u municipalnoj upravi i najposlije nestankom, iščezao je, po Jonesovu mišljenju, i urbani atribut polisa.¹⁵ Zaključci britanskoga povjesničara zasnivali su se, međutim, uglavnom na dokumentarnim i literarnim izvorima dočim je od materijalnih izvora koristio jedino epigrafiku i numizmatičke nalaze (s tim da su i ovi nalazi novca u prevladavajućemu broju slučajeva bili istrgnuti iz svojega stratigrafskog konteksta, a izrada natpisa generalno jenjava od 6. stoljeća nadalje); upadljiv je izostanak arheološke građe u njegovoj argumentaciji. Jonesova gledišta ostavila su dubok trag na na jednoga od najutjecajnijih povjesničara kasne antike potkraj 20. stoljeća, nedavno preminuloga Wolfganga J. H. G. Liebeschuetza (1927. – 2022.). Liebeschuetz je isticao razvoj općinskih autonomnih institucija kao ponajvažniju svojinu antičkoga i kasnoantičkoga grada, polažući naročitu pažnju na njihov razvoj. Uspoređujući ga sa standardima grada klasične antike 2. stoljeća ukazivao je da u prvoj polovici 4. stoljeća započinje proces propadanja antičkoga urbanog

---

»The Late Antique City: A Bibliographical Essay.«, u: *Recent Research on the Late Antique Countryside*, ur. William Bowden, Luke Lavan, Carlos Machado. [Late Antique Archaeology, 2]. Leiden – Boston: Brill, 2004: 9–26 (diskutanti L. Lavan, A. Cameron, W. Liebeschuetz, B. Ward-Perkins i dr.).

¹⁴ Arnold H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey*. Vol. I–III. Oxford: Blackwell, 1964.

¹⁵ Wolfram Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*. [Berliner Byzantinische Arbeiten, 56]. Berlin: Akademie-Verlag, 1989., 12–13; L. Zavagno, *The Byzantine City*: 23.

pejzaža, što je objašnjavao krizom dekurija i nestankom kurijala kao poglavite gradske elite sposobne za urbane investicije. Nedostatak takvoga pristupa očituje se u činjenici da autor sve fenomene urbanih promjena promatra isključivo kroz odnos naručitelj – monumentalni pejzaž. Kriza prvih implicira degradaciju drugih. Liebeschuetz, štoviše, usko povezuje pojavu novoga vladajućeg staleža u gradu (*nobiles* i *potentiores*), koji je zamijenio kurijale, s definitivnim prestankom gradske autonomije i antičke urbane kulture. Uz njih ključnu ulogu u tom procesu igra biskup koji je zajedno s nobilima odgovoran za transformaciju profila grada. Prema tome, u žarištu su Liebeschuetzova interesa gradske društvene elite čije političko-administrativne uloge smatra izravnim uzrocima promjena. Proces »demonumentalizacije« promatra na tradicionalno negativan način (trgovi prestaju biti središnja mjesta okupljanja zajednice, fragmentacija ulica i gradskih blokova, zazidavanje i prenamjena portikata, posvemašnje unošenje kršćanskih kulturnih sadržaja itd.) zaključujući da je to pokazatelj gubitka gradskoga prosperiteta. Time marginalizira i važnost centralizacije državnoga aparata koja na gradsku općinu može imati i pozitivne učinke. Potiskuje i značaj vertikalne društvene dinamike u gradu jer podcrtava samo utjecaj gradske elite.¹⁶ Osim toga, načelno je pitanje smije li se zamjena autonomne hijerarhije novom državnom i crkvenom hijerarhijom tumačiti isključivo kao opadanje urbane kulture. Činjenica da se novi lokalni moćnici nisu toliko orijentirali prema tradicionalnoj *munificentia*, nego radije prema unošenju novih, agrarnih sadržaja u dotada strogo urbani prostor ne mora značiti da je došlo do ekonomskog i kulturnog srozavanja, nego da je jedan urbani model zamijenjen drugim, bolje prilagođenim novim društvenim potrebama.¹⁷ Dakle, okolnost da je jedan tip urbanizma zamijenjen novim, drukčijim ne podrazumijeva da je potonji lošiji ili »nazadniji« od prethodnoga.

¹⁶ Na Liebeschuetzovu tragu, podcjenjujući regionalne varijacije, dajući primat zakonodavnim tekstovima kao izvorima te pripisujući kristijanizaciji jednu od glavnih uloga u sutonu grada klasične antike, velikim je dijelom pisala i Helen G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*. Athens: Society of Messenian Archaeological Studies, 2006., spec. 116, 163, 184, 293, 350. Za detaljan kritički komentar njezinih gledišta o kraju antičkoga grada v. Luke Lavan, »What killed the ancient city? Chronology, causation, and traces of continuity.« *Journal of Roman Archaeology* 22 (2009): 809–812.

¹⁷ U domaćoj je literaturi taj stav najpregnantnije sažeo Miroslav Katić, »Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu.« *Opuscula archaeologica* 27 (2003): 524: »Arheološki nalazi nedvojbeno upućuju na propast 'klasičnog' rimskog grada. Međutim, kada govorimo o kraju 4., 5. ili o 6. stoljeću komparacija s prvim stoljećima poslije Krista postaje anakrona, bilo da je riječ o fizičkom ili upravnom razvoju grada«.

S obzirom na sterilnost te diskusije vođene s dviju dijametralno suprotnih premisa, a koja s nesmanjenim intenzitetom još uvijek traje, u prvi su plan izašli rezultati novijih arheoloških istraživanja, prije svega onih Clivea Fossa u Maloj Aziji i Siriji. Arheolog Foss nastojao je na temelju dobro istraženih materijalnih tragova objasniti »prijelaznu fazu« između ranobizantskih i srednjovjekovnih gradova (Ankara, Sard, Milet i Efez), obilno se pritom služeći pisanim izvorima. No, prioritarno oslanjanje na arheološki materijal pokazalo se metodološki jednako problematičnim koliko i bezuvjetno poklanjanje povjerenja pisanim izvorima jer su arheolozi bili skloniji datirati pronalaskе prema vrelima dok su nasuprot tome povjesničari bili skloniji provjeravati pouzdanost istih vrela pomoću novootkrivenoga arheološkog materijala. Stoga, nije se mogla izbjeći izvjesna količina cirkularnoga definiranja.¹⁸ Kako bi se to izbjeglo, dio je istraživača pribjegao korištenju isključivo nenarativnih izvora pri datiranju nađenih struktura, nastupajući rezervirano prema svim tradicionalnim datacijskim markerima (npr. pripisivanje kakvoga katastrofalnog događaja potresu iz određene godine, ratnome sukobu zabilježenome u izvorima i sl.). Usprkos inovativnome pristupu, uzornome integralnom objavljivanju arheološke građe i vođenju računa o metodološkoj održivosti interpretacija, Fossovi zaključci o maloazijskim i sirijskim gradovima ipak naglašavaju silaznu putanju u drugoj polovici 6. stoljeća, koja je početkom sljedećega vijeka, 620-ih godina, uslijed ekonomskih promjena te perzijskih i arapskih prodora urodila time da većina njih iščezne ili da se transformira u obične visinske utvrde. Dakle, unatoč svim poboljšanjima u pristupu, Fossovi su zaključci i dalje pod jakim utjecajem tradicionalne interpretativne opozicije kontinuitet – diskontinuitet. Taj obrazac prije svega naglašava pojedine kataklizmičke događaje kao što su potresi, poplave, epidemije, ratne nedaće i sl. tumačeći nestanak antičkoga urbanog modela kao posljedicu uzastopnosti tih događaja u brzome vremenskom slijedu, odnosno dugotrajne izloženosti njima.¹⁹ Takve su razvojne značajke, prema Fossu, u

¹⁸ Wolfram Brandes, »Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries—different sources, different histories.«, u: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Bryan Ward-Perkins. Leiden – Boston – Köln: Brill, 1999: 35–36; L. Zavagno, *The Byzantine City*: 25.

¹⁹ Usp. kritiku u: Archibald W. Dunn, »The transition from *polis* to *kastron* in the Balkans (III–VII cc.): general and regional perspectives.« *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (1994): 68 i L. Zavagno, *The Byzantine City*: 26–27; J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*: 94 i bilj. 4. Fossovi se zaključci, međutim, nisu mijenjali ni u novijim radovima: Clive Foss, »Life in City and Country.«, u: *The Oxford History of Byzantium*, ur. Cyril Mango. Oxford: Oxford University Press, 2002: 87–88.

konačnici uzrokovala da azijske pokrajine Carstva između ranoga 7. i 9. stoljeća sadrže uglavnom malobrojna gradska naselja značajno reduciranoga prostora, naglašenih defenzivnih karakteristika, veoma smanjene populacije i introvertiranoga društvenog miljea.

Kao što je naglasio Luca Zavagno, objašnjenja poput Fossovih zanemaruju druge tipove transformacije grada (npr. gradove koji su ostvarili visok stupanj kontinuiteta kao Smirna ili gradove na otocima kao Gortina), jednako kao što zanemaruju i redefinirane prioritete urbanoga života u 7. i 8. stoljeću koji nisu bili, a nisu ni morali biti, nalik onima antičkog razdoblja. Uz to, visinske utvrde nisu nužno uvijek rezultat spontanoga zbjega stanovništva u refugije, nego mogu biti i izraz planske, strateške preraspodjele urbanih središta u novim vojno-političkim okolnostima, osmišljene u središnjim institucijama Carstva, kojom se ravnalo na državnoj razini. Prema tome, jedinim ispravnim putem čini se Haldonov zaključak da je prije svega potrebno raspoznati opće strukturalne tendencije urbane evolucije u kontekstu kasnoantičke države i društva, a tek potom proučavati do koje su mjere na njih utjecala politička zbivanja koja donose literarni izvori, a koja se zrcale u arheološkim svjedočanstvima.

Poziciju na pola puta između dvaju ekstremnih gledišta zauzeli su umjereni kontinuiteti, poput britanskoga povjesničara i arheologa Marka Whittowa (1957. – 2017.) koji je dovodio u pitanje degradaciju kurijalnoga sloja kao uzrok krize gradova potkraj kasne antike.²⁰ Whittow njihov kolaps ne negira, ali naglašava regionalni kontinuitet gradova (npr. na Bliskome istoku) sve do ranoga 7. stoljeća, nastojeći uspostaviti ravnotežu između uzajamno isključivih postavki »kontinuiteta« i »diskontinuiteta«.

Brandesova analiza maloazijskih gradova u 7. i 8. stoljeću pokazala je svu krhkost dotada neupitne postavke o pravocrtnoj putanji između *polisa* i *kastorna*, odnosno jednostavne redukcije prvoga u drugi, jer je njemački bizantolog iscrpno proučio ne samo grčke i latinske izvore nego i izvore arapske provenijencije o pojmu grada u navedenom razdoblju.²¹ Porijeklo i evolucija tada korištene urbane terminologije pokazale su da je pristup zapravo bio vrlo selektivan, uvelike oviseći o kontekstu u kojemu su termini rabljeni: tako će se u tekstovima

²⁰ M. Whittow, »Ruling the Late Roman and Early Byzantine City«; M. Whittow, »Decline and Fall?«; M. Whittow, »The Middle Byzantine economy«.

²¹ W. Brandes, *Die Städte Kleinasien im 7. und 8. Jahrhundert*; W. Brandes, »Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries«.

crkvene provenijencije *polisom* pretežito nazivati svako biskupsko sjedište (neovisno o svim njegovim ostalim materijalnim i institucionalnim aspektima) dok će se u drugim tipovima pisanih izvora koristiti drukčiji terminološki kriteriji. Wolfram Brandes pokušao je među prvim ozbiljnije nijansirati i silazne putanje gradova analizirajući regionalne i subregionalne razlike, što je u uskoj vezi s arheološkim zapisom. Tako je prijašnju varljivo ujednačavajuću sliku degradacije gradova sveo na njezine prave okvire, zalažući se za odjelito sagledavanje svakoga pojedinog slučaja, ne samo u kontekstu regije nego i mikroregije.

Sličan pristup zastupa i Luca Zavagno,²² domećući mu redefiniranje odnosa između središnje carske vlasti i pojedinoga grada kakvo su istraživali John Haldon ili Chris Wickham.²³ Pojednostavljeno govoreći, funkcionalna uloga ovoga ili onoga grada u sklopu carske superstrukture ovisila je o promjenjivim potrebama državnoga upravnog aparata koji je u različitim okolnostima preferirao, preinačavao ili zabacivao određena naselja. Otuda i šarolika lepeza sudbine gradova toga vremena: u rasponu od netaknutoga opsega i sadržaja, preko redukcije ili dislokacije pa sve do trajnoga nestanka. Utjecaj je države na urbani pejzaž, u obliku financijskih i administrativnih intervencija, nepovratno mijenjao davnašnji obrazac grada kao autonomne i samoupravne jedinice, ali su tê promjene, uza sve blagotvorne posljedice (izdašne investicije, ojačane veze s metropolom, vojna i politička stabilnost i dr.), mogle dugoročno imati štetan učinak, i to kada bi državna vlast bila prisiljena, iz ovog ili onog razloga, odreći se kontrole nad pojedinim područjima; u pravilu je, naime, proces fiskalnog prilagođavanja grada potrebama države te prigušivanja uloge kurijalâ tada već bio stigao do točke kada je postao ireverzibilan. Utoliko je povratak na prethodni način urbanoga funkcioniranja postao nemogućim, a prilagodba posve novom stanju otežanom ili posve neizvedivom.

Upravo ekonomskoj i fiskalnoj sastavnici todobnih gradskih naselja naročitu važnost pridaje Zavagno, čija su stajališta, kako je već navedeno, bliska Wickhamovim i Haldonovim. Dok potonja dvojica, svaki iz svojega ugla, kontekstualiziraju i historiziraju problematiku (dis)kontinuiteta upozoravajući da fizičko preživljavanje gradova u 7. stoljeću velikim dijelom proizlazi iz perzistiranja poimanja da izvjesni oblici elitne društvene organizacije mogu biti

---

²² L. Zavagno, *The Byzantine City*: 39–40.

²³ Usp. npr. J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*; Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

upražnjavani jedino u gradu (upravne i crkvene strukture), talijanski istraživač sa svoje strane ističe multifunkcionalnu koncepciju urbanizma (s dominantnim naglaskom na ekonomiju). Slijedom toga, društvene i strukturne promjene u razvojnoj putanji gradova tumači kao dekonstrukciju i rekonstrukciju kulturnih, političkih, administrativnih, vjerskih i ekonomskih uloga gradskih naselja, zadanu regionalnim i subregionalnim okvirima.²⁴ Modeli urbane degradacije bi, prema tome, bili onoliko brojni koliko su brojne regionalne i mikroregionalne posebnosti kojima su dotični gradovi bili determinirani.

Postoje značajne razlike kada se raspravlja o modelima nasilnoga kraja nekoga rimskodobnog grada između 4. i 7. stoljeća. Prije svega, kataklizmičan prizvuk prilikom opisivanja tih događaja kakav se koristi u literarnim izvorima valja razdvojiti od podataka o nestanku grada kakve nudi arheološka građa, pogotovo ako se jedni s drugima ne podudaraju. Naime, takva pisana vrela način sastavljanja duguju frustraciji ondašnjih povjesnika suočenih s naizgled dramatičnim i ireverzibilnim prestankom prijašnjega klasičnog urbanog modela uslijed dugotrajne krize. Stoga pri bavljenju takvim izvorima na prvom mjestu mora biti znatan oprez: jedino ako materijalni tragovi u manjoj ili većoj mjeri potvrđuju događajni slijed kakav nude narativna vrela, potomjima je moguće pokloniti više povjerenja. Kada se razmatraju različiti načini nestanka gradova, treba razlučiti proizvoljno razaranje grada uslijed uspješne opsade, kao spontan čin, i ciljano razaranje grada, planski i sustavno provedeno.²⁵ U prvome se slučaju radilo o gradovima koji su, na različite načine, poslije ipak obnovljeni, a samo razaranje odnosilo se na masovno ubijanje ili porobljavanje stanovništva, odnosno na rušenje zidina (npr. Milano 539., Tivoli 546., Kroton 595. i Forlimpopoli između 662. i 671. godine), a u drugome bi se slučaju gradovi spalili i potpuno razorile gradske strukture, odnosno namjeravalo se planski dugoročno uništiti grad (npr. Patavij 602. i Cremona 603. godine). Međutim, navedeni događaji nisu bili praćeni ubijanjem ili odvođenjem u sužanjstvo cjelokupnoga gradskog stanovništva. Nije bilo masakra (bizantskim posadama je čak dopušten neometan povratak u Ravenu), nego se nastojalo poništiti grad kao centralno mjesto u

²⁴ L. Zavagno, *The Byzantine City*: 43–44.

²⁵ Gian-Pietro Brogiolo, »Ideas of the Town in Italy during the Transition from Antiquity to the Middle Ages.«, u: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Bryan Ward-Perkins. Leiden – Boston – Köln: Brill, 1999: 108–112; Neil Christie, *From Constantine to Charlemagne: An Archaeology of Italy, AD 300–800*. Aldershot: Ashgate, 2006., 195–198, 263–268.

organizaciji prostora, a u korist novih langobardskih središta na drugim lokacijama (npr. Monselice). Kada je langobardski kralj Rotari 643. i 644. godine napao Genovu, Albengu, Varigotti, Savonu, Opitergij i Luni, svi su ti gradovi osvojeni, spaljeni i razoreni, bedemi su im srušeni sa zemljom, stanovnici pretvoreni u roblje, a ostatci su samih gradova, na kraljev nalog, formalno u rangu izjednačeni s običnim selima (*vicus has civitates nomenare praecepit*). Mada kontinuitet naseljenosti tih gradova ni tada nije sasvim prekinut, njihov je urbani status tim događajima značajno degradiran. Neki su se od njih postupno oporavili da bi iznova zadobili važnost u karolinškome razdoblju (npr. Mantova) dok su drugi opstali kao obični *castra* nevelikoga značaja (npr. Opitergij-Oderzo), nikad se ne oporavivši od opisanih udaraca. Dakle, pojednostavljena tipologija uništenja grada svodi se na tri različite vrste: a) materijalno uništenje grada: razaranje zidina i građevina (osobito pogubno za kontinuitet grada tijekom produljene ekonomske krize), b) masakr gradskoga stanovništva, naročito fizičko uklanjanje društvenih elita (s posljedičnim prekidom u socijalnome i ekonomskome životu grada te u urbanoj kulturi), posebice uočljiv u trajno spornome bizantско-langobardskom pograničju – južnoj Toskani, Modeni, Abruzziju, Apuliji s Kalabrijom i c) institucionalno uništenje grada (sustavna razgradnja svih obilježja centraliteta grada: upravne, vojne, sudske i crkvene nadležnosti na određenome području, trgovačke, gospodarske i komunikacijske važnosti) te preusmjeravanje istih na neki drugi ili na novoosnovani grad.

Dakle, raspravljajući o kontinuitetu i diskontinuitetu u urbanome razvoju Salone, trebaju se istaknuti četiri različita aspekta: a) kako je na nj djelovao razvoj crkvenoga ustroja (u institucionalnome i fizičkome smislu – gradnja crkvenih građevina), b) kako su vanjski pritisak neprijateljskih skupina i vojni sukobi s njima utjecali na ekonomske strukture grada, c) kako se mijenjala funkcionalna raspodjela gradskoga prostora (koji su se dijelovi urbane topografije kontinuirano koristili, a koji nisu, u koje su se svrhe koristili i/ili zašto su napušteni) i d) kakve je uvjete preživljavanju/obnovi grada pružilo definitivno avarsko-slavensko osvajanje.²⁶

---

²⁶ Kako je to na primjeru Sirmija u susjednoj Drugoj (Sirmijskoj) Panoniji uzorno raščlanila Miroslava Mirković, »Kontinuität und Diskontinuität bei der Entwicklung der Stadt Sirmium.«, u: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ur. Orsolya Heinrich-Tamáska. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 2011: 87–96.

U kontekstu šire regije, odnosno istočnoga i zapadnoga Balkana, posljednjih desetljeća kristaliziralo se nekoliko različitih teorija posvećenih procesima dezintegracije i transformacije kasnoantičkih gradova, odnosno geneze onih ransrednjovjekovnih.²⁷ Na primjeru pokrajine Stari Epir koju je istražio William Bowden pokazalo se da ulaganje u javne građevine na razini mjesnih magistrata prestaje tijekom 3. stoljeća: u narednome razdoblju trošilo se uglavnom na privatne rezidencijalne građevine luksuznoga karaktera, bilo u gradu ili na selu. Sredinom 5. stoljeća dogodio se svojevrsni obrat jer gradnja raskošnih boravišta tada jenjava dok se u drugoj polovici stoljeća u gradovima podižu nove zaštitne zidine ili obnavljaju postojeće. Istovremeno je došlo do redukcije gradskog prostora (npr. Nikopol), ali taj je fenomen od oko 470. godine nadalje pratio nagli porast crkvenoga graditeljstva. Paralelno se, dakle, može pratiti ulaganje u fortifikacijsku infrastrukturu i velik broj kulturnih objekata, dok istodobno profil stambenoga graditeljstva pokazuje veoma nisku kvalitetu (spoliranje materijala, skromne dimenzije, unošenje agrarnih i sepulkralnih funkcija u grad) te rastakanje i atomizaciju starijih većih stambenih sklopova. Prema Bowdenovu modelu, većina crkava u pokrajini podignuta je između 470. i 550. godine, a prestanak njihove gradnje autor upravo i objašnjava pretjeranim odljevom novca na sakralna zdanja, što je s ratnim zbivanjima, epidemijama i potresima iscrpilo lokalnu ekonomiju.

Istražujući područje donjeg Podunavlja (naročito Nikopol *ad Istrum*), Andrew Poulter ponudio je drugi obrazac tumačenja tih procesa. Gradnja gradskih i izvangradskih boravišta elite nastavila se neprekinuto u tome gradu sve do kraja 4. stoljeća (izgleda da grad nije zahvatila kriza 3. stoljeća), točnije do naseljenja Gota u okolici nakon Bitke kod Hadrijanopola 378. godine. Kako je ekonomska osnovica grada bila poljoprivreda, gubitak agrarnih površina nakon pojave Gota utjecao je prvo na nestanak izvangradskih vila (opljačkanih i uništenih), a zatim i razaranje samoga grada. Ipak, on je obnovljen poslije 450. godine, ali na drugoj lokaciji i u mnogo manjem opsegu. Masivne zidine štatile su crkvene i vojne građevine u novome gradu. Međutim, u novom je Nikopolu bilo

²⁷ Usp. pregled u Carolyn S. Snively, »The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views.«, u: *Niš and Byzantium. Seventh Symposium*, Niš, 3-5 June 2008, *The Collection of Scientific Works VII*, ur. Miša Rakocija. Niš: Grad Niš; Univerzitet u Nišu; Niški kulturni centar, 2009: 40–42. Za navedeno v. William Bowden, *Epirus Vetus: the Archaeology of a Late Antique Province*. London: Duckworth, 2003.; Andrew G. Poulter, »The Transition to Late Antiquity.« *Proceedings of the British Academy* 141 (2007): 1–50; A. W. Dunn, »The transition from polis to kastron in the Balkans«.

predviđeno malo prostora za civilnu populaciju koja je stanovala u nekvalitetnim strukturama unutar ruševina staroga grada. Novopodignuti se Nikopol od staroga, rimskodobnog, razlikovao i po nepravilnome rasporedu ulica. Prema tome, Poulterov model upućuje na stvaranje reduciranih, »ceremonijalnih« gradova namijenjenih crkvenoj i vojnoj eliti u susjedstvu starijih polunapuštenih središta, prepuštenih nižim slojevima stanovništva.

Južnu Makedoniju i južnu Trakiju istraživao je Archibald Dunn. Na tom području je oko polovica gradova opisanih kao πόλις sredinom 3. stoljeća izgubila taj status do početka 6. stoljeća (sudeći prema Hijeroklovim popisima). Dio tih gradova koji se nalazio u dolinama i ravničarskim predjelima premjestio se na uzvišenja, na manja, ali zato lakše branjiva mjesta. Uočava se da su veći postotak preživljavanja imali gradovi razmješteni u blizini glavne cestovne komunikacije (*Via Egnatia*), oko koje su podignute i neke nove fortifikacije. Istovremeno su stari grčko-rimski gradovi dodatno utvrđeni. No, između preživjelih gradova, gradova preseljenih u visinske utvrde i novouspostavljenih središta izgubile su se ranije terminološke razlike, jer su svi bez razlike zadobili kastrumska obilježja (Prokopijeve φρούρια). U 6. stoljeću pojavljuju se i novi gradovi, pretežito biskupska sjedišta s raskošnim episkopalnim kompleksima. Crkva je u gradovima postupno preuzimala civilne funkcije. Statusno su bila privilegirana ona naselja u kojima su manje-više trajno boravili biskupi, carski dužnosnici, vojska i krupni zemljoposjednici. No, u drugoj polovici 6. stoljeća razvidan je pad u urbanoj kulturi i postupno osiromašenje gradova nakon čega je u drugome desetljeću 7. stoljeća uslijedilo napuštanje skoro svih gradova, uz iznimku Filipâ i Soluna u jugoistočnoj Makedoniji. Prema mišljenju A. Dunna, uzrok je tome unapredovala dezintegracija političkoga, vojnoga i administrativnoga okvira u kojemu su navedeni gradovi funkcionirali od 3. ili 4. stoljeća nadalje.

Tâ su tri osnovna modela (Bowdenov, Poulterov i Dunnov) interdisciplinarno utemeljena te predstavljaju zasad najuspjeliji teorijski okvir za izučavanje sličnih fenomena u susjednim pokrajinama. Pritom ipak treba istaknuti opasnost mehaničkih preslikavanja obrasca iz jedne regije na, u štoćemu potpuno drukčiju, situaciju u drugoj regiji. Kada se razglaba o tim razlikama, vjerojatnije je da će jedna situacija nalikovati drugoj samo djelomično, a ne cjelovito.

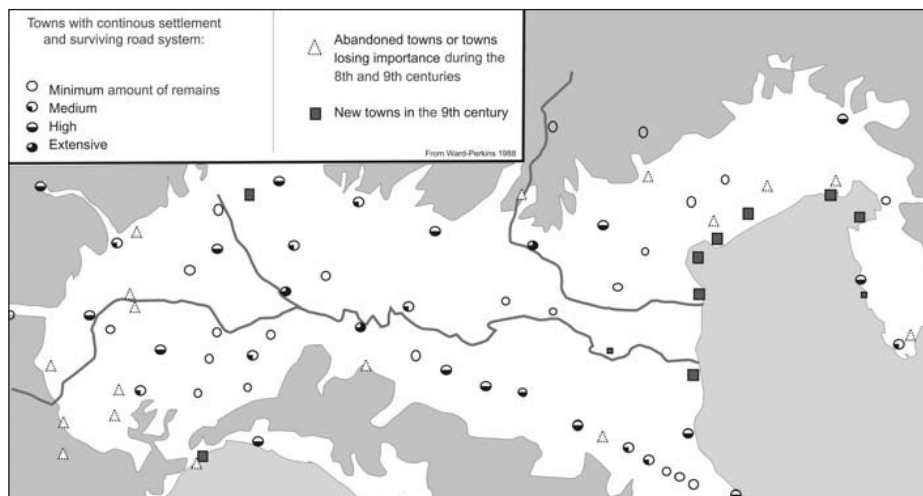
Sudbine primorskih gradova rimske Dalmacije u sutonu kasne antike i osvitu ranoga srednjeg vijeka bile su različite. Duboka politička, ekonomska,

društvena i demografska kriza bila je kobna za premnoga gradska i ruralna naselja. No, naselja smještena uz more uspješno su joj se othrala manje-više sva, zahvaljujući morskim komunikacijama sa središnjicom i s punktovima stabilnijega i nepoljuljanoga kontinuiteta na suprotnoj obali i drugdje. Općenito uzevši, stari gradovi koji se nisu uspjeli pomaknuti prema obali ili otocima ili se integrirati u bizantsku pomorsku magistralu iščezli su, poput Argirunta, Ortople, Vegija, Lopsike itd. Čak i kada su se tã naselja »ruralizirala« (neprimjeren izraz),²⁸ temeljne antičke osobine sačuvale su se u prežićima urbanističke matrice i održanome romanskom imenu (npr. *Aenona* > *Nin*).²⁹ I kada bi se radilo o translaciji na novu, pogodniju lokaciju, kao kod Epidaura i Salone, tã su lokacije zapravo stare, strukturirane na mjestima antičkih i kasnoantičkih naseobina koje su novima dale i ime (Rauzij, Spalatum). Kontinuitet se, dakle, većinom nije ugasio, što je bilo zalogom budućega, radosrednjovjekovnog razvoja.

²⁸ Vidi produbljeniju raščlambu u N. Maraković, T. Turković, »Social Change and the Idea of Urbanity«.

²⁹ Šire o problemu: Branka Migotti, »Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije.« *Opuscula archaeologica* 16 (1992): 225–249; Ivo Babić, »Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih Sklavinija.«, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992.*, ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić. Zagreb: Muzejsko galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996: 29–35; Nenad Cambi, »Kontinuitet ili diskontinuitet: kasna antika – rani srednji vijek.« *Historijski zbornik* 52 (1999): 107–116. Drugdje suvremenici svjedoče o potpunome nestanku gradskih atributa prema standardima toga vremena, npr. sv. Ambrozije u Emiliji vidi *semirutarum urbium cadavera*. Usp. Gisella Cantino Wataghin, »La città tardoantica: il caso di Aquileia.« *Antichità Altoadriatiche* 59 (2004): 104–105.

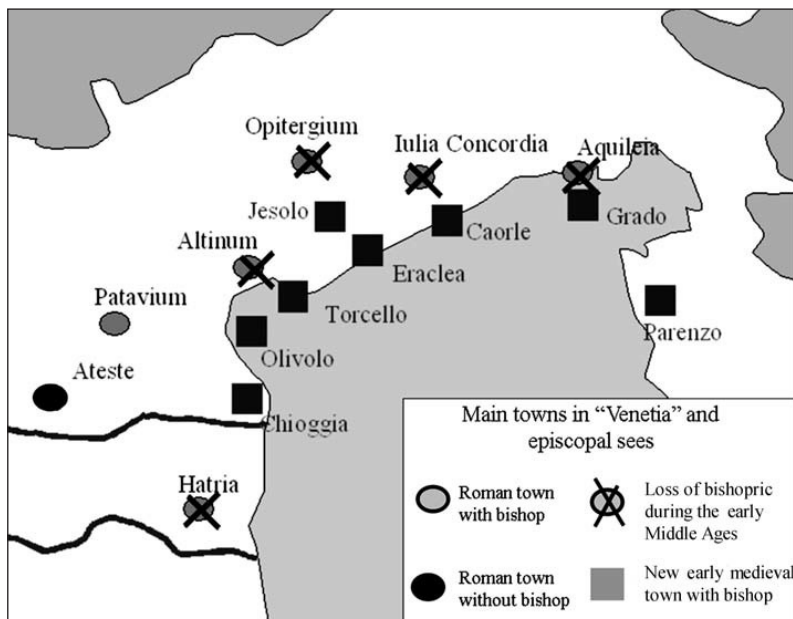

Fotografija 2a. Rimskodobni i novi gradovi u sjevernoj Italiji u 9. stoljeću
[O – gradovi s kontinuitetom naseljavanja i komunikacijskih infrastruktura; Δ – napušteni gradovi ili gradovi u opadanju kroz 8. i 9. st.; ■ – novoosnovani gradovi] (prema: S. Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy«: 79).

Fotografija 2b. Najvažniji rimskodobni gradovi u pokrajini *Venetia et Histria* u ranome srednjem vijeku
[● – gradovi u opadanju; Δ – napušteni gradovi] (prema: S. Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy«: 79).

Fotografija 2c. Najvažniji gradovi u pokrajini

Venetia et Histria u odnosu prema biskupskim sjedištima

[• – rimskodobni gradovi bez biskupije; ○ – rimskodobni biskupski gradovi; ⊗ – rimskodobni gradovi s utrnulom biskupijom; ■ – novoosnovani biskupski gradovi] (prema: S. Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy«: 80).

Poput nekih dijelova primorske Dalmacije, pokrajina *Venetia et Histria* pripadala je onim regijama koje su na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka gubitak svojih gradova nadoknadile osnivanjem novih na drugoj lokaciji.³⁰ U njoj je postojalo ukupno dvanaest rimskodobnih gradova. Trećina ih je oko 600. godine potpuno iščezla (Akvilleja, Altino, Konkordija, Este i Adrija), a dio njih bio podvrgnut znatnome diskontinuitetu u razvojnim značajkama (Patavij i Opitergij). No, ukoliko raščlanimo kriterije kojima se historijska znatnost vodila prilikom izučavanja »nestanka« tih gradova, proizlazi da su sudovi istraživača o urbanome statusu tih naselja uglavnom ovisili o institucionalnim

³⁰ Sauro Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy: towns and *emporia* between late antiquity and the Carolingian age.«, u: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, vol. 1: *The Heirs of the Roman West*, ur. Joachim Henning. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2007: 77–79, 88, 97. Usp. također Sauro Gelichi, »L'archeologia nella laguna veneziana e la nascita di una nuova città.« *Reti Medievali Rivista* 9/2 (2010): 1–31 i C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: 690–692*.

konceptima. Primjerice, o ustaljenosti biskupskoga sjedišta ili sjedišta javne vlasti (carski predstavnik) u gradu. Isto tako, razloge za propadanje i nestanak gradova tražilo se ponajčešće u individualnim povijesnim epizodama (provali Huna i Langobarda, klimatskim i geološkim poremećajima itd.), zanemarujući kompleksniji pristup.

Nadilazeći tê formalne kriterije poput nazočnosti crkvenoga ili civilnoga dužnosnika, jakih bedema ili jačih vojnih jedinica, pozornost treba obratiti na druge činitelje kao što je gospodarstvo, odnosno ekonomski centralitet grada (proizvodni i potrošni) u mikroregiji. Naime, grad je mogao biti i važno proizvodno središte, zatim značajno mjesto potražnje i potrošnje i napokon trgovačko središte.³¹ Ono što grad u punome smislu riječi razlikuje od drugih naseobinskih tipova (sela, utvrda itd.) jest njegova multifunkcionalnost. Grad je crkveno, upravno, vojno i gospodarsko središte na definiranom prostoru: on je i trgovačko te obrtno središte. Od naselja nižega reda razlikuje ga snažno zastupljen udio neagrarnih djelatnosti te jasnija i naglašenija diferencijacija društvenih slojeva, nego u selima ili utvdama.³² Reduciranje navedene multifunkcionalnosti na samo neke ili čak jednu jedinu navedenu funkciju rezultira gubitkom predikata »pravoga« grada. U smislu navedene definicije, golema većina mediteranskih gradova koji su preživjeli 7. stoljeće zapravo se ne ubraja u »prave« gradove, nego u tipologiju koja je u onovremenim bizantskim

³¹ O svemu v. G.-P. Brogiolo, »Ideas of the Town in Italy«: 99.

³² Lewis Mumford, *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*. Zagreb: Naprijed, 1968.; Edith Ennen, *Storia della città medievale*. Bari: Laterza, 1975.; W. Brandes, »Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries«: 26–27; Bryan Ward-Perkins, »The Cities.«, u: *The Cambridge Ancient History, vol. XIII. The Late Empire, A.D. 337–425*, ur. Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge: Cambridge University Press, 1998: 371–410; Wolfram Brandes, John Haldon, »Towns, Tax and Transformation: State, Cities and their Hinterlands in the East Roman World, c. 500–800.«, u: *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Nancy Gauthier, Neil Christie. Leiden – Boston – Köln: Brill, 2000: 141–172; W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*; Jean-Michel Spieser, »The City in Late Antiquity: A Re-Evaluation.«, u: Jean-Michel Spieser, *Urban and Religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium*. Aldershot: Ashgate, 2001: 1–14; Chris Wickham, »Studying Long-term Change in the West, A.D. 400–800.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 385–403; N. Christie, *From Constantine to Charlemagne: 183 i d.*; H. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century*. Za stariju literaturu v. Jean-Michel Spieser, »La ville en Grèce du IIIe au VIIe siècle.«, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12–14 mai 1982)*. Rome: École française de Rome, 1984: 315–340.

izvorima podvedena pod pojmove κάστρο, φρούρια. Čak i naselja koja se nastavljaju nazivati πόλις, naziv zapravo duguju crkvenoj praksi korištenja toga termina za sva biskupska sjedišta,³³ neovisno o njihovome stvarnom urbanom profilu.

Prema poznatoj Biddleovoj »teoriji idealnoga grada«,³⁴ takvo bi naselje moralo imati: 1) bedeme, 2) pravilan sustav ulica, 3) tržnicu, 4) kovnicu novca, 5) pravnu autonomiju, 6) ulogu centralnoga mjesta, 7) relativno gustu i veliku populaciju, 8) diversificiranu ekonomsku bazu, 9) parcele i kuće urbanoga tipa, 10) društvenu diferencijaciju, 11) kompleksnu religijsku organizaciju i 12) sudske funkcije. No, osim što bi rijetko koje naselje bilo u stanju ispuniti sve ove kriterije u većini povijesnih razdoblja (osobito ranosrednjovjekovnome), čvrsto držanje uza nj onemogućilo bi svako smislenije znanstveno istraživanje nasebinskih struktura. Uz to, L. Zavagno ispravno primjećuje da bi pristajanje uz tako rigoroznu apstraktnu definiciju grada bilo pogrešno jer zanemaruje pojedinačan kontekst u korist općih idealnih obilježja. Jednako tako, nedovoljno naglašava različitu važnost pojedinih kriterija: u raznolikim područjima i regionalnim kulturama urbanistička pravilnost grada, na primjer, neće imati podjednaku važnost kao sudske funkcije ili gradska autonomija.³⁵ Prema tome, nijedna definicija grada ne može opstati izvan povijesnoga, društvenoga i kulturnoga konteksta.

Zavagno je razmotrio sve relevantne pristupe definiranju grada u nekoliko posljednjih desetljeća: naglašavanje kršćanskoga obilježja ranosrednjovjekovnoga grada (M. Berengo) nasuprot naglašavanju preživjelih elemenata klasične antike poput političkih i ekonomskih institucija (W. Liebeschuetz), simplificirane teze o zamjenjivanju klasičnoga polisa kršćanskom općinom (P. Scherrer, L. Cracco Ruggini), a iznad svega dugo vremena dominantnu teoriju o postupnome propadanju kurijalne elite uslijed nestanka gradskoga monumentalnog pejzaža (W. Liebeschuetz, A. H. M. Jones). Posluživši se Dagronovim »socio-loškim« pristupom (grad kao koncentracija društvenih institucija koje predstavljaju suprotnost ruralnim područjima, istovremeno funkcionirajući kao

³³ O tome v. G. Ostrogorski, »Byzantine Cities in the Early Middle Ages«; Jean Darrouzès, »Listes épiscopales du concile de Nicée (787).« *Revue des études byzantines* 33 (1975): 5–76; W. Brandes, »Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries«: 42.

³⁴ Martin Biddle, »Towns.«, u: *The archaeology of Anglo-Saxon England*, ur. David M. Wilson. London: Methuen, 1976: 100. Biddlea citira L. Zavagno, *The Byzantine City*: 9.

³⁵ L. Zavagno, *The Byzantine City*: 9–10.

posrednik i kontrolni mehanizam naspram moći državne vlasti), Zavagno se, poput Brandesa, Wickhama, Spiesera i Haldona, zalaže za multifunkcionalnu koncepciju grada kao njegovu najvažniju karakteristiku.³⁶ Kao i oni, naglašava ekonomsku ulogu grada kao temeljni razlikovni element u odnosu na sve ostale tipove naselja: formativno su dominantni aspekti obrtne i ostale neagrarne proizvodnje, odnosno trgovine, robne razmjene prema načelima ponude i potražnje. Na tim se temeljima uspostavlja društvena uzajamnost i društveni odnosi koji su specifično gradski, predstavljajući minimum onih odlika svojstvenih gradskim sredinama.

Demonumentalizaciju forumskih prostora, uzurpaciju javnih površina obrtničkim i trgovačkim radnjama, fragmentaciju velikih stambenih građevina na manje jedinice, poremećaje ortogonalnoga gradskog plana, napuštanje klasičnih oblika javne infrastrukture grada (poput stadiona, teatra ili javnih termi) i odbacivanje tradicionalnih ideala gradskoga života sadržanih u svemu navedenom, tradicionalno se interpretiralo kao popratnu pojavu demografskoga kolapsa, a sve u kontekstu posljedica koje je za grad klasičnoga urbanog pejzaža imalo ubrzano propadanje političkoga i institucionalnoga okvira gradova potkraj 6. stoljeća. Tom tradicionalnom tumačenju, međutim, pojedini istraživači poput L. Zavagna suprotstavljaju drukčije sagledavanje gorenavedenih fenomena u gradovima 7. i 8. stoljeća, što podrazumijeva redefiniranje kriterija (i prioriteta) života u njima. Ovaj autor, primjerice, spomenute pojave objašnjava kao znakove ekonomske vitalnosti tj. kao urbanu transformaciju usklađenu s promjenjivim ulogama naselja (političkim, društvenim, kulturnim i vjerskim), ali i kao nuspojavu promjena u strukturi i funkcioniranju Carstva. Tako se, na primjer, pojava umnažanja trgovačkih i obrtničkih poslovnica na nekadašnjim javnim površinama može sagledavati kao simptom transformacije kontinuirane ekonomske uloge grada kao žarišta razmjene te proizvodnoga i distributivnoga središta (radije nego kao simptom propadanja). Nadovezujući se na Christiejeve interpretacije postklasičnoga grada u Italiji, arheološki zapis koji se dosad ustaljeno tumačio kao materijalni trag urbane regresije, može se jednako tako

---

³⁶ L. Zavagno, *The Byzantine City*: 10–13. Za navedeno usp. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*; Lellia Cracco Ruggini, »Prêtre et fonctionnaire: l'essor d'un modèle épiscopal aux IVe-Ve siècles.« *Antiquité Tardive* 7 (1999): 175–186; W. Liebeschuetz, »The End of the Ancient City«; W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*; W. Liebeschuetz, »Late Antiquity and the Concept of Decline«.

tumačiti kao materijalni trag novoga oblika urbanizma, podjednako vitalnoga, ali izmijenjenih mjerila u odnosu na antički gradski ideal.³⁷

PRILOZI:

Fotografija 1: Arheološka karta kasnoantičke Salone (prema: Ž. Rapanić, »Propast Salone«: 99).

Fotografija 2a: Rimskodobni i novi gradovi u sjevernoj Italiji u 9. stoljeću (prema: S. Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy«: 78).

Fotografija 2b: Najvažniji rimskodobni gradovi u pokrajini *Venetia et Histria* u ranome srednjem vijeku (prema: S. Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy«: 79).

Fotografija 2c: Najvažniji gradovi u pokrajini *Venetia et Histria* u odnosu prema biskupskim sjedištima (prema: S. Gelichi, »Flourishing places in North-Eastern Italy«: 80).

IZVORI:

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, I, prir. Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović. Zagreb: JAZU, 1967.

Le liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire, 1, ur. Louis Duchesne. Paris: Ernest Thorin, 1886.

Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles, vol. 1-2, ur. Nancy Gauthier, Emilio Marin, Françoise Prévot, Rome – Split: Musée archéologique de Split, École française de Rome, 2010.

S. Gregorii Magni registrum epistularum, II, ur. Dag Norberg. [Corpus Christianorum, Series Latina, 140A]. Turnhout: Brepols, 1982.

The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman Bishops to AD 715, prev. i ur. Raymond Davis. [Translated Texts for Historians, 6]. Liverpool: Liverpool University Press, 2010.

LITERATURA:

Babić, Ivo, »Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih Sklavinija.«, u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992.*, ur. Miljenko Jurković, Tugomir

37 N. Christie, *From Constantine to Charlemagne*: 262, 270; L. Zavagno, *The Byzantine City*: 18–19.

Lukšić. Zagreb: Muzejsko galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996: 29–35.

Basić, Ivan, »CIL III 9551 i njegovi tumači.« *Tusculum* 1 (2008): 81–108.

Basić, Ivan, *Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.

Basić, Ivan, »Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku.«, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus. [Povijest Hrvata, I]. Zagreb: Matica hrvatska, 2015: 427–462.

Basić, Ivan, »*Spalatensia Porphyrogenitiana* (II). Notes on the poleogenesis and urban development of early medieval Split.«, u: *Towns and cities of the Croatian Middle Ages. Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and/or Fiction?*, ur. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest-Croatian Institute of History, 2017: 61–114.

Basić, Ivan, »Medievistika Željka Rapanića.«, u: Željko Rapanić, *Studije o ranom srednjovjekovlju*, prir. Ivan Basić. Split: Književni krug, 2022: 5–49.

Biddle, Martin, »Towns.«, u: *The archaeology of Anglo-Saxon England*, ur. David M. Wilson. London: Methuen, 1976: 99–150.

Borri, Francesco, »La Dalmazia altomedievale tra discontinuità e racconto storico (VII–VIII sec.).« *Studi Veneziani* 58 (2009): 15–51.

Bowden, William, *Epirus Vetus: the Archaeology of a Late Antique Province*. London: Duckworth, 2003.

Brandes, Wolfram, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*. [Berliner Byzantinische Arbeiten, 56]. Berlin: Akademie-Verlag, 1989.

Brandes, Wolfram, »Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries–different sources, different histories.«, u: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Bryan Ward-Perkins. Leiden – Boston – Köln: Brill, 1999: 25–57.

Brandes, Wolfram, Haldon, John, »Towns, Tax and Transformation: State, Cities and their Hinterlands in the East Roman World, c. 500–800.«, u: *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Nancy Gauthier, Neil Christie. Leiden – Boston – Köln: Brill, 2000: 141–172.

Brogiolo, Gian-Pietro, »Ideas of the Town in Italy during the Transition from Antiquity to the Middle Ages.«, u: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Bryan Ward-Perkins. Leiden – Boston – Köln: Brill, 1999: 99–126.

Brubaker, Leslie, Haldon, John, *Byzantium in the Iconoclast era (ca. 680–850): The Sources*. Aldershot: Ashgate, 2001.

Budak, Neven, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.* [Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku, 1]. Zagreb: Leykam, 2018.

Cambi, Nenad, »Kontinuitet ili diskontinuitet: kasna antika – rani srednji vijek.« *Historijski zbornik* 52 (1999): 107–116.

Cantino Wataghin, Gisella, »La città tardoantica: il caso di Aquileia.« *Antichità Altoadriatiche* 59 (2004): 101–119.

Chevalier, Pascale, *Ecclesiae Dalmatiae. L'architecture paleochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe-VIIe S.) en dehors de la capitale, Salona, 1-2.* Rome – Split: Musée archéologique de Split, École française de Rome, 1995.-1996.

Chevalier, Pascale, Mardešić, Jagoda, »La ville de Salone dans l'Antiquité tardive : déprise spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale.« *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006): 55–68.

Chevalier, Pascale, Mardešić, Jagoda, »Le groupe épiscopal de Salone aux VIe-VIIe siècles: urbanisme et vie quotidienne.« *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age* 120/2 (2008): 227–238.

Chevalier, Pascale, Mardešić, Jagoda, Čaušević-Bully, Morana, »Le reflet de la puissance de l'évêque sur le faciès urbain de Salone du IVe au VIe siècle – le cas du pseudo-oratoire A.«, u: *Acta XV Congressus internationalis archaeologiae christianae: Toleti, 8-12. 9. 2008: episcopus, civitas, territorium*, ur. Olof Brandt, Silvia Cresci, Jorge López Quiroga, Carmelo Pappalardo. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia cristiana, 2013: 1141–1152.

Christie, Neil, *From Constantine to Charlemagne: An Archaeology of Italy, AD 300–800.* Aldershot: Ashgate, 2006.

Cracco Ruggini, Lellia, »Prêtre et fonctionnaire: l'essor d'un modèle épiscopal aux IVe-Ve siècles.« *Antiquité Tardive* 7 (1999): 175–186.

Darrouzès, Jean, »Listes épiscopales du concile de Nicée (787).« *Revue des études byzantines* 33 (1975): 5–76.

Dukić, Josip, »Salonitanske molitve u kamenu.«, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14.-15. svibnja 2004.*, ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić. Split: Crkva u svijetu, Splitsko-makarska nadbiskupija, 2008: 239–260.

Dukić, Josip, »Klerici u Saloni.« *Tusculum* 4 (2011): 123–136.

Dunn, Archibald W., »The transition from polis to kastron in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives.« *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (1994): 60–80.

Dunn, Archibald W., »Heraclius' 'Reconstruction of Cities' and their Sixth-Century Balkan Antecedents.«, u: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Split-Poreč*, 25. 9.-1. 10. 1994, vol. II, ur. Nenad Cambi, Emilio Marin. Città del Vaticano – Split: Pontificio Istituto di archeologia cristiana, Arheološki muzej, 1998: 795–806.

Duval, Noël, Marin, Emilio, Metzger, Catherine, *Salona III. Manastirine. Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétienne à Salone*. Rome – Split: École française de Rome, Musée archéologique de Split, 2000.

Dzino, Danijel, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden – Boston: Brill, 2010.

Džino, Danijel, »Local knowledge and wider contexts: stories of the arrival of the Croats in *De Administrando Imperio* in the past and present.«, u: *Byzantium, its neighbours and its cultures*, ur. Danijel Dzino, Ken Parry. [Byzantina Australiensia, 20]. Brisbane: Australian Association for Byzantine Studies, 2014: 89–104.

Džino, Danijel, »The secret life of Salona in the 7th and 8th century.«, u: *Aspice hunc opus mirum: Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića / Festschrift on the occasion of Nikola Jakšić's 70th birthday*, ur. Ivan Josipović, Miljenko Jurković. Zadar – Zagreb – Motovun: International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, University of Zadar, 2020: 157–164.

Džino, Danijel, *From Justinian to Branimir. The making of the Middle Ages in Dalmatia*. London – New York: Routledge, 2021.

Džino, Danijel, »The Mission of Abbot Martin in Dalmatia and Istria 641 or 642: A New Interpretation.«, u: *Dissidence and Persecution in Byzantium: From Constantine to Michael Psellos*, ur. Danijel Džino, Ryan W. Strickler. [Byzantina Australiensia, 26]. Leiden – Boston: Brill, 2021: 70–91.

Ennen, Edith, *Storia della città medievale*. Bari: Laterza, 1975.

Foss, Clive, »Late Antique and Byzantine Ankara.« *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977): 27–87.

Foss, Clive, »Syria in Transition, A.D. 550-750: An Archaeological Approach.« *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997): 189–269.

Foss, Clive, »Life in City and Country.«, u: *The Oxford History of Byzantium*, ur. Cyril Mango. Oxford: Oxford University Press, 2002: 71–95.

Gelichi, Sauro, »Flourishing places in North-Eastern Italy: towns and *emporia* between late antiquity and the Carolingian age.«, u: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, vol. 1: The Heirs of the Roman West*, ur. Joachim Henning. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2007: 77–104.

Gelichi, Sauro, »L'archeologia nella laguna veneziana e la nascita di una nuova città.« *Reti Medievali Rivista* 9/2 (2010): 1–31.

Gračanin, Hrvoje, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada, 2011.

Gračanin, Hrvoje, Škrgulja, Jana, »Refashioning of historical reality: three stories by Constantine VII Porphyrogenitus and the early medieval history of Croatia.«, u: *Samuel's state and Byzantium. History, legend, tradition, heritage*, ur. Mitko B. Panov. Skopje: Euro-Balkan University, 2015: 24–34.

Haldon, John F., *Byzantium in the Seventh Century: Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Haldon, John F., »The idea of the town in the Byzantine Empire.«, u: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Bryan Ward-Perkins. Leiden – Boston – Köln: Brill, 1999: 1–24.

Ivanišević, Dora, *Epitaphic Culture and Social History in Late Antique Salona (ca. 250–600 C.E.)*. Doktorska disertacija, Medieval Studies Department, Central European University, Budapest, 2016.

Ivanišević, Vujadin, »Late Antique cities and their environment in Northern Illyricum.«, u: *Hinter den Mauern und dem offenen Land: Leben im Byzantinischen Reich*, ur. Falko Daim, Jörg Drauschke. [Byzanz zwischen Orient und Okzident, 3]. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2016: 89–99.

Jones, Arnold H. M., *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey*. Vol. I–III. Oxford: Blackwell, 1964.

Katičić, Radoslav, *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.

Katić, Miroslav, »Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu.« *Opuscula archaeologica* 27 (2003): 523–528.

Kazhdan, Alexander P., »Византийские города в VII–XI вв.« *Советская археология* 21 (1954): 164–188.

Kazhdan, Alexander P., »Polis and kastron in Theophanes and in some other historical texts.«, u: *Eupsychia. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, vol. II. Paris: Publications de la Sorbonne, 1998: 345–360.

Кунчер, Драгана, »Портрет далматинског епископа крајем 6. века.« *Историјски часопис* 60 (2011): 13–24.

La Rocca, Cristina, »Città scomparse in area veneta nell'alto medioevo: dati archeologici, fonti scritte e memoria storiografica.«, u: *L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia. Atti del convegno di studio Brescia 11-13 ottobre 2001*, ur. Gian-Pietro Brogiolo, Paolo Delogu. Roma: All'Insegna del Giglio, 2005: 287–307.

Lavan, Luke, »The Late Antique City: A Bibliographical Essay.«, u: *Recent Research on the Late Antique Countryside*, ur. William Bowden, Luke Lavan, Carlos Machado. [Late Antique Archaeology, 2]. Leiden – Boston: Brill, 2004: 9–26.

Lavan, Luke, »What killed the ancient city? Chronology, causation, and traces of continuity.« *Journal of Roman Archaeology* 22 (2009): 803–812.

Liebeschuetz, Wolfgang, »The End of the Ancient City.«, u: *The City in Late Antiquity*, ur. John Rich. London – New York: Routledge, 1996: 1–49.

Liebeschuetz, Wolfgang, *Decline and Fall of the Roman City*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Liebeschuetz, Wolfgang, »Late Antiquity and the Concept of Decline.« *Nottingham Medieval Studies* 45 (2001): 1–11.

Maraković, Nikolina, Turković, Tin, »Social Change and the Idea of Urbanity Between Late Antiquity and Early Middle Ages.« *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006): 91–99.

Marin, Emilio, »Sjeverno svetište na Marusincu u Saloni. Rezultati revizijskih istraživanja tzv. bazilike diskoperte na Marusincu u Saloni, epigrafička i hagiografska baština.«, u: *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011.*, ur. Joško Belamarić, Bratislav Lučin, Marko Trogrlić, Josip Vrandečić. Split: Književni krug, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2014: 231–253.

Martindale, John R. *The Prosopography of the Later Roman Empire, vol. III (A.D. 527–641)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Matijević-Sokol, Mirjana, »Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene.« *Tusculum* 10/2 (2017): 77–92.

Migotti, Branka, »Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije.« *Opuscula archaeologica* 16 (1992): 225–249.

Mirković, Miroslava, »Kontinuität und Diskontinuität bei der Entwicklung der Stadt Sirmium.«, u: *Keszthely-Fenékpusztja im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ur. Orsolya Heinrich-Tamáská. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 2011: 87–96.

Mumford, Lewis, *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*. Zagreb: Naprijed, 1968.

Ostrogorski, Georgije, »Byzantine Cities in the Early Middle Ages.« *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959): 45–66.

Poulter, Andrew G. »The Transition to Late Antiquity.« *Proceedings of the British Academy* 141 (2007): 1–50.

Rapanić, Željko, *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987.

Rapanić, Željko, »Marginalia o 'postanku' Dubrovnika.«, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. Znanstveni skup Dubrovnik, 1-4. X. 1984.*, ur. Željko Rapanić. [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12]. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1988: 39–50.

Rapanić, Željko, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*. Split: Književni krug, 2007.

Rapanić, Željko, »Propast Salone.« *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 43 (2016): 91–135.

Rapanić, Željko, *Dalmatinski grad i zaleđe u ranom srednjem vijeku*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2017.

Rapanić, Željko *Studije o ranom srednjovjekovlju*, prir. Ivan Basić. Split: Književni krug, 2022.

Saradi, Helen G., *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*. Athens: Society of Messenian Archaeological Studies, 2006.

Snively, Carolyn S., »The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views.«, u: *Niš and Byzantium. Seventh Symposium, Niš, 3-5 June 2008, The Collection of Scientific Works VII*, ur. Miša Rakocija. Niš: Grad Niš; Univerzitet u Nišu; Niški kulturni centar, 2009: 37–44.

Spieser, Jean-Michel, »La ville en Grèce du IIIe au VIIe siècle.«, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*. Rome: École française de Rome, 1984: 315–340.

Spieser, Jean-Michel, »The City in Late Antiquity: A Re-Evaluation.«, u: Jean-Michel Spieser, *Urban and Religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium*. Aldershot: Ashgate, 2001: 1–14.

Ward-Perkins, Bryan, »The Cities.«, u: *The Cambridge Ancient History, vol. XIII. The Late Empire, A.D. 337-425*, ur. Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge: Cambridge University Press, 1998: 371–410.

Whittow, Mark, »Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History.« *Past & Present* 129 (1990): 3–29.

Whittow, Mark, »Decline and Fall? Studying Long-term Change in the East.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 404–423.

Whittow, Mark, »The Middle Byzantine economy (600-1204).«, u: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ur. Jonathan Shepard. Cambridge: Cambridge University Press, 2008: 465–492.

Wickham, Chris, »Studying Long-term Change in the West, A.D. 400-800.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 385–403.

Wickham, Chris, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Zanini, Enrico, »The Urban Ideal and Urban Planning in Byzantine New Cities of the Sixth Century AD.«, u: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden. [Late Antique Archaeology, 1]. Leiden – Boston: Brill, 2003: 196–223.

Zanini, Enrico, »Coming to the End: Early Byzantine Cities after the mid-6th Century.«, u: *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August, 2016. Plenary papers*, ur. Smilja Marjanović-Dušanić. Belgrade: The Serbian National Committee of AIEB, 2016: 127–143.

Zavagno, Luca, *The Byzantine City (5th-9th centuries): De-constructing and re-constructing the urban environment between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, doktorska disertacija, University of Birmingham, 2007.

Zavagno, Luca, »La città bizantina tra il V e il IX secolo: le prospettive storiografiche.« *Reti Medievali Rivista* 9 (2008): 1–28.

Summary

Comparative models of urban degradation of post-Roman town in recent scholarship

The text studies the shortcomings in written and material sources previously used in attempts to reconstruct the end of the city of Salona, the metropolis of the Roman province of Dalmatia. The author focuses on the deficiencies and challenges in attempting to reconstruct the final stage of that city. The following provides an overview of comparative models of the same process in closer regions (Epirus Vetus, lower Danube region, southern Macedonia, southern Thrace, northern Italy) and more distant areas (Asia Minor and the Middle East). Through these studies, an attempt is made to comprehend the diversity in the development of similar cities across different geographical areas by comparing them with the city of Salona. This research is contextualized within the main trends of historiographical production that emerged from the mid-20th century to the first quarter of the 21st century. To that end, various authors are invoked: William Bowden, Wolfram Brandes, Gian-Pietro Brogiolo, Neil Christie, Lellia Cracco Ruggini, Archibald W. Dunn, Clive Foss, Sauro Gelichi, John F. Haldon, Arnold H. M. Jones, Alexander P. Kazhdan, Luke Lavan, Wolfgang Liebeschuetz, George Ostrogorsky, Andrew G. Poulter, Bryan Ward-Perkins, Mark Whittow, Chris Wickham, Enrico Zanini, Luca Zavagno. The analysis of their respective different historiographical approaches and theories demonstrates possible solutions pertaining to the better understanding and interpretation of the late Late Roman history of Salona and similar cities. Such an approach enables a finer grasp of the weak points in sources concerning the reconstruction of Salona's history and how other similar cities have been observed and studied within the broader context of Late Antique studies.

MIRJANA MATIJEVIĆ SOKOL

BENEDIKTINCI I PISMENOST U SPLITU U SREDNJEM VIJEKU

UDK: 272-789.2:003](497.583)“09“

Primljeno: 23. 1. 2024.

Prihvaćeno: 8. 2. 2024.

Izvorni znanstveni rad

Mirjana Matijević Sokol

Zagreb

m.matijevic.sokol@gmail.com

U članku se obrađuje pojava i prisutnost benediktinaca u Splitu i okolici u ranome srednjem vijeku te njihova uloga u poticanju i razvoju pismenosti. Analizira se pisana ostavština samostana osnovanih u Splitu i okolici. To su samostani Sv. Stjepana pod borovima, prvi ženski samostan Sv. Benedikta, oba u Splitu, Sv. Petra u Jesenicama i Sv. Ivana Krstitelja u Povljima na Braču. Sačuvane su njihove fundacijske listine koje se mogu definirati kao *historia foundationis* samostana. Nakon »povijesti osnivanja« često se nalaze noticije o stečevinama samostana čime se bilježe djela opata odnosno opatica (*gesta abbatis/abbatisarum*). Poseban je zapis samostana sv. Ivana Krstitelja u Povljima na Braču koji je napisan na starohrvatskome jeziku, a pisan »grčkim pismom«, odnosno ćirilicom. Taj je jedinstveni zapis strukturiran kao i zapisi prethodnih samostana na latinskome jeziku. Uočava se uloga pojedinaca, osobito svećenika Teodora koji je vjerojatno bio benediktinac. Njegov je nasljednik i vjerojatno učenik bio đakon Dobre koji je dalje promicao latinsku pismenost u Splitu.

Ključne riječi: benediktinci, pismenost, samostani, Split, okolica, kartular, fundacijska listina, svećenik Teodor, Dobre đakon

Sveti Benedikt iz Nursije osniva benediktinski red kada se rastakala rimska civilizacija unutar sebe i pod udarom seobe naroda. Benediktovo geslo *Ora et labora* usmjerilo je i utemeljilo na novim postavkama Zapad koji se oslanjao na kršćanstvo (*ora*) i rad (*labora*). Benediktinci su tako na sebe preuzeli tešku zadaću obnavljanja zapadne civilizacije, odnosno srednjovjekovnu Europu primarno poticanjem i širenje pismenosti. Prvi je korak bio »urediti«, odnosno kaligrafirati degradiranu rimsku minuskulu. Naime, benediktinci su u samostanu

u Monte Cassinu u Beneventskome Vojvodstvu, koji je bio odvojen od sjevernoga italiskog prostora koji su zaposjeli Langobardi, držeći se svojega cilja, razvili veliki skriptorij i stvorili zasebno, karakteristično tzv. nacionalno pismo beneventanu. Ono se kasnije raširilo po ostalim dijelovima Italije, ali sporadično se javlja i na nekim drugim prostorima, posebno u Dalmaciji. Kaligrafirana je inačica minuskule u početku bila samo pismo koje se koristilo u skriptorijima pri samostanima koji su stvarali najljepše kodekse ranoga srednjeg vijeka. Kasnije, prema potrebi i mogućnostima, beneventana se upotrebljavala i u kancelarijama, posebno na hrvatskome prijađranskom prostoru.

Zbog zasluga u stvaranju nove europske civilizacije, u kojoj je pismenost glavna pokretačka snaga društva, papa Pavao VI. apostolskim pismom *Pacis Nuntius* objavljenim 24. listopada 1964. godine proglasio je svetoga Benedikta zaštitnikom Europe.¹

Benediktince se u Hrvatskoj može pratiti već od 9. st. koristeći se povijesnim tragovima i biljezima, bilo ostacima sakralne arhitekture s natpisima na crkvenome namještaju, bilo drugim oblicima zapisa. Trosveščanu monografiju o benediktincima u Hrvatskoj napisao je don Ivan Ostojić šezdesetih godina prošloga stoljeća, a ona svima služi kao osnovna knjiga u kojoj mogu steći cjelovitija znanja o djelovanju benediktinskog reda u Hrvatskoj.² Stoga, može se zahvaliti ovome neumornom pregaocu na monografiji koja je rezultat ogromnoga, entuzijastičnog rada. Međutim, sada se čini da, nakon 60 godina, treba na Ostojićevim temeljima dalje graditi i na njih utkati nove spoznaje.

S obzirom na to da je ovaj članak prigodnoga karaktera jer se obilježava osnivanje Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, odnosno oživljavanje humanističkih studija u Splitu prije dvadeset godina, nastojat će se apostrofirati neke točke i aspekti prisutnosti i djelovanja benediktinaca u ranome srednjem vijeku u Splitu i široj okolici istražujući njihovu kulturnu tradiciju, poglavito tragove pismenosti u više aspekata. Opća je značajka benediktinske pismenosti u Hrvatskoj njezina tropismenost i trojezičnost.³

---

¹ Tomislav Galović, Marko Trogrić, »Benediktinci u hrvatskoj historiografiji zadnjih 50 godina (1965. – 2015.).« *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija* LVIII (2018), 4: 421–442.

² Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. I–III. Split: Benediktinski priorat – Tkon kod Zadra, 1963. – 1965.

³ Eduard Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1994.; Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997, 291–311; Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i*

Njihova je nazočnost u Hrvatskoj osobito vidljiva u sjevernoj Dalmaciji. Zabilježena imena opata na epigrafičkim spomenicima u okolici Zadra, a i u Ninu, već u ranome srednjem vijeku indiciraju postojanje benediktinskih zajednica. Na crkvenome namještaju iz Nina i Lepura, koji se datiraju u Branimirovo vrijeme, zabilježeno je ime opata Teodeberta (*Teudebertus abbas*).⁴ Posebno se ističu samostani Sv. Krševana⁵ i Sv. Marije⁶ u Zadru u 10. i 11. st. Samostan Sv. Krševana tijekom srednjega vijeka posebno njeguje pismenost djelovanjem svojega slavnog skriptorija, a kasnije će postati respektabilno humanističko središta na jadranskoj obali.⁷ Čini se da su bile presudne veze samostana Sv. Krševana s benediktincima na Tremitima u južnoj Italiji jer je tako u Dalmaciju prispjela beneventana koja se s vremenom transformirala u tzv. oblu inačicu dalmatinske beneventane.⁸

---

naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja, Zagreb: Matica hrvatska (Biblioteka Theoria/Θεωρία) – Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis, 1998., *passim*; Tomislav Galović, »Benediktinci – izvorište hrvatske trojezične i tropismene kulture u srednjem vijeku.« *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka Čoralić i Slavko Slišćević. Zagreb: Dominikanska naklada Istina i Kršćanska sadašnjost, 2009., 777–786.

⁴ Mirjana Matijević Sokol – Vladimir Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu (Biblioteka Croatica, knj. 1), 2005, 70–71; Nikola Jakšić, »Novi natpis s imenom kneza Branimira.«, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, ur. Miljenko Jurković i Ante Milošević. Zagreb – Motovun – Split: Sveučilište u Zagrebu, Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek (Dissertationes et Monographiae 5), 2012: 213–221.

⁵ *1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru : prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, ur. Miroslav Granić, Stijepo Obad, Ivo Petricoli. Zadar: Narodni list, 1990.

⁶ Viktor Novak, *Zadarski kartular samostana svete Marije – Chartulare Jadertinum monasterii sanctae Mariae*, uredio i popratio uvodnim historijskim, paleografskim, diplomatičkim, kronološkim, topografskim i muzičkim napomenama. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1959.

⁷ Nikica. Kolumbić, »Zadarski humanistički krug u okviru samostana sv. Krševana.«, u: *1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru : prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, ur. Miroslav Granić, Stijepo Obad, Ivo Petricoli. Zada : Narodni list, 1990: 253–263.

⁸ Viktor Novak, *Latinska paleografija*, Beograd: Naučna knjiga, 1952., 145–147; Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*. III. izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1991., 62–63.

U Hrvatskoj se za njihovo djelovanje vezuje lokalitet Rižinice u Solinu gdje je pronađen epigrafski s imenom kneza Trpimira na namještaju iz crkve, po svemu karolinških obilježja,⁹ a u Trpimirovoj se ispravi spominje osnivanje samostana.¹⁰ Teško je utvrditi je li to bilo u Rižinicama, ali kada bude cjelovito istražen lokalitet, koji nema sreće, možda se može potvrditi njegovo postojanje već u 9. st. na tome mjestu.

Benediktinska se prisutnost naslućuje u jednoj kopiji Trpimirove isprave u kojoj se u imenu kneza Trpimira pojavljuje karakteristični beneventanski grafem A umjesto T. U beneventani su oba grafema vrlo slična i lako zamjenjiva. Trpimir je, naime, postao *Aprimirus*.¹¹ Ova spoznaja upućuje na beneventanski predložak, odnosno moguću upotrebu ove inačice latinskoga pisma u vladarskoj kancelariji.¹²

Beneventana, koja se najviše širila djelovanjem benediktinskih samostana, može se ipak u nekim prilikama datirati i prije zabilježene pojave benediktinskih zajednica. V. Novak ubraja *Splitski evangelijar* u najstarije beneventanske zapise.¹³ Na praznim je folijima kodeksa nepoznati svećenik u Splitu prepisao dijelove evanđelja koji se čitaju na misi pismom koje je znao, za razliku od poluuncijalnoga osnovnog teksta *Evangelijara*. Naime, isprva *Splitski evangelijar* služio kao liturgijska knjiga što pokazuju marginalne bilješke koje označavaju dijelove evanđelja koji se čitaju prilikom najvažnijih svetkovina tijekom liturgijske godine. Pripis dijelova evanđelja ranom beneventanom svjedoči o njezinoj ranoj ukorijenjenosti u Splitu, a njezinu naknadnu prisutnost potvrđuje i većina prisega sufragana splitskome metropolitu Lovri zapisanih istom inačicom latinskoga pisma.¹⁴

---

⁹ Lokalitet Rižinice istraživao je don Frane Bulić. Vidi: Vladimir Sokol, »Arheološka istraživanja 'Bihaća' na području nacionalne arheologije.« *Izdanja HAD* 18 (1997): 253–263.

¹⁰ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (743. – 1100.) I - *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* I, ur. Marko Kostrenčić, sakupili i obradili Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967., 3–8; Mirjana Matijević Sokol, »1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira.« *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 25, Zagreb – Pula: Hrvatsko arheološko društvo, 2010: 9–19.

¹¹ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (743. – 1100.) I: 6.

¹² J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*: 62.

¹³ V. Novak, *Latinska paleografija*: 146–147.

¹⁴ Mirjana Matijević Sokol, *Splitski evangelijar / Evangeliarium Spalatense*. Split: Književni krug 2016. (monografija, kritičko izdanje) (suradnik na dijelu transkripcije Galović, Tomislav), *passim*.

Navodi Tome Arhiđakona da je hrvatska kraljica Jelena prepustila vladarski mauzolej, odnosno crkve Sv. Stjepana i Sv. Marije nekim redovnicima da u njima obavljaju obrede¹⁵ dokazuje da je u 10. st. u splitskoj okolici bio barem jedan samostan. Toma nije izričito naveo kojemu je redu pripadao, ali je opravdano pretpostaviti da su ga držali benediktinci. Možda je to isti samostan čije se podizanje navodi u Trpimirovoj darovnici.

Tijekom 11. st. događaju se velike promjene u Crkvi, stoga je crkveni raskol koji se dogodio 1054. godine, ali i prethodno razdoblje, pokrenuo niz reformi.¹⁶ Nositelji crkvene reforme bili su tzv. njemački pape, iako talijanskog porijekla, kao Grgur VII. (1073. – 1085.), odnosno opat Hildebrand, koji dolaze iz velikih benediktinskih samostana gdje su kao najobrazovaniji društveni sloj bili važni u trasiranju novoga pravca crkvenoga djelovanja. Treba navesti uz papu Grgura VII. i montekasinskoga opata Deziderija, kasnijeg papu Viktora III. (1086. – 1087.) koji je sačuvao registar pape Ivana VIII. (872. – 882.) povjerivši redovnicima benediktinskoga priorata Santa Maria in Palladio (in Pallara) u Rimu da ga prepisu s papirusnoga rotula na pergamenu kodeksa.¹⁷ Tako je sačuvana korespondencija pape Ivana VIII. s knezom Branimirom i nositeljima svjetovne i crkvene vlasti, kako u Hrvatskoj tako i diljem Europe. Očituje se na tome primjeru snažna povezanost pismenosti ranoga srednjovjekovlja i benediktinaca koja je zaslužna za iskorake u svim segmentima društva, a koja je ostavila za sobom neupitna svjedočanstva.

Sve je očitija benediktinska prisutnost na istočnoj jadranskoj obali početkom 11. st. Pojavljuju se samostanske zajednice u gradovima i u blizini gradova. Tako se izvan Splita, svjedoče to dokumenti, na dominantnome položaju osniva benediktinski samostan Sv. Stjepana Prvomučenika.¹⁸ Bilo je to za gradskoga priora Prestancija u prvim desetljećima 11. st., točnije oko 1020. godine,¹⁹ a što je

¹⁵ *Que ob reuerentiam regaliū sepulchrorū concessē fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorū ministeria exercebant. Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhiđakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, studija Toma Arhiđakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003., 80–81.

¹⁶ R. Katičić, *Litterarum studia*: 471–497.

¹⁷ M. Matijević Sokol – V. Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*: 35–39.

¹⁸ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj II*: 319–326.; R. Katičić, *Litterarum studia*: 424.

¹⁹ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (743. – 1100.) I*: 60, 94.

poznato iz diplomatske ostavštine. Taj je samostan svoju pisanu baštinu sačuvao prijepisom u kartular 1251. godine. Nadbiskup Rogerije, bolonjski student kao i Toma Arhiđakon, naložio je redovnicima, prilikom zajedničke vizitacije samostanu, da neurednu samostansku dokumentaciju koju su zatekli prepisu u jednu knjigu da bi se sačuvala i da bi redovnici mogli imati pismeni trag/dokaz o vlasništvu svojih stečevina.²⁰ Taj kartular danas nije poznat u izvorniku, nego u prijevodu na talijanski jezik i nalazi se u Veneciji u Biblioteci Marciana.²¹ Nestanak latinskoga izvornika kartulara i njegov sačuvani talijanski primjerak mogu se vjerojatno povezati s prikupljanjem gradiva za veliki projekt istraživanja povijesti Crkve u Iliriku koji je zamislio Filippo Riceputi, a osmislio i finalizirao Daniele Farlati pod naslovom *Illyricum sacrum*. Najstariji dokumenti sustjepanskoga samostana koji su danas poznati iz talijanskoga prijevoda i dvije inačice talijanskoga prijevoda na latinski, vjerojatno Riceputijevi i Račkijevi prijevodi, omogućavaju rekonstrukciju početaka samostana iako nedostaje tzv. fundacijska listina koja je obično najstariji zapis o okolnostima osnivanja samostana u kartularima.²² Ako je i postojala, može se pretpostaviti da ili je nije bilo u 13. st. kada se kartular sastavljao ili se zagubila kada se kartular prevodio na talijanski jezik. Ipak, mogu se rekonstruirati okolnosti njegovoga osnutka iz noticija koje su sačuvane u prijevodu, jer se u njima nalaze elementi koji su gotovo jednaki ili vrlo slični s dokumentima, odnosno radnjama prilikom osnivanja samostana u drugim gradovima ili izvan njih. U takvome su velikom činu, uz bogate osnivače iz svjetovnih elita, kao investitori bili uključeni i gradski priori i nadbiskupi/biskupi. Tako su i prilikom osnivanja samostana Sv. Stjepana primarni bili prior Prestancije i nadbiskup Pavao što je posredno razvidno iz dokumenata koji se odnose na crkvu Sv. Marije u Poljudu. Nadbiskup Pavao ostavlja je u oporuci prioru Prestanciju,²³ a on je pak poklanja sinu Girmi (Zirni, Crnom).²⁴ Navode se kao svjedoci u darovnici opat samostana Sv. Stjepana bez imena, ali

²⁰ Daniele Farlati, *Illyrici sacri tomus tertius: Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*. Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCLXV., 117, 148, 276.

²¹ O tradiciji isprava samostana sv. Stjepana pod Borovima (*de Pinis*) vidi: *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (743. – 1100.) I: 58. prema Farlatijevim navodima.

²² Vidi o fundacijskoj listini općenito u: Mirjana Matijević Sokol, »Fundacijska listina samostana Sv. Marije u Zadru.«, u: *Abbatissa ingenuitate precipua. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija „950. obljetnica Samostana benediktinki Sv. Marije u Zadru (1066. – 2016.)*, ur. Pavuša Vežić, Ivan Josipović. Zadar: Sveučilište u Zadru i Samostan benediktinki Sv. Marije u Zadru, 2020: 75–84.

²³ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (743. – 1100.) I: 58–59.

²⁴ Ibid: 59–60.

i Prestancijeva sestra Ana i rođakinja Dobrica. U spisima koji se vezuju za samostan Sv. Stjepana najstariji se odnose upravo na crkvu Sv. Marije na Poljudu. Ona je prva akvizicija toga samostana o kojoj svjedoči darovnica. Poklonio ju je između 1050. i 1060. godine prior Črne, (Zirno, Girno), Prestancijev sin, Dabru (Dobri), opatu Sv. Stjepana.²⁵ Taj se opat spominje i poslije u dokumentima iz 1076. godine, doduše u falsifikatu kralja Zvonimira,²⁶ a poznat je i tekst njegove oporuke koji potvrđuje prethodno darovanje crkve Sv. Marije, a uz to se navodi i da ostavlja svoju imovinu sustjepanskome samostanu.²⁷ Navedene noticije svjedoče o stjecanju imetka toga prvog poznatog splitskog benediktinskog samostana. One su bile sačuvane u kartularu koji je nestao, a za što su zaslužni bolonjski učenici-pravnici Toma Arhiđakon i nadbiskup Rogerije u 13. stoljeću. Premda su navedene isprave danas poznate u talijanskome prijevodu, a ne u izvornome latinskom jeziku, ipak zrcale zbivanja u Splitu u drugoj polovini 11. st. kada se latinska pismenost uzdiže na novu kvalitativnu razinu prateći promjene u Crkvi i u društvu općenito. To se može prepoznati u djelovanju svećenika Teodora koji je obnašao važne dužnosti i to kao skriptor, a poslije i kancelar nadbiskupa Lovre i kralja Zvonimira.²⁸ U ispravama iz sustjepanskoga kartulara poznato je nekoliko isprava koje je sastavio upravo svećenik Teodor kao gradski skriptor, ali i darovnica samostanu koju piše kao kapelan u ime kralja Petra Krešimira.²⁹ Teodorove noticije poznate iz izvornika bile su pisane beneventanom, stoga se može pretpostaviti da su i sustjepanske bile isto tako zapisane.

Čini se da je materijalna osnovica sustjepanskoga samostana bila crkva Sv. Marije na Poljudu i da se njezina dokumentacija može smatrati temeljnim svjedočanstvom da je osnovan taj samostan. Iako se nije sačuvala fundacijska listina Sv. Stjepana, a s obzirom na to da postoje analogije s poznatim dokumentima drugih samostana, može se pretpostaviti da je mjesto podizanja samostana na Sustjepanu darovano uz suglasnost splitskih nadbiskupa i priora, a da dokumentacija o crkvi Sv. Marije poslije dopijeva u njegov arhiv s darovnicom iste crkve. Naime, uvijek je prilikom osnivanja samostana najvažnije pribavljanje lokacije, zemljišta ili sakralne građevine-crkve koja se ili renovira ili gradi od temelja, a

²⁵ Ibid: 93–94

²⁶ Ibid: 142.

²⁷ Ibid: 165.

²⁸ Jakov Stipišić, »Razvoj splitske notarske kancelarije.«, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 1 (1954): 115.

²⁹ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (743. – 1100.)* I: 94, 123, 165, 166.

tek onda slijedi podizanje samostanskih prostorija. Gradski su prvaci, svjetovni i crkveni, vrlo često donatori ili zemljišta ili neke sakralne građevine koja postaje jezgra samostana. Sljedeći korak nakon stjecanja i podizanja osnovnih nekretnina jest opremanje samostana nužnim potrepštinama. Upravo se to iščitava iz darovnice kojom đakon Petar svakako poslije 1020. godine, možda i nekoliko desetljeća poslije, poklanja jednu parcelu zemlje samostanu Sv. Stjepana na račun koje će se izraditi srebrni kalež i plitica za misno slavlje. U toj se ispravi imenom spominje prvi sustjepanski opat Urson, a tekst darovnice đakona Petra piše redovnik Stjepan. Uz crkvu, valjda Sv. Stjepana Protomartira, i misno posuđe napravljeni su uobičajeni početni koraci u osnivanju samostana. Prema pisanoj ostavštini drugih samostana iz druge polovine 11. st. kao što su onaj Sv. Marije u Zadru, Sv. Petra u Rabu i Sv. Dujma odnosno Sv. Nikole u Trogiru, bilo sačuvanim samo u fundacijskim listinama bilo u kartularima, može se pretpostaviti da je postojala i ona splitskoga Sv. Stjepana, ali je nestala u specifičnim povijesnim okolnostima sâmoga kartulara. No, ono što se može razaznati jest da je navedeni samostan u početku podržavala splitska elita, posebno obitelj priora Prestancija čiji je sin bio prior-nasljednik. Iako neki znanstvenici iz navedenih dokumenata pretpostavljaju da je samostan postojao i prije, može se smatrati da je osnovan 1020. godine.

Sustjepanski samostan imao je aktivnu ulogu u gradskome životu. Ugledni su ga Splićani obdarivali, ali su u njemu pronalazili i mir kada se trebalo povući iz svjetovnoga života. Zanimljiva je darovnica kralja Petra Krešimira IV. datirana oko 1070. godine kojom se samostanu poklanja mjesto za mlin u Solinu u blizini crkve Sv. Petra, a u nazočnosti nadbiskupa Lovre i opata Gisilberta.³⁰ Očito je da je to mjesto na Riki u blizini krunidbene bazilike na slapovima gdje su i danas mlinice. Ime je opata germanskoga porijekla, stoga se mogu zamišljati veze splitskih crkvenih krugova-benediktinaca sa snažnim zapadnim središtima pismenosti, odnosno velikim samostanima. Samostan postoji sve do 14. st. i tijekom vremena stječe još neke obiteljske zadužbinske crkve na Marjanu.

Spominje ga u *Salonitanskoj povijesti* Toma Arhiđakon više puta kao mjesto u kojemu su se održavali razni skupovi klera i puka, ali i burni izbori opata koji su često bili stranci.³¹

---

³⁰ Ibid: 123, 181.

³¹ *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi*: 186–187, 258–259.

Druga je polovina 11. st. u Crkvi snažno obilježena reformama čiji je protagonist u splitskoj metropoliji bio nadbiskup Lovro. Benediktinac Lovro na splitsku nadbiskupsku stolicu dolazi s mjesta osorskoga biskupa kao gorljivi zagovornik reformnoga klinijevskog pokreta. Njegova će se pripadnost benediktinskom redu odraziti na mnogim područjima javnoga, pogotovo crkvenoga života u Split. Osim uređivanja stanja u nadbiskupiji slijedom niza općih crkvenih saborâ, održava provincijalne i provodi zadane reforme *in membris*.³² Reformno je papinstvo kao jednu od glavnih djelatnosti smatralo širenje benediktinskih samostana.

Tako već vrlo brzo nakon izbora za metropolitansku stolicu nadbiskup Lovro osniva prvi ženski benediktinski samostan s naslovnikom Sv. Benediktom.³³ Budući da je u crkvi Sv. Benedikta poslije bio pokopan tragično stradali splitski nadbiskup, Sv. Rajnerije (Arnir) samostan se počeo općenito zvati njegovim imenom. Samostan je bio raspušten 1807./1808. godine, ali već su 1806. francuske vlasti u njega uselile vojnu bolnicu.³⁴ Redovnice su se sklonile u samostan Sv. Marije u Zadru, ponijevši sa sobom i samostanski arhiv. Zrcali se uloga toga ženskog samostana iz danas dostupnih sačuvanih spisa njihovom upotrebom različitih oblika pismenosti.

Poznata je danas njegova fundacijska listina koju je Toma Arhidakon upotrijebio prilikom sastavljanja 16. poglavlja (*De promotione Laurentii archiepiscopi*) svoje *Povijesti*.³⁵ Toma je osnivanje samostana ubrojio u pobožna djela nadbiskupa Lovre uz napomenu da je samostan obilno obdario za zemaljske potrebe, da je odredio pravila redovničkoga života i doveo redovnice kojima je obveza neporočno živjeti u molitvi te ugađati Bogu i ljudima. Ispravu je po Lovrinu nalogu napisao beneventanom njegov kancelar, svećenik Teodor. Čini se da mu je upravo sastavljanje toga zapisa osiguralo prestižno mjesto i ulogu u razvoju latinske pismenosti u Splitu. Pergamena se danas čuva u samostanu Sv. Marije u Zadru. U dokumentu je prepoznatljiv specifičan izražajni literarni stil kojim se i inače odlikuju noticije kojima je pisar bio svećenik Teodor. Na istoj pergameni, na margini i na poledini, neimenovani skriptori, ali i svećenik Teodor, zapisali

³² Mirjana Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002., 139–158.

³³ Ivan Ostojić, »Postanak samostana sv. Benedikta u Splitu.« *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 8–9 (1962): 49–64.

³⁴ Ibid: 49.

³⁵ *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi*: 80–81.

su noticije o darivanjima tome samostanu. U nekima se po stilu i izričaju prepoznaje kao skriptor đakon Dobre³⁶ koji sastavlja Supetarski kartular. Jednu je potpisao đakon Kirna kao pisar i svjedok, a po stilu i formulama mogle bi mu se pripisati još neke.³⁷

U fundacijskoj se listini samostana, koja je ujedno *historia foundationis*, uz navođenje svjedoka u dvije tekstualne cjeline izlažu uvjeti osnivanja samostana. Zanimljiva je napomena da je samostan oslobođen plaćanja bilo kakvoga poreza i da nije ovisan ni o jednoj svjetovnoj vlasti, jednako kao i samostan Sv. Stjepana Protomartira koji su osnovali njegovi predšasnici. Nadbiskup Lovro osigurao je mjesto za crkvu. Navedena je prva opatica Katena i prve redovnice za koje se može zaključiti da su slavenskoga/hrvatskoga porijekla kao Katenina sestra Stana, Vera, ali i Agapis. Nakon toga, opatice se trude pribaviti prostor oko samostana o čemu svjedoče noticije zapisane tijekom prve polovine 12. stoljeća. Samostan postaje vlasnikom niza zemlje, obiteljskih zadužbinskih crkvića i sl. Tako ga Nemira Mesagalina obdaruje crkvicom svetoga Nikole koju je podigla na vlastiti trošak.³⁸ Sljedeća i danas teško čitljiva noticija jest noticija o stečevini navedenoga samostana za opatice Mirače iz 1086. godine.³⁹ Veća skupina noticija koja bilježe akvizicije posjeda, zemlje, građevina i sl. zapisana je oko 1119. godine. Neke su u vlasništvo samostana dospjele za opatice Marije koja ih je kupila sa svojim redovnicama,⁴⁰ a neke su samostanu darovali pobožni Splićani za spas svoje duše i duša svojih umrlih.⁴¹ Iz prve su polovine 12. st. su i »djela« opatica Mirače i Grube zapisane na poleđini i margini listine.⁴² Noticije s fundacijske listine splitskih benediktinki, slično kao i najstariji zapisi u kartularu Sv. Marije iz Zadra, kojima se bilježe Čikine akvizicije građevina i gradskoga zemljišta omogućuju djelomičnu rekonstrukciju gradskoga prostora oko samostana i u Splitu i u Zadru te se mogu smatrati začetcima gradskih prakatastara.

---

³⁶ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (743. – 1100.) I: 80–81.

³⁷ I. Ostojić, »Postanak samostana sv. Benedikta u Splitu.«: 49–64.

³⁸ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (743. – 1100.) I: 112.

³⁹ Ibid: 186.

⁴⁰ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* II, (listine XII. vijeka, 1101. – 1200.), sabrao i uredio Tadija Smičiklas. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904., 30–31.

⁴¹ Ibid: 30–32.

⁴² Ibid: 32–33.

Pergamena splitskih benediktinki s fundacijskom ispravom i njoj više pripisanih noticija kojima su memorirane materijalne akvizicije opatica toga splitskog samostana ni u novijoj literaturi ne prepoznaje se kao kartular. Tako R. Katičić piše da je ženski samostan Sv. Benedikta u Splitu imao kartular o kojemu postoji svjedočanstvo, ali da se nije sačuvao do danas.⁴³ Upravo opis toga kartulara koji se u jednome dokumentu iz 13. st., točnije iz 1286. godine spominje kao *montanum* i koji za drugu stranu tobože nema dokaznu snagu, jer ga nije napisao ni javni notar, a nema ni oblik kartulara, nedvosmisleno upućuje na to da je to listina koja zaista nije u uobičajenome kartularnom obliku knjige-kodeksa, a nije ni u obliku isprave – jer je listina s više zapisa. Međutim, zanimljivo je da je da I. Ostojić u svojem članku o osnutku toga splitskog ženskog samostana uočio narativni značaj fundacijske listine te je na temelju njezine analize zaključio da je ona naknadno napisana kao spomen na povijesni prvi korak kojim započinje utemeljenje prvoga ženskog samostana u Splitu oko 1060. godine. Ostojić je uočio i nekoliko pripisa noticija na margini pergamene s fundacijskom listinom te je lucidno primijetio i zaključio da bi taj dokument mogli »nazvati i prvi registrum privilegiorum ili početni kartular ženske opatije sv. Benedikta u Splitu.«⁴⁴ Dokazuje to i činjenica da je osnivačku listinu sastavio svećenik Teodor kao i prvu dodatnu noticiju-donaciju istome samostanu u ime Nemire Mesagaline. Ovim je postupkom Teodor uveo jedan novi oblik diplomatičko-narativnoga zapisa koji je očito donio sa sobom sa Zapada. J. Stipišić smatra da Teodor »kao pisar hrvatske kraljevske kancelarije ide (...) u red putujućih pisara, koji su prema potrebi vršili svoje zvanje.«⁴⁵ Međutim, uzevši u obzir kronološke okolnosti i međusobne veze i povjerenje između Teodora i nadbiskupa Lovre, pa poslije i kralja Zvonimira, može se pretpostaviti da je on bio benediktinac koji je u Splitu uzdigao pismenost na novu kvalitativnu razinu. Naglašeno je već da se njegove noticije odlikuju visokom literarnom i jezičnom razinom.

Teodorov nasljednik, a vjerojatno i učenik bio bi poznati đakon Dobre.⁴⁶ Dobru đakona smatra se prvim imenom poznatim pjesnikom jer je sastavio i potpisao epitaf bogatoga Splićanina Petra Crnoga. Veze Dobre đakona i splitskih

⁴³ R. Katičić, *Litterarum studia*: 527.

⁴⁴ I. Ostojić, »Postanak samostana sv. Benedikta u Splitu.«: 63.

⁴⁵ J. Stipišić, »Razvoj splitske notarske kancelarije.«: 115.

⁴⁶ Mirjana Matijević Sokol, »Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća).«, u: *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996: 61–71.

crkvenih i svjetovnih elita zrcale se najbolje iz spisa poznatoga kao Supetarski kartular.⁴⁷ Taj mali, neugledni kodeks pisan karolinškom minuskulom čuva se u splitskome Kaptolskom arhivu uz *Splitski evangelijar* i Tomin, odnosno kaptolski primjerak *Salonitanske povijesti*. Kao i već spomenuti kartular splitskih benediktinki, zrcali sliku najviših slojeva splitskoga društva u kojemu su i splitske plemkinje. U oba se spisa mogu pronaći ista imena Splićana, ali i imena Poljičana jer je u Jesenicama bogati Splićanin Petar Crni osnovao benediktinski samostan za Zvonimirova kraljevanja te za splitskoga nadbiskupa Lovre i priora Valice. Današnja se saznanja o tome samostanu temelje na zapisima u njemu. Iz sadržaja spisa saznaje se da je nastao otprilike četvrt stoljeća nakon osnivanja samostana, odnosno početkom 12. st. bilježeci događaje kojih se »sjeća«. Svi događaji koji se odnose na osnivanje samostana s nizom noticija o stečevina osnaženi su u pravnome smislu svjedočenjem prikladnih svjedoka. Spis počinje poviješću osnivanja samostana (*historia foundationis*). Nakon toga narativno-diplomatičkog zapisa nalaze se sedamdeset i dva uneska, odnosno memorirane su pravne radnje koje su povezane s nastankom samostana. Splićanin Petar Crni i njegova žena Ana osnivači su samostana i u tome početnom dijelu kartulara zapisano je što su oni kao osnivači priskrbili samostanu da on može zaživjeti. Preostali dio prve cjeline sadrži šesnaest noticija u kojima auctor, odnosno izdavač dokumenta i začetnik pravne radnje nije uvijek Petar Crni. Tada se kao skriptor nekih noticija posebno navodi đakon Dobre. Drugi je dio zapisan u kartular kada i fundacijska listina jer očito pripada sljedećoj etapi, odnosno etapi kada je samostan u svemu zaživio i kada je opat bio Grgur, nećak Petra Gumajeva. Neki se unesci toga dijela sadržajno i formalno uklapaju u koncepciju stila fundacijske listine. Supetarski kartular paradigmatski je primjerak takvoga spisa koji ima značajke diplomatičkoga dokumenta, ali zbog narativnoga stila on je i primjerak prahistoriografskoga teksta. Zapisan je oko 1106. godine nakon dolaska Arpadovića na hrvatsko prijestolje. S obzirom na to da su stečevine možda bile ugrožene ili da su se osporavale u novim povijesnim okolnostima, opat Grgur nalaže da se popiše sva imovina samostana uz sudjelovanje svjedoka. Tako je nastao jedan lijepi tekst koji je svjedočanstvo jezika Dobre đakona, njegovoga

---

⁴⁷ *Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gornai (Chartulare sancti Petri)*, uredio i popratio uvodnim arheološkim, historijsko-topografskim, paleografskim, diplomatičkim i kronološkim studijama Viktor Novak, lingvistička analiza Petar Skok, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Djela JAZU, knjiga 43), Zagreb, 1952; Juraj Marušić, *Supetarski kartular i poljička seljačka republika*, Split: Književni krug, 1992 (tekst, prijevod). U tē dvije knjige nalazi se sva relevantna literatura. Vidi i R. Katičić, *Litterarum studia*: (bilj. 1), 487, 528–529.

sastavljača koji je, čini se po svemu, Hrvat, ali i uvid u razvoj latinske pismenosti na tragu zapadnih utjecaja. Supetarski kartular nastavak je i primjena žanra koji je u Split uveo svećenik Teodor fundacijskim listinama samostana splitskih benediktinki i noticijskim koji na istoj pergameni tvore spis koji je »povijest« osnivanja samostana, njegov život i stjecanje imovine sa značajkama narativnoga i diplomatskoga zapisa. Takvi se spisi koji su dio benediktinske pisane ostavštine definiraju kao *gesta abbatum/abbatisarum*.⁴⁸

Supetarski kartular omogućuje uvid u više aspekata hrvatskoga gradskog i prigradskog ranosrednjovjekovnog društva. Ugledni, bogati Splitski osniva samostan. Povlači se sâm u njega kada ozdravlja po zavjetu. S obzirom na to da je navedeni samostan pozicioniran izvan gradskih bedema, u Poljicima, njegov je osnivač bio prisiljen suživjeti se s Poljičanima, Tugaranima, Nakličanima i drugima. Samostan je različito pribavljao zemlju: nešto im je zemlje kupio Splitski Petar, a i otkupljivao je seljake iz ropstva. Tako se brinuo da se jedan mladi oslobođeni čovjek školuje *in studio litterarum*. Zabilježeni su vrlo živim jezikom sudski sporovi kojima su nazočni bili svjedoci Splitski i Poljičani kao predstavnici dviju strana u procesima.

Na trima su mjestima u kartularu zapisane pokretnine samostana.⁴⁹ Pozornost izaziva respektabilan popis liturgijskih knjiga i ruha, kako crkvenoga tako i svjetovnoga, te vrijedno liturgijsko suđe.

Benediktinci su, osim latinske pismenosti, bili nositelji i širitelji narodne hrvatske pismenosti, odnosno njezinih pisama, glagoljice i ćirilice. S obzirom na to da je pismenost na glagoljici karakteristična za zapadne hrvatske prostore, Split i okolica prihvatili su u 12. st. ćirilicu u novonastalim političkim okolnostima prodora i osvajanja Emanuela Komnena do Krke i Vrbasa.⁵⁰ Čini se da je

⁴⁸ Mirjana Matijević Sokol, »Samostanski memorijalni zapisi (*libri traditionum*) srednjega vijeka i uloga svećenika-pisara (pranotara).«, u: 2. Istarski povijesni biennale: *Sacerdotes, iudices, notarii... – posrednici među društvenim skupinama. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*. 2, ur. Neven Budak. Poreč: Državni arhiv u Pazinu, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pučko otvoreno učilište Poreč/Zavičajni muzej Poreštine, 2007: 5–19; Michel Sot, *Gesta episcoporum, gesta abbatum*, vol. 1, Turnhout: Brepols (Typologie des Sources du Moyen Age occidental, fasc. 37), 1981.

⁴⁹ O knjižnici ovoga samostana usp. *Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomai (Chartulare sancti Petri)*: 133–136; Valentin Putanec, »Knjižnica samostana Sv. Petra u Selu (11–13. st.).« *Filologija* 7 (1973): 135–148; Radoslav Katičić, *Litterarum studia*: 528–530.

⁵⁰ Vladimir Sokol, »Posljednji otkriveni glagoljski natpisi u Vinodolu i nastanak hrvatske ćirilice i tzv. Crkve bosanske.« u: *Az grišni diak Branko pridičkom Fučić – Radovi međunarodnoga*

upravo ćirilica koja je ostavila traga u benediktinskoj opatiji Sv. Ivana Krstitelja u Poveljima na Braču potaknula don Ivana Ostojića da se posveti sustavnome istraživanju povijesti benediktinaca u Hrvatskoj. Naime, svoj rani znanstveni rad o benediktincima posvetio je upravo tome samostanu iz svojega rodnog mjesta.⁵¹ Ne zna se kada je navedeni benediktinski samostan osnovan. Smatra se da su ga srušili 1145. godine Mlečani ili omiški gusari. Obnovio ga je opat Ratko 1184. kada su popisana sva njegova prethodno stečena imanja. Povaljski prag s epigraфом sastavljenim na starohrvatskome jeziku i isklesanim hrvatskom ćirilicom, koja je u drugoj polovini 12. st. zaživjela u Poljicima pa onda i na obližnjemu otoku Braču, zabilježio je vrijeme obnove samostana. Natpis na lijevoj strani glasi: »Ja majstor imenom Radonja izradih ova vrata radi Gospodina Boga i da budem dionik u ovoj crkvi.« Natpis na desnoj strani glasi: »Knez Brečko se založi da bude dionik crkve sv. Ivana i dade njoj zemlje po Koncu.«⁵²

O samome se samostanu, uz Povaljski prag, najviše saznaje iz Povaljske listine, zapisa na listu pergamene pisanim hrvatskim jezikom i ćirilicom.⁵³ Znanstvenici nisu dvojili oko karakterizacije teksta listine. Više-manje su se složili da je to kartularski spis, ali uz nedoumice je li to sâm kartular, je li ispis iz kartulara ili njegov prijepis, koji je uobličen u notarski instrument kada on zamjenjuje sve druge oblike privatnoga diplomatskog dokumenta. Nije se sačuvala Povaljska listina u svojem izvornom obliku, nego ju je zakleti notar hvarske komune, ujedno splitski kanonik Ivan prepisao iz neke knjige i ovjerio svojim potpisom te joj dao snagu javne vjere i dokaznu moć 1250. godine, što je bilo za kneza Ratka. Tekst počinje vijećanjem kneza Brečka i župana Prvoša u Bolu što se datira 1184. godine kada se samostanu vraćaju njegove nekadaš-

---

znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.), ur. Tomislav Galović. Malinska – Rijeka – Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Sveučilišna knjižnica Rijeka, Katolički bogoslovni fakultet, 2011: 627–640.

⁵¹ Ivan Ostojić, *Benediktinska opatija u Poveljima na otoku Braču*, Split: Nadbiskupska Tiskara, 1934.

⁵² Slavko Kovačić, »Povaljska listina i Povaljski prag.«, *Crkva u svijetu* 19/ 4 (1984): 407–412.

⁵³ Vidi: »Obljetnica Povaljske listine i praga 1184 – 1984«, u: *Brački zbornik* 15 (1987.); R. Katičić, *Litterarum studia*: 645–655; Petar Šimunović, »Povaljski prag i Povaljska listina.«, u: *Povaljski zbornik* I, ur. Ivo Dragičević. Povelja: Povaljski zbornik, 2006: 71–82. Isto su tako kapitalni radovi Dragice Malić *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1988; Dragica Malić, *Na izvorima hrvatskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska, 2002., 82–123 (Povaljska listina): 426–440 (Povaljski prag). Vidi i: Mirjana Matijević Sokol, »Samostanski memorijalni zapisi (*libri traditionum*) srednjega vijeka i uloga svećenika-pisara (pranotara)«: 16–17.

nje zemlje. Nakon toga nabrajaju se sve druge stečevine toga samostana, što se sastavljalo tijekom vremena, vjerojatno prema sjećanju svjedokâ ili osoba javne vjere. Kao i u prethodnim predmetima, može se pretpostaviti da nisu postojale isprave upisane u neki kartular, ali je mogla postojati »memorijalna knjiga« s noticijama stečevina koja je nastala kada se rekapituliralo materijalno stanje samoga samostana. Pretpostavlja se da se to nije zbilo prije 1220. godine. Dobile su potom javnu vjeru 1250. godine prijepisom u oblik isprave i ovjerom zakletog notara noticije sa samostanskim stečevinama notarskim instrumentom koji je sredinom 13. st. postajao sve važnije sredstvo poslovanja i sudskih procesa. Čini se da bi se postupak zakletoga hvarskog notara Ivana mogao promatrati u kontekstu djelovanja splitskoga nadbiskupa Rogerija (1250. – 1266). koji nalaže Leonardu, opatu Sv. Stjepana da se sve isprave, povlastice i diplome koje ima taj samostan, a rasute kao samostalne pergamene prepisu u jednu knjigu te ovjere rukom javnoga pisara da bi samostanska prava bila zaštićena ako bi isprave slučajno propale. Nadbiskup Rogerije i Toma Arhiđakon bili su obrazovani bolonjski pravници i uvodili su nova pravila u svoje djelovanje, a »zakleti otočki notar« Ivan bio je Tomin kolega-sukanonik.

Kartular splitskih benediktinki kao i Supetarski kartular najstariji su primjerci u Splitu u kojima se uvodi običaj sastavljanja takvih spisa u krizama ili u vrijeme promjena koje su mogle ugroziti samostansku imovinu. U zapadnoj Europi slavni benediktinski samostani Saint-Denis, Fulda i drugi imali su takve knjige još od 9. st. u koje su bilježili, uz akvizicije, i važne događaje za koje su bili zaslužni njihovi opati. U Hrvatskoj je u 11. st. postignuta takva razina pismenosti da su i hrvatski benediktinci zapisivali svoju imovinu i druge događaje. Čini se da se može zahvaliti kancelaru Teodoru, autoru fundacijske listine splitskih benediktinki, za podizanje razine pismenosti u Splitu. Povaljska listina jednako je sastavljena pa kada bi se prevela na latinski jezik bila bi najslbličnija Supetarskome kartularu po strukturi i sadržaju.

Razvidno je da su pismenost i djelovanje benediktinaca u Splitu bili na tragu zapadnih veza i utjecaja. Bilo je pismenih ljudi u njihovim redovima, sami su se brinuli za obrazovanje sposobnih mladih i bili svjesni važnosti zapisivanja događaja. Iz navoda osoba koje sudjeluju u javnom životu, a zapisani su u kartularnim unescima, bilo kao protagonisti, a bilo kao svjedoci, upoznaje se splitska gradska elita, ali i stanovnici Poljica. Može se zamisliti kako se druže na splitskim trgovima, između samostana i zadužbinskih crkava, zbog ponavljanja istih

imena. Neki su bili Hrvati, što se može razaznati po njihovim imenima, neki su imali kršćanska, a neki i romanska imena.

IZVORI:

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (743. – 1100.), vol. I – *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. I, ur. Marko Kostrenčić, sakupili i obradili Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967.

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. II, (listine XII. vijeka, 1101. – 1200.), sa-brao i uredio Tadija Smičiklas. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904.

Daniele Farlati, *Illyrici sacri tomus tertius: Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*. Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCLXV.

Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomai (Chartvlare sancti Petri), uredio i popratio uvodnim arheološkim, historijsko-topografskim, paleografskim, diplomatičkim i kronološkim studijama Viktor Novak, lingvistička analiza Petar Skok, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Djela JAZU, knjiga 43), Zagreb, 1952.

Toma Arhiđakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, studija »Toma Arhiđakon i njegovo djelo« Radoslav Katičić, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003.

LITERATURA:

Galović, Tomislav, »Benediktinci – izvorište hrvatske trojezične i tropismene kulture u srednjem vijeku.« *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka Čoralić i Slavko Slišković. Zagreb: Dominikanska naklada Istina i Kršćanska sadašnjost, 2009., 776–786.

Galović, Tomislav, Trogrlić, Marko, »Benediktinci u hrvatskoj historiografiji zadnjih 50 godina (1965. – 2015.).« *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija* LVIII (2018), 4: 421–442.

Hercigonja, Eduard, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1994.

Jakšić, Nikola, »Novi natpis s imenom kneza Branimira.«, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, ur. Miljenko Jurković i Ante Milošević. Zagreb – Motovun – Split: Sveučilište u Zagrebu, Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek (Dissertationes et Monographiae 5), 2012: 213–221.

Katičić, Radoslav, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb: Matica hrvatska (Biblioteka Theoria/Θεωρία) – Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis, 1998.

Kolumbić, Nikica, »Zadarski humanistički krug u okviru samostana sv. Krševana.«, u: *1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru : prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, ur. Miroslav Granić, Stijepo Obad, Ivo Petricoli. Zadar: Narodni list, 1990: 253–263.

Kovačić, Slavko, »Povaljska listina i Povaljski prag.« Crkva u svijetu 19/4 (1984): 407–412.

Malić, Dragica, *Na izvorima hrvatskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska, 2002.

Malić, Dragica, *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1988.

Marušić, Juraj, *Sumpetarski kartular i poljička seljačka republika*, Split: Književni krug, 1992 (tekst, prijevod).

Matijević Sokol, Mirjana, »Fundacijska listina samostana Sv. Marije u Zadru.«, u: *Abbatissa ingenuitate precipua. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija „950. obljetnica Samostana benediktinki Sv. Marije u Zadru (1066. – 2016.)*, ur. Pavuša Vežić, Ivan Josipović. Zadar: Sveučilište u Zadru i Samostan benediktinki Sv. Marije u Zadru, 2020: 75–84.

Matijević Sokol, Mirjana, »Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća).«, u: *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996: 61–71.

Matijević Sokol, Mirjana, »Samostanski memorijalni zapisi (*libri traditionum*) srednjega vijeka i uloga svećenika-pisara (pranotara).«, u: *2. Istarski povijesni biennale: Sacerdotes, iudices, notarii... – posrednici među društvenim skupinama. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*. 2, ur. Neven Budak. Poreč: Državni arhiv u Pazinu, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pučko otvoreno učilište Poreč/Zavičajni muzej Poreštine, 2007: 5–19.

Mirjana Matijević Sokol, *Splitski evangelijar / Evangeliarium Spalatense*. Split: Književni krug, 2016.

Matijević Sokol, Mirjana, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002.

Matijević Sokol, Mirjana, »1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira.« *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 25, Zagreb – Pula: Hrvatsko arheološko društvo, 2010: 9–19.

Matijević Sokol, Mirjana, – Sokol, Vladimir, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu (Biblioteka Croatica, knj. 1), 2005.

Novak, Viktor, *Latinska paleografija*, Beograd: Naučna knjiga, 1952.

Novak, Viktor, *Zadarski kartular samostana svete Marije – Chartulare Jadertinum monasterii sanctae Mariae*, uredio i popratio uvodnim historijskim, paleografskim, diplomatičkim, kronološkim, topografskim i muzičkim napomenama. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1959.

»Obljetnica Povaljske listine i praga 1184 – 1984«, u: *Brački zbornik* 15 (1987.)

Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. I-III. Split: Benediktinski priorat – Tkon kod Zadra, 1963. – 1965.

Ostojić, Ivan, *Benediktinska opatija u Poveljima na otoku Braču*, Split: Nadbiskupska Tiskara, 1934.

Ostojić, Ivan, »Postanak samostana sv. Benedikta u Splitu.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 8-9 (1962): 49–64.

Putanec, Valentin, »Knjižnica samostana Sv. Petra u Selu (11. – 13. st.).« *Filologija* 7 (1973): 135–148.

Raukar, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Ljudi, prostor, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.

Sokol, Vladimir, »Arheološka istraživanja 'Bihaća' na području nacionalne arheologije.« *Izdanja HAD* 18 (1997): 253–263.

Sokol, Vladimir, »Posljednji otkriveni glagoljski natpisi u Vinodolu i nastanak hrvatske cirilice i tzv. Crkve bosanske.« u: *Az grišni diak Branko pridičkom Fučić – Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*, ur. Tomislav Galović. Malinska – Rijeka – Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Sveučilišna knjižnica Rijeka, Katolički bogoslovni fakultet, 2011: 627–640.

Sot, Michel, *Gesta episcoporum, gesta abbatum*, vol. 1, Turnhout: Brepols (Typologie des Sources du Moyen Age occidental, fasc. 37), 1981.

Stipišić, Jakov, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*. III. izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1991.

Stipišić, Jakov, »Razvoj splitske notarske kancelarije.« *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 1 (1954): 115.

Šimunović, Petar, »Povaljski prag i Povaljska listina.«, u: *Povaljski zbornik* I, ur. Ivo Dragičević. Povelja: Povaljski zbornik, 2006: 71–82.

1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru: prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru, ur. Miroslav Granić, Stijepo Obad, Ivo Petricoli. Zadar: Narodni list, 1990.

Summary

The Benedictines and literacy in Split during the Middle Ages

The Benedictines' presence and service in Split and its surroundings during the early Mediaeval period can be traced through their written heritage. From the available documents, we learn that many monasteries have already been built in 9th and 10th century. Still, their locations remain unknown. On the other hand, the writing system that the Benedictines have shaped, the Beneventan script, has been noticed in *Evangeliarium Spalatense*. In tune with the spirit of the time and the social improvements that followed, during the 11th century many Benedictine monasteries were being built in Split. The oldest one is monastery of Saint Stephen »under the pines«, followed by the first women monastery in Split, of Saint Benedict, and monastery of Saint Peter in Jesenice. The founders were members of clerical and civil elites in Split. This work deals with the written heritage of the monasteries founded in Split, as well as the monastery of Saint John the Baptist in Povelja on the island of Brač. Their funding charters, that can be understood as *historia foundationis* of the monastery in question, have been preserved. The first notes, on »the history of foundation«, are usually followed by records of the monastery's acquisitions that are chronicling the »works of abbot or abbess« (*gesta abbatis/abbatisarum*). One peculiarity is an inscription found in the monastery John the Baptist in Povelja on the island of Brač, which was formulated in Croatian language, but written down in »Greek letter«, i.e. Cyrillic that will later continue to exist in Poljica. It is necessary to emphasize that this unique inscription is structured in the same manner as the earlier ones in Latin. Many individuals have proved themselves being excellent compilers of monastery documents, for example Theodorus, a priest who probably was a Benedictine monk. One other thing is certain: Theodorus was most definitely a person of trust, a priest who enjoyed Lovre's (archbishop of Split; as well Benedictine monk who rose to prominence in times of the church reforms) full support. Of all successors of Theodorus, deacon Dobro, likely from Croatia, was the most praised one. He is celebrated for his significant contribution to literacy in Latin. The priest Theodorus stood out because of his remarkable style. Apart from that, he worked as a scribe and chancellor to archbishop Lovre and king Zvonimir. Essentially, Theodorus should be credited for the introduction of the new diplomatics-literary notation, i.e. the oldest form of cartulary records that are at the same time »histories of foundations« of monasteries and *gesta abbatum/abbatisarum*, i.e. a genre that came to be remembered as the western Benedictine written tradition.

ZRINKA PODHRAŠKI ČIZMEK

TRANSLATIO SVETE LORETSKE KUĆE: HRVATSKO-MEDITERANSKA PARADIGMA

UDK: 272-312.47(450=163.42)

Primljeno: 18. 5. 2023.

Prihvaćeno: 9. 1. 2024.

Izvorni znanstveni rad

Zrinka Podhraški Čizmek,

Zagreb

zri.pod1@gmail.com

Translatio Svete loretke to jest nazaretske kuće, o kojoj je prvi pisao između 1465 i 1473. Pietro di Giorgio Tolomei, *Il Teramano*, iznimna je i karakteristična jadransko-mediteranska priča. Po njoj su kuću prenijeli anđeli prvo u riječki „*castrum (...) in partibus Slavonie*”, a zatim u Italiju, u okolici Recanatija, današnji Loreto. O toj uvriježenoj tradiciji piše i Johann Gaspar Goethe koji se 1740. na svom proputovanju kroz Italiju zaustavio u Loretu. Već 1520. imamo i hrvatski prijevod talijanske inačice te priče s naslovom *Izgovorenje od carkve od Svete Marie de Lorite*. Iz tih nekoliko povijesnih crtica vidljivo je koliko je od srednjega vijeka te tijekom moderne hrvatska kultura duboko uronjena ne samo zemljopisno nego i vjerski u europski i dakako mediteranski kozmos. Ovim se radom želi, mapiranjem tijeka same priče i dakako njezinim kasnijim razvitkom u talijanskim i europskim koordinatama, ukazati na ulogu jakih hrvatskih zajednica u Markama koja je doprinijela hrvatsko-trsatskoj inačici tradicije. Ujedno se žele osvijetliti fundamentalni reciprocitetni jadransko-mediteranski izvori kršćanstva, kulta Majke Božje i *devotio moderna* u Hrvata, te ilustrirati koliko oni sami predstavljaju svojevrsnu hrvatsko-mediteransku paradigmu.

Ključne riječi: Loreto, tradicija, *translatio*, Sveta kućica, Mediteran, Jadran, Hrvatska zajednica, izvori.

UVOD: POVIJESNO-GEOGRAFSKE KOORDINATE

Srednji vijek i Mediteran imaju jedinstvenu isprepletenost: od kasne antike pa sve do početka modernoga doba Sredozemlje je bilo pozornica nevjerojatnih vjerskih gibanja, to jest polagane, no nezaustavljive ekspanzije prvo kršćanstva,

a potom i islama s Istoka na Zapad te zatim dalje prema Sjeveru u samo srce Europe.¹

Što se tiče kršćanstva, to je u početku bilo uobičajeno širenje dobre vijesti, to jest samoga Krista (εὐαγγέλιον), od strane apostola i njihovih nasljednika diljem Mediterana, počevši od Judeje, preko Grčke i istočnoga dijela sjeverne Afrike, no s pojavom i širenjem islama (u 7. st.) odnosi snaga na Bliskom istoku počinju se polako mijenjati u korist samoga islama koji se od svoje prve pojave počinje širiti nevjerojatnom brzinom: prvo po Arapskom poluotoku, potom dalje zapadno diljem Afrike, sjeverozapadno prema dijelu europskih naroda od Mediterana prema sjeveru (najjužniji dio Apeninskog poluotoka, Sicilija, Sardinija, Korzika, Pirinejski poluotok) i dalje na istoku sve do Indije.

To će širenje muslimanske vjere i države zasigurno promijeniti cijelu tradiciju hodočašća u Svetu Zemlju koju je započela sv. Helena, majka cara Konstantina, 326. godine. U tom istom 4. stoljeću nalazimo i nepoznatoga hodočasnika iz Bordeauxa 333. g., potom poznatu nam hodočasnicu Egeriju iz Galicije u trogodišnjem putovanju (između 381. i 384.) svetim mjestima Staroga i Novog zavjeta, a nešto ranije i sv. Jeronima koji se i sam neko vrijeme (373.–374.) nastanio na izvorištima i toposima kojima je kročio Isus kako bi u tom posebnom krajoliku i ambijentu preveo Bibliju.²

---

¹ Ovaj je rad izvorno pripremljen i izlagan na simpoziju *XI. Mediteranskim korijenima filozofije*, u Splitu 2017. godine.

² Svakako nisu bili jedini. Valja ubrojiti i važne istočne crkvene oce: sv. Ivana Zlatoustu (Antiohija, između 344. i 354. – Komana na Pontu, 407.) te sv. Grgura Nazijanska (Kapadocija, o. 335. – Nazijan, poslije 385./386.) koji su također hodočastili Svetoj zemlji. Vidi i Zrinka Podhraški Čizmek, *Hodočašća i hodočasnici u Loreto i Asiz u Hrvatskim pomorskim registima 18. stoljeća: Antropološka hermeneutika vjerskih putovanja*, obranjena doktorska disertacija. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2018., 75–79. Vidi ista, »Ženski univerzum hodočašća u mediteranskom kontekstu.« u: *Zbornik Mediteranski korijeni filozofije*, ur. Mislav Kukoč, Marita Brčić Kuljiš. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu i Hrvatsko filozofsko društvo, 2016: 185–188. Usp. ista, »Croatian pilgrimages to Loreto from the 5000 documents of the Croatian Maritime Regesta in the 18th century - vol. I.« *Almatourism – Journal of Tourism, Culture and Territorial Development* 8/16 (2017): 139–166. Što se, pak, tiče Egerije, zahvaljujući prekrasnome spisu na latinskome jeziku koji je pronađen 1884. u Arezzu, može se saznati, osim opisa stanja istočnih zemalja Mediterana i niza jeruzalemskih liturgijskih i drugih obreda krajem 4. stoljeća, i intimni uvid ženskoga duhovnog senzibiliteta hodočasnice Eterije/Etherije/Egerije koja kreće na put koji nadilazi fizički i stapa sva svoja iskustva u prekrasnu duhovnu dimenziju. Vidi: Egerija, *Putopis*, prev. i ur. Marijan Mandac. Makarska: Služba Božja, 1999.; no i cijeli niz kritičkih izdanja na talijanskome: Egeria, *Diario di viaggio*, ur. Agostino Clerici, prev. Elena Giannarelli. Milano: Paoline Editoriale Libri, 2006.; Egeria, *Pellegrinaggio*

Ako su u počecima širenja islamske vjere odnosi bili tolerantni te je kršćanima bilo dopušteno da putuju i slave vlastitu vjeru hodočasteći na sveta mjesta koja su politički bila pod vlastodržcima druge religije, situacija se mijenja i zaoštava s promjenama unutar samoga Seldžučkog carstva kada na vlast dolaze Mameluci, koji će potom vladati Mamelučkim sultanatom, pokrajinama od Sirije do Egipta gotovo tri stoljeća.³

Upravo se u tom periodu smješta tradicija prelaska Svete nazaretske kućice s Istoka na Zapad, prije negoli bi je „nevjernici“ mogli oskvrnuti – jer je svibanj 1291. godine ključan upravo zbog zauzeća Akre.⁴

Ono što je iznimno i ujedno zanimljivo u tradiciji translacije jest upravo dio po kojem je kućica, uzdignuta od anđela i prenesena preko Mediteranskog mora, završila upravo na hrvatskom tlu, na frankopanskom teritoriju, u malom Trsatu blizu Rijeke.

Cilj je ovoga rada osvijetliti izvore koji o tomu pišu, latinske, talijanske i hrvatske, te komparativnom analizom shvatiti gdje i kako je nastala ta tradicija i ima li ona izvorišta, to jest korijene u mediteranskom miljeu ili pak jadranskom; je li tradicija bila i ostala izvorno sredozemna te se naknadno na nju nakalemila jadranska (hrvatsko-talijanska) ili je pak jadranski milje toliko utjecao na mediteranski da je posvojio tradiciju, upravo zahvaljujući hrvatsko-jadranskoj intervenciji, te je od izvorno mediteranske pretvorio u jadransku i potom je nanovo vratio promijenjenu u mediteransku, a zatim i europsku kolektivnu memoriju?

---

in Terra Santa, ur. Paolo Siniscalco, Lella Scarampi. Roma: Città Nuova, 2008.; Eteria, *Diario di viaggio*, prev. Clara Di Zoppola. Alba: Edizioni Paoline, 1966.

³ O tome piše i Grimaldi objašnjavajući promjene koje su se dogodile i zašto se stvorila *necessitas* da se kućica preseli: Floriano Grimaldi, *Pellegrini e pellegrinaggi a Loreto nei secoli XIV-XVIII*, Supplemento n. 2 al 'Bollettino Storico della Città di Foligno', Loreto: Accademia fulginia, 2001., 11.

⁴ Usp. Zoran Ladić, »Odjek pada tvrđave Accon 1291. g. u Hrvatskoj (O križarskoj vojni kao vidu hodočašća).« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 16 (1999), 43–56. Zanimljivo je da Dujmušić potvrđuje da kućicu nije razorio egipatski »Sultan Mameluk« prilikom uništenja Nazareta i bazilike, koju ju je dala sagraditi sv. Helena u 4. st. Vidi Josip Pazman, »Dragan Dujmušić, Kritična povijest svete kuće Marijine u Loretu i njezini prenos, Kuća dobre štampe, Rijeka, 1912.« *Bogoslovna smotra* 3/3 (1912): 315–317: <https://hrcak.srce.hr/46300> (pristupljeno 10. 1. 2021.).

Fotografija 1. Glavne hodočasničke mediteranske i europske rute

LORETO – NEOČEKIVANA TRADICIJA HRVATSKIH MILJEĀ

Kada pogledamo poziciju Jadranskoga mora unutar Mediterana, uočavamo nešto vrlo zanimljivo, i to upravo u koordinatama srednjovjekovne povijesti hodočašća: iz geostrateških razloga ono je bilo ključno jer je njegova istočna obala, prepuna prirodnih zaštita, oduvijek bila sigurno utočište u nesigurnostima varljiva mora.⁵ Tako nalazimo upravo hrvatsku obalu, još od srednjega vijeka,

⁵ Valja naglasiti da su europski hodočasnici putovali i kopnom, pri čemu su brojni putovali razgranatom mrežom starih rimskih cesta koje su se pretvorile u vojne, trgovačke i hodočasničke putove. Npr. *Via Francigena* išla je od Canterburyja do Rima tako da je zaobilazila Hrvatsku, ali je dio hodočasnika nastavio od Regensburga prema Svetoj zemlji koristeći *Via Danubia*. Ona je išla od Regensburga, preko Beograda, do Crnoga mora i Konstantinopola te se nastavljala prema jugu i Svetoj zemlji. *Via Militaris* nazivala se i *Via Diagonalis*. Povremeno su se tom cestom koristili i hodočasnici kroz Hrvatsku. Od srednje Europe preko Budima, Balatona, Zagreba, Bihaća, Knina i Splita kao cesta kojom su hodočastili iz Srednje Europe, ali i križarske vojske (npr. Andrišina) na putu u rat u Svetu zemlju. *Via Francigena* završavala je u Rimu i na nju se nastavljala *Via Appia*. Ona je išla od Rima do važne luke i grada Brindisi u Apuliji gdje su se hodočasnici ukrcavali na brodove i išli preko Jadrana u albanske luke. Tu je započinjala

označenu u raznim putopisima i priručnicima za hodočašćenje prema Svetoj Zemlji, a njezine gradove i luke opisane kao sigurna skloništa.⁶

Sami Hrvati, nakon njihova dolaska zajedno s Avarima i drugim slavenskim narodima tijekom 6. i 7. st. te njihova pokrštenja tijekom stoljeća koje prethode 9. – što u dodiru s ostacima rimskoga stanovništva na zapadnim i primorskim predjelima, što kasnije po djelovanju svetih Ćirila i Metoda s Istoka – pokazuju da imaju običaj hodočastiti ne samo u bliža svetišta, nego i u ona dalja, s druge obale Jadrana, te sjeverna primorska, pa čak i kontinentalna, što nam svjedoče izvori i putopisci iz toga vremena.⁷

Via Egnatia koja je išla od albanskih jadranskih luka Vlore (Valona), Drača (Duracchium) i Apolonije (Apollonia) preko Lychnidosa, Soluna (Tesalonika), mjesta Kipsele i kolonije Apri sve do Herakleje (Perint) pored Konstantinopola (Bizantion). Dužina *Vie Egnatie* od albanskih luka do Konstantinopola iznosila je 776 km kopnenoga puta. *Via Egnatia* bila je povezana kopnenim putem s cijelom istočnojadranskom obalom poznatim kopnenim putovima koji su vodili od stare grčke kolonije Lješa i prvotno tračke naseobine Skadra u Albaniji prema Kotoru u Crnoj Gori te Dubrovniku, Splitu, Zadru i Senju na hrvatskoj obali Jadrana. *Via Egnatia* išla je sjevernim krakom i prema Trsatu te su se njome koristili hodočasnici u to svetište. Usp. sliku 1.

⁶ Stjepan Krasić, »Opis hrvatske jadranske obale u putopisima švicarskog dominikanca Feliksa Fabrija (Schmida) iz 1480. i 1483/84. godine.« *Analni Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 39 (2001): 133–216, gdje se među ostalim opisuju pojedinačno hrvatski obalni gradovi te se uočava kako je upravo Jadran, od cijeloga putovanja preko Mediterana, najopasnije i najneugodnije zbog iznenadnih promjera vremena i neuračunljivih vjetrova koji su brod znali odvući daleko od predviđene rute. Vidi također Zoran Ladić, »Some remarks on Medieval Croatian Pilgrimages« *Croatica christiana periodica*, 21/39 (1997): 19–24. Usp. Milorad Pavić, *Vještina plovidbe: navigacija svjetskim morima u doba velikih geografskih otkrića*. Zadar: Manualia Universitatis studiorum Iadertinae, 2021. – vidi posebno što se tiče plovidbenih priručnika za navigaciju: 101; što s tiče prvih pomorskih karata Mediterana: 154; što se tiče uporabe astrolaba: 160. Općenito o srednjovjekovnom pojmu hodočašća vidi Ilaria Sabbatini, »Nudi homines cum ferro.« u: "Questo nomade nomade mondo". *La "necessità del viaggio" tra medioevo ed età moderna*, ur. Isabella Gagliardi. Bologna: Il Mulino, 2011: 35–64.

⁷ O hodočašćima Hrvata u sjevernim zemljama, pogotovo onim najranijim, vidi Neven Budak, »Hrvatska hodočašća u Aachen.« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 24/1 (1991): 15–21. Eduard Perićić, »Vijesti o najstarijim hrvatskim hodočašćima.« *Bogoslovna smotra*, 54/4 (1985): 550–552. Općenito o hrvatskim hodočašćima vidi Lovorka Čoralić, »Ad viaggium pro anima mea – hodočašća u Santiago de Compostelu u oporučnim spisima hrvatskih iseljenika u Mlecima (XV.–XVI. stoljeće).« *Povijesni prilozi* 38 (2010): 31–42; također u Z. Podhraški Čizmek, *Hodočašća i hodočasnici u Loreto i Asiz u Hrvatskim pomorskim registima 18. stoljeća: Antropološka hermeneutika vjerskih putovanja*, bibliografija o toj tematici: a) vezano za hodočašća: 27–30; b) vezano za pobožnost Majci Božjoj u Hrvata: 30–31; c) vezano za historiografiju o Loretu: 31–33. Usp. Zoran Ladić, »Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra u drugoj polovici 14. stoljeća.« *Croatica christiana periodica* 17/32 (1993): 17–31. Također Isti, *Last will: passport to heaven. Urban last wills from late medieval Dalmatia*

Tako u 9. stoljeću nailazimo na tri hrvatska kneza (*dux Croatorum*) kako hodočaste u Cividale del Friuli te se njihova imena mogu pronaći na margina-
ma *Čedadskoga evanđelistara* (*Codex Aquileiensis* ili *Evangelario di Cividale*): riječ je o Trpimiru (i njegovu sinu Petru), Braslavu te Branimiru (i njegovoj supruzi „Maruša Mariosa kneginja“).⁸ Eduard Peričić nam opisuje kako putuju s cijelom svojom dvorskom pratnjom te se pored njihovih imena nalaze, osim spomenutih Trpimirova sina i Branimirove žene, i drugih visokih dužnosnika, što nam ujedno omogućuje da zavirimo u tadašnji svijet hrvatskih kneževa i njihove svakodnevce.⁹

Ono što nam izvori nedvojbeno potvrđuju jest prisutnost hrvatskih vjernika u raznim vjerskim hodočasničkim središtima duž jadranske obale te, dakako, u važnijim i od ranije poznatim kao što su Rim i *Limina Apostolorum Petri et Pauli*; Asiz s grobom te crkvom posvećenoj sv. Franji; Padova – mjesto poznatoga taumaturga sv. Antuna; mali Loreto sa Svetom kućicom te mnoga druga manje poznata svetišta duž zapadne obale.

Hrvati su, kao što se vidi, s ostalim evangeliziranim europskim narodima, sastavni dio tih hodočasničkih ruta, kako kopnenih, tako i pomorskih. Kao što je pokazano, hrvatska je obala tijekom srednjega vijeka bila obilježena mnogobrojnim etapama za hodočasnike koji su putovali u Svetu Zemlju, na kojima su sudjelovali i sami Hrvati, o čemu svjedoče bogati arhivski izvori jadransko-istočnih obalnih područja.¹⁰

---

with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas. Zagreb: Srednja Europa, 2012.

⁸ E. Peričić, »Vijesti o najstarijim hrvatskim hodočašćima«: 550.

⁹ Isto: 550–552. Usp. poglavlje »Croats and pilgrimages« u: Zrinka Podhraški Čizmek, »Pilgrimages of Croats by sea to Loreto and Assisi in the 18th century: a historiographic and hermeneutical analysis.«, u *Writing Journeys across Cultural Borders*, ur. Elena V. Shablii, Kimarie Engerman. Lanham: Lexington Books, 2021., 59–88. Vidi Ista, »Pellegrini e viaggiatori a Loreto nel Settecento d'oltremare... 'che di Croazia viene'«, u *Scritti per il 90° compleanno di Floriano Grimaldi*, ur. Marco Moroni, Marco Campagnoli, Recanati: Spazio Cultura, 2021, 403–435. Ista, »Mediterranski korijeni hodočašća.« *Filozofska istraživanja*, 41/2 (2021): 403–414, <https://doi.org/10.21464/fi41211>

¹⁰ Nella Lonza, »Ego fui per omnia loca sancta: Hodočašće Dubrovkinje Maruše u Svetu Zemlju 1394.« *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti* 52 (2017): 95–122; L. Čoralić, »Ad viaggium pro anima mea«: 31–41; vidi i mnogobrojne radove: Zoran Ladić, »Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra«: 17–31; Isti, »Some remarks on Medieval Croatian Pilgrimages«: 19–24; Isti, »Ponukani pobožnošću i znatiželjom. O kasnosrednjovjekovnim rapskim hodočasnicima.« *Matica hrvatska – Kolo* 4 (2006): 262–271; Isti, »Neki aspekti

Nadalje, srednji je vijek doba u kojem Hrvati sklapaju cijeli niz formalnih ugovora koji se službeno potpisuju između dviju obala Jadrana, to jest hrvatskih i talijanskih gradova gdje se tjedne rute učvršćuju te postaju uobičajene međujadranske veze.¹¹ Hrvati trguju ne samo sa susjednom obalom nego i s gradovima na jugu sve do Jonskoga mora te dalje prema gradovima i lukama Tirenskoga mora. No, najviše se zaustavljaju u Markama i Moliseu, u središnjim talijanskim pokrajinama koje posjeduju posebnu pitomost upravo zbog kombinacije plodne zemlje ispresijecane mnoštvom rijeka. Hrvati će se u velikome broju iseljavati iz rodni krajeva i naseljavati suprotnu obalu Jadrana i s vremenom će toliko ojačati da će osnovati razne zaseoke i u njima djelovati unutar vlastitih bratovština.¹² Prateći bogate dokumente iz kasnijega srednjeg vijeka prema modernome razdoblju može se uočiti da se Hrvati nastanjuju i u malome gradiću Recanati, u blizini Ankone koja je tada bila najveća i ujedno središnja luka zapadnoga Jadrana, ali i glavna luka Papinske Države. Izgleda da im je život bio puno lakši, nego u domovini (gdje je Osmanlijsko Carstvo pritislo sve više prema sjeveru i obalnim područjima) te se očito međusobno povezuju

---

kasnosrednjovjekovne društvene i religiozne povijesti Poreča u zrcalu oporuka i kodicila», u: *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka Čoralić, Slavko Slišković. Zagreb: Dominikanska naklada Istina, Kršćanska sadašnjost, 2009: 369–370. Vrlo zanimljiv je i hrvatskoglagoljski srednjovjekovni itinerar po hodočasničkim odredištima u Svetoj zemlji, napisan sredinom 15. st. koji upućuje vjernika na „duhovni“ obilazak Svete Zemlje. Usp. Josip Vučković, »Srednjovjekovni itinerar po Svetoj zemlji iz Vinodolskoga zbornika.« *Slovo* 67 (2017): 45–90.

¹¹ Ovdje valja spomenuti odredbu Senjskog statuta kojom se donosi odluka o prijevozu hodočasnika (koji su dolazili kopnom iz Srednje Europe i Hrvatske) u Senj i odatle u zapadno-jadranske luke. I Zadar ima sličnu statutarnu odredbu. Za Senj: »§ 130. Nadalje, kada hodočasnici idu u Rim preko grada Senja, prvo se treba tovariti plemićke lađe, drugo građana, a treće stranaca, i to najprije Ankonitanaca.« Vidi Lujo Margetić, »Senjski statut iz 1388.« *Senjski zbornik* 12–14 (1987): 19–95.

¹² Ferdo Gestrin, »Migracije iz Dalmacije u Marke u XV. i XVI. stoljeću« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 10/1 (1977): 395–404; Marco Moroni, »Rapporti culturali e forme devozionali tra le due sponde dell'Adriatico in età moderna.«, u: *Pellegrini verso Loreto, Atti del Convegno Pellegrini e Pellegrinaggi a Loreto nei secoli XV–XVIII*, ur. Floriano Grimaldi, Katy Sordi. Ancona: Deputazione di Storia Patria per le Marche, 2003: 181–216; F. Grimaldi, *Pellegrini e pellegrinaggi a Loreto nei secoli XIV–XVIII*: 258–271; Vito Punzi, »Lorenzo Lotto e la Dalmazia.«, u: *Adriatico. Un mare di storia, arte, cultura. Atti del Convegno – 20–22 maggio 1999 Ancona*, ur. Bonita Cleri. Ancona: Maroni, 2000: 149–163. O hrvatskim naseobinama u Moliseu, vidi: *Memorie della Città e Diocesi di Termoli scritte dal Vescovo Tomaso Giannelli*, ur. Michele De Gregorio. Termoli: Lions club, 1986., te dakako i najnovije djelo: fra Petar Milanović Trapo, *Moliški Hrvati. Filić - Kruč - Mundimitar*, Split: Katolički bogoslovni fakultet Split, Katolička izdavačka kuća i časopis *Crkva u svijetu*, 2021.

i postaju s vremenom toliko mnogobrojna i jaka zajednica da već 1337. godine osnivaju bratovštinu, tj. *Fraternitas sclavorum S. Petri martiris*.¹³

Priča postaje još zanimljivija jer se iz dokumenata može iščitati kako se zajednica toliko povećala da je postala stanovnicima Recanatiya vrlo nezgodna i uznemirujuća te se njihovi protesti mogu naći i u gradskim odlukama gdje jasno piše kako je potrebno istjerati Hrvate čak i batinanjem – uz uvjet da su „sposobni otići vlastitim nogama!“.¹⁴ Hrvatska se zajednica zbog toga seli na susjedni brežuljak, u zaselak, odnosno *Villu Mariu*. Ono što je zanimljivo i indikativno jest da je upravo zaselak (*villa*) *Maria* budući Loreto: tamo će se hrvatska zajednica nastaviti širiti i *de facto* osnovati budući gradić Loreto u kojemu će biti vrlo aktivna narednih stoljeća. Vidimo tako da dvjesto godina kasnije u tom istom malom Loretu papa Grgur XIII. 1580. godine osniva *Collegium Illyricum*, dakle kolegij za hrvatske studente koji su samim tim postali predziđe kršćanstva jer su se, nakon školovanja, vraćali u svoje dalmatinske gradove i sela te djelovali među svojim narodom, kao

---

¹³ Grimaldi, prema zapisima Monalda Leopardija (oca poznatoga pjesnika Giacoma) i njegovih *Annali di Recanati con le memorie e i costumi degli antichi recanatesi inoltre memorie di Loreto*, vol. I, Varese, 1945.: 306, piše da je godina osnutka bratovštine 1337. u: F. Grimaldi, *Pellegrini e pellegrinaggi a Loreto nei secoli XIV-XVIII*: 258; V. Punzi, »Lorenzo Lotto e la Dalmazia«: 150; drugdje nalazimo kasniji datum osnivanja, tj. 1375. godinu. Vidi: Mario Sensi, »Confraternite lauretane e pellegrinaggio.«, u: *Pellegrini verso Loreto*, ur. F. Grimaldi, K. Sordi: 131; usp. Lovorka Čoralić, *U gradu Svetoga Marka*. Zagreb: Golden Marketing, 2001., 65.

¹⁴ Otac Floriano Grimaldi cijeli je životni vijek posvetio osnutku *Arhivio storico della Santa Casa di Loreto [Povijesni arhiv Svete kuće u Loretu]* i skupio opširnu građu o svetištu, a posvetio je i posebnu pozornost *Schiavonima* i *Illirima* te njihovoj prisutnosti upravo u Loretu i susjednim mjestima te njihovim stoljetnim hodočašćima u Loreto. Vidi Floriano Grimaldi, Katy Sordi, *La Villa di Santa Maria di Loreto. Strutture socio-religiose, sviluppo edilizio nei secoli XIV-XV*, Ancona: Soprintendenza per i Beni Ambientali e Architettonici delle Marche, 1990.; vidi posebno *Guida degli archivi lauretani*, prir. Floriano Grimaldi. [Pubblicazione degli Archivi di Stato]. Roma: Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, 1985. O njegovu su opusu u Hrvatskoj pisali također Nikola Mate Roščić, »Hrvatska hodočašćenja u Loreto« *Croatica christiana periodica* 7/11 (1983): 88–96, <https://hrcak.srce.hr/98793> (pristup 20. prosinac 2022.); usp. Tatjana Puškadija-Ribkin, »Floriano Grimaldi, Il libro lauretano (Secoli XV–XVIII). Loreto, Diocesi di Macerata Tolentino Recanati Cingoli Treia, 1994, 412 str. sa slikama.« *Arhivski vjesnik* 38 (1995): 243–254, <https://hrcak.srce.hr/65584>, (pristup 20. prosinac 2022).

i poznati biskup Ivan Skakoc.¹⁵ Znamo da će im se potom pridružiti i mladići iz Albanije, zemlje koja se nalazila u sličnoj situaciji kao i hrvatske zemlje.¹⁶

Valja se podsjetiti, vezano uz termin „*illyricum*“ i „ilirske pokrajine“, na pravnu borbu koju je vodio i na kraju dobio između 1651. i 1656. Jeronim Paštrić (svećenik Splitske biskupije, član Zbora sv. Jeronima) pri Vrhovnom sudu Sv. rote u Rimu kako bi dokazao da je Rimski kolegij isključivo za Hrvate, to jest za one koji potječu iz hrvatskih zemalja i/ili znaju hrvatski jezik.¹⁷ Što se tiče naziva „ilirski“, važan nam je i podatak dubrovačkoga trgovca Marina Temparice, koji se potom zaredio i ušao u isusovački red, koji sugerira da se u Kolegij uvede učenje i drugih jezika, osim ilirskoga, posebice „*la lingua turca e la 'vallaca', ma anche 'l'arbanese'*...“, što nedvojbeno razlikuje te jezike od hrvatskoga kojim su se tada podučavali seminaristi, to jest pitomci Kolegija.¹⁸

Vidimo da je Loreto povezan s Hrvatima i doseljenicima s istočne obale cijelo stoljeće ranije naspram tradicije koja nastaje u 14. stoljeću o Svetoj nazaretskoj kućici. Ipak, prvi je pisani trag o tome ostavio *il Teramano*, to jest Pietro di Giorgio Tolomei u godinama između 1465. i 1472.–1473.¹⁹ u spisu u kojem opisuje kako je kućica izdignuta iz Nazareta od anđela odnesena prvo u *castrum... in partibus Slavonie*, a potom na još dva mjesta dok se nije konačno smjestila u malom Loretu.²⁰

¹⁵ Za povijesni dio usporedi Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 2007.; Slavko Kovačić, »Il Collegio Illirico presso il Santuario della Santa Casa di Loreto 1580–1798.« u: *Pellegrini verso Loreto*, ur. F. Grimaldi, K. Sordi: 217–250. O biskupu Ivanu Skakocu, Trogirinu, također učeniku Kolegija, vidi: Marko Trogrlić, »Gli alunni del Collegio illirico di Loreto. Giovanni Scacoz, un paradigma.«, u: *Pellegrini verso Loreto*, ur. F. Grimaldi, K. Sordi: 251–262.

¹⁶ Usp. S. Kovačić, »Il Collegio Illirico« i M. Moroni, »Rapporti culturali«.

¹⁷ Radi se o drugoj ustanovi, no podatak je indikativan. Vidi: Ratko Perić, »Papa Siksto V. i Hrvati.« *Crkva u svijetu* 20/3 (1985): 284–286.

¹⁸ Marco Moroni, *Tra le due sponde dell'Adriatico. Rapporti economici, culturali e devozionali in età moderna*. Napoli: Edizioni scientifiche italiane, 2010., 76.

¹⁹ Godine *a quo* i *ad quem* koje je odredio Giuseppe Santarelli u svojemu opusu: *La Santa Casa di Loreto: tradizione e ipotesi*. Loreto: Anibaldi, 1988., 283., usp. Sante Graciotti, Emanuela Sgambati, »Lingua e tradizione nell'Izgovorenje sulla chiesa lorentana contenuto nel *Libro od mnozieh razloga*«, u: *Scritti di Historia nostra per Floriano Grimaldi*, ur. Maurizio Landolfi, Marco Moroni et al., Recanati: Edizioni Tecnostampa, 2011., 30.

²⁰ Naziv *Teramano* dolazi od toga što je bio prepošt (*praepositus*) crkve svetoga Timideja (*Timideus*) u Teramu. Vidi Sante Graciotti, Emanuela Sgambati, »Sulla fonte italiana del ragu-seo *Izgovorenje od carkve od svete Marie de Lorite*«, u: *Scritti di Historia nostra*, 34; u Hrvatskoj

MEDITERANSKA PARADIGMA SREDOZEMNIH ILI HRVATSKIH KORIJENĀ?

Ono što intrigira stručnjake jest hrvatska inačica toga teksta napisana, to jest prevedena u Dubrovniku 1520. godine pod naslovom *Izgovorenje od carkeve od Svete Marie de Lorite*, iz koje je vidljivo da dubrovački pisar ne identificira *castrum* kod *Flumena* s Rijekom, to jest s Trsatom i obitelji Frankopana, grofova i gospodara toga dijela hrvatskog primorja, što znači da je u 16 stoljeću tradicija još bila u nastajanju čak i u raznim dijelovima hrvatske obale te u samoj narodnoj svijesti.²¹

Tome možemo svjedočiti tek u narednom stoljeću, 1648. godine, kada upravo iz samostana i svetišta u Trsatu pored Rijeke franjevac Franjo Glavinić izdaje na latinskom djelo *Historia Tersattana* iz kojega se jasno vidi da je tradicija već dobro usvojena i da je *Flumen* definitivno identificiran s gradom Rijekom.²² Dakle, tradicija se učvrstila, no pitanje je od kuda je izvorno krenula, iz Trsata ili pak iz Loreta, kako smatra talijanski slavist Sante Graciotti? Potrebno je zbog toga malo dublje i šire zagrabiti u više stotina dokumenata koji pišu o hrvatskoj prisutnosti u Recanatiju, Loretu i dakako hodočašćima iz hrvatskih krajeva.

Zahvaljujući o. Florianu Grimaldiju, kapucinu i istraživaču loretske povijesti, te njegovim višegodišnjim istraživanjima, znamo da su Hrvati običavali putovati s vlastitim svećenicima i slaviti „po starom običaju“ misu na hrvatskom jeziku (*unicum* u povijesti europskoga kršćanstva), što se može izlučiti, među ostalim, iz zapisa iz 1559. godine isusovca i ispovjednika Raffaelea Riere: „Gotovo petsto onih *Ilira...* zajedno sa svojim svećenicima koji ih prate” te na drugom mjestu: „svake godine velike lađe *schiafona*, koji prelaze u velikom broju Jadranski

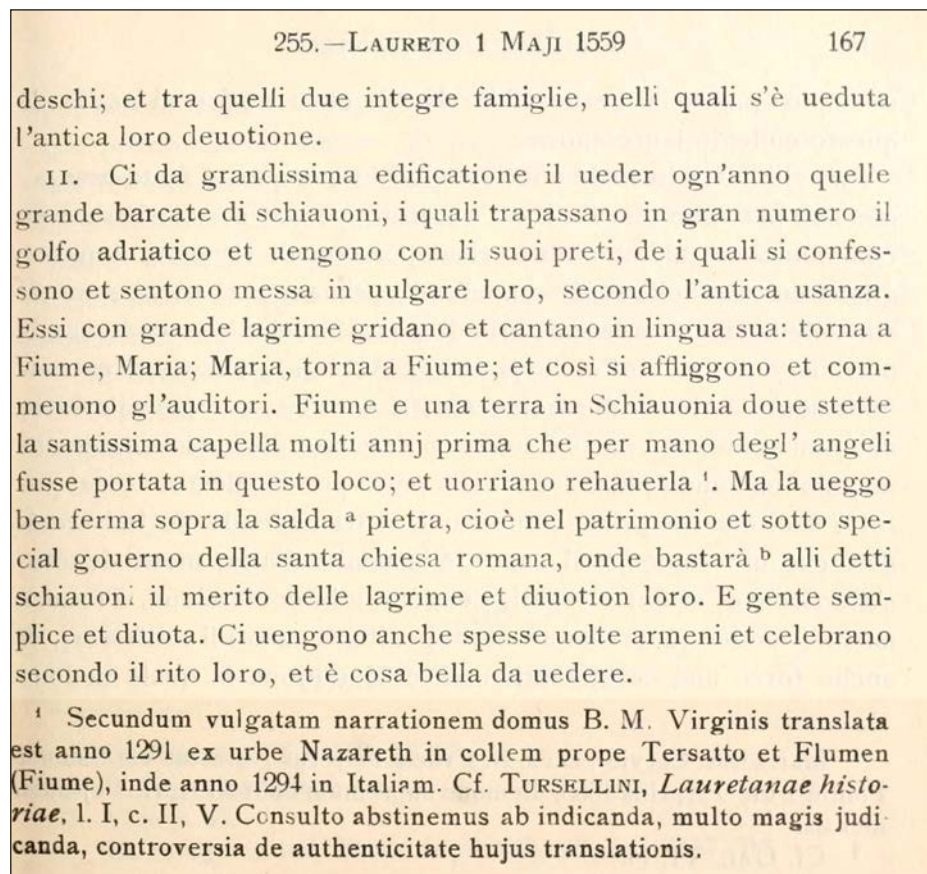
---

je tekst moguće naći pod istim imenom i u: Isti, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 32/1 (1992): 579–589.

²¹ Tradicija o Nazaretskoj kućici i Frankopanima kao patronima Trsata bila je vrlo poznata od Zadra prema sjeveru. Poznavatelji tradicije Nazaretske kućice, Frankopana i Trsata bili su obrazovani svećenici, osobito glagoljaši franjevci sjevernoga i srednjega Jadrana. Vidi dodatno S. Graciotti, E. Sgambati, »Sulla fonte italiana del raguseo *Izgovorenje*«: 33–43; F. Grimaldi, *Pellegrini e pellegrinaggi a Loreto nei secoli XIV–XVIII*: 269.

²² Franjo Glavinić, *Historia Tersattana: raccolta dalle antiche, e moderne historie, annali, e tradizioni*. Reprint iz 1648, ur. Franjo Butorac, prev. Danilo Klen, Rijeka: Sveučilište Vladimir Bakarić, 1989.; Lujo Margetić, »Počeci proštenništva i franjevačkog samostana na Trsatu.« *Croatia Christiana periodica* 14/25 (1990): 66–77. Isti, »Loreto i Trsat.« *Croatia christiana periodica*, 26/49 (2002): 77–125; Felice Di Virgilio, »Le vie minori del pellegrinaggio lauretano.«, u: *Pellegrini verso Loreto*, ur. F. Grimaldi, K. Sordi: 100.

zaljev i dolaze sa svojim svećenicima, kod kojih se ispovijedaju i slušaju misu na pučkom jeziku, po drevnom običaju”.²³

Fotografija 2: Izvadak iz *Litterae Quadrimestres* u kojemu Riera piše o Hrvatima

²³ Vidi: Raffaele Riera, *Historia de la Santa Casa di Loreto*, 1580. i *Monumenta Historica societatis Jesu. Litterae Quadrimestres*, VI, 1559–1660: 167. Usp. F. Grimaldi, *Pellegrini e pellegrinaggi a Loreto nei secoli XIV-XVIII*: 269.; vidi također Z. Podhraški Čizmek, »Croatian pilgrimages to Loreto«: 154.; Ista, *Hodočašća i hodočasnici u Loreto i Asiz u Hrvatskim pomorskim registima 18. stoljeća*: 176–177. Ista, »Mediterranski korijeni hodočašća.«; Ista, »Pellegrini e viaggiatori a Loreto nel Settecento d'oltremare... 'che di Croazia viene'.«

Zanimljiv je i citat istoga Riere koji donosi Roščić u nastavku:

»Kroz svih onih deset godina u Loreto (...) gledao sam svake godine mnogo-brojne skupine Hrvata iz Rijeke i okolice (...) kako hrle ovamo i padaju ničice pred žrtvenik Djevičin (...). Ljeta utjelovljenja Gospodinova 1559. dođe njih 300 a možda i 500 sa ženama u gradić Loreto; svi kupiše svijeće i upalivši ih jednodušno se pomoliše pred vratima velike crkve i proseći silnim glasom milosrđe Božje zazivahu božansku Djevicu. Naskoro se poredaše u redove po svećenicima (što su ih sobom povel) udoše u crkvu ne nogama, nego na koljenima, vapeći, plačući i govoreći jednoglasno svojim jezikom: Vрати se, vрати na Rijeku, Marijo! Marijo na Rijeku se vрати! O Marijo, Marijo, Marijo!«²⁴

Iz ovoga je teksta jasno da ni 40 godina od *Izgovorenje* imamo skupinu iz Hrvatske, „iz Rijeke i okolice“, koja je itekako upoznata s tradicijom, i to u onoj varijanti koja identificira *castrum apud Flumen* upravo s Trsatom u blizini Rijeke. Da je riječ o vjernicima iz riječkih krajeva te zbog toga traže „*revertere, ad nos, Maria revertere*“, doznajemo dodatno i od Antonija Gaudentija koji 200 godina poslije prenosi zapise isusovca Riere iz navedene 1559. godine.²⁵

Vidimo dakle kako su Loreto i druga mala naselja u zaleđu Ankone bili povezani s hrvatskim katoličkim doseljenicima (koji su najvjerojatnije bili i sami osnivači Loreta nakon njihova prisilna preseljenja u Villu Mariu) i dakako s tradicijom Svete kuće, tradicijom koju prvi Graciotti i Sgambati vide rođenu, u varijanti povezanoj s Trsatom, upravo u hrvatskim krugovima i zajednicama regije Marche, dakle ne

---

²⁴ N. M. Roščić, »Hrvatska hodočašćenja u Loreto.«: 93–94. Ovdje Roščić citira: Dragan Dujmušić, *Kritična povijest svete kuće Marijine u Loretu i njezini prenosi*. Rijeka: Kuća dobre štampe, 1912., 279–280. Valja uočiti kako Riera, u tekstu u priloženoj fotografiji 2. objašnjava: „Rijeka (*Fiume*) je zemlja u Hrvatskoj (*Schiauonia*) gdje je presveta kapelica ostala mnogo godina prije negoli su je anđeli svojim rukama doveli u ovo mjesto; i htjeli bi ju dobiti natrag“. Dolje pak u fusnoti napominje da je po narodnoj priči kuća Blažene Djevice Marije prenesena godine 1291. iz grada Nazareta na brijeg kod Trsata i Rijeke (*Fiume*), doslovce „*Tersatto et Flumen (Fiume)*“. Raffaele Riera, *Monumenta Historica societatis Jesu*. Litterae Quadrimestres, VI, 1559–1660: 167. <https://archive.org/details/litteraequadrime1806lain/page/166/mode/2up?view=theater> (pristup 11. svibanj 2023).

²⁵ Antonio Gaudenti, *Storia della Santa Casa di Loreto, esposta in dieci brevi ragionamenti*. Loreto: Stamperie Federico Sartori, 1784., 36.; dalje piše: *Ho veduto ogni anno, dice il Riera, numerose schiere di Schiavoni, Abitatori di Fiume, o che vivono all' intorno di quel Luogo (...)* [Vidio sam svake godine, kaže Riera, velike skupine *Schiavona*, stanovnika Rijeke ili koji žive u okolnim područjima], Isto: 37.

samoga Loreta nego i drugih hrvatskih okolnih miljea.²⁶ Potrebno je dakle izbliza promotriti razne latinske, talijanske pa i hrvatske edicije te varijante ove tradicije.

Translatio miraculosa Ecclesiae Beate Marie Virginis de Loreto, koju je na latinskom pisao Pietro di Giorgio Tolomei *il Teramano*, upravo je iz razdoblja između 1465 i 1472 (ili 1473): on je tada bio rektor crkve u Loretu te piše kako su kuću 1291. godine anđeli prenijeli prvo u „*castrum ... in partibus Slavonie... apud Flumen*“, a zatim odatle u Italiju blizu Recanatija dok se nije konačno smjestila u Loreto.²⁷

Ono što potiče posebno zanimanje jest upravo ranije spomenuti hrvatski prijevod tradicije, objavljen 1520. u Dubrovniku unutar svojevrsna zbornika naziva *Libro od mnozijeh razloga* s naslovom *Izgovorenje od carkve od Svete Marie de Lorite* gdje se Rijeka ili *Flumen* uopće ne spominju.²⁸ Ta činjenica i jezično-strukturna sličnost hrvatske priče ne s latinskim tekstom Tolomea, *Translatio miraculosa*, već možda s nekom talijanskom rukopisnom inačicom, naveli su Graciottija da usporedi taj tekst s mnogobrojnim koji su doprli do nas i da zaključno odredi kako dubrovački prijevod doista potječe iz talijanskoga prijevoda koji je uredio „*don Bartholomeo monacho di valembrorsa: et priore di sancta Verdiana di Firenze*“ 1483. godine pod naslovom *La dichiarazione della chiesa di santa Maria delloretto*.²⁹

Već sam naziv „*dichiaratione*“, što semantički upućuje na iznošenje i prepričavanje, povezuje jezično talijanski tekst s dubrovačkim *Izgovorenje* koji također u sebi ima značenje izgovaranja i prepričavanja. Daljnja detaljna usporedna analiza ova dva potonja teksta potvrđuje tezu Graciottija i Sgambati: *Izgovorenje* je nastao na temelju kasnijega talijanskog prijevoda koji ne spominje Trsat kao jednu od etapa translacije kućice, nego samo općenito „strane šćavunske i staviše ju kon iednoga kaćiela koi se zovieš[e] fiume.“³⁰

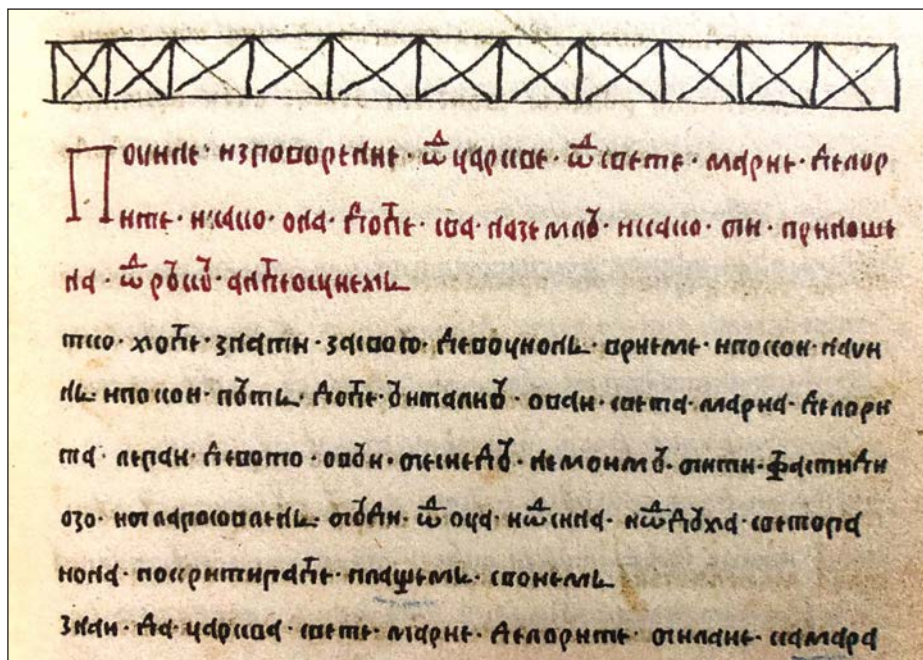
²⁶ Vidi S. Graciotti, E. Sgambati, »Lingua e tradizione nell'*Izgovorenje*«: 21–32. Također S. Graciotti, E. Sgambati, »Sulla fonte italiana del raguseo *Izgovorenje*«: 33–43.

²⁷ L. Margetić, »Loreto i Trsat«: 77–125; Felice Di Virgilio, »Le vie minori del pellegrinaggio lauretano.«, u: *Pellegrini verso Loreto*, ur. F. Grimaldi, K. Sordy: 100.

²⁸ Prvi je tu knjigu nanovo objavio: Milan Rešetar, *Libro od mnozijeh razloga. Dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520.* [Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, XV], Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1926. No o 500. obljetnici imamo napokon i novije izdanje: *Libro od mnozijeh razloga: 1520. latinički prijepis s komentarima*, prir. Mateo Žagar, Zagreb: Biblioteka Posebna izdanja, Matica hrvatska, 2020., gdje nalazimo i *Izgovorenje ôd carkve ôd svete Marie de Lorite*, 90a. Sigurno će ovo novo izdanje pridonijeti daljnjem proučavanju toga teksta ključna za razumijevanje prenošenja tradicije u hrvatskim zemljama.

²⁹ S. Graciotti, E. Sgambati, »Sulla fonte italiana del raguseo *Izgovorenje*«: 35.

³⁰ M. Žagar, *Libro od mnozijeh razloga: 1520. latinički prijepis s komentarima*: 282. U prilogu slika početka *Izgovorenje*, gdje tekst zapisan crvenom bojom glasi: »Počine izgovorenje od carkve

Fotografija 3: Početak Izgovorenje

Pitanje je dakle kako to da prevoditelj ili kasniji pisar koji je prepisivao Izgovorenje ne prepoznaju, to jest identificiraju „strane šćavunske... kačića koi se zovieš[e] fiume“ s Rijekom? To neprepoznavanje ide u prilog Graciottijevoj hipotezi da je dubrovačka varijanta nastala djelomično autonomno i zasebno od *Teramanove* možda na temelju nekih drugih u talijanskom jeziku (*italiano volgare*) kao one „*monacho di valembrosa*“, očito ne poznavajući tradiciju koju zapisuje Girolamo Angeliti iz Recanatija koji je nekoliko godina kasnije u razdoblju između 1525. i 1530. napisao *Lauretanae Virginis Historia* te prvi identificira Trsat kao mjesto prve translacije kućice, upravo tamo gdje je od ranije postojala kapelica posvećena Gospi pored dvorca Frankopana: „... *cubiculum hoc – Angelorum ministerio – elevatum ad Illyricos ad oram prope oppidum Rom. imperio addictum [Fiume] in cuius planiori cacumine Tersactum oppidulum situm erat ... positum fuit.*“³¹

od svete marie delorite i kako ona dođe sva na zemlu i kako bi prinošena od ruku anđeoscieh“, Isto: f. 90r; 281.

³¹ S. Graciotti, E. Sgambati, »Lingua e tradizione nell'Izgovorenje«: 31.; usp. Luca da Monterado, *Storia del culto e del pellegrinaggio a Loreto*. Loreto: Congregazione universale della S. Casa,

Iako još nije definitivno utvrđeno iz kojega je točno talijanskoga izdanja *Izgovorenje* preveden (trebalo bi dodatno usporediti dubrovački tekst s mnogobrojnim ranijim inačicama, iz toga razdoblja čak dvadeset sedam, na koje upućuju Grimaldi i ostali talijanski znanstvenici, dakle prije 1520.), ova analiza zasigurno ukazuje na nekoliko ključnih točaka.³²

Znamo da je tradicija Svete kuće imala gotovo istovremeno širenje među hrvatskim vjernicima ne samo u Markama nego i s druge obale Jadrana od sjevera do juga. Vidimo da se njezino širenje odvijalo kroz više kanala, ovisno o području podrijetla i povratka vjernika, hodočasnika, putnika i trgovaca (nemojmo zaboraviti poznate sajmove u Senigalliji i Recanatiju), koji često nisu bili u međusobnom kontaktu, barem ne u ovoj vrlo ranoj fazi širenja loretske tradicije.³³

Najvažniji nam je ipak podatak da, ako uzmemo primjer tradicije koja se dalje širila iz Dubrovnika, to jest *Izgovorenje* iz 1520., očito je hrvatska zajednica Loreta bila doista toliko jaka, moćna i dobro umrežena s ostalim zajednicama u Markama i s rodnim hrvatskim mjestima s druge strane Jadrana da je bila u stanju promijeniti priču ili, bolje rečeno, nadodati sebi poznate i bliske detalje i na taj način promijeniti cijeli daljnji tijek tradicije ne samo u Loretu nego i u Trsatu, gdje je narodna kolektivna memorija u kontinuiranim dodirima s Loretom nastavila naraciju tijekom narednih stoljeća, kako to inače biva s usmenom predajom.

Kada ni stoljeće kasnije Franjo Glavinić objavljuje svoju *Historia Tersattana*, stoji mu na raspolaganju mnogobrojni spisi, *memorie*, tradicije, što latinske,

---

1979., 243.

³² S. Graciotti, E. Sgambati, »Lingua e tradizione nell'*Izgovorenje*«: 22. Usp. Floriano Grimaldi, *Il libro lauretano. Edizioni e illustrazioni (1489-1599)*. Macerata: Libreria Quondam, 1973., 13–14. Usp. razne edicije i njihovu usporedbu u L. Margetić, »Loreto i Trsat«: 78–93.

³³ Hodočašća u Loreto, ali i u Trsat odlično su posvjedočeni u porečkim izvorima prve i druge polovine 15. st. – za 14. st. nažalost nemamo izvore. Veliki broj Istrana hodočastio je u Loreto, a nešto manje u Trsat. Inače, područje od Zadra, Raba do Istre su najpopularnija među hodočašnicima u Trsat i to u *Ecclesia Domine sancta Marie de Flumine*; vidi Zoran Ladić, »Hodočašća kao izraz pobožnosti stanovnika kasnosrednjovjekovne porečke komune.« *Histria* 5 (2015): 15–41. Od hodočašćenja do narudžbe kamena za Loretsku kućicu, veze su bile doista jake i čvrste: vidi Bernardo Benussi, *Storia documentata di Rovigno*, Tipografia del Lloyd austro-ungarico, Trieste 1888. Usp. Petar Runje, *Prema izvorima II. Rasprave i članci o hrvatskim franjevcima trećoredcima glagoljašima*, Krk – Zagreb: Povijesno društvo otoka Krka i Provincijalat franjevac trećoredaca glagoljaša, 2012., 75–78.

što hrvatske, što talijanske, upravo zato što su se priče i naracije toliko učvrstile da su već bivale višestruko zapisivane kao što nam je vidljivo iz sistematizacije izvora i raznih inačica tradicije koje je uredio i sam Floriano Grimaldi. Nažalost, požar koji je izbio u samostanu dvadeset godina ranije, 1629. godine, onemogućuje nam izravan uvid u spise koji su mu bili izvori i na temelju kojih sam piše da je sastavio vlastiti opus, makar nam ih imenuje te ih možemo povezati s drugima koje nalazimo u to doba po Hrvatskoj i Italiji.³⁴

U rasponu toga stoljeća priča, to jest tradicija učvrstit će se u kolektivnoj memoriji hrvatskih vjernika ne samo cijele istočne jadranske obale nego i unutrašnjosti te nije pretjerano ustvrditi da su pomorske veze dviju obala, koje su tada već bile tjednoga i dnevnog karaktera, itekako utjecale na širenje hrvatske varijante tradicije.

Fotografija 4: Ilustracija iz djela *Historia Tersattana*

Dalje možemo vidjeti kako je tradicija postala ujednačena, i to ne samo na područjima s druge strane Jadrana, već i u ostatku Europe, što je potvrdio Johann Gaspar Goethe tijekom putovanja po Italiji 1740. godine napisavši da je Sveta kuća „prelazeći Siriju, Makedoniju, Albaniju i Dalmaciju, istarskih milja 1895, prevezena na Trsat u Istri, preko Jadrana, 145 milja, do Loreta“.³⁵

³⁴ Požar je izbio 5. ožujka 1629. godine, vidi J. Pazman, »Dragan Dujmušić, Kritična povijest svete kuće«: 316.

³⁵ Kako to prenosi Johann Caspar Goethe, *Viaggio in Italia*, ur. Arturo Farinelli, Roma: Reale Accademia d'Italia, 1932., 111–118; usp. F. Grimaldi, *Pellegrini e pellegrinaggi a Loreto nei*

Tada je svetište već stoljećima bilo dobro poznato hrvatskim vjernicima koji su uvijek iznova kretali prema Gospinoj kućici koja se, u sada već zajedničkom sjećanju naroda, tijekom svoje *translatio* zaustavila nekoliko godina čak i na hrvatskom tlu na područjima pod grofovima Frankopanima.

Samo unutar antropoloških koordinata svetoga možemo razumjeti ovu ljudsku potrebu da odgovori na iskonske *hijerofanije*, zatim *teofanije* do konačne inkarnacije *Logosa*: hodočašće, kao potraga za svetim te kao odgovor na njegovo prethodno očitovanje, pokazuje da pripada dugotrajnim povijesnim strukturama – i u tome možemo razabrati i potrebu hrvatske zajednice u Loretu da determinira hrvatskim obilježjem tu izvorno mediteransku tradiciju koja se prenosila cijeli niz stoljeća preko mnogobrojnih putnika prvo iz Svete Zemlje, a potom kroz Jadran tražeći nove formulacije u zamjenu za prijašnje koje su povijesnim prilikama, upravo zbog nemogućnosti hodočašćenja u Svetu Zemlju, bile dokinute.

Dalje iz toga istog 18. stoljeća iz kojega nam piše Goethe imamo, iz godine 1784., pak sljedeće svjedočanstvo:

»Ja sam ih gledao kako dolaze svake godine u velikom broju, tako te je politička oblast morala ograničiti broj godišnjih hodočašća. Cijele ljetnje noći gledao sam ih gdje kleče na koljenima pred crkvenim vratima, jer im nije bilo dosta po danu promatrati zidove kuće Marijine, koju pokvasiše svojim gorkim suzama (...) Kad su već bili preumorni, popeli su se na stube papinske palače blizu crkve, da se tu na lijepim galerijama makar donekle odmore. I nitko se nije smio usuditi da im to zabrani, jer to je povlastica koju imaju Hrvati, i to isključivo oni od pradavnih vremena, ne samo obzirom na njihovu pobožnost, nego napose poradi uspomene što su oni jednom posjedovali svetu kuću, za kojom sada toliko žale.«³⁶

Iz rečenoga je teksta vidljivo da Hrvati nastavljaju dolaziti u Loreto na hodočašće, da se pamte njihove privilegije iz „pradavnih vremena“, makar više nitko neće – stoljećima – znati kako je ta tradicija nastala i proširila se.

---

secoli XIV-XVIII: 147.

³⁶ N. M. Roščić, »Hrvatska hodočašćenja u Loreto«: 94. Usp. D. Dujmušić, *Kritična povijest svete kuće Marijine u Loretu*: 282.

ZAKLJUČAK: EKONOMSKA MOĆ HRVATSKE ZAJEDNICE

Očito je dakle da je kršćanski Zapad u 13. stoljeću iznova „osmislio“ nova i dao znatniju važnost ranije poznatim mjestima hodočašća upravo zato što je vjernicima odjednom dobrim dijelom bio zapriječen prilaz Svetoj Zemlji i istinskim mjestima u kojima je živio Isus, mjestima koja su, pogotovo u srednjovjekovnom univerzumu i tadašnjem poimanju svijeta, života i smrti, naravnoga i nadnaravnog, profanoga i svetog, imala dodatnu taumaturšku moć.

Kada je stoga nastala tradicija koja je imala sva mediteranska obilježja više-stoljetnih prekomorskih hodočašća, tradicija koja je u svojoj biti imala sačuvati neokaljanost Svete kućice, ona se prenosila živom riječi, pogotovo u doba kada je pisana riječ bila povjerena ručnom prepisivanju dugo nakon izuma i prvih skromnih početaka tipografskih strojeva.

U tim višestoljetnim naracijama te množenju prvih manuskripata događa se vrlo zanimljiv fenomen koji smješta, to jest identificira „*castrum ... in partibus Slavonie... apud Flumen*“ s Rijekom, to jest Trsatom te u svojevrsnoj osmozi, upravo u vrlo živim i čestim vezama između hrvatske i talijanske obale, priča dobiva nova obilježja koja se ukorjenjuju, s manjim vremenskim odmacima, na obje strane Jadranskoga mora, toga važnog rukava sredozemnoga bazena.

Rukopisi, a potom i prva tiskana djela, multipliciraju se, raznih su provenijencija, a često, svojevrsnim obilježjima, s uvijek novim dodatcima, ponekad samo greškama, ponekad „popravicima“ ranijih tekstova.

Nastaje tako nevjerojatna tradicija kojoj su upravo Hrvati, koji su se tijekom 13. i 14. stoljeća počeli masovno iseljavati na drugu obalu, dali svoju završnu inačicu i usmjerili prema Trsatu pored Rijeke jednu od etapa translacije Svete kućice.

Vidimo dakle da hrvatska zajednica, stoljećima ojačala, mnogobrojna te snažna ne samo ekonomski nego višeslojno utjecajna preko svojih naseobina, gostinjaca, bolnica, zemljišta, darovnica, umjetničkim djelima i narudžbama poznatim umjetnicima doprinosi značajno mediteranskoj tradiciji koju privremeno posvaja te je potom nanovo vraća u europski kontekst dajući joj upravo vlastitu koloraturu.

Ovim smo pronašli i utvrdili još jedan primjer kojim je hrvatski narod tijekom povijesti pridonio europskoj uljudbi i civilizaciji čije je on sam sastavnica te ujedno duboko s njom isprepleten putem jedinstvene vjerske mediteranske tradicije čiji se korijeni miješaju s hrvatskim na još neslućene načine.

PRILOZI:

Fotografija 1: Glavne hodočasničke mediteranske i europske rute. Prilagođeno iz <http://www.didatticare.it/wp-content/uploads/2015/05/imm-4.jpg>: (pristupljeno 22. travanja 2015.) na temelju analize 16 000 dokumenata iz *Regesti Marittimi Croati. Fonti documentarie. Settecento / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Osamnaesto stoljeće*, prir. Nikola Čolak. [Codex Diplomaticus Maritimus Croatiae, I–II]. Venezia – Padova: Centro di Studi Storici Croati, 1985.–1993. *Regesti Marittimi Croati. Fonti documentarie. Settecento / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Osamnaesto stoljeće*, prir. Nikola Čolak, ur. Zrinka Podhraški Čizmek. [Codex Diplomaticus Maritimus Croatiae, III]. Split: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, 2017.

Fotografija 2: Izvadak iz *Litterae Quadrimestres* u kojemu Riera piše o Hrvatima – Raffaele Riera, *Monumenta Historica societatis Jesu. Litterae Quadrimestres*, VI, 1559–1660: 167. <https://archive.org/details/litteraequadrime1806lain/page/166/mode/2up?view=theater> (pristupljeno 11. svibnja 2023.).

Fotografija 3: Početak *Izgovorenie* (M. Žagar, *Libro od mnozijek razloga: 1520. latinički prijepis s komentarima*: f. 90r).

Fotografija 4: Ilustracija iz djela *Historia Tersattana* (http://www.formula1-dictionary.net/Big/rijeka_trsatska_crkva_legenda_big.jpg) (pristupljeno 18. siječnja 2023.).

IZVORI:

Egeria, *Diario di viaggio*, ur. Agostino Clerici, prev. Elena Giannarelli. Milano: Paoline Editoriale Libri, 2006.

Egeria, *Pellegrinaggio in Terra Santa*, ur. Paolo Siniscalco, Lella Scarampi. Roma: Città Nuova, 2008.

Egerija, *Putopis*, prev. i ur. Marijan Mandac. Makarska: Služba Božja, 1999.

Eteria, *Diario di viaggio*, prev. Clara Di Zoppola. Alba: Edizioni Paoline, 1966.

Glavinić, Franjo, *Historia Tersattana: raccolta dalle antiche, e moderne historie, annali, e traditioni*. Reprint iz 1648, ur. Franjo Butorac, prev. Danilo Klen, Rijeka: Sveučilište Vladimir Bakarić, 1989.

Guida degli archivi lauretani, prir. Floriano Grimaldi. [Pubblicazione degli Archivi di Stato]. Roma: Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, 1985.

Leopardi, Monaldo, *Annali di Recanati con le memorie e i costumi degli antichi recanatesi inoltre memorie di Loreto*, I, prir. Romeo Vuoli, Varese: Tip. Varese, 1945.

Libro od mnozijek razloga. Dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520., prir. Rešetar Milan, [Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, XV], Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1926.

Libro od mnozijek razloga: 1520. latinički prijepis s komentarima, prir. Mateo Žagar, Zagreb: Biblioteka Posebna izdanja, Matica hrvatska, 2020.

Memorie della Città e Diocesi di Termoli scritte dal Vescovo Tomaso Giannelli, prir. Michele De Gregorio. Termoli: Lions club, 1986.

Monumenta Historica societatis Jesu. Litterae Quadrimestres, vol. VI, 1559–1660: <https://archive.org/details/litteraequadrime1806lain>

Regesti Marittimi Croati. Fonti documentarie. Settecento / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Osamnaesto stoljeće, prir. Nikola Čolak. [Codex Diplomaticus Maritimus Croatiae, I]. Venezia – Padova: Centro di Studi Storici Croati, 1985.

Regesti Marittimi Croati. Fonti documentarie. Settecento / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Osamnaesto stoljeće, prir. Nikola Čolak. [Codex Diplomaticus Maritimus Croatiae, II]. Venezia – Padova: Centro di Studi Storici Croati, 1993.

Regesti Marittimi Croati. Fonti documentarie. Settecento / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Osamnaesto stoljeće, prir. Nikola Čolak, ur. Zrinka Podhraški Čizmek. [Codex Diplomaticus Maritimus Croatiae, III]. Split: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, 2017.

Riera Raffaele, *Historia de la Santa Casa di Loreto*. Loreto: Sertorio de' Monti, 1580.

LITERATURA:

Benussi, Bernardo, *Storia documentata di Rovigno*, Trieste: Tipografia del Lloyd austro-ungarico, 1888.

Budak, Neven, »Hrvatska hodočašća u Aachen.« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 24/1 (1991): 15–21.

Čoralić, Lovorka, »Ad viaggium pro anima mea – hodočašća u Santiago de Compostelu u oporučnim spisima hrvatskih iseljenika u Mlecima (XV.–XVI. stoljeće).« *Povijesni prilozi* 38 (2010): 31–42;

Čoralić, Lovorka, *U gradu Svetoga Marka*. Zagreb: Golden Marketing, 2001.

Da Monterado, Luca, *Storia del culto e del pellegrinaggio a Loreto*. Loreto: Congregazione universale della S. Casa, 1979.

Di Virgilio, Felice, »Le vie minori del pellegrinaggio lauretano.«, u: *Pellegrini verso Loreto, Atti del Convegno Pellegrini e Pellegrinaggi a Loreto nei secoli XV–XVIII*, ur. Floriano Grimaldi, Katy Sordi. Ancona: Deputazione di Storia Patria per le Marche, 2003: 97–110.

Dujmušić, Dragan, *Kritična povijest svete kuće Marijine u Loretu i njezini prenosi*. Rijeka: Kuća dobre štampe, 1912.

Gaudenti, Antonio, *Storia della Santa Casa di Loreto, esposta in dieci brevi ragionamenti*. Loreto: Stamperie Federico Sartori, 1784.

Gestrin, Ferdo, »Migracije iz Dalmacije u Marke u XV. i XVI. stoljeću« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 10/1 (1977): 395–404.

Goethe, Johann Caspar, *Viaggio in Italia*, ur. Arturo Farinelli, Roma: Reale Accademia d'Italia, 1932.

Graciotti, Sante, Sgambati Emanuela, »Lingua e tradizione nell'Izgovorenje sulla chiesa loreтана contenuto nel *Libro od mnozieh razloga*.«, u: *Scritti di Historia nostra per Floriano Grimaldi*, ur. Maurizio Landolfi, Marco Moroni et al., Recanati: Edizioni Tecnostampa, 2011: 21–32.

Graciotti, Sante, Sgambati Emanuela, »Sulla fonte italiana del raguseo *Izgovorenje od carkve od svete Marie de Lorite*.«, u: *Scritti di Historia nostra per Floriano Grimaldi*, ur. Maurizio Landolfi, Marco Moroni et al., Recanati: Edizioni Tecnostampa, 2011: 33–43. Ili u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 32/1 (1992): 579–589.

Grimaldi, Floriano, *Il libro lauretano. Edizioni e illustrazioni (1489-1599)*. Macerata: Libreria Quondam, 1973.

Grimaldi, Floriano, »*Pellegrini e pellegrinaggi a Loreto nei secoli XIV-XVIII*, Supplemento n. 2 al 'Bollettino Storico della Città di Foligno', Loreto: Accademia fulginia, 2001.

Grimaldi, Floriano, Sordi Katy, *La Villa di Santa Maria di Loreto. Strutture socio-religiose, sviluppo edilizio nei secoli XIV–XV*, Ancona: Soprintendenza per i Beni Ambientali e Architettonici delle Marche, 1990.

Kovačić, Slavko, »Il Collegio Illirico presso il Santuario della Santa Casa di Loreto 1580–1798.« u: *Pellegrini verso Loreto, Atti del Convegno Pellegrini e Pellegrinaggi a Loreto nei secoli XV–XVIII*, ur. Floriano Grimaldi, Katy Sordi. Ancona: Deputazione di Storia Patria per le Marche, 2003: 217–250.

Krasić, Stjepan, »Opis hrvatske jadranske obale u putopisima švicarskog dominikanca Feliksa Fabrija (Schmida) iz 1480. i 1483/84. godine.« *Analiz Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 39 (2001): 133–216.

Ladić Zoran, »Hodočašća kao izraz pobožnosti stanovnika kasnosrednjovjekovne porečke komune.« *Histria* 5 (2015): 15–41.

Ladić, Zoran, »Neki aspekti kasnosrednjovjekovne društvene i religiozne povijesti Poreča u zrcalu oporuka i kodicila«, u: *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka Čoralić, Slavko Slišković. Zagreb: Dominikanska naklada Istina, Kršćanska sadašnjost, 2009: 347–374.

Ladić, Zoran, »Odjek pada tvrđave Accon 1291. g. u Hrvatskoj (O križarskoj vojni kao vidu hodočašća).« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 16 (1999), 43–56.

Ladić, Zoran, »Ponukani pobožnošću i znatiželjom. O kasnosrednjovjekovnim rapskim hodočasnicima.« *Matica hrvatska – Kolo* 4 (2006): 262–271.

Ladić, Zoran, »Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra u drugoj polovici 14. stoljeća.« *Croatica christiana periodica* 17/32 (1993): 17–31.

Ladić, Zoran, »Some remarks on Medieval Croatian Pilgrimages« *Croatica christiana periodica*, 21/39 (1997): 19–24.

Ladić, Zoran, *Last will: passport to heaven. Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.

Lonza, Nella, »Ego fui per omnia loca sancta: Hodočašće Dubrovkinje Maruše u Svetu Zemlju 1394.« *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti* 52 (2017): 95–122.

Margetić, Lujo, »Počeci proštenništva i franjevačkog samostana na Trsatu.« *Croatica Christiana periodica* 14/25 (1990): 66–77.

Margetić, Lujo, »Senjski statut iz 1388.« *Senjski zbornik* 12–14 (1987): 19–95.

Margetić, Lujo, »Loreto i Trsat.« *Croatica christiana periodica*, 26/49 (2002): 77–125.

Milanović, Trapo fra Petar, *Moliški Hrvati. Filić - Kruč - Mundimitar*, Split: Katolički bogoslovni fakultet Split, Katolička izdavačka kuća i časopis *Crkva u svijetu*, 2021.

Moroni, Marco, »Rapporti culturali e forme devozionali tra le due sponde dell'Adriatico in età moderna.«, u: *Pellegrini verso Loreto, Atti del Convegno Pellegrini e Pellegrinaggi a Loreto nei secoli XV–XVIII*, ur. Floriano Grimaldi, Katy Sordi. Ancona: Deputazione di Storia Patria per le Marche, 2003: 181–216.

Moroni, Marco, *Tra le due sponde dell'Adriatico. Rapporti economici, culturali e devozionali in età moderna*. Napoli: Edizioni scientifiche italiane, 2010.

Pavić, Milorad, *Vještina plovidbe: navigacija svjetskim morima u doba velikih geografskih otkrića*. Zadar: Manualia Universitatis studiorum Iadertinae, 2021.

Pazman, Josip, »Dragan Dujmušić, Kritična povijest svete kuće Marijine u Loretu i njezini prenos, Kuća dobre štampe, Rijeka, 1912.« *Bogoslovna smotra*, 3/3 (1912): 315–317 (<https://hrcak.srce.hr/46300>)

Peričić, Eduard, »Vijesti o najstarijim hrvatskim hodočašćima.« *Bogoslovna smotra*, 54/4 (1985): 550–552.

Perić, Ratko, »Papa Siksto V. i Hrvati.« *Crkva u svijetu* 20/3 (1985): 284–286.

Podhraški Čizmek, Zrinka, »Croatian pilgrimages to Loreto from the 5000 documents of the *Croatian Maritime Regesta* in the 18th century - vol. I.« *Almatourism – Journal of Tourism, Culture and Territorial Development* 8/16 (2017): 139–166.

Podhraški Čizmek, Zrinka, »Mediterranski korijeni hodočašća.« *Filozofska istraživanja*, 41/2 (2021): 403–414 (<https://doi.org/10.21464/fi41211>)

Podhraški Čizmek, Zrinka, »Pellegrini e viaggiatori a Loreto nel Settecento d'oltremare... 'che di Croazia viene',« u *Scritti per il 90° compleanno di Floriano Grimaldi*, ur. Marco Moroni, Marco Campagnoli, Recanati: Spazio Cultura, 2021, 403–435.

Podhraški Čizmek, Zrinka, »Pilgrimages of Croats by sea to Loreto and Assisi in the 18th century: a historiographic and hermeneutical analysis.« u *Writing Journeys across Cultural Borders*, ur. Elena V. Shabliy, Kimarie Engerman. Lanham: Lexington Books, 2021., 59–88.

Podhraški Čizmek, Zrinka, »Ženski univerzum hodočašća u mediteranskom kontekstu.« u: *Zbornik Mediteranski korijeni filozofije*, ur. Mislav Kukoč, Marita Brčić Kuljiš. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu i Hrvatsko filozofsko društvo, 2016: 185–188.

Podhraški Čizmek, Zrinka, *Hodočašća i hodočasnici u Loreto i Asiz u Hrvatskim pomorskim registima 18. stoljeća: Antropološka hermeneutika vjerskih putovanja*, obranjena doktorska disertacija. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2018.

Punzi, Vito, »Lorenzo Lotto e la Dalmazia.«, u: *Adriatico. Un mare di storia, arte, cultura. Atti del Convegno – 20-22 maggio 1999 Ancona*, ur. Bonita Cleri. Ancona: Maroni, 2000: 149–163.

Puškadija-Ribkin, Tatjana, »Floriano Grimaldi, Il libro lauretano (Secoli XV–XVIII). Loreto, Diocesi di Macerata Tolentino Recanati Cingoli Treia, 1994, 412 str. sa slikama.« *Arhivski vjesnik* 38 (1995): 243–254 (<https://hrcak.srce.hr/65584>).

Raukar, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Ljudi, prostor, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 2007.

Roščić, Nikola Mate, »Hrvatska hodočašćenja u Loreto« *Croatica christiana periodica* 7/11 (1983): 88–96 (<https://hrcak.srce.hr/98793>).

Runje Petar, *Prema izvorima II. Rasprave i članci o hrvatskim franjevcima trećoredcima glagoljašima*, Krk – Zagreb: Povijesno društvo otoka Krka i Provincijalat franjevac trećoredaca glagoljaša, 2012.

Sabbatini, Ilaria, »Nudi homines cum ferro.« u: "Questo nomade nomade mondo". *La "necessità del viaggio" tra medioevo ed età moderna*, ur. Isabella Gagliardi. Bologna: Il Mulino, 2011: 35–64.

Santarelli, Giuseppe, *La Santa Casa di Loreto: tradizione e ipotesi*. Loreto: Anibaldi, 1988.

Sensi, Mario, »Confraternite lauretane e pellegrinaggio.«, u: *Pellegrini verso Loreto, Atti del Convegno Pellegrini e Pellegrinaggi a Loreto nei secoli XV–XVIII*, ur. Floriano Grimaldi, Katy Sordi. Ancona: Deputazione di Storia Patria per le Marche, 2003: 111–152.

Trogrić, Marko, »Gli alunni del Collegio illirico di Loreto. Giovanni Scacoz, un paradigma.«, u: *Pellegrini verso Loreto, Atti del Convegno Pellegrini e Pellegrinaggi a Loreto nei secoli XV–XVIII*, ur. Floriano Grimaldi, Katy Sordi. Ancona: Deputazione di Storia Patria per le Marche, 2003: 251–262.

Vučković Josip, »Srednjovjekovni itinerar po Svetoj zemlji iz Vinodolskoga zbornika.« *Slovo* 67 (2017): 45–90.

Summary
The Translation of the Holy House of Loreto:
a Croatian-Mediterranean paradigm

The Translation of The Holy Nazareth House, which had been written about for the first time between 1465 and 1473 by Pietro di Giorgio Tolomei, *Il Teramano* is a peculiar and typical Adriatic and Mediterranean story. According to the tradition, The House was brought by the angels first in Rijeka *castrum [...] in partibus Slavonie* and then to Italy to the countryside of Recanati (today the city of Loreto). Goethe Johann Gaspar wrote about this already deep-rooted tradition in 1740 on his way through Italy, while stopping at Loreto: The Holy House »was transported to Trsat in Istria, and from there across the Adriatic Sea, 145 miles, to Loreto«. Since the year 1520 there is a Croatian translation of the Italian version of this story with the title *Izgovorenje od carkve od Svete Marie de Lorite*. From these few historical notes, it is evident that from the early Medieval and through the Modern period, Croatian culture is deeply immersed, not only geographically but also religiously, in the European and the Mediterranean culture and civilization. The aim of this paper is to identify, through mapping the flow of the story and its subsequent development in the Italian and European whereabouts, the role of the strong Croatian communities in Marche, a role which contributed to the Croatian (Trsat) cadence of tradition – on which, so far, neither enough light has been shed nor has it been enriched by exploiting this point of view. At the same time, the work aims to point out the fundamental reciprocal Adriatic-Mediterranean origins of Christianity, the cult of the Mother of God and *Devotio Moderna* among Croats, i.e. to what extent they themselves represent a kind of a Croatian-Mediterranean paradigm.

EMIR O. FILIPOVIĆ

VITEZ I SPLITSKI GRAĐANIN, KNEZ RESTOJE IZ LIVNA

UDK: 929.732(497.6)“14“

Primljeno: 11. 12. 2023.

Prihvaćeno: 8. 1. 2024.

Izvorni znanstveni rad

Emir O. Filipović

Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta

Univerziteta u Sarajevu

emir.filipovic@ff.unsa.ba

U radu se na temelju dostupnih arhivskih izvora i historiografske literature obrađuju život i djelatnost kneza Restoja iz Livna, poštovanoga viteza, kancelara, komornika i protovestijara bosanskih kraljeva Tvrtka II. Tvrtkovića i Tomaša Ostojića, s naročitim osvrtom na njegove veze s gradom Splitom. On je 1444. godine jednoglasnom odlukom gradskih vijećnika izabran za splitskoga građanina, u Splitu je posjedovao i kuću, a također je bio donator za izradu kapele s oltarom i sarkofagom nadbiskupa sv. Arnira u samostanskoj crkvi sv. Benedikta kod Zlatnih vrata.

Ključne riječi: knez Restoje, Livno, Split, Bosansko Kraljevstvo, Mletačka Republika, Juraj Dalmatinac

Zbog zapažene karijere i visokih položaja koje je obnašao u dvorskoj administraciji Bosanskoga Kraljevstva, djelovanje je kneza Restoja iz Livna, Milohnina sina, relativno dobro dokumentirano u suvremenim izvorima i sasvim solidno obrađeno u modernoj historiografiji.¹ On je tijekom tridesetak godina blistave službe bio gotovo bez prekida na raspolaganju dvojici bosanskih kraljeva,

¹ Osnovne podatke o životu i djelovanju kneza Restoja pružaju: Anto Babić, »Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni.« *Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine 13 – Odjeljenje istoriko-filoloških nauka* 5 (1960): 11–70; Pavo Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću (Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću. Pojava građanske klase i novog plemstva)*. Tuzla: IGTRU Univerzal, 1986, 172–176; Isti, »Socijalne promjene na dvoru bosanskih kraljeva tijekom 14. i 15. stoljeća (Primjeri nastanka novog plemstva u Bosni).« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 21 (1988): 27–30; Pavo Živković, *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma*.

Tvrtku II. Tvrtkoviću (vl. 1420. – 1443.) i Tomašu Ostojiću (vl. 1443. – 1461.), obavljajući na njihovim dvorovima raznorazne poslove i zadatke: od pisara, tj. kancelara i logoteta, preko glasnika i poslanika pa sve do komornika i protoveštijara, što je na kraju bilo okrunjeno i počasnim viteškim zvanjem.

Restoje se u sačuvanim povijesnim izvorima prvi put spominje početkom dvadesetih godina 15. stoljeća i to kao predstavnik kralja Tvrtka II. Tvrtkovića u trokutu bosansko-mletačko-dubrovačkih pregovora o trgovačkim i ekonomskim pitanjima. Tada je u svojstvu kraljevoga kancelara sudjelovao pri koncipiranju konačnoga sporazuma s Mlečanima, a svojom je rukom pisao slavensku verziju toga ugovora sastavljenoga 21. prosinca 1422. g.² Praćenje je Restojevih aktivnosti neposredno poslije navedenih događaja znatno otežano jer se tada bilježi svojevrсни manjak izvora, ali je sasvim izvjesno da je tada nastojao poboljšati svoj društveni položaj i napredovanje na kraljevskome dvoru. Naime, već šest godina nakon što je kao kancelar napisao ugovor između Bosne i Venecije, Restoje je kao komornik, glasnik i poslanik kralja Tvrtka II. boravio u Dubrovniku gdje je u kraljevo ime preuzeo godišnje tribute koje su Dubrovčani dugovali bosanskoj kruni – Svetodmitarski dohodak u iznosu od 2.000 perpera i Stonski u iznosu od 500 perpera kao i zakupe od kuća, sela i posjeda koje je kralj imao u Dubrovniku.³ Iste je godine kao kraljev izaslanik putovao u Veneciju kako bi tamo obavio neku diplomatsku misiju čija svrha ostaje поблиže nepoznata, ali koja je ipak bila dovoljno važna da izazove veliku pozornost i brigu

Osijek: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 2002, 183–197; Mladen Ančić, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001, 44–46; Srđan Rudić, »Nekoliko novih podataka o Restoju Milohni.« *Istorijski časopis* 58 (2009): 173–180.

² *Quas literas fieri fecimus per duas manus, prout inferius continetur; unam videlicet in idiomate schiavo scripta manu viri sapientis Restoe cancellarii prefati serenissimi domini regis, et alteram scriptam manu Johannis de Bonisio notarii nostri literali sermone (...)* (21. prosinca 1422), Archivio di Stato di Venezia (dalje: ASVe), *Commemoriali, Registri*, reg. 11, fol. 89v-90v; *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, VIII, prir. Šime Ljubić. [Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, VIII]. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1886, 206. Istim riječima ugovor je potvrđen i 6. siječnja 1423. godine. ASVe, *Commemoriali, Registri*, reg. 11, fol. 91rv; *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, VIII, 217. O kontekstu ovih pregovora, vidi: Marko Šunjić, »Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420-1463.« *Historijski zbornik* 14 (1961): 119–123; Isti, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1996, 176–189.

³ *Restoe camerarius et nuntius et ambaxiator serenissimi domini regis Tuertchi regis Bosne* (25. ožujka 1428), DADu, *Diversa Notariae*, sv. 16, fol. 192r.

dubrovačkih vlasti.⁴ U dubrovačkome su se Senatu početkom 1434. g. čitala pisma bosanskoga kralja i Restoja o nekim žalbama,⁵ a sredinom je naredne godine Restoje u kraljevo ime preko Dubrovnika isporučio u Veneciju oko 800 libara srebra. U pratećoj odluci dubrovačkoga Velikog vijeća kojom je oslobođen plaćanja svih dažbina i carina na izvoz, naveden je kao »gospodin Restoje, ambasador kralja Bosne«.⁶

Vjerno služeći svojega gospodara, Restoje je po njegovome nalogu nastavio redovito posjećivati i Dubrovnik i Veneciju, a jedno je vrijeme uz kralja boravio i u Ugarskoj.⁷ Tamo mu je u siječnju 1436. kralj Žigmund Luksemburški (vl. 1387. – 1437.) dao pisanu potvrdu o određenim baštinskim posjedima u njegovome zavičajju oko Livna zbog iskazane vjernosti, zasluga i odvažnoga držanja prema bosanskome kralju i ugarskoj kruni u sukobima s pobunjenicima i neprijateljima, a naročito s Turcima, »progoniteljima Kristovoga križa«.⁸ Tada je u

⁴ Iz instrukcija Dubrovačke vlade svojim poslanicima kod bosanskog kralja: *Abiamo sentito che Restoe e mandato dal re per ambassador a Venexia. Dateue a saper quanto possete li cason per che e mandato e a que far et di quello auereti spiado per vostre lettere ne auisate.* (15. svibnja 1428), Državni Arhiv u Dubrovniku (dalje: DADu), *Lettere di Levante*, sv. 10, fol. 87v.

⁵ *Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo minori consilio respondendi literis domini regis Bosne et Restoie, lectis in presentis consilio, super lamento quod sit et scribendo mercatoribus nostris* (26. veljače 1434.), DADu, *Consilium Rogatorum*, sv. 5, fol. 190v.

⁶ *Prima pars est de faciendo gratiam domino Restoe ambassiatori regis Bosne quod possit extrahere de Ragusio et mittere Venetiis circa libras octingentas argenti ipsius regis Tuertchi quod sibi restauit ad vendendum ex argento huc portato franchum et librum ab omni gabella* (14. lipnja 1435), DADu, *Consilium Maius*, sv. 5, fol. 40v.

⁷ O kraljevim putovanjima na sjever 1435. i 1436. godine, vidi: Emir O. Filipović, »Boravak bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića u Beču tokom 1435. godine.« *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 16/2 (2012): 229–245; Petar Rokai, »Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437).« *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 12/1 (1969): 101–103.

⁸ (...) *quod nos attentis et consideratis fidelitatibus et fidelium seruiciorum, preclaris meritis, uirtuosus gestis et sinceris complacenciis fidelis nostri egregii Resteye filii Mylohwe de Bogonynagora, camerarii illustris Stephani Twertk regis Bosne fidelis nostri dilecti per ipsum in comitiua et familiaritate eiusdem Stephani regis domini sui in nonnullis nostris et regnorum nostrorum ipsiusque regis Bosne domini sui agendis et expeditionibus presertimque contra seuissimos Turcos crucis Christi persecutores dictique regni nostri Bosne et fidelium incolarum eiusdem diros et infestissimos ac continuos inuasores aliosque nostros et dicti regis Bosne rebelles et infideles se opponendo cum omni fidelitatis constancia iuxta tocus sue facultatis exigenciam celsitudini nostre coroneque regni nostri Hungarie exhibitis et impensis ac in futurum fideliter exhibendis* (...) (18. siječnja 1436), Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, *Diplomatikai levéltár*, no. 44.077; Srđan Rudić i Jelena Todorović, »Povelja ugarskog kralja Žigmunda Restoju Milohni (18. siječnja 1436. godine).« *Inicijal – Časopis za srednjovekovne studije* 3 (2015): 173–180.

Stolnome Biogradu boravio s dvorskim knezom Tvrtkom Borovinićem, Jurjem Dragičevićem i Ladislavom, sinom vojvode Pavla Klešića, »baronima, plemićima i vitezovima« Bosanskoga Kraljevstva. Tom prilikom je u ispravi Tvrtka II. Tvrtkovića za fratre Bosanske franjevačke vikarije naveden kao kraljev komornik i član njegove uže pratnje, a također je izričito naznačeno da je Restoje »od Livna«, odnosno da je porijeklom iz livanjskoga kraja.⁹

Otada se kraće vrijeme ne spominje u izvorima sve dok nije u ožujku 1441. godine ponovo putovao u Dubrovnik gdje je trebao obaviti određene osobne poslove, ali i neke druge obaveze za bosanskoga kralja. Tada ga se pojedinačno oslovljava titulom »viteza bosanskoga«, i to kada mu je dubrovačko Veliko vijeće 21. ožujka dopustilo da zbog svoje slabosti, tj. iz zdravstvenih razloga, može u Grad iz Drijeva unijeti osam kvintala vina uz obavezu plaćanja uobičajenih carinskih dažbina.¹⁰ Kao »vitez bosanski«, odnosno *miles bosinensis*, Restoje je bio oslovljen i deset dana poslije kada je s knezom Ivancem od Dubrovčana preuzimao Svetodmitarski i Stonski dohodak za prethodnu godinu.¹¹

Također, u ožujku se naredne godine Restojevo ime spominjalo u Dubrovniku gdje je Marin Rastić, inače zastupnik bosanskoga vladara, unajmio usluge drvodjelje Maroja Miladinovića i klesara Živana Radojevića koji su trebali poći u Bosnu knezu Restoju i za novčanu naknadu obaviti neke građevinske poslove, po svemu sudeći za potrebe kraljevskoga dvora.¹²

---

⁹ *Item Magnificis & Egregiis, Tuertkone Borovinich Palatino Regni nostri Bosnæ; Georgio filio Dragich: Ladislao filio quondam Vajvode Pauli Klessich, Magistro Curiae nostræ: et Ristoja de Hlevna, Camerario nostro; nostris in Regno nostro Bosnæ Baronibus, Nobilibus & Militaribus (...)* (26. siječnja 1436.), Emericus Pavich, *Ramus viridantis olivæ*. Budæ: Typis Leopoldi Francisci Landerer, 1766, 6; *Acta Bosnæ potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, prir. Eusebius Fermendžin. [Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XXIII]. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1892, 151.

¹⁰ *Prima pars est de faciendo gratiam domino Restoe militi bosinensi quod pro eius infirmitate possit ponere de Nerento in Ragusium quingina octo vini soluendo dohanam debitam pro ipso vino et non obstantibus ordinibus in contrarium disponentorum* (21. ožujka 1441.), DADu, *Consilium Maius*, sv. 6, fol. 93r.

¹¹ *Spectabilis vir dominus Restoye miles bosinensis et comes Iuanaz nuntii et ambaxiatores serenissimi domini regis Bosine (...)* (31. ožujka 1441.), DADu, *Diversa Notariae*, sv. 25, fol. 36r.

¹² *Maroe Miladinouigh marangonus et Ziuan Radoeuigh petrarius super se et omnia sua bona promiserunt ser Marino Mi. de Restis quod ibunt in Bosinam ad conte Resto et debent et sic promiserunt in presente iter suum incipere et ire cum ambasiatore regis Bosine et cum illuc se contulerint tenentur laborare ex omnibus laboreriis que ipsi comittentur per ipsum ambasiatorem pro illo*

Restojeva je viteška titula svakako našla odraza i u dokumentima pisanim u bosanskoj vladarskoj kancelariji, što do tada nije bio čest slučaj. On je već u prosincu 1442. ponovo putovao u Dubrovnik gdje je obavljao određene poslove vezane za srebro deponirano u kraljevome depozitu. Tada je trebalo poništiti izvornu ispravu o depozitu i sačiniti novu prema formularu koji je Restoje donio u Dubrovnik,¹³ a srebro je potom trebalo zamijeniti za zlatne dukate.¹⁴ U ispravi koju su tada izdali na slavenskom jeziku Dubrovčani navode da je kralj Tvrtko II. Tvrtković »po sluzi i poklisaru svomu, po poštovanom vitezu, po knezu Restoju« poručio kako se deponirano srebro treba prodati za zlatne dukate te da se dukati onda pohrane u kraljev poklad.¹⁵

Tada je kao »ugledni i velikodušni vitez, gospodin Restoje, glasnik i ambasador uzvišenog gospodina kralja Tvrtka, kralja Bosne« u vladarevo ime preuzeo i

---

precio et mercato in quo ipsi [!] Maroe et Ziuan cum dicto ambasiatore fuerunt concordet et tenentur fideliter, bene et diligenter laborare omnia que fuerunt sibi ad laborandum comissa. (7. ožujka 1442.), DADu, *Diversa Cancellariae*, sv. 56, fol. 27r.

¹³ *Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo minori consilio possendi annullare primam scripturam siue pouegliam depositi serenissimi regis Bosine existentem in comuni nostro, et de nouo faciendi alteram scripturam pro illo deposito in forma allata per dominum Restoe, ambaxiatorem prefati regis* (11. prosinca 1442.), DADu, *Consilium Rogatorum*, sv. 8, fol. 185v.

¹⁴ *Prima pars est quod comite Restoe, ambaxiator suprascripti domini regis Bossine, tamquam habentem plenam libertatem a prefato domino rege, contentante quod sub noua poueglia fienda subscribatur quod voluntas domini regis est quod argentum in nostro comuni depositatum finiat et cambietur in ducatos auri, de offerendo tunc ipsi comiti Restoe de consentiendo sibi duos ex nobilibus nostris qui esse debeant cum ser Mareno de Restis, procuratore prefati domini regis, ad finiendum ipsum regratum et cambiandum in ducatos auri* (11. prosinca 1442.), DADu, *Consilium Rogatorum*, sv. 8, fol. 185v.

¹⁵ (14. prosinca 1442.), DADu, *Diversa Notariae*, sv. 26, fol. 129v; *Stare srpske povelje i pisma*, I, prir. Ljubomir Stojanović. [Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, prvo odeljenje. Spomenici na srpskom jeziku, XIX]. Beograd – Sr. Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1929, 518.

standardne godišnje tribute dugovane bosanskoj kruni,¹⁶ a Dubrovčani su ga kao često i rado viđenoga gosta nagradili tkaninama u vrijednosti od stotinu perpera.¹⁷

Restoje je i u proljeće sljedeće godine boravio u Dubrovniku gdje je tražio posredovanje Dubrovčana u izmirenju kralja Tvrtka II. i vojvode Stjepana Vukčića iz velikaškoga roda Kosača. Tada Dubrovčani Restoja spominju kao kraljeva »dvorjanina«. ¹⁸ No, knez Restoje navodi se u povelji kralja Tvrtka II., koja se datira 22. lipnja 1443. godine, a u kojoj se nalaže da s Jurjem Ratkovićem ode u Dubrovnik po ranije pohranjeno srebro, »samo« kao kraljev »sluga i komornik«. ¹⁹

Restoje je u lipnju 1444. godine ponovo u Dubrovniku obavljao uobičajene i standardne poslove, ali tada za novoga kralja – gospodina Tomaša Kristića, tj. Ostojića. ²⁰ Tada je također spomenut kao *strenuus miles*, odnosno »hrabri vitez«, kraljev provestijar i ambasador. ²¹ Navodi se već kao svjedok u povelji koja se

---

¹⁶ *Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo paruo consilio quod dante et dimittente nobis comite Restoe, ambaxiatore serenissimi domini regis, expeditorias in opportuna forma tam pro tributo yperperorum duorum millium quod debetur prefato domino regi in festo sancti Dimitrii, quam pro tributo yperperorum quingentorum quod debetur de mense februarii proxime futuro, tunc de dando et soluendo ipsi comiti Restoe ambo tributa suprascripta in grossis* (11. prosinca 1442.), DADu, *Consilium Rogatorum*, sv. 8, fol. 185v; *Spectabilis et generosus miles dominus Restoe nuntius et ambaxiator serenissimi domini regis Tuertchi regis Bossine (...) confessus et contentus fuit habuisse et recepisse nomine et vice prefati domini regis (...) in una parte pro tributo debito prefato domino regi anni presentis in festo sancti Dimitrii de mense octubris proxime preterito yperperos duos mille grossorum Ragusii, et in alia parte pro tributo debito eidem domino regi in festo sancti Blaxii de mense februarii proxime futuro de 1443 yperperos quingentos qui serant in totum yperperos duos mille quingentos* (14. prosinca 1442.), DADu, *Diversa Notariae*, sv. 26, fol. 129r.

¹⁷ *Prima pars est de donando suprascripto comiti Restoe ambaxiatori domini regis Bossine (...). Prima pars est de donando prefato ambaxiatori in pannis yperperorum centum* (11. prosinca 1442.), DADu, *Consilium Rogatorum*, sv. 8, fol. 186r; *Prima pars est de donando comiti Restoe, ambaxiatori regis Bossine (...). Prima pars est de donando suprascripto ambaxiatori in pannis yperperos centum* (12. prosinca 1442.), DADu, *Consilium Maius*, sv. 7, fol. 72r.

¹⁸ *Prima pars est de firmando litteras dirregendas regi Bosne et comiti Restoe eius regis cortesano* (20. ožujka 1443), DADu, *Consilium Rogatorum*, sv. 8, fol. 204v.

¹⁹ (22. lipnja 1443.), *Stare srpske povelje i pisma*, I, 519.

²⁰ *Strenuus miles Restoe prothobestiarius et ambaxiator serenissimi domini Thomaxii Christich, nouelli regis Bosne (...)* (3. lipnja 1444), DADu, *Diversa Notariae*, sv. 27, fol. 151r.

²¹ *Strenuus miles dominus Restoe prothobestiarius et ambaxiator serenissimi domini Thomas regis Bosne (...)* (5. lipnja 1444.), DADu, *Diversa Notariae*, sv. 27, fol. 152r; *Nota quod sub die V junii 1444 in Diuersis notarie apparet quod confessionem factam pro domino Restoe protobestiarium et ambaxiatorem domini Thomasii nouelli regis Bosine (...)* (5. lipnja 1444.), DADu, *Diversa Notariae*, sv. 26, fol. 130r.

datira 3. rujna 1444., a kojom kralj Tomaš potvrđuje privilegije Dubrovčanima, doduše bez viteške titule, samo kao »našega kraljevstva protovestijar, knez Restoje s bratijom«.²²

Višegodišnje redovito sudjelovanje u politici Bosanskoga Kraljevstva, obnašanje različitih dvorskih dužnosti, zapažena diplomatska aktivnost i prateći društveni uspon i materijalno bogatstvo, rezultirali su da se kneza Restoju, pored viteške titule, obdarivalo i brojnim drugim počastima, a posebno se ističe da je u ožujku 1444. podnio pisani zahtjev za dobivanje splitskoga građanstva, a tada ga se također oslovljava karakterističnim viteškim naslovima *miles* i *chavagliero*.²³ Apelirajući tada na najveću želju, koju je imao još od mladosti, da veliča i časti grad Split zbog postojane ljubavi i druženja koje je imao i održavao sa splitskim plemićima, Restoje je jednoglasnom odlukom 40 vijećnika primljen za splitskoga građanina.²⁴

²² (3. rujna 1444), *Stare srpske povelje i pisma*, II, prir. Ljubomir Stojanović. [Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, prvo odeljenje. Spomenici na srpskom jeziku, XXIV]. Beograd – Sr. Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1934, 117, 120.

²³ 1444. – *Il milite D. Restoe protovestiaro del Regno di Bosna è fatto cittadino di Spalato. Nella istanza del petente è accennata 'la firmissima unione e fraternità conglutinada e confirmada' tra il Serenissimo Principe di Venezia e Stefano Tomaso Re di Bosna*, Giuseppe Alacevich, *Il "Libro d'oro" della antica comunita di Spalato – Estratti dei documenti contenutivi*. Zara: Premiata tipografia Pietro Janković, 1903, 11; *Congregato Generali Consilio nobilium civitatis Spalati, mandato domini comitis et iudicum civitatis, sono campane ut moris est (...) lecta et proposita fuit in ipso Consilio quedam petitio exhibit per spectabilem militem dominum Restoe protovestiarum Regni Bosne (...) conte Restoe chavagliero, protovestiaro universale dello regno di Bosna, cordialissimo fradello et buon amico delle spettabilità vostre, domanda, con ogni debita instantia narando, conzosia lui dalla zoventude sua sempre habia havuto grandissimo desiderio et cordialissimo amore d'exaltare et honorare questa famosa città di Spalato, chossi in comune chomo ancho in particolarità et questo per lo firmissimo amore e conversatione come ancho la quale ello più intrisicamente ha havuto et tegnuto con nobili homini di Spalato, da li quali sempre con fraternal amore fuo visto et trattato (...). Vadit pars, quod ipse spectabilis milles suplicans ex nunc autoritate praesentis Consilii efficiatur civis et pro cive Spalati (...)* (21. ožujka 1444.), *Zlatna knjiga grada Splita*, I, prir. Vedran Gligo, Marin Bereket, Vladimir Rismondo i Ljerka Šimunković. [Biblioteka Knjiga Mediterana, 14] Split: Književni krug, 1996, 184–187.

²⁴ Uspomena na Restojevo dobivanje splitskoga građanstva bila je živa i tijekom 16. stoljeća. U dijelu pohvalnoga govora splitskoga kancelara Antuna Prokulijana upućenoga knezu Giovan Battisti Calbu i gradu Splitu, tiskanoga 1567. godine u Veneciji, gdje piše o slobodama splitske komune i čestom podjeljivanju građanstva raznim plemenitim pojedincima, pored vojvode Radića Sankovića i njegovoga brata Sančina (*Signor Raticio Sancoiuo Signor de Sagorie & de Neuesin, & Gouvernatore della terra di Colimen, & il Signor Sancino suo fratello*), navodi se i primjer kneza i viteza Restoja: *Conte Restoe Caualliero & Protouestiario uniuersale per l'illustrissimo Signor Stefano Tomaso Re della Bossina et altri assai medesimamente nominati di*

Okoristio se po svoj prilici tijekom tadašnjega boravka u gradu da preko posrednika plati Ivanu, mesaru iz Splita, put na hodočašće sv. Jakovu u Composteli. Ivan je unaprijed, 10. veljače 1444. godine, od Jurja Matejevog u ime kneza Restoja primio 4 dukata, a ostatak od 8 dukata trebao je dobiti prilikom polaska na put, što se i dogodilo 9. ožujka.²⁵ Na tadašnje snažne Restojeve veze sa Splitom upućuje i činjenica da se u inventaru dobara jednoga Splićanina, pokojnoga Nikole Jeremije, pored ostalih predmeta bosanskog porijekla, navodi i jedan ukrašeni pojas sa znakom kneza Restoja, procijenjen na iznimno visoku sumu od 230 dukata.²⁶ Odgovori na to kako je navedeni pojas dospio u posjed Nikole iz Splita i zbog čega je bio tako skup mogu, nažalost, biti samo u domenu pretpostavki.

Brojni su Restojevi boravci i poslovi u Splitu vjerojatno utjecali na to da je odlučio financirati izradu kapele posvećenu splitskome nadbiskupu Arniru, kojeg su kamenovali Poljičani skoro tri stoljeća ranije.²⁷ Kapelu, smještenu u crkvi ženskoga benediktinskog samostana u Splitu, gradio je Juraj Dalmatinac te je za nju izradio oltar i sarkofag u koji su bile pohranjene svečeve kosti. Sarkofag je u 19. stoljeću prenesen u župnu crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije u

---

tempo in tempo ne i libri de' Consigli & atti publici de i uostri maggiori, Antonio Proculiano, *Oratione al clarissimo m. Giovan Battista Calbo degnissimo rettor, et alla magnifica communita di Spalato*. In Venetia: appresso Domenico Farri, 1567, 33v; *Commisiones et relationes Venetae*, III, prir. Šime Ljubić. [Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XI]. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880, 223–224. Fotografije odluke o izboru kneza Restoja za splitskoga građanina iz *Zlatne knjige* koja se danas čuva u Muzeju grada Splita pribavio mi je kolega Ivan Basić, na čemu mu ljubazno zahvaljujem.

²⁵ *Johannes beccarius habitator Spaleti, sponte fuit confessus et contentus se (...) habuisse et recepisse ac sibi datos et solutos fuisse a ser Georgio Mathei, dante et soluente vice et nomine magnifici ac spectabilis viri domini Restoye prothouestiarii regni Bosne, ducatos quatuor auri nominatim pro parte solucionis itineris sancti Jacobi de Galitia quo ipse Johannes per gere promixit de proximo pro dicto domino Restoye, renuntians exceptioni non habiturum et non receptorum dicatorum ducatorum quatuor, prout supra etc. et totidem ducatos octo auri pro resto idem ser Georgius quo supra nomine dare promixit ipsi Johanni in recessu suo ex Spalato, sub pena etc.* [in margine: 1444 die 9 Marcii, dictus Johannes, in presentia domini comitis, habuit a supradicto ser Georgio Mathei numeratis ducatos octo pro resto dicti uiagii] (10. veljače 1444.), Državni Arhiv u Zadru (dalje: DAZd), *Općina Split*, kut. 8, sv. 23/3, fol. 131v. Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje – prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997, 354–355.

²⁶ (...) *Item una zentura grande, guarnida de arzeno, laqual tene per signo de conte Restoie, per ducati CCXXX* (29. studenog 1448.), DAZd, *Općina Split*, kut. 6, sv. 21/3, fol. 100r. Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, 327.

²⁷ Ivan Armanda, »Splitski nadbiskup Arnir u povijesnim vrelima i literaturi.« *Kulturna baština* 38 (2012): 7–27.

Kaštel Lukšiću.²⁸ Restoje se u taj pothvat uključio preko već spomenutoga bogatog splitskog trgovca Jurja Matejevog Bobanića, koji je inače bio vezan za Bosnu tako što je i sâm obavljao dužnost općega sindika Bosanske franjevačke vikarije.²⁹ Najvjerojatnije je tada Restoje angažirao čuvenoga dalmatinskog umjetnika da mu izradi grb na kući u Splitu koju mu je dala općinska uprava.³⁰

Svi navedeni potezi javne manifestacije njegovoga katoličkog duhovnog opredjeljenja nisu prošli neopaženo, stoga se Restoje spominje 30. rujna 1446. godine kada je papa Eugen IV. (1431. – 1447.) njemu, bosanskome kralju i izvjeshome Jurju Tvrdisaliću dodijelio potpuni oprost grijeha.³¹ Eugenov nasljednik, papa Nikola V. (1447. – 1455.) također je 8. veljače 1449. godine primio pod zaštitu Svete Stolice »plemenitoga muža Restoja, protovestijara Bosanskoga Kraljevstva«, sa svim njegovim zemljama, jer je od rane mladosti ustrajavao kao katolik među hereticima.³²

²⁸ Cvito Fisković, »Iskopine srednjovjekovne crkve sv. Eufemije u Splitu.« *Historijski zbornik* 1 (1948), 201–210; Ibid., »Sarkofag Jurja Dalmatinca u Kaštel-Lukšiću.« *Poljički zbornik* 3 (1978): 147–149; Ibid., »Remek djelo Jurja Dalmatinca u Kaštel Lukšiću.« *Kaštelanski zbornik* 2 (1989): 53–64.

²⁹ (...) *de ducatis viginti auri et in auro promissis ipsi magistro Georgio lapicide per dictum ser Georgium Mathei nomine et vice magnifici viri domini comitis Restoy prohovestiarium Regni Bosne, nomine Fabriche capelle que fabricatur per ipsum magistrum Georgium in ecclesia Sancti Benedicti civitatis Spalati* (...) (25. rujna 1447.), Metod Hrg i Josip Kolanović, »Nova građa o Jurju Dalmatinu.« *Arhivski vjesnik* 17–18 (1975): 22. Vidi također: Cvito Fisković, »Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini.«, u: *Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«*, ur. Fikret Ibrahimpašić, Zenica: Muzej grada Zenice, 1973: 162; Milan Ivanišević, »Juraj Dalmatinac u Splitu godine 1444. i 1448.« *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 3–6 (1984): 147–148; Pavao Anđelić, »Umjetnički krug Jurja Dalmatinca i Bosna.« *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 3–6 (1984): 205; Mladen Ančić, *Jajce – Portret srednjovjekovnog grada*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1999, 55.

³⁰ Cvito Fisković, »Uloga Jurja Dalmatinca u povijesti naše kulture.« *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 3–6 (1984): 17. Nastojanja da se pronađu pisani izvori o navedenoj problematici, da se locira Restojeva kuća u Splitu i identificira njegov grb, nažalost, nisu uspjela. Usp. Josip Bosnić, »Grbovi palače kraj Zlatnih vrata u Ulici majstora Jurja u Splitu.« *Kulturna baština* 39 (2013): 19–22.

³¹ *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*, II, prir. Nicolae Iorga. Paris: Ernest Leroux, éditeur, 1899, 420. Tada je navedeno da su i Restoje i Juraj »Tardislavich« bili »de Clumo«, no vjerojatnije je da je to pogreška prilikom pisanja ili transkribiranja dokumenta, stoga bi se ime toga mjesta trebalo čitati kao »Cliuno«, odnosno Livno.

³² *Hinc est, quod nos dilectum filium nobilem virum Restoieum, protovestarium Regni Bosne, qui ab ineunte etate inter hereticos catholicos perseverans, pro augmento et conservatione fidei catholice plurimum, ut a fidegnis accepimus laboravit (...), ipsiusque terras, castra, loca, villas cum eorum incolis et habitatoribus et bona quolibet ubicumque consistentia que idem Restoie tenet ac*

Nažalost, iz raspoloživih je izvora teško rekonstruirati sve djelatnosti kojima se Restoje u svojoj službi bosanskome kralju mogao baviti, posebno ako se one nisu na neki način odnosile na Dubrovnik. Tako je ostalo zabilježeno da je u svibnju 1448. godine bosanski kralj uveo neke novine dubrovačkim trgovcima u Srebrenici,³³ a razaznaje se iz dokumenata da je poslije kraljev protovestijar knez Restoje naložio srebreničkim Dubrovčanima da u kaštelu iznad naselja sagrađe kuću te da je opskrbljuju namirnicama.³⁴ Problem se riješio tako što je Senat poručio svojim građanima u Srebrenici da mogu, ako žele i po vlastitome nahođenju, graditi kuće unutar zidina tvrđave, onako kako je to zahtijevao kralj Bosne.³⁵ Na temelju tê epizode može se nedvojbeno zaključiti da su Restojeve ovlasti u Bosanskome Kraljevstvu bile dosta široke te da je njegov politički utjecaj na novčane i privredne prilike bio sasvim konkretan.

U ožujku 1450. Restoje je ponovo kao kraljev poslanik dolazio u Dubrovnik gdje je trebao raditi na uređenju odnosa između svojega gospodara i srpskoga despota Đurđa Brankovića (vl. 1427. – 1456.).³⁶ U povelji pisanoj 18. prosinca 1451. godine, o savezu kralja i Dubrovčana protiv hercega Stjepana Vukčića, knez je Restoje naveden i kao svjedok i kao pisar na kraju teksta, ali bez uobičajene titule viteza.³⁷ Nažalost, u dokumentima se ne mogu pronaći podatci o njegovoj diplomatskoj i dvorskoj službi nakon toga, stoga se može pretpostaviti

---

possidet et dante domino in futurum possidebit motu proprio et ex nostra spontanea voluntate sub nostra et beati Petri, ac sedis predictae protectione et tutela pro eiusdem status defensione ac conservatione ex certa scientia presentium tenore immediate suscipimus, ac decernimus ipsum Restoie nobis ac dicte sedi, ac sub nostri et illius patrocinio et protectione subesse, inhibentes districtius dilectis filiis nobilibus viris, ducibus, vaivodis, principibus, comitibus, baronibus, militibus, et gentium armorum, capitaneis ac officialibus, presentibus et futuris (...) (2. veljače 1449.), AAV, Reg. Vat. 408, fol. 96r; *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II, prir. Augustin Theiner. Romae: Typis Vaticanis, 1860, 251.

³³ (26. svibnja 1448.), DADu, *Consilium Rogatorum*, sv. 10, fol. 196v.

³⁴ *Nobilibus et aliis mercatoribus nostris in Streberniza ... heri rezeuessim vostra lettera fata della alle xx del presente per la qual fossimo auisati delle nouitate ve sono fate per lo prothouestiario Restoie per parte della maiestade del re de Bossina, et per lo simel foreno per voy date allo deto prothobistiario Restoie, le qual comendemo esser assay prudentemente fate.* (19. lipnja 1448.), DADu, *Lettere di Levante*, sv. 13, fol. 261v. Mihailo Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni, I deo*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1955, 79.

³⁵ (24. srpnja 1448.), DADu, *Consilium Rogatorum*, sv. 10, fol. 212v.

³⁶ (20. ožujka 1450.), DADu, *Consilium Rogatorum*, sv. 11, fol. 171v-172r; (23. ožujka 1450.), *Ibid.*, fol. 172v.

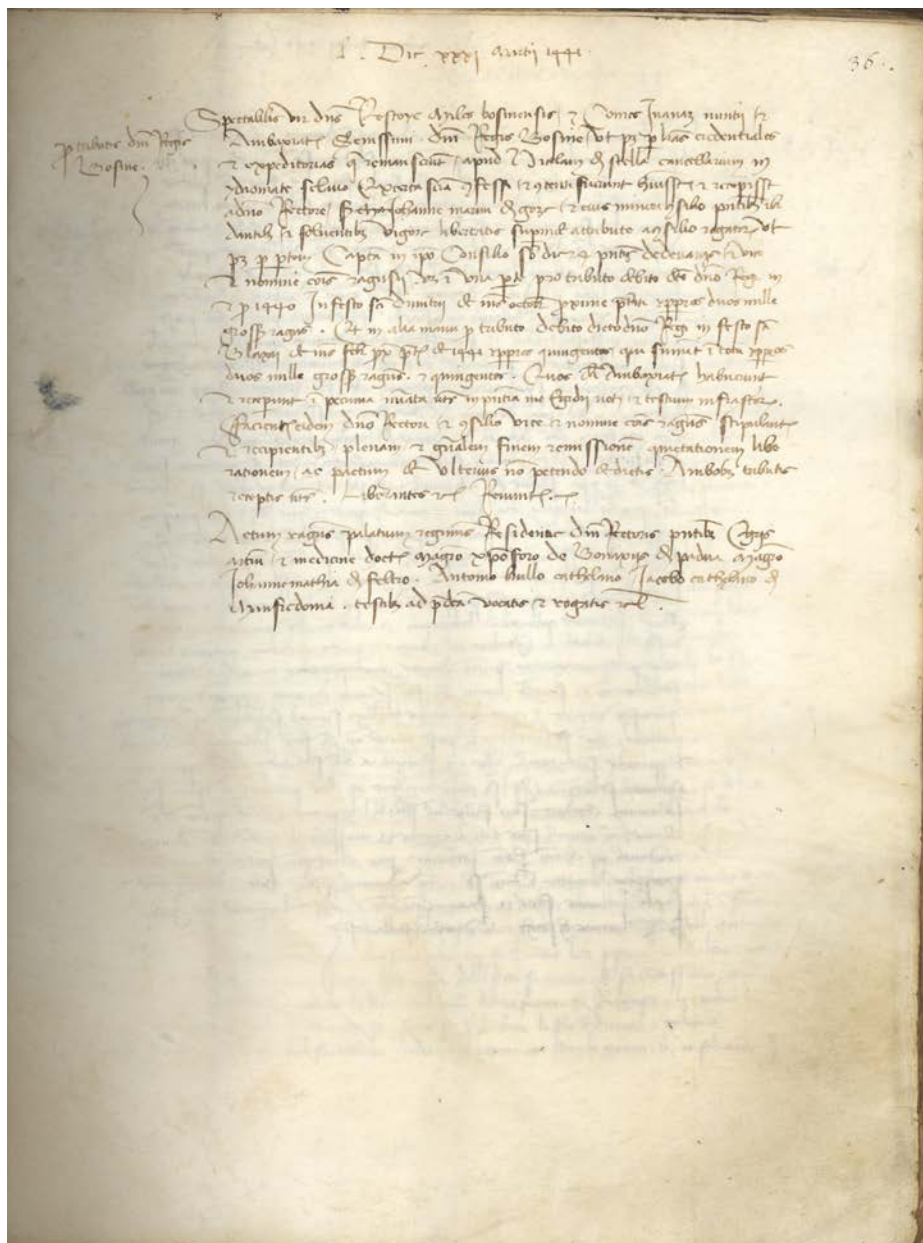
³⁷ (18. prosinca 1451), *Stare srpske povelje i pisma*, II, 120.

da je ona nedugo potom i okončana. Krajem 20. stoljeća na lokalitetu Groblja sv. Ive u Livnu otkriveni su i ostatci srednjovjekovnoga franjevačkog samostana sv. Ivana Krstitelja u čijemu je klastru pronađen ulomak sarkofaga s upisanim imenom »Restoje«. ³⁸ Uz izvjesne ograde moglo bi se pretpostaviti da je taj je grob pripadao upravo knezu Restoju, protovestijaru i komorniku bosanskih kraljeva.

Kada je riječ o njegovom viteškom naslovu, nije poznato gdje i kada ga je točno Restoje mogao ponijeti. Također, teško je utvrditi zašto se tā titula nije stalno i konzistentno pisala uz njegovo ime u drugim povijesnim dokumentima. Može se pretpostaviti da je postao vitezom tijekom svojih brojnih putovanja u inozemstvo, na primjer kada je boravio na dvoru kralja Žigmunda Luksemburškoga u Ugarskoj 1436. g. Međutim, zbog njegove dugotrajne službe i raznovrsnosti povjerljivih poslova koje je obavljao za kraljeve Tvrtka II. i Tomaša, ne bi se sasvim smjela isključiti ni uloga bosanskoga kraljevskog dvora prilikom imenovanja kneza Restoja vitezom.

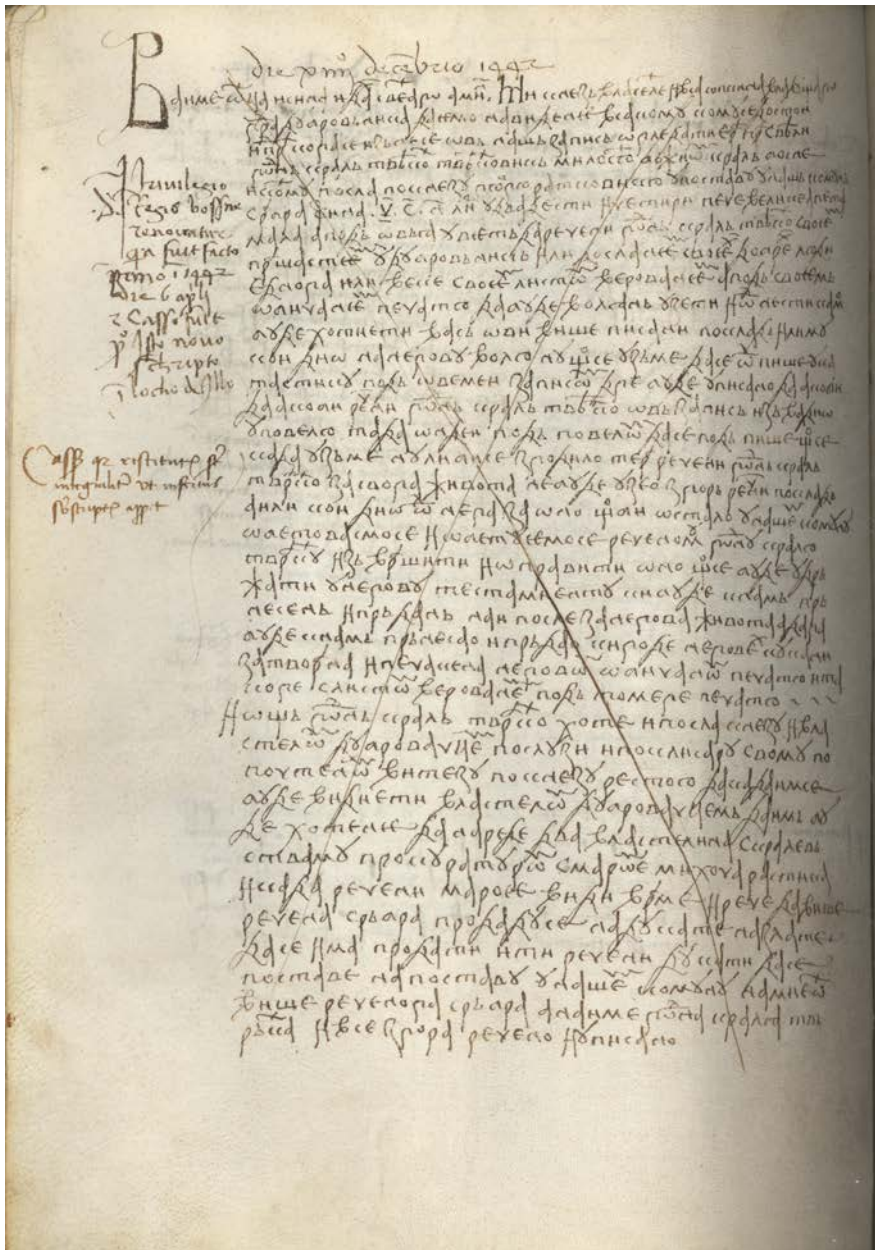
U kontekstu svih dostupnih podataka o Restojevu životu i aktivnostima, naročito se ističu vijesti koje ga povezuju sa Splitom. S obzirom na to da je bio imenovan splitskim građaninom, da je u Splitu imao kuću te da je održavao brojne osobne kontakte s različitim Splićanima, može se zaključiti da je Restoju odnos sa Splitom i njegovim stanovnicima bio vrlo važan jer je u splitskoj gradskoj sredini pronašao prostor za afirmaciju vlastitoga vjerskog i društvenog identiteta.

³⁸ Bono M. Vrdoljak, »Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/30 (2003): 242, 244–245.

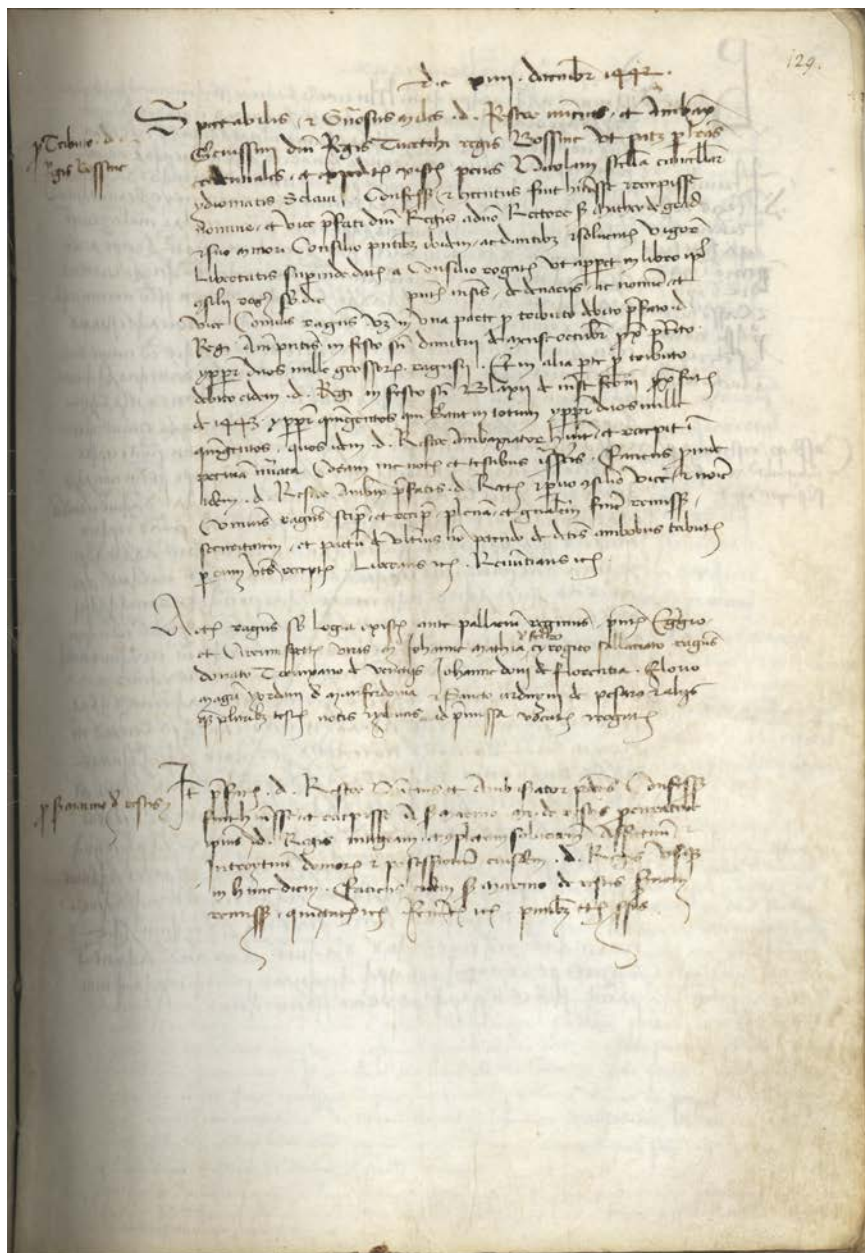

Fotografija 1: Potvrda o isplati dohodaka koje je dubrovačka općina dugovala bosanskoj kruni za 1440. godinu
(Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa Notariaeae, sv. 25, fol. 36r)

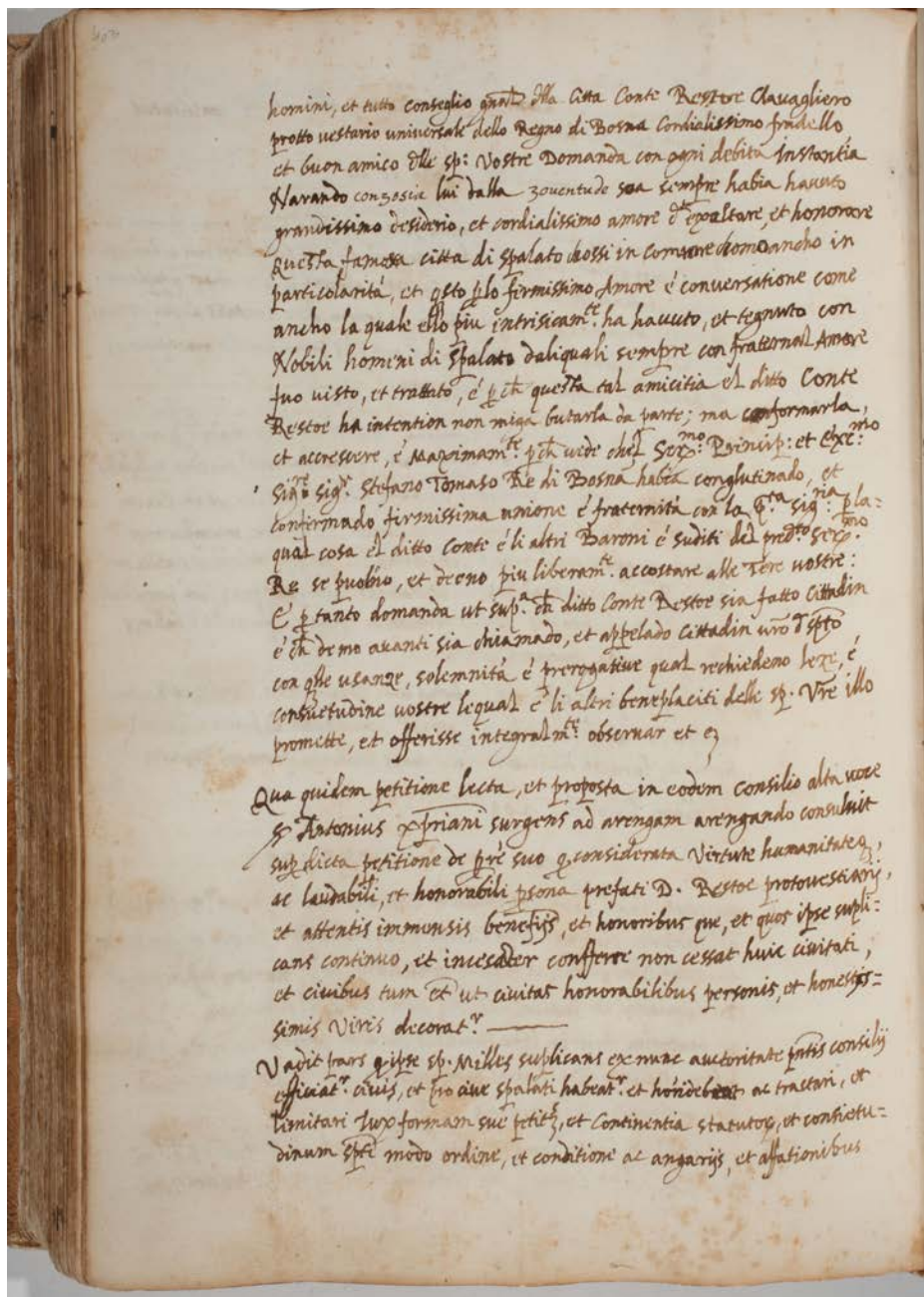
Fotografija 2 Potvrda da je bosanski kralj Tvrtko II. deponirao srebro na ostavu u Dubrovnik (Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa Notariae, sv. 26, fol. 129v)

Fotografija 3: Potvrda o isplati dohodka koje je dubrovačka općina dugovala bosanskoj kruni za 1441. godinu
(Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa Notariae, sv. 26, fol. 129r)

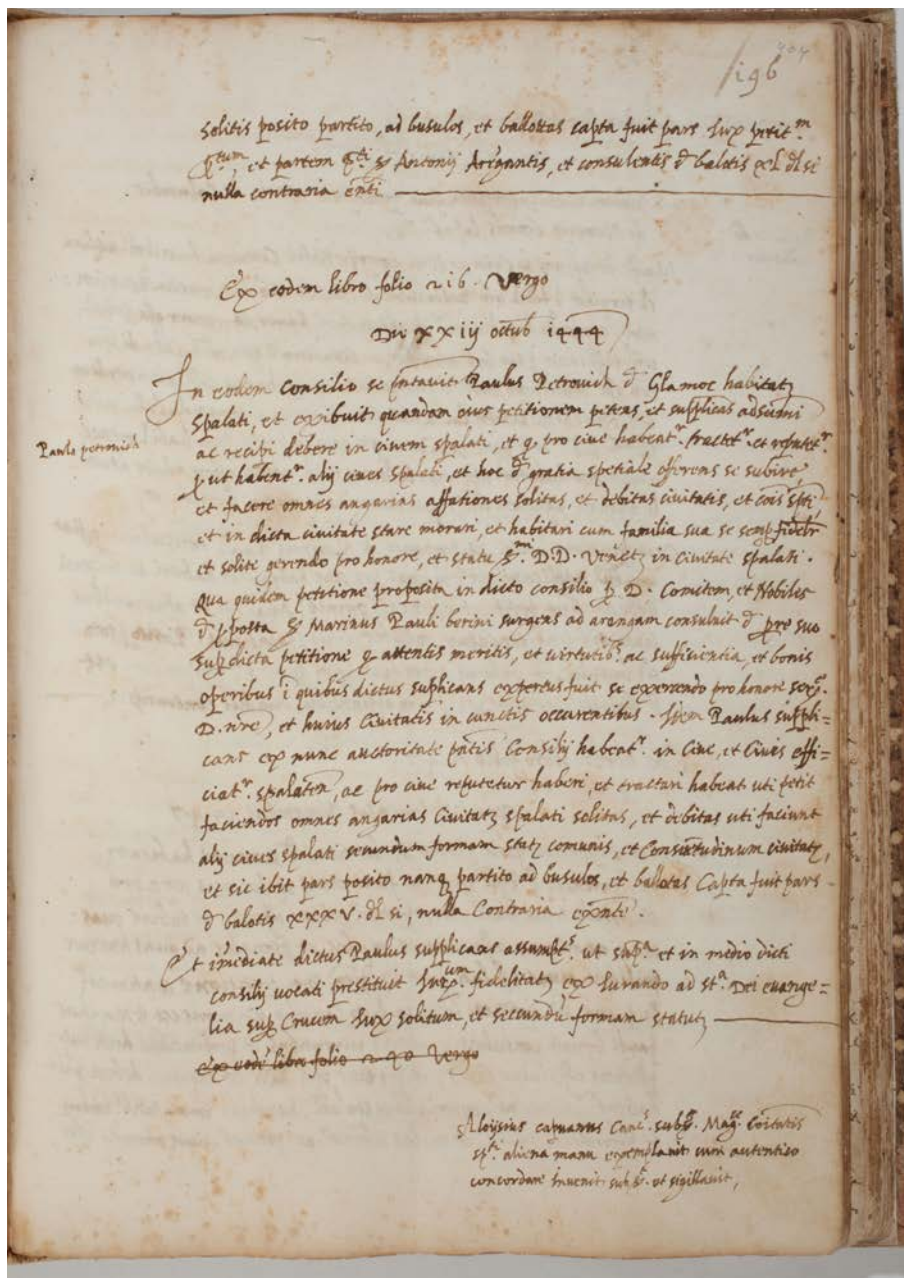

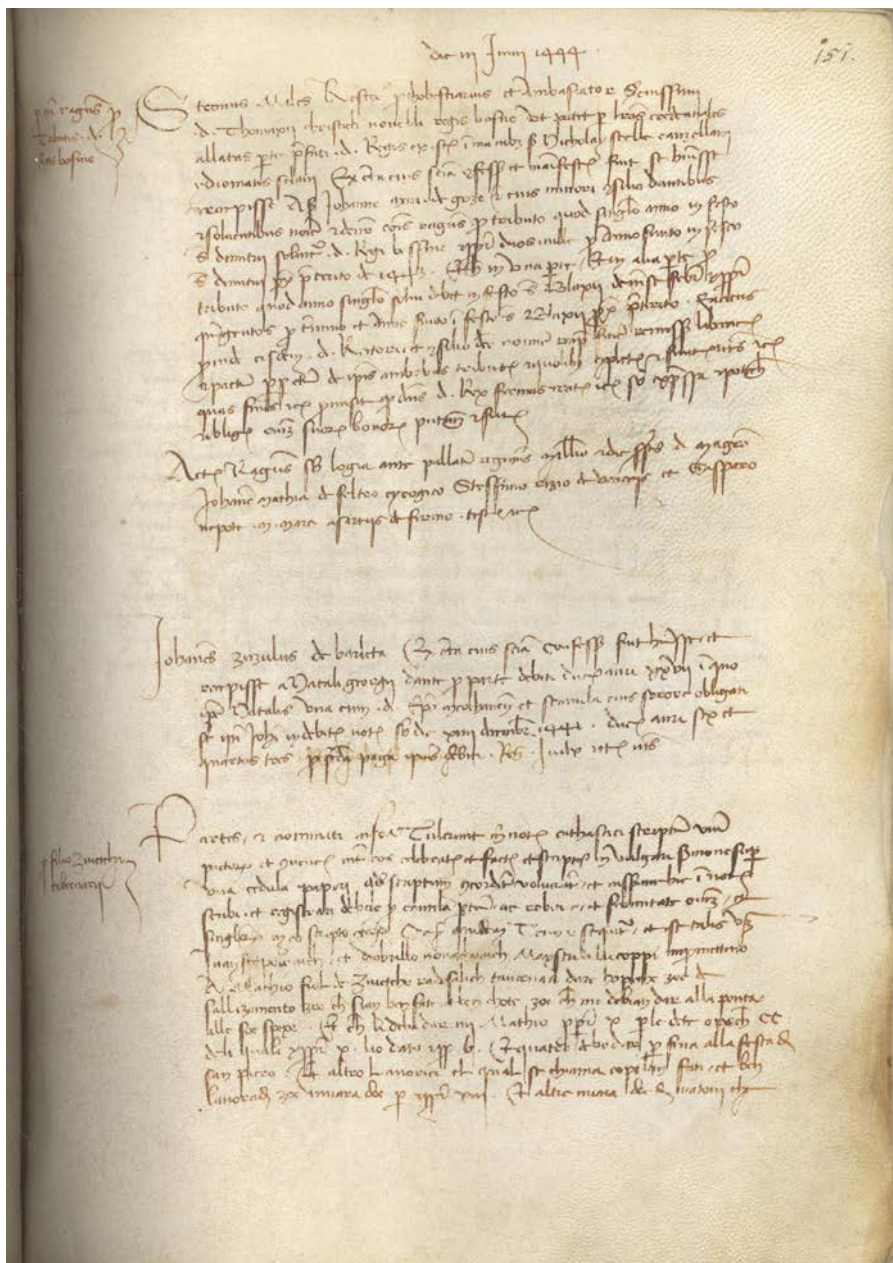

Fotografija 5: Odluka o prihvaćanju kneza Restoja za građanina grada Splita (Muzej grada Splita, Zlatna knjiga grada Splita, str. 403)

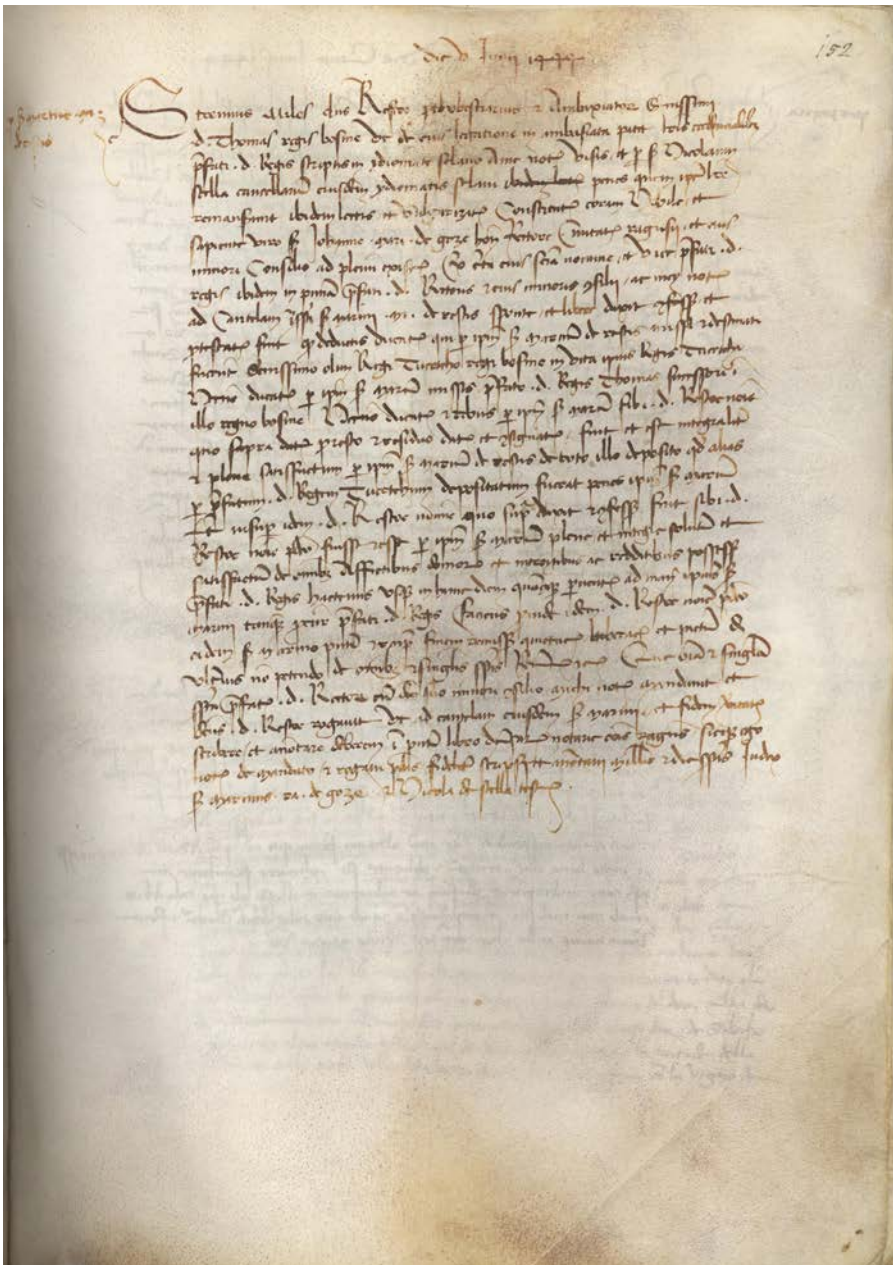

Fotografija 6: Odluka o prihvaćanju kneza Restoja za građanina grada Splita (Muzej grada Splita, Zlatna knjiga grada Splita, str. 404.)

Fotografije7: Potvrda o isplati dohodaka koje je Dubrovačka općina dugovala bosanskoj kruni za 1443. godinu (Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa Notariae, sv. 27, fol. 151r.)

Fotografije 8: Izjava kneza Restoja o tome da je bosanskom kralju vraćena imovina koju je njegov prethodnik deponirao u Dubrovniku (Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa Notariae, sv. 27, fol. 152r.)

PRILOZI:

Fotografija 1: Potvrda o isplati dohodaka koje je dubrovačka općina dugovala bosanskoj kruni za 1440. godinu. DADu, *Diversa Notariae*, sv. 25, fol. 36.

Fotografija 2: Potvrda da je bosanski kralj Tvrtko II. deponirao srebro na ostavu u Dubrovnik. DADu, *Diversa Notariae*, sv. 26, fol. 129v.

Fotografija 3: Potvrda o isplati dohodaka koje je dubrovačka općina dugovala bosanskoj kruni za 1441. godinu. DADu, *Diversa Notariae*, sv. 26, fol. 129r.

Fotografije 4, 5, 6: Odluka o prihvaćanju kneza Restoja za građanina grada Splita (Muzej grada Splita, *Zlatna knjiga grada Splita*, str. 402–404.)

Fotografija 7: Potvrda o isplati dohodaka koje je Dubrovačka općina dugovala bosanskoj kruni za 1443. godinu (Državni arhiv u Dubrovniku, *Diversa Notariae*, sv. 27, fol. 151r.)

Fotografija 8: Izjava kneza Restoja o tome da je bosanskom kralju vraćena imovina koju je njegov prethodnik deponirao u Dubrovniku (Državni arhiv u Dubrovniku, *Diversa Notariae*, sv. 27, fol. 152r.)

NEOBJAVLJENI IZVORI:

Archivio Apostolico Vaticano

Registra Vaticana, reg. 408 (1448. – 1450.)

Archivio di Stato di Venezia

Commemoriali, Registri, reg. 11 (1418. – 1428.)

Državni arhiv u Dubrovniku

Consilium Maius, sv. 5 (1434. – 1435.); sv. 6 (1440. – 1442.); sv. 7 (1442. – 1445.)

Consilium Rogatorum, sv. 5 (1431. – 1435.); sv. 8 (1441. – 1443.); sv. 10 (1446. – 1448.); sv. 11 (1448. – 1451.)

Lettere di Levante, sv. 10 (1426. – 1430.); sv. 13 (1440. – 1448.)

Diversa Cancellariae, sv. 56 (1442.)

Diversa Notariae, sv. 16 (1428. – 1430.); sv. 25 (1441. – 1442.); sv. 26 (1442. – 1443.); sv. 27 (1443. – 1444.)

Državni Arhiv u Zadru

Općina Split, kut. 6 (1432. – 1450.); kut. 8 (1441. – 1449.)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Diplomatikai levéltár, no. 44.077

OBJAVLJENI IZVORI:

Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752, prir. Eusebius Fermendžin. [Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XXIII]. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1892.

Alacevich, Giuseppe. *Il "Libro d'oro" della antica comunita di Spalato – Estratti dei documenti contenutivi*. Zara: Premiata tipografia Pietro Janković, 1903.

Commisiones et relationes Venetae, III, prir. Šime Ljubić. [Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XI]. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880.

Hrg, Metod i Josip Kolanović. »Nova grada o Jurju Dalmatincu.« *Arhivski vjesnik* 17–18 (1975): 7–25.

Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike, VIII, prir. Šime Ljubić. [Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, VIII]. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1886.

Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle, II, prir. Nicolae Iorga. Paris: Ernest Leroux, éditeur, 1899.

Pavich, Emericus. *Ramus viridantis olivæ*. Budæ: Typis Leopoldi Francisci Landerer, 1766.

Stare srpske povelje i pisma, I, prir. Ljubomir Stojanović. [Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, prvo odeljenje. Spomenici na srpskom jeziku, XIX]. Beograd – Sr. Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1929.

Stare srpske povelje i pisma, II, prir. Ljubomir Stojanović. [Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, prvo odeljenje. Spomenici na srpskom jeziku, XXIV]. Beograd – Sr. Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1934.

Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, II, prir. Augustin Theiner. Romae: Typis Vaticanis, 1860.

Zlatna knjiga grada Splita, I, prir. Vedran Gligo, Marin Bereket, Vladimir Rismondo i Ljerka Šimunković. [Biblioteka Knjiga Mediterana, 14] Split: Književni krug, 1996.

LITERATURA:

Ančić, Mladen, *Jajce – Portret srednjovjekovnog grada*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1999.

Ančić, Mladen, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.

Anđelić, Pavao, »Umjetnički krug Jurja Dalmatinca i Bosna.« *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 3-6 (1984): 205-208.

Armanda, Ivan, »Splitski nadbiskup Arnir u povijesnim vrelima i literaturi.« *Kulturna baština* 38 (2012): 7-27.

Babić, Anto, »Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni.« *Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine* 13 – *Odjeljenje istorisko-filoloških nauka* 5 (1960): 11-70.

Bosnić, Josip, »Grbovi palače kraj Zlatnih vrata u Ulici majstora Jurja u Splitu.« *Kulturna baština* 39 (2013): 13-38.

Dinić, Mihailo, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni, I deo*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1955.

Filipović, Emir O., »Boravak bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića u Beču tokom 1435. godine.« *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 16/2 (2012): 229-245.

Fisković, Cvito, »Iskopine srednjovjekovne crkve sv. Eufemije u Splitu.« *Historijski zbornik* 1 (1948), 201-210.

Fisković, Cvito, »Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini.«, u: *Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«*, ur. Fikret Ibrahimpašić, Zenica: Muzej grada Zenice, 1973: 147-199.

Fisković, Cvito, »Sarkofag Jurja Dalmatinca u Kaštel-Lukšiću.« *Poljički zbornik* 3 (1978): 147-149.

Fisković, Cvito, »Uloga Jurja Dalmatinca u povijesti naše kulture.« *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 3-6 (1984): 14-18.

Fisković, Cvito, »Remek djelo Jurja Dalmatinca u Kaštel Lukšiću.« *Kaštelski zbornik* 2 (1989): 53-64.

Ivanišević, Milan, »Juraj Dalmatinac u Splitu godine 1444. i 1448.« *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 3-6 (1984): 143-157.

Proculiano, Antonio, *Oratione al clarissimo m. Giovan Battista Calbo degnissimo rettor, et alla magnifica communita di Spalato*. In Venetia: appresso Domenico Farri, 1567.

Raukar, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje – prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.

Rokai, Petar, »Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435. – 1437.).« *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 12/1 (1969): 89-108.

Rudić, Srđan, »Nekoliko novih podataka o Restoju Milohni.« *Istorijski časopis* 58 (2009): 173-80.

Rudić, Srđan, Todorović, Jelena, »Povelja ugarskog kralja Žigmunda Restoju Milohni (18. siječnja 1436. godine).« *Inicijal – Časopis za srednjovekovne studije* 3 (2015): 173–180.

Šunjić, Marko, »Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420-1463.« *Historijski zbornik* 14 (1961): 119–145.

Šunjić, Marko, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1996.

Vrdoljak, Bono M., »Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/30 (2003): 239–246.

Živković, Pavo, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću (Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću. Pojava građanske klase i novog plemstva)*. Tuzla: IGTR Univerzal, 1986.

Živković, Pavo, »Socijalne promjene na dvoru bosanskih kraljeva tijekom 14. i 15. stoljeća (Primjeri nastanka novog plemstva u Bosni).« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 21 (1988): 23–34.

Živković, Pavo, *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma*. Osijek: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 2002.

Summary

A knight and a Citizen of Split, Count Restoje from Livno

On the basis of available archival documents and historiographic literature, this paper presents a biographical approach to the life and career of Count Restoje from Livno who was an honourable knight, chancellor and chamberlain to the Bosnian kings Tvrtko II Tvrtković (r. 1421 – 1443) and Tomaš Ostojić (r. 1443 – 1461), with particular focus on the connections he had with the city of Split. Due to the important functions, he held for almost thirty years in the administration of the Bosnian Kingdom, Count Restoje's life and career are relatively well documented in contemporary sources. In 1444 he was made a citizen of Split with a unanimous decision of the city councillors, he also owned a house in the city and was one of the distinguished donors for the building of the chapel with the altar and sarcophagus of archbishop Raynerius of Split (d. 1180) in the monastic church of St. Benedict near the Golden Gate. His connections to the city of Split and its inhabitants obviously served to increase Restoje's prestige while in the urban commune of the city he found an opportunity to affirm his religious and social identity.

TONIJA ANDRIĆ

MLETAČKI ARHIVSKI FOND CANCELLERIA INFERIORE. NOTAI KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE EKONOMSKE I DRUŠTVENE POVIJESTI ISTOČNOJADRANSKOGA SREDNJOVJEKOVLJA¹

UDK: 930.25(450.34)Venezia)

Primljeno: 3. 9. 2023.

Prihvaćeno: 18. 12. 2023.

Pregledni rad

Tonija Andrić

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

tonija@ffst.hr

U ovom se tekstu nudi pregled odabrane arhivske građe privatno-pravne provenijencije koja se danas čuva u Državnome arhivu u Veneciji, a koja može poslužiti kao koristan izvor za istraživanje kasnosrednjovjekovne društvene i ekonomske povijesti istočnoga Jadrana. Zahvaljujući administrativnoj, socijalnoj i privrednoj povezanosti Venecije i njezinoga *Stato da Mar* od početka 15. st., mletačka je notarska kancelarija svakodnevno stvarala velik broj privatno-pravnih isprava koje su registrirale i memorirale privatnu i poslovnu suradnju stanovništva Mletačke Republike. Sačuvani su podatci mletačkoga arhiva danas dragocjena vrela za istraživanje najrazličitijih aspekata društvene zbilje, privatnoga života i poslovne svakodnevice stanovništva grada Venecije i pripadnika njezinoga prekomorskog posjeda.

Ključne riječi: Venecija, *Stato da Mar*, notarijat, društvena i ekonomska povijest

Nakon što je Venecija početkom 15. st. ponovo proširila svoj prekomorski posjed na istočnu obalu Jadrana, dalmatinske se komune posve uklapaju u politički, teritorijalni, administrativno-upravni, društveni, ekonomski pa čak i u

---

¹ Ovaj je tekst nastao u okviru projekta TOPOS. Topografija vlasti: istočnojadranski gradovi u srednjovjekovnim prostorima vlasti (br. 2055) Hrvatske zaklade za znanost.

mjerni sustav Mletačke Republike.² To je neminovno uzrokovalo postupne, ali koncem srednjovjekovlja sve učestalije migracije ljudi³ s istočnog Jadrana u ce-

² O tome danas postoji obimna literatura. Vidi npr. Roberto Cessi, *La repubblica di Venezia e il problema adriatico*. Naples: Edizioni scientifiche italiane, 1953; Marko Šunjić, *Dalmacija u 15. stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost, 1967; Zlatko Herkov, *Naše stare mjere i utezi. Uvod u teoriju povijesne metrologije i njezina praktična primjena pri proučavanju naše gospodarske povijesti*. Zagreb: Školska knjiga, 1973: 29–30; Alberto Tenenti, »The Sense of Space and Time in the Venetian World of the Fifteenth and Sixteenth Centuries.«, in: *Renaissance Venice*, ed. John R. Hale. London: Rowman and Littlefield, 1973: 17–46; Donatella Calabi, »Città ed edilizia pubblica nel dominio veneziano da mare: modelli, significati civili, linguaggio architettonico.«, in: *D'une ville à l'autre. Structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIIIe-XVIe siècle)*, eds. Elisabeth Crouzet-Pavan, Jean-Pierre Babelon et al. Rome: École Française de Rome, 1986: 813–843; Ivan Pederin, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*. Dubrovnik: Časopis Dubrovnik, 1990: 7–42; Bariša Krekić, »Venezia e l'Adriatico.«, in: *Storia di Venezia. La formazione dello Stato* Patrizio 3, eds. Girolamo Cracco, Giorgio Arnaldi, Alberto Tenenti. Roma: Istituto per la Enciclopedia Italiana, 1996: 51–85; R. C. Mueller, »Aspects of Venetian Sovereignty in Medieval and Renaissance Dalmatia.«, in: *Quattrocento Adriatico. Fifteenth-Century Art of the Adriatic*, ed. Charles Dempsey. Roma Bologna: Nuova Alfa 1996: 29–57; Giuseppe Maria Pilo, *Per trecentosettantasette anni. La gloria di Venezia nelle testimonianze artistiche della Dalmazia*. Edizioni della Laguna: 2000; Filippo de Vivo, »Historical Justifications of Venetian Power in the Adriatic.« *Journal of the History of Ideas* 64/2 (2003): 159–176; Lovorka Čoralić, *Venecija, Kraljica mora s lagunarnih sprudova*. Samobor: Meridijani, 2004: 66–69; Angelo de Benvenuti, *Fortificazioni venete in Dalmazia*. Venezia: Scuola dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, 2006; Lovorka Čoralić, »U okrilju Privrede – Mletačka Republika i hrvatski Jadran.« *Povijesni prilozi* 37 (2009): 17–20; Benjamin Arbel, »Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period.«, in: *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric R. Dursteler. Leiden, Boston: Brill, 2013: 125–253; *Venezia e Dalmazia*, eds. Uwe Israel, Oliver J. Schmitt. Roma-Venezia: Viella, 2013; Monique O'Connell, »Individuals, Families, and the State in Early Modern Empires: the Case of the Venetian Stato da Mar.« *Zgodovinski časopis* 67/1-2 (2013): 8–27; Giovanni Vale, *Republic of Venice*. Zagreb: Paper boat stories, 2021: 32–35, 192–194 itd.

³ Srednjovjekovne migracije i useljavanje u Veneciju nakon uspostave mletačkoga dominija na istočnome Jadranu, inozemna je historiografija do sada već učestalo razmatrala. Vidi npr. Ferdo Gestrin, »Migracije iz Dalmacije u Italiju u 15. i 16. stoljeću.« *Zgodovinski časopis* 30 (1976): 269–277; Giorgio Fedalto, »Le minoranze straniere a Venezia tra politica e legislazione.«, in: *Venezia centro di mediazione fra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi. Atti del II convegno internazionale di storia della civiltà veneziana, Venezia 3-6 ottobre 1973*, I, eds. Hans Georg Beck, Manousos Manoussacas, Agostino Pertusi. Florence: Olschki, 1977: 143–162; *La città italiana e i luoghi degli stranieri. XIV-XVIII secolo*, ed. Donatella Calabi, Paola Lanaro. Rome, Bari: Laterza, 1998; Egidio Ivetic, »I Croati a Venezia. Alcuni studi recenti«, *Studi veneziani* 46 (2003): 15–30; Benjamin Ravid, »Venice and its Minorities.«, in: *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric R. Dursteler. Leiden, Boston: Brill, 2013: 449–486; Ermanno Orlando, *Migrazioni mediterranee. Migranti, minoranze e matrimoni a Venezia nel basso medioevo*. Bologna: Il mulino, 2014; Ermanno Orlando, »Dalmatians and Slavs in Venice during the Late Middle Ages. Between Integration and Assimilation.«, in:

ntar nove države, grad Veneciju,⁴ koji je nudio nove poslovne prilike i, za razliku od lokalnih sredina dalmatinskih komuna, znatno šire i platežno sposobnije tržište za plasman robe i usluga s mletačkih prekomorskih posjeda. U takvim se povijesnim okolnostima, dio dalmatinskih poduzetnika, mahom krupnih trgovaca i poslovno vještijih obrtnika, uključuje u nove ekonomske trendove uzduž istočnojadranske obale, prije svega u trgovinu agrarnim i stočarskim proizvodima na veliko, poslušajući na širokome mletačkom tržištu.⁵ Naime, golema me-

---

Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. The City and Newcomers, eds. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020: 283–296; Elizabeth Crouzet-Pavan, »Strangers in the City? The Paradoxes of Communitarianism in Fifteenth-Century Venice.«, in: *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic. Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700–1453*, ed. Magdalena Skoblar. Cambridge: Cambridge University Press, 2021: 365–384 itd. Ove teme u hrvatskoj historiografiji, pak, sustavno istražuje dr. sc. Lovorka Čoralić, no bibliografija njezinih radova prevelika je da bi se ovdje navodila. Tekstovi koji su se koristili u ovome članku citirani su u bilješkama. Zahvaljujem joj na pomoći pri pronalasku građe u mletačkome arhivu za potrebe ovoga rada.

⁴ Ipak, da ne bi izgledalo kako nikakvih političkih, društvenih ili ekonomskih dodira između stanovnika Venecije i istočnoga Jadrana prije 15. st. nije bilo, može se napomenuti da je historiografija do sada već dosta pozornosti posvetila i migracijama s istočnoga Jadrana u predmletačkome razdoblju. Vidi npr. Suzanne M. Miller, *Venice in the East Adriatic: Experiences and Experiments in Colonial Rule in Dalmatia and Istria (C. 1150–1358)*, PhD dissertation, Stanford University, 2007; Ermanno Orlando, *Altre Venezie: il dogado veneziano nei secoli XIII e XIV (giurisdizione, territorio, giustizia e amministrazione)*. Venice: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2008; *Balcani occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo = Der westliche Balkan, der Adria-raum und Venedig (13.-18. Jahrhundert)*, eds. Gherardo Ortalli, Oliver Jens Schmitt. Wien: 2009; Andrea Zannini, *Venezia città aperta. Gli stranieri e la Serenissima, XIV-XVIII sec.* Venice: Marcianum Press, 2009; *Il Commonwealth Veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità*, ed. Gherardo Ortalli, Oliver J. Schmitt, Ermanno Orlando. Venice: Istituto Veneto di Scienze Lettere e Arti, 2015; Irena Benyovsky Latin, »Eastern Adriatic Cities and their Role in Venetian (Long-distance) Commercial Activities During the 13th and the First Half of the 14th Century – an Overview.« *Rewiev of Croatian History* 18 (2022): 31–59 itd. Uostalom, prisutnost Dalmatinaca u Mlecima tijekom 14. st. zasvjedočena je višestruko i u sačuvanoj građi mletačkoga arhiva, a od objavljenih podataka posebice vidi: Bruneilde Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia (1300–1510)*. Venezia: Il Veltro, 1997: 476–486. Zanimljivo, u narednome se stoljeću u objavljenim izvorima bilježe čak i dosljaci iz *Sclavonie (Schiavonie)*. Vidi Ibid., napose stranice: 488–490, 494–497.

⁵ Tonija Andrić, *Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*. Zagreb – Split: Hrvatski institut za povijest – Filozofski fakultet u Splitu: 2018: 35–44. Usp. T. Raukar, *Studije o Dalmaciji: 194–197*. Toponim *Riva degli Schiavoni* pred Duždevom palačom u Veneciji samo je jedno od mnogobrojnih imena pojedinih gradskih lokaliteta koji do danas svjedoče o svakodnevnim migracijama Dalmatinaca u Veneciju, a još izravnije o ekonomskim dodirima svjedoči posebno obilježeno mjesto za pristanak lađa s otoka Brača i Hvara s natpisom *fine di stazio dei abitanti della Brazza e di Lesina*. – Lovorka Čoralić, »Iseljenici s otoka Brača i hrvatska bratovština Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima.«, *Kulturna baština* 32 (2004): 76.

tropola poput Venecije trošila je svakodnevno velike količine vina, maslinovoga ulja, grožđa, suhih smokava i svega što se uzgajalo u distriktima dalmatinskih komuna, a čega nije bilo u velikim gradovima. Tako su pojedini dalmatinski poduzetnici, iskoristivši date okolnosti poslovnih prilika, uspjeli zgrnuti relativno velik imetak, a sukladno tome bogatstvu, i prestižan socijalni status, uključujući se tako u novoformirani stalež komunalnoga građanstva.⁶

Međutim, migracije ljudi prema Veneciji nisu bile samo povremena putovanja radi zaključenja kakvoga posla, nego su brojni došljaci ondje dolazili na dulje vrijeme te, iz egzistencijalnih razloga, ostajali trajno kako bi osigurali bolji život sebi i svojim obiteljima. Takve migracije postaju još učestalije nakon pada Bosne pod tursku vlast 1463. g.,⁷ nakon čega se izbjeglo bosansko stanovništvo sve češće spušta prema priobalnim dalmatinskim komunama,⁸ pa i dalje, u bogate talijanske gradove. Neki su završavali i u samoj Veneciji kao služinčad u bogatim obiteljima mletačkoga patricijata, o čemu danas svjedoče sačuvani notarski ugovori o njihovoj službi.⁹

O *Schiavonima* u Mlecima vidi i: Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997: 467–468; L. Čoralić, *Kraljica mora s lagunarnih sprudova*: 115–136; Ivana Prijatelj Pavičić, *Schiavoni. Umjetnici, nacija, ideologija*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2018; G. Vale, *Republic of Venice*: 88–91.

⁶ Već se pisalo o društvenoj i ekonomskoj afirmaciji bogatoga dalmatinskog građanstva u 14. i 15. st. Vidi npr. Tomislav Raukar, *Zadar u 15. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1977: 262–268; Sabine Florence Fabijanec, »Društvena i kulturna uloga zadarskog trgovca.« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 22 (2004): 55–120; Tomislav Raukar, *Studije o Dalmaciji*: 176, 285–296; Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*. Dubrovnik – Zagreb: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku – Hrvatski institut za povijest, 2012: 92–98; Zdenka Janeković Römer, »Ser Micouillus Petri, draparius, civis Iadre – život kao znak vremena.« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2014): 45–68; Tonija Andrić, Ante Birin, »The Middle-Class Entrepreneurial Elite in Šibenik and Split (15th Century).« *Povijesni prilozi* 56 (2019): 110–130 itd.

⁷ Mladen Ančić, *Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2001: 107–139; Noel Malcolm, *Bosna. Kratka povijest*. Sarajevo: Biblioteka Memorija, 2011: 109. Usp. Emir O. Filipović, *Bosansko Kraljevstvo i Osmansko Carstvo (1386–1463)*. Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2019.

⁸ Primjerice, pojačane migracije prema Splitu primjetne su bile posebice 1453./1454. g. nakon velike gladi koja je zahvatila Bosnu. Tada je u notarskim spisima u samo 4 mjeseca, od srpnja do listopada 1453. g., zabilježeno čak 26 ugovora u kojima se kao glavni protagonisti navode došljaci iz Bosne. – T. Raukar, *Studije o Dalmaciji*: 155.

⁹ Bez namjere da se detaljnije analiziraju ugovori *ad famulandum* kojima mletački patricijat uzima služinčad s istočnoga Jadrana, može se navesti ilustrativan primjer spomenute društvene

Želeći potaknuti daljnja istraživanja toga suživota stanovništva mletačke metropole i njezinoga prekomorskog posjeda na istočnome Jadranu, ovaj će tekst sažeto predstaviti tek mali dio sačuvane građe srednjovjekovnoga mletačkog notarijata koja sadrži relevantne podatke za istraživanje navedene teme. Koristit će se nekoliko odabranih *busti* mletačkoga arhivskog fonda *Cancelleria inferiore. Notai* (dalje: CI. N) iz 15. st. koje sadrže brojne notarske zapise o prisutnosti došljaka s istočnoga Jadrana u Veneciji te o njihovoj poslovnoj i privatnoj povezanosti s lokalnim stanovništvom. Bez namjere upuštanja u detaljniju kvantitativno-kvalitativnu analizu navedenih podataka, u radu će se, uz nekoliko indikativnih primjera, tek ocrtati spomenuta građa, opisati njezine paleografsko-diplomatičke osobitosti te istaknuti njezin značaj u proučavanju društvene i ekonomske povijesti istočnojadranskoga srednjovjekovlja. Historiografija je, doduše, već odavno ustanovila važnost proučavanja diplomatskoga materijala privatno-pravne provenijencije,¹⁰ stoga će ovaj tekst biti tek šturi doprinos radu

---

povezanosti. Godine 1400. u obitelji izvjesnoga Daniela Bona pok. *ser* Petra solara zaposlila se *vna svlaue de partibus Bosine* koja se *in linguam bosinensi* zvala *Gerliža* (Grlica). – Archivio di stato di Venezia (dalje: ASV), *Cancelleria inferiore* (dalje: CI), b. 23/1, f. 6v.

¹⁰ Serijalna se historija, naime, kao posebna istraživačka paradigma u povijesti historiografije pojavljuje u drugoj polovici 20. st. zaslugom francuskih analista koji su je prvi počeli primjenjivati. – Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi liber, 2001: 251–252. Tim se pristupom serije istovjetnih podataka u unificiranim notarskim ispravama mogu sustavno prikupljati, izdvajati i digitalizirati, statistički obrađivati, komparirati te naposljetku kontekstualizirati i interpretirati u duhu vremena u kojemu su i nastali. Važnost je takvoga metodološkog pristupa notarskim vrelima prvi u domaćoj historiografiji isticao Tomislav Raukar još prije više od pola stoljeća (Tomislav Raukar, »O izvorima i historiografiji za povijest Zadra u 15. stoljeću.«, *Historijski zbornik* 31–32 (1978–1979): 281–306; Tomislav Raukar, »Komunalna društva u Dalmaciji u 15. i prvoj polovici 16. stoljeća.«, *Historijski zbornik* 35 (1986): 53–54) da bi mlađe generacije povjesničara danas sustavno istraživale javnobilježničku građu kao neizostavni arhivski materijal u razmatranjima društvene i ekonomske povijesti srednjega vijeka. Vidi npr. Irena Benyovsky, »Prilog metodologiji istraživanja srednjovjekovnog urbanizma: primjer trogirске baze podataka.«, u: *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa Istarski povijesni biennale*, sv. 1, ur. Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić, Poreč – Pula – Pazin: Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv u Pazinu, 2005: 241–253; Francesco Bettarini, »L'Adriatico come punto di incontro tra differenti culture giuridiche: il caso dei notai della cancelleria ragusea in età umanistica«, *Medioevo Adriatico* 2 (2008): 33–54; Gordan Ravančić, »Kvantifikacija svakodnevice – primjer dubrovačkih krčmi.«, *Povijesni prilozi* 39 (2010): napose 11–15; Meri Kunčić, »Obrtnici, umjetnici i zdravstveni djelatnici u kasnosrednjovjekovnoj rapskoj komuni.«, u: *Rapski zbornik II*, ur. Josip Andrić, Robert Lončarić, Rab: Matica hrvatska, Ogranak u Rabu, 2012: napose 101–102; Tonija Andrić, »Prilog metodologiji istraživanja obrtničke svakodnevice: primjer Splita u kasnom srednjem vijeku.«, u: *Zbornik radova s prve medievističke radionice u Rijeci*, ur. Kosana Jovanović, Suzana Miljan, Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2014:

hrvatske i talijanske historiografije u proučavanju notarskih vrela. Ozbiljnija bi kvantitativno-kvalitativna prosudba podataka sadržanih u navedenome fondu zasigurno iznjedrila nove spoznaje o društvenoj i gospodarskoj povezanosti Venecije i njezinoga *Stato da Mar*, no za takve bi zaključke trebalo pomno istražiti cjelokupni fond, a napose sačuvane isprave iz 15. st. Stoga, ovdje se nudi tek mali uvid u njihov sadržaj.

***

Dosta se već pisalo o povijesnom i društvenom razvoju ustanove notarijata u srednjovjekovnim talijanskim komunama.¹¹ Mletački je notarijat od 11. do

---

posebice 38–41; Meri Kunčić, Zoran, Ladić, »Društvena i gospodarska slika splitske komune u 14. stoljeću na temelju analize bilježničkih spisa.«, u: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa međunarodnoga znanstvenog skupa održanog od 24. rujna do 25. rujna 2012. godine u Splitu*, ur. Željko Radić, Marko Trogrlić, Massimo Meccarelli i Ludwig Steindorff, Split: Književni krug, 2015., 399–446; Irena Benyovsky Latin – Sandra Begonja, »Nekretnine u notarskim dokumentima 13. stoljeća: primjeri dalmatinskih gradova (Zadra, Šibenika, Trogira, Splitsa i Dubrovnika).« *Povijesni prilozi* 51 (2016): 7–38; Anita Bartulović, »Prilog životopisu zadarskoga bilježnika Petra Perencana (1365.-1392.).« *Povijesni prilozi* 50 (2016): 49–69 itd.

¹¹ Posebice se to odnosi na gradove sjeverne i srednje Italije što su povijesno pripadali utjecajnoj sferi Svetoga Rimskog Carstva. Vidi npr. Marino Berengo, »Lo studio degli atti notarili dal XIV al XVI secolo.«, in: *Fonti medioevali e problematica storiografica. Atti del Congresso internazionale tenuto in occasione del 90° Anniversario della fondazione dell'Istituto Storico Italiano 1883-1973, Roma 22-27 ottobre 1973* (Vol. 1), Roma: Relazioni, 1976: 149–172; Ezio Barbieri, *Notariato e documento notarile a Pavia (secoli XI-XIV)*. Firenze: La Nuova Italia, 1990; Marino Zabbia, »Notariato e memoria storica. Le scritture storiografiche notarili nelle città dell'Italia settentrionale (secc. XII-XIV).«, in: *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* XCVII (1991): 75–122; *Studio bolognese e formazione del notariato. Convegno organizzato dal Consiglio notarile di Bologna* (Bologna, 6 maggio 1989). Milano: Giuffrè, 1992; Mario Amelotti, Giorgio Costamagna, *Alle origini del notariato italiano*. Milano: Giuffrè, 1995; Giorgio Costamagna, *Il notaio a Genova tra prestigio e potere*. Milano: Giuffrè, 1995; Maria Pia Pedani, *Veneta auctoritate notarius. Storia del notariato veneziano (1514-1797)*. Milano: Giuffrè, 1996; Rolandino e *l'ars notaria da Bologna all'Europa. Atti del Convegno internazionale di studi storici sulla figura e l'opera di Rolandino* (Bologna, 9-10 ottobre 2000), ur. Giorgio Tamba. Milano: Giuffrè, 2002; Elena di Marco, »Il notariato della Repubblica di Venezia e nella montagna carnica durante l'età moderna.« *Ce fastu? Rivista della Società filologica Friulana "Grazadio I. Ascoli"* LXXIX/2 (2003): 227–260; *Notai, miracoli e culto dei santi. Pubblicità e autenticazione del sacro tra XII e XV secolo. Atti del Seminario internazionale* (Roma, 5-7 dicembre 2002), ur. Raimondo Michetti, Milano: Giuffrè, 2004; Attilio Bartoli Langeli, *Notai. Scrivere documenti nell'Italia medievale*. Roma: Viella, 2006; *Il notaio e la città. Essere notaio. I tempi e i luoghi* (secc. XII-XV). Atti del Convegno di studi storici (Genova, 9-10 novembre 2007), ur. Vito Piergiovanni, Milano: Giuffrè, 2009; V. Piergiovanni, *Corsari e riscatti dei captivi. Garanzia notarile tra le due sponde del Mediterraneo. Atti del Convegno di studi storici* (Marsala, 4 ottobre

15. st. prošao dug razvojni put od primitivne službe pisara iz sloja svjetovnoga svećenstva¹² do profesionalnih službenika mletačke administracije školovanih na talijanskim sveučilištima.¹³ Tako je koncem srednjovjekovlja mletački no-

2008). Milano: Giuffrè, 2010; Maria Luisa Lombardo, *Il notaio romano tra sovranità pontificia e autonomia comunale (secoli XIV-XVI)*. Milano: Giuffrè, 2012; »*Notariorum itinera*.« *Notai liguri del basso Medio evo tra routine, mobilità e specializzazioni*, ur. Valentina Ruzzin, Genova: Società ligura di storia patria: 2018; Paolo Cammarosano, »Attività pubblica e attività per committenza privata dei notai (secoli XIII e XIV).«, in: *Notariato e medievistica. Per i cento anni di Studi e ricerche di diplomazia comunale di Pietro Torelli. Atti 734 Paolo Cammarosano delle giornate di studi (Mantova, Accademia Nazionale Virgiliana, 2-3 dicembre 2011)*, eds. Isabella Lazzarini, Giuseppe Gardoni. Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 2013: 185–194; Gian Paolo Giuseppe Scharf, »Notariato milanese e notariato aretino medievali a confronto (secoli XIII-XIV).«, *Italian Review of Legal History* 7 (2021): 677–689; Paolo Cammarosano, »I notai nella cultura medievale italiana.«, *Italian Review of Legal History* 7 (2021): 719–736 itd. Osim studija o povijesnome i društvenome razvoju notarijata, talijanska historiografija sustavno objavljuje sačuvani diplomatički materijal. Vidi npr. *Codice diplomatico veneziano (secc. IX-XIII)*, ur. Luigi Lanfranchi, Venezia: Archivio di stato si Venezia, 1940-1984; *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, ur. Raimondo Morozzo della Rocca i Antonino Lombardo, Roma: 1940; *I Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille*, vol. I i II, ur. Roberto Cessi, Padova: Gregoriana editrice, 1942; Beniamino Pagnin, *Il documento privato veneziano - Il formulario*, Padova: Tip. L. Melchiori, 1950; Vincenzo Federici, *La scrittura delle cancellerie Italiane dal secolo XII al XVII*. Roma: Botega d'Erasmo 1964; *Documentazione e notariato a Venezia nell'età ducale*, ur. Federica Parcianello. Padova: Imprimitur, 2012 itd. Posebno je dragocjena serija knjiga *Fonti per la storia di Venezia, Sezione III - archivi notarili* koja objavljuje imbrevijature i cjelovite dokumente srednjovjekovnih mletačkih bilježnika. Više vidi na mrežnim poveznicama: <https://www.culturaveneto.it/it/la-tua-regione/pubblicazioni-archivi/fonti-relative-alla-storia-di-venezia> i <https://www.viella.it/catalogo/collana/9> (pristupljeno 12. 7. 2023.).

¹² Razvoj se prvih administrativnih službi javnoga pisarstva u srednjovjekovnim talijanskom komunama obično povezuje sa sličnim službama koje su izvjesni *tabularii* i *exceptores* obavljali u pojedinim gradovima još u rimsko doba. – J. Stipišić, »Razvoj splitske notarske kancelarije.«: 111; M. Šufflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*: 27–28. Prvi su notari u Veneciji, kao uostalom i drugdje u mediteranskim komunama, najvećim dijelom bili svjetovni svećenici. S vremenom se ustalio običaj da notari moraju imati punopravno mletačko građanstvo ili da barem moraju biti trajno nastanjeni u Veneciji određeni broj godina koji su određivali državni službenici *provveditori del commun*. Taj se običaj zadržao sve do prvih desetljeća 16. st. Više vidi na mrežnoj poveznici mletačkoga arhiva <https://asve.arianna4.cloud/entita/d8225b8f-7f87-4cd9-bee1-5fb709a27a54/notai/informazioni> (pristupljeno 20. 10. 2022.). Usp. J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 162; B. Grbavac, »Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije.«: 507, F. Bettarini, »Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«: 692–693.

¹³ Razvojem se prvih sveučilišta u 11. st. prvi put pojavljuju bilježnici s državnom ovlasti (*notai veneta auctoritate, notarius auctoritate ducis Venetiarum*) te oni s papinskim ili carskim dopuštenjem (*auctoritate apostolica et imperiale*) što je definitivno označilo već potpunu profesionalizaciju notarske službe u srednjovjekovnim talijanskim komunama. – J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 162; B. Grbavac, »Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije.«: 507;

tarijat postao sasvim dobro organizirana institucija s hijerarhijskim ustrojem i strogom podjelom rada bilježnika pod nadzorom velikoga kancelara.¹⁴ Tu je

F. Bettarini, »Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«: 692–693. Sličan razvojni put institucionalizacije javnoga bilježništva može se pratiti i na istočnome Jadranu stoljeće poslije, iako je notarska investitura carskom ovlašću u Dalmaciji bila tek iznimna i veoma rijetka. – Mladen Ančić, »Splitski i zadarski kaptol kao 'vjerodostojna mjesta'.«, *Fontes* 11 (2005): 71–73. Sekularizacija se javnobilježničke profesije u dalmatinskim gradovima pojavila upravo kao posljedica zapošljavanja stranih (talijanskih) pravnika-notara licenciranih carskom ovlasti. Potom su postupno napuštali dalmatinske kancelarije domaći klerici-notari i došli novi, profesionalni notari laici koji su sastavljali isprave s većom pravnom pouzdanosti. – F. Bettarini, »Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«: 694. Usp. B. Grbavac, »Oporuka i inventar splitskog notara Jakova pok. Ubentina de Pugliensibus iz Piacenze. Prilog proučavanju splitskog notarijata.«, *Acta Histriae* 21 (2013): 76. Više o povijesnome razvoju dalmatinskoga notarijata vidi u: Marko Kostrenčić, *Fides publica (javna vjera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja 15. veka*. Beograd: Srpska kraljevska akademija: 1930: 5–6, 93–115; Milan pl. Šufflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskoga notarijata od 11. do 15. stoljeća*. Zagreb: Nakladnik Darko Sagrak, 2000: 31; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 161–163; Jakov Stipišić, »Razvoj splitske notarske kancelarije«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 1 (1954): 111–123; Lujo Margetić, »O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 4/1 (1973): 5–79; Grga Novak, *Povijest Splita*, sv. I. Split: Književni krug, 1978., 492–499; *Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo*, prir. Antun Cvitanić. Split: Književni krug, 1998: 122–131; M. Ančić, »Splitski i zadarski kaptol kao 'vjerodostojna mjesta'.«: 71–73; Branka Grbavac, »Notarska služba i komunalno zakonodavstvo – notari u statutima Raba, Zadra, Šibenika, Splita i Trogira.«, u: *Sacerdotes, iudices, notarii...: posrednici među društvenim skupinama. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 2. istarski biennale*, sv. 2, gl. ur. Neven Budak, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Zavičajni muzej Poreštine, Pula-Poreč, 2007: 53–76; Marino Zabbia, »Circolazione di persone e diffusione di modelli in ambito notarile (secoli XIII e XIV)«, u: *Cultura cittadina e documentazione. Formazione e circolazione di modelli*, ur. Anna Laura Trombetti Budriesi, Bologna: CLUEB, str. 33–39; Branka Grbavac, »The Professional Formation of Public Notaries in Dalmatia from the Second Half of the Twelfth Century to the end of the Fourteenth Century.«, in: *Writing and the Administration of Medieval Towns. Medieval Urban Literacy I*, ed. Marco Mostert, Anna Adamska. Turnhout: Brepols, 2014: 285–312; Filip Novosel, »Služba javnog bilježništva u Dalmaciji za vrijeme mletačke uprave – primjer javnih bilježnika Zadra iz sredine 17. stoljeća.«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 63 (2021): 171–203 itd.

¹⁴ Tada se prvi put specijaliziraju pojedini tipovi bilježničkih službi (*notarii, scribae i cancellarii*), stoga neki notari djeluju kao gradski i sastavljaju isprave za potrebe privatnih osoba dok drugi (kancelari) izdaju isprave vezane za pojedine upravne i političke institucije. – F. Bettarini, »Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«: 692. Kako je grad demografski i privredno rastao, tako je u mletačkome notarijatu djelovalo sve više bilježnika, stoga je početkom 16. st. Senat odlučio ograničiti njihov broj na 66. Potom je ustanovljen kolegij notara sa specifičnim javnobilježničkim službama koji je radio pod nadzorom velikoga kancelara i drugih, niže-rangiranih kancelara. – A. Da Mosto, *L'archivio di Stato di Venezia*, sv. 1: 226; F. Bettarini,

institucionalizaciju notarijata i profesionalizaciju notarske službe nužno pratio i razvoj arhivističke djelatnosti jer je sav diplomatski materijal, koji su pojedine kancelarije producirale, negdje valjalo i pohraniti.¹⁵ Čuvao se od 14. st. u Duždevoj palači, točnije u jednoj prizemnoj prostoriji njegove kancelarije koja se nazivala nižom ili donjom (*inferiore*), a istovremeno se nastojala organizirati i što efikasnija notarska služba.¹⁶ Upravo zahvaljujući tako pomnome uređenju mletačkoga notarijata i njegovoga arhiva, danas se raspolaže obimnim diplomatskim materijalom nezaobilaznim u historiografskim istraživanjima Mletačke Republike.

On se danas se čuva u Državnome arhivu u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*) (dalje: ASV), a sačuvana notarska građa okupljena je u zbirci *Archivi notarili*, posebice u spomenutom fondu 3505: CI. N.¹⁷ Fond se po signaturama može pretraživati u arhivskome registru koji je sastavljen abecedno-kronološki, iako, nažalost, bez inventara u pogledu identifikacije pojedinih bilježnika, mjesta njihova poslovanja ili razdoblja djelovanja. Fond CI. N sadrži 380 omotnica ili svežnjeva (*buste*) s dokumentima najstarijih mletačkih notara, okvirno do 1474. g.,¹⁸ a najzanimljiviji su dokumenti nastali u prvome stoljeću nove uprave u mletačkoj Dalmaciji za istraživanje društvene i ekonomske povezanosti grada Venecije i njezinoga *Stato da Mar* u kasnome srednjem vijeku.

Stoga, u ovome su radu posebno odabrane notarske isprave spomenutoga fonda mletačkoga arhiva sadržane u bustama br. 7, 32 i 54. To su uglavnom zapisi nemletačkih notara i kancelarijskih, gradskih notara koji su radili u

---

»Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«: 693. Usp. <https://asve.arianna4.cloud/entita/d8225b8f-7f87-4cd9-bee15fb709a27a54/notai/informazioni> (pristupljeno 11. 7. 2023.).

¹⁵ Notarski su se dokumenti isprva čuvali u prostorijama venecijanske bazilike sv. Marka sve dok, zbog porasta količine i obima građe, nisu postale pretijesne za pohranjivanje cijeloga diplomatskog materijala. – Andrea Da Mosto, *L'archivio di Stato di Venezia*, sv. 1. Rim: Biblioteca d'arte editrice, Palzzo Ricci-Roma-Piazza Ricci, 1937: 225.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Više o mletačkome arhivu i njegovim zbirkama i fondovima vidi u: A. Da Mosto, *L'archivio di Stato di Venezia*, sv. 1: 225–270; B. Imhaus, *Le minoranze orientali in Venezia*: 570. O mletačkoj javnobilježničkoj građi usp. Lovorka Čoralić, *Šibenčani u Mlecima*. Šibenik: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, 2003, 11–12; Ista, *Barani u Mlecima*: 17–18.

¹⁸ Usp. dostupne podatke o javnobilježničkoj građi mletačkoga arhiva na internetskoj poveznici <https://asve.arianna4.cloud/patrimonio/a46ce60f-ffc5-4f02-9911-f582644418c5/3505-fondo-cancelleria-inferiore-notai> (pristupljeno 19. 10. 2022.).

venecijanskoj kuriji prvoga stupnja.¹⁹ Među njima se posebice ističu notari Brandalisio pok. Jacopa iz Appignana (1427. g.),²⁰ Ambrogio pok. Vita koji je bio župnik mletačke crkve sv. Vitala (1428. – 1433. g.),²¹ Giachomo dall'Oricalleo iz Chiavice, javni notar s carskom ovlasti u Veroni (1431. g.),²² Orneto Danielle iz Aviana, inače kancelar u oblasti Crnoga mora (1437. g.),²³ Paolo Agostino di Isidoro iz Tassarola, notar s carskom ovlasti u Veroni (1438. g.),²⁴ Bartolomeo di Almerico, kancelar u obližnjemu Mestreu (1440. – 1453. g.),²⁵ Bartolomeo de Aventurati, notar s carskom ovlasti u Avianu (1445. g.),²⁶ Avanzo Nicolo, svećenik crkve sv. Marije *Formosa* i rektor crkve sv. Jakova od Rialta (1448. – 1481. g.),²⁷ Antonio de Vito, inače notar u Akvileji (1451. g.),²⁸ Gian-Giacomo da Arzignano, javni bilježnik s carskom ovlasti u Puli (1452. – 1457. g.),²⁹ Almerigotti Giovanni iz Kopra, notar s carskom ovlasti u Mestreu (1453. g.),³⁰ Luca de Amore, župnik crkve sv. Agate (1453. – 1460. g.),³¹ Gottardo dall'Acquavita (1460. g.)³² te Caterino de Articoni, notar s carskom ovlasti u Oderzu (1461. g.).³³

Busta 23 sadrži notarske spise iz početka 15. st., nastali uglavnom prije uspostave mletačke vlasti na istočnome Jadranu, no i u njima se već tada bilježi prisutnost došljaka s ovoga područja u Mlecima. Spisi su to sljedećih notara:

---

¹⁹ Detaljan popis mletačkih notara od 13. do 19. st. vidi u: A. Da Mosto, *L'archivio di Stato di Venezia*, I., 228–238. Popis notara koji su djelovali u sklopu *Cancelleria inferiore* vidi u Istom: 245–270.

²⁰ ASV, CI. N, b. 7/1.

²¹ ASV, CI. N, b. 7/2A-C.

²² ASV, CI. N, b. 7/3.

²³ ASV, CI. N, b. 7/4.

²⁴ ASV, CI. N, b. 7/5.

²⁵ ASV, CI. N, b. 7/6.

²⁶ ASV, CI. N, b. 7/7.

²⁷ ASV, CI. N, b. 7/8.

²⁸ ASV, CI. N, b. 7/9.

²⁹ ASV, CI. N, b. 7/10.

³⁰ ASV, CI. N, b. 7/11.

³¹ ASV, CI. N, b. 7/12.

³² ASV, CI. N, b. 7/13.

³³ ASV, CI. N, b. 7/14.

Bernardini Martino (1400. g.),³⁴ Bon Lucchino (1400. – 1409), notar s papin-skom ovlašću,³⁵ Bon Taddeo (1401. g.),³⁶ Bonaventura Francesco (1402. g.),³⁷ Benedeto Pietro, notar u Trevizu (1403. – 1405. g.),³⁸ Bon Moretto, inače župnik crkve sv. Martina na Muranu (1403. – 1408. g.),³⁹ Bianco Stefano (1403. g.),⁴⁰ Belli Michele, župnik crkve sv. Marije Majke Gospodinove i kasnije sv. Kasijana (1405. – 1424. g.),⁴¹ Bonci Lorenzo, notar u Napulju (1405. g.)⁴² i Bartolomeo pok. Nicola, notar s carskom ovlašću u Padovi (1405. g.).⁴³

Uz njih, posebno su zanimljivi i zapisi notara Giovanni Cresimbene (1400. – 1431. g.)⁴⁴ te Giacomo de Campi, svećenika crkve sv. Marziale (1400. – 1443. g.)⁴⁵ koji su notarsku službu u Veneciji obavljali desetljećima, a čiji spisi sadrže mnogobrojne podatke o migracijama, mobilnosti ljudi i razmjeni trgovačke robe između Venecije i njezinoga *Stato da Mar*. Oni su okupljeni u *busti* br. 54.

Već i letimičnim prelistavanjem spomenutih notarskih registara, može se uočiti da su mletački notari u 15. st. isprave sastavljali koristeći se uobičajenom strukturom notarskih dokumenata s ustaljenim diplomatskim formulama.⁴⁶ Pojedini su bilježnici sastavljali cjelovite isprave (*in extenso*), a neki su, pak, u nedostatku vremena ili radi uštede pisaće podloge i pribora, zapisivali tek imbrevijature (*imbrevijatures*) memorirajući tako pravni čin skraćenim oblikom

³⁴ ASV, CI. N, b. 23/1.

³⁵ ASV, CI. N, b. 23/2.

³⁶ ASV, CI. N, b. 23/3.

³⁷ ASV, CI. N, b. 23/4.

³⁸ ASV, CI. N, b. 23/5.

³⁹ ASV, CI. N, b. 23/6.

⁴⁰ ASV, CI. N, b. 23/7.

⁴¹ ASV, CI. N, b. 23/8.

⁴² ASV, CI. N, b. 23/9.

⁴³ ASV, CI. N, b. 23/10.

⁴⁴ ASV, CI. N, b. 54/1.

⁴⁵ ASV, CI. N, b. 54/2.

⁴⁶ Više o diplomatskoj strukturi isprava srednjovjekovnoga mletačkog notarijata vidi u: Attilio Bartoli Langeli, »Documentazione e notariato.«, *Storia di Venezia* (1992): https://www.treccani.it/enciclopedia/documentazione-e-notariato_%28Storia-di-Venezia%29 (pristup 07. srpnja 2023.); Marino Zabbia, »Notai e modelli documentari: note per la storia della lunga fortuna di una soluzione efficace.«, file:///C:/Users/korisnik/Downloads/Notai_e_modelli_documentari_note_per_la.pdf (pristupljeno 10. 7. 2023.)

isprave.⁴⁷ Notarski su se registri u 15. st. već običavali sastavljati od papira kojim se tada služi i inače konzervativna mletačka notarska kancelarija, no koncem je srednjovjekovlja u upotrebi još uvijek i pergamena kao čvršća i elastičnija pisača podloga, dugotrajnija od papira.⁴⁸ Stoga, nije iznenađujuće da se u spomenutom fondu CI. N čuvaju i brojne pergamene različitih formata, čak i onih velikih, duljine metar ili više. Pritom je posebno zanimljiva *busta* 54 koja sadrži čak 101 pojedinačnu pergamenu. Na naslovnici gotovo svakoga notarskog registra u unutrašnjosti pojedine *buste* nalazi se svojevrsno kazalo s abecednim popisom stranaka koje su sklapale pravni čin. Ti su popisi, tzv. *ugnoli* ispočetka bili veoma jednostavni, samo s početnim slovom auktorovoga imena, a zatim postaju sve složeniji, odnosno s daljnjom unutarnjom podjelom i početnim slovom prezimena glavnih protagonista sklapanja pravnoga čina.⁴⁹

Spomenuta je notarska građa dobro očuvana i moderno restaurirana, gdje je to bilo potrebno i moguće. Na pojedinim je mjestima tinta pomalo izblijedjela, no to ne utječe previše na čitljivost dokumenta sastavljenoga prema diplomatskim formulama koje se uvijek ponavljaju, stoga ih je i lako rekonstruirati ako su slabije vidljivosti. Zapravo, čitljivost dokumenta najviše ovisi o rukopisu samoga notara jer se u 15. st. još uvijek zapisivalo kurzivnom goticom, srednjovjekovnim latinskim dokumentarnim pismom koje je omogućavalo brzo zapisivanje zbog brojnih kratica i ligatura.⁵⁰ Stoga, istraživač vješt u paleografiji i diplomatici takvu građu uživa čitati.

Jezik je sačuvanih izvora iz 15. st. još uvijek vulgarni latinitet, iako sa snažnim uplivom talijanskoga jezika i njegovoga mletačkog idioma.⁵¹ Najočitije je to u onomastičkome i toponomastičkome nazivlju, stoga su za potrebe ovoga

⁴⁷ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 161–162; M. Šufflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*: 99–100.

⁴⁸ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 14–18.

⁴⁹ Usp. <https://asve.arianna4.cloud/patrimonio/a46ce60f-ffc5-4f02-9911-f582644418c5/3505-fondo-cancelleria-inferiore-notai> (pristupljeno 12. 7. 2023.).

⁵⁰ Više o ovome tipu gotičke minuskule vidi u: J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 99–125; Franjo Šanjek, *Osnove latinske paleografije hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996., 67–81; V. Kapitanović, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*: 140–142.

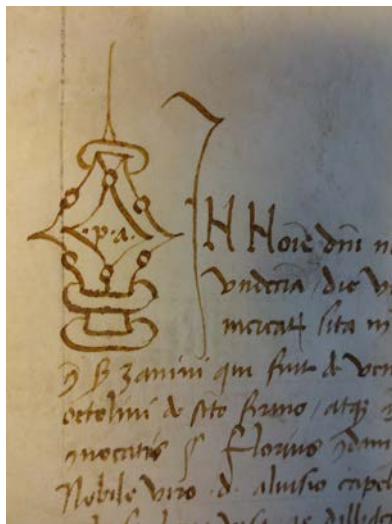
⁵¹ Vulgarni latinitet uobičajen je i za druge zapadnoeuropske notarske kancelarije u srednjem vijeku, stoga i za one u srednjovjekovnim talijanskim komunama, iako se u prethumanizmu već u drugoj polovici 13. st., a još više početkom 14. st., javlja težnja upotrebljavati suvremeni talijanski jezik. – M. Zabbia, »Cronaca e mondo notarile.«: 273.

teksta pojedini izrazi kroatizirani, a tamo gdje to nije bilo moguće, ostavljeni su izvorni nazivi.

Ovdje promatrane isprave mletačkoga notarijata datirane su najčešće prema inkarnacijskome stilu te rjeđe prema božićnome stilu računanja početka godine, stoga su datumi u ovim primjerima kronološki preračunati u suvremeni stil.⁵² Kao posebnu zanimljivost promatranih isprava s diplomatskoga aspekta, mogu se spomenuti i pojedini grafički znakovi što su ih onodobni notari iscrtavali na svojim ispravama, upotpunjujući tako njihov vanjski izgled i unutarnju strukturu i dajući im pravnu vjerodostojnost.⁵³ Najčešće su to bili osobni znakovi notara što su se dodavali uz potpis (*formula complevi*) (vidi Fotografije 1 i 2) ili, pak, bogato razrađeni filigrani kao svojevrsni amblemi proizvođača papira (vidi Fotografije 3 i 4).⁵⁴

Fotografija 1: Znak notara Orneto Danielle iz Aviana (1437.)

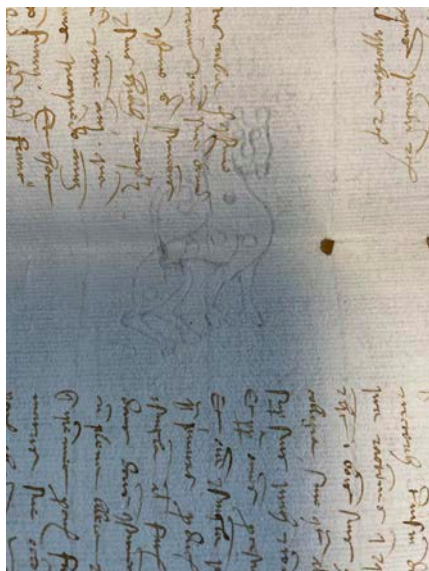

Fotografija 2: Znak notara Paolo Agostino di Isidoro iz Tassarola (1438.)

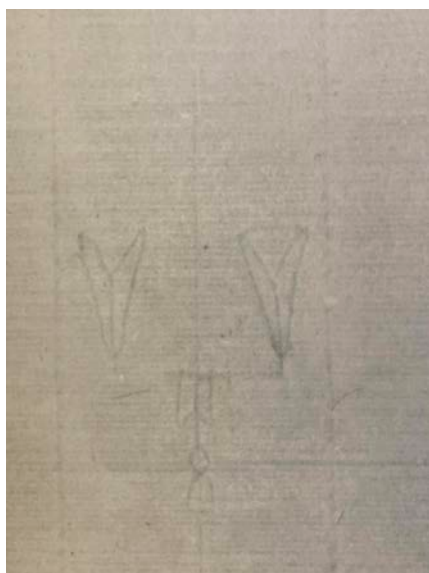
⁵² Više o različitim stilovima računanja početka godine vidi u kronologiji vidi u: J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 194–195; V. Kapitanović, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*: 101–104

⁵³ Vidi npr. ASV, Cl. N, b. 7/4, 7/5, 7/7; b. 23/1, 23/2 itd. Više o grafičkim znakovima na diplomatskome materijalu vidi u J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 156; V. Kapitanović, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*: 206–208.

⁵⁴ Više o filigranima (vodenim znakovima) na srednjovjekovnim ispravama vidi u J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*: 19–20; V. Kapitanović, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*: 123.

Fotografija 3: Filigran s likom leoparda

Fotografija 4: Filigran s geometrijskim motivima

Posebno su dragocjeni za istraživanje ekonomske i društvene povijesti istočnoga Jadrana pod mletačkom upravom, uz upravo opisanu neobjavljenu arhivsku građu, i notarski dokumenti koje Državni arhiv u Veneciji sustavno objavljuje u seriji *Fonti per la storia di Venezia, Sezione III – Archivi notarili*, počevši od najstarije građe mletačkih notara iz 13. st. pa do one iz razdoblja pada Republike.⁵⁵ Sva su izdanja dostupna u arhivskoj čitaonici.

U diplomatičkome smislu, sačuvani instrumenti mletačkih notara registriraju i memoriraju najrazličitije pravne radnje stanovnika mletačkoga republičkog centra i njegovoga prekomorskog posjeda. Najčešće su to poslovni dokumenti u kojima se bilježe razne novčane transakcije kupnje ili prodaje (*instrumentum venditionis, emptionis*), najma (*instrumentum locationis, cessionis*) ili posudbe (*instrumentum quietationis*). Kao glavni protagonisti tih pravnih poslova ostali su zabilježeni poduzetni trgovci s istočnoga Jadrana, primjerice, neki Petar iz Korčule, zatim Kristofor s Raba, izvjesni Vito *de Masnis* iz Zadra, potom Tranko iz Dubrovnika, Antun Markov iz Splita, Ivan Pavlov iz Pirana ili neki *ser* Nikola Istranin.⁵⁶ Osim došljaka višega staleškog položaja, u nekim se dokumentima (*instrumentum famulandum*) spominju i migranti slabijega socijalnog statusa, najčešće služinčad ili obrtnički naučnici, poput izvjesnih Stipana i Margarite iz Šibenika, nekog Petra iz Splita, zatim sluškinje Grlice *de partibus Bosine*, famula Martina kojeg notar identificira izričajem *Sclabonus*, pa nekog Matija koji je radio kao *sclavus*, zatim famula Sarta iz Zadra ili, pak, nekog Luku iz Dubrovnika koji je stupio u službu kao *famulus navis*.⁵⁷ Uz navedene poslovne ugovore došljaka s istočnoga Jadrana, u mletačkome se arhivu čuvaju i brojni dokumenti koji otkrivaju privatne veze stanovnika Venecije i Mletačke Dalmacije u 15. st. Oni su okupljeni u posebnome fondu *Notarile. Testamenti*, u sklopu zbirke *Archivi notarili*, no njega se ovdje neće detaljnije analizirati.⁵⁸

⁵⁵ Među objavljenom građom mletačkoga notarijata posebno je zanimljiv jedan notarski registar iz prvoga stoljeća mletačke uprave u Dalmaciji. – *Quaderno di bordo di Giovanni Manzini, prete-notaio e cancelliere (1471-1484)*, [Fonti per la storia di Venezia, III – Archivi notarili], ur. Lucia Greco. Venezia: Il comitato editore, 1997.

⁵⁶ B. Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia*: 493, 501; *Quaderno di bordo di Giovanni Manzini*, 24; ASV, CI. N, b. 7/A, f. 68r; b. 23/1, f. 5v; b. 7/2B, ff. 2r-2v.

⁵⁷ B. Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia*: 490–491, 503, 505, 507; ASV, CI, b. 23/1, f. 6v; b. 54/1, f. 16v.

⁵⁸ Više o spomenutom fondu vidi na mrežnoj poveznici <https://asve.arianna4.cloud/patrimonio/dbd471e2-2b18-4ddb-a274-7f297df211ff/3525-fondo-notarile-testamenti>. Usp. Lovorka

Vidljiva je društvena struktura stanovništva Mletačke Republike iz spomenute arhivske građe jer su javni bilježnici, prema običajima struke, u svojim instrumentima posve dosljedno i sustavno bilježili društveno-pravni položaj glavnih protagonista pravnih radnji te njihovo porijeklo. Među njima su, može se vidjeti, i brojni *Schiavoni* s istočnojadranske obale koji su, najčešće zbog ekonomskih razloga, kraće ili dulje boravili u Veneciji. Pritom se posebice ističu pripadnici društvene elite, utjecajnoga dalmatinskog patricijata i bogatoga komunalnog građanstva, koji u potrazi za poslovnim prilikama, borave u Veneciji tijekom 15. st. Tako se u izvorima spominju, primjerice, splitski plemići *ser* Antun Markov, *ser* Frane de Petracha pok. Novaka i Antun de Ciprianis *de Spaletto* ili, primjerice, Zadranin *nobilis vir dominus* Ivan de Nassis.⁵⁹ Bilo je među njima i došljaka slabijega socijalnog statusa i nižega staleškog položaja, običnih pučana, distriktualaca i pripadnika marginaliziranih slojeva društva, poput primjerice, nekog Ratka pok. Šimuna iz Šibenika, Staša, pok. Alegretija iz Dubrovnika ili neke Rade, supruge Martina pok. Nikole iz Rovinja.⁶⁰ U Veneciji se 1471. g. spominje i izvjesni Stipan iz Splita koji je služio kao veslač na jednoj mletačkoj galiji, baš kao i jedan *Schiavone* iz Mletačke Albanije, izvjesni Damjan iz Budve.⁶¹ Izdvajanjem serija takvih podataka s osobnim imenima, podrijetlima i pravnim položajem pojedinih došljaka te statističkom obradom navedenih podataka omogućili bi sagledavanje šire slike mletačkoga društva u srednjem vijeku i rekonstruiranje razine uključenosti useljenika s istočnojadranske obale u društveni i ekonomski kontekst nove sredine. Stoga, navedeni podatci nužno zahtijevaju više pozornosti hrvatskih historičara.

***

U dosadašnjem tekstu predstavljen je dio mletačkoga arhivskog fonda *Cancelleria inferiore. Notai* s uputom na dostignuća novije talijanske historiografije u proučavanju srednjovjekovne notarske građe. Umjesto zaključka mogu se istaknuti daljnje mogućnosti istraživanja diplomatskoga materijala privatno-pravne provenijencije koje se mogu ostvariti sinergijom talijanske i hrvatske historiografije. Obje su strane, naime, već uvelike doprinijele sustavnome

---

Čoralić, »Oporuke dalmatinskih patricija u Mlecima (15.-18. stoljeće).«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 17 (1999): 85.

⁵⁹ ASV, CI. N, b. 7/2A, ff. 68r-68v, b. 7/2B, f. 2r-2v, b. 7/2C, ff. 8r, 38r-38v.

⁶⁰ ASV, CI. N, b. 7/2C, ff. 9r, 11v, 28r.

⁶¹ *Quaderno di bordo di Giovanni Manzini*: 5.

istraživanju navedene građe izdavanjem zbirke notarskih dokumenata u kojima su memorirane pravne radnje onodobnoga stanovništva Mletačke Republike. Već istaknuta serija *Fonti per la storia di Venezia, Sezione III – Archivi notari-li* sustavno objavljuje spise mletačkih notara, a u izdavanju javnobilježničkih izvora ne zaostaje ni hrvatska historiografija.⁶² Podatci sadržani u navedenim spisima trajan su podsjetnik na nekadašnju povezanost Venecije i njezinoga *Stato da Mar*, stoga se i u historiografskim istraživanjima ne mogu proučavati zasebno. Tako su generacije mlađih povjesničara danas usmjerene na međunarodnu suradnju u istraživanju notarskih vrela kojima se rekonstruira suživot republičkoga centra i njegovoga prekomorskog posjeda. Uz to, danas postoji i nekoliko internetskih sučelja u kojima su prikupljeni dragocjeni podatci o pojedinim mletačkim službama i službenicima (među njima i notarima) koji su djelovali na *Stato da Mar*.⁶³

S druge strane, suvremenoj historiografiji još uvijek nedostaje komparativni pregled isprava mletačkoga i dalmatinskoga notarijata koji bi sustavno prikazao diplomatsku strukturu javnobilježničkih dokumenata sastavljenih u Veneciji i onih na *Stato da Mar*. Bilo bi zanimljivo vidjeti njihovu (ne)podudarnost u vanjskim i/ili unutarnjim karakteristikama, napose u jeziku i stilu sačuvanih notarskih instrumenata, te upotpuniti postojeća saznanja o nastanku, razvoju i djelovanju ustanove notarijata. Stoga, ovaj tekst može poslužiti da se potaknu nova istraživanja diplomatskoga materijala kojim se danas raspolaže, kao i njegovo daljnje objavljivanje.

⁶² Detaljan popis vidi u: T. Andrić, »Prilog metodologiji istraživanja obrtničke svakodnevice.«: 2, bilj. 6. Neka novija izdanja odnose se i na početno razdoblje mletačke uprave u Dalmaciji. Vidi npr.: Šibenski bilježnici: *Bonmatej iz Verone (1449. – 1451.)*, prir. Ante Birin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Zadar: Državni arhiv u Zadru – Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, 2016.; Šibenski bilježnici: *Juraj de Dominicis (1469. – 1470.)*, prir. Ante Birin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Zadar: Državni arhiv u Zadru – Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, 2018; *Inventari fonda veličajne općine zadarske Državnog arhiva u Zadru godine 1385. – 1493.*, sv. 2, prir. Robert Leljak. Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2019.

⁶³ Vidi npr. <https://www.statodamar.it/index.php> te <http://topos.s11.novenaweb.info/hr/baza-podataka/>.

PRILOZI:

Fotografija 1: Znak notara Orneto Danielle iz Aviana (1437.) (ASV, CI. N, b. 7/4).

Fotografija 2: Znak notara Paolo Agostino di Isidoro iz Tassarola (1438.) (ASV, CI. N, b. 7/5).

Fotografija 3: Filigran s likom leoparda (ASV, CI. N, b. 7/2C, ff. 50v-54r).

Fotografija 4: Filigran s geometrijskim motivima (ASV, CI. N, b. 23/1, stražnja korica).

NEOBJAVLJENI IZVORI:

Archivio di Stato di Venezia, Cancelleria Inferiore. Notai. b. 7/1-14; b. 23/1-10; b. 54/1-2.

OBJAVLJENI IZVORI:

Codice diplomatico veneziano (secc. IX-XIII), ur. Luigi Lanfranchi, Venezia: Archivio di stato si Venezia, 1940-1984.

Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII, ur. Raimondo Morozzo della Rocca i Antonino Lombardo, Roma: izdavač 1940.

I Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille, vol. I i II, ur. Roberto Cessi, Padova: Gregoriana editrice, 1942.

Imhaus, Bruneilde, *Le minoranze orientali a Venezia (1300-1510)*. Venezia: Il Veltro, 1997.

Inventari fonda veličajne općine zadarske Državnog arhiva u Zadru godine 1385. – 1493., sv. 2, prir. Robert Leljak. Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2019.

Quaderno di bordo di Giovanni Manzini, prete-notaio e cancelliere (1471-1484), [Fonti per la storia di Venezia, III – Archivi notarili], ur. Lucia Greco. Venezia: Il comitato editore, 1997.

Šibenski bilježnici: Bonmatej iz Verone (1449. – 1451.), prir. Ante Birin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Zadar: Državni arhiv u Zadru – Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, 2016.

Šibenski bilježnici: Juraj de Dominicis (1469. – 1470.), prir. Ante Birin. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Zadar: Državni arhiv u Zadru – Šibenik: Državni arhiv u Šibeniku, 2018.

LITERATURA:

Amelotti, Mario, Costamagna, Giorgio, *Alle origini del notariato italiano*. Milano: Giuffrè, 1995.

Ančić, Mladen, »Splitski i zadarski kaptol kao 'vjerodostojna mjesta'.«, *Fontes* 11 (2005): str. 11–77.

Ančić, Mladen, *Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2001.

Andrić, Tonija, »Prilog metodologiji istraživanja obrtničke svakodnevce: primjer Splita u kasnom srednjem vijeku.«, u: *Zbornik radova s prve medievističke radionice u Rijeci*, ur. Kosana Jovanović, Suzana Miljan. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2014., str. 31–54.

Andrić, Tonija, *Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*. Zagreb – Split: Hrvatski institut za povijest – Filozofski fakultet u Splitu: 2018.

Andrić, Tonija, Birin, Ante, »The Middle-Class Entrepreneurial Elite in Šibenik and Split (15th Century).«, *Povijesni prilozi* 56 (2019): 110–130.

Arbel, Benjamin, »Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period.«, in: *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric R. Dursteler. Leiden, Boston: Brill, 2013: 125–253.

Balceni occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo = Der westliche Balkan, der Adria- und Venedig (13.-18. Jahrhundert), eds. Gherardo Ortalli, Oliver Jens Schmitt. Wien: 2009.

Barbieri, Ezio, *Notariato e documento notarile a Pavia (secoli XI-XIV)*. Firenze: La Nuova Italia, 1990.

Bartoli Langel, Attilio, »Documentazione e notariato.«, *Storia di Venezia* (1992): https://www.treccani.it/enciclopedia/documentazione-e-notariato_%28Storia-di-Venezia%29 (pristupljeno 7. 7. 2023.).

Bartoli Langel, Attilio, »Una differenza. Notai veneziani, notai genovesi.«: in: *Notai, scrivere documenti nell'Italia medievale*. Roma: Viella, 2006.

Bartoli Langel, Attilio, *Notai. Scrivere documenti nell'Italia medievale*. Roma: Viella, 2006.

Benvenuti, Angelo de, *Fortificazioni venete in Dalmazia*. Venezia: Scuola dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, 2006.

Benyovsky, Irena, »Prilog metodologiji istraživanja srednjovjekovnog urbanizma: primjer trogirске baze podataka.«, u: *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa Istarski povijesni biennale*, sv. 1, ur. Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić, Poreč - Pula - Pazin: Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv u Pazinu, 2005: 241–253.

Benyovsky Latin, Irena, »Eastern Adriatic Cities and their Role in Venetian (Long-distance) Commercial Activities During the 13th and the First Half of the 14th Century – an Overview.« *Rewiev of Croatian History* 18 (2022): 31–59.

Berengo, Marino, »Lo studio degli atti notarili dal XIV al XVI secolo.«, in: *Fonti medioevali e problematica storiografica. Atti del Congresso internazionale tenuto in occasione del 90° Anniversario della fondazione dell'Istituto Storico Italiano 1883-1973, Roma 22-27 ottobre 1973* (Vol. 1). Roma: Relazioni, 1976: 149–172.

Bettarini, Francesco »L'Adriatico come punto di incontro tra differenti culture giuridiche: il caso dei notai della cancelleria ragusea in età umanistica«, *Medioevo Adriatico* 2 (2008): 33–54.

Bettarini, Francesco, »Notaries-chancellors in Late Medieval Dubrovnik.«, *Italian Review of Legal History* 7 (2021): 692–693.

Calabi, Donatella, »Città ed edilizia pubblica nel dominio veneziano da mare: modelli, signifi cato civile, linguaggio architettonico.«, in: *D'une ville à l'autre. Structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIIIe-XVIe siècle)*, eds. Elisabeth Crouzet-Pavan, Jean-Pierre Babelon et al. Rome: École Française de Rome, 1986: 813–843.

Cammarosano, Paolo, »Attività pubblica e attività per committenza privata dei notai (secoli XIII e XIV).«, in: *Notariato e medievistica. Per i cento anni di Studi e ricerche di diplomatica comunale di Pietro Torelli. Atti 734 Paolo Cammarosano delle giornate di studi (Mantova, Accademia Nazionale Virgiliana, 2-3 dicembre 2011)*, eds. Isabella Lazzarini, Giuseppe Gardoni. Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 2013: 185–194.

Cammarosano, Paolo, »I notai nella cultura medievale italiana.«, *Italian Review of Legal History* 7 (2021): 719–736.

Cessi, Roberto, *La repubblica di Venezia e il problema adriatico*. Naples: Edizioni scientifiche italiane, 1953.

Costamagna, Giorgio, *Il notaio a Genova tra prestigio e potere*. Milano: Giuffrè, 1995.

Crouzet-Pavan, Elizabeth, »Strangers in the City? The Paradoxes of Communitarianism in Fifteenth-Century Venice.«, in: *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic. Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700-1453*, ed. Magdalena Skoblar, Cambridge: Cambridge University Press, 2021: 365–384.

Čoralić, Lovorka, *Barani u Mlecima. Povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*. Zagreb: Dom i svijet, 2006.

Čoralić, Lovorka, »Iseljenici s otoka Brača i hrvatska bratovština Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima.«, *Kulturna baština* 32 (2004): 75–92.

Čoralić, Lovorka, *Kraljica mora s lagunarnih sprudova. Povijest Mletačke Republike*. Samobor: Meridijani, 2004.

Lovorka Čoralić, »Oporuke dalmatinskih patricija u Mlecima (15.-18. stoljeće).«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 17 (1999): 85–109.

Čoralić, Lovorka, Šibenčani u Mlecima. Šibenik: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, 2003.

Čoralić, Lovorka, »U okrilju Privredre – Mletačka Republika i hrvatski Jadran.« *Povijesni prilozi* 37 (2009): 11–41.

Čoralić, Lovorka, *Venecija. Kraljica mora s lagunarnih sprudova*. Samobor: Meridijani, 2004.

Da Mosto, Andrea, *L'archivio di Stato di Venezia*, sv. 1. Rim: Biblioteca d'arte editrice, Palzzo Ricci-Roma-Piazza Ricci, 1937.

Documentazione e notariato a Venezia nell'età ducale, ur. Federica Parcianello. Padova: Imprimitur, 2012.

Fabijanec, Sabine Florence, »Društvena i kulturna uloga zadarskog trgovca.« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 22 (2004): 55–120.

Fedalto, Giorgio, »Le minoranze straniere a Venezia tra politica e legislazione.«, in: *Venezia centro di mediazione fra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi. Atti del II convegno internazionale di storia della civiltà veneziana, Venezia 3-6 ottobre 1973, I*, eds. Hans Georg Beck, Manousos Manoussacas, Agostino Pertusi. Florence: Olschki, 1977: 143–162.

Federici, Vincenzo, *La scrittura delle cancellerie Italiane dal secolo XII al XVII*. Roma: Botega d'Erasmus 1964.

Gestrin, Ferdo, »Migracije iz Dalmacije v Italijo v 15. in 16. stoletju.« *Zgodovinski časopis* 30 (1976): 269–277.

Giuseppe Scharf, Gian Paolo, »Notariato milanese e notariato aretino medievali a confronto (secoli XIII-XIV).«, *Italian Review of Legal History* 7 (2021): 677–689.

Goldstein, Ivo, Grgin, Borislav, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*. Zagreb: Novi liber, 2008.

Grbavac, Branka, »Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana.«, *Acta Histriae*, 16/4 (2008): 503–526.

Grbavac, Branka, »Notarska služba i komunalno zakonodavstvo – notari u statutima Raba, Zadra, Šibenika, Splita i Trogira«, u: *Sacerdotes, iudices, notarii...: posrednici među društvenim skupinama. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 2. istarski biennale*, sv. 2, gl. ur. Neven Budak, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Zavičajni muzej Poreštine, Pula – Poreč, 2007: 53–76.

Grbavac, Branka, »Oporuka i inventar splitskog notara Jakova pok. Ubentina de Pugliensibus iz Piacenze. Prilog proučavanju splitskog notarijata.«, *Acta Histirae* 21 (2013): 75–92.

Grbavac, Branka, »Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između formula i prakse.«, *Acta Histirae* 19 (2011): 394–397.

Grbavac, Branka, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća* (doktorska disertacija u rukopisu). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.

Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi liber, 2001: 251–252. Raukar, Tomislav, »O izvorima i historiografiji za povijest Zadra u 15. stoljeću.«, *Historijski zbornik* 31-32 (1978-1979): 281–306.

Gulin, Ante, »Javna vjera pristava/bukarija i javnog notarijata u Splitskom statutu iz 1312. godine.«, u: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa međunarodnoga znanstvenog skupa održanog od 24. rujna do 25. rujna 2012. godine u Splitu*, ur. Željko Radić, Marko Trogrlić, Massimo Meccarelli i Ludwig Steindorff, Split: Književni krug, 2015: 375–398.

Herkov, Zlatko, *Naše stare mjere i utezi. Uvod u teoriju povijesne metrologije i njezina praktična primjena pri proučavanju naše gospodarske povijesti*. Zagreb: Školska knjiga, 1973.

Il Commonwealth Veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità, ed. Gherardo Ortalli, Oliver J. Schmitt, Ermanno Orlando. Venice: Istituto Veneto di Scienze Lettere e Arti, 2015.

Il notaio e la città. Essere notaio. I tempi e i luoghi (secc. XII-XV). Atti del Convegno di studi storici (Genova, 9-10 novembre 2007), ur. Vito Piergiovanni. Milano: Giuffrè, 2009.

Ivetic, Egidio, »I Croati a Venezia. Alcuni studi recenti«, *Studi veneziani* 46 (2003): 15–30.

Janeković Römer, Zdenka, »Ser Micouillus Petri, draparius, civis Iadre – život kao znak vremena.« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2014): 45–68.

Kapitanović, Vicko, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*. Split: Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, 2012.

Krekić, Bariša, »Venezia e l'Adriatico.«, in: *Storia di Venezia. La formazione dello Stato* Patrizio 3, eds. Girolamo Cracco, Giorgio Arnaldi, Alberto Tenenti. Roma: Istituto per la Enciclopedia Italiana, 1996: 51–85

Kunčić, Meri, »Obrtnici, umjetnici i zdravstveni djelatnici u kasnosrednjovjekovnoj rapskoj komuni.«, u: *Rapski zbornik II*, ur. Josip Andrić, Robert Lončarić, Rab: Matica hrvatska, Ogranak u Rabu, 2012: 77–126.

Kunčić, Meri, Ladić, Zoran, »Društvena i gospodarska slika splitske komune u 14. stoljeću na temelju analize bilježničkih spisa.«, u: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice. Zbornik radova sa međunarodnoga znanstvenog skupa održanog od 24. rujna do 25. rujna 2012. godine u Splitu*, ur. Željko Radić, Marko Troglić, Massimo Meccarelli i Ludwig Steindorff, Split: Književni krug, 2015: 399–446.

La città italiana e i luoghi degli stranieri. XIV-XVIII secolo, ed. Donatella Calabi, Paola Lanaro. Rome, Bari: Laterza, 1998.

Lombardo, Maria Luisa, *Il notaio romano tra sovranità pontificia e autonomia comunale (secoli XIV-XVI)*. Milano: Giuffrè, 2012.

Malcolm, Noel, *Bosna. Kratka povijest*. Sarajevo: Biblioteka Memorija, 2011.

Marco, Elena di, »Il notariato della Republica di Venezia e nella montagna carnica durante l'età moderna.« *Ce fastu? Rivista della Società filologica Friulana "Grazadio I. Ascoli"* LXXIX/2 (2003): 227–260.

Margetić, Lujo, »O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 4/1 (1973): 5–79.

Miller, Suzanne M., *Venice in the East Adriatic: Experiences and Experiments in Colonial Rule in Dalmatia and Istria (C. 1150-1358)*, PhD dissertation, Stanford University, 2007.

Mueller, R. C., »Aspects of Venetian Sovereignty in Medieval and Renaissance Dalmatia.«, in: *Quattrocento Adriatico. Fifteenth-Century Art of the Adriatic*, ed. Charles Dempsey. Roma Bologna: Nuova Alfa 1996: 29–57

Notai, miracoli e culto dei santi. Pubblicità e autenticazione del sacro tra XII e XV secolo. Atti del Seminario internazionale (Roma, 5-7 dicembre 2002), ur. Raimondo Michetti, Milano: Giuffrè, 2004.

»Notariorum itinera.« *Notai liguri del basso Medio evo tra routine, mobilità e specializzazioni*, ur. Valentina Ruzzin, Genova: Società ligura di storia patria: 2018.

Novak, Grga, *Povijest Splita, sv. I*. Split: Književni krug, 1978.

Novosel, Filip, »Služba javnog bilježništva u Dalmaciji za vrijeme mletačke uprave – primjer javnih bilježnika Zadra iz sredine 17. stoljeća.«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 63 (2021): 171–120.

O'Connell, Monique, »Individuals, Families, and the State in Early Modern Empires: the Case of the Venetian Stato da Mar.« *Zgodovinski časopis* 67/1-2 (2013): 8–27.

Orlando, Ermanno. *Altre Venezie: il dogado veneziano nei secoli XIII e XIV (giurisdizione, territorio, giustizia e amministrazione)*. Venice: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2008.

Orlando, Ermanno, »Dalmatians and Slavs in Venice during the Late Middle Ages. Between Integration and Assimilation.«, in: *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. The City and Newcomers*, eds. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020: 283–296.

Orlando, Ermanno, *Migrazioni mediterranee. Migranti, minoranze e matrimoni a Venezia nel basso medioevo*. Bologna: Il mulino, 2014.

Pagnin, Beniamino, *Il documento privato veneziano – Il formulario*, Padova: Tip. L. Melchiori, 1950.

Pedani, Maria Pia, *Veneta auctoritate notarius. Storia del notariato veneziano (1514-1797)*. Milano: Giuffrè, 1996. *Rolandino e l'ars notaria da Bologna all'Europa. Atti del Convegno internazionale di studi storici sulla figura e l'opera di Rolandino (Bologna, 9-10 ottobre 2000)*, ur. Giorgio Tamba. Milano: Giuffrè, 2002.

Pederin, Ivan, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*. Dubrovnik: Časopis Dubrovnik, 1990.

Pešorda Vardić, Zrinka, *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*. Dubrovnik – Zagreb: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku – Hrvatski institut za povijest, 2012.

Piergiorganni, Vito, *Corsari e riscatti dei captivi. Garanzia notarile tra le due sponde del Mediterraneo. Atti del Convegno di studi storici (Marsala, 4 ottobre 2008)*. Milano: Giuffrè, 2010.

Pilo, Giuseppe Maria, *Per trecentosettantasette anni. La gloria di Venezia nelle testimonianze artistiche della Dalmazia*, Edizioni della Laguna: 2000.

Prijatelj Pavičić, Ivana, *Schiavoni. Umjetnici, nacija, ideologija*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2018.

Raukar, Tomislav, »Komunalna društva u Dalmaciji u 15. i prvoj polovici 16. stoljeća.«, *Historijski zbornik* 35 (1982): 43–118

Raukar, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.

Raukar, Tomislav, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*. Split: Književni krug, 2007.

Tomislav Raukar, *Zadar u 15. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1977.

Ravančić, Gordan, »Kvantifikacija svakodnevice – primjer dubrovačkih krčmi.«, *Povijesni prilozi* 39 (2010): 11–21.

Ravid, Benjamin, »Venice and it's Minorities.«, in: *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric R. Dursteler. Leiden, Boston: Brill, 2013: 449–486.

Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo, prir. Antun Cvitanić. Split: Književni krug, 1998.

Stipišić, Jakov, »Razvoj splitske notarske kancelarije«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 1 (1954): 111–123.

Stipišić, Jakov, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi. Latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*. Zagreb: Školska knjiga, 1991.

Studio bolognese e formazione del notariato. Convegno organizzato dal Consiglio notarile di Bologna (Bologna, 6 maggio 1989). Milano: Giuffrè, 1992.

Šanjek, Franjo, *Osnove latinske paleografije hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996.

Šufflay, Milan pl., *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskoga notarijata od 11. do 15. stoljeća*. Zagreb: Nakladnik Darko Sagrak, 2000.

Šunjić, Marko, *Dalmacija u 15. stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost, 1967.

Tenenti, Alberto, »The Sense of Space and Time in the Venetian World of the Fifteenth and Sixteenth Centuries.«, in: *Renaissance Venice*, ed. John R. Hale. London: Rowman and Littlefield, 1973: 17–46

Vale, Giovanni, *Republic of Venice*. Zagreb: Paper boat stories, 2021.

Venezia e Dalmazia, eds. Uwe Israel, Oliver J. Schmitt. Roma-Venezia: Viella, 2013.

Vivo, Filippo de, »Historical Justifications of Venetian Power in the Adriatic.« *Journal of the History of Ideas* 64/2 (2003): 159–176.

Zabbia, Marino, »Circolazione di persone e diffusione di modelli in ambito notarile (secoli XIII e XIV)«, u: *Cultura cittadina e documentazione. Formazione e circolazione di modelli*, ur. Anna Laura Trombetti Budriesi, Bologna: CLUEB, str. 33–39.

Zabbia, Marino, »Cronaca e mondo notarile.«, in: *Cronache volgari in Italia. Atti della VI settimana di studi medievali (Roma, 13-15 maggio 2015)*, ur. Giampaolo Francesconi e Massimo Miglio. Roma: Istituto storico italiano per il Medio evo, 2017: 271–284.

Zabbia, Marino, »Notai e modelli documentari: note per la storia della lunga fortuna di una soluzione efficace.«, file:///C:/Users/korisnik/Downloads/Notai_e_modelli_documentari_note_per_la.pdf (pristupljeno 10. 7. 2023.).

Zabbia, Marino, »Notariato e memoria storica. Le scritture storiografiche notarili nelle città dell'Italia settentrionale (secc. XII-XIV)«, in: *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* XCVII (1991): 75–122.

Zannini, Andrea, *Venezia città aperta. Gli stranieri e la Serenissima, XIV-XVIII sec.* Venice: Marcianum Press, 2009.

Summary

Venetian archival fund *Cancelleria inferiore*. *Notai* as a source for the research of economic and social history of the Eastern Adriatic Middle Ages

The text provides an overview of selected archival documents of legal private origin that are kept in the Venice State Archive (*Archivio di Stato di Venezia*), in the archival fund *Cancelleria inferiore*. *Notai*. From the beginning of the 15th century Venice and its *Stato da Mar* territories on the East Adriatic coast were closely related considering administrative, legal, social and economic system. The Venetian notarial office daily produced a huge amount of legal private documents that recorded a numerous cases of private and business cooperation between the inhabitants of the Republic of Venice. The surviving data from the venetian notarial office today are valuable historical sources for researching various aspects of social reality, private life and business activities of both, the residents of the city of Venice and its *Stato da Mar* territories.

MLADENKO DOMAZET

BRATOVŠTINE U KAŠTEL LUKŠIĆU OD 16. STOLJEĆA DO SUVREMENOGA DOBA

UDK: 272-784(497.583)“15/20“

Primljeno: 2. 10. 2023.

Prihvaćeno: 8. 1. 2024.

Izvorni znanstveni rad

Mladenko Domazet

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

domazet@ffst.hr

U radu se obrađuje djelovanje bratovština u Kaštel Lukšiću od 16. stoljeća do suvremene doba, odnosno njihovo postojanje u različitim povijesnim razdobljima. Ponajprije se bratovštine sagledavaju u tome kaštelanskom naselju za mletačke vlasti u Dalmaciji, zatim njihovo ukidanje za francuske uprave, ponovno obnavljanje za druge austrijske vladavine i djelovanje u međuraću. Također, problematizira se diskontinuitet i kontinuitet na primjeru Bratovštine sv. Ivana na Birnju koja se održala sve do danas. Članak je nastao uglavnom na temelju arhivske građe Nadbiskupskoga arhiva u Splitu, Župnoga arhiva u Kaštel Lukšiću i spisā u posjedu Bratovštine sv. Ivana u Kaštel Lukšiću.

Ključne riječi: Kaštel Lukšić, bratovštine, Velika skula, vizitacije, pravilnici, mletačko razdoblje, Bratovština sv. Ivana Krstitelja na Birnju, 19. i 20 stoljeće

UVOD

U dosadašnjoj se historiografiji tek usputno istraživalo djelovanje bratovština u Kaštel Lukšiću, zapravo osim rada Ante Burića »Bratovština sv. Ante Padovanskog u Kaštel Lukšiću«, nema radova koji su zasebno obrađivali lukšićke bratovštine.¹ Vjeko Omašić u svojem kapitalnome djelu *Kaštela od prapovijesti do početka 20. stoljeća I i II* iznosi podatke za kaštelanske bratovštine, uključujući njihov pojedinačni spomen s pripadajućim izvorima, ali bez značajnijega osvrt

¹ Ante Burić, »Bratovština sv. Ante Padovanskog u Kaštel Lukšiću.« *Croatica Christiana periodica* Vol. 30 No. 58 (2006): 105–115.

na lukšićke bratovštine.² Ustvari, on najizravnije obrađuje lukšićke bratovštine u radu »Pobuna Lukšićana protiv talijanske obitelji Micheli-Vitturi 1897.«, u kojemu razjašnjava značaj glavne bratovštine, Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo (Velike skule) u navedenim događajima.³ Nadalje, rad se Mladena Domazeta »Kaštelanske bratovštine od XVI. do XIX. stoljeća« također neznatno dotiče bratovština u Kaštel Lukšiću (izuzev taksativnoga navođenja lukšićkih bratovština te Velike skule, koja 1714. g. ne prijavljuje sastanak bratima mletačkim vlastima).⁴ Pored toga, nezaobilazan je rad Ivanice Grgantov »Crkvene bratovštine« koji nema znanstvene pretenzije i obuhvaća kratki osvrt na četiri lukšićke bratovštine, odnosno prenosi zapise iz bratimskih knjiga koje su se čuvale kod bratima kao i podatke koji su se prenijeli usmenom predajom.⁵

Posebnu vrijednost ima rad Frane Bege »Valierova vizitacija Kaštelima« kao i njegovi prijevodi vizitacija Jordana Paxa, Antuna Kačića, Didaka Manole, Josipa Godeassija i Marka Kalogjere koji su pohranjeni u njegovim spisima u Nadbiskupskome arhivu u Splitu. Istodobno, Župni arhiv u Kaštel Lukšiću ostaje nezaobilazan za buduća istraživanja lukšićkih bratovština s obzirom na to da je još uvijek neistražen. U Nadbiskupskome arhivu u Splitu, osim uredovnih spisa u korespondenciji između župe Kaštel Lukšić i Ordinarijata, pohranjeni su zapisnici sa skupština Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo (uz pravilnik iz 1890. g.) kao i pravilnici Bratovštine Sv. Sakramenta iz 1855. g. te Bratovštine sv. Ante Padovanskoga u prijepisu iz 1928. godine. Naposljetku, u posjedu Bratovštine sv. Ivana na Birnju nalaze se dvije rukopisne knjige: *Knjiga iskaza doprinositelja (dohodaka) za gradnju Crkve Sv. Ivana Krstitelja na istoričkom (brdu Birnju) u Kaštel Lukšiću od lipnja 1946. pa napried i Uručbeni zapisnik (Prihodi i rashodi Bratovštine sv. Ivana) od 1852. do 1990. g.* i razni dokumenti, popisi bratima, zapisnici, ugovori, računi i statut Bratovštine iz druge polovine 20. stoljeća. Stoga, rad se usredotočuje na Bratovštinu sv. Ivana na Birnju, koja je imala najduži diskontinuitet nakon njezinoga ukidanja za francuske uprave

² Vjeko Omašić, *Kaštela od prapovijesti do početka 20. stoljeća I i II*. Kaštela: Muzej grada Kaštela – »Bijači« društvo za očuvanje kulturne i prirodne baštine Kaštela, 2001.

³ Vjeko Omašić, »Pobuna Lukšićana protiv talijanske obitelji Micheli-Vitturi 1897.«, u: *Dva stoljeća obrazovanja školstva i kulture u Lukšiću i Kaštelima / Miljenko i Dobrila*, ur. Neven Bućan. Kaštel Lukšić, 1985: 82–89.

⁴ Mladen Domazet, »Kaštelanske bratovštine od XVI. do XIX. stoljeća.« *Croatia christiana periodica* Vol. 18 No. 34 (1994): 99–116.

⁵ Ivanica Grgantov, »Crkvene bratovštine.«, u: *Pet stoljeća župe Kaštel Lukšić 1482.-1982.*, ur. Neven Bućan. Kaštel Lukšić, 1982: 116–119.

(1811. g.) s obzirom na to da se obnovila tek 1935. godine i djeluje u kontinuitetu do danas.⁶

BRATOVŠTINE U KAŠTEL LUKŠIĆU

Prve poznate bratovštine u Kaštel Lukšiću pretežito djeluju uz župnu crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije, koju su 1530. godine dali sagraditi braća Nikola i Jerolim Vitturi. Među njima djeluje i Bratovština sv. Ivana koja je utemeljena uz istoimenu srednjovjekovnu crkvu ostroških didića na Birnju.⁷ Ustvari, stanovništvo potkozjačkoga naselja Ostroga zbog osmanlijske opasnosti krajem 15. i početkom 16. stoljeća seli se u novopodignuto, odnosno utvrđeno naselje na obali uz kaštel obitelji Vitturi. Župna je crkva podignuta sa sjeverne strane, tj. izvan utvrđenih gabarita naselja, a nad njom je patronatsko pravo imala obitelj Vitturi.⁸ No, zbog dugotrajnih se ratnih okolnosti u vizitacijama često navodi tadašnje siromaštvo žitelja navedenoga naselja. Stoga, uređivanje će se unutrašnjosti crkve protegnuti na 16. i 17. stoljeće, zapravo oltare podižu seljani uglavnom okupljeni u bratovštine. Paralelno s tim, održavaju se crkve od starine na Kozjaku (sv. Lovre i sv. Ivana), u čemu će ključni biti upravo bratovštine i beneficij sv. Ivana.⁹

⁶ Mladenko Domazet, »Dimenzije dugoga trajanja crkve sv. Ivana na Birnju u Kaštel Lukšiću (1276.-2020.).« *Croatia christiana periodica* Vol. 45 No. 88 (2021): 1–19.

⁷ V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti I*: 85–98, 166–167. Patronatsko su pravo nad župnom crkvom imali Vitturijevi, a nad crkvom sv. Ivana na Birnju potomci ostroških didića na temelju beneficija. Pored toga, potomci su se utemeljitelja redovito okupljali na svetkovinu Glavosjeka sv. Ivana Krstitelja na Birnju. Bratovština sv. Lovre podigla je vlastiti oltar u župnoj crkvi i ujedno se brinula za crkvu na Balavanu (polukružni brijeg na padinama Kozjaka). Prvi poznati spomen crkve sv. Lovre potječe iz 1226. g. u *Historia Salonitana* splitskoga arhiđakona Tome. Bratovština sv. Ivana nije imala svoj oltar u staroj župnoj crkvi, odnosno utemeljena je izravno uz crkvu sv. Ivana na Birnju, čiji prvi poznati spomen potječe iz 1276. g. u notarskome spisu trogirске komune. Tonči Burić, »Sv. Lovre – Balavan.« *Starohrvatska prosvjeta* Vol. III, No. 27 (2000): 29–54.

⁸ Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije sagrađena je u renesansno-gotičkome stilu, a na njoj se vidi razlika između donjih i gornjih vanjskih zidova, što upućuje da se gradila više godina. Na pročelju se nalazi natpis: »HIER(ONIMO) E NICOLO VICTURI FRADELI FECENO QUESTA OPERA AL ONOR DELLA GLORIOSA VERZINE MARIA E PER LOR DEVOTION VILLICI MDXXX AP(RILI) X«. Prijevod: Jerolim i Nikola Vitturi braća izgradili su crkvu na čast slavne Djevice Marije seljacima za njihovu pobožnost 1530. 10. travnja. V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti I*: 166–167. Deša Diana, »Crkva Gospina Uznesenja u Kaštel Lukšiću i okviri antependija njenih oltara.« *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* Vol. 20 No. 1 (1975): 135–155.

⁹ Frane Bego, »Valierova vizitacija Kaštelima.« *Kaštelanski zbornik* 3 (1993): 70–72. Vizitacije Jordana Paxa, 22. V. 1631., 2. V. 1641. g., T br. 10 (NAS). Vizitaciju je preveo don Frane Bego,

Prvi spomen bratovština u Kaštel Lukšiću nalazi se u apostolskoj vizitaciji veronskoga biskupa Augustina Valiera iz 1579. godine u kojoj se navodi »da se Bratovština pravilno vodi«, ali ne navodi se bratovština na koju se komentar odnosi. Nadalje, u vizitaciji se ističe loše stanje župne crkve (iako je prošlo tek 39 godina od njezinoga podizanja) i napominje se da će se možda srušiti, odnosno da je »seljani i bratimi« namjeravaju ponovo sagraditi u veličanstvenome obliku.¹⁰ Može se pretpostaviti da se to odnosi na Bratovštinu Blažene Djevice Marije uznesene na nebo, čiji titular nosi veliki oltar (koji je bio podignut za Valierove vizitacije). Ta je bratovština tradicionalno u Kaštel Lukšiću bila glavna bratovština, tj. Velika skula u koju su bili učlanjeni starješine obitelji, a kao takva, imala je velik ugled i utjecaj u mjestu.¹¹

Vizitacije trogirskoga biskupa Jordana Paxa donose nove podatke o bratovštinama u Kaštel Lukšiću. Tako vizitacija iz 22. svibnja 1631. spominje bratovštinu koja se brine o crkvi sv. Lovre na Balavanu dok onâ iz 2. svibnja 1641. podrobnije opisuje Bratovštinu sv. Ivana na Birnju.¹² Istodobno biskup ističe »veliko siromaštvo naroda, crkvenih uprava i bratovština koje ne mogu nabaviti niti najpotrebnije stvari za opremu oltara u crkvi, popravak crkvenog ruha ili kakvu drugu potrebstinu«. ¹³ To ponajbolje upućuje na tadašnji povijesni kontekst: učestali

---

Spisi don Frane Bege, Kaštel Lukšić, NAS (dalje: SFB, KL, NAS). Nema dosad saznanja iz povijesnih vrela, ali vjerojatno su neke bratovštine (primjerice Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo ili Bratovština sv. Lovre) djelovale još u potkozjačkome Ostrogu, a nakon seobe stanovništva nastavile sa svojim djelovanjem u novopodignutom naselju uz obalu.

¹⁰ Isto.

¹¹ F. Bego, »Valierova vizitacija«: 70–72. Valierova vizitacija navodi da su u crkvi podignuta tek dva oltara: glavni i jedan bočni. Podizanje nove crkve nije bilo moguće zbog tadašnje neizvjesnosti i ratnoga okruženja, pogotovo nakon Ciparskoga rata 1573. godine kada je granica s Osmanlijama povučena sljemenom Kozjaka i prekinuta kopnena komunikacija sa Splitom osmanlijskim osvajanjem Solina. Napadi na kaštelanska naselja bili su česti tada i potrajali su sve do Kandijskoga rata sredinom 17. stoljeća. V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti I*: 213–224. Doseljenici u kaštelanskim naseljima postajali bi ravnopravni starosjediocima tek kad su njihove kućne starješine primljene u glavnu seosku bratovštinu, tj. Veliku skulu. M. Domazet, »Kaštelanske bratovštine«: 117.

¹² Vizitacija Jordana Paxa 2. V. 1641. g., T br. 10 (NAS). Prijevod don Frane Bego, (SFB, KL, NAS).

¹³ Vizitacija Jordana Paxa 1. V. 1640. g., T br. 10 (NAS). Prijevod don Frane Bego, (SFB, KL, NAS). Pojedini oltari još uvijek nisu bili posve opremljeni, uređeni i posvećeni, primjerice oltar Blažene Djevice Marije od Ružarija, oltar Blažene Djevice Marije (Gospe od Milosti), oltar sv. Jurja i oltar sv. Roka (3. 5. 1643.). Zapravo biskup navodi kako je samo glavni oltar posvećen i potpuno uređen dok se na ostalima rijetko služi sv. misa (30. 4. 1645.).

osmanlijski napadi na kaštelanska naselja, stradavanje stanovništva, pljačkanja i pustošenje polja, uopće egzistencijalna neizvjesnost. To se stanje održalo do izbijanja Kandijskoga rata (1645. – 1669.), kada je pomicanjem granice otklonjena izravna osmanlijska opasnost za kaštelanska naselja.¹⁴ Neposredno nakon toga, 1692. godine, ustanovljena je Bratovština sv. Ante Padovanskoga u Kaštel Lukšiću koja je dobila »indulgenciju od pape Inocenta XII.«, odnosno »potpuni oprost za one koji se učlane u ovu bratovštinu pod uvjetom da se ispovjede, pokaju i pričeste«. Zanimljivo je da je gaštald Bratovštine sv. Ante obilazio selo i prosio milodare za Bratovštinu te da su bratimi svakoga trećeg utorka u mjesecu slavili sv. misu za duše u čistilištu. Pored toga, bratimi sv. Ante posjedovali su tunike te u njima ispraćali preminule bratime na sprovodima i sudjelovali u mjesnim procesijama i blagdanima.¹⁵

Fotografija 1: Stara župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije iz 1530. godine

¹⁴ Vjeko Omašić, *Mletačko-tursko razgraničenje na trogirskom području nakon Ciparskog i Kandijskog rata i njegove posljedice*. Trogir: Muzej grada Trogira, 1971: 7–34.

¹⁵ A. Burić, »Bratovština sv. Ante Padovanskog«: 105–115. Sačuvana Matrikula Bratovštine sv. Ante Padovanskog u Kaštel Lukšiću datira se u 1692. godinu, podijeljena je u 30 poglavlja, traži uredan kršćanski život bratima i uzajmnu potporu članova. Uprava Bratovštine (župan, gaštaldi i sudci) birala se na godišnjoj skupštini Bratovštine, pazilo se na međusobne odnose bratima i sankcionirao se svaki oblik verbalnoga ili fizičkoga nasilja. Također, značajan je podatak da je to bratovština u koju su se mogli učlaniti muškarci (bratimi) kao i žene (sestrime), što je predviđeno matrikulom.

Prestankom osmanlijske ugroze primjetan je materijalni napredak Kaštel Lukšića i širenje naselja izvan dotadašnjih obrambenih zidina. Napredak se očituje i u dovršenju interijera župne crkve. Vizitacija Antuna Kačića koja se datira 2. studenoga 1726. zatekla je šest oltara u crkvi (glavni oltar Uznesenja Blažene Djevice Marije te pet bočnih: Gospe od Ružarija, Blažene Djevice Marije od Milosrđa, sv. Ante Padovanskog, sv. Roka i sv. Jurja), a navodi se da su »opremljeni svim potrebitim stvarima«. Uz to, ističe Petra Saraina kao župana Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo, čiji bratimi »među vjernicima skupljaju milostinju za ovu crkvu«. Vizitacija također spominje Bratovštinu sv. Lovre, odnosno njezine bratime koji su pripremali »klak i kamen« za gradnju veće apside crkve na Balavanu. Pritom je istaknuto kako isti bratimi skrbe za crkvu sv. Lovre i kako ne posjeduju ni jednu zemlju. U istoj vizitaciji biskup Kačić također ističe kako bratimi (nije navedeno koje bratovštine) »posjeduju neki vinograd kojega sami obrađuju«. ¹⁶ Sljedeća vizitacija trogirskoga biskupa Didaka Manole 1760. godine vidno proširuje saznanja o bratovštinama jer ih navodi sedam u Kaštel Lukšiću: Blažene Marije uznesene na nebo (Velike Gospe) koja je imala 100 bratima, zatim Presvetog Ružarija s 23 bratima, sv. Ante s 27 bratima, sv. Lovre s 27 bratima, sv. Roka s 26 bratima, sv. Jure sa 17 bratima i sv. Ivana Krstitelja s 33 bratima. Spominje godišnju pristojbu i druge milodare za Bratovštinu koje su prikupljali u vinu, žitu, ulju, smokvama i mastu čime su ukrašavali oltare i priređivali zajedničke ručkove. Nadalje, navodi se da bratimi sv. Ante i Velike Gospe plaćaju mise za članove obitelji Girardini i Kazucini. ¹⁷

¹⁶ Vizitacija Antuna Kačića 2. 11. 1726., T br. 32 (NAS). Prijevod don Frane Bego, (SFB, KL, NAS). Župana se Bratovštine Uznesenja Blažene Djevice Marije na nebo Petra Saraina pitalo o župniku i njegovome životu u mjestu 7. 7. 1723., T br. 32 (NAS).

¹⁷ Vizitacija Didaka Manole 1760. g., T br. 47 (NAS). Prijevod don Frane Bego, (SFB, KL, NAS). Primjetno je da se Bratovština sv. Ante nije isticala većim članstvom iako je papa Inocent III. dao potpuni oprost pod određenim uvjetima za bratime i sestrime. Veleposjednik i trgovac Jerolim Gerardini cijeli svoj imetak ostavio je Kaštel Lukšiću, a Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo (Velika skula) raspolagala je njegovom ostavštinom i naplatom preostalih dugova, koju su namijenili za izgradnju nove župne crkve. Frane Bego, »O sakralnim lokalitetima na kaštelanskom području i Kaštel Lukšiću.«, u: *Pet stoljeća župe 1482.-1982.*, ur. Neven Bučan. Kaštel Lukšić, 1982: 26–41. Tihana Škorić, »Popis imovine Jerolima Gerardinija« (1667.-1739. g.).« *Kaštelanski zbornik* 9 (2011): 219–239. Vidi: Davor Gazde, »Konzervatorska načela u praksi: primjer ormara iz Kaštel Lukšića.« *Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 10 (2019): 97–112. Za obitelj Kazucini ne postoji za sada nikakva poveznica, štoviše, Vjeko Omašić uopće je ne navodi u svojem indeksu prezimena.

Fotografija 2: Katastarski plan Kaštel Lukšića iz 1831. godine s označenim sakralnim objektima (starom i novom župnom crkvom), kaštelom Vitturi i bratskom kućom, koji su uz pripadajuće crkve na Kozjaku, ključne odrednice prostornoga koncepta unutar zadane teme.

Razvidno je iz toga da se na čelu bratovštine nalazio župan kojega se biralo na godišnjim skupštinama i da se među bratovštinama ističe glavna: Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo koja je brojila 100 bratima i to kada je Kaštel Lukšić imao 120 obitelji i oko 800 stanovnika. Od sedam navedenih bratovština, navodi se da je samo onâ sv. Ante imala pisana pravila i to još u mletačkome razdoblju, a bratovštine Sv. Sakramenta i Blažene Djevice Marije uznesene na nebo dobile su pisana pravila za druge austrijske vladavine te sv. Ivana na Birnju u međuraću. Preminule bratime ispraćali su upaljenim svijećama i pokapali na groblju oko župne crkve.

Bratovštine su njegovale pobožno-karitativni karakter među svojim članstvom, od bratima se zahtijevalo da autentično žive svoje kršćanstvo (a ne »smutljivim životom«), odnosno da izbjegavaju pijanstvo, karte, psovke, blud i kletve i da se ispovijedaju i pričešćuju. Posebno se pazilo na njihovu nazočnost na blagdane i pripadajuće procesije, a morali su sudjelovati »sarcem gorucšim i uvgani gliubavgliu«, kako piše u Statutu Bratovštine Sv. Sakramenta. Jednako se pazilo na međuljudske odnose među bratimima. Pravilnik Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo zahtijeva da bratimi trebaju »gojiti ljubav naspram iskrnjemu

svome« dok Statut Bratovštine Sv. Sakramenta zahtijeva da bratimi izbjegavaju uvrede (tj. »da nijedan bratim neima uvriditi drugoga s bestimam, ili s pogardnim ricima«), a fizički se sukob bratima radikalno sankcionira:

»(...) da je Bratim udario Bratima s rukom, ili oruzjem, ili po koji drugi nacin, imachise ti, takovi izaghnati iz broja ove Brachie, i pomarsiti gnegovo ime nek visce nexive u ovoj naschoj Matrikuli, i damu se ima brezati kakono dabi bijo martav«.

Bratovštine također njeguju međusobnu solidarnost, posebice u smrtnim slučajevima. Pravilnik Bratovštine sv. Ante predviđa da Bratovština vlastitim sredstvima dovozi i pokapa bratime koji umru izvan Kaštela u Kaštel Lukšiću. Isto tako, navedena je Bratovština također sprovodila siromašne i uboge mještane. Naposljetku, skrbilo se o opsluživanju bratimskih pravilnika, odnosno svako se njihovo kršenje novčano kažnjavalo, a ekstremne prekršitelje isključivalo iz bratovštine.¹⁸ Pored toga, dvije su bratovštine u Kaštel Lukšiću, sv. Ante i Presvetoga Ružarija obdarene oprostima za svoje članove. Nije poznato koji je papa dao indulgenciju bratimima Presvetoga Ružarija te je li bio potpuni ili djelomični oprost. S obzirom na to da se povećavao broj stanovnika u 18. stoljeću, počela se pri kraju mletačke vlasti (1776. g.) graditi nova župna crkva (s istim Gospinim titularom) na Vitturijevu zemljištu, a nastavila se graditi za prve austrijske vlasti (1797. – 1806.).¹⁹ Međutim, bratovštine ustaljeno djeluju do uspostave francuske uprave (1806. – 1813.) kada ih državne vlasti ukidaju, a njihovu imovinu konfisciraju. Vjerojatno su tada ukinute sve bratovštine u Kaštel Lukšiću s obzirom na to da među njima nije bilo bratovštine Duše od Purgatorija ili Presvetoga Sakramenta, a koje su bile izuzete od ukidanja, odnosno ukinute su sve bratovštine koje nisu poučavale i karitativno djelovale.²⁰ No, nova se župna crkva intenzivno gradila za francuske uprave (1806. – 1813.) te je konačno dovršena za druge austrijske vlasti (1814. – 1918.), uključujući i njezin

---

¹⁸ Namjere bratovština obuhvaćene su pravilnicima iz različitih razdoblja, Bratovštine sv. Ante iz 1692., Bratovštine sv. Sakramenta iz 1855. i Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo iz 1890., Bratovštine Kaštel Lukšić 51.4.2. (NAS).

¹⁹ Vjeko Omašić, »Povijesni razvoj sela Ostroga i 500 godina Kaštel Lukšića.«, u: *Pet stoljeća župe 1482.-1982.*, ur. Neven Bučan. Kaštel Lukšić, 1982: 87–102.

²⁰ Vjeko Omašić, *Kaštela od prapovijesti do početka 20. stoljeća II*. Kaštela, 2001: 616–617.

interijer.²¹ Naravno, crkve su se i dalje uzdržavale milostinjom puka, kako se već navodi u vizitaciji biskupa Josipa Godeassija 1843. godine.²²

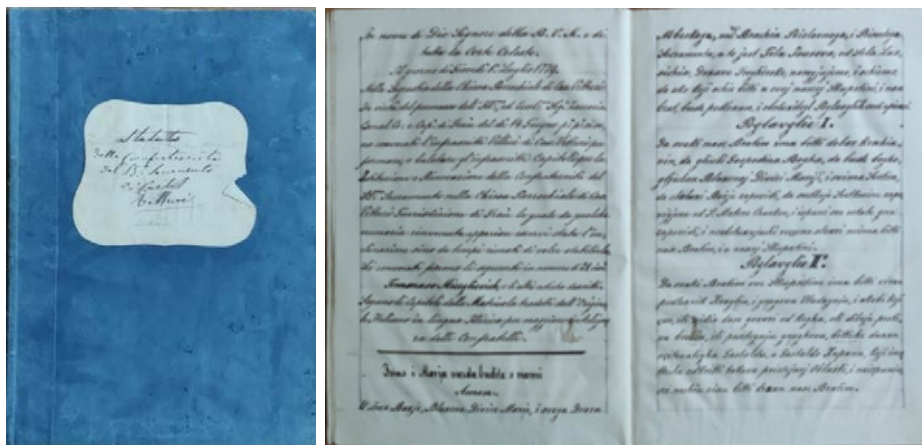
Tijekom druge austrijske vladavine obnovljene su ponovo bratovštine u Kaštel Lukšiću, a navodi ih biskup Marko Kalogjera u svojoj vizitaciji koja se datira 24. lipnja 1868. godine: Bratovština sv. Ante Padovanskoga, Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo te novoutemeljena Bratovština Presvetoga Sakramenta.²³ Također, obnovljena je i Bratovština Presvetoga Ružarija, koja 1887. godine, za upravljanja dominikanca o. Anđela Marija Miškova, progresivno raste sa 156 na 769 članova. Ustvari, zapisat će taj požrtvovni župni upravitelj: »Svi su se seljani zaljubili u sv. Ružarij i sad nema kuće u selu u kojoj se svake večeri ono ne moli i svak se htide slavnoj bratovštini pridružiti.«²⁴

²¹ Isto, 907. Mladenko Domazet, Josip Lasić, »Mikrohistorija - Kaštelanska naselja u vrtlogu promjena i suprotstavljanja francuskoj upravi.«, u: *Dalmacija za francuske uprave 1806.-1813.*, ur. Marko Trogrlić i Josip Vrandečić. Split, 2011: 395–409. Tadašnji se župnici don Alojzije Macanović i don Stipan Dragošević nisu sukobljavali s francuskom upravom, a u župi su boravili od 1807. do 1815. godine, dakle kada se najintenzivnije radilo na crkvi, koju je završio don Josip Škarica 1817. godine. Nakon toga se desetljećima opremao interijer novoizgrađene župne crkve.

²² Vizitacija biskupa Josipa Godeassija 2. i 3. VI. 1843. g., I/336 (NAS). Prijevod don Frane Bego, (SFB, KL, NAS). Imovina ukinutih bratovština 1843. g. podijeljena je carskom naredbom na tri dijela. Jedan je dio pripao Crkvi, drugi dio školama, a treći je dio podijeljen siromašnim obiteljima (V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti II*: 648.).

²³ Vizitacija biskupa Marka Kalogjera od 24. VI. 1868., S - 336/III. Antuna Kačića od 7. XI. 1726. godine, T br. 32 (NAS). Prijevod don Frane Bego, (SFB, KL, NAS). Za Bratovštinu Blažene Djevice Marije uznesene na nebo navodi se da ima prihod od 210 fiorina, mnoge zavjetne darove i druge dragocene predmete.

²⁴ I. Grgantov, »Crkvene bratovštine«: 116–119. Dominikanac o. Anđeo Marijo Miškov upravljao je župom Kaštel Lukšića od rujna 1887. do siječnja 1888. godine, Frane Bego, *Svećenici Kaštela od XV. do XXI. Stoljeća*. Kaštela, 2003: 178; V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti II*: 903. U dokumentu iz 1891. godine spominje se Bratovština od Milosrđa, koja je po istome izvoru već ustanovljena u Kaštel Lukšiću. S obzirom na to da je to izoliran podatak bez pripadajućega konteksta, odgovor se treba tražiti u budućim istraživanjima. Spis 9. 12. 1891., br. 27778 (NAS).

Fotografija 3 i 3a: Naslovnica Statuta i prvoga poglavlja (Pravilnika, Matrikule) Bratovštine sv. Sakramenta u Kaštel Lukšiću iz 1855. g.

Ipak, Lukšićani su sve teže podnosili patronat obitelji Michieli-Vitturi nad župnom crkvom. Navedeni su se odnosi dugotrajno temeljili na povlasticama, stoga su bili egzistencijalni i nadasve kompleksni. Ponajprije, to su bili plemići i veleposjednici naspram težaka koji su obrađivali njihovu zemlju pod kolonatskim ugovorom. S druge, pak, strane, to su bili ukliješteni odnosi jer su tijekom ranonovovjekovlja sudjelovali u protuosmanlijskim ratovima. No, braća Radoš i Šimun Micheli Vitturi nisu samo veleposjednici u 19. stoljeću, nego i trgovci groždem i vinom (koje su otkupljivali od lukšićkih težaka) te općinski sindaci. Istodobno, bili su autonomaši, no njih će Lukšićani politički poraziti na općinskim izborima 1865. godine.²⁵ Međutim, kulminacija tih odnosa počinje smrću kontese Anđele Michieli Vitturi 4. srpnja 1897. godine jer je glavna mjesna bratovština, Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo (Velika skula), odbila iskazati pogrebne počasti pokojnici (tj. nazočnost bratima pod svojim stijegom i brećanje zvonima) ako obitelj ne plati 200 kruna.²⁶ Ustvari,

²⁵ Marina Novak, »Plemićka obitelj Michieli Vitturi u Kaštel Lukšiću.« *Kaštelanski Zbornik* 6 (1999): 95–111. »Lukšićani su smatrali ovakvo postavljanje za župnika nezakonitim činom (...), pa su pokrenuli spor pred Kotarskim sudom i crkvenim vlastima protiv braće Vitturi.« Zapravo, Lukšić je ostao jedino kaštelansko naselje u kojemu je plemićka obitelj, tj. Micheli Vitturi, predlagala župnika (V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti II*: 687–694, 844–845; Neven Bućan, »Općina Kaštel Lukšić ponarodena 1865.«, u: *Dva stoljeća obrazovanja školstva i kulture u Lukšiću i Kaštelima / Miljenko i Dobrila*, ur. Neven Bućan. Kaštel Lukšić, 1985: 68). Prvi načelnik ponarodene općine bio je liječnik dr. Josip Omašić.

²⁶ V. Omašić, »Pobuna Lukšićana«: 82–89.

u Pravilniku Bratovštine (čl. 25) piše »da će Upraviteljstvo odmjeriti pristojbe srazmjerno imućstvu dotičnika«. ²⁷ To je tada predstavljalo veliku novčanu svotu, ako se usporedi s tadašnjom mjesečnom plaćom mornara koja je iznosila oko 60 kruna (ovisno o brodu). ²⁸ Glavari Velike skule polazili su od toga da Vitturijevi nisu bili nikada članovi bratovštine. Time su napetosti oko sprovođa između Vitturijevih i glavara Bratovštine postale nepremostive s obzirom na to da nitko nije popuštao. Mladić Jozo Biliškov Remetin skinuo je preko noći klepce sa svih zvona, izuzev maloga zvona. Naravno, vidljiva je ironija u tome postupku: najimućnijoj obitelji u mjestu (donedavnim gospodarima mjesta) zvonilo je malo zvono koje je inače zvonilo za siromahe i nečlanove bratovštine. Slijedom navedenih događaja počela je žandarska represija stanovništva Kaštel Lukšića: brojna uhićenja sa zatvorskim kaznama, zatvaranje lukšićke župne crkve četrdeset dana i ustoličenje don Mate Biočića za župnika Kaštel Lukšića 17. listopada 1897., ali gotovo bez nazočnosti Lukšićana u crkvi. Isto tako, Općina Kaštel Lukšić napisala je žalbu koju je potpisalo više od 150 kućnih starješina. Situacija je toliko eskalirala da se narod udaljio od Crkve, štoviše, prestali su se okupljati i u bratovštinama sve dok ih don Luka Grgić nije pozvao da se ponovno vrate u svoje bratovštine. ²⁹ Župnik don Mate Biočić 8. listopada 1898. godine izvještava biskupa da bratimi Sv. Sakramenta već godinu ne sudjeluju u procesijama u kojima po starome običaju nose ombrelu, nebnicu (baldakin) i kadionik, i to na Veliki Petak, Božji dan, Sv. Antu, Veliku Gospu, Ime Marijino i Sv. Fabijana i Sebastijana. Također, navodi kako na Veliki Petak nisu izmjenice obavljali počasnu stražu u tunikama pred Isusovim grobom (kako je bilo uobičajeno). Stoga, župnik zaključuje da bratimi ne obavljaju svoje zadaće u Crkvi i da su »prouzrokovane mnoge smutnje i neredi u ovom puku«, odnosno da je »nesnosno stanje u Kaštel Lukšiću«. ³⁰ Naposljetku, višestoljetni patronat Vitturijevih nad župnom crkvom u Kaštel Lukšiću završio je 1919. godine, kada je nekoliko dječaka iznijelo iz župne crkve »veliko klečalo sa podnožjem i

²⁷ Pravilnik Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo 1890. g., Bratovštine Kaštel Lukšić 51.4.2. (NAS).

²⁸ Mladen Domazet, *Stari Grad na Hvaru – Otočni grad na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Stari Grad, 2011: 55; V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti II*: 804.

²⁹ V. Omašić, »Pobuna Lukšićana«: 82–89.

³⁰ Uredovni spisi 4. X. 1898., br. 104 (NAS).

sjedalom« koji su pripadali obitelji Michieli Vitturi te ih zapalili pred njihovim kaštelom.³¹

U međuraću lukšićke bratovštine nastavljaju djelovati u župnoj zajednici. Štoviše, Bratovština sv. Ružarija još uvijek bilježi progresivni rast, stoga će za župnika don Frane Ivasovića dvadesetih godina 20. stoljeća imati 1039 bratima/sestrima.³² Istodobno, Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo zadržava status glavne bratovštine (čiji su članovi Upraviteljstva paralelno delegirani u mjesno Crkvinarstvo), a ona ujedno skrbi za uzdržavanje župne crkve (»(...) koju njihovi predji sa žuljevim ruku svojih sagrađiše«).³³ Skupština Bratovštine održavala se u nekadašnjoj bratskoj kući na Brcu u Kaštel Lukšiću i počinjala bi molitvom za preminule bratime. Članom Bratovštine mogao je postati svaki »muškarac starog plemena Lukšićkog, koji je rimokatoličkog ispovijedanja i izgledna je ponašanja a kućnim je starješinom«,³⁴ no na Izvanrednoj skupštini u lipnju 1934. odlučeno je da se u Bratovštinu može primiti došljaka »koji je dobar kršćanin, katolik i bezprikorna ponašanja, ako stanuje u Kaštel Lukšiću (30) propisanih godina«. ³⁵ Pravilnik Bratovštine predviđa da članom može postati i

---

³¹ Uredovni spisi 9. VI. 1919., br. 61 (ŽAKL). Župnik don Kažimir Fulgosi izvještava biskupa da su odrasli mirno gledali navedeni čin i da ih nitko nije u tome »zlodjelu« spriječio. Župnik je sa crkvinarima također uputio obitelji *Michieli Vitturi svoje »kajanje« zbog toga »bogumrskog i sablažnjivog djela« koje je izvedeno u njihovoj odsutnosti i neznanju*. Na temelju su tužbe Vitturijevih u novouspostavljenome Kraljevstvu SHS vlasti kaznile zatvorom Ivu Vuletina, Ćirila Mlikotina, Mirka Bašića, Jozu Burića, Franu Ćipina, Ivana Omašića pok. Ivana, Nikolu Šitina i Božu Tomaša, zbog paljenja klupe (V. Omašić, »Pobuna Lukšićana«: 82–89.).

³² I. Grgantov, »Crkvene bratovštine«: 118.

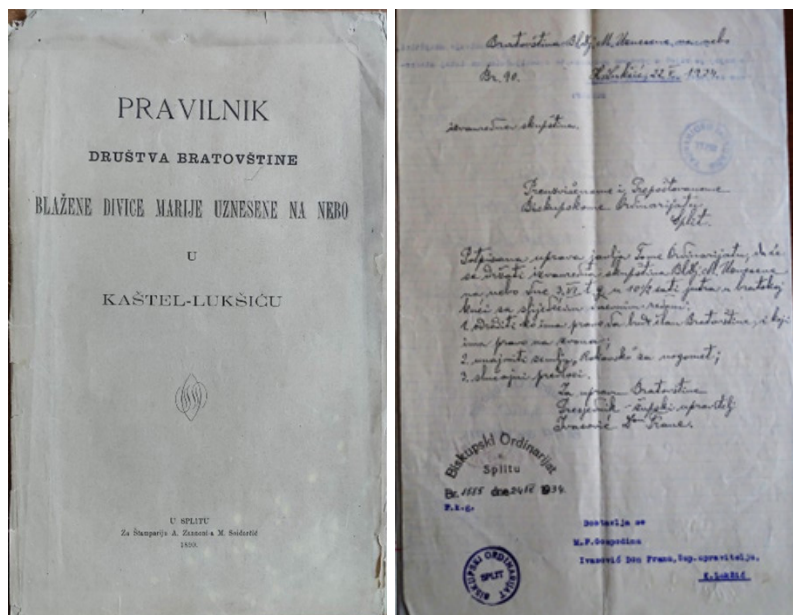
³³ Uredovni spisi 13. IX. 1892., br. 54 (NAS).

³⁴ Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo svake treće godine bira na skupštini Upraviteljstvo koje se sastojalo od župana, potpredsjednika, blagajnika, dvojice odbornika i tajnika. Upraviteljstvu je bio pridružen župnik. Sve su funkcije bile volunteerske, osim tajnika koji je primao novčanu naknadu. Članovi Upraviteljstva nisu smjeli biti u srodstvu do trećega koljena. Bratska kuća nalazila se na Brcu u Kaštel Lukšiću sa zapadne strane kaštela Vitturi, što je činilo nekadašnju privatnu kuću Mije Savina, koju je Bratovština dobila darovštinom u svoje vlasništvo. U njoj je 1946. godine otvorena općinska pučka škola, a istovremeno se njome koristila Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo za svoje sastanke (vjerojatno i ostale seoske bratovštine). Bratska je kuća srušena 1947. godine zbog širenja mjesnoga trga (Pravilnik Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo, Bratovštine Kaštel Lukšić, 51.4.2. NAS; V. Omašić, »Pobuna Lukšićana«: 89.).

³⁵ Prijepis Izvanredne skupštine Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo 3. VI. 1934., br. 1712 (NAS).

udovica preminuloga bratima, ali samo ako ostane udovica.³⁶ Član koji istupi iz Bratovštine i ponovo se želi učlaniti, mora platiti globe 500 dinara (dok je godišnja članarina iznosila 15 dinara).³⁷ Svaki je novi član morao prije učlanjenja u Bratovštinu klečati pred Gospinom slikom te izmoliti Oče naš, Zdravo Kraljice i molitvu: »O moja gospodjo i pridraga majko, od danas vas ti se posvećujem i darivam, primi me za Tvoga sina, te me svedjerno brani i čuvaj da ništa ne učinim, što se protivi božanskom nauku Tvoga sina Isusa.«³⁸

Fotografija 4 i 4a: Pravilnik Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo u Kaštel Lukšiću (tiskan u zasebnoj knjižici 1890. godine radi lakše distribucije među bratimima) i Obavijest Biskupskome ordinarijatu da će Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo održati izvanrednu skupštinu 3. lipnja 1934. g.

³⁶ *Pravilnik Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo, Bratovštine Kaštel Lukšić, 51.4.2. (NAS).* Pojašnjeno je na Izvanrednoj skupštini 25. IV. 1931. g., br. 1743 (NAS): »žena pok. bratima ima samo za sebe, ako uđe u bratovštinu, a ostali članovi nemaju nikakva prava, osim ako nema muškarca u kući.«

³⁷ *Prijepis zapisnika Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo, Uredovni spisi 25. IV. 1931., br. 1743 (NAS).*

³⁸ *Pravilnik Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo, NAS, Bratovštine Kaštel Lukšić, 51.4.2. (NAS).*

Bratovština je posebno razradila problematiku zvonjenja zvona (preminulim župljanima) i to tako da prioritet imaju preminuli bratimi kao i njihove žene, kojima zvone sva četiri zvona. Ostali su bratimi bili dužni nazočiti njihovome sprovodu.³⁹

Na redovitim i izvanrednim skupštinama Bratovštine osiguravalo se pojedinačno iskazivanje mišljenja i stavova bratima. Svaki je bratim mogao predložiti svoj prijedlog i zahtijevati da se glasa za prijedlog. Župan nije mogao prekinuti rasprave bez pristanka većine nazočnih bratima, što je ponajbolje oslikavalo pluralizam u Bratovštini. To su bile temeljne intencije Pravilnika, tj. uzajamno poštovanje te izbjegavanje neurednoga ponašanja, remećenja unutrašnjega reda bratovštine i sramoćenja vlastitoga imena. Međutim, evidentne su vrlo žustre rasprave na skupštinama među bratimima, primjerice kada su Bratovštinu tražili najam zemlje »Rokovsko« za igranje nogometa, u zapisniku se piše o starijim bratimima koji su bili protiv toga dok su mlađi bili u manjini, zalažući se za najam. Prilikom glasovanja prevladali su stariji bratimi, a tijekom cijele rasprave, bilježi zapisnik, »(...) nastade velika buka i galama, tako da nije mogao uspostaviti mir za duže vremena (...) ali, bez ikakvog incidenta.«⁴⁰ Isto tako, evidentna su mimoilaženja župnika i Bratovštine o opravdanosti rashoda Bratovštine, korištenju crkvenoga gaja, župnikovim troškovima i pritužbi na pojedine članove Upraviteljstva Bratovštine, za koje se smatralo da su komunisti. Štoviše, župnik don Petar Grgantov navodi da pojedinci u crkvi vrijeđaju Boga.⁴¹ Istodobno, kao glavna bratovština u mjestu 1931. godine odlučuje da se u župnu

---

³⁹ Uredovni spisi Izvanredne skupštine Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo 3. VI. 1934., br. 1712. (NAS): »Svakome članu obitelji bratima, koji je navršio 16 godina života ima se zvoniti u tri manja zvona, svakome članu obitelji bratima, koji je navršio 7 godina života pa do navršene 16 godine ima se zvoniti u dva manja zvona, svakome članu obitelji bratima, koji nije navršio 7 godina života, ima se zvoniti jedno najmanje zvono, svaki član obitelji bratima, koji ima pravo da bude bratim, ako ne živi u zajednici sa obitelji člana bratima, nema pravo na zvona, ni udata kći, ni svaki drugi došljak, i ako živi u zajednici sa obitelji bratima. Nema pravo na zvona ni onaj član obitelji bratima, i ako živi u zajednici sa njegovom obitelji, ali koji se doselio u njegovu obitelj, tako da se smatraju i po naravnome zakonu kao dvije obitelji, koje su razdijeljene bilo privatno, bilo sudbeno. Svaki sin oca, koji je bratim, ako nije odijeljen od njega, i ako ne živi s njime u zajednici, jedino on ima pravo na dva manja zvona, ali nema prava njegova obitelj.« Oni koji nisu pripadali Bratovštini plaćali su za veliko zvono 400 din., staro srednje 250 din., za podsrednje 200 din. i za najmanje 150 dinara.

⁴⁰ Prijepis Izvanredne skupštine Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo, 15. VII. 1928., br. 2724 i 3. VI. 1934., br. 1712 (NAS).

⁴¹ Uredovni spisi 4. III. 1938., br. 28 (NAS).

crkvu uvede električna rasvjeta.⁴² Također, pazilo se na vjerski život bratima. Na skupštini Bratovštine 15. srpnja 1928. godine raspravljalo se o pričesti bratima na Veliku Gospu, s obzirom na to da ih se veći broj nije pričestio te godine.⁴³

Zadnja obnovljena bratovština bila je Bratovština sv. Ivana na Birnju, koja je ponovo ustanovljena 1935. godine, a o kojoj će se više pisati u daljnjemu tekstu.⁴⁴ Bratovština Sv. Sakramenta obavljala je uredno svoje dužnosti u župnoj crkvi, također posjedujući nekretnine u mjestu.⁴⁵ Do danas su se održale tek dvije bratovštine: sv. Ivana na Birnju i sv. Ante Padovanskoga, koje su ujedno zastupljene u župnim svetkovinama i blagdanima tijekom liturgijske godine.⁴⁶

Fotografija 5: Sprovod bratima pedesetih godina 20. stoljeća u Kaštel Lukšiću: još uvijek se ispraćalo pokojnike u bratimskim tunikama. (preuzeto iz Pet stoljeća župe Kaštel Lukšić 1482.-1982., Kaštel Lukšić: Župski ured, 1982., str. 126).

⁴² Uredovni spisi 21. V. 1931., br. 1743 (NAS).

⁴³ Prijepis Izvanredne skupštine Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo, 15. VII. 1928., br. 2724 (NAS). Među nekretninama glavne seoske bratovštine navodi se bratska kuća, zemlje »Rokovsko« i »Boruče«. Bratovština je također odlučivala o sječi drva u crkvenome gaju. Uredovni spisi 8. I. 1936., br. 8 (NAS).

⁴⁴ I. Grgantov, »Crkvene bratovštine«: 118.

⁴⁵ Uredovni spisi 22. VII. 1938., br. 131 (NAS).

⁴⁶ A. Burić, »Bratovština sv. Ante Padovanskog«: 109.

BRATOVŠTINA SV. IVANA KRSTITELJA NA BIRNJU

Prvi spomen Bratovštine sv. Ivana Krstitelja u Kaštel Lukšiću nalazi se u vizitaciji trogirskoga biskupa Jordana Paxa koja se datira 2. svibnja 1641. U tome se povijesnom izvoru eksplicitno piše o bratovštini laika (*Sodalitas laicorum*) koja je utemeljena uz crkvu sv. Ivana na Birnju. Također, razabire se širi kontekst njezinoga tadašnjeg djelovanja. Naime, vizitator navodi da bratimi brinu o crkvi sv. Ivana u kojoj se na svečeve svetkovine služi sv. misa, s napomenom da tada dođe veliko mnoštvo naroda iz grada, trogirске biskupije i okolnih mjesta. Iz vizitacije se ujedno može zaključiti da crkva sv. Ivana (i dalje) postoji kao beneficij, stoga je u biskupovoj pratnji bio i upravitelj beneficija don Mate Margitić. Prilikom biskupove vizitacije crkve sv. Ivana služila se ponajprije sv. misa dok u izvješću piše da je biskup naložio da se proširi oltarni kamen i nabave drveni križ i svijećnjaci (sa zabilješkom kako se na Biranj običavaju popeti svećenici i služiti sv. misu, i to unatoč blizini granice s Osmanlijama). Na kraju, slijedio je biskupov blagoslov polja, kada je nakon Velikih litanija molio Božju pomoć da se uzdrže plodovi vinograda, maslina i ostalih stabala, odnosno da bi postali zreli. Znakovita je zabilješka u navedenoj vizitaciji da je biskup bio zatečen pogledom s Birnja (633 m) i da je požalio što nije ranije došao vizitirati crkvu, nego je subdelegirao druge da obave vizitaciju.⁴⁷ Međutim, taj biskupov posjet sv. Ivanu (i to s oružanom pratnjom) dogodio se uoči izbijanja Kandijskoga rata, a čiji je kasniji ratni ishod definitivno otklonio neposrednu osmanlijsku opasnost Kaštelima. To je bila prekretnica jer započinje život u mirnodopskim uvjetima u kaštelanskim naseljima od druge polovine 17. stoljeća.⁴⁸

---

⁴⁷ Vizitacija Jordana Paxa 2. V. 1641. g., T. br. 10 (NAS). Prijevod don Frane Bego, (SFB, KL, NAS). Crkvu sv. Ivana na Birnju sagradili su ostroški didići krajem 12. ili početkom 13. stoljeća. »Sagradivši je vlastitim financijskim sredstvima i donirajući joj dvanaest zemalja s jedne i druge strane Kozjaka, stvorili su time posjed beneficija od čijih se prihoda dugoročno uzdržavao pleban sv. Ivana na Birnju. Shodno tome, utemeljitelji preuzimaju skrbništvo nad crkvom i njezinim održavanjem, kao i povlasticu biranja klerika/upravitelja beneficija. (...) Naravno, zajednička skrb za crkvu sv. Ivana Krstitelja na Birnju jačala je njihovo kolektivno pamćenje i svijest o povezanosti juspatrona za koje se uvriježio skupni naziv didići« (M. Domazet, »Dimenzije dugoga trajanja« 1–19). Povijesni izvori upravitelja Beneficija sv. Ivana nazivaju pleban, nadarbenik ili rektor.

⁴⁸ Isto; V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti I*: 270–278. Završetkom Ciparskoga rata utvrđena je granica za ovo područje prema Osmanlijama, i to od Trećanice prema grebenu Kozjaka, a potom se nastavlja uglavnom sljemenom brda do Crljenih stijena gdje se spuštala na istočnu granicu Kaštel Sućurca. Crkva sv. Ivana ostala je u mletačkome teritoriju, ali uz neposrednu granicu s Osmanlijama. (M. Domazet, »Dimenzije dugoga trajanja«: 6–7).

Dakle, utemeljenje Bratovštine sv. Ivana u 17. stoljeću zbilo se dok je još postojao beneficij s pravom juspatrona, kada su potomci utemeljitelja (didići) birali plebana beneficija i okupljali se za svetkovinu Glavosjeka na Birnju. Pleban je na taj dan po starome običaju bio obvezan pozvati sve pristigle didiće nakon misnoga slavlja na zajednički ručak (*didychina*) na Birnju. Historiografija ne raspolaze s popisom bratima osim podatka da ih je 33 bilo učlanjeno u Bratovštinu sv. Ivana u 18. stoljeću, a s druge pak strane vidi se da je znatno veći broj birača (njih 117) u Kaštel Lukšiću koji su kao potomci utemeljitelja beneficija imali pravo sudjelovati u izboru plebana.⁴⁹

Fotografija 6: Crkva sv. Ivana Krstitelja na Birnju.

Valja naglasiti kako Vitturijevi nisu imali nikakvoga upliva u poslove crkve sv. Ivana na Birnju (za razliku od župne crkve u naselju gdje su zadržali pravo patronata). Tim više, okupljanje Lukšićana oko crkve sv. Ivana (pored vjerskoga motiva) nesumnjivo ima svoje korijene u slobodarskome duhu i očuvanju starih tradicija i posjeda poznatih pod imenom Biranjščina. Uostalom, stanovnici su zagorskih sela ometali vlasništvo nad tim posjedima beneficija (sa sjeverne

⁴⁹ Vizitacija Didaka Manole 28. VII. 1760., T. br. 47 (NAS). Prijevod don Frane Bego, (SFB, KL, NAS); V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti I*: 285–286.

strane Kozjaka u Donjoj Vučevici) zbog čega su zabilježeni dugotrajni sukobi koji se protežu u mletačkome i austrijskome razdoblje te u međuraću.⁵⁰

Iz vizitacija je također vidljivo da Bratovština sv. Ivana nije imala pisani pravilnik (matrikulu). Nadalje, bilježi se da su se bratimi u staroj župnoj crkvi okupljali oko oltara Gospe od Milosrđa. Navode se podatci da je Bratovština 1760. godine brojala 33 člana, koji su evidentirali iznos sakupljene milostinje, a također su prikupljali i po jednu mjeru masta i dijelili na Veliki petak svakome bratimu 8-9 boca vina.⁵¹ Bratovština sv. Ivana, analogno ostalim bratovštinama, pomagala je bolesnima, brinula se o ukupu preminuloga bratima kao i plaćanju misa zadušnica za njihove duše. Bratovština također kupuje vosak za oblikovanje voštanica u crkvi. Prema vizitaciji biskupa Didaka Manole koja se datira 1760. g. bratimi brinu o svim potrebstinama za crkvu sv. Ivana, a upravitelj beneficija brine za služenje sv. misa i čašćenje ručkom pristiglih svećenika na dan Glavosjeka sv. Ivana Krstitelja.⁵²

UKIDANJE BRATOVŠTINE SV. IVANA 1811. GODINE

Tijekom francuske uprave u Dalmaciji (1806. – 1813.) ukinuta je većina bratovština u Dalmaciji, a njihova imovina konfiscirana. Zbog novonastalih okolnosti, navedenu je sudbinu imala i Bratovština sv. Ivana, koja je raspuštena i ukinuta 1811. godine. Zapravo, 2. studenoga 1811. održao se sastanak u župnoj crkvi u Kaštel Lukšiću između povjerenika za državna dobra Pierrea Dupeyrouxa i predsjednika Bratovštine Mihaela Mićeljevića. Utvrđeno je stanje blagajne Bratovštine: prihodi su evidentirani u iznosu od 94 lire i 14 solda, a

---

⁵⁰ Vizitacija Paxa Jordana 2. V. 1641., T. br. 47 (NAS). Prijevod don Frane Bego, (SFB, KL, NAS); M. Domazet, »Dimenzije dugoga trajanja«: 10. Nacrt za novu župnu crkvu u Kaštel Lukšiću naručen je u Veneciji, a 1775. godine sklopljen je ugovor s građevinskim majstorom Gašparom Krševanom iz Šibenika. Godine 1776. obitelj Vitturi poklonila je zemljište za gradnju nove župne crkve, a time stekla pravo patronata (F. Bego, »O sakralnim lokalitetima«: 26–41). Obitelj Rosani bila je među potomcima utemeljitelja koji su navedeni 1680. godine. Oni su imali pravo birati nadarbenika beneficija sv. Ivana. Vjeko Omašić smatra da kaštelanski Rosani (Rušinić) svoje porijeklo imaju u ostroškim didićima navodeći da su Rosani bili među glavarima koji su 1696. godine protestirali jer im je bilo »uskraćeno pravo izbora nadarbenika« beneficija sv. Ivana (V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti I*: 209.).

⁵¹ Vizitacija Didaka Manole 27. i 28. VII. 1760., T. br. 47 (NAS). Prijevod don Frane Bego, (SFB, KL, NAS).

⁵² Ibidem. Svaki bi svećenik za služenu misu na Birnju dobio u novcu 5 libara kao i ručak na brdu. Didak Manola navodi da je upravitelja beneficija ručak koštao 180 libara, kojim je častio okupljene didiće i goste na Birnju.

rashodi u iznosu od 119 lira i 15 solda. Tada je popisao inventar Bratovštine sv. Ivana Krstitelja, a župnik don Jerolim Marislavić obvezao se čuvati sve navedene predmete u inventaru. Među imovinom Bratovštine ističe se drveni oltar u crkvi, na kojemu se nalazila slika sv. Ivana Krstitelja kojoj su pripadale dvije srebrne pozlaćene krune, jedna na glavi sv. Ivana, a druga na glavi sv. Jerolima.⁵³ Dakle, to je bio nekadašnji oltar u crkvi na Birnju koji spominje još biskup Didak Manola 1760. godine. Taj drveni oltar zatekao je i biskup Josip Godeassi 1848., a prethodio je današnjem mramornom oltaru podignutom 1912. godine.⁵⁴ S druge, pak, strane, vjerojatno je Bratovština sv. Ivana prilikom gradnje sadašnje (nove) župne crkve Gospina Uznesenja u Kaštel Lukšiću inicirala podizanje oltara sv. Ivanu Krstitelju (u tome su pogledu bratovštine bile ključne). Međutim, gradnja se nove župne crkve oteгла od 1776. do 1817. godine, s tim da je Bratovština sv. Ivana ukinuta 1811. godine, a da je dinamika opremanja interijera trajala do 1861. (kada je crkva i posvećena). No, takve okolnosti nisu omele podizanje današnjega oltara sv. Ivanu Krstitelju u novoj župnoj crkvi, u prvoj polovini 19. stoljeća. To je nedvojbeno uključivalo tadašnje mogućnosti i ambicije stanovništva Kaštel Lukšića, ali i odnos prema vlastitoj prošlosti s obzirom na to da su njegovali hagiografsko nasljeđe u lokalnim okvirima. Štovanje sv. Ivana Krstitelja imalo je dugu tradiciju u Kaštel Lukšiću. Pjevalo se iz godine

⁵³ Prijevod spisa datiranoga 2. XI. 1811. (korištena fotokopija dokumenta, spisi Bratovštine sv. Ivana na Birnju). Don Jerolim Marislavić navodi se u matičnim knjigama župe kao župni vikar 1811. godine (F. Bego, *Svećenici Kaštela*: 177.). Prihodi od zemalja Beneficija sv. Ivana na Birnju 1808. iznosili su 3070 venecijanskih lira (M. Domazet, J. Lasić, »Mikrohistorija – Kaštelanska naselja«: 397.).

⁵⁴ Vizitacija biskupa Josipa Godeassi 2. i 3. VI. 1843. T. br. 336 (NAS). Prijevod don Frane Bego, (SFB, KL, NAS); M. Domazet, »Dimenzije dugoga trajanja«: 1–19. Ranijim dekretima i odlukama o ukidanju bratovština i načinu provedbe navedenih odluka, primjerice potkralja Eugena iz 20. 8. 1808. ili Dandola iz 16. 12. 1808., pošteđene su jedino bratovština Presvetoga Sakramenta i Duša u čistilištu, a kojih početkom 19. stoljeća nije bilo u Kaštel Lukšiću s takvim titularom. Također, poznat je inventar oltara. U zapisniku se navodi jedan srebrni viseći svijećnjak, tri oltarne table, osam mjedenih svijećnjaka, jedan stolnjak, jedan oltarni mjedeni križ s raspelom od istoga materijala, dva svilena jastuka i dr. Utvrđenim stanjem u samome zapisniku, imovina je bratovština time predana državnoj blagajni. Naime, »čin ukidanja odvijao se tako da su dva predstavnika vlasti zajedno s predsjednikom bratovštine odlazila u crkvu u kojoj je bratovština imala sjedište i ondje sastavljala zapisnik. Najprije su pregledavane knjige prihoda i rashoda i utvrđivano je stanje blagajne, a zatim je popisivan cjelokupni inventar bratovštine...« Duplančić, Arsen, »Splitske bratovštine uoči ukidanja 1811. godine«, u: *Dalmacija za francuske uprave 1806.-1813.*, ur. Marko Troglić i Josip Vrandečić. Split, 2011: 89–91.

u godinu na Birnju iz lecijuna: »A sada puče bogoljubni veseli se veseljem duhovnim, blagdanu sv. Ivana velikog sveca i zaštitnika tvoga.«⁵⁵

Fotografije 7 i 7a: Pročelje nove župne crkve
Uznesenja Blažene Djevice Marije na nebo i oltar sv. Ivana Krstitelja.

Budući da su za francuske uprave u Dalmaciji ukinuti beneficij i Bratovština, skrb za crkvu sv. Ivana na Birnju u drugoj austrijskoj vladavini (1813. – 1918.) preuzima mjesno Crkovinarstvo i Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo, kao glavna bratovština (koja je izdavala novčane priznanice, primjere za vatromet, prijevoz župnika na konju, radove na crkvi sv. Ivana i dr.), a u suradnji sa župnicima.⁵⁶ Zapravo, najviše su tada doprinijeli Crkovinarstvo i župnik don Ivan Matijaca koji su 1887. godine nabavili svečev kip i 1888. godine dogradili crkvu sv. Ivana uz zadržavanje ranijih romaničkih i kasnogotičkih dijelova (koji najizravnije svjedoče o starodrevnosti toga svetišta). Međutim, treba istaknuti da je taj pozamašni graditeljski pothvat proširenja crkve na Kozjaku u 19. stoljeću realiziran koristeći se starim, odnosno »trudnim« putom

⁵⁵ V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti II*: 907. Godine 1885. Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo (kao Velika skula) ima upisanih 160 članova (tj. glavara obitelji, što je bilo svojstveno samo za tu bratovštinu s obzirom na to da se njezinim članom postaje prema tome statusu), Bratovština sv. Ante sa 74 člana (bratima) te novouspostavljena Bratovština Presvetoga Sakramenta s 45 članova (2. 4. 1885./br. 9, Uredovni spisi 1885. ŽAKL). Ne spominje se Bratovština Presvetoga Ružarija za koju se zna, iz prethodnoga dijela članka, da je po članstvu bila najbrojnija lukšićka bratovština.

⁵⁶ Namirnica 21. IX. 1913., 30. VIII. 1913., Račun za oltar sv. Ivana na Birnju 8. IX. 1913., Uredovni spisi 1913. (ŽAKL).

uz Počivale, Katinicu, Bašića tor, Milinovu Dubravu na Grebinu, a potom uz Krunu do crkve sv. Ivana.⁵⁷

OBNOVA BRATOVŠTINE SV. IVANA 1935. GODINE

S vremenom je potreba stalne skrbi o crkvi sv. Ivana na Kozjaku rezultirala inicijativom za obnovu Bratovštine sv. Ivana na Birnju. Biskupski ordinarijat odobrio je Pravila za Bratovštinu sv. Ivana 1935. godine,⁵⁸ a na pročelje crkve sv. Ivana postavljen je natpis: »DAN USTANOVE BRATOVŠTINA SV. IVANA KRST. 27. I. 1935. OVAJ SPOMEN POSTAVI«. Ustroj Bratovštine određen je Pravilnikom, a na temelju korespondencije između Bratovštine i Ordinarijata, može se uočiti da se u Pravilniku određuju prava i obveze bratima, vršenje vjerskih dužnosti, upravljanje bratimskim prihodima, sazivanje godišnje skupštine, izbor uprave, primanje bratima u Bratovštinu itd. Time je 27. siječnja održana konstituirajuća skupština Bratovštine na kojoj je izabrana uprava: za predsjednika župni upravitelj don Frane Ivasović, za potpredsjednika Ivan Mateljan pok. Antuna, za tajnika Bože Mateljan Ivanov i za blagajnika Ivan Mratinović pok. Antona.⁵⁹

⁵⁷ M. Domazet, »Dimenzije dugoga trajanja«: 1–19. U Crkvinarstvo župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Kaštel Lukšiću biralo se tri do pet članova (uz župnika koji je bio predsjednik Crkvinarstva). U trogodišnjem mandatu od 1885. do 1887. godine bili su: župnik don Ivan Matijaca, Andrija Biliškov Lovrin, Arnir Klaić pok. Bože, Božo Tomaš pok. Ivana i Marin Alberti pok. Ante (31. I. 1885./br.1, Uredovni spisi 1885. (ŽAKL). Novi članovi Crkvinarstva, predloženi u rujnu 1888. Godine, bili su: Anton Butir pok. Ivana, Franjo Šitin Barin, Božo Tomaš pok. Ivana, Grgo Milin pok. Ivana i Dujam Savin pok. Jakova. Župnik za njih navodi da uživaju sasvim dobar glas u mjestu zbog njihovoga dobroga i izglednoga ponašanja, a ujedno su dobrostojeće obitelji u župi, odnosno da ne trpe »ničigov upliv« (10. 9. 1888./br. 72, Uredovni spisi 1888. (ŽAKL). Zakletva crkvinara iz 1952. godine glasila je: »Mi potpisani i ponovo imenovani crkvinari župske crkve Gospe od Uznesenja u Kaštel Lukšiću polažemo zakletvu u ruke upravitelja župe don Petra Katunarića, ovlaštenog od Biskupskog Ordinarijata u Splitu Br. 298/52 od 30. I. 1952. Zaklinjemo se Bogom Svemogućim, da ćemo iz svih svojih sila ne samo sudjelovati u upravi crkvnog imanja i potrebšinama bogoslužja, nego i nastojati oko što veće slave Božje povjerenu nam službu u smislu Kanona 1522-1528 Crkvenog Zakonika, marljivo, vjerno i čistom upravljenom k Bogu, a na dobrobit naše župske crkve. Tako nam Bog pomogao i ovo sv. Evanđelje koje rukom dotičemo« (Zakletva crkvinara župske crkve u K. Lukšiću, 4. III. 1952., Uredovni spisi 1952. (ŽAKL). Crkvinari su imali jedan ključ blagajne (drugi je ključ imao župnik), zatim ključ od župne crkve i dva ključa za crkovnu konobu (9. V. 1887./br. 1545, Uredovni spisi 1887. (ŽAKL).

⁵⁸ 20. I. 1935, kutija br. 27, Uredovni spisi 1935. (ŽAKL).

⁵⁹ 30. I. 1935., br. 306/35, Uredovni spisi 1935. (ŽAKL). Don Frane Ivasović (1885. – 1963.) rodom iz Kaštel Staroga, počasni trogirski kanonik, autor povijesne knjige *Kaštel Stari*, bio je

U nadolazećem Drugome svjetskom ratu crkva sv. Ivana na Birnju znatno je stradala 1942. godine. Srušio se krov zbog posljedica talijanskoga granatiranja, a djelomično su oštećeni i zidovi.⁶⁰ Stoga, u ratnim je godinama kip sv. Ivana Krstitelja prenesen u selo i postavljen na svečev oltar u župnoj crkvi, a svetkovine sv. Ivana slavile su se u selu.⁶¹ Bratovština već u lipnju 1946. započinje prikupljanje novaca za obnovu crkve sv. Ivana na Birnju. U *Knjizi doprinositelja* evidentirano je 236 uplata u Kaštel Lukšiću (u iznosu od 33 553 dinara) te 24 uplate iseljenika iz SAD-a koji su pridonijeli s 367 američkih dolara.⁶² U međuvremenu, započelo se s kupovinom i prijevozom materijalâ. Župljani su i nekoliko puta dnevno na tovarnim životinjama prevozili materijal do Birnja.⁶³

Naposlijetku, Kotarski narodni odbor Split izdao je 14. srpnja 1946. građevinsku dozvolu, a iz datih smjernica može se razabrati razina oštećenja crkve sv. Ivana. No, u građevinskoj dozvoli također piše da će se na crkvi na vidnome mjestu, nakon obnove, postaviti spomen-ploča sljedećega sadržaja: »Borcima palim za slobodu Jugoslavije u borbi sa okupatorom 1941.-1945., ovu spomen ploču postavi narod Kaštel Lukšića«. Međutim, spomen-ploča takvoga sadržaja nije postavljena iako je bila isklesana. Ako se malo pažljivije analiziraju

---

župnik Kaštel Lukšića od siječnja 1926. do prosinca 1936. godine (F. Bego, *Svećenici Kaštela*: 180; Marin Matijaca, »Lukšićani u službi oltara«, u: *Pet stoljeća župe 1482.-1982.*, ur. Neven Bućan, Kaštel Lukšić, 1983: 143–147.). Biskupski se ordinarijat žalio na sastavljena pravila s obzirom na to da nije bio naveden duhovnik Bratovštine i da se u Bratovštinu mogao učlaniti svaki rimokatolik s navršenih 14 godina, ali Ordinarijat upozorava kako nije »određeno kakovo mora biti njegovo vjersko i moralno ponašanje i praktični kršćanski život«. Uz to, Ordinarijat upozorava da Pravilnik ne propisuje što s onima koji svoje dužnosti ne obavljaju, zatim da se člankom 16 propisuje da se svaki bratim mora pričestiti na »Glavosijek sv. Ivana«, ali ne navodi što ako za Uskrs ne pristupi na Pričest, ili »ne pohađa redovito Sv. Misu u svećane dane«. Nadalje, Ordinarijat upozorava »kada umre bratim, ima ga pravo naslijediti svaki muškarac«, međutim ne navodi se što se treba poduzeti ako je on poznat kao razvratnik, komunist itd. Nadalje, sporno je bilo tko prima članove u Bratovštinu. Ključno je bilo da se bratimi drže u izvršavanju svojega Pravilnika (Spis Sreskog načelstva 2. II. 1935., Spis Biskupskog Ordinarijata 4. II. 1935., br. 356/35, Uredovni spisi 1935. (ŽAKL). Matrikula Bratovštine sv. Ivana nije pronađena ni u Župnome arhivu, a ni u Nadbiskupskome arhivu u Splitu, iako je razvidno da ju je odobrila crkvena vlast, odnosno da im je poslana na uvid.

⁶⁰ Cvito Fisković, *Dalmatinski spomenici i okupator*. Split: Konzervatorski zavod u Splitu, 1946: 9.

⁶¹ Kazivači Josip (Joško) Burić (rođ. 1950.) i Vlado Mratinović (rođ. 1941.), a razgovor se odvio u lipnju 2023. u Kaštel Lukšiću.

⁶² Knjiga iskaza doprinositelja (dohodaka) za gradnju Crkve Sv. Ivana Krstitelja na istoričkom (brdu Birnju) u Kaštel Lukšiću od lipnja 1946. pa napried, (dalje: Knjiga iskaza doprinositelja (dohodaka). Arhiv Bratovštine sv. Ivana Krstitelja u Kaštel Lukšiću (dalje: ABSI-KL).

⁶³ Kazivač Vlado Mratinović (rođ. 1941.), razgovor se odvio u lipnju 2023. u Kaštel Lukšiću.

dinamika i poteškoće na koje su nailazili prilikom obnove crkve, razumljivo je zašto se crkva sv. Ivana obnovila tek 1951. godine. Naravno, iz natpisa se jasno razabire da je obnovljena na čast i slavu Boga i sv. Ivana, a ne prema nalogu Kotarskoga narodnog odbora Split.⁶⁴ Uostalom, crkva sv. Ivana nije ni obnovljena državnim novcem, a ni ne navodi se u zbirnome izvještaju zaštite i popravka spomenika u Dalmaciji 1950. – 1951. g.⁶⁵ Dakle, trebaju se naglasiti i tadašnje društveno-političke okolnosti: Katoličku se Crkvu nakon Drugoga svjetskog rata progonilo u širokim razmjerima, a nadbiskup Stepinac nalazio se u zatvoru u Lepoglavi nakon montiranoga suđenja.⁶⁶ Kao refleksija navedenih zbivanja na lokalnoj razini, 21. siječnja 1946. održane su demonstracije u Kaštel Lukšiću usmjerene protiv Crkve i svećenstva. Tada se na Brcu, mjesnome trgu, oko 18 sati okupilo pedesetak osoba koji su potom obišli selo, održali protestne govore u dvorani Jedinstvene fronte i naposljetku se ponovo vratili na Brce da bi pred župnom kućom vikali »Nećemo kućama, hoćemo popa pred narodni sud« ili »U more s njim«. Potom su provalili u župnu kuću i krenuli prema don Petru Katunariću, koji se uhvatio za rukohvat stuba, koji su ujedno razbili, ali na kraju su ipak odustali od toga da ga izvuku iz kuće. Sutradan se župnika pozvalo pred Odbor i otvoreno mu se prijetilo da ne smije s oltara čitati biskupovo pismo. Istodobno, jedan je prosvjednik ponovo ušao u župnu kuću i u sobi župnikove sestre razbio ogledalo. Don Petar Katunarić piše biskupu kako su se ostali župljani stidjeli takvih događanja u njihovoj župi s napomenom da su tada na crkvenim zidovima osvanuli natpisi: »Doli papa«, »Doli don Petar«, »Doli fašistička crkva«, »Nećemo narodne izdajice«, »Hoćemo narodnog popa« i »Hoćemo narodni ustav«.⁶⁷ Paralelno s tim, na inicijativu Bratovštine sv. Ivana i mjesnoga

⁶⁴ Građevnu je dozvolu izdao Kotarski narodni odbor Split 14. 7. 1946. g., br. 9713/1371/46, Uredovni spisi (NAS).

⁶⁵ Cvito Fisković, *Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1950.-1951. godine*, Beograd 1952., str. 143–166.

⁶⁶ Robin Harris, *Stepinac njegov život i vrijeme*, Zagreb 2017., str. 231–312.

⁶⁷ Dopis don Petra Katunarića 21. 1. 1946./br. 621, Uredovni spisi (NAS). Deminstrantima su obećali bon za robu. Također, župnika su pojedini mještani prethodno upozorili da taj dan otiđe iz župne kuće, no on to nije poslušao već se tijekom demonstracija nalazio u župnoj kući sa svojom majkom i nekom ženom iz susjedstva. Ujedno don Petar navodi kako im se obratio na skalama: »(...) što hoćete! Ako sam krivac možete me ovdje u kući ubiti, ali ne izlazim vani. Oni su stali bjesniti i vikati kao divlji na biskupa, na župnika i poslanicu. Bilo ih je u početku sedam do osam. Vidili su da župnik neće da izlazi pa su počeli gurati, ali župnik nije dao već se uhvatio za priručje stepenica. Međutim, oni su tako potizali da se razbilo priručje. Nakon duže borbe dovukli su ga do prvih vrata, i tu je bila najočajnija borba (...)«. Don Petar Katunarić

Crkovinarstva, formiran je Odbor za popravak crkve sv. Ivana.⁶⁸ Sačuvane fotografije svetkovina sv. Ivana (pogotovo one iz 1951.), kao i evidencija donacija za obnovu crkve na Birnju (iz 1946.), ponajbolje svjedoče o masovnome sudjelovanju Lukšićana u vjerskim događajima i njihovoj zauzetosti za crkvu sv. Ivana.⁶⁹ Pored toga, vlasti su prekršajno kažnjavali bratime koji su prikupljali novčane donacije za obnovu crkve sv. Ivana na Birnju.⁷⁰

Unatoč svim nedaćama u poraću, Bratovština sv. Ivana nastavila je redovito djelovati, štoviše, bila je prisutna i angažirana u svim aktivnostima vezanim za održavanje crkve na Birnju. Dakle, crkva je konačno obnovljena 1951. godine uz svečanu proslavu svetkovine sv. Ivana Krstitelja na Birnju. Tada su crkvu sv. Ivana često udarali gromovi zbog čega bi stradavala: samo je pedesetih godina zabilježeno pet udara gromova (1951., 1954., 1956., 1957. i 1959.) koji su znatno oštetili crkvu. Crkvu su zbog toga osigurali u osiguravajućem zavodu, no premija se stalno povećavala zbog učestalih oštećenja na crkvi. Bratovština je taj problem riješila 1981. godine prokopavanjem kanala oko crkve u koji je postavljena traka za gromobran.⁷¹ Istodobno, u novim se političko-društvenim okolnostima Bratovština sv. Ivana nije osipala, štoviše, pokazuje tendenciju rasta: 1961. godine imala je 48 bratima, a 1979. njih 69.⁷²

---

bio je župnik Kaštel Lukšića od 25. ožujka 1942. do 1. rujna 1968. (M. Matijaca, »Lukšićani u službi oltara«:143–147.)

⁶⁸ Građevna dozvola Kotarskoag narodnog odbora, Split 14. 7. 1946., br. 9713/1371/46 (NAS), poslana je i Odboru za popravak crkve sv. Ivana, Uredovni spisi 1946. (NAS).

⁶⁹ Knjiga iskaza doprinositelja (dohodaka). Zahvaljujem prof. Mariju Klaiću na ustupljenim fotografijama iz fotoalbuma don Petra Katunarića.

⁷⁰ Kazivač Josip (Joško) Burić (rođ. 1950.), razgovor se odvio u lipnju 2023.

⁷¹ Uručbeni zapisnik (Prihodi i rashodi Bratovštine sv. Ivana) od 1952. do 1990., u posjedu Bratovštine sv. Ivana u Kaštel Lukšiću (ABSI-KL).

⁷² Popis Bratima sv. Ivana 1961. i 1979., (ABSI-KL).

Fotografija 8: Bratimi u procesiji 2021. g.
s bandirom Bratovštine i kipom sv. Ivana Krstitelja.

Fotografija 9: Bratimi iznose velike svijećnjake (dumplire)
na svetkovinu rođenja sv. Ivana 24. lipnja 2023. g.

Fotografija 10: Pogled s južne strane crkve s kipom sv. Ivana prilikom blagoslova mjesta i polja.

Pored održavanja crkve, pripreme za svetkovine sv. Ivana (24. srpnja i 29. kolovoza), Duhovski ponedjeljak, a u novije vrijeme Uskrsni ponedjeljak i Badnji dan, djelovanje Bratovštine sv. Ivana također je uključivalo podizanje i održavanje pripadajuće infrastrukture: agregata, žičare, bratimske kuće, cisterne, puta i uređenja okoliša na Birnju. Na temelju statuta, svaki se bratim na poziv uprave Bratovštine trebao odazvati na tri radne dnevnicе, a ako nije mogao, morao je to novčano nadoknaditi, dok su bratimi stariji od 65 godina bili oslobođeni navedene obveze.⁷³ Uostalom, o samome intenzitetu radova dovoljno svjedoči podatak iz 1992. godine kada je devet glavara odradilo 210 radnih dana na Birnju.⁷⁴ Bratovština je svoje preminule članove (bratime) u sklopu sprovoda ispraćala u župnoj crkvi, a kasnije i na groblju, nakon izgradnje kapele Svih svetih. Uostalom, poznata je posmrtna sekvenca koja se održala do danas: »Braćo, brata sprovodimo, za nj se Bogu pomolimo« koja se može pronaći i u

---

⁷³ Statut Bratovštine sv. Ivana Krstitelja na brdu Biranj nema navedenu dataciju, a s obzirom na to da se u njemu spominje agregat, najranije je mogao biti sastavljen 1986. kada je navedeni uređaj kupljen. Uručbeni zapisnik (Prihodi i rashodi Bratovštine sv. Ivana) od 1852. do 1990., (ABSI-KL). Prihode su nabavljali porednjom (članarine bratima) i milostinjom sa svetkovina sv. Ivana i Duhovskoga i Uskrsnoga ponedjeljka. Primjerice, 1962. godine sakupljeno je od milostinje na brdu za Sv. Ivana 59 250 dinara, za Biranj 6900 dinara, od članarine 5200 dinara te nađeno u škrabici u crkvi 1451 dinar.

⁷⁴ Pregled rada na brdu Biranj na crkvi sv. Ivana 1992., (ABSI-KL).

kaštelanskoj pjesmarici Marka Rakina iz 1781. godine.⁷⁵ Za preminule bratime zvonila se »marigula«, a na zahtjev rodbine, bratimi su nosili križ i pokojnika. Mise zadušnice za preminule bratime održavale su se u crkvi sv. Ivana 24. lipnja (bratimska misa), dok bi u Bratovštini mjesto preminuloga bratima preuzeo sin, a u posljednje vrijeme i kći.⁷⁶ Statut Bratovštine sv. Ivana Krstitelja na brdu Birnju sadrži članke kojima se reguliraju unutarnji odnosi u Bratovštini kao i oni posvećeni pojedincu, odnosno upute u kojima su sadržane preporuke kako da se bratim ophodi u svakodnevnome životu. Između ostaloga, dužnost je svakog bratima da se na dan rođenja sv. Ivana Krstitelja ili na Glavosjeka pričesti za misnoga slavlja na Birnju.⁷⁷

Pored svega izrečenog, ne smije se zanemariti njegovanje zajedništva u bratovštini, što uključuje godišnje skupštine, sudjelovanje u svetkovinama sv. Ivana na Birnju, radne akcije tijekom godine, blagovanja i okupljanja za glavarskim stolom, humanitarni karakter, njegovanje naslijeđenih tradicija u župnim procesijama i drugo. Konačno, valja istaknuti da je Bratovština sv. Ivana dobila skupnu nagradu Grada Kaštela 2001. godine.⁷⁸

⁷⁵ F. Bego »Kaštelanska crkvena pjesmarica«, 11–16, 370–371. Izvornik se čuva u Župnome arhivu u Kaštel Starom, formata 21.5 x 15.5 cm. »Knjižica je paginirana od str. 3 do 200, ali su neki listovi istrгани, a ima i umetnutih listova od drugačijeg papira i novijih riječi i pravopisa«. »Braćo, brata sprovodimo - zanj se Bogu pomolimo; Primi Bože u svoje uši - prosti grihe njegovoj duši. Za kog te mi molimo - i za njeg se svi bolimo. Da on tebe uvijek uživa - i s anđelima gori pribiva. O Marijo, blaga mati - ti mu nedaj u tmini stati. Privedi ga s tobom gori - gdi su anđelski slavni kori. O blaženi Mihovile - slobodi ga djavla sile. Ti mu dušu primi danas - i Bogu se moli za nas. Krstitelju sveti Ivane - izbavi ga višnje rane. Služio je pravo tebi - ti ga primi sada k sebi (...)«.

⁷⁶ Kazivači: Vlado Mratinović (rođ. 1941.) i Ivan Kovačev (rođ. 1958.), razgovor se odvio u lipnju 2023. godine u Kaštel Lukšiću.

⁷⁷ Bratovština nije ograničila upis pojedincima izvan Kaštela Lukšića, no moraju barem jednom pohoditi crkvu sv. Ivana na Birnju. Naravno, mora ga na sastanku izabrati natpolovična većina. Statut Bratovštine sv. Ivana Krstitelja na brdu Biranj (ABSI-KL).

⁷⁸ Statut Bratovštine sv. Ivana Krstitelja na brdu Biranj – Kaštel Lukšić. Prihodi i rashodi Bratovštine sv. Ivana u Kaštel Lukšiću 1952. – 1990., Pregled rada na brdu Biranj na crkvi sv. Ivana 1991., 1992. i 1993. – 1996. (ABSI-KL). Zahvalni govor bratima Ivana Burića prilikom primanja skupne nagrade za Bratovštinu sv. Ivana, koji je održao u gradskoj vijećnici 2001., privatni arhiv Ivana Burića u Kaštel Lukšiću.

Fotografija 1: Iznošenje bratimskih bandira prilikom procesije na Veliku Gospu 15. kolovoza 2023. u Kaštel Lukšiću.

ZAKLJUČAK

Bratovštine se u Kaštel Lukšiću pojavljuju u drugoj polovini 16. stoljeća, a tijekom mletačkoga razdoblja utemeljeno je šest bratovština uz župnu crkvu (nad kojom je patronat imala obitelj Vitturi) te jedna bratovština uz crkvu sv. Ivana na Birnju, koju su sagradili ostroški didići na temelju beneficija. Među njima se izdvajala glavna bratovština, Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo (Velika skula), u koju su se učlanjivale kućne starješine. Međutim, protuosmanlijski su se ratovi vidno odrazili na gospodarska kretanja u Kaštel Lukšiću, stoga se zbog siromaštva stanovništva, što ističu biskupske vizitacije, podizanje i opremanje oltara u župnoj crkvi proteglo na 16. i 17. stoljeće. No, svejedno se odlazilo svetkovati sv. Ivana na Birnju unatoč neposrednoj blizini osmanlijske granice, a u tome su ključni bili Bratovština i beneficij s plebanom. Na lukšićke bratovštine neizbježno utječu opći procesi, poput francuske uprave koja ih ukida i raspušta. Obnavljanje nekadašnjih i utemeljenje novih bratovština u tome kaštelanskom naselju događa se za druge austrijske uprave. Lukšićke bratovštine imaju pobožno-karitativni karakter, štoviše, njihove namjere polaze od formativnoga karaktera u oblikovanju bratima/sestrima (glede izbjegavanja krađe, nemorala, psovke, kletve, međusobnih sukoba itd.), održavanja sakramentalnoga života, redovitoga pohađanja nedjeljne sv. mise, mjesnih svetkovina i crkvenih blagdana. Naposljetku, njegovale su i zajedništvo, skrbile o svojim oltarima, a posebice su skrbile o starodrevnim crkvama sv. Lovre i sv. Ivana Krstitelja na

Kozjaku. Uz to, Lukšićani se u 19. stoljeću organizirano suprotstavljaju obitelji Vitturi upravo bratovštinama (zbog patronatskoga prava nad novom župnom crkvom). Istodobno, glavna bratovština (Velika skula) u međuraću zadržava isključivo pravo zvonjenja mrtvima i ima precizno razrađena pravila za bratime i nebratime. Paralelno s tim, na skupštinama su bratovštine evidentna pluralistička ozračja, u kojima su bratimi iznosili svoja mišljenja i stavove u vrlo žustrim raspravama.

Rad se posebno usredotočuje na Bratovštinu sv. Ivana koja se kronološki analizira od utemeljenja 1641. do ukidanja 1811., njezinoga obnavljanja 1935. godine i djelovanja do danas. Naime, dosadašnja istraživanja pokazuju da je ključna bila Bratovština sv. Ivana u održavanju crkve sv. Ivana na Birnju, s obzirom na to da je crkva preživjela turbulentna povijesna razdoblja i da je bila dislocirana na nepristupačnome grebenu Kozjaka (633 m), a pogotovo jer je crkva sv. Ivana često bila izložena udarima gromova i ratnim razaranjima od osmanlijskih vremena do Drugoga svjetskog rata. Potvrda povezanosti i odlučnosti Lukšićana nalazi se u stalnome obnavljanju crkve na Birnju djelovanjem pripadajuće bratovštine. Konačno, ni političke prilike u FNRJ-u nisu promijenile taj odnos. Predvođeni Bratovštinom sv. Ivana ponovo obnavljaju crkvu na Birnju 1951. godine vlastitim novcem, nakon ratnih oštećenja crkve sv. Ivana i uspostave komunističke vlasti. Nedvojbeno je da su bratimi u različitim povijesnim razdobljima svojom vjerom, požrtvovnošću i ljubavlju prema crkvi sv. Ivana na Birnju održavali taj odnos i generacijama ga prenosili svojim potomcima. Bratovštine su imale velik utjecaj na vjerski i društveni život te u njegovanju pučkih pobožnosti i običaja u tome kaštelanskom naselju. U takvoj se perspektivi i kontekstu ističu lokalne uspomene i prostor povijesnoga iskustva, kršćanska baština i vjernička praksa koji su se prenosili djelovanjem bratovština i naposljetku nasljeđe koje se održalo do danas.

PRILOZI:

Fotografija 1: Slika 1: Stara župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije iz 1530. godine (fotograf: Mladenko Domazet).

Fotografija 2: Katastarski plan Kaštel Lukšića iz 1831. godine s označenim sakralnim objektima (starom i novom župnom crkvom), kaštelom Vitturi i bratskom kućom, koji su uz pripadajuće crkve na Kozjaku, ključne odrednice prostornog koncepta unutar zadane teme (preuzeto iz V. Omašić, *Kaštela od prapovijesti do početka 20. stoljeća II.*, Kaštela 2001.).

Fotografije 3 i 3a: Naslovnica Statuta i prvoga poglavlja (Pravilnika, Matrikule) Bratovštine sv. Sakramenta u Kaštel Lukšiću iz 1855. godine (Bratovštine Kaštel Lukšić 51.4.2., NAS).

Fotografije 4 i 4a: Pravilnik Bratovštine Blažene Djevice Marije uznesene na nebo u Kaštel Lukšiću (tiskan u zasebnoj knjižici 1890. godine radi lakše distribucije među bratimima) i Obavijest Biskupskom ordinarijatu da će Bratovština Blažene Djevice Marije uznesene na nebo održati izvanrednu skupštinu 3. lipnja 1934. (Bratovštine Kaštel Lukšić 51.4.2., NAS)

Fotografija 5: Sprovod bratima pedesetih godina 20. stoljeća u Kaštel Lukšiću, još uvijek se ispraćalo pokojnike u bratimskim tunikama. (preuzeto iz *Pet stoljeća župe Kaštel Lukšić 1482.-1982.*, Kaštel Lukšić: Župski ured, 1982., str. 126).

Fotografija 6: Crkva sv. Ivana Krstitelja na Birnju (fotograf: Mladenko Domazet).

Fotografija 7 i 7a: Pročelje nove župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije na nebo i oltar sv. Ivana Krstitelja (fotograf: Mladenko Domazet).

Fotografija 8: Bratimi u procesiji 2021. g. s bandirom Bratovštine i kipom sv. Ivana Krstitelja (fotograf: Mladenko Domazet).

Fotografija 9: Bratimi iznose velike svijećnjake (dumplire) na svetkovinu rođenja sv. Ivana 24. lipnja 2023. g. (fotograf: Mladenko Domazet).

Fotografija 10: Pogled s južne strane crkve s kipom sv. Ivana prilikom blagoslova mjesta i polja. (fotograf: Mladenko Domazet).

Fotografija 11: Iznošenje bratimskih bandira prilikom procesije za Veliku Gospu 15. kolovoza 2023. u Kaštel Lukšiću. (fotograf: Mladenko Domazet).

IZVORI:

Nadbiskupski arhiv Split (NAS)

Spisi don Frane Bege, Kaštel Lukšić.

Vizitacije Jordana Paxa, 22. V. 1631., 1. V. 1640. g., 2. V. 1641. g., 3. V. 1643., 30. IV. 1645.

Vizitacija Antuna Kačića 7. VII. 1723., 2. XI. 1726., 7. XI. 1726., 2. VII. 1730.

Vizitacija Didaka Manole 27. i 28. VII. 1760. g.

Vizitacija biskupa Josipa Godeassija 2. i 3. VI. 1843. g.

Vizitacija biskupa Marka Kalodere od 24. VI. 1868.

Uredovni spisi 1891., 1892., 1898., 1928., 1931., 1934., 1936., 1938., 1946.

Kaštel Lukšić, juspatronat spisi 1897. – 1905.

Župni arhiv Kaštel Lukšića (ŽAKL)

Uredovni spisi 1885., 1887., 1888., 1913., 1919., 1935., 1946., 1952.

Arhiv Bratovštine sv. Ivana Krstitelja u Kaštel Lukšiću (ABSI-KL)

Knjiga iskaza doprinositelja (dohodaka) za gradnju Crkve Sv. Ivana Krstitelja na istoričkom (brdu Birnju) u Kaštel Lukšiću od lipnja 1946. pa napried.

Uručbeni zapisnik (Prihodi i rashodi Bratovštine sv. Ivana) od 1952. do 1990.

Popis Bratima sv. Ivana 1961. i 1979.

Statut Bratovštine sv. Ivana Krstitelja na brdu Biranju.

Uredovni spisi 1992.

LITERATURA:

Bego, Frane, »O sakralnim lokalitetima na kaštelanskom području i Kaštel Lukšiću.«, u: *Pet stoljeća župe 1482.-1982.*, ur. Neven Bučan. Kaštel Lukšić, 1982.

Bego, Frane, *Svećenici Kaštela od XV. do XXI. Stoljeća*. Kaštela, 2003.

Bego, Frane, »Valierova vizitacija Kaštelima.« *Kaštelanski zbornik* 3 (1993).

Bučan, Neven, »Općina Kaštel Lukšić ponarođena 1865.«, u: *Dva stoljeća obrazovanja školstva i kulture u Lukšiću i Kaštelima / Miljenko i Dobrila*, ur. Neven Bučan. Kaštel Lukšić, 1985.

Burić, Ante, »Bratovština sv. Ante Padovanskog u Kaštel Lukšiću.« *Croatica Christiana periodica* 30/58 (2006): 105–115.

Burić, Tonči, »Sv. Lovre – Balavan.« *Starohrvatska prosvjeta* III/27 (2000): 29–54.

Čićerić, Tonči, »Sprovodni napjev solinske Bratovštine.« *Tusculum* 3/1 (2010).

Diana, Deša, »Crkva Gospina Uznesenja u Kaštel Lukšiću i okviri antependija njenih oltara.« *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 20/1 (1975): 135–155.

Domazet, Mladen, »Kaštelanske bratovštine od XVI. do XIX. stoljeća.« *Croatica christiana periodica* 18/34 (1994): 99–116.

Domazet, Mladen, *Stari Grad na Hvaru – Otočni grad na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Stari Grad: Muzej Staroga Grada, 2011.

Domazet, Mladenko, »Dimenzije dugoga trajanja crkve sv. Ivana na Birnju u Kaštel Lukšiću (1276.-2020.).« *Croatica christiana periodica* 88 (2021): 1–19.

Domazet, Mladenko, Josip Lasić, »Mikrohistorija - Kaštelanska naselja u vrtlogu promjena i suprotstavljanja francuskoj upravi.«, u: *Dalmacija za francuske uprave*

1806.-1813., ur. Marko Trogrlić i Josip Vrandečić. Split, Književni krug – Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu – Pravni fakultet u Splitu, 2011: 395–410.

Fisković, Cvito, *Dalmatinski spomenici i okupator*. Split: Konzervatorski zavod u Splitu, 1946.

Gazde, Davor, »Konzervatorska načela u praksi: primjer ormara iz Kaštel Lukšića.« *Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 10 (2019): 97–112.

Grgantov, Ivanica, »Crkvene bratovštine.«, u: *Pet stoljeća župe Kaštel Lukšić 1482.-1982.*, ur. Neven Bućan. Kaštel Lukšić: Župski ured, 1982.

Harris, Robin, *Stepinac njegov život i vrijeme*, Zagreb 2017.

Matijaca, Marin, »Lukšićani u službi oltara.«, u: *Pet stoljeća župe 1482.-1982.*, ur. Neven Bućan. Kaštel Lukšić: Župski ured, 1983.

Novak, Marina, »Plemićka obitelj Michieli Vitturi u Kaštel Lukšiću.« *Kaštelanski Zbornik* 6 (1999).

Omašić, Vjeko, *Kaštela od prapovijesti do početka 20. stoljeća I i II*. Kaštela: Muzej grada Kaštela – »Bijaći« društvo za očuvanje kulturne i prirodne baštine Kaštela: 2001.

Omašić, Vjeko, *Mletačko-tursko razgraničenje na trogirskom području nakon Ciparskog i Kandijskog rata i njegove posljedice*. Trogir: Muzej grada Trogira, 1971.

Omašić, Vjeko, »Pobuna Lukšićana protiv talijanske obitelji Micheli-Vitturi 1897.«, u: *Dva stoljeća obrazovanja školstva i kulture u Lukšiću i Kaštelima / Miljenko i Dobrila*, ur. Neven Bućan. Kaštel Lukšić, 1985.

Omašić, Vjeko, »Povijesni razvoj sela Ostroga i 500 godina Kaštel Lukšića.«, u: *Pet stoljeća župe 1482.-1982.*, ur. Neven Bućan. Kaštel Lukšić: Župski ured, 1983.

Škorić, Tihana, »Popis imovine Jerolima Gerardinija (1667.-1739. g.).« *Kaštelanski zbornik* 9 (2011).

Summary

Fraternities in Kaštel Lukšić, from the 16th century to the present

Fraternities in Kaštel Lukšić were for the first time cited in a apostolic visitation from the year 1579 conducted by bishop of Verona Agostino Valier. Thus, due to the Ottomans threat, a new village was established on the coast near the castle Vitturi and a parish church relying on patronage right of the Vitturi family was built. The period prior to the mid-17th century was marked by regular Ottoman assaults on Kaštela villages, devastations of the fields and warfare ruination. Due to overall poverty and insecurity, the fraternities prolonged the construction of their altars over a period of several centuries. The economic progress of the village is evident only after the Cretan war (1645 – 1669), when the visitations finally confirm that the altars in the parish church are »equipped with all the necessary things«. During the 18th century, seven fraternities were operating in Kaštel Lukšić: that one of the Assumption of the Virgin Mary (as the main fraternity), then the Most Holy Rosary, Saint Anthony, Saint Lawrence, Saint Roch, Saint George and Saint John the Baptist. The main confraternity, i.e. »Velika Skula« (The Great School), undoubtedly had exerted influence on local happenings, as the local heads of the families were exclusively joining as the members. At the same time, the fraternity of Saint John the Baptist was founded next to the same church at the Biranj site, which was founded in the Early Middle Ages by didić family from Ostrog. The patronage rights, based on the principle of benefice, they transmitted to their descendants. The suspension of fraternities during the French rule caused a discontinuity in their activities, but already under the subsequent Austrian rule, some of the original fraternities were reinstated, and a new one was established, that one of the Most Holy Sacrament. The inhabitants of Kaštel Lukšić are particularly fond of the church of Saint John in Biranj, whose origins date back to the Early Middle Ages, when this church was built on the ridge of the Kozjak hill. The fraternity of Saint John the Baptist was renewed in 1935. In addition, this work focuses on this particular fraternity, paying attention to its activities, suspension and continuity up to the present day.

NIKŠA VAREZIĆ

KOMPROMIS JE IPAK MOGUĆ: ODNOSI IZMEĐU CRKVE I DRŽAVE NA PRIMJERU KRŠENJA CRKVENOG AZILA U DUBROVNIKU 1662. GODINE¹

UDK: 322(497.584Dubrovnik)“16“

Primljeno: 3. 9. 2023.

Prihvaćeno: 27. 11. 2023.

Izvorni znanstveni rad

Nikša Varezić

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

nvarevic@ffst.hr

U radu se analiziraju diplomatske posljedice nastale kao ishod incidenta koji se u ljeto 1662. dogodio u Dubrovniku, a rezultirao je ubojstvom uglednoga senatora. S obzirom na to da je ubojica također bio dubrovački vlastelin, incident je mogao uzrokovati ozbiljnu unutrašnju društvenu i političku krizu. Naime, senatori su kanili najstrože sankcionirati okrivljenika koji je očito uživao potporu bliskoga aristokratskog klana. Međutim, događaj je eskalirao s obzirom na to da se prijestupnik sklonio unutar crkve odakle su ga civilne vlasti izvukle i prebacile u državni zatvor. Na takvo je narušavanje crkvenoga azila oštro protestirao dubrovački nadbiskup, a u sukob oko ingerencija nad uhićenikom umiješala se i Sveta Stolica. Analizira se dobro koordinirana diplomatska prepiska dubrovačkoga Senata i specijalnoga izaslanika poslanoga u Rim da isposluje kod različitih kurijalnih odličnika, kao i kod ostalih posrednika koji su mogli doprinijeti misiji, ishod koji je priželjkivala dubrovačka vlast. Ovaj *case-study* tematizira ne samo spor između crkvene i svjetovne vlasti nego i diplomatsku komunikaciju, odnosno izazove s kojima se Senat suočavao, metode koje su se koristile u toj diplomatskoj misiji kao i argumente kojima su svjetovne vlasti pravno branile svoje pozicije.

Gljučne riječi: Dubrovačka Republika, Rimska kurija, crkveni azil, odnos crkve i države, ranonovovjekovna diplomacija, Marojica Bernardov Caboga, lastovska buna

¹ Ovaj je članak rezultat autorovih najnovijih istraživanja dubrovačke diplomatske prakse 17. stoljeća u okviru projekta »Moderne europske diplomacije i istočni Jadran« (MEDEA) koji financira Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ), u skladu s ugovorom o dodjeli bespovratnih sredstava IP-2019-04-7244.

UVODNO RAZMATRANJE

Tijekom prepiske u ljeto 1658. dubrovački Senat poslao je dopis svom agentu u Rimu, Stjepanu Gradiću koji se odnosio na spor koji je Republika imala s Rimskom kurijom. Jedan navod unutar vladinih uputa posebno sažimlje svu kompleksnost odnosa između crkvene i svjetovne vlasti koja je pred Kurijom čvrsto branila svoje interese, sagledavajući ih podjednako iz aspekta »državnog interesa, kao što ni božji ni ljudski zakoni ne bi to dopustili ni podnosili.«² Iako je Stjepan Gradić i sâm bio svećenik, a s obzirom na to da je bio iznimno nadaren i da je dugo godina boravio u papinskome Rimu zbog čega ga je Sveta Stolica angažirala i za svoje diplomatske potrebe, on je u prvome redu radio za interese dubrovačke svjetovne vlasti, koja ga je uvijek iznova angažirala, računajući na njegove patriotske osjećaje (*come figliuolo di questa Patria*).³ Uostalom, jednakim se argumentima dubrovački Senat koristio i pred najvišim kurijalnim dužnosnicima, koje je najčešće uspješno pridobijao za lobiranje u korist svoje politike. Argumenti su Senata uvijek iznova naglašavali kako dubrovački *Ragion di Stato* želi kontrolirati poredak Dubrovačke Republike koja egzistira u izuzetno trusnome geopolitičkom prostoru, što je u konačnici u interesu papinskoga Rima i čitavoga katoličanstva.⁴ Konzervativna praksa dubrovačkoga

---

² (...) *buona ragione di stato e la politica divina et humana non deve permettere ne comportare - Litterae et commissiones Ponentis* (dalje LP), sv. 22, f. 134v (Državni arhiv u Dubrovniku). Senat svojem agentu Stjepanu Gradiću u Rimu, 19. 8. 1658. Spomenuti je citat itekako relevantan ne samo zbog vremenske blizine sa slučajem koji se tematizira u ovome radu nego i zbog sličnoga konteksta u kojemu je poslužio kao valjan argument u sporu s kurijalnim instancama.

³ Poimanje ranonovovjekovne politike usavršilo je diplomatske prakse i metode, uvažavajući sve aktere barokne politike: od članova Tajništva pa do diplomatskih agenata u službi svojih vladara ili vlada. Svi su bili dužni potpuno predano i lojalno obavljati zadatke koji su im povjereni. O tome više u: Salvatore S. Nigro, »The Secretary.«, u: *Baroque Personae*, ur. Rosario Villari. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1995: 82–99; Henry Kamen, »The Statesman.«, u: *Baroque Personae*: 9–31. O diplomatske angažmanu Stjepana Gradića za potrebe Svete Stolice, najprije kao službenik u Tajništvu za dopisivanje s kršćanskim državama (*Secretariatus brevium ad Principes*), a potom kao poslanik u Francuskoj 1664. nakon potpisivanja Mira u Pisi, pogledati u: Stjepan Krasić, »Stjepan Gradić: uspješna karijera u Vječnom gradu.«, u: *Stjepan Gradić, otac domovine*, ur. Pavica Vilać. Dubrovnik: Dubrovački muzeji, 2013: 77–111.

⁴ O mnogostrukim i uzajamnim interesima Dubrovačke Republike i papinstva pogledati u: Nikša Varezić, *Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveta Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća*. Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovnik, 2018; Nikša Varezić, »La Santa Sede e la Repubblica di Ragusa nella prima età moderna: Continuità e mutamenti di una complessa storia diplomatica.« *Römische Historische Mitteilungen* 60 (2018): 117–147. O predodžbi Dubrovačke Republike

republikanskog poretka inzistirala je da se politička i pravna pitanja rješavaju isključivo u dubrovačkim državnim institucijama. Starost navedenih institucija jamčila je njihovu kvalitetu, stoga se nastojalo izbjegavati sve alternativne kanale ili pak tuđe jurisdikcije.⁵

Odnos Crkve i Države promatran u europskom ili pak u lokalnome ranonovovjekovnom kontekstu bio je oduvijek dosta kompleksan, s obzirom na to da su svjetovne vlasti nastojale što više utjecati na crkvenu politiku. Takve su se namjere ponajprije očitovale u crkvenoj kadrovskoj politici ili pak u crkvenim financijama. Međutim, svjetovne su se vlasti zanimale i za duhovno-teološka pitanja.⁶ Dubrovačke su vlasti u tome smislu nastojale kontrolirati čak i propovjednike koji su bili pomno odabrani, a čije su duhovne propovijedi u dubrovačkoj katedrali, u liturgiji izrazito važnome adventu i korizmi, bile namijenjene ne samo spasu duša nego ih je Senat nastojao instrumentalizirati s namjerom da održi stabilnost društvenoga poretka.⁷ Tome treba pridodati i niz specifičnih

---

kao »predziđu kršćanstva« te retoričkoj argumentaciji koja se tom predodžbom koristila u diplomatskoj komunikaciji, više u: Nikša Varežić, »Dubrovnik's 'Antemurale Christianitatis'. The Rhetorical Strategy of Dubrovnik Republic in Communication with the Roman Curia.« *Römische Historische Mitteilungen* 64 (2022): 299–319.

- ⁵ Institucionalna stabilnost važan je čimbenik stabilnosti dubrovačkoga republikanskog poretka uopće, o čemu svjedoči činjenica da je Dubrovačka Republika više-manje zadržala iste političke institucije od 14. stoljeća pa sve do 1806. kada ju je Napoleon ukinuo. (Lovro Kunčević, *Vrijeme harmonije. O razlozima društvene i političke stabilnosti Dubrovačke Republike*. Zagreb-Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2020: 103–132.).
- ⁶ Još su i tijekom 17. stoljeća poznati slučajevi u kojima su svjetovne vlasti instrumentalizirale različita unutarcrkvena gibanja u interesu svjetovne politike. Najpoznatiji je primjer jansenizma koji se kao pokret razvijao u Francuskoj u prvoj polovici 17. stoljeća. Kao reakcija na političku crkvenost vladajućih elita, jansenisti su zahtijevali korjenitu vjersku preobrazbu, propagirajući novu kristocentričnu pobožnost. Izazvavši najprije oštru reakciju francuskih političkih elita, ubrzo je Rim teološki osudio pokret zbog radikalnoga stava spram tzv. pitanja milosti zbog čega su jansenisti počeli osporavati vrhovnu učiteljsku ingerenciju Svete Stolice. Obračunavajući se s Rimom, francuski će se dvor okoristiti navedenim unutarcrkvenim sporom, uskoro olabavivši odnos prema tome reformatorskom pokretu te tako dodatno povećati pritisak na papu (Louis Cognet, »Crkveni život u Francuskoj.«, u: *Velika povijest Crkve*, sv. V, ur. Hubert Jedin. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1978: 3–93; Karl Bihlmeyer, Hermann Tuechle, *Storia della Chiesa*, III. Brescia: Morcelliana, 1996: 358–361; Andrea M. Erba, Pier Luigi Guiducci, *La Chiesa nella storia. Duemila anni di Cristianesimo*, II. Roma: Editrice Elledici, 2008: 515–520).
- ⁷ Kosta Vojnović, »Crkva i država u dubrovačkoj republici, prvi dio.« *Rad JAZU* 119 (1894): 68. Više o toj temi u: Relja Seferović, »Adventski i korizmeni propovjednici u dubrovačkoj katedrali u 18. stoljeću.« *Anali Dubrovnik* 46 (2008): 81–124; R. Seferović, »Svjetlo riječi, sjena vlasti: kasnorenesansni propovjednici u dubrovačkoj katedrali.«, u: *Tridentska baština. Katolička*

situacija u kojima se svjetovna vlast smatrala opravdanom intervenirati nauštrb crkvenih ingerencija. U nastojanju da država stekne formalno kanonsko opravdanje za svoje poteze, u Dubrovniku je, podjednako kao primjerice i u Veneciji, postojala služba državnoga teologa. Savjetujući svjetovne vlasti i uglavnom zastupajući njihove interese pred crkvenim instancama, državni su teolozi Dubrovačke Republike u argumentaciji svojih stavova slijedili tijekom suvremene znanosti referirajući se na velika imena zapadnih kanonista, teologa te stručnjaka rimskoga prava.⁸

Razmatrajući sve krize koje su kasnosrednjovjekovno papinstvo i Crkva prolazili, Rim je tada u relacijama sa svjetovnom vlašću bio u defenzivi. Konkordatskom je politikom 15. i 16. stoljeća papinstvo omogućilo širenje državnoga nadzora nad crkvenim poslovima, prepustivši svjetovnim vlastima značajne ingerencije nad crkvenim ustrojem unutar svake pojedine države, a u skladu s interesima svjetovne politike. Rim je bio primoran na takve ustupke kako bi uspio prevagnuti u unutarcrkvenim opozicijskim strujanjima. Razvojem predmoderne države te ranonovovjekovne političke misli, koja se vodila prvenstveno logikom tzv. državnih razloga (*Ragion di Stato*), svjetovne su vlasti nastojale što više kontrolirati djelovanje i ustroj lokalne Crkve. Značaj se Rima svodio uglavnom na nominalni primat.⁹ Međutim, od posttridentskog razdoblja druge polovice 16. stoljeća, Katolička Crkva odlučnije štiti svoje ovlasti, s obzirom na to da je posttridentski impuls ipak uspio cjelokupnu Crkvu povratiti duhovnim načelima i idealima, što se evidentno odražavalo u djelovanju svih njezinih sastavnica: rimski je biskup uspio reafirmirati svoj univerzalni primat u ekleziološkome smislu dok se nastojalo institucionalnim reformama Rimske kurije, koje su se provodile u nekoliko navrata krajem 16. i u prvim desetljećima 17. stoljeća, reformirati kurijalni ustroj, te tako stvoriti adekvatne mehanizme papinske vlasti i utjecaja, podjednako nad sveopćom Katoličkom

---

obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama, ur. Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje. Zagreb: Filozofski fakultet Družbe Isusove, Katolički bogoslovni fakultet i Matica hrvatska, 2016: 193–209.

⁸ Više o tome u: Relja Seferović, »*Dubia et consulta*: mišljenja državnih teologa Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću.« *Analiz Dubrovnik* 48 (2010): 243–300.

⁹ Paolo Prodi, *Il sovrano pontefice Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna*. Bologna: Il Mulino, 1982: 299–306; Marco Pellegrini, »Il Rinascimento come stagione della politica concordataria.«, u: *Papato e politica internazionale nella prima età moderna*, ur. Maria Antonietta Visceglia. Roma: Viella Editrice, 2013: 65–67.

Crkvom i Papinskom Državom.¹⁰ Iako su tridentski kanoni doktrinarno stabilizirali Crkvu u prilično monolitnu formu, usmjerivši je jasno prema Rimu, teško je bilo istodobno opirati se i sekularizirajućoj inicijativi. Upravo će zato Katolička Crkva i papinstvo uspjeti u potpunosti afirmirati sve prerogative afirmirane u Tridentu tek dva i pol stoljeća poslije, dakle, ne zbog eklezioloških, nego ponajviše političkih razloga.¹¹

Svakako, dubrovačkome Senatu u pojedinim epizodama 17. stoljeća nije bilo nimalo jednostavno zadovoljiti dva oprečna scenarija. Najprije, sačuvati političku i logističku potporu Svete Stolice, najvažnijega ponentinskog zaštitnika dubrovačke neutralnosti tijekom Kandijskog rata (1645. - 1669.), kada su se odvijali i događaji koje tematizira ovaj rad. U takvim je situacijama Dubrovniku naročito teško bilo ostati neutralan jer, osim što su Osmanlije potraživali određeni vid angažmana, zbog specifičnoga vazalnog odnosa s Osmanskim Carstvom, tako su i Mlečani različito nastojali ljubomorno diskreditirati dubrovačku neutralnost. Neutralni bi Dubrovčani, koji su i inače bili ozbiljni jadranski trgovački konkurenti Veneciji, preuzimali tako na sebe najveći dio izdašne trgovine s osmanskim tržištem. U nastojanjima da očuvaju neutralnost, Dubrovnik se ponajviše oslanjao na političku potporu i diplomatski utjecaj Svete Stolice.¹² Međutim, istovremeno je trebalo zadovoljiti i *Rigion di Stato* dubrovačke vlade, koji je nastojao podjednako i crkvenu sferu nadzirati i voditi

¹⁰ Norman P. Tanner, *The Councils of the Church: A Short History*. New York: The Crossroad Publishing Company, 2001: 77–87.

¹¹ Rudolf Lill, *Il potere dei papi: potere dei papi. Dall'età moderna a oggi*. Bari: Editori Laterza, 2010: 41–44.

¹² Rimska je kurija tradicionalno nudila dubrovačkome Senatu pouzdanu potporu s namjerom efikasnijega provođenja papinske balkanske politike, kojoj je nužan preduvjet bilo postojanje Dubrovačke Republike, čijim je posredstvom Rim imao značajnu logističku podršku u provedbi vjerskih i političkih planova na Balkanu u 16. i 17. stoljeću. To je bilo moguće provesti upravo zahvaljujući brojnim mogućnostima koje su Dubrovčani imali kao osmanski vazali. Više o tome u: Antal Molnár, *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572-1647*. Rome-Budapest: Accademia d'Ungheria in Roma, 2007; Antal Molnár, *Confessionalization on the Frontier. The Balkan Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality*. Rome: Viella, 2019; Antal Molnár, »Ragusa and the beginnings of the balkan missions.« *Dubrovnik Annals* 25 (2021): 89–112. Svjestan problematike življenja na razmeđu dviju civilizacija, ali shvaćajući i sve prednosti koje su Dubrovčani pružali papinskome Rimu, rimski pontifeks bio je najčešće voljan tolerirati Dubrovčanima mnoge »nekorektne« radnje u odnosu na interese kršćanstva, koje su proizlazile iz obveze prema osmanlijskome političkom sizerenu. Više o tome u: N. Varezić, »La Santa Sede e la Repubblica di Ragusa nella prima età moderna«: 133–139; N. Varezić, *Dosta je reći u Rimu*: 25–41.

sukladno interesima svjetovne politike, što je moglo prouzročiti sukob s crkvenim instancama. Upravo takva situacija oprečnih nastojanja proizašla je iz događaja u Dubrovniku u ljetu 1662. godine. Nastao je spor koji se pri Rimskoj kuriji odvijao i tijekom 1663., kada je nakon relativno kratkoga vremena kompromis konačno postignut.

INCIDENT

Krajem srpnja 1662. dubrovački vlastelin Marojica Bernardov Caboga ubio je u razmirici pod trijemom na ulazu u Knežev dvor u Dubrovniku drugoga vlastelina, ujedno i uglednoga člana dubrovačkoga Senata, Nikolu Gaudencijevog Sorgia. Ubojica se potom skrio u franjevački samostan u Dubrovniku tražeći utočište unutar zidina posvećenoga prostora koji je bio zaštićen crkvenim azilom, koji su domalo grubo povrijedile svjetovne vlasti u skladu s odlukom dubrovačkoga Senata da se prijestupnik uhvati i prebaci u državni zatvor.¹³

Crkva je u svakoj prilici nastojala ustrajno braniti crkveni imunitet, međutim morala je kompromisno postupati prema svjetovnome pravosudnom sustavu jer su brojni prijestupnici zlorabili taj pravni institut.¹⁴ Rim je najviše bio osjetljiv na podvrgavanje klera sudbenom gonjenju svjetovnih vlasti.¹⁵ Crkva je, odnosno Sveta Stolica, tada najoštrije reagirala inzistirajući da se klerici koji se smatraju prijestupnicima u bilo kojemu smislu trebaju podvrći crkvenim sudovima. Crkva je u sklopu tridentske reforme formirala institucije kao i kanonske norme koje su trebale sankcionirati svećenike prijestupnike. Podjednako kao što su se definirali načini i politike postizanja željene svećeničke formacije, Crkva se smatrala nadležnom sankcionirati one koji su se ogriješili o svećeničku formaciju i disciplinu, smatrajući da je to isključivo crkvena nadležnost. Međutim, u navedenome slučaju prijestupnik nije bio svećenik, nego laik, no svejedno se ugrozio pravni institut do kojeg je Crkva naročito držala - onaj crkvenog azila. U tome smislu, treba navesti da su i kanonske norme, tj. odredbe pape Grgura XIV. iz 1590. godine, određivale da crkveni prostor ni pod kakvom

---

¹³ Kronologija se može rekonstruirati iz izvještaja koji je Senat poslao u Rim, svojim agentom: LP, sv. 24, ff. 11v-19v. *Commissione al M.to Mag.co Sig.r Nicolino Paolo di Gondola, nobile nro. diletto mo che si manda a Roma alla Santità di Nro. Sig.re.* 15. 11. 1662.

¹⁴ Kosta Vojnović, »Crkva i država u dubrovačkoj republici. Drugi dio.« *Rad JAZU* 121 (1895): 8–10.

¹⁵ K. Vojnović, »Crkva i država. Drugi dio«: 11.

izlikom ne smije pružati utočište već osuđenim osobama.¹⁶ Pravo utočišta nisu mogli uživati počinitelji teških kaznenih djela, posebice ubojice ili oni čija se rabota mogla karakterizirati kao protudržavni delikt.¹⁷ Međutim, Cabogu su nakon pretresa samostanskih prostorija izvukli iz franjevačkoga samostana, bez prethodne suglasnosti crkvenih instanci. Stoga, nadbiskupska se kurija smatrala nadležnom u novonastaloj situaciji izreći svoj pravorijek. Toliko su svjetovne vlasti znale ugroziti instituciju crkvenoga azila da su tijekom toga istog 17. stoljeća državni teolozi u nekim slučajevima teoretizirali koliki je prostor oko crkve obuhvaćen pravom utočišta. Naime, osim same crkve i stanova redovnika, imunitet je prema odredbi Grgura XIV. trebao obuhvaćati i samostanske nasade i vrtove.¹⁸ Znakovit je i podatak da su vojnici nekom drugom zgodom vrebali, u pravome smislu riječi, jednoga prijestupnika, čekajući priliku da samo prijeđe crkveni prag. Očividom se ustanovilo da je uhićenje na samome crkvenom pragu ipak nezakonit čin, nakon čega je civilna vlast bila primorana vratiti prijestupnika u crkvu.¹⁹ Koliko su, pak, senatori bili svjesni delikatnosti Cabogina izvlačenja iz crkvenoga utočišta sugerira i činjenica da je ta odluka izglasana tek s minimalnom većinom.²⁰ Civilne su vlasti inicijalno trebale informirati nadbiskupa o činjeničnome stanju i težini prijestupa, tražeći njegovu suglasnost da se okrivljeniku izuzme pravo crkvenoga azila, a potom smjesti u državni zatvor te konačno privede civilnome sudu. Tako bi slučaj prestao biti u crkvenoj nadležnosti, a nastavljao bi se uobičajenom civilnom pravnom procedurom.²¹ Nejasno je kako je provedena upravo ta faza čitavoga postupka s obzirom na to da je dubrovački nadbiskup Francesco Perotti domalo oštro protestirao protiv povrede crkvenoga azila. Senat je tvrdio da je prilikom Cabogina izvlačenja iz samostanskih prostorija poštovao proceduru, prethodno obavijestivši general-

¹⁶ Ilija Mitić, »O pružanju utočišta na području Dubrovačke Republike.« *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* XXIII-XXIV (1986-1987): 64.

¹⁷ Nella Lonza, *Pod plaštem pravde. Kaznenopravni sustav Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1997: 219. Navođenje protudržavnoga delikta kao zločina koji crkveni imunitet ne štiti treba uzeti u obzir prilikom prosudbe Cabogina slučaja jer će mu takvu kvalifikaciju pripisivati i dubrovački Senat (op.a.).

¹⁸ Relja Seferović, »*Dubia et consulta*: mišljenja državnih teologa Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću.« *Analiti Dubrovnik* 48 (2010): 259–260, 263.

¹⁹ N. Lonza, *Pod plaštem pravde*: 218.

²⁰ Bilo je 18 glasova za, 14 protiv, a trojica su senatora bili suzdržani (Stjepan Ćosić, Nenad Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: Salamankezi i Sorbonezi*. Zagreb – Dubrovnik: HAZU Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005: 59).

²¹ N. Lonza, *Pod plaštem pravde*: 219.

noga vikara pozvavši ga pred Malo vijeće, s obzirom na to da nadbiskup tada nije bio prisutan u Dubrovniku. Nije poznato što je vikar tada odgovorio. Može se pretpostaviti da je primio obavijest dubrovačke vlasti i najvjerojatnije uputio formalan prosvjed jer više od toga nije mogao. Ubrzo se nadbiskup vratio u Grad, a zatim su on i vikar kao crkveni predstavnici nadzirali izvlačenje okrivljenika i njegovo izručenje svjetovnim vlastima, pri čemu njih dvojica »nisu poduzeli nijedan konkretan korak«. ²² Caboga je zatim utamničen u Kneževu dvoru. Nedugo nakon, nadbiskup je tražio da se Caboga premjesti u crkveni zatvor te je apelirao kurijalne instance u Rimu. Republika će potom u Rim poslati specijalnoga poslanika, Nikolicu Pavlovog Gondolu koji je trebao uvjeriti Kuriju, a i papu u ispravnost postupaka dubrovačkih civilnih vlasti.

PRETHODNI SLUČAJ OSPORAVANJA CRKVENE JURISDIKCIJE

Tijekom nadbiskupske službe Francesca Perottija, to nije bio jedini spor s dubrovačkom vlašću koja je ovom prilikom vrhovnoga pastira dubrovačke crkve ocrtała doista ružnim riječima (*conforme al suo mal talento et animo perverso*). ²³ Predstavlja li takva tvrdnja tek tendenciozni navod koji je trebao potkrijepiti argumente Senata ili on doista ocrta i problematičan nadbiskupov karakter koji je mogao biti uzrok navedenoga spora, teško je reći. Međutim, Cabogin slučaj nije bio jedini u kojemu su dubrovačke svjetovne vlasti nastojale osporiti crkvene nadležnosti. Iako to nije bilo kršenje institucije crkvenoga azila, nego nepoštovanje imuniteta crkvenoga kadra, epizoda koja se zbila svega nekoliko godina prije svjedoči o doista rigoroznome primjeru nepoštovanja crkvene jurisdikcije. Svrha je ovog osvrtā zadržati raspravu samo u okviru diplomatske argumentacije kojom se tom prilikom koristio dubrovački Senat u relacijama sa Svetom Stolicom. Argumenti i obrasci identični su onima kojima će se dubro-

---

²² (...) *per riverenza del luoco sacro nello stesso tempo si dovesse dar conto all'Ordinario, e con suo beneplacito et assenso farsi il detto deposito et estrattione, in essecutione di che fu chiamato nel Minor Cons.o il Vicario Arcivescovale, trovandosi in tal tempo absente dalla città il Mons.r Archivescovo, e significatali l'intentione del Senato, fu dal med.o risposto come vederete contenersi nel detto Processo. Sapete anco molto bene che così il detto Mons.r Arciv.o tornato nella città, come il detto suo Vicario hanno visto farsi publicamente dalli Ministri di questa Corte perquisitioni nel convento di S.to Francesco, nel quale era ricoverato il detto Caboga, per estrarlo da quello senza haver interposto alcun atto positivo, è finalmente essendo stato estratto e depositato in queste carceri e datosi del tutto conto alla San.tà di Nro. Sig.re a Roma (LP, sv. 24, f. 12r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli u Rim, 15. 11. 1662.).*

²³ LP, sv. 24, f. 34r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 14. 1. 1663.

vački Senat potom koristiti i u Caboginu slučaju, čime se potvrđuje kontinuitet praksi i metoda dubrovačke diplomacije.

Nakon burne urotničke epizode početkom 17. stoljeća, nove pobunjeničke inicijative na otoku Lastovu, sastavnome dijelu Dubrovačke Republike, ponovno su se počele kristalizirati u najvećoj tajnosti krajem 1651. godine. Njihov prvi spomen nalazi se u dopisu Senata upućenome u Rim u ožujku 1653. godine.²⁴ Osim sigurnosnoga faktora, za dubrovačke vlasti bijaše veoma neugodna najgrublja povreda imuniteta crkvenih osoba koju je počinila dubrovačka svjetovna jurisdikcija tijekom suđenja kolovođama urote. Osim petorice laika, u odmetničkome vodstvu nalazili su se i trojica lastovskih svećenika, koji su sa svjetovnjacima odbili prihvatiti pomirbeni zahtjev Senata i vratiti se iz egzila, nakon čega su osuđeni na najstrožu kaznu vješanjem, potom rušenja i paljenja njihovih privatnih imanja kao i posipanja njihovih njiva solju.²⁵ Nastojeći obraniti opravdanost svojih postupaka Dubrovčani su slali dopise papi Inocentu X. nastojeći ga uvjeriti da i on primjereno sankcionira odmetnute svećenike, tim više što će čitavo vrijeme bjegunci biti izvan dosega dubrovačke jurisdikcije,

²⁴ Prvi slučaj bune lastovske općine, inače krajnje izdvojenoga dijela Dubrovačke Republike, zblio se na samome početku 17. stoljeća, kada se ta otočka općina pobunila protiv dubrovačkoga narušavanja općinske autonomije. S obzirom na to da je otok imao izniman geostrateški položaj, Mlečani su prihvatili inicijativu urotnika te se iskricali na otok. Ta mletačka intervencija narušila je jadransku geopolitičku konstelaciju, stoga je dubrovačka vlada uspješno internacionalizirala navedenu unutarpolitičku krizu, uključivši ključne faktore epohe – španjolske Habsburgovce, Osmansko Carstvo i papinski Rim – čime je prisilila Veneciju na povlačenje. Tako je razbijena i urotnička inicijativa Lastovaca (Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. Knjiga druga*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980: 79–84.; Robin Harris, *Dubrovnik. A History*. London: Saqi Books, 2006: 118–119.). Ovoga puta, sredinom 17. stoljeća, ponajprije zbog različitih okolnosti koje su proizašle iz Kandijskoga rata, mletačke vlasti nisu prihvatile ponudu urotničkoga vodstva da potpomognu novi pokušaj pobune, međutim različite mletačke instance bile su spremne pružiti pobunjenicima potporu u slučaju progona. O tome više u: Nikša Varežić, »Solidarnost u doba krize: rimski kardinal 'zaštitnik' i Dubrovačka Republika tijekom velikih izazova 17. stoljeća.«, u: *Sačuvaj nas bože rata, kuge, gladi i velike trešnje. Dubrovnik kroz krize, sukobe i solidarnost*, ur. Gordan Ravančić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018: 66–71.

²⁵ Smrtna kazna izricala se u Dubrovniku samo za najteža kaznena djela kao što su ubojstvo, čedomorstvo te pobuna protiv vlasti. Ova potonja kategorija uključivala je i dodatne mjere zatiranja ognjišta, odnosno paljenja kuće, potom njezinoga stvarnjavanja sa zemljom te sterilizaciju zemljišta soljenjem tla, čime su se u doslovnome, ali i prenesenome smislu uništavale pretpostavke života ne samo pojedincu nego i njegovome rodu. Tako je kazna trebala preventivno poticati osjećaj suodgovornosti čitavoga roda, a što bi u budućnosti trebalo spriječiti svaki novi zločinački naum nekoga člana. Više o tome u: N. Lonza, *Pod plaštem pravde*: 140–148, 156–157.

a zahtjevi Dubrovčana za njihovo izručenje neće ostvariti nikakvoga rezultata. U tome smislu, lobiralo se kod najjemenitijih kurijalnih velikodostojnika, među kojima je bio i dubrovački kardinal zaštitnik Francesco Barberini.²⁶ U tome je sporu Republika nastojala umanjiti težinu čitavoga slučaja navodeći da je dubrovački Senat upravo zbog dobrih veza sa Svetom Stolicom prvotno bio potpuno spreman abolirati optuženike izuzev glavnoga kolovođe, svećenika Kuzme Antizze. Međutim, nastavak pobunjeničke inicijative čitavoga vodstva primorao je Republiku da ih najstrože sankcionira. Prema navodima dubrovačke vlade, pobunjenička aktivnost spomenutih svećenika i dalje je bila evidentna djelovanjem dvojice svećenika koji su s četvoricom onih laika nakon sklanjanja u Veneciju nastavili slično djelovati sa sigurne udaljenosti, uživajući zaštitu u okrilju susjednoga mletačkog dominija na otoku Korčuli.²⁷ Prema uputama dubrovačkoga Senata, čitavu je predstavku na sebe preuzeo iskusni Stjepan Gradić, koji je dubrovačku interpretaciju slučaja trebao predstaviti pred samim papom i utjecajnim kardinalima Medicijem, Capponijem, Pamphilijem, Chigijem te na posljetku pred kardinalom zaštitnikom Barberinijem.²⁸ Čitavi pravni postupak proveden je tako da je generalni vikar, koji je djelovao u odsutnosti tadašnjega dubrovačkog nadbiskupa Francesca Perottija, sankcionirao svećenike prijestupnike degradiravši ih *in virtute*, odnosno prepustivši ih dubrovačkim svjetovnim vlastima, što bijaše »u potpunosti u skladu s odlukama Tridenta i Svetih kanoana«.²⁹ Valja spomenuti da su generalni vikari, koji su djelovali u izbivanju dubrovačkoga nadbiskupa, najčešće bili sufraganski trebinjsko-mrkanski biskupi, koji su opet patronatskim pravom koje je primjenjivao dubrovački Senat ponajviše kadrovirani iz redova dubrovačkoga svećenstva, za razliku od nadbiskupâ koji su u pravilu uvijek bili stranci.³⁰ Simptomatičan je podatak da je upravo prva predstavka podnesena Papi u vezi lastovskih pobunjenika učinjena *a nome di vecovo di Mercana, vicario generale di questa Curia archivescovile*.³¹ Takvu su proceduru dubrovačke vlasti pravdale tako da je lastovska pobuna bila najveća

²⁶ Prvo pismo Papi poslano je 13. svibnja 1653. (LP, sv. 20, ff. 260v-262r), potom ponovno dva dana poslije (LP, sv. 20, ff. 265v-267r), kada i ostalim adresatima: kardinalu Mediciju, dekanu kardinalskoga zbora (LP, sv. 20, ff. 264v-265r), kardinalu Pamphiliju (LP, sv. 20, f. 265rv), kardinalu Capponiju (LP, sv. 20, f. 269rv) te kardinalu Chigiju (LP, sv. 20, f. 267rv).

²⁷ LP, sv. 20, ff. 269v-270r. Senat rimskom agentu Antoniju Diodatiju, 15. 5. 1653.

²⁸ LP, sv. 20, f. 270rv. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 15. 5. 1653.

²⁹ LP, sv. 21, ff. 75v-83r. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 16. 6. 1654.

³⁰ K. Vojnović, »Crkva i država u dubrovačkoj republici. Prvi dio«: 37, 41

³¹ LP, sv. 20, ff. 260v-262r. Senat Inocentu X., 13. 5. 1653.

uvreda ne samo svjetovnome vladaru nego podjednako i crkvenome poretku, koji zahtijeva poslušnost svećenstva zbog interesa javnoga mira i spokojsva čitave zajednice.³² Dubrovačke su vlasti posebno strahovale zbog mogućnosti da urotnici uz pomoć Venecije, tj. mletačkoga patrijarha ili mletačkoga nuncija, pokušaju dokinuti izrečenu kaznu, izričito naglašavajući da tê instancije nika-ko nisu pravno nadležne za Republiku i njegovu nadbiskupiju.³³ Međutim, naposljetku je optuženi lastovski svećenik Kuzma Antizza došao u Rim nastojeći lobirati članove Kongregacije za kler i biskupe da preuzmu čitavi slučaj.³⁴ To je moglo revidirati odluke dubrovačkoga generalnog vikara i nadbiskupskoga suda, odnosno osporiti sankcije koje je urotnicima odredio dubrovački Senat. Republika je argumentirala svoje pozicije činjenicom da je spomenuti incident izuzetno važan za državnu sigurnost te se evidentno čini sasvim opravdanim da se sudski proces može odvijati samo u Dubrovniku.³⁵ Tim je povodom upućeno pismo kardinalu Barberiniju kojeg su zamolili da otkloni aktualne neugodnosti koje prijete Republici.³⁶ Takva je molba zapravo značila braniti interese Republike kada je Papa izuzeo slučaj iz jurisdikcije spomenute Kongregacije dodijelivši ga posebnoj kardinalskoj komisiji, koja je zatražila detaljno izvješće o lastovskome slučaju, što Dubrovčanima nije bilo drago čuti jer mu nisu znali svrhu. Međutim, utješno bijaše saznanje da su Dubrovčanima bili naklonjeni kardinali Pamphili i Chigi ujedno i članovi spomenute komisije.³⁷ Domalo su kardinala zaštitnika ponovno zamolili da nastavi čuvati interese Republike u slučaju lastovske bune kao što je to do tada činio uopće te da »zaštitom omogući Republici uživati ono što joj je Bog dodijelio te da ne dopusti podmukle pokušaje vlastitih podanika«, što bi imalo negativan ishod ne samo za Republiku »već u konačnici i za Svetu Crkvu«.³⁸ Dubrovačka argumentacija u vezi povrede crkvenoga imuniteta i podvrgavanja svećenstva svjetovnome sudu vjerojatno

³² LP, sv. 21, f. 101v. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 1. 8. 1654.

³³ LP, sv. 21, ff. 20r-21r. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 13. 9. 1653.

³⁴ LP, sv. 21, ff. 39r-41r. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 26. 2. 1654.

³⁵ *Non essendo materia ordinaria, ne civile ma di stato et criminalissima et con principe libero che da suoi sudditi è stato gravissimamente offeso con ribellione tanto enorme et atroce la quale constata evidentemente dal processo et dalle relationi costi trasmesse da questo mons.re archivescovo* (LP, sv. 21, f. 90v. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 1. 8. 1654.).

³⁶ LP, sv. 21, f. 48rv. Senat kardinalu Francescu Barberiniju, 21. 4. 1654.

³⁷ LP, sv. 21, ff. 48v-49r (Senat rimskom agentu Antoniju Diodatiju), ff. 49r-51r (Senat Stjepanu Gradiću u Rim), 21. 4. 1654.

³⁸ LP, sv. 21, f. 74r. Senat kardinalu Francescu Barberiniju, 16. 6. 1654.

nije nailazila na bezrezervnu potporu visokih kurijalnih odličnika, što sugerira i navod Senata upućen Stjepanu Gradiću u kojemu se »izražava nada (!) da će ostali blagonakloni kardinali, posebno oni iz navedene Kongregacije [kao i posebne komisije] imati obzira i sluha, a naročito kardinal Barberini, protektor, koji može učiniti puno kod Njegove Svetosti ili pak kardinala Chigija koji je kao državni tajnik bio neposredan izvor informacija Njegovoj Svetosti (*ha orechie di Sua Beatitudine*).³⁹ Dubrovčani su čitavu stvar nastojali predimenzionirati upozoravajući na potencijalnu opasnost u širem jadranskom i gospodarskom kontekstu. Urotnička se inicijativa pokazivala kao nova mogućnost da *Serenissima* zauzme taj istureni dubrovački arhipelag.⁴⁰ Krajnji cilj takvoga nauma, prema dubrovačkim tvrdnjama, bilo bi skretanje čitavoga trgovačkoga prometa u Veneciju kao jedinome trgovačkom stovarištu u *Golfu* te bi zauzeće Lastova omogućilo potpunu kontrolu protoka robe, »gdje se ne bi propustila niti jedna ptica« bez pristanka Mlečana. Poentirajući da bi takav scenarij imao negativan učinak ne samo za Dubrovnik nego i za Anconu i ostale papinske luke, Senat se na kraju pitao kako to da Kongregacija i ostale rimske instance ne mogu sagledati kaznu dubrovačke vlade kao jedini mogući lijek urotničkome postupku. Nadalje, apelirali su samog Papu – »koji je Kristov vikar, ali i svjetovni vladar (!)« – da sagleda takav postupak dubrovačkoga Senata kao stvar državne sigurnosti te da slučaj preuzme isključivo na sebe i presudi u korist Republike, ali i Crkvene Države. Svakako, tada su podsjetili i na činjenicu da je još Klement VIII. ispravno prosudio vrativši otok Dubrovčanima nakon pobune »koju su vodili stričevi spomenutih svećenika i njihovih pomagača« tako da dubrovačke vlasti zapravo nisu učinile ništa drugo negoli »sve ono što su činili i čine svi drugi vladari protiv vlastitih buntovnika«. Istovremeno, dubrovačkim

³⁹ *LP*, sv. 21, ff. 75v-83r. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 16. 6. 1654.

⁴⁰ Nakon što je dubrovački Senat saznao za njihove inicijative, urotnici su se sklonili u samu Veneciju, međutim mletačke su se vlasti odbile angažirati kako su to učinile pedesetak godina prije. Lastovci su potom pošli u Beč, gdje su se obratili mletačkome ambasadoru na tome dvoru, nakon čega su se vratili na Korčulu, odakle su nastavili u pokušajima pobune Lastovaca. U izvještajima se dubrovačkoga Senata nadalje piše da će boravak Kuzme Antizze u Rimu čitavo vrijeme uživati potporu *di ambasciatore veneto o di qualche privato*, usmjeravajući i podpirući njegova nastojanja u Rimu (*LP*, sv. 21, ff. 75v-83r. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 16. 6. 1654.). U izvještaju se Senata od sljedeće godine spominje ponovna prisutnost dvojice laikā i dvojice pobunjenih svećenikā u Veneciji, čiji se boravak podmirivao o javnome trošku (*pubblico*) s jednom lirom na dan, *per homo*, o čemu izvještava dubrovački agent iz Venecije, Michele Sorgo. Ostatak je urotnikā i dalje djelovao na Korčuli, pod zaštitom generalnoga providura koji ih je preporučio korčulanskome knezu (*LP*, sv. 21, f. 168rv. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 8. 4. 1655.).

je diplomatskim agentima naloženo izložiti »sve ovo i ono drugo što ocjenjujete potrebnim, uveličavajući s mnogo poštovanja i poniznosti, te onim duhom i djelovanjem koje se traži u sličnim poslovima toliko važnima te povezanim s našom slobodom«. ⁴¹

Skorašnji je izbor dotadašnjega državnog tajnika kardinala Fabija Chigija za papu Aleksandra VII. doista pobudio optimizam dubrovačkoga Senata, koji se nadao da će novi papa osobno povoljno razriješiti lastovski slučaj, povodeći se »podjednako mudrim, koliko i političkim te legalnim motivima«, kako je to Senat naveo u prvim pismima upućenim novoustoličenome pontifeksu. ⁴² Zaključno, treba spomenuti kako taj slučaj nije izazvao međusobni spor Rima i Dubrovčana kao što je to bilo početkom 17. stoljeća, što se može pripisati ponajviše nemogućnosti dubrovačkoga Senata da provede dosuđene kazne. Međutim, isto se tako stječe dojam kako kurijalne instance nisu bile sklone bezrezervno prihvatiti argumente svjetovnih vlasti jer bi to značilo sankcioniranje očitoga primjera nepoštovanja crkvenoga imuniteta. Smrću svećenika Kuzme Antizze, jednoga kolovođe pobunjenikā, kao i gubitkom potrebne logističke potpore, pobunjenička je inicijativa s vremenom utihnula, ⁴³ a sâm se slučaj doskora izgubio u nepreglednosti ostalih potreba zbog kojih se Republika uzastopce tijekom Kandijskoga rata obraćala Svetoj Stolici. ⁴⁴ S obzirom na međusobnu upućenost, dubrovačko-papinski odnosi, iako dosta kompleksni, gledani u cjelini mogu se ocijeniti dobrima. ⁴⁵ Takvi su incidenti bili potencijalno najveća prijetnja dobrim odnosima s Rimskom kurijom. Sljedeće kršenje crkvene jurisdikcije dogodilo se izvlačenjem prijestupnika Marina Caboge iz zakloništa kojeg je ovaj pronašao u franjevačkome samostanu u samome Dubrovniku.

⁴¹ LP, sv. 21, ff. 75v-83r. Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 16. 6. 1654.

⁴² LP, sv. 21, ff. 191r-192r. Senat Aleksandru VII., 15. 7. 1655.

⁴³ N. Varezić, »Solidarnost u doba krize«: 71.

⁴⁴ O tadašnjim različitim tipovima relacija prema papinskome Rimu, više u: N. Varezić, *Dosta je reći u Rimu*: 206–252.

⁴⁵ Politička i logistička podrška papinskoga Rima opstojnosti Dubrovačke Republike bila je podjednako ekonomski motivirana, koliko je imala u vidu i provođenje različitih protuosmanlijskih inicijativa, kao i papinske balkanske misijske politike. Više o tome u: N. Varezić, *Dosta je reći u Rimu*: 25–42.

IZAZOVI CABOGINA SLUČAJA

Interesi su svjetovnih vlasti diktirali da Cabogin slučaj, kao i svaki sličan sudbeni postupak proizašao iz kakvoga težeg prijestupa, treba što prije okončati. Najprije, može se pretpostaviti da su se svjetovne vlasti tada možda htjele okoristiti nadbiskupovim odsustvom iz Grada tijekom i neposredno nakon samoga incidenta, kako bi optuženika izveli pred sud po hitnome postupku, oduzimajući mu presudom uopće mogućnost zaštite crkvenim azilom, kako to predviđa i već spomenuta bula Grgura XIV.⁴⁶ Upravo zbog osjetljivih pozicija Dubrovačke Republike koja je egzistirala na doista trusnome geopolitičkom prostoru, svaku se potencijalnu opasnost nastojalo odmah sasjeći u korijenu.⁴⁷ Najprije se vlada nastojala sporazumjeti pregovarajući izravno sa samim nadbiskupom. Međutim, nadbiskup je ustrajno inzistirao na činjenici da su svjetovne vlasti grubo narušile crkveni azil, zbog čega se mora obratiti Rimu tražeći pravo crkvene nadležnosti u Caboginu slučaju.⁴⁸ Francesco Perotti, kako je i opisano u prethodnome poglavlju, sporio se već s dubrovačkim vlastima zbog nepoštovanja crkvenoga imuniteta, što je možda bio razlog njegovoj nefleksibilnosti i u ovome slučaju. Nadbiskupovo obraćanje rimskim instancama značilo je dubrovačkome Senatu da se slučaj odvija u krivome smjeru. Sporost birokratiziranoga kurijalnog aparata u 17. stoljeću bila je doista velik uteg u međusobnim odnosima. Jurisdikcija se posttridentskoga Rima proširila jer je počela obuhvaćati i nekoliko kontinenata. Kurija se razvila u doista velik birokratski aparat različitih ovlasti, gdje su se često unutar istih instanci isprepletale svjetovne ovlasti crkvene države s kurijalnim ovlastima, koje su imale različite ingerencije upravljanja Katoličkom Crkvom.⁴⁹ Stoga, trebalo se biti dobro upućen u administrativne procedure i načine funkcioniranja Rimske kurije te imati ne samo dovoljno diplomatske vještine nego i upornosti te strpljenja kako bi se

---

⁴⁶ Vidi bilješku br. 16.

⁴⁷ O društveno-političkim reperkusijama incidenta, kao i o argumentima dubrovačkoga Senata koji su prejudicirali potencijalne prijetnje dubrovačkoj opstojnosti, više u nastavku.

⁴⁸ O tome svjedoče upute koje je Senat 3. 11. 1662. uputio poslanstvu, odnosno dvojici senatora koji su trebali pregovarati s nadbiskupom u vezi navedenoga slučaja – *Commissione alli M.to Mag.ci SS.ri Senatori, ser Agostino Fran.co di Tudisi, e ser Marino Gio. di Sordo, eletti per trattare col Mons.r Arcivo Nostro* (LP, sv. 24, ff. 3v-6r).

⁴⁹ Antony David Wright, *The Early modern Papacy. From the Council of Trent to the French Revolution 1564-1789*. London: Longman 2000: 111–113.

u Rimu ishodila tražena papina »milost«.⁵⁰ I prije negoli je Rimska kurija nakon Tridenta doživjela strukturalni i organizacijski preustroj, preobrazivši se u doista glomazni moderni administrativni sustav, Dubrovčani su se trudili i ulagali sredstva, snalazeći se u običajima i praksama papinskoga dvora. Nastojali su se ponajprije povezati s relevantnim kurijalnim službenicima (*uomo pratico della Corte*), koji bi lobirajući za Dubrovčane istovremeno davali smjernice Senatu, kao i dubrovačkim izaslanicima prisutnima u Rimu.⁵¹ Dubrovčani su često bili nezadovoljni dinamikom (*lunghezze ordinarie della Corte Romana*) kojom su se pri Rimskoj kuriji rješavali za njih toliko bitni slučajevi, »(...) gdje nas iščekivanje bilo kakve pomoći čini malaksalim«, podjednako koliko i ona inicijalna, realna prijetnja zbog koje su se uopće i obratili Rimu.⁵² Pokrenuti masivan birokratski aparat Kurije doista nije bio nimalo jednostavan posao. Često se u Kuriji istovremeno odvijalo i nekoliko različitih procesa, koje je trebalo trasirati te u konačnici okončati u skladu s interesima dubrovačkoga Senata.⁵³ Kako bi se prikratila uobičajena sporost moderne kurijalne birokracije, dubrovačka je vlada u međuvremenu razradila strategiju, koristeći se svim mehanizmima kojima je raspolagala: dubrovačkim agentima u Rimu, mrežom njihovih kontakata te dobro promišljenom diplomatskom retorikom.⁵⁴

⁵⁰ Irene Fosi, »Sovranità, patronage e giustizia: suppliche e lettere alla Corte romana nel primo Seicento«, u: *La Corte di Roma tra Cinque e Seicento. „Teatro“ della politica europea*, ur. Gianvittorio Signorotto, Maria Visceglia. Roma: Bulzoni editore, 1998: 208, 209.

⁵¹ Primjerice, u uputama iz 18. 3. 1556. dubrovačkom poslaniku koji je putovao u Rim navodi se: (...) *percio gionto in Roma vogliamo ne ragionate con Mons.r Barengio uomo pratico della Corte, e con quelli altri quali troverete ben atti a potervi instruere e dar qualche rimedio a questo bissoigno nostro... – Littere et commissiones Levantis* (dalje LL), sv. 26, f. 55v (Državni arhiv u Dubrovniku). Senat Ivanu Marinovom Gondoli, *Ambasciator deputato all S.ta di N. S.r PP.a Paulo III.*

⁵² *Le lunghezze ordinarie della Corte Romana ci fanno languorie tra le speranze di qualche soccorso...* (LP, sv. 27, f. 166v. Dopis Senata Stjepanu Gradiću u Rim, 25. 7. 1668.)

⁵³ Primjerice, osim koordiniranja dubrovačkih agenata angažiranih u Rimu u vezi Cabogina slučaja, Senat je istovremeno upregnuo agente i prilikom imenovanja novoga trebinjsko-mrkanjskog biskupa, s obzirom na to da (...) *tutta via si diffulta l'approvazione e la confermatione della nominatione da questo Senato fatta sempre ab immemorabile e non mai interrotta a questo Vescovato di Mercana e di Tribunio in persona del detto Sig.r Scipione* [de Martinis] (LP, sv. 24, ff. 10v-11r - Senat Scipionu de Martinisu u Rim, 6. 11. 1662; f. 11rv - Senat Stjepanu Gradiću u Rim, 7. 11. 1662.). Prethodno se u tome smislu referiraju i izvješća koja Senatu iz Rima, 9. i 30. 9. 1662. šalje don Andrea de Lupis – *Diplomata et acta*, (dalje DA), 17. st., 1949/9, 1952/38 (Državni arhiv u Dubrovniku).

⁵⁴ O angažmanu značajnih pojedinaca koji su u prvoj polovici i sredini 17. stoljeća djelovali u Rimu kao agenti dubrovačkoga Senata, više u N. Varezić, *Dosta je reći u Rimu*: 110–117. Osim

KURIJALNI KADAR DUBROVAČKIH PRIJATELJA

Presudnu su važnost za daljnji tijek čitavoga postupka imali kurijalni kontakti na koje je dubrovački Senat bio upućen, ne samo kako bi se »najljubaznijim zagovorom Vaše Preuzvišenosti ishodila od Njegove Svetosti tražena milost nego smo Vas dužni moliti da se udostojite da ga [dubrovačkog poslanca] iz svoje nemale dobrote posavjetujete i uputite kako i na koji način će morati obavljati tako važnu misiju do koje nam je izuzetno stalo (...)«. ⁵⁵ Odnosi su Dubrovačke Republike i Rimske kurije većim dijelom 17. stoljeća značajno obilježeni angažmanom kojeg je pri Rimskoj kuriji obavljao Petar Beneša. Taj je Dubrovčanin tijekom pontifikata Urbana VIII., sve do svoje smrti 1642., obavljao niz veoma odgovornih funkcija u Državnome tajništvu, a u konačnici je postao i državni tajnik od 1632. do 1634. ⁵⁶ Značajnim su se pokazali Benešini suradnici i poznanici, odnosno garnitura u samome vrhu Rimske kurije koja je, što u radnome, a što u privatnome kontaktu s Benešom, očito razvila senzibilitet za potrebe Dubrovačke Republike. Oni su, njegujući takav odnos, nastavili pokazivati naklonost dubrovačkim potrebama i nakon njegove smrti tako da je dubrovačkome Senatu duže razdoblje bila dostupna veoma utjecajna kurijalna garnitura. ⁵⁷ Kada se dogodio Cabogin slučaj dubrovački Senat ponovno je aktivirao svoju mrežu spomenutih kurijalnih uglednika. Osim dubrovačkih agenata, slučaj je prema najvišim kurijalnim instancama prosljeđivao dubrovački kardinal zaštitnik Francesco Barberini. ⁵⁸ Barberini se, sve do svoje smrti 1679.,

---

retorike »predziđa kršćanstva«, sveprisutne u službenoj diplomatskoj komunikaciji (vidi bilješku br. 4), prigodničarska korespondencija između dubrovačkoga Senata i kurijalnih odličnika te samoga pape, ponešto intimnijega i privatnoga karaktera, dijelom je korespondirala i s ceremonijalnim praksama papinskoga Rima te se također krajnje promišljeno koristila u cilju što efikasnijega ishoda dubrovačke diplomatske inicijative u relaciji s papinskim Rimom. Više o tome u: Nikša Varezić, »Questa Repubblica non si lascia avanzare d'alcuno nell'osservanza et divotione: Congratulations and Condolences in Ragusan Diplomacy towards the Papal Rome.« *Dubrovnik Annals* 26 (2022): 101–126.

⁵⁵ LP, sv. 24, f. 22r. Senat kardinalu Francescu Barberiniju u Rim, 15. 11. 1662.

⁵⁶ Massimiliano Pelozo, »Benessa, Pietro.« *Dizionario Biografico degli Italiani* 8 (1966): 477–478.

⁵⁷ Stjepan Krasić, »Stjepan Gradić: Znanstveni rad.«, u: *Stjepan Gradić, otac domovine*, ur. Pavica Vilać. Dubrovnik: Dubrovački muzeji, 2013: 143–145; N. Varezić, *Dosta je reći u Rimu*: 117–127.

⁵⁸ Kardinal Francesco Barberini prihvatio se dužnosti zaštitnika Dubrovačke Republike još dok je bio kardinal nećak Urbanu VIII. Bio je to rezultat ne samo trajne uzajamne upućenosti Rima i Dubrovačke Republike nego i Benešina utjecaja na kurijalnu granituru. Sâm je Beneša postao 1630. privatnim tajnikom kardinala Francesca Barberinija. Više o tome u: N. Varezić, *Dosta je reći u Rimu*: 153–170; N. Varezić: »Solidarnost u doba krize«: 42–71.

okružio skupinom kardinala, koje je na tu poziciju doveo upravo njegov stric, papa Urban VIII., ali i nizom ljudi čiju je doživotnu vjernost pridobio pružajući im usluge u okviru svojih nebrojenih mogućnosti tijekom Barberinijeva pontifikata. Takav je bio i Fabio Chigi, aktualni papa Aleksandar VII., koji je svoju kurijalnu i diplomatsku karijeru započeo upravo za Barberinijeva pontifikata.⁵⁹ Upravo je to bio mehanizam koji je itekako funkcionirao u tadašnjoj dvorskoj politici, pa tako i u onovremenoj Rimskoj kuriji.⁶⁰

U prvim se izvješćima dubrovačkog pouzdanika iz Rima, don Andree de Lupisa, upućenima dubrovačkome Senatu može razaznati što je de Lupisu proslijedio kardinal Barberini. To je bilo pismo koje je Barberiniju poslao kardinal državni tajnik Flavio Chigi u vezi Cabogina slučaja. Chigija je prethodno posjetio stanoviti Mons. Rasponi prenoseći neku pisanu poruku (*viglietto*), napisanu »ili od dubrovačkog nadbiskupa, ili koga drugoga [iz Dubrovnika].«⁶¹ De Lupis je posredstvom kardinala Barberinija objasnio dubrovačku perspektivu slučaja kardinalu Chigiju. Chigi je pak sve informacije prenio Papi posredstvom Mons. Giacoma Filippa Ninija, posebnoga tajnika u Državnome tajništvu (*segretario dei memoriali*). Upravo akteri koji se spominju u de Lupisovu izvještaju otkrivaju komunikacijsku trasu koja ne slijedi uobičajeni proceduralni postupak, nego slijedi poprilično skraćen, zaobilazan put do samoga Pape. Dakle, komunicira se posredstvom najutjecajnijih kardinala i članova papinskoga domaćinstva. Naime, samo su kompleksni i delikatni zahtjevi i molbe dolazili pred Papu Ninijevim posredstvom, predstavljeni kao promemorija, što je bila iznimka u postupku, a ne pravilo. Ostali predmeti upućivali su se relevantnim kongregacijama.⁶² *Segretario dei memoriali* bio je spona između kardinala državnoga tajni-

⁵⁹ Chigi je imenovan nuncijem u Kölnu 1639. gdje je ostao sve do 1651. Ondje je 1642. podržao osudu heretičke knjige *Augustinus*, autora Corneliusa Jansena, biskupa Ypresa, protiv koje je Urban VIII. izdao papinsku bulu *In eminenti* (Joseph Bergin, *Church, Society and Religious Change in France, 1580–1730*. New Haven: Yale University Press, 2009: 396–404.). Istodobno je Dubrovčanin Beneša iz Državnoga tajništva u Rimu nadzirao i održavao pisanu komunikaciju s najvažnijim nuncijaturama, poput onih u Parizu, Madridu, Kölnu i Veneciji (M. Pelosa, »Benessa, Pietro«: 477–478).

⁶⁰ Gianvittorio Signorotto, »Lo squadrone volante I cardinali »liberi« e la politica europea nella seconda metà del XVII secolo.«, u: *La Corte di Roma tra Cinque e Seicento, »Teatro« della politica europea*, ur. Gianvittorio Signorotto, Maria Antonietta Visceglia. Roma: Bulzoni Editore, 1998: : 96–99.

⁶¹ DA, 17. stoljeće, 1952/37. Andrea de Lupis iz Rima dubrovačkom Senatu, 26. 8. 1662.

⁶² Irene Fosi, *La giustizia del papa. Sudditi e tribunali nello Stato Pontificio in età moderna*. Roma – Bari: Editori Laterza 2007, 196.

ka, koji je obavljao najvažnije državničke poslove, i samoga pape, kojemu je ovaj tajnik iznosio određene slučajeve i podnosio određene zahtjeve. Važnost je ovog službenika postupno rasla tijekom 17. stoljeća, posebno kada državni tajnik ne bi bio papin krvni srodnik, kao što je to bilo u prethodnome pontifikatu pape Inocenta X. Pamphilija. Tada bi tajnik značajno više morao neposredno komunicirati sa samim pontifiksom, što bi inače činio prvenstveno kardinal nećak.⁶³ Spomenuti Giacomo Filippo Nini bio je pouzdanik aktualnoga pape Aleksandra VII. još dok je Fabio Chigi, prije negoli je izabran za papu, tijekom prethodnoga pontifikata bio državni tajnik. Chigi je Ninija poveo sa sobom u Rim iz rodne Siene, angažiravši ga najprije u Državnome tajništvu, a potom ga postavio na poziciju tajnika za memorijale.⁶⁴ Kao član papinskoga domaćinstva, Nini je svakodnevno mogao pristupiti privatnim papinim odajama. Pontifeks bi, nakon što ga se izvijesti, povratno reagirao dopisom ili konkretnom odlukom koje je prenosio Nini, a što bi se onda birokratskim kanalom dalje upućivalo prema krajnjemu destinataru. U spomenutome se de Lupisovu izvješčaju navodi u nastavku da je Papa nakon Ninijeva izvješća uputio dopis Mons. Bernardinu Rocciju, tajniku nadležne Kongregacije za imunitet, u kojemu se navodi da bez papine naredbe, Kongregacija ne smije slati nikakve dopise. To je bilo dosta znakovito s obzirom na to da se upravo toj Kongregaciji kanio apelirati dubrovački nadbiskup s namjerom da izbori povratak Caboge u okrilje crkve. Nadbiskup je zbog toga namjeravao doći u Rim i tamo boraviti, što i nije bio baš poželjan scenarij s obzirom na to da »u odsutnosti [iz Dubrovnika] ovaj bi čovjek [tj. nadbiskup] mogao drugačije oslikati ovaj slučaj«. De Lupis navodi kako je tê informacije saznao »od pouzdane osobe, od izvjesnog Francesca Franciarinija, agenta monsinjora nadbiskupa, kojem je [nadbiskup] pisao i naređivao«. Dobra obaviještenost toga dubrovačkog agenta, na kojoj je dubrovački Senat inače i inzistirao s obzirom na to da je o tome ovisio ishod diplomatskoga procesa, očitovala se već na samome početku. De Lupis je vijest o nadbiskupovoj namjeri slanja apelacije spomenutoj Kongregaciji prethodno prenio kardinalu Barberiniju, što je on pak mogao dalje proslijediti Papi, zbog čega je najvjerojatnije Aleksandar VII. uputio onō upozorenje tajniku Rocciju.⁶⁵ Uskoro je Kongregacija za imuni-

⁶³ Antonio Menniti Ippolito, »Il segretario di stato e il segretario dei memoriali: la difficile ricerca di stabilità all'interno della curia papale prima e dopo l'abolizione del nepotismo (con appendice documentaria).« *Archivum Historiae Pontificiae* 46 (2008): 79, 80, 85–88.

⁶⁴ <https://cardinals.fiu.edu/bios1664.htm#Nini> (pristupljeno 5. 3. 2023.)

⁶⁵ To se može pretpostaviti s obzirom na to da de Lupis navodi potencijalni dolazak dubrovačkoga nadbiskupa u Rim te mogućnost njegovoga agitiranja u Kuriji: *Serva il tutto all'Ecc.e V.*

tet (*Sacra Congregazione della Immunità*), na Papin nagovor, ovlastila nadbiskupa da odriješi civilne vlasti duhovnih sankcija zbog toga što su »bez prethodne nadbiskupove suglasnosti, ili one njegovog generalnog vikara, izvukli Cabogu iz crkve«. Međutim, u Kuriji su smatrali itekako ozbiljnim prijestupom ubojstvo koje je Caboga počinio.⁶⁶ Papa je ipak odlučio da optuženik može ostati u civilnome zatvoru s obzirom na to da nadbiskupski zatvor ne bi bio dovoljno siguran, ovlastivši nadbiskupa da formira komisiju koja bi umjesto civilnih vlasti nastavila procesuirati slučaj.⁶⁷ De Lupis navodi da je uspio nabaviti duplikat pisma koje je Kurija poslala nadbiskupu, a sve kako bi Senat bio maksimalno upućen u razvoj događaja zbog delikatnosti slučaja ((...) *tutto questo ho voluto di accennare all'EE.ze VV.e per i loro governo*). Upravo zbog toga de Lupis sugerira kako bi se preko članova Papine najuže familije – kardinala nećaka Flavija Chigija i don Marija Chigija, Papina brata – trebalo nagnati da lobiraju Papu da promijeni odluku i suspendira članak koji se navodi u spomenutom pismu, a koji kvalificira Cabogino izvlačenje iz crkve kao neregularan čin (*l'articolo della nullita della estrazione dalla Chiesa del s. Caboga*).⁶⁸ Pismo rimske Kongregacije nakon dospjeća u Dubrovnik uručili su nadbiskupu dvojica uglednih senatora. Njih su dvojica, u kontekstu sadržaja pisma koje je Senatu već bilo poznato, nastojali utjecati na nadbiskupa te dobiti suglasnost da se slučaj prepusti svjetovnoj nadležnosti (*nell'assoluta podestà del braccio secolare*).⁶⁹ I tada je Senat svoje postupke temeljio na propisu iz odredbe Grgura XIV., koji je dopustio uskraćivanje utočišta počiniteljima ubojstva s predumišljajem.⁷⁰

---

per avviso, perche in assenza [da Ragusa] questo huomo [i. e. arcivescovo] potrebbes dipingere diversar questo fatto, dove al presente va con qualche riguardo il d.o s.r card.le Barberini (...) (DA, 17. stoljeće, 1952/37. Andrea de Lupis iz Rima dubrovačkom Senatu, 26. 8. 1662.)

⁶⁶ *Il caso è stato qui sentito malam.e per il Caboga perche tanto questi SS.ri Card.li a quali ho rappresentato il fatto, come li sud.ti Mons.r Nini e Rasponi hanno considerato l'eccesso del caso a maggior segno* (DA, 17. stoljeće, 1952/37. Andrea de Lupis iz Rima dubrovačkom Senatu, 26. 8. 1662.).

⁶⁷ DA, 17. stoljeće, 1949/9. Andrea de Lupis iz Rima dubrovačkome Senatu, 9. 9. 1662.

⁶⁸ DA, 17. stoljeće, 1952/38. Andrea de Lupis iz Rima dubrovačkome Senatu, 30. 9. 1662.

⁶⁹ LP, sv. 24, ff. 3v-6r. Upute dubrovačkoga Senata *alli M.to Mag.ci SS.ri Senatori, ser Agostino Franco di Tudisi, e ser Marino Gio. di Sordo, eletti per trattare col Mons.r Arciv.o Nostro*, 3. 11. 1662.

⁷⁰ Serafin Marija Crijević, *Prolegomena za svetu dubrovačku metropoliju*, ur. Relja Seferović. [Monumenta historica Ragusina XI]. Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne značnosti u Dubrovnik, 2012: 94–95.

**»S MNOGO UZNEMIRENOSTI OVOG ISTOG SENATA VIDIMO DA JE SLUČAJ
PREUZELA SPOMENUTA KONGREGACIJA«⁷¹**

Iz pisma koje je de Lupis prethodno prosljedio u Dubrovnik, očito je da je Papa ipak dijelom prepustio slučaj nadležnoj Kongregaciji za imunitet. U tome smislu, mnogo je razloga koji su dubrovački Senat zabrinjavali. Najprije, vlada je bila svjesna da bi se postupak odužio, a da bi ishod bio krajnje neizvjestan. Senat je bio nezadovoljan kvalifikacijom čitavoga slučaja, ponajprije odlukom Kongregacije (*decreti illusorii*) da nadbiskup formira komisiju koja bi procesuirala Cabogin slučaj; »(...) a ono što nas najviše vrijeđa, jest da se čitava stvar uzima kao činjenica koja je počinjena nasilno«, kao i to da su nadbiskupu dodijeljene ovlasti da može odriješiti duhovnu kaznu zbog kršenja crkvenoga azila, ne uzimajući u obzir, »pretpostavljamo zbog krive informiranosti«, da su svjetovne vlasti doista uvažavale mišljenje generalnoga vikara.⁷² Da bi se argumentirale radnje koje je poduzeo Senat, odlučeno je da se u Rim pošalje posebni izaslanik, Nikola Pavlov Gondola koji je kurijalnim instancama i Papi trebao jasno obrazložiti postupke dubrovačke vlade.

Argumenti dubrovačkoga Senata (*nostri atti giusti, legali e riverenti...*)

Sigurno je najvažnije bilo dubrovačkome Senatu da se slučaj koji se nadbiskupovom inicijativom delegirao u Rim ne rješava uobičajenim crkvenim postupkom i uz nadležnost Kongregacije, nego da mu što prije izravno presudi papa »svom puninom svog autoriteta«.⁷³ Mimo već spomenutih kanonskih odredbi Grgura XIV., Dubrovčani su se pozivali i na praksu Pavla III. koji je 1536. izdao poseban *breve* upućen Dubrovačkoj Republici kojim je dubrovačka vlada odriješena svake krivnje prilikom izvlačenja ubojica iz crkve, što lokalna crkvena instanca tada nije problematizirala, kao što je to bio slučaj tijekom 1662. Da bi se izbjegli novi potencijalni sporovi s crkvenom vlasti (*per non incorrere in simil scomuniche*), Republika je tada zatražila, a potom i dobila 1538.

---

⁷¹ Iz uputa koje je Senat 15. 11. 1662. prosljedio *al M.to Mag.co Sig.r Nicolino Paolo di Gondola, nobile nro. diletto mo che si manda a Roma alla Santità di Nro. Sig.re* (LP, sv. 24, f. 12v).

⁷² Ibid, 12v-13r.

⁷³ *Supplicarete però S. Em.za* [i.e. cardinal protettore Barberini] *che per sua solita benignità vi indirizzi et astradi, che la cognitione di simile causa si levi dalla detta Congregatione dell' Imunità e per grazia Sua si conosca da S. B.ne con la Sua plenipotente autorità, e la discussione occorrendo si cometta a qualche Prelato indipendente* (LP, vol. 24, 17r. Upute Senata Nikolici Pavlovom Gondoli na odlasku u Rim, 15. 11. 1662.).

još jedan papinski *breve* kojeg je potpisao Pavao III., a kojim se zabranjuje pružanje crkvenoga azila ubojicama, čime se dopuštalo njihovo izvlačenje iz crkvi i samostana.⁷⁴ Argumentirajući svoje postupke u Caboginu slučaju, vlasti su Dubrovačke Republike najprije isticale kako ničim nisu povrijedili nepovredivost crkvenoga prostora s obzirom na to da su sukladno odluci Grgura XIV. iz 1591. imali pravo uhititi počinitelja najtežega kaznenog djela, uz prethodno obavještenje crkvenim instancama, što su tehnički učinili u konkretnome slučaju »iz dužnog poštovanja prema Crkvi Božjoj«. Međutim, vikar je na to dao neodređen odgovor, »a budući on nije bio ni potpuno negativan, ni potpuno afirmativan, Republika je po svojoj savjesti ocijenila da ga se može izvući«. Kao gestu poštovanja prema crkvenim instancama i pravnome institutu crkvenoga azila uopće, vlasti Republike ponudile su nadbiskupu ključeve tamnice u kojoj je Caboga trebao boraviti, kao i držanje straže u nadbiskupovo ime.⁷⁵ Senat je svakako inzistirao da to mora biti državni zatvor zbog sigurnosnih uvjeta, s obzirom na to da spomenuti zločin nije bio uobičajen. Ubojstvo uglednoga senatora u Kneževoj palači smatralo se prvorazrednim zločinom, »kojim je nanešena šteta slobodi ove Republike, kao i njezinome ugledu«. ⁷⁶ Ubojstvo uglednoga senatora ocijenjeno je kao zločin protiv samoga Senata, odnosno protiv republičkoga poretka koji predstavlja. To je značilo povredu državnoga ugleda, odnosno *crimen laesae maiestatis*, što se u odredbama Grgur XIV. izdvaja kao prijestup čijem se počinitelju nikako nije smjelo dati utočište.⁷⁷ Posebno je dramatično mogla zvučati bojazan Senata da bi se Caboga, ako pobjegne, mogao povezati s Turcima iz dubrovačke okolice, s kojima je komunicirao prije uhićenja.⁷⁸ Ne smije se zaboraviti da se sve odvijalo u jeku Kandijskoga rata, kada se osmanlijska vojska gomilala na granicama susjednoga istočnojadranskog mletačkog dominija.⁷⁹ Senat se i tada tendenciozno koristio imidžom predziđa kršćanstva vezujući sudbinu Republike za globalne interese kršćanstva.⁸⁰ Isticanjem takvih

⁷⁴ Ibid, 16r.

⁷⁵ Ibid, f. 13v.

⁷⁶ LP, sv. 24, f. 20 r. Senat Aleksandru VII, 15. 11. 1662.

⁷⁷ I. Mitić, »O pružanju utočišta«: 64.

⁷⁸ O tome više u: Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika. Odabrane biografije*, sv. 4. Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2013: 248–249.

⁷⁹ LP, sv. 24, f. 17r. Upute Senata Nikolci Pavlovom Gondoli u Rim, 15. 11. 1662.

⁸⁰ (...) *altrimente andarebbe per terra la libertà nostra e si pervertirebbe questo Governo, la fede Catt. ca da tanti centinara danni illesa et illibata conservata in questa Reliquia del Christianesimo di*

argumenata, Senat je nastojao senzibilizirati Papu kako bi, ne samo »kao duhovni prvak u cijelom kršćanskom svijetu, već i svjetovni vladar u svojoj državi, sa svojom najvećom razboritošću pronašao način da udovolji našoj pravednoj zadovoljštini«. ⁸¹ Rješavanje slučaja u skladu s interesima dubrovačkoga Senata prikazivalo se nužnim i zbog društvene stabilnosti, poglavito u odnosu na »odvažnu i drsku« mladež, kojoj bi korištenje crkvenoga azila da izbjegnu kaznu »u odnosu na njihove neobuzdane želje uvijek moglo rezultirati sličnim pokoljem gospode senatora«. ⁸² Zanimljivo je primijetiti da se dubrovačka vlada koristila moralno-etičkim razlozima da bi obranila postupke pred kurijalnim instancama. Uza sve društveno-političke reperkusije proizašle iz Cabogina čina, koji su se prikazivali kao realna ugroza dubrovačkoga poretka, sugeriralo se da bi izostanak vladinoga najstrožeg sankcioniranja počinjenoga ubojstva ujedno bio njezino potpuno moralno posrneće (*altrimente si perversirebbe questo Governo*), o čemu bi svaka dobra i odgovorna vlada svakako trebala voditi računa.

DIPLOMATSKE PRAKSE I METODE

Dubrovačka se vlada tijekom navedene diplomatske misije koristila svojim agentom u Rimu da bi najprije obavila dio uobičajenoga protokola, odnosno provedbu uputa Senata koje je agent trebao strogo slijediti, »upozoravajući vas da ne pišete nikome drugom u vezi s navedenim slučajem, nego samo nama, niti da se uplicete u bilo koji drugi posao, niti obavljate dobru ili lošu službu za bilo koga drugog bez izričitog naloga ovog Senata«. ⁸³ S obzirom na to da je svaki događaj uvjetovan specifičnim okolnostima pa tako i ovaj koji se odvijao na relaciji prema različitim kurijalnim instancama, dubrovačkom se agentu u takvim okolnostima dopustili samostalno djelovati »pomažući se sa svim onim načinima i sredstvima koje ćete procijeniti razmjernima (...)«, podjednako kao i sa svima koji su mogli biti korisni (*gli stessi officii passerete con altri con chi vi possa giovare*). ⁸⁴ Uvjet je tada svakako bio »da nas izvještavate iz tjedna u tjedan o svemu što vam se na dnevnoj bazi dogodilo i koje su novosti (...)«. ⁸⁵ Situacije u

---

tutto l'Oriente si perderebbe affatto, massime terminandosi che si rimetta di nuovo in Chiesa il Detto Caboga (Ibid, f. 17r).

⁸¹ Ibid, f. 12v.

⁸² Ibid, f. 15r.

⁸³ Ibid, f. 19r.

⁸⁴ Ibid, ff. 17v, 18v.

⁸⁵ LP, sv. 24, f. 55r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli u Rim, 10. 3. 1663.

kojima bi se očitovao nedostatak potrebnih informacija činile su položaj malene Republike još neizvjesnijim. Izostankom standardne dinamike pristizanja diplomatske pošte iz Rima, Senat bi iskazivao znatno nezadovoljstvo i nelagodu.⁸⁶

Vrlo česta metoda prisutna u dubrovačkoj diplomatskoj praksi bila je potenciranje vlastite slabosti tako da se svaka opasnost za Dubrovčane predstavljala iznimno opasnom, nastojeći potaknuti promptnu reakciju adresata. Tako se i tada zahtijevalo da Gondola postigne isti učinak »preuveličavajući težinu ekscesa kojeg je počinio navedeni Caboga, kao i nužnost koja nas je dovela do njegovog izvlačenja [iz crkve i samostana]«, međutim »držeci se cijelo vrijeme [u predstavi tog slučaja] načina i molbi, koji isključuju prepiranje«. ⁸⁷ Budući da je ishod diplomatske misije (*buon indirizzo e buon incamminamento*) ipak ovisio o kurijalnim kontaktima, agenti su uvijek neminovno bili upućeni prvenstveno na njih »kako bi s ponuđenom njihovom pomoći pripomogli u ostvarenju naše namjere«. ⁸⁸ Tako je Senat i tada svojega poslanika Gondolu svakom prilikom najprije upućivao kardinalu zaštitniku Francescu Barberiniju (*che vi dia per cio indirizzo, comé doverete portare questo negotio*). ⁸⁹ Dubrovčani su za svoje ciljeve posebice nastojali angažirati članove papine obitelji. Dakle, to su bili pomno odabrani pojedinci koji su bili najbliži pontifeksu, s njim u neposrednome kontaktu, zbog čega će dubrovački poslanik i »doći u naše ime iskazati poštovanje Vašoj Preuzvišenosti i usmeno Vam izložiti slučaj zbog kojeg ga šaljemo pred najsvetija stopala Našeg Gospodina [pape] (...), te smo poprilično sigurni u veliku korist koju će mu kod Njegove Svetosti donijeti Vaš naklonjen i ugledan zagovor«. ⁹⁰ Nastojalo se dubrovački slučaj ubrzati do njegove realizacije tako da se prikrati standardna sporost kurijalne administracije i dvorskih uzusa koristeći se relevantnim kontaktima. Dubrovčani su se nastojali posebno vezati za članove papine obitelji te s njima privatno komunicirati mimo službene dubrovačko-kurijalne korespondencije, sugerirajući da je kvaliteta međusobnih

⁸⁶ *Si che dovete considerare con quanta preturbatione restiamo così senza vri. avvisi e non sapendo in che stato si trovano i vri. negotiati, staremo con l'istesso desiderio aspettando l'arrivo di qualche vra. lettera per nro. governo* (LP, sv. 24, f. 70v. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli u Rim, 10. 4. 1663.).

⁸⁷ LP, sv. 24, f. 17v. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli u Rim, 15. 11. 1662.

⁸⁸ LP, sv. 24, f. 43r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli u Rim, 1. 2. 1663.

⁸⁹ LP, sv. 24, f. 17v. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli u Rim, 15. 11. 1662.

⁹⁰ LP, sv. 24, f. 21v. Senat piše starijem Papinome bratu Mariju Chigiju, vojnome zapovjedniku Papinske Države (*Generale di Santa Chiesa*), 15. 11. 1662. U istome tonu, istoga nadnevka, poslano je pismo preporuke kardinalu nećaku Flaviju Chigiju (Ibid, ff. 20v-21r).

odnosa zapravo bila još intimnija i kvalitetnija. Tome je naravno pridonio i barokni diskurs koji je trpio takav uvijeni i kićeni način ophođenja. U tome smislu, Dubrovčani nisu propuštali popratiti sve važne događaje papine obitelji, a nastojali su biti upućeni i u privatne živote svakoga člana obitelji pojedinačno.⁹¹ Tako se ukazala zgodna prilika referirati se na rođenje Papina nećaka te poslati u Rim čestitarsko pismo,⁹² a ono što je jednom bilo kurtoazno upućeno u Rim, obvezujući tada adresata tek kurtoazno odgovoriti, već bi sljedeći put potraživalo konkretna djela. U konkretnome događaju to je svakako bila intervencija koja bi pridonijela željenome ishodu Cabogina slučaja, kako je to priželjkivala dubrovačka vlada. U nastojanju da se pridobije naklonost opata (Domenica) Salvettija, »moleći ga da vas usmjeri i surađuje svojom spretnošću i oštroomnošću u tako hitnoj i vrlo važnoj stvari«, upute Senata poslaniku Gondoli nalagale su krajnje promišljen pristup tome relevantnom kurijalnom odličniku, »uvjeravajući ga da će ga iz tog razloga ova Republika nagraditi.«⁹³ Dubrovčani su aludirali na praksu diplomatskoga darivanja, kojom su se prema potrebi koristili, a koja je bila izuzetno važna s obzirom na to da su se mogle izazvati dodatne emocionalne reakcije u korist potražitelja usluge.⁹⁴ Budući da je tâ gesta bila dio neverbalnoga komunikacijskog čina, ona je itekako bila nabijena implikacijama, stoga su darivanje, kao i odabir primatelja, bili uvijek pomno promišljeni.⁹⁵ Opat Domenico Salvetti bio je poprilično relevantan kontakt ne samo zbog činjenice da je tada bio prefekt vatikanskoga arhiva (1656. – 1665.), a samim time ubrajao se u članove papinskoga kućanstva, nego »se u prošlosti uvijek pokazao kao vrlo ljubazan i ažuran za svaku službu i probitak ove Republike, stoga vjerujemo da ni ovom prilikom neće propustiti učiniti isto.«⁹⁶ Njegova aktivnost pokazala se posebno korisnom u nastojanjima Republike da dobije konkretnu

---

⁹¹ O tome više u N. Varezić, »Questa Repubblica non si lascia avanzare d'alcuno nell'osservanza«: 101–126.

⁹² *Segretaria di Stato, Principi*, sv. 86, f. 13r (Archivio Apostolico Vaticano). Dopis Senata Aleksandru VII., 14. 1. 1663.

⁹³ *LP*, sv. 24, f. 18v. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli u Rim, 15. 11. 1662.

⁹⁴ O značenju materijalne kulture tijekom srednjovjekovlja i ranonovovjekovlja, pogledati u: Stephanie Downes, Sally Holloway, Sarah Randles, ur., *Feeling things: Objects and Emotions through History*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

⁹⁵ O darivanju kao načinu dubrovačke diplomatske prakse tijekom kasnoga srednjovjekovlja, više u: Valentina Šošćarić, *Dubrovački poklisari: u potrazi za novim teritorijima*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2021: 115–136.

⁹⁶ *LP*, sv. 24, f. 18v. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli u Rim, 15. 11. 1662.

materijalnu pomoć te političku zaštitu Svete Stolice uoči početka Kandijskoga rata, zbog čega ga je Senat 1645. već nagradio zlatnim umivaonikom i vrčem koji je vrijedio 100 škuda. Zbog svojega ugleda i kontakata kojima je raspolagao, bio je angažiran i u sporu koji je Senat prije imao s jednom drugom rimskom kongregacijom, onom nadležnom za širenje vjere (*Sacra congregatio de propaganda fide*).⁹⁷

Dubrovčani su uvijek, pa tako i tada, nastojali slijediti diplomatske i ceremonijalne prakse papinskoga Rima, koji je u 17. stoljeću još uvijek bio pozornica europske politike.⁹⁸ Bilo je veoma uputno slijediti barokne ceremonijalne uzuse koje su Dubrovčani na papinskome dvoru prakticirali »po primjeru predstavnika ostalih kršćanskih vladara«. ⁹⁹ S jedne strane, tako se potvrđuje ne samo prisutnost, forma i izričaj dubrovačke diplomatske prakse na pozornici europske politike nego podjednako i dobra obaviještenost Dubrovčana koji nisu propuštali priliku sudjelovati na toj istoj pozornici. Dubrovčani su odašiljali i vlastite identitetske predodžbe prihvaćajući ceremonijalne obrasce. Stoga, ne čudi instrukcija dubrovačkoga Senata upućena tada poslaniku Gondoli o potrebi korištenja unajmljene kuće, kočije kao i prikladne odjeće, upravo zbog reprezentativnosti, pazeći tako na ugled.¹⁰⁰ Bilo je veoma važno ostaviti dobar dojam podjednako reprezentativnom pojavnošću koliko i učestalim prisustvom

⁹⁷ O tome više u: N. Varezić, *Dosta je reći u Rimu*: 112.

⁹⁸ Ovom prilikom referiram se na sintagmu – *La Corte di Roma tra Cinque e Seicento: Teatro della politica europea* – koja se nalazi se u naslovu zbornika radova međunarodnoga znanstvenog skupa održanoga u Rimu 1996. u organizaciji Centro studi »Europa delle Corti«. Ona sažima svu realnost papinske politike tijekom 16. i 17. stoljeća, koja je postojala između nastojanja Rimske kurije za konsolidacijom papinskoga prvenstva te tendencije europskih monarhija koje su, podvrgavajući Kuriju svojemu političkom utjecaju, nastojale regulirati međunarodne političke odnose u skladu sa svojim apsolutističkim i hegemonističkim interesima. Ceremonijalne prakse papinskoga dvora bile su odraz htijenja, kompenzirajući na određeni način gubitak stvarnoga globalnog političkog prestiža (Gianvittorio Signorotto, Maria Antonietta Visceglia, ur., *La Corte di Roma tra Cinque e Seicento, »Teatro« della politica europea*. Roma: Bulzoni Editore, 1998).

⁹⁹ Ta se izjava doduše referira na izvještaj Senata povodom podnesene predstavke dubrovačkoga izaslanika novoustoličenome Aleksandru VII., upravo kako su to činili predstavnici drugih kršćanskih vladara: *Havete fatto bene di portarvi a bacciare i Santiss.mi piedi di Sua B.ne a nome nostro, et di rallegrarci non pero della detta Sua essaltatione, tanto più che tutti gl'altri ministri di Principi habbino fatto l'istesso* (LP, sv. 21, f. 169v. Dopis Senata Antoniju Diodatiju, 7. 5. 1655). Nema razloga sumnjati da Dubrovčani nisu u svakoj prigodi slijedili uvriježene ceremonijalne i diplomatske prakse papinskoga Rima.

¹⁰⁰ LP, sv. 24, f. 19r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli na putu u Rim, 15. 11. 1662.

u diplomatskim i kurijalnim krugovima. Time bi se prikazivali kao umješni diplomati i relevantni sugovornici, što je u konačnici svakako moralo polučiti i konkretnim diplomatskim rezultatima. Stoga, nije Senat bezrazložno spočitao agentu Gondoli što je u četiri mjeseca uspio realizirati samo jednu audijenciju kod Pape, apostrofirajući »(...) kako ste morali to ne samo zbog hitnosti navedenog slučaja nego i zbog javnog ugleda, jer kako se nama to čini čudnim, tako će se puno više činiti tom dvoru«. ¹⁰¹ Očito je da se nije sve glatko odvijalo, usprkos svim predispozicijama za povoljan ishod toga slučaja kao i izvještajima iz Rima koji su svjedočili o naklonjenosti svih bitnih kurijalnih velikodostojnika (*tutti i grandi i principali soggetti di cotesta Corte a noi favorevoli e ben disposti*¹⁰²).

»TKO SU TI KOJI PO ČITAVOME RIMU PRIČAJU...«

Nakon što je Gondola tijekom svoje prve audijencije u siječnju 1663. izložio predstavku Papi, Dubrovčani su se nadali pozitivnome ishodu toga slučaja bez obzira na stav Kongregacije. Papa je navodno dao usmeno jamstvo Dubrovčaninu (*vivae vocis suae oraculo*) da će izdati *breve* u korist Republike. ¹⁰³ Nastojalo se kurijalnim pouzdanicima, kardinalom Barberinijem te najbližim članovima Papine obitelji, a prvenstveno već spomenutim monsignorom Ninijem, koji je bio komornik i papin tajnik, dodatno senzibilizirati Aleksandra VII. te ubrzati izdavanje spomenutoga *brevea*; tim više što se monsignor Nini pokazao »toliko sklon da sa svoje strane utječe na papu te ga pridobije za našu stvar«. ¹⁰⁴ Stoga, Senat mu je laskavo uzvratio zahvalivši na njegovoj spremnosti da podupre potrebe Republike, »koja će moliti Boga da mu što prije omogući doživjeti da njegove vrline i velike zasluge budu nagrađene svetim [kardinalskim] purpurom«. ¹⁰⁵ Bila je to već dobro prokušana i rafinirana taktika korištenja pomno promišljenoga diplomatskog frazeološkog arsenala u nastojanju da se stekne naklonost kurijalnih odličnika. Koristeći se kićenom baroknom retorikom podilazilo se adresatu sugerirajući njegov daljnji prosperitet, u skladu s njegovim brojnim vrlinama. ¹⁰⁶ Dubrovčani su se nadali da će im monsignor

¹⁰¹ LP, sv. 24, f. 101v. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 18. 5. 1663.

¹⁰² LP, sv. 24, f. 53r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 26. 2. 1663.

¹⁰³ LP, sv. 24, f. 101r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 18. 5. 1663.

¹⁰⁴ LP, sv. 24, f. 43r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 1. 2. 1663.

¹⁰⁵ LP, sv. 24, f. 51v. Senat monsignoru Niniju u Rim, 26. 2. 1663.

¹⁰⁶ Više o tome u N. Varezić, »Questa Repubblica non si lascia avanzare d'alcuno nell'osservanza«: 101–126.

Nini dati koncept službene izjave (*minuta*) prije negoli papa izda službenu izjavu (*breve*), koji bi se poslalo na uvid dubrovačkoj vladi.¹⁰⁷ Međutim, prvotno se papino raspoloženje očito promijenilo, s obzirom na to da je slanje spomenutoga *brevea* odgođeno intervencijom monsignora Roccija, tajnika nadležne Kongregacije, nedugo nakon Gondoline podnesene predstavke. Dubrovački nadbiskup koristeći se Kongregacijom opetovano je želio izboriti da se Caboga drži pritvorenim u crkvenome zatvoru, što su svjetovne vlasti osporavale tvrdeći da crkveni zatvor nikako ne zadovoljava sigurnosne uvjete slučaja o kojemu ovisi državna sigurnost. Argumenti Senata trebali su biti potkrijepljeni živim slikama ugroze čitavoga dubrovačkog poretka, što se nastojalo prikazati štetnim i za interese Svete Stolicе kao i čitavoga Kršćanstva, »insinuirajući sve te stvari teškim osjećajima i riječima, ali jednako punim poštovanja«.¹⁰⁸ Gondola je potom u suradnji s kardinalima Barberinijem i Chigijem sastavio novu promemoriju, čiji je tekst Senat primio i odobrio, a koja se trebala predstaviti Papi, jer je jedino on doista mogao pomiriti načela svjetovne i duhovne politike (*politica divina et humana certa di dover esser consolata da Sua Beatitudine*). S obzirom na to da je Njegova Svetost »duhovni prvak u cijelom Kršćanstvu i svjetovni u svojim državama, on bi sa svojom najvećom razboritošću trebao pronaći način da izađe u susret našim pravednim zadovoljštinama«.¹⁰⁹

Daljnjim iščitavanjem korespondencije dubrovačkoga Senata i rimskoga agenta Gondole mogu se uočiti određene situacije koje su se počele događati izvan kontrole dubrovačke vlade, s obzirom na to da se u Rimu pojavio kadar koji je došao iz Dubrovnika zbog toga slučaja, a nije zastupao Republiku. Senat se u svojem dopisu referira na informacije svojega obavještajca, stanovitoga don Marija Alippija, koji je uspio saznati od prokuratora dubrovačkog nadbiskupa, već otprije prisutnog u Rimu, da je tamo iz Dubrovnika stigla nepoznata osoba koja je prokuratora izvijestila o detaljima toga slučaja koji je dubrovački Senat nastojao držati u najstrožoj tajnosti, isključivo unutar nekolicine delegiranih pouzdanika. Stoga, Gondolu su upozorili da pažljivo promatra te sazna »tko to tamo javno ili potajice zastupa Cabogu te nas o svemu potanko izvjestite, pišući sva pisma isključivo vlastitom rukom, nikako nečijom tuđom,

¹⁰⁷ LP, sv. 24, f. 43v. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli u Rim, 1. 2. 1663.

¹⁰⁸ LP, sv. 24, ff. 52rv, 53r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli u Rim, 26. 2. 1653.

¹⁰⁹ LP, sv. 24, f. 12 v. Senat Nikoli Pavlovom Gondoli u Rim, 15. 11. 1662.

a pogotovo kad se radi o pitanjima od najveće tajnosti«. ¹¹⁰ U još se nekoliko navrata dubrovački Senat najozbiljnije zanimao za one »koji po čitavom Rimu pričaju o tom slučaju«, zapitkujući se tko bi uopće mogao biti toliko detaljno upućen u sâm slučaj, osim prokurista i svećenika dubrovačkoga nadbiskupa, kao i samoga mletačkog ambasadora Basadonne, kojeg je Gondola zamolio da posreduje u interesu dubrovačkoga Senata. ¹¹¹ To je bila inicijativa koja se očito odvijala paralelno, mimo znanja i utjecaja dubrovačke vlade, što ju je činilo posebno nervoznom i pozivalo na izniman oprez, inzistirajući da »nas najrevnije obavještavate ako itko i tko to točno na tom dvoru štiti i podupire slučaj spomenutog Caboge, po čijem nalogu i na koji način, uz potpuno pravovremeno slanje obavijesti našoj vladi, uvijek pazeći ako ubuduće itko i tko točno to pokuša učiniti«. ¹¹² Moguće je da su nadbiskupove ambicije za ingerencijama tada instrumentalizirali i dubrovački vlasteoski klanovi, rodbinski bliski Cabogi, s obzirom na to da je ovaj slučaj produbio i unutarstalešku krizu. ¹¹³ Caboga je bio pripadnik vlasteoske skupine koja je oponirala rodovima koji su imali većinu u dubrovačkome Senatu, a ubijeni je senator također bio pripadnik tē oligarhijske grupe, tako da i to treba napomenuti kada se promatra nastojanje dubrovačkoga Senata da se Caboga najoštrije sankcionira, pod njegovom nadležnošću. Svakako, nervozu u senatorskim klupama pojačavale su daljnja Gondolina nemogućnost realiziranja nove audijencije kod Pape, kao i sve nepoznanice u svezi nepoznatog kadra pristiglog iz Dubrovnika u Rim, kojom je trebala pristizati i rimska pošta te izostanak redovne brodske linije iz Ancone, posredstvom koje je trebala pristizati i rimska pošta. Zbog toga je Senat poslao posebnu brzu poštansku brodicu (*filluga*), najprije prema Veneciji, odakle je u povratku trebala pristati i u Anconi, gdje bi skupila poštu dubrovačkoga konzula koji je boravio u toj važnoj luci, nastavljajući potom put prema Dubrovniku, ali nikako prije negoli skupi i pisma koja je Gondola trebao poslati iz Rima. ¹¹⁴ Nezadovoljstvo i nelagoda Senata bila je sve očitija, a poglavito kada su domalo počeli pristizati brodovi iz Barlette, bez Gondolinih vijesti, nakon čega su mu naložili da mora

---

¹¹⁰ LP, sv. 24, ff. 53v, 56v. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 26. 2., 10. 3. 1663.

¹¹¹ LP, sv. 24, f. 59v. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 31. 3. 1663.

¹¹² Ibid.

¹¹³ O sličnim konspiracijama više u studiji S. Ćosić, N. Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države*: 60.

¹¹⁴ LP, sv. 24, ff. 59v-60r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 31. 3. 1663. O dobro organiziranoj praksi i trasama kojima je cirkulirala diplomatska pošta između papinskoga Rima i Dubrovnika, više u: N. Varezić, *Dosta je reći u Rimu*: 106–110.

pisati bar jednom tjedno o svemu, »(...) jer morate znati koliko smo uznemireni izostankom vaših pisama, ne znajući kako se odvijaju Vaši pregovori, stoga željno iščekujemo dospijeće nekog Vašeg pisma, za potrebe naše uprave (...)«.¹¹⁵

ISHOD

Cabogin slučaj izazvao je opreku dvaju različitih načelâ: dubrovački *Ragion di Stato*, odnosno politička logika dubrovačkoga Senata našla se u suprotnosti s interesima rimske Kongregacije (*pretensioni pregiudialissime da cotesi Ministri [della Congregatione]*¹¹⁶). Čitav se spor zamalo zapetljao u proceduralnome klupku birokratizirane Rimske kurije, što je u konačnici spriječila arbitražna presuda pape Aleksandra VII., kojeg su Dubrovčani molili da prosudi logikom svjetovnoga vladara, koji također ima svoj temporalni *Ragion di Stato*. Senat je svoje argumente formulirao nastojeći upravo na toj osnovi senzibilizirati Papu, sugeriravši Gondoli kako bi mogao »potražiti kakav pismeni savjet i mišljenje koje bi išlo nama u prilog od strane nekog kriminaliste (...), kao što Vam je to predložio i gospodin Vojvoda od Bracciana«.¹¹⁷

Iako se ne može naslutiti pravi razlog prethodno spomenute komunikacijske blokade između Gondole i Dubrovnika, Senat je u svojem skorašnjem dopisu poslanome u Rim potvrdio primitak zaostale pošte, ne samo Gondoline nego i one koju je poslao kardinal zaštitnik Barberini.¹¹⁸ Senat se referirao na realiziranu audijenciju kod Pape, odnosno na činjenicu »da ste nakon toliko mjeseci došli pred noge Njegove Svetosti«, međutim »prepoznavši promjenjeno njegovo raspoloženje u odnosu na ono što vam je pokazao tijekom prve audijencije«.¹¹⁹ Aleksandar VII. morao je u konačnici kompromisno djelovati, ali ne u potpunosti u skladu s dubrovačkim očekivanjima. Iako je prepustio okrivljenika svjetovnom pravosudnom sustavu Dubrovačke Republike, papinski *breve* sadržavao je i posebnu klauzulu *citra poena sanguinis* koja je nalagala da se Cabogu

¹¹⁵ LP, sv. 24, f. 70rv. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 10. 4. 1663.

¹¹⁶ LP, sv. 24, f. 101r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 18. 5. 1663.

¹¹⁷ Ibid, f. 102r

¹¹⁸ *Quasi nell'istesso tempo che fu li 12 e 13 del cadente si sono ricevute le vre per via di Anc.a e di Ven.a delli 31 Marzo e dell 7, 14, 18 e 21 Aple. prossime passati insieme con le lett.re dell'Em. mo S.r Card.le Barberino e con la copia dell'ultimo memoriale che procuravate di presentare alla San.tà di Nro. S.re et altre copie e scritture dinotati in dette vre.* LP, sv. 24, f. 100v. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 18. 5. 1663.

¹¹⁹ Ibid, f. 103v

ne smije kazniti smrću.¹²⁰ Takva se pravna definicija i prije mogla pronaći,¹²¹ što je bio dodatan razlog Senatu da forsira novu predstavku pred Papom, što Gondoli duže vrijeme nikako nije uspijevalo. Razlog tome nije bila samo kontraagitacija nadležne Kongregacije, već vjerojatno i nemogućnost da u tom smislu angažira sve dubrovačke kurijalne privrženike.¹²²

Dubrovačka vlada nije bila potpuno zadovoljna ishodom u Rimu jer se odlučilo bez konzultiranja s njom. Međutim, odluka je tada u Dubrovniku prihvaćena, takoreći bez puno prigovora. Takav ishod tumačio se manjkom sreće (*non possiamo che attribuire simile pregiudizio alla poca fortuna dell' istessa*),¹²³ a sama reakcija i nije baš svojstvena dubrovačkoj diplomatskoj praksi s obzirom na to da bi Dubrovčani najčešće znali opetovano inzistirati na svojim principima. Očito je Senat bio pod utjecajem informacija koje je Gondola naveo u svojem dopisu s obzirom »da se ne može ishoditi više od ovoga, kako navodite, a opet da se ne daje vremena nekim novim preinakama, nalaže Vam se da prihvatite predloženi breve«. Naposljetku, Gondoli je naloženo da nezadovoljstvo iskaže prikladno (*con buona maniera*) naglašavajući da je Republika takav ishod prihvatila iako oštećena, prvenstveno »jer je tako željela i zapovjedila Njegova Svetost, (...) pokoravajući se Njegovoj Najsvetijoj Želji, koju smo prigrlili kao najposlušniji Njegovi sinovi«.¹²⁴

ZAKLJUČAK

U razmatranome se slučaju mogu uočiti doista kompleksni odnosi svjetovnih i crkvenih vlasti, dokazujući ujedno veličinu birokratskoga aparata različitih ovlasti Rimske kurije, gdje su se često unutar istih instanci isprepletale svjetovne ovlasti crkvene države s kurijalnim, koje su imale različite ingerencije upravljanja Katoličkom Crkvom. To se posebno odnosi na samoga rimskog pontifeksa, gdje se i kroz ovaj slučaj može evocirati čuvena sintagma talijanskoga povjesničara Paola Prodića – *Il sovrano pontefice: un corpo e due anime*. U konačnici

---

¹²⁰ Ibid, f. 104r

¹²¹ Spominje se već krajem veljače (LP, sv 24, f. 59r, Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 31. 3. 1663.).

¹²² Primjerice već u veljači Gondola spominje nemogućnost da se sastane s Papinim bratom: *Ci scrivete che non havevi potuto haver udienza dal S.r d. Mario Chigi per le sue continue occupazioni* (LP, sv. 24, f. 44r. Senat Nikolici Pavlovom, 5. 2. 1663.).

¹²³ LP, sv. 24, f. 104r. Senat Nikolici Pavlovom Gondoli, 18. 5. 1663.

¹²⁴ Ibid, f. 104v

ovaj slučaj rekonstruira tijekom, metode i frazeološki diskurs samoga diplomatskog procesa. Zadnjim svojim dopisima pri zaključenju Cabogina slučaja dubrovačka vlada zahvalila je svim angažiranim posrednicima.¹²⁵ Takva je gesta zasigurno predstavljala zalag dobrih veza potrebnih za neke nove intervencije u interesu Republike. Dubrovčani su nakon takvih protokolarnih dopisa krajnje kurtoazije različitim adresatima uvijek nastojali ishoditi formalan odgovor, koji je zapravo predstavljao potvrdu primitka svih onih sugestivnih poruka kojima su bila nabijena takva kurtoazna pisma.¹²⁶ Prihvaćanje takvoga svojevrsnog frazeološkog ping-ponga pridonosilo je održavanju komunikacije. Srž diplomatske prakse čini komunikacija između dviju strana. Stoga, treba još jednom potvrditi činjenicu kako jedino dijalog, tj. dvosmjerna komunikacija, predstavlja siguran preduvjet na putu ka postizanju kompromisa.

IZVORI:

Državni arhiv u Dubrovniku

Litterae et commissiones Ponentis, vol. 20, 21, 22, 24, 27.

Litterae et commissiones Levantis, vol. 26.

Diplomata et acta, 17. st., br. 1949/9, 1952/37, 1952/38.

Archivio Apostolico Vaticano

Segreteria di Stato, Principi, vol. 86.

ELEKTRONIČKI IZVORI:

<https://cardinals.fiu.edu/bios1664.htm#Nini> (pristupljeno 5. 3. 2023.)

LITERATURA:

Bergin, Joseph, *Church, Society and Religious Change in France, 1580–1730*. New Haven: Yale University Press, 2009.

Bihlmeyer, Karl, Tuechle, Hermann; *Storia della Chiesa*, III: Brescia: Morcelliana, 1996.

Cognet, Louis, »Crkveni život u Francuskoj«, u: *Velika povijest Crkve*, sv. V, ur.. Hubert Jedin. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1978: 3–93.

¹²⁵ LP, sv. 24, ff. 136v–140r. Senat Aleksandru VII., kardinalu Francescu Barberiniju, kardinalu Flaviju Chigiju i don Mariju Chigiju. 20. 8. 1663.

¹²⁶ Tada je u tom smislu angažiran Stjepan Gradić, LP, sv. 24, f. 142v. Pismo od 21. 8. 1663.

Crijević, Serafin Marija, *Prolegomena za svetu dubrovačku metropoliju*, ur. Relja Seferović. [Monumenta historica Ragusina XI]. Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2012.

Ćosić, Stjepan; Vekarić, Nenad, *Dubrovačka vlastela između roda i države: Salamankezi i Sorbonezi*. Zagreb – Dubrovnik: HAZU Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005.

Downes, Stephanie; Holloway, Sally; Randles, Sarah, ur.; *Feeling things: Objects and Emotions through History*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

Erba, Andrea M.; Guiducci, Pier Luigi, *La Chiesa nella storia. Duemila anni di Christianesimo*, II. Roma: Editrice Elledici, 2008.

Foretić, Vinko, *Povijest Dubrovnika do 1808. Knjiga druga*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980.

Fosi, Irene, »Sovranità, patronage e giustizia: suppliche e lettere alla Corte romana nel primo Seicento«, u: *La Corte di Roma tra Cinque e Seicento. „Teatro“ della politica europea*, ur. Gianvittorio Signorotto, Maria Visceglia. Roma: Bulzoni editore, 1998: 207–242.

Fosi, Irene, *La giustizia del papa. Sudditi e tribunali nello Stato Pontificio in età moderna*. Roma-Bari: Editori Laterza 2007.

Harris, Robin, *Dubrovnik. A History*. London: Saqi Books, 2006.

Kamen, Henry, »The Statesman.«, u: *Baroque Personae*, ur. Rosario Villari. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1995: 9–31.

Krasić, Stjepan, »Stjepan Gradić: uspješna karijera u Vječnom gradu.«, u: *Stjepan Gradić, otac domovine*, ur. Pavica Vilać. Dubrovnik: Dubrovački muzeji, 2013: 76–112.

Krasić, Stjepan, »Stjepan Gradić: Znanstveni rad.«, u: *Stjepan Gradić, otac domovine*, ur. Pavica Vilać. Dubrovnik: Dubrovački muzeji, 2013: 116–194.

Kunčević, Lovro, *Vrijeme harmonije. O razlozima društvene i političke stabilnosti Dubrovačke Republike*. Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2020: 103–132.

Lill, Rudolf, *Il potere dei papi: potere dei papi. Dall'età moderna a oggi*. Bari: Editori Laterza, 2010.

Lonza, Nella, *Pod plaštem pravde. Kaznenopravni sustav Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1997.

Menniti Ippolito, Antonio, »Il segretario di stato e il segretario dei memoriali: la difficile ricerca di stabilità all'interno della curia papale prima e dopo l'abolizione del nepotismo (con appendice documentary).« *Archivum Historiae Pontificiae* 46 (2008): 75–106.

Mitić, Ilija, »O pružanju utočišta na području Dubrovačke Republike.« *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu XXIII-XXIV* (1986-1987): 55–71.

Molnár, Antal, *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572-1647*. Rome-Budapest: Accademia d'Ungheria in Roma, 2007.

Molnár, Antal, *Confessionalization on the Frontier. The Balkan Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality*. Rome: Viella, 2019.

Molnár, Antal, »Ragusa and the beginnings of the balkan missions.« *Dubrovnik Annals* 25 (2021): 89–112.

Nigro, Salvatore S., »The Secretary.«, u: *Baroque Personae*, ur. Rosario Villari. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1995: 82–99.

Pellegrini, Marco, »Il Rinascimento come stagione della politica concordataria.«, u: *Papato e politica internazionale nella prima età moderna*, ur. Maria Antonietta Visceglia. Roma: Viella Editrice, 2013: 65–102.

Peloza, Massimiliano, »Benessa, Pietro.«. *Dizionario Biografico degli Italiani* 8 (1966): 477–478.

Prodi, Paolo, *Il sovrano pontefice Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna*. Bologna: Il Mulino, 1982.

Seferović, Relja, »Adventski i korizmeni propovjednici u dubrovačkoj katedrali u 18. stoljeću.« *Anali Dubrovnika* 46 (2008): 81–124.

Seferović, Relja, »*Dubia et consulta*: mišljenja državnih teologa Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću.« *Anali Dubrovnika* 48 (2010): 243–300.

Seferović, Relja, »Svjetlo riječi, sjena vlasti: kasnorenesansni propovjednici u dubrovačkoj katedrali.«, u: *Tridentska baština. Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama*, ur. Zrinka Blažević i Lahorka Plejić Poje. Zagreb: Filozofski fakultet Družbe Isusove, Katolički bogoslovni fakultet i Matica hrvatska, 2016: 193–209.

Signorotto, Gianvittorio, »Lo squadrone volante. I cardinali »liberi« e la politica europea nella seconda metà del XVII secolo.«, u: *La Corte di Roma tra Cinque e Seicento, »Teatro« della politica europea*, ur. Gianvittorio Signorotto, Maria Antonietta Visceglia. Roma: Bulzoni Editore, 1998: 93–138.

Šoštarić, Valentina, *Dubrovački poklisari: u potrazi za novim teritorijima*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2021.

Tanner, Norman P., *The Councils of the Church: A Short History*. New York: The Crossroad Publishing Company, 2001.

Varezić, Nikša, *Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveta Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća*. Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2018.

Varezić, Nikša, »La Santa Sede e la Repubblica di Ragusa nella prima età moderna: Continuità e mutamenti di una complessa storia diplomatica.« *Römische Historische Mitteilungen* 60 (2018): 117–147.

Varezić, Nikša, »Solidarnost u doba krize: rimski kardinal 'zaštitnik' i Dubrovačka Republika tijekom velikih izazova 17. stoljeća.«, u: *Sačuvaj nas bože rata, kuge, gladi i velike trešnje. Dubrovnik kroz krize, sukobe i solidarnost*, ur. Gordan Ravančić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018: 35–76.

Varezić, Nikša, »Dubrovnik's 'Antemurale Christianitatis'. The Rhetorical Strategy of Dubrovnik Republic in Communication with the Roman Curia.« *Römische Historische Mitteilungen* 64 (2022): 299–319.

Varezić, Nikša, »Questa Repubblica non si lascia avanzare d'alcuno nell'osservanza et divotione: Congratulations and Condolences in Ragusan Diplomacy towards the Papal Rome.« *Dubrovnik Annals* 26 (2022): 101–126.

Vekarić, Nenad, *Vlastela grada Dubrovnika. Odabrane biografije*, sv. 4. Zagreb – Dubrovnik: HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2013.

Vojnović, Kosta, »Crkva i država u dubrovačkoj republici, prvi dio.« *Rad JAZU* 119 (1894): 32–143.

Vojnović, Kosta, »Crkva i država u dubrovačkoj republici. Drugi dio.« *Rad JAZU* 121 (1895): 1–92.

Wright, Antony David, *The Early modern Papacy. From the Council of Trent to the French Revolution 1564-1789*. London: Longman 2000.

Summary

**Agreement is possible after all:
the relation between the Church and State through examining the case of
violation the Church's asylum in Dubrovnik in 1662.**

This work delves into the diplomatic consequences of an incident that happened in Dubrovnik during the summer of 1662 and which culminated when a murder of a respectable senator took place. Considering the fact that the murderer was a nobleman as well, the entire issue lead towards a severe interior social and political crisis. The senators were aiming to penalize the defendant, who clearly enjoyed certain support from the closest nobiliary phylum, as severely as possible. However, the whole situation escalated as the secular authorities dragged the perpetrator out of the Franciscan monastery where he took a shelter and transferred him into the state prison. The archbishop of Dubrovnik protested heavily to that kind of violation of the church's asylum. The Holy See interfered in the clash to claim the authority over the culprit. In this sense, the work follows the well-coordinated correspondence between the Senate and special emissary sent to Rome to influence different dignitaries as well as other intermediaries, who might contribute to the final outcome which would suit the Dubrovnik government. This case-study addresses not only the clash between the church and secular authorities, but also with the process of diplomatic communication, the challenges faced by the Senate, and the methods employed in this diplomatic mission. It explores the arguments used by secular government to legally defend its positions.

FRANE PRPA

UBIKACIJA OSMANSKOGA ŠARAMPOVA U DRNIŠU

UDK: UDK 623.1(497.581.2Drniš)“16”

Primljeno: 4. 11. 2023.

Prihvaćeno: 8. 1. 2024.

Izvorni znanstveni rad

Frane Prpa

Odsjek za povijest umjetnosti

Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu

fprpa@ffst.hr

U opisu osvajanja Drniša 1648. godine Franjo Difičnik u svojem djelu *Povijest Kandijskog rata* bilježi postojanje osmanskih fortifikacija na rubnome dijelu grada izvan zidina tvrđave. No, unatoč preciznome Difičnikovu izvještaju, u dosadašnjoj su znanstvenoj literaturi u potpunosti neodgovorena pitanja kako su i gdje podignute jednostavne osmanske fortifikacije tipa šarampov. Na temelju analize pisanoga povijesnog vrela iz 17. stoljeća i grafike imena *Opsada Drniša 1648.*, u radu će se točno ubicirati navedeni osmanski utvrđeni položaj kao i njihova arhitektonska interpretacija.

Glavne riječi: Drniš, opsada Drniša 1648., osmanski šarampov, Geronimo Benaglio, osmanska arhitektura

UVOD

Iz taktičkih razloga, kao svojevrсна priprema i predoperacije za osvajanje Klisa 1648. godine, Mlečani su poduzeli veliku kampanju u unutrašnjosti Dalmacije s ciljem osvajanja Drniša i Knina. Naime, Mlečani su poduzeli navedene korake prvenstveno kako bi prilikom napada na Klis spriječili osmansku pomoć tamošnjim braniteljima, ali i kako bi rasteretili Šibenik osmanske ugroze.

U Bitci za Drniš sama tvrđava neće biti značajnije mjesto sukoba, nego će se uređeni topnički položaji ispred grada ispostaviti kao glavna žarišna točka osmanskoga otpora prilikom mletačkoga osvajanja Drniša. Važnost navedenih položaja u Bitci za Drniš prepoznao je i povjesničar Josip Vrandečić koji navodi sljedeće:

»Pred gradom im se spriječio Tekeli-paša s 2.000 ljudi koji su se obrušili na oklopne njemačke konjanike pukovnika Longavallea koji su izišli pred kršćanski raspored. Nakon početnog ispitivanja Osmanlije su se povukli na uređene položaje pred Drnišem, odakle su ih pokušali zaustaviti vatrom iz mušketa i topa. U trenutku kada su ih počeli gađati s uzvišenijih kota, podigli su se drniški kršćani u turskim redovima pa se Tekeli morao izvlačiti s ranjenim konjem.«¹

Dakle, u dosadašnjoj stručnoj i znanstvenoj literaturi bilo je poznato da su Osmanlije podignuli fortifikacije ispred grada, ali nije poznato ni mjesto podizanja, kao ni oblik fortifikacija. Tek detaljnim uvidom u grafiku imena *Opsada Drniša 1648.* i njezinom komparacijom s ostalim povijesnim izvorima, bit će moguće ubicirati osmanske fortifikacije ispred grada i analizirati njihovu formu.

POVIJEST ISTRAŽIVANJA DRNIŠA ZA OSMANSKE VLADAVINE

Kao što je u uvodu već naznačeno, dosadašnja je literatura za proučavanje urbanističkoga razvoja Drniša u osmanskome razdoblju relativno skromna. Prvi radovi koji se odnose na proučavanje osmanskoga Drniša nastali su 1933. godine. Naime, navedene godine fra Lujo Plepel u časopisu *Nova Evropa* objavljuje članak »Petrovopolje«,² a Mirko Korolija u novinskome listu *Politika* izdaje članak naslova »Drniš, malo Sarajevo«. ³ Iako Plepel i Korolija ne istražuju osmansku nepokretnu kulturnu baštinu, oba su rada važna zbog interpretacije toponima grada kao i zbog razvoja teze o osmanskome osnivanju Drniša. Prve značajnije iskorake u kontekstu proučavanja osmanske nepokretne kulturne baštine u Drnišu učinio je Ivan Zdravković koji 1956. u *Prilozima povijesti umjetnosti u Dalmaciji* izdaje članak »Džamija, minare i tvrđava u Drnišu«. ⁴ U navedenome članku Zdravković ne ulazi detaljno u tematiku, nego u svega nekoliko stranica opisuje, analizira i izrađuje nacрте vezane za objekte iz osmanskoga razdoblja. Najznačajniji iskorak u proučavanja Drniša tijekom osmanske vladavine napravio je Mustafa Seid Traljić koji je u *Radovima Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 1972. godine objavio rad pod naslovom »Drniš

---

¹ Josip Vrandečić, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku : mletačko-osmanski ratovi u venecijskoj nuncijaturi*. Split: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2013., 80-81.

² Lujo Plepel, »Petrovopolje«. *Nova Evropa* 26 (1933): 351-355.

³ Mirko Korolija, »Drniš malo Sarajevo«. *Politika* 8952 (13. lipnja 1933) Beograd: 10.

⁴ Ivan M. Zdravković, »Džamije, minare i tvrđava u Drnišu«. *Prilozi za Povijest umjetnosti u Dalmaciji* 10 (1956): 190-198.

šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća».⁵ Traljićev tekst značajan je prvenstveno zbog toga što se u njemu prvi put nastoji u cijelosti interpretirati urbanistički razvoj grada Drniša od 1522. do 1683. godine. U novije vrijeme, o osmanskome Drnišu pisali su fra Karlo Kosor,⁶ Kornelija Jurin Starčević⁷ i Frane Prpa.⁸ Ono što posebno valja istaknuti jest činjenica kako nitko od navedenih autora ne spominje osmanskog šarampova u Drnišu.

GERONIMO BENAGLIO I NJEGOV PRIKAZ OPSADA DRNIŠA 1648. KAO ISHODIŠTE ZA UBIKACIJU OSMANSKOGA ŠARAMPOVA U DRNIŠU

Grafiku *Opsada Drniša 1648.* objavili su prvi put Davor Gaurina i Joško Zaninović 2010. godine u knjizi *Drniš na starim grafikama, razglednicama i fotografijama*. No, zbog loše snimke fotografije, njezina je značajnija upotreba kao povijesnoga izvora do sada praktički bila nemoguća. Zbog loše snimke Gaurina i Zaninović navode da je autor navedene karte nepoznat.⁹ Detaljnim uvidom u legendu može se jasno zaključiti da je njezin autor bio Geronimo Benaglio.¹⁰

⁵ Mustafa Seid Traljić, »Drniš šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća«. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 19 (1972): 393–404.

⁶ Karlo Kosor, »Drniška krajina za turskoga vladanja.«, u: *Povijest drniške krajine: zbornik povijesnih studija: 1494.-1940.*, ur. Ante Čavka. Split: Biblioteka Zagora – Drniš, 1995: 181–240.

⁷ Kornelija Jurin-Starčević, »Drniš: popisni defteri, narativna vrela i arheološki ostatci kao izvori za (re)interpretaciju osmanske historije u današnjoj Dalmaciji«. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64 (2015): 217–238.

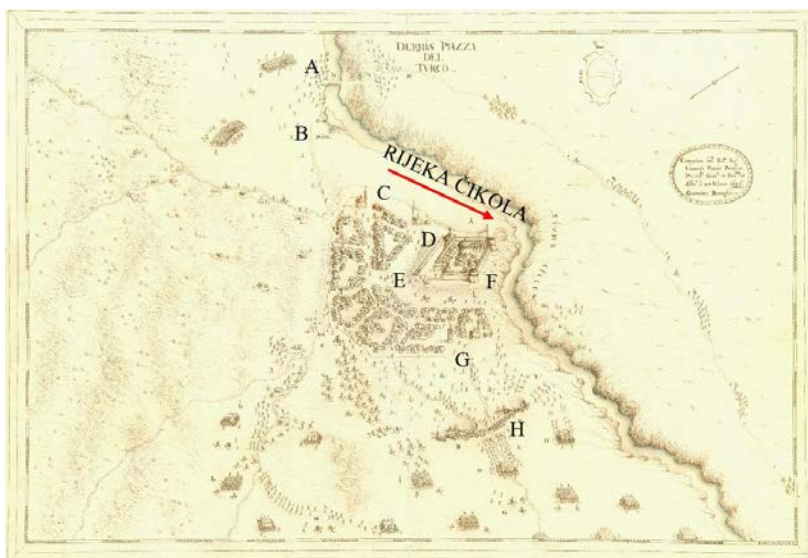
⁸ Frane Prpa, *Osmanska i barokna arhitektura grada Drniša: završni rad*. Split: Filozofski fakultet, 2020.

⁹ Davor Gaurina, Joško Zaninović, *Drniš na starim grafikama, razglednicama i fotografijama*. Drniš: Gradski muzej u Drnišu, 2010: 22–23.

¹⁰ Geronimo Benaglio, sin mletačkoga vojnog inženjera i vojnoga zapovjednika Vicenza Benaglia, boravio je u Dalmaciji od 1646. do 1648. godine. Geronimo Benaglio se tada nalazio u Dalmaciji kako bi ga otac naučio zanatu. (Domagoj, Madunić *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the Venetian defensive system in Dalmatia during the war of Crete (1645-1669)*: doctoral dissertation, Budimpešta, 2012.) U izvorima iz Nacionalne biblioteke u Veneciji jasno se vidi da je Geronimo Benaglio izradio kartografske prikaze bitki u sljedećim naseljima: Drniš, Kamen, Novigrad, Salona, Skradin, Šibenik, Vrana i Zemunik. Zbog stilskih oznaka topografskih karti Karina i Nadina, autor ovog rada smatra da je njihov autor Geronimo Benaglio. Zna se da je za Klišku bitku Leonardo Foscolo poveo sa sobom Vicenza Benaglia, ali ne zna se je li Geronimo bio u njegovoj pratnji. (D. Madunić, *Defensiones Dalmatiae*: 169) Unatoč izostanku toga podatka, topografski snimci Klisa iz Kandijškoga rata trebali bi se pripisati ocu ili sinu Benaglio.

Benagliov prikaz Drniša jest za sada najbolji i najznačajniji poznati slikovni prikaz Drniša pod osmanskom vlasti. Na njoj je prikazana kasaba Drniš kojom dominira četverokutna utvrda koja se nalazila na današnjemu lokalitetu Gradina (k. č. 285/1, k. o. Drniš). Izvan zidina tvrđave prikazane su četiri džamije i sahat kula. U kontekstu ubikacije osmanskoga šarampova u Drnišu, posebno je bitna džamija koja je ucrtana najbliže tvrđavi s istočne strane, a koja bi se odnosila na džamiju kojoj je do danas ostao sačuvan minaret (k. č. zgr. *185, k. o. Drniš). Isto tako, kao prostorni raper iznimno je važna džamija uz sjeverni dio tvrđave koju je moguće ubicirati kao džamiju Halil-hodže, odnosno današnju crkvu sv. Ante (k. č. zgr. *44, k. o. Drniš).

Na Benagliovu prikazu Drniša prikazan je i most koji se nalazio nešto južnije u odnosu na mjesto gdje se potok Radnić ulijevao u rijeku Čikolu.¹¹ Benagliov je prikaz Drniša, u kontekstu ubikacije osmanskoga šarampova, posebno značajan zbog prikaza utvrđenih vojnih položaja na rubnome, zapadnome dijelu grada u odnosu na tvrđavu.

Fotografija 1: Geronimo Benaglio, *Opsada Drniša 1648*. A – most preko rijeke Čikole, B – mlinovi na početku kanjona rijeke Čikole, C – džamija na istočnome dijelu Drniša, D – džamija Šahin-age Terzibalića, E – džamija Halil-hodže, F – tvrđava, G – sahat kula i džamija na zapadnome dijelu grada, H – utvrđeni vojni položaji

¹¹ Više o mostu preko rijeke Čikole iz osmanskog vremena vidi u: F. Prpa, *Osmanska i barokna arhitektura grada Drniša*: 25-27.

OSMANSKI ŠARAMPOV U DRNIŠU

U kontekstu podizanja utvrđenih vojnih položaja na rubnome, zapadnome dijelu grada posebno je bitan Difnikov izvještaj. Naime, prilikom opisivanja događaja koji su prethodili opsadi Drniša 1648. godine, Difnik navodi sljedeće:

»Kad su Turci u Drnišu razmišljali o opasnosti koja je nadolazila i o slabosti njihova mjesta, koje nije imalo nikakvih zidina, iznijeli su i spremili na sigurno sve vrednije stvari. Rovovima su osigurali dvije ceste koje su vodile u grad i pojačali straže na spomenutom mjestu na Krki«.¹²

Difnik se u daljnjemu tekstu posebno osvrće na mletački napad na Drniš kada su se providur Giorgio i zapovjednik Scott pridružili ostatku svojih snaga na čelu s Longvalleom i Sorgom protiv neprijatelja koji su se sklonili iza nekakvoga suhozida gađajući mletačke snage jednim topom. Kako bi neutralizirali osmanske vojnike koji su se nalazili u rovovima, Britton i Crutta zauzeli su sa svojom vojskom na lijevome krilu obližnji brežuljak. Naposljetku, djelujući prema neprijatelju s obližnjega brežuljka, Crutta i Britton su uspješno protjerali Osmanlije iz rovova.¹³

Kombinirajući Difnikov pisani izvještaj o osmanskim rovovima koji su, kako on navodi, »osigurali dvije ceste koje su vodile u grad«¹⁴ s Benagliovim grafičkim prikazom, jasno se može zaključiti da su fortifikacije prikazane na zapadnoj strani grada Drniša (Fotografija 2) zapravo utvrđeni rovovi o kojima piše Difnik.

U nove fortifikacijske oblike karakteristične za osmansku izgradnju na području unutrašnjosti Dalmacije, Jurin-Starčević navodi i šarampove¹⁵ odnosno »vrste jednostavnih utvrđenja od drvenih ograda opasanih nasipom (tip skromnije palanke)«.¹⁶ U unutrašnjosti Dalmacije zabilježeno je više mjesta gdje su bili sagrađeni šarampovi: Komalić i Plavno blizu Knina, Satrić, Jabuka,

¹² Franjo Difnik, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*. Split: Književni krug, 1986., 165.

¹³ Ibid: 170.

¹⁴ Ibid: 165.

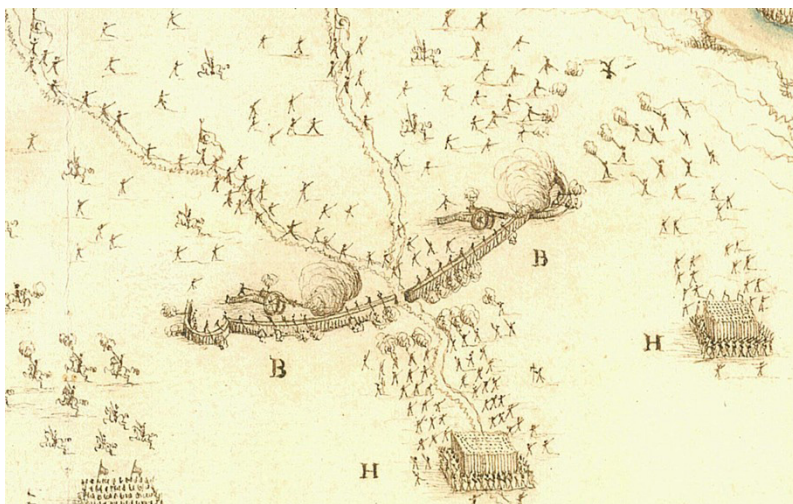
¹⁵ Riječ »šarampov« došla je u osmansko-turski kao »šarampov« hrvatskim filterom od mađarske riječi »sorompó« (Bratoljub Klaić, *Novi rječnik stranih riječi*. Zagreb: Školska knjiga, 2012., str. 1000)

¹⁶ Kornelija Jurin-Starčević, *Osmanski krajiški prostor: rat i društvo u jadransko-dinarskom zaleđu u 16. i 17. stoljeću: doktorski rad*. Zagreb: Filozofski fakultet, 2012., 68.

Grab, Koljane i dr.¹⁷ Ono što je bitno u kontekstu šarampova jest činjenica da se oni uglavnom podižu u vrijeme velikih ratnih ugroza, prije bitaka, na važnim strateškim položajima u pravcu mogućega kretanja neprijateljskih snaga.¹⁸ Dakle, fortifikacije na zapadnoj strani grada Drniša prikazane na grafici *Opsada Drniša 1648.* mogu se poistovjetiti sa šarampovom.

Na Benagliovu prikazu vidljivo je da su na zapadnome dijelu grada bile podignute fortifikacije koje su se sastojale od drvene ograde tipa palisade s prsobranom. Ugaoni dijelovi bili su kružnoga oblika poput bastiona. Da je to uistinu neki tip drvene palisade, svjedoči i slikovni prikaz. Naime, vertikalne linije uočene na crtežu upućuju na to da su fortifikacije na zapadu tvrđave izgrađene od drva.

Iako na prikazu nije jasno vidljiv opkop, Difnik u svojem izvještaju piše da su Osmanlije, kao što je već naznačeno, rovovima »osigurali dvije ceste koje su vodile u grad.«¹⁹ S obzirom na to da fortifikacije na zapadnome dijelu Drniša imaju prsobran, palisade i rov, zaista se može zaključiti da je to šarampov.

Fotografija 2: Detalj karte *Opsada Drniša 1648.*
s prikazom utvrđenih topničkih položaja na Meterizama

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Izvor: Saud Grabčanović, »Bijeljinske kule i gradski šarampov«. BZK – Preporod Bijeljina 2 (2020.): Bijeljinske kule i gradski šarampov [II dio] | BZK - Preporod Bijeljina (<https://preporodbn.com/bijeljinske-kule-i-gradski-sarampov-ii-dio/>) (pristupljeno 20. kolovoza 2023.)

¹⁹ F. Difnik, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*: 165.

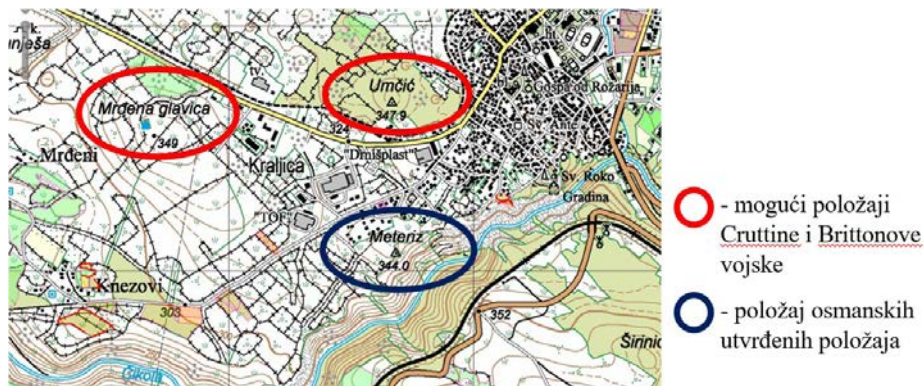
Bitno je napomenuti kako se iz više razloga ovo utvrđenje treba ubicirati na zapadnom dijelu grada Drniša na lokalitetu poznatom kao Meterize.²⁰ Ubikacija utvrđenih topničkih položaja na mjestu Meterize temelji se na tradiciji prometnica koje su ucrtane na karti iz 17. stoljeća, a koje se mogu poistovjetiti s današnjim prometnicama (Fotografija 4), te na geostrateškoj važnosti navedenoga položaja. Naime, na karti *Opsada Drniša 1648.* ucrtane su dvije prometnice koje se spajaju u jednu i koje prolaze točno između osmanskih utvrđenih položaja na zapadu grada. Upravo tê dvije prometnice mogu se povezati s današnjim zapadnim krajem Ulice Serdara Nakića Vojnovića te sa zapadnim dijelom Mosečke ulice. Iz ptičje perspektive vidljiva je točna trasa dviju ulica, kao i mjesto spajanja. Na mjestu gdje se one spajaju prestaje bijeli put, ali i dalje je vidljivo da se nastavlja poljski put koji prolazi kraj brda Meterize i koji dalje vodi do puta koji točno prolazi između suhozida. Isto tako, položaj je brda Meterize iznimno značajan za obranu grada sa zapadne strane jer je to najviša točka u tome dijelu grada (344 mnv). S položaja Meterize tako je moguće vidjeti i kontrolirati cijeli Miljevački plato.

U konačnici, u prilog činjenici da je na navedenom lokalitetu zaista postojalo osmansko utvrđenje tipa šarampov svjedoči i toponim »Meterize« koji predstavlja turcizam perzijsko-arapske provenijencije i koji označava mjesto gdje su postojali utvrđeni položaji.²¹

Obližnji brežuljak odakle su Crutta i Britton efikasno djelovali prema osmanskim vojnicima u rovovima moguće je ubicirati na dvama mjestima – na Mrđena glavici ili Umčiću (Fotografija 3). Oba se uzvišenja nalaze s bočne strane Meteriza te su viši u odnosu na Meterize. Mrđena glavica visoka je 349 m, a Umčić 347,9 m.

²⁰ Taj predio Drniša zove se po istoimenome uzvišenju u tome dijelu grada. Nadmorska visina brežuljka Meterize iznosi 344 m, što je čak za otprilike 40 m više u odnosu na obližnje Knezove prema Miljevačkome platou.

²¹ Ante Šupuk, »Turske riječi u šibenskom govoru«, *Čakavska rič*, XVII/1 (1989.): 79

Fotografija 3: Topografska karta s označenim položajima osmanskih utvrđenih položaja u odnosu na položaj Cruttine i Brittonove vojske

Fotografija 4: Orto-foto karta s rekonstrukcijom smjera cesta i položajem osmanskih utvrđenih položaja

OSMANSKI ŠARAMPOV POSLIJE BITKE ZA DRNIŠ 1648. GODINE

Sudbina osmanskoga šarampova poslije Bitke za Drniš nije sasvim poznata. Unatoč činjenici da se poslije veljače 1648. godine ne spominje izravno osmanski šarampov, odnosno utvrđeni vojni položaj na zapadnome dijelu grada, sudbinu je toga zdanja ipak moguće pretpostaviti iz povijesnih izvora.

Opisujući tijek Bitke za Drniš Difnik navodi: »Britton i Crutta su se sa svojim ljudima koji su se nalazili na lijevom krilu, krećući se najhitnije, zauzeli jedan brežuljak koji je nadvisivao te rovove i odatle su, gađajući ih s boka, ubrzo nagнали neprijatelje da odustanu«. ²² Iako se iz prethodnoga opisa ne saznaje točna

²² F. Difnik, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*: 170.

sudbina toga utvrđenog zdanja, ipak se može zaključiti da je osmanski šarampov zasigurno bio oštećen u Bitci za Drniš.

Nadalje, posebno su bitan izvor u razumijevanju sudbine osmanskoga šarampova poslije 1648. godine izvješća mletačkoga nuncija Scipiona Pannocchieschija koji s osobitom pažnjom motri situaciju u Dalmaciji i koji, među ostalim, piše izvješća vezana za Bitku za Drniš. Mletački nuncij Pannocchieschi u izvješću od 7. ožujka 1648. godine izvještava Rim o oslobođenju. Iz samoga opisa bitke može se zaključiti da nije dugo trajala te da su se Osmanlije u konačnici sami povukli iz Drniša. U kontekstu osmanskoga šarampova posebno je zanimljiv dio u kojemu Pannocchieschi navodi da je okupljena mletačka vojska zapalila grad »kako bi neprijatelja lišili važnog uporišta«. ²³ U daljnjemu dijelu izvještaja, mletački nuncij navodi glavne razloge zašto su ga zapalili i odlučili ne zadržati. Naime, opisujući grad Pannocchieschi navodi: »(...) ne mogu ga održavati jer je previše otvoren, bez ograde i bez tvrđave (...)«. ²⁴ Analizirajući Difnikov opis bitke s izvještajima mletačkoga nuncija Pannocchieschija, uništenje osmanskoga šarampova u Drnišu postavlja se kao sasvim logična i prihvatljiva teza.

ZAKLJUČAK

Zahvaljujući kombinaciji pisanoga (Franjo Difnik, *Povijest Kandijskog rata*) i slikovnoga (Geronimo Benaglio, *Opsada Drniša 1648.*) povijesnog izvora, sasvim se sigurno može zaključiti da su Osmanlije od kraha opsade grada Šibenika u rujnu 1647. godine pa do Bitke za Drniš u veljači 1648. godine podignuli šarampov kako bi zaštitili zapadni dio grada. Naime, položaj osmanskog šarampova predstavlja iznimno važnu geostratešku točku u prostoru, koja je u slučaju ratne ugroze bivala jednom od glavnih žarišnih točaka za neprijateljski prodor u grad. Dakle, smještaj osmanskoga šarampova na današnjemu uzvišenju Meterize nametnuo se kao logično rješenje poglavito jer je to prostor s najvišom nadmorskom visinom odakle se praktički kontrolira cijeli Miljevački plato, odnosno miljevačko-prominska zaravan.

Iako se osmanski šarampov u Drnišu nikada nije znanstveno istraživao, njegova je ubikacija značajno doprinijela razumijevanju tijeka Bitke za Drniš, ali i

²³ Josip Vrandečić, »Oslobođenje Klisa 1648. u izvješćima mletačke nuncijature«, *Oslobođenje Klisa 1648. godine: zbornik radova*, ur. Marko Trogrlić, Josip Vrandečić. Split: Književni krug, 2022: 132.

²⁴ Ibid.: 132.

samoga urbanističkog razvoja grada Drniša. Svakako, utvrđenje tipa šarampov bitan je i dosada izostavljen segment u proučavanju urbanizma osmanskih gradova u unutrašnjosti Dalmacije.

PRILOZI:

Fotografija 1: Geronimo Benaglio, *Opsada Drniša 1648.*, Biblioteca Nazionale Marciana – Venezia: A – most preko rijeke Čikole, B – mlinovi na početku kanjona rijeke Čikole, C – džamija u istočnome dijelu Drniša, D – džamija Šahin-age Terzibalića, E – džamija Halil-hodže, F – tvrđava, G – sahat kula i džamija u zapadnome dijelu grada, H – utvrđeni vojni položaji (izvor: Biblioteca Nazionale Marciana – Venezia – IT – VE0049, Dernis – piazza del Turco, tavolo 29, Carte topografiche, piante di citta' e fortezze, disegni di battaglie della guerra di Candia (1645.-1669.), tav. 29; grafičke intervencije: F. Prpa).

Fotografija 2: Detalj karte *Opsada Drniša 1648.* s prikazom utvrđenih topničkih položaja na Meterizama (Biblioteca Nazionale Marciana – Venezia – IT – VE0049, Dernis – piazza del Turco, tavolo 29, Carte topografiche, piante di citta' e fortezze, disegni di battaglie della guerra di Candia (1645.-1669.), tav. 29)

Fotografija 3: Topografska karta s označenim položajima osmanskih utvrđenih položaja u odnosu na položaj Cruttine i Brittonove vojske (<http://preglednik.arkod.hr/ARKOD-Web/>, grafičke intervencije: Frane Prpa)

Fotografija 4: Orto-foto karta s rekonstrukcijom smjera cesta i položajem osmanskih utvrđenih položaja (<http://preglednik.arkod.hr/ARKOD-Web/>, grafičke intervencije: Frane Prpa)

LITERATURA:

Difnik, Franjo, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*. Split: Književni krug, 1986.

Gaurina, Davor, Zaninović, Joško, *Drniš na starim grafikama, razglednicama i fotografijama*. Drniš: Gradski muzej u Drnišu, 2010.

Grabčanović, Saud, »Bijeljinske kule i gradski šarampov«. *BZK – Preporod Bijeljina* 2 (2020.): <https://preporodbn.com/bijeljinske-kule-i-gradski-sarampov-ii-dio/> (pristupljeno 20. kolovoza 2023.)

Jurin-Starčević, Kornelija, »Drniš: popisni defteri, narativna vrela i arheološki ostatci kao izvori za (re)interpretaciju osmanske historije u današnjoj Dalmaciji«. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64 (2015): 217–238.

Jurin-Starčević, Kornelija, *Osmanski krajiški prostor: rat i društvo u jadransko-dinarskom zaleđu u 16. i 17. stoljeću: doktorski rad*. Zagreb: Filozofski fakultet, 2012.

Klaić, Bratoljub, *Novi rječnik stranih riječi*, Zagreb: Školska knjiga, 2012.

Korolija, Mirko, »Drniš malo Sarajevo«. *Politika* 8952 (13. lipnja 1933), Beograd: 10.

Kosor, Karlo, »Drniška krajina za turskoga vladanja.«, u: *Povijest drniške krajine: zbornik povijesnih studija: 1494.-1940.*, ur. Ante Čavka. Split: Biblioteka Zagora – Drniš, 1995: 181–240.

Madunić, Domagoj, *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the Venetian defensive system in Dalmatia during the war of Crete (1645-1669): doctoral dissertation*, Budimpešta, 2012.

Plepel, Lujo, »Petrovopolje«. *Nova Evropa* 26 (1933): 351–355.

Prpa, Frane, *Osmanska i barokna arhitektura grada Drniša: završni rad*. Split: Filozofski fakultet, 2020.

Prpa, Frane, *Urbanistički razvoj grada Drniša: diplomski rad*. Split: Filozofski fakultet, 2022.

Šupuk, Ante, »Turske riječi u šibenskom govoru«. *Čakavska rič*, XVII/1 (1989.): 71–82.

Traljić, Mustafa Seid, »Drniš šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća«. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 19 (1972): 393–404.

Vrandečić, Josip, »Oslobođenje Klisa 1648. u izvješćima mletačke nuncijature«. *Oslobođenje Klisa 1648. godine: zbornik radova*, ur. Marko Trogrlić, Josip Vrandečić. Split: Književni krug, 2022: 129–146.

Vrandečić, Josip, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*. Split: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2013.

Zdravković, Ivan M., »Džamije, minare i tvrđava u Drnišu«. *Prilozi za Povijest umjetnosti u Dalmaciji* 10 (1956): 190–198.

Summary

Ubication of the Ottoman *šarampov* in Drniš

As a sort of preparation for the conquest of Klis in 1648, the Venetians launched a major campaign in the interior of Dalmatia in February and March 1648, aiming to conquer Drniš and Knin. The previously mentioned war operation in the interior of Dalmatia had to be carried out to additionally facilitate the Klis battlefield in order to prevent the help of the Ottomans in Klis with units from the interior of Dalmatia during the Venetian attack on Klis. Describing the Venetian conquest of Drniš in 1648, Franjo Difnik notes the existence of Ottoman fortifications on the outskirts of the city outside the fortress walls. Despite Difnik's precise description, the questions of how, where and in what way the aforementioned simple Ottoman fortifications were built have so far remained completely unanswered in scientific literature. Based on the analysis of a written historical source from the 17th century and a graphic entitled »Siege of Drniš in 1648« by Geronimo Benaglio, the paper will present the exact location of the mentioned fortified positions as well as their architectural interpretation. Cause-and-effect analysis of the aforementioned sources will successfully reconstruct the episode of the conflict surrounding the Ottoman fortifications on the outskirts of the city.

LOVORKA ČORALIĆ

ZADRANI U MLETAČKIM PREKOMORSKIM KONJANIČKIM POSTROJBAMA U 18. STOLJEĆU

UDK: 357(450.34=163.42)“17“

Primljeno: 24. 1. 2023.

Prihvaćeno: 18. 12. 2023.

Izvorni znanstveni rad

Lovorka Čoralić

Odjel za novovjekovnu povijest

Hrvatskog instituta za povijest

lovorka@isp.hr

U radu se istražuje udio Zadrana u profesionalnim mletačkim konjaničkim postrojbama (*Croati a cavallo*, *Cavalleria Croati*) u 18. stoljeću. Rad se temelji na građi iz Archivio di Stato di Venezia (fond: Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli) i nastavak je višegodišnjega proučavanja problematike udjela Hrvata u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama. U radu se analizira način bilježenja zadarskih konjanika u navedenom izvoru, vremenski okvir njihovoga spominjanja, osobne značajke vojnika, mjesto njihovoga popisivanja te zapovjedni kadar jedinica u kojima su bili prisutni. Iako su Zadrani pretežito bili prisutni u pješačkim postrojbama, njihov je udio u mletačko-konjaništvu izrazito zapažen, ponajprije jer su neki od njih tada bili istaknuti akteri hrvatske i mletačke vojne povijesti.

Gljučne riječi: Zadar, Mletačka Republika, *Cavalleria Croati*, vojna povijest, povijest 18. stoljeća

UVODNE NAPOMENE

Rad koji se ovdje podastire nastavak je višegodišnjih istraživanja udjela Hrvata u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama u ranome novom vijeku, ponajprije u 18. stoljeću, završnoj etapi uključenosti pretežitoga dijela istočnojadranske obale u sastav *Serenissime*.¹ U žarištu su navedenih istraživanja pješačke (*Fanti Oltramaringi*) i konjaničke postrojbe (*Cavalleria Croati*, *Croati a cavallo*) u kojima su časnici, dočasnici i obični vojnici porijeklom od

¹ Podrobnije o vojnim prilikama u Dalmaciji i Bokoju kotorskoj u ranome novom vijeku vidi ponajprije u recentnim radovima: Francesco Paolo Favalaro, *L'Esercito Veneziano del '700: Ricerche e schizzi*. Venezia: Filippi editore, 1995; Tea Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645-1718*. Roma: Viella, 2008; Domagoj Madunić, *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics of the Venetian Defensive System in Dalmatia during the War of Crete (1645 – 1669)*. Doktorska disertacija. Budimpešta: Central European University, 2012; Josip Vrandečić, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski*

Istre do Boke kotorske i Albanije imali pretežit udio. Stoga, tijekom proteklih godina obrađeni su i znanstvenoj javnosti prezentirani radovi koji se odnose na pojedine visoke vojne časnike iz navedenih dijelova mletačkih prekojadranskih stečevina. Svima je njima zajedničko hrvatsko porijeklo, a sastav njihovih pukovnija (*Reggimento*) i njima pripadajućih satnija (*Compagnia*) pretežito su činili vojnici sa širega područja istočnojadranskoga uzmorja, ali i iz unutrašnjosti. Također, važno je mjesto u istraživanjima bilo usmjereno i na regionalne skupine, točnije vojničko ljudstvo porijeklom iz pojedinih hrvatskih krajeva i gradova u zemljopisnome smislu u širokome luku od Slavnije i Zagreba, preko Istre, Dalmacije, Bosne i Hercegovine do Boke kotorske, budvansko-barskoga priobalja i priobalnih albanskih gradova.²

---

ratovi u venecijanskoj nuncijaturi. Split: Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, 2013; Nikola Markulin, »Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684. – 1699.)«. »Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 56 (2014): 91–142; Nikola Markulin, *Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684. – 1699.) do Požarevačkog mira 1718*. Doktorska disertacija, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2015; Nikola Markulin, »Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki od 1700. do 1718. godine.« *Povijesni prilozi* 35/51 (2016): 159–196. U navedenim djelima vidi i podrobniji popis literature koja se odnosi na navedenu problematiku.

- ² Usporedi neke radove: Lovorka Čoralić, »Vojnici iz Hercegovine u mletačkim kopnenim postrojbama (18. stoljeće)«. »Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru 10 (2013): 162–182; Lovorka Čoralić, »Zagrepčani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.« *Historijski zbornik* 67/1 (2014): 119–127; Lovorka Čoralić, »Dubrovčani – vojnici u mletačkim pješačkim postrojbama (*fanti oltramari*) u 18. stoljeću.« *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 53/2 (2015): 293–309; Lovorka Čoralić, »Zadarski otočani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće)«. »Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 33 (2015): 173–198; Lovorka Čoralić, »Paštrovići u mletačkim prekojadranskim konjaničkim postrojbama (*Croati a cavallo*) 18. stoljeća sa posebnim osvrtom na časnike iz obitelji Medin.« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 37 (2019): 99–117; Lovorka Čoralić, »Sinjani i Cetinjani – vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće) / The Sinj and Cetina Border soldiers in the Venetian overseas ground forces (The 18th Century)«. »Miscellanea Hadriatica et Mediterranea 7 (2020): 187–218; Lovorka Čoralić, »Splićani – *Croati a cavallo* u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.« *Povijesni prilozi* 39/59 (2020): 229–249; Lovorka Čoralić, »Splićani u mletačkim prekomorskim pješačkim postrojbama u 18. stoljeću.« *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu* 14 (2021): 21–42; Lovorka Čoralić, »Vojnici iz Skradina u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.« *Historijski zbornik* 74/1 (2021): 39–55; Lovorka Čoralić, »Vojnici iz neretvanskoga kraja u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće)«. »Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 64 (2022): 109–132; Lovorka Čoralić i Maja Katušić, »Šibenčani u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće)«. »Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 58 (2016): 147–190.*

U ovome je radu središnja tema usmjerena na Zadrane u konjaničkim postrojbama *Cavalleria Croati* tijekom 18. stoljeća.³ Uz potrebitu znanstvenu literaturu, poglavito su uporabljeni spisi središnje mletačke magistrature za novačenje vojnika pohranjene u Archivio di Stato di Venezia (fond: Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli; dalje: RI-ASVe-0715-Inquisitori (...) pubblici ruoli). U radu će se, slijedom raščlambe navedenoga izvora, obraditi način bilježenja Zadrana u konjaničkim postrojbama, vremenski okvir (intenzitet) njihova spominjanja tijekom 18. stoljeća te usporediti brojeći omjer zadarskih pješaka i konjanika. Razmatrat će se trajanje vojne službe zadarskih konjanika i dobne i tjelesne značajke (statura/stas i boja kose) te boja njihovih konja. Istaknut će se obitelji koje su generacijama opskrbljivale konjanike navedenoj mletačkoj elitnoj kopnenoj postrojbi. U završnome će dijelu rada fokus biti mjestā popisivanja zadarskih konjanika, kao i osvrt na časnike koji su im zapovijedali, a koji porijeklom nisu bili iz Zadra.

Ovdje je potrebno iznijeti nekoliko napomena kako bi se lakše razumjela koncepcija i sadržajna struktura ovoga rada. S obzirom na to da je gradivo opsežno, u radu se ne navode visoki konjanički časnici (pukovnici – *Colonnello*), često prisutni kao zapovjednici *Cavalleria Croati*. To su bili odvjetci uglednih zadarskih plemićkih obitelji koje su stoljećima davale mletačkoj vojsci visoke časnike. Neki su već znanstveno obrađeni, a za neke se pripremaju zasebni radovi.⁴ Također, važno je napomenuti da su u ovome radu uključeni isključivo konjanici za koje se u izvoru navodi da su podrijetlom iz Zadra, ali ne oni koji potječu (izrijekom navedenih u izvoru) sa zadarskih otoka ili iz bliže kopnene okolice. Zadarski konjanici podrijetlom iz okolnih naselja, bez obzira na učestalost njihovoga spominjanja, ovdje nisu uvršteni ponajviše jer je dio njih

³ Zasebno se priprema i rad o Zadranima u pješačkim postrojbama Republike Svetoga Marka.

⁴ Usp.: Lovorka Čoralić, »Zadarski patricij Šimun Nassi – pukovnik hrvatskih konjanika u mletačkoj vojsci (početak 18. stoljeća).« *Povijesni zbornik – godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe* 4/5 (2012): 7–31; Lovorka Čoralić, »Zadarski patricij Lujo Detriko (1672. – 1749.) – zapovjednik hrvatske konjice (*Cavalleria Croati*).« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 32 (2014): 99–129. Zasebni se radovi pripremaju o odvjetcima plemićke obitelji Benja (Franjo, Lujo Karlo i Šimun) i Šimunu Pellegriniju. Konkretno o brojevima svežnjeva (busta) u kojima su sadržani podatci o njihovome pukovničkom djelovanju u *Croati a cavallo* nalaze se u prilogu rada, uz imenā zadarskih konjanika koji se ovom prilikom obrađuju.

prethodno obrađen, a njihovo bi dodatno navođenje opsegom i koncepcijom premašilo osnovne parametre ovoga rada.⁵ Jednako tako treba naglasiti da se, s obzirom na to da će se u tablici na kraju rada uz svakoga vojnika i njegovu pojedinačnu ubilježbu navesti signatura unutar arhivskoga fonda *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* (broj svežnja, odnosno buste), u nastavku rada neće bilježiti svaka pojedinačna signatura da se tekst ne bi opteretio.

RAŠČLAMBA DOKUMENATA

U dosadašnjim je istraživanjima zabilježeno da je zadarskih vojnika u pješastvu bilo 250, a u konjaništvu 211 (omjer iznosi 54,23 % naspram 45,77 %, vidi *Grafikon 1*).⁶ Takav je omjer očekivan iz više razloga, a neki su i u prethodnim radovima višestruko objašnjeni. Naime, konjaničkih je jedinica jer su bile elitnije i samim time znatno skuplje, redovito bilo manje. Pješaci, mobilniji i prisutniji duž širokoga područja od Veneta do Grčke, imali su u pukovnijama više satnija, brojčano su bili snažniji, a financijski ih je bilo i lakše i povoljnije održavati. Stoga, i u drugim su dalmatinskim i bokeljskim gradovima (primjerice Šibenik, Split i Kotor) redovito prednjačile pješačke prekomorske snage.⁷ Iznimka su bili

---

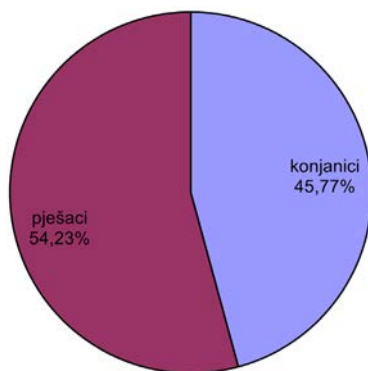
⁵ Vidi, primjerice radove: Lovorka Čoralić i Maja Katušić, »Novigradani – vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.«, u: *Novigrad nekad i sad*, ur. Slobodan Kaštela, Zadar: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Matica hrvatska, Općina Novigrad, 2016: 352–359; Lovorka Čoralić i Maja Katušić, »Zemuničani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće).«, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Zemunik u prostoru i vremenu*, ur. Josip Faričić i Zdenko Dundović, Zadar: Sveučilište u Zadru, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Župa Marije Kraljice mira – Kraljice Hrvata u Zemunik, Općina Zemunik Donji, Zadar 2016: 190–197; Lovorka Čoralić i Maja Katušić, »Biogradani i Vranjani – vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće).«, u: *Braća Vranjanin i vransko područje tijekom povijesti. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Braća Vranjanin i vransko područje tijekom povijesti održanog u Biogradu 25. travnja 2014.*, ur. Božo Došen. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru, Općina Pakoštane, 2017: 455–474; Lovorka Čoralić i Maja Katušić, »*Fanti oltramarini* i *Croati a cavallo* – vojnici s otoka Ugljana u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.«, u: *Kali*, ur. Josip Faričić. Zadar: Sveučilište u Zadru, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Općina Kali, 2017: 163–178; Lovorka Čoralić, »Vojnici iz Bibinja u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće).«, u: *Bibinje*, ur. Ante Bralić i Ante Gverić, Zadar: Sveučilište u Zadru, Općina Bibinje, Ogranak Matice hrvatske u Zadru, 2022: 242–249.

⁶ U dosadašnjim je istraživanjima u Archivio di Stato di Venezia iz fonda *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* obrađeno oko 80 % konjaničkih postrojbi, a pješačkih postrojbi oko 65–70%.

⁷ Iz Šibenika se bilježi 53,81 % pješaka i 46,19 % konjanika; iz Splita je u prekomorskim postrojbama djelovalo 66,06 % pješaka i 33,94 % konjanika, a iz Kotora, glavnoga grada Mletačke

vojnici iz zaleđa (Drniš, Sinj i Cetinska krajina), koji su ponajprije pristupali u *Cavalleria Croati* jer su u odnosu na vodeće dalmatinske priobalne gradove, porijeklom bili iz ipak pretežito ruralnih krajeva koji su sudjelovanjem u tranzitnoj trgovini i stočarstvu bili vičniji konjaničkoj službi.⁸ Također, Zadrani su, ali i stanovnici užega zadarskog područja bili učestalo prisutni u konjaničkim jedinicama jer su zapovjednici navedenih postrojbi porijeklom bili iz tadašnjega glavnog dalmatinskog grada koji je tijekom mletačke uprave bio jedno od stozernih mjesta novačenja i obuke vojnoga ljudstva iz Dalmacije.

Grafikon 1: Omjer udjela zadarskih vojnika u pješačkim i konjaničkim postrojbama

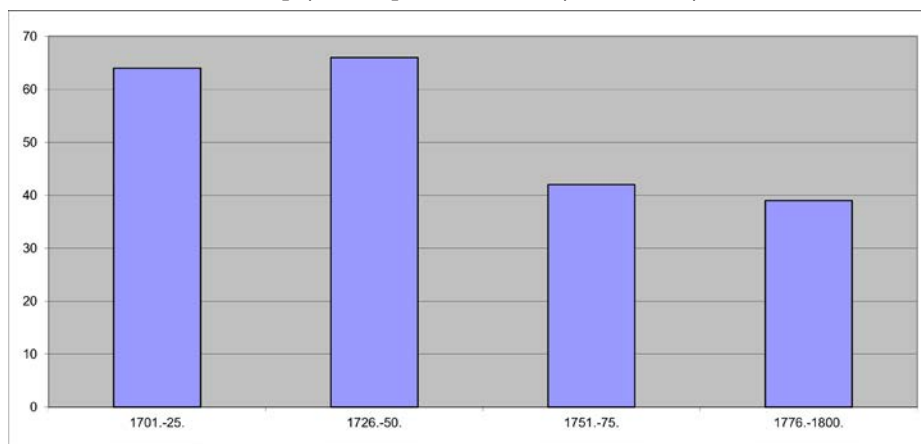
Intenzitet spomena u konjaničkim postrojbama, promatran u razmaku od 25 godina, pokazuje da su Zadrani u *Cavalleria Croati* bili učestalo prisutni u svim pratećim razdobljima (vidi Grafikon 2). Na temelju prvoga spominjanja pojedinoga vojnika u popisu može se opaziti da su Zadrani izrazito učestalo sudjelovali u hrvatskome konjaništvu u prvoj polovici promatranoga stoljeća. Razlog tome, posebice u prvim desetljećima, može biti da se tada odvijao posljednji mletačko-osmanski rat (Drugi morejski rat 1714. – 1718.) u kojemu su

Albanije, upisano je 73,45 % pješaka i 26,55 % konjanika. Usporedi: L. Čoralić i M. Katušić, »Šibenčani u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama«: 151; L. Čoralić, »Splićani – *Croati a cavallo* u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama«: 231–232; L. Čoralić, »Splićani u mletačkim prekomorskim pješačkim postrojbama«: 23; L. Čoralić, »*Fanti oltramaroni da Cattaro* – Kotorani u mletačkim prekomorskim pješačkim postrojbama (18. stoljeće)«, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 8 (2021): 101–102.

⁸ Lovorka Čoralić, Filip Novosel, »Drnišani u mletačkim prekojadranskim postrojbama u 18. stoljeću«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 38 (2020): 86–89; L. Čoralić, »Sinjani i Cetinjani – vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama«: 192.

u nemalome broju sudjelovale pješачke, ali i konjaničke postrojbe novačene duž cijele istočnojadranske obale. Broj zadarskih konjanika opada u drugoj polovici stoljeća, uz napomenu da se posljednjih godina 18. stoljeća Zadrani nešto učestalije spominju jer Mletačka Republika posljednji put u svojoj povijesti unovačuje značajne vojne snage uslijed Napoleonovih pohoda diljem Europe. Dakle, može se zaključiti da je razdioba zadarskih konjanika prema pojedinim vremenskim odsječcima očekivana i podudara se sa sličnim pokazateljima za druge krajeve i gradove duž mletačkoga *Stato da Mar*.

Grafikon 2: Brojnost zadarskih konjanika unutar pojedinih pratećih razdoblja za 18. stoljeće

Najstariji je spomen Zadrana, pripadnika postrojbe *Croati a cavallo* iz 1703. godine, a konjanici su redovito bili u sastavu pukovnije Antuna Medina (zapovjednici satnija bili su drugi pukovnik / *Colonnello in secondo* Marko Medin i kapetan Toma Medin) i bili su stacionirani na mletačkim posjedima u Grčkoj (Romanija). Izrijeком su to Karlo Jurjev Bon, Toma Petrov Macario, Bože Kristijanov Monte i Dominik Franjin Revan. Pod zapovjedništvom se Antuna Medina (zapovjednici su satnija ponovno bili Marko Medin i Toma Medin) zadarski konjanici bilježe i u narednim godinama, a također su bili raspoređeni duž mletačkih posjeda u Grčkoj. To su, na primjeru 1705. godine, Toma Nikolin Borović, Šimun Ivanov Čerlević, Jure Franić i Ivan Vidov Stipanić. Najmlađi spomen zadarskih konjanika bilježi se u posljednjemu desetljeću postojanja Mletačke Republike. Tada se, a konkretno 1796. godine (na Silvestrovo, u Mlecima), u osobnoj satniji (*Compagnia propria*) pukovnika Antuna Radnića

spominju Franjo Vickov Donati, Marko Nikolin Sfakioto (*Sfachiotto*) i Frane Franin Zubranić.

Brojni se ovdje razmatrani vojnici u izvoru bilježe samo jednokratno, odnosno nije poznato je li je postojao višegodišnji kontinuitet njihove službe. Ipak, s obzirom na to da se raspolaže s prilično velikim uzorkom, može se opaziti da su neki Zadrani djelovali u navedenoj postojbi i nekoliko desetljeća. Kao primjer konjanika koji je služio i više od dvadeset godina, može se izdvojiti Jakova Stjepanovog Prtenjaču, konjanika u satnijama kojima je zapovijedao pukovnik i potom bojnič vojske i zapovjednik hrvatskoga konjaništva (*Sergente maggiore di battaglia e Soprintendente alla Cavalleria*) Franjo Buća, a njegova je služba trajala od 1760. do 1789. godine. Nemali su broj godina u konjaništvu proveli i Grgur Valentinov Pokorović (1729. – 1754., satnija bojnika Luje Karla Benje u pukovniji Nikole Divnića), trubač (*trombetta*) Karlo Ivanov Petanović (satnija bojnika Franje Buća, pukovnija Luje Detrika, 1717. – 1741.), Nikola Ivanov Gianachi (osobna satnija pukovnika Luje Detrika, 1715. – 1738.) te, u istoj satniji, njegov brat Antun (1716. – 1738.).

U uvodnome je poglavlju istaknuto da će se u ovome radu razmatrati samo niži časnici i obnašatelji specijaliziranih službi u konjaništvu. U toj se skupini zadarskih vojnika najučestalije bilježe kaplari (*Caporal*), a to su bili Karlo Jurjev Bon (pukovnija Antuna Medina, 1703.), Šime Ivanov Delić (pukovnija Nikole Divnića, 1729. – 1733.), Petar Antunov Duplančić (pukovnija Tripuna Gregorine, 1786.), Marko Krstitelj Lache (pukovnija Franje Benja i Luje Karla Benja, 1748. – 1754.) i Franjo Markov Zoranić (pukovnije Šimuna Pellegrinija i Franje Buća, 1746. – 1763.). Jedanput se bilježi kao konjanički poručnik, odnosno kornet (*Cornetta*) Ivan Markov Giaguzzi (pukovnija Nikole Divnića, 1717. – 1718.), a dočim je kao kadet (*Cadetto*) upisan Jakov Zapić (pukovnija Šimuna Benje, 1777.). Nekolicina su Zadrana bili glasnici, odnosno kuriri (*Forier*), a izrije kom su to bili Nikola Ivanov Gianachi (pukovnija Luje Detrika, 1734. – 1738.), Pave Mihovilov Klarić (pukovnija bojnika vojske Franje Buća, 1762. – 1773.), Jakov Stjepanov Prtenjača (pukovnije Franje Buća, Tripuna Gregorine i Antuna Duplančića, 1760. – 1789.) te Franjo Dominikov Revan (pukovnija Antuna Medina, 1703.). U ovome je odjeljku rada zanimljivo zabilježiti i Zadrane koji su u konjaničkim jedinicama bili glazbena pratnja. To su bili timpanist (*Timpano*) Frane Petrov Matijačić (pukovnija Tripuna Gregorine, 1787. – 1789.) te trubači Blaž Leonardov Literić (pukovnija Tripuna Gregorine, 1788.) i Karlo Ivanov Petanović (pukovnija Luje Detrika, 1717. – 1741.).

Zahvaljujući velikome uzorku dokumenata moguće je utvrditi i da su hrvatskom konjaništvu pristupali i članovi istih zadarskih obitelji, a ovdje će se navesti samo neki primjeri. Kao primjer očeva i sinova zastupljenih u konjaništvu, može se navesti Nikolu Adamića (pukovnija Luje Detrika, 1738.) i više desetljeća poslije njegov sin Antun (pukovnija bojnika vojske Franje Buća, 1771. – 1774.); istovremeno su (1786.) u pukovniji Tripuna Gregorine (satnija Aleksandra Duplančića) djelovali Jakov Bartolov Bolosnić i njegov sin Robert, dočim se u nešto duljemu razdoblju bilježe Antun Nikolin Bošnjak (pukovnija Franje Benja i Franje Buća, 1750. – 1763.) i njegov sin Lujo (osobna satnija pukovnika Antuna Duplančića, 1774.). Otac i sin Toma i Petar Brigošić djelovali su od 1717. do 1718. (Toma), odnosno (Petar) 1754. godine (pukovnije Luje Karla Benje i Nikole Divnića), a iz iste se obitelji bilježi i Gašpar Markov (pukovnija Luje Detrika, 1741.). Naposljetku, kao primjer udjela u konjaništvu u istoj obitelji, izdvajaju se i kaplar Franjo Markov Zoranić (pukovnije Šimuna Pellegrinija i Franje Buća, 1746. – 1763.) te njegovi sinovi Antun (pukovnije Franje Buća, Tripuna Gregorine i Antuna Duplančića, 1760. – 1774.), Jure (pukovnija Franje Buća, 1763.) i Marko (pukovnije Franje Buća, Tripuna Gregorine i Antuna Duplančića, 1763. – 1774.). Dodatak podtacima o obiteljskome učešću u konjaništvu pružaju i primjeri braće koji su, često u istim satnijama i pukovnijama, doprinijeli mletačkome prekojadranskom konjaništvu. Iako je primjera znatno više, ovdje će se spomenuti braću Antuna i Nikolu Bianchija (Petrovi sinovi) zajedno prisutnih u pukovniji Tripuna Gregorine 1786. godine (satnija kapetana Antuna Radnića), zatim Nikolu i Vicka Devića, Markovi sinovi, koji su vojnu službu obnašali u pukovniji Luje Detrika (1734. – 1754.) te Antu i Ivana Gotardića, Franini sinovi, zabilježeni u popisima mletačke magistrature za novačenje tijekom sedamdesetih godina 18. stoljeća (pukovnije Franje Buća i Tripuna Gregorine).

Popisivači su često, ali ne i redovito, bilježili i osobne podatke konjanika (dob, stas i boja kose) kao i boju njihovih konja. U primjerima koji se odnose na dobnu strukturu ovdje istraživanih Zadrana, uvidom u sve izrijekom navedene primjere može se opaziti su prosječno imali 31 godinu. Ta je dob odgovarajuća s obzirom na to da su konjaničke postrojbe bile elitnije te da su im pristupali već prokušani i izvježbani vojnici (mahom nešto stariji) dočim je pješačkim postrojbama pristupalo mlađe vojno ljudstvo (najčešće ispod trideset godina).⁹

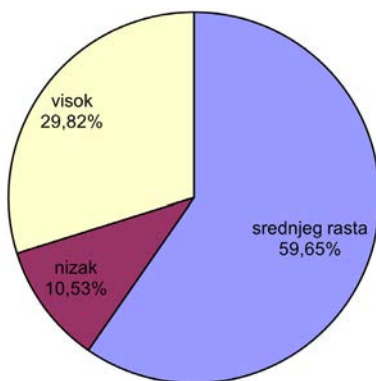
⁹ Primjerice, ako se promatraju splitski vojnici, pješaci su u prosjeku imali 26 godina, a prosječna je dob konjanika iznosila 34 godine. Vidi u: L. Čoralić, »Splićani u mletačkim prekomorskim

U konkretnim se primjerima, na temelju prvoga zabilježenog upisa dotičnoga vojnika, mogu izdvojiti zadarski konjanici Bartol Stjepan Karlović i njegov brat Pavao (pripadnici pukovnije Luje Detrika, u trenutku popisa imali su 55 godina), pripadnik iste pukovnije Ivan Šimin Antičića (52 godine) i kaplar Šimuna Ivanov Delić (pukovnija Nikole Divnića, 51 godina). Kao *putto* zabilježen je Antun Ivanov Salamazzi, a kao vrlo mladi konjanici upisani su i Josip Antunov Jurinović (18), Petar Ivanov Benečić (19) te Jere Petrov Saglić (19), svi u pukovniji Luje Detrika.

Na temelju velikoga uzorka moguće je raščlaniti zadarske konjanike i prema stasu, odnosno visini (vidi Grafikon 3). Popisivači su najčešće opažali osobe srednjega rasta (*ordinario*), a u navedenim je slučajevima takvih Zadrana upisano 59,65 %. Bilo je 29,82 % Zadrana svrstanih u skupinu visokih konjanika (*alto*), dočim je u postrojbama *Cavalleria Croati* bilo 10,53 % vojnika koji su ubilježeni kao niski (*basso*).

Grafikon 3: Zadarski vojnici prema visini, odnosno stasu

Boja se kose također može pronaći kao opis u dokumentima koji se odnose na mletačke prekomorske vojnike. Iako se nije redovito bilježila, raspoloživi uzorak pokazuje da su, sukladno stereotipnome opažanju popisivača, Zadrani najčešće bili smeđokosi (*castagno*), a tek nekolicina crnokosi (*nero*). Samo su u dvama slučajevima, a to su bili nešto stariji vojnici (Jerolim Mihovilov Grancarić, pukovnija Luje Detrika, 49 godina; spomenuti Bartol Karlović, 55 godina, ista pukovnija), konjanici opaženi kao sjedokosi (*griso*). U jednome se

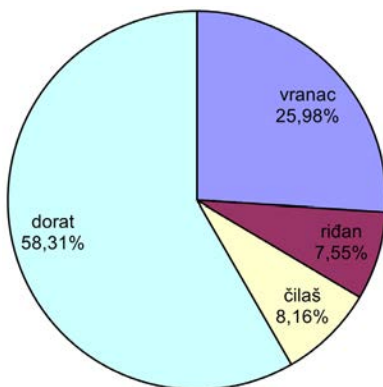
---

pješačkim postrojbama»: 26.

primjeru mogu opaziti i zamjetna odstupanja u opažaju boje kose analiziranih konjanika. To je bio Ivan Antičić koji je 1717. naveden kao smeđokos, a deset se godina poslije (1727.), kada je također bio vojnik Detrikove pukovnije, u izvoru navodi kao crnokos.

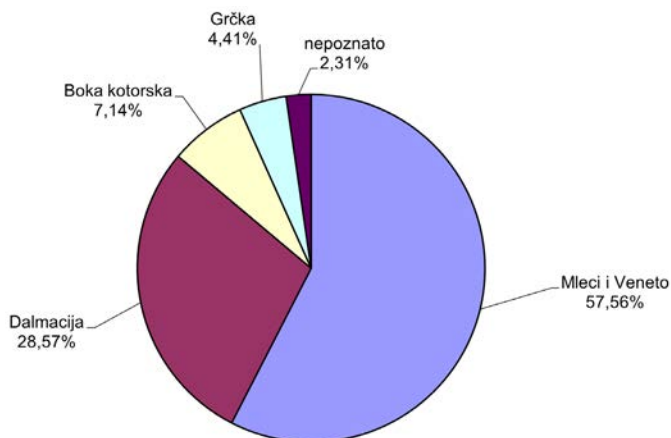
U primjerima se konjaničkih satnija i pukovnija učestalo bilježe i značajke (boja) konjā koje su pojedini vojnici zaduživali (vidi Grafikon 4). Na primjeru zadarskih vojnika, a to je sukladno najčešćim opažanjima i opisima prekomorskih postrojbi, najučestalije su zastupljeni dorati (*bai, baio*: 58,31 %), brojčano su bitno manje prisutni vranaci (*mor, moro*: 25,98 %), a još manje čilaši (*leard, leardo*: 8,16 %) i riđani (*saur, sauro*: 7,55 %). Može se opaziti i da su neki vojnici tijekom svoje službe zaduživali više različitih konjā. Primjerice, Antun Nikolin Adamić (pukovnija Franje Buća) bio je 1771. godine upisan kao konjanik na doratu, a nekoliko godina poslije (1774.) zadužio je vranca. Bilježi se i sličan primjer vojnika Tome Nikolina Borovića. U obama je primjerima (1705. i 1708. godine) djelovao u pukovniji Antuna Medina, a konji koji su zabilježeni bili su riđan i dorat. Još se veći broj promjena opaža u slučaju Antuna Nikolinog Bošnjaka, pripadnika pukovnije kojima su zapovijedali Franjo Benja i Franjo Buća. Njegov je konj 1750. godine bio opisan kao riđan, 1752. kao dorat, 1759. kao vranac te ponovno kao dorat 1763. godine. Naposljetku, izmjena se raznih konja bilježi i na primjeru Franje Šalića, pripadnika pukovnije Luje Detrika. Zadužio je 1717. godine čilaša, 1727. riđana, zatim od 1728. do 1729. ponovno čilaša, a na kraju je njegove vojne karijere (od 1734. do 1737.) njegov konj bio vranac.

Grafikon 4: Konji koje su zaduživali zadarski vojnici

Mjestā popisa, odnosno ubilježbe zadarskih vojnika, raspoređenih u različitim satnijma i pukovnijama, također otkrivaju još jedan bitan pokazatelj mobilnosti mletačkih prekojadranskih postrojbi u 18. stoljeću (vidi Grafikon 5). Naime, postrojbe su se, bez obzira na ratno i mirnodopsko vrijeme, nerijetko premještale od mletačkih posjeda u Venetu, preko Dalmacije i Boke kotorske pa sve do stečevina *Serenissime* u Grčkoj. Zadarski se primjeri u to uklapaju u cijelosti. Pretežit dio konjaničkih satnija i pukovnija bio je, posebice u mirnodopsko vrijeme, smješten uzduž Veneta (57,56 %, vidi Grafikon 5). Uz Mletke se, odnosno u vojnoj bazi na Lidu u kojoj su se okupljali i odakle bi se upućivale satnije i pukovnije u vojna odredišta, vrlo učestalo bilježe i Brescia, Cremona, Padova, Rovigo, Salò, Treviso, Udine i Verona te u nešto manjemu broju primjera Bergamo i Palmanova. Učestalost prisutnosti zadarskih konjanika u Dalmaciji također je primjetna (28,57 %), a uz onodobni glavni grad Dalmacije (Zadar), u nešto se većemu broju primjerā bilježi i Split te – ali ipak više pojedinačno – i Benkovac i Ostrovica. Zadarski su konjanici u Boki kotorskoj bili isključivo stacionirani u Kotoru (7,14 %), dočim je prisutnost u Grčkoj iznosila tek 4,41 %. Naposljetku, u nekim dokumentima nije razvidno mjesto stacioniranja, a na što otpada 2,31 %. Sveukupno promatrajući, navedeni je omjer raspoređenosti konjaničkih postrojbi u kojima su participirali Zadrani očekivan te još jednom pokazuje da su vojni čelnici Mletačke Republike u posljednjemu stoljeću njezinoga postojanja, a posebice u njezinim posljednjim desetljećima i godinama, značajan broj vojnih snaga koncentrirali upravo u bliskome zaleđu glavnoga grada Republike Svetoga Marka.

Grafikon 5: Mjesta popisivanja zadarskih konjanika

Završni dio ovoga rada usmjeren je na raščlambu vojnih zapovjednika pukovnija u kojima su djelovali zadarski konjanici. Iz prethodnoga je dijela teksta razvidno i višestruko naglašeno kako su Zadrani učestalo participirali u pukovnijama (ili osobnim satnijama) časnika porijeklom iz njihovoga rodnog grada (Lujo Detriko, Šimun Nassi, Šimun Pellegrini i članovi obitelji Benja), stoga će navedeni podatci biti i razvidno prezentirani u tablici udjela Zadrana u postrojbama *Cavalleria Croati* na kraju rada. Stoga, ovdje će se samo ukratko spomenuti visoke časnike koji su zapovijedali pukovnijama zadarskih konjanika, a koji nisu bili iz glavnoga grada Mletačke Dalmacije. Navest će se i osnovna literatura uz njihovo poimenično navođenje, odnosno arhivske signature koje se odnose na gradivo o djelovanju navedenih konjaničkih časnika. Izdvajaju se, mahom kao pukovnici, šibenski plemić Nikola Divnić,¹⁰ Antun Radnić,¹¹ Antun Duplančić, porijeklom vjerojatno iz Poljica¹² te dalmatinski visoki časnik (ujedno i trogirski plemić) Juraj Radoš.¹³ Uz navedene, isključivo pukovnike iz Dalmacije, mogu se izdvojiti i ugledni Bokelji koji su generacijama predano služili u mletačkoj kopnenoj vojsci i desetljećima zapovijedali hrvatskim konjaničkim postrojbama. To su bili kotorskoj plemić Franjo Buća,¹⁴ višedesetljetni časnik u mletačkome konjaništvu, također Bokelj, Tripun Gregorini¹⁵ i paštrovski pukovnik Antun Medin.¹⁶

¹⁰ Podrobnije vidi u: Lovorka Čoralić, »Šibenski plemić Nikola Divnić (1654. – 1734.) – pukovnik hrvatske lake konjice (*Cavalleria Croati*).« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 54 (2012): 125–145.

¹¹ Podrobnije vidi u: Lovorka Čoralić, »Dalmatinska obitelj Radnić u vojnoj povijesti Dalmacije (17. – 18. stoljeće).« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 63 (2021): 205–226.

¹² Gradivo o djelovanju pukovnika Antuna Duplančića u činu pukovnika pohranjeno je u: RI-ASVe-0715-*Inquisitori (...) pubblici ruoli*, b. 809.

¹³ Gradivo o djelovanju pukovnika Jurja Radoša u činu pukovnika pohranjeno je u: RI-ASVe-0715-*Inquisitori (...) pubblici ruoli*, b. 826.

¹⁴ Podrobnije vidi u: Lovorka Čoralić, »Kotorski patricij Franjo Buća – zapovjednik hrvatskoga konjaništva u mletačkim postrojbama u drugoj polovici 18. stoljeća.« *Historijski zbornik* (2022) (u tisku).

¹⁵ Podrobnije vidi u: Lovorka Čoralić i Maja Katušić, »Kotoranin Tripun Gregorina (1719-1791) – pukovnik hrvatskih konjanika (*Croati a cavallo*).« *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 55/2 (2017): 375–406.

¹⁶ Podrobnije vidi u: L. Čoralić, »Paštrovići u mletačkim prekojadranskim konjaničkim postrojbama.«: 106–107.

ZAKLJUČAK

Znanstveno se istraživanje vojne povijesti Istre, Dalmacije i Boke kotorske za mletačkoga vrhovništva nad tim dijelovima hrvatskoga uzmorja u velikoj mjeri odnosi na proučavanje udjela časnikā, dočasnikā i običnih vojnikā u profesionalnim prekomorskim kopnenim postrojbama pješastva (*Fanti Oltramarini*) i konjaništva (*Croati a cavallo* i *Cavalleria Croati*). Proteklih je godina obrađeno arhivsko gradivo pohranjeno u središnjoj mletačkoj državnoj pismohrani (Archivio di Stato di Venezia), točnije u fondu magistrature za novačenja koji se zove *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* u kojemu su sačuvani podatci o udjelu hrvatskih prekomorskih vojnika u navedenim postrojbama u 18. stoljeću. Fokusirajući se na udio Zadrana, odnosno žitelja iz glavnoga mletačkog grada na istočnome Jadranu, obrađena je njihova prisutnost u elitnim konjaničkim postrojbama. Raščlamba uzorka, koji je zbog usporedbe dijelom zahvaćao i udio Zadrana u pješastvu, pokazuje da su u konjaničkim jedinicama bili prisutni cijelo 18. stoljeće, najviše prvih dvadesetak te posljednjih godina zadnjega vijeka postojanja *Serenissime*. Zadrani su, ponajprije odvjetci uglednih plemićkih obitelji koje su stoljećima participirale u postrojbama pod stijegom svetoga Marka, u mletačkome konjaništvu nerijetko obnašali visoke časničke činove (pukovnici i kapetani), no zbog opsežnosti gradiva i činjenice da su neki zadarski kapetani i pukovnici prethodno već obrađeni u zasebnim znanstvenim radovima, fokus je na nižim časnicima i običnim vojnicima. Istraživanje doista nemaloga uzorka gradiva pokazuje da su Zadrani, u odnosu na druge dalmatinske krajeve ili gradove, prednjačili brojem vojnoga ljudstva u cijelome istraživanom razdoblju, a nerijetko je u konjaničkim jedinicama bilo prisutno i po više odvjeta iste obitelji. Njihova je vojna služba, zahtjevna i odgovorna, često trajala niz godina, ali i desetljeća. Prosječno su imali 31 godinu, najčešće su bili srednjega rasta i smeđokosi, a najviše su zaduživali konje dorate. Njihova je mobilnost također bila snažna, stoga ih se bilježi od Veneta, preko Dalmacije i Boke kotorske pa do Grčke. To su obilježja i vojnikā iz drugih hrvatskih krajeva te se po tome Zadrani u cijelosti uklapaju u opće osobine profesionalnoga vojnog ljudstva istočnoga Jadrana, a o čemu se već višestruko pisalo u nekim prethodnim radovima. Na kraju se može zaključiti: plemići, građani i pučani iz Zadra, Mlecima tada zasigurno najvažnijega grada na istočnojadranskoj obali, zapaženo su sudjelovali u vojnoj povijesti obiju jadranskih obala. Uz obične vojnike koji nikada nisu postali dočasnici i časnici, udio pripadnika obitelji Benja, Detriko, Nassi, Pellegrini i drugih pokazuju koliko je Zadar, iako pošteđen izravnoga osmanskog osvajanja, bio važan u obrani stečevina Republike Svetoga Marka na istočnojadranskoj obali.

Prilog: Zbirni popis do sada istraženih zadarskih konjanika u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću¹⁷

Upis	Osoba	Prezime i ime	Ime oca	Čin	Dob	Stas	Boja kose	Konj	Satnija (zapovjednik)	Pukovnija (zapovjednik)	Mjesto i datum popisa	Busta	Bilješka
1	1	Adamić, Antun	Nikola					dorat	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjaništva Franjo Buća	Udine, 1. 10. 1771.	b. 785.	
2	1	Adamić, Antun	Nikola					vranac	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjaništva Franjo Buća	Udine, 1. 5. 1774.	b. 786.	
3	2	Adamić, Nikola	dorat						pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.	
4	3	Antičić, Ivan	Šime	52	nizak		smeđokos	vranac	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Split, 18. 8. 1717.	b. 801.	
5	3	Antičić, Ivan	Šime		nizak		crnokos	vranac	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Split, 19. 8. 1727.	b. 801.	
6	4	Arrighi, Franjo	Bernardin					dorat	pukovnik Šimun Nassi	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 21. 3. 1720.	b. 802.	
7	5	Baletić, Toma	Anđelo					riđan	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Treviso, 1. 9. 1789.	b. 820.	
8	6	Balabanović, Luka	Josip					vranac	dopukovnik Antun Duplanić	bojnik vojske i zapovjednik konjaništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1771.	b. 784.	Naknadno prekršten.

¹⁷ Vojnici se navode abecednim slijedom, a uz osnovne podatke (prezime, ime, ime oca i porijeklo), navode se satnije i pukovnije u kojima su djelovali (navedene su prema imenima njihovih zapovjednika), vojni čin, osobne karakteristike (dob, stas i boja kose), boja konja, mjesto i datum popisivanja te signatura (broj svežnja, odnosno buste) unutar arhivskoga fonda *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* u Archivio di Stato di Venezia.

9	7	Banić, Ivan	Ante								dopukovnik Juraj Radoš	pukovnik Šimun Nassi	Zadar, 15. 6. 1714.	b. 824.	
10	7	Banić, Ivan	Ante								dopukovnik Juraj Radoš	pukovnik Šimun Nassi	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 824.	Dezertirao.
11	8	Barić, Toma	Ivan								dorat	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.	
12	8	Barić, Toma	Ivan								vranac	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.	
13	9	Bartulović, Krstitelj	Sveto								dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegriani	Salò, 1. 7. 1746.	b. 826.	
14	9	Bartulović, Krstitelj	Sveto								dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegriani	Brescia, 30. 4. 1747.	b. 826.	
15	10	Belović, Andrija	Ivan								vranac	pukovnik Tripun Gregorina	Split, 12. 8. 1783.	b. 816.	
16	10	Belović, Andrija	Ivan								vranac	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 817.	Naknadno prekršten.
17	11	Benečić, Petar	Ivan		19	srednjega rasta	smeđokos				dorat	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 27. 1. 1734.	b. 802.	
18	11	Benečić, Petar	Ivan			srednjega rasta	smeđokos				dorat	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 1. 9. 1734.	b. 804.	
19	11	Benečić, Petar	Ivan			srednjega rasta	smeđokos					pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.	
20	12	Bertić, Antun	Ambroz			srednjega rasta	smeđokos				dorat	pukovnik Antun Medin	Romanija, 1. 7. 1713.	b. 823.	
21	13	Bianchi, Antun	Petar									dopukovnik Antun Duplanić	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.	
22	13	Bianchi, Antun	Petar								kapetan Antun Radnić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 817.	

23	14	Bianchi, Ivan	Šimun							dorat	kapetan Aleksandar Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Mleci, 12. 1. 1786.	b. 817.
24	15	Bianchi, Nikola	Petar								kapetan Antun Radnić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 817.
25	15	Bianchi, Nikola	Petar							vranac	kapetan Antun Radnić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 3. 8. 1788.	b. 818.
26	16	Bijanković, Sveto	Ivan Marija								dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegriini	Salò, 1. 7. 1746.	b. 826.
27	16	Bijanković, Sveto	Ivan Marija								dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegriini	Brescia, 30. 4. 1747.	b. 826.
28	17	Boarić, Josip	Krstitelj							vranac	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 817.
29	18	Bolsonić, Jakov	Bartol							vranac	kapetan Aleksandar Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Mleci, 12. 1. 1786.	b. 817.
30	18	Bolsonić, Jakov	Bartol							vranac	kapetan Aleksandar Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 818.
31	19	Bolsonić, Robert	Jakov							dorat	kapetan Aleksandar Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Mleci, 12. 1. 1786.	b. 817.
32	19	Bolsonić, Robert	Jakov							dorat	kapetan Aleksandar Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 818.
33	20	Bon, Karlo	Juraj	kaplar	visok	smeđokos				vranac	kapetan Toma Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 20. 10. 1703.	b. 821.
34	21	Bonić, Andrija	Ante							dorat	pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.
35	22	Borović, Toma	Nikola		srednjega rasta	smeđokos				riđan	drugi pukovnik Marko Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 30. 9. 1705.	b. 821.

36	22	Borović, Toma	Nikola						drugi pukovnik Marko Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 30. 9. 1708.	b. 822.
37	23	Bošković, Andrija	Frane						pukovnik Franjo Benja	pukovnik Franjo Benja	Padova, 15. 3. 1752.	b. 775.
38	23	Bošković, Andrija	Frane					riđan	pukovnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Lujo Karlo Benja	Verona, 10. 5. 1754.	b. 775.
39	24	Bošnjak, Antun	Nikola					riđan	pukovnik Franjo Benja	pukovnik Franjo Benja	Palmanova, 31. 1. 1750.	b. 774.
40	24	Bošnjak, Antun	Nikola					dorat	pukovnik Franjo Benja	pukovnik Franjo Benja	Padova, 15. 3. 1752.	b. 775.
41	24	Bošnjak, Antun	Nikola					wranac	dopukovnik Antun Duplancić	pukovnik Franjo Buća	Mleci, 10. 8. 1759.	b. 782.
42	24	Bošnjak, Antun	Nikola					dorat	dopukovnik Antun Duplancić	pukovnik Franjo Buća	?, 25. 6. 1763.	b. 783. Preminuo 19.10.1764.
43	25	Bošnjak, Lujo	Antun					dorat	pukovnik Antun Duplancić	pukovnik Antun Duplancić	Zadar, 5. 7. 1774.	b. 809.
44	26	Botonić, Josip	Ivan						kapetan Aleksandar Duplancić	pukovnik Tripun Gregorina	Mleci, 12. 1. 1786.	b. 817. Naknadno prekrižen.
45	26	Botonić, Josip	Ivan					dorat	kapetan Aleksandar Duplancić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1.8.1786.	b. 818.
46	27	Brajić, Juraj	Stjepan						kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Sutomišćica, 20. 4. 1717.	b. 808.
47	27	Brajić, Juraj	Stjepan						kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Split, 5. 5. 1718.	b. 808.
48	28	Brašolić, Antun	Petar					dorat	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Padova, 16. 3. 1775.	b. 815. Naknadno prekrižen.
49	29	Brašolić, Petar	Antun						dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegriani	Salò 1. 7. 1746.	b. 826.

50	30	Brigošić, Gašpar	Marko		39	visok	smeđokos	vranac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Udine, 6. 6. 1741.	b. 806.	
51	31	Brigošić, Petar	Toma					vranac	pukovnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Lujo Karlo Benja	Verona, 10. 5. 1754.	b. 775.	
52	32	Brigošić, Toma	Šimun						kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Sutomišćica, 20. 4. 1717.	b. 808.	
53	32	Brigošić, Toma	Šimun						kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 3. 1718.	b. 808.	
54	32	Brigošić, Toma	Šimun						kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Split, 5. 5. 1718.	b. 808.	
55	33	Bubanović, Ivan	Antun			visok	smeđokos	dorat	drugi pukovnik Marko Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 1. 7. 1713.	b. 823.	
56	34	Bušetić, Josip	Augustin					vranac	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Udine, 1. 10. 1771.	b. 785.	
57	34	Bušetić, Josip	Augustin					vranac	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Udine, 1. 5. 1774.	b. 786.	
58	35	Caresana, Josip	Pave						dopukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Benja	Verona, 15. 1. 1750.	b. 775.	Naknadno prekršten.
59	36	Carsan, Anđelo	Šime					dorat	kapetan Aleksandar Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Mlec, 12. 1. 1786.	b. 817.	
60	36	Carsan, Anđelo	Šime					dorat	kapetan Aleksandar Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 818.	
61	37	Carsan, Šime	Jure			srednjega rasta	smeđokos	vranac	kapetan Jakov Gimni	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.	

62	38	Čabanović, Grgo	Ivan		20				dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.	
63	39	Čerlević, Šimun	Ivan				srednjega rasta	smeđokos	dorat	drugi pukovnik Marko Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 30. 9. 1705.	b. 821.	
64	39	Čerlević, Šimun	Ivan				srednjega rasta	smeđokos	dorat	drugi pukovnik Marko Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 30. 9. 1708.	b. 822.	Premiuo 12.10.1708.
65	40	Čurković, Nikola	Pave						dorat	pukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Buća	Cremona, 27. 7. 1762.	b. 783.	
66	41	Delić, Šime	Ivan	kaplar	51	visok		smeđokos	dorat	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Treviso, 13. 10. 1729.	b. 809.	
67	41	Delić, Šime	Ivan	kaplar	51	visok		smeđokos	dorat	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Palmanova, 6. 4. 1730.	b. 809.	
68	41	Delić, Šime	Ivan	kaplar	51	visok		smeđokos	dorat	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Udine, 2. 11. 1730.	b. 809.	
69	41	Delić, Šime	Ivan	kaplar	53	visok		smeđokos	dorat	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Udine, 29. 9. 1732.	b. 809.	
70	41	Delić, Šime	Ivan	kaplar	53	visok		smeđokos	dorat	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Mleci, 27. 12. 1732.	b. 809.	
71	41	Delić, Šime	Ivan	kaplar	53	visok		smeđokos	dorat	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Brescia, 5. 7. 1733.	b. 809.	
72	42	Devrić, Nikola	Marko						vrnac	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Bergamo, 10. 12. 1734.	b. 804.	
73	42	Devrić, Nikola	Marko							bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 4. 4. 1737.	b. 804.	
74	42	Devrić, Nikola	Marko						vrnac	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 3. 9. 1741.	b. 806.	
75	42	Devrić, Nikola	Marko						vrnac	dopukovnik Franjo Buća	pukovnik Šimun Benja	Cremona, 27. 2. 1754.	b. 776.	
76	43	Devrić, Vricko	Marko						vrnac	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Bergamo, 10. 12. 1734.	b. 804.	

77	43	Dević, Vicko	Marko							vrnac	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 4. 4. 1737.	b. 804.
78	43	Dević, Vicko	Marko							riđan	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 3. 9. 1741.	b. 806.
79	44	Dijanović, Lovro	Toma							vrnac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.
80	44	Dijanović, Lovro	Toma							vrnac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.
81	45	Dipanović, Marko	Pavao								kapetan Franjo Buća	pukovnik Nikola Divnić	Mleci, 6. 6. 1715.	b. 801.
82	45	Dipanović, Marko	Pavao								kapetan Franjo Buća	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.
83	46	Dobrić, Nikola	Petar							đorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.
84	46	Dobrić, Nikola	Petar							đorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.
85	47	Dominis, Frane	Matija							vrnac	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Split, 12. 8. 1783.	Naknadno prekršten.
86	48	Donati, Franjo	Vicko							vrnac	pukovnik Antun Radnić	pukovnik Antun Radnić	Mleci, 31. 12. 1796.	b. 826.
87	49	Drnić, Nikola	Marko							vrnac	pukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Buća	Mleci, 30. 5. 1758.	b. 782.
88	49	Drnić, Nikola	Marko							vrnac	pukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Buća	Padova, 10. 11. 1758.	b. 782.
89	49	Drnić, Nikola	Marko							vrnac	pukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Buća	Brescia, 1. 4. 1759.	b. 782.
90	49	Drnić, Nikola	Marko							vrnac	bojnik vojske i zapovjednik konjanstva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanstva Franjo Buća	Kotor, 1. 9. 1768.	Naknadno prekršten.

91	50	Duarić, Josip	Krstitelj							vranac	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Split, 12. 8. 1783.	b. 816.
92	51	Dundović, Jakov	Dominik							dorat	kapetan Aleksandar Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Mleci, 12. 1. 1786.	b. 817.
93	51	Dundović, Jakov	Dominik							dorat	kapetan Aleksandar Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 818.
94	52	Duplanić, Petar	Antun	kaplar						vranac	kapetan Aleksandar Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Mleci, 12. 1. 1786.	b. 817.
95	52	Duplanić, Petar	Antun	kaplar						dorat	kapetan Aleksandar Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 818.
96	53	Fabijanić, Dujam	Jure							vranac	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Split, 12. 8. 1783.	b. 816.
97	53	Fabijanić, Dujam	Jure							vranac	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 817. Naknadno prekršten.
98	54	Faragoto, Pelegrin	Antun							kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Sutomišćica, 20. 4. 1717.	b. 808.
99	54	Faragoto, Pelegrin	Antun							kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 3. 1718.	b. 808.
100	54	Faragoto, Pelegrin	Andrija							kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Split, 5. 5. 1718.	b. 808.
101	55	Fazarić, Jakint	Leonard		26					vranac	pukovnik Franjo Benja	pukovnik Franjo Benja	Palmanova, 31. 1. 1750.	b. 774.
102	56	Felčinović, Ivan	Antun							vranac	dopukovnik Antun Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.
103	56	Felčinović, Ivan	Antun							vranac	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Treviso, 19. 9. 1790.	b. 819.

104	57	Fernandić, Šime	Franjo							dopukovnik Juraj Radoš	pukovnik Šimun Nassi	Zadar 15. 6. 1714.	b. 824.
105	57	Fernandić, Šime	Franjo							dopukovnik Juraj Radoš	pukovnik Šimun Nassi	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 824.
106	58	Franić, Jure			srednjega rasta				dorat	drugi pukovnik Marko Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 30. 9. 1705.	b. 821.
107	59	Gaetani, Ludovik	Pavao							pukovnik Šimun Benja	pukovnik Šimun Benja	?, između 1774. i 1779.	b. 770. Naknadno prekršten.
108	60	Gardelić, Toma	Ivan							pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 5. 1709.	b. 807.
109	61	Gaudetović, Nikola	Mate						vranač	bojnik Franjo Benja	pukovnik Lujo Detriko	Padova, 14. 8. 1737.	b. 804.
110	62	GiaguZZi, Ivan	Marko	kornet						kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Sutomišćica, 20. 4. 1717.	b. 808.
111	62	GiaguZZi, Ivan	Marko	kornet						kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 3. 1718.	b. 808.
112	62	GiaguZZi, Ivan	Marko	kornet						kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Split, 5. 5. 1718.	b. 808.
113	63	Gianachi, Antun	Ivan						dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.
114	63	Gianachi, Antun	Ivan						dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Treviso, 9. 4. 1724.	b. 802.
115	63	Gianachi, Antun	Ivan		28	srednjega rasta				pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Salò, 18. 4. 1728.	b. 803.
116	63	Gianachi, Antun	Ivan			srednjega rasta			smedokos	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 1. 9. 1734.	b. 804.
117	63	Gianachi, Antun	Ivan			srednjega rasta			smedokos	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.
118	64	Gianachi, Marko	Ivan		22	srednjega rasta			smedokos	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Salò, 18. 4. 1728.	b. 803.

119	65	Gianachi, Nikola	Ivan						člaš	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.
120	65	Gianachi, Nikola	Ivan						člaš	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.
121	65	Gianachi, Nikola	Ivan						dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Treviso, 9. 4. 1724.	b. 802.
122	65	Gianachi, Nikola	Ivan				nizak		člaš	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Salò, 18. 4. 1728.	b. 803.
123	65	Gianachi, Nikola	Ivan	kurir	38		nizak		vranac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 27. 1. 1734.	b. 802.
124	65	Gianachi, Nikola	Ivan	kurir	38		nizak		dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 1. 9. 1734.	b. 804.
125	65	Gianachi, Nikola	Ivan	kurir			nizak		dorat	pukovnik Lujo Detriko Buča	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.
126	66	Gianalović, Antun	Petar		34		visok			pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Udine, 6. 6. 1741.	b. 806.
127	67	Gojić, Matija	Ivan		36		visok		dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.
128	67	Gojić, Matija	Ivan		38		visok		dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Udine, 6. 6. 1741.	b. 806.
129	68	Gotardić, Ante	Frane						dorat	dopukovnik Antun Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.
130	68	Gotardić, Ante	Frane						dorat	bojnik Angelo Eno	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 25. 6. 1786.	b. 817. Naknadno prekršten.
131	69	Gotardić, Ivan	Frane						dorat	dopukovnik Antun Duplanić	bojnik vojske iz zapovjednik konjanništva Franjo Buča	Zadar, 1. 9. 1771.	b. 784.

132	69	Gotardić, Ivan	Frane							dorat	dopukovnik Antun Duplanić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Benkovic, 1. 9. 1772.	b. 785.	
133	69	Gotardić, Ivan	Frane							dorat	dopukovnik Antun Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.	
134	69	Gotardić, Ivan	Frane							dorat	pukovnik Antun Duplanić	pukovnik Antun Duplanić	Zadar, 5. 7. 1774.	b. 809.	
135	70	Grancarić, Ivan	Mihovil								pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.	
136	70	Grancarić, Ivan	Mihovil							dorat	pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.	
137	71	Grancarić, Jerolim	Mihovil								pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.	
138	71	Grancarić, Jerolim	Mihovil							dorat	pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.	
139	71	Grancarić, Jerolim	Mihovil							dorat	pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Treviso, 9. 4. 1724.	b. 802.	
140	71	Grancarić, Jerolim	Mihovil		49	nizak				dorat	pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Salò, 18. 4. 1728.	b. 803.	
141	72	Gribigrad, Pavao	Petar			srednjega rasta				člaš	drugi pukovnik Marko Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 20. 10. 1703.	b. 821.	
142	73	Ivančević, Frane	Antun								dopukovnik Antun Duplanić	pukovnik Franjo Buća	Mleci, 10. 8. 1759.	b. 782.	
143	73	Ivančević, Frane	Antun							dorat	dopukovnik Antun Duplanić	pukovnik Franjo Buća	Brescia, 19. 5. 1760.	b. 782.	
144	73	Ivančević, Frane	Antun							dorat	dopukovnik Antun Duplanić	pukovnik Franjo Buća	?, 25. 6. 1763.	b. 783.	

145	73	Ivančević, Frane	Antun						dorat	dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjaništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1765.	b. 784.	
146	73	Ivančević, Frane	Antun						dorat	dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjaništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1771.	b. 784.	
147	73	Ivančević, Frane	Antun						dorat	dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjaništva Franjo Buća	Benkovac, 1. 9. 1772.	b. 785.	
148	73	Ivančević, Frane	Antun						dorat	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.	
149	73	Ivančević, Frane	Antun						dorat	pukovnik Antun Duplančić	pukovnik Antun Duplančić	Zadar, 5. 7. 1774.	b. 809.	
150	74	Ivanović, Josip	Šime							kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjaništva Franjo Buća	Udine, 1. 10. 1771.	b. 785.	
151	74	Ivanović, Josip	Šime						vranac	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjaništva Franjo Buća	Udine, 1. 5. 1774.	b. 786.	
152	74	Ivanović, Josip	Šime						dorat	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	pukovnik Tripun Gregorina	Udine, 2. 3. 1777.	b. 815.	
153	74	Ivanović, Josip	Šime						dorat	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	pukovnik Tripun Gregorina	Östrovica, 1. 9. 1782.	b. 820.	
154	75	Jaketa, Marko	Mitar						vranac	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 2. 12. 1780.	b. 816.	

155	76	Janačič, Ante	Nikola						pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 1. 9. 1734.	b. 804.
156	77	Janković, Mihovil	Josip	28	srednjega rasta	smeđokos	dorat	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Brescia, 5. 7. 1733.	b. 809.	
157	78	Jetič, Franjo	Lovre					dopukovnik Juraj Radoš	pukovnik Šimun Nassi	Zadar, 15. 6. 1714.	b. 824.	
158	78	Jetič, Franjo	Lovre					dopukovnik Juraj Radoš	pukovnik Šimun Nassi	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 824.	
159	79	Jukalović, Antun	Petar	32	visok	smeđokos	riđan	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.	
160	80	Juravič, Matija	Nikola					dopukovnik Juraj Radoš	pukovnik Šimun Nassi	Zadar, 15. 6. 1714.	b. 824.	
161	81	Jurinović, Josip	Antun	18	nizak	smeđokos	dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Udine, 6. 6. 1741.	b. 806.	
162	82	Jurišić, Jure	Toma		srednjega rasta	smeđokos	dorat	kapetan Jakov Ginni	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.	
163	83	Jurketo, Ante	Josip	32	srednjega rasta	smeđokos	dorat	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Treviso, 13. 10. 1729.	b. 809.	
164	83	Jurketo Ante	Josip	32	srednjega rasta	smeđokos	dorat	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Palmanova, 6. 4. 1730.	b. 809.	
165	83	Jurketo, Ante	Josip	32	visok	smeđokos	dorat	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Udine, 2. 11. 1730.	b. 809.	
166	83	Jurketo, Ante	Josip	34				bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Udine, 29. 9. 1732.	b. 809.	
167	83	Jurketo, Ante	Josip	34				bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Mleci, 27. 12. 1732.	b. 809.	
168	83	Jurketo, Ante	Josip	34				bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Brescia, 5. 7. 1733.	b. 809.	
169	84	Jurković, Nikola	Pave				dorat	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buča	?, 25. 6. 1763.	b. 783.	

170	85	Kalvisinić, Aleksandar	Dominik						dorat	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Udine, 1. 10. 1771.	b. 785.	
171	85	Kalvisinić, Aleksandar	Dominik							kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Udine, 1. 5. 1774.	b. 786.	
172	85	Kalvisinić, Aleksandar	Dominik						dorat	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	pukovnik Tripun Gregorina	Udine, 2. 3. 1777.	b. 815.	
173	86	Kalvisinić, Antun	Dominik						dorat	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Udine, 1. 10. 1771.	b. 785.	
174	86	Kalvisinić, Antun	Dominik						dorat	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Udine, 1. 5. 1774.	b. 786.	
175	86	Kalvisinić, Antun	Dominik						dorat	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	pukovnik Tripun Gregorina	Udine, 2. 3. 1777.	b. 815.	
176	87	Karlović, Bartol	Stjepan	55	srednjega rasta	sjedokos			dorat	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Split, 19. 8. 1727.	b. 801.	
177	87	Karlović, Bartol	Stjepan	55	srednjega rasta	sjedokos			dorat	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 5. 6. 1728.	b. 803.	
178	87	Karlović, Bartol	Stjepan	56	srednjega rasta	sjedokos			dorat	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 12. 7. 1729.	b. 803.	
179	87	Karlović, Bartol	Stjepan		srednjega rasta	sjedokos				bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Bergamo, 10. 12. 1734.	b. 804.	
180	87	Karlović, Bartol	Stjepan						dorat	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 4. 4. 1737.	b. 804.	

181	88	Karlović, Ivan	Bartol		20	srednjega rasta	smeđokos	dorat	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujko Detriko	Split, 18. 8. 1717.	b. 801.	
182	88	Karlović, Ivan	Bartol					dorat	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujko Detriko	Split, 19. 8. 1727.	b. 801.	
183	88	Karlović, Ivan	Bartol			srednjega rasta	smeđokos	dorat	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujko Detriko	Verona, 5. 6. 1728.	b. 803.	
184	88	Karlović, Ivan	Bartol			srednjega rasta	smeđokos	dorat	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujko Detriko	Verona, 12. 7. 1729.	b. 803.	Premинуо 15.1.1730.
185	89	Karlović, Pavao	Stjepan		55	srednjega rasta	smeđokos	dorat	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujko Detriko	Split, 18. 8. 1717.	b. 801.	
186	90	Kašinić, Aleksandar	Petar		27			dorat	dopukovnik Antun Duplanić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1765.	b. 784.	
187	91	Klarić, Pave	Mihovil	kurir		nizak	smeđokos	čičaš	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Brescia, 1. 1. 1762.	b. 783.	
188	91	Klarić, Pave	Mihovil	kurir				vrnac	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Zadar, 1. 10. 1765.	b. 784.	
189	91	Klarić, Pave	Mihovil	kurir				vrnac	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Kotor, 1. 9. 1768.	b. 784.	
190	91	Klarić, Pave	Mihovil	kurir				vrnac	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1771.	b. 784.	

191	91	Klarić, Pave	Mihovil							riđan	bojnik vojske 1 zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske 1 zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Split, 4. 11. 1773.	b. 786.	
192	92	Kostović, Mate	Jure								dopukovnik Juraj Radoš	pukovnik Šimun Nassi	Zadar, 15. 6. 1714.	b. 824.	
193	92	Kostović, Mate	Jure								dopukovnik Juraj Radoš	pukovnik Šimun Nassi	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 824.	Preninuo 21.12.1716.
194	93	Kozić, Mario	Niko							vranac	kapetan Antun Radnić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 817.	
195	94	Krišanić, Luka	Toma							dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.	
196	95	Krišanić, Matija	Nikola							dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.	
197	95	Krišanić, Matija	Nikola							dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.	
198	96	Kumanza, Marko	Anastazije		33	srednjega rasta	crnokos			dorat	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Treviso, 13. 10. 1729.	b. 809.	
199	97	Lache, Marko	Krstitelj	kaplar							pukovnik Franjo Benja	pukovnik Franjo Benja	Verona, 5. 12. 1748.	b. 774.	
200	97	Lache, Marko	Krstitelj	kaplar						vranac	pukovnik Franjo Benja	pukovnik Franjo Benja	Palmanova, 31. 1. 1750.	b. 774.	
201	97	Lache, Marko	Krstitelj	kaplar						dorat	pukovnik Franjo Benja	pukovnik Franjo Benja	Padova, 15. 3. 1752.	b. 775.	
202	97	Lache, Marko	Krstitelj	kaplar						dorat	pukovnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Lujo Karlo Benja	Verona, 10. 5. 1754.	b. 775.	
203	98	Lazanović, Ivan	Antun								pukovnik Franjo Benja	pukovnik Franjo Benja	Palmanova, 31. 1. 1750.	b. 774.	
204	99	Lioncin, Gašpar	Antun			srednjega rasta	smeđokos			čilaš	kapetan Jakov Ginni	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.	

205	100	Literić, Leonard	Blaž	trubač						dorat	kapetan Antun Radnić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 3. 8. 1788.	b. 818.
206	101	Lombardinović, Frane	Frane		20	srednjega rasta	crnkos				pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Salò, 18. 4. 1728.	b. 803.
207	101	Lombardinović, Frane	Frane			srednjega rasta	crnkos	čilaš			pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 27. 1. 1734.	b. 802.
208	101	Lombardinović, Frane	Frane			srednjega rasta	crnkos	čilaš			pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 1. 9. 1734.	b. 804.
209	101	Lombardinović, Frane	Frane			srednjega rasta	crnkos	čilaš			pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.
210	102	Lucijanović, Andrija	Bože								pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 807.
211	102	Lucijanović, Andrija	Bože								pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Sutomišćica, 20. 4. 1717.	b. 808.
212	102	Lucijanović, Andrija	Bože								pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 3. 1718.	b. 808. Naknadno prekršten.
213	103	Lukinović, Ivan	Josip		34	srednjega rasta	smeđokos				pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Udine, 6. 6. 1741.	b. 806.
214	104	Macario, Toma	Petar			srednjega rasta	crnkos	čilaš			kapetan Toma Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 20. 10. 1703.	b. 821.
215	104	Macario, Toma	Petar			srednjega rasta	smeđokos	dorat			kapetan Toma Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 30. 9. 1707.	b. 822.
216	105	Mangarini, Jerolim	Josip					vranac			kapetan Antun Radnić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 3. 8. 1788.	b. 818.
217	106	Matešić, Jure	Mate					riđan			pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 1. 9. 1734.	b. 804.
218	106	Matešić, Jure	Mate		20			dorat			pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.
219	107	Matić, Martin	Martin					čilaš			pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.

220	107	Matić, Martin	Martin							člaš	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.
221	108	Matić, Frane	Petar	timpanist						vrnac	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Mleci, 11. 7. 1787.	b. 818.
222	108	Matić, Frane	Petar	timpanist						dorat	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Treviso, 1. 9. 1789.	b. 820.
223	109	Matić, Jure	Mihovil		31	visok				vrnac	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Treviso, 13. 10. 1729.	b. 809.
224	109	Matić, Jure	Mihovil		31	visok				vrnac	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Udine, 2. 11. 1730.	b. 809.
225	109	Matić, Jure	Mihovil		33	visok				vrnac	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Udine, 29. 9. 1732.	b. 809.
226	109	Matić, Jure	Mihovil		33						bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Mleci, 27. 12. 1732.	b. 809.
227	109	Matić, Jure	Mihovil		33						bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Brescia, 5. 7. 1733.	b. 809.
228	110	Matošić, Bare	Miho							riđan	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.
229	110	Matošić, Bare	Miho							riđan	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.
230	111	Mazolenić, Juraj	Lovro								kapetan Aleksandar Duplancić	pukovnik Tripun Gregorina	Mleci, 12. 1. 1786.	b. 817.
231	112	Menegić, Petar	Marko		23						pukovnik Franjo Buča	pukovnik Franjo Buča	Brescia, 1. 4. 1759.	b. 782.
232	112	Menegić, Petar	Marko							vrnac	bojnik vojske i zapovjednik konjanstva Franjo Buča	bojnik vojske i zapovjednik konjanstva Franjo Buča	Zadar, 1. 10. 1765.	b. 784.

233	112	Menegić, Petar	Marko							bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	b. 784.	
234	112	Menegić, Petar	Marko							bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	b. 784.	
235	112	Menegić, Petar	Marko						riđan	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	b. 786.	
236	112	Menegić, Petar	Marko						čičaš	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	b. 815.	
237	112	Menegić, Petar	Marko						riđan	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	b. 816.	
238	113	Mežić, Josip	Dimitrije						vranac	brigadir Šimun Benja	brigadir Šimun Benja	b. 779.	Naknadno prekrižen.
239	114	Milaković, Luka	Ilija						dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	b. 804.	
240	115	Milanović, Petar	Antun						dorat	dopukovnik Antun Duplancić	pukovnik Franjo Buća	b. 782.	
241	115	Milanović, Petar	Antun					33		pukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Buća	b. 783.	
242	115	Milanović, Petar	Antun						dorat	dopukovnik Antun Duplancić	pukovnik Franjo Buća	b. 783.	
243	115	Milanović, Petar	Antun						dorat	dopukovnik Antun Duplancić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	b. 784.	

244	115	Milanović, Petar	Antun							dorat	dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1771.	b. 784.	
245	115	Milanović, Petar	Antun								dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Benkovac, 1. 9. 1772.	b. 785.	
246	115	Milanović, Petar	Antun							dorat	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.	
247	115	Milanović, Petar	Antun							dorat	pukovnik Antun Duplančić	pukovnik Antun Duplančić	Zadar, 5. 7. 1774.	b. 809.	
248	116	Milić, Ivan	Ivan							dorat	kapetan Aleksandar Duplančić	pukovnik Tripun Gregorina	Mleci, 12. 1. 1786.	b. 817.	
249	116	Milić, Ivan	Ivan							dorat	kapetan Antun Radnić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 817.	
250	116	Milić, Ivan	Ivan								kapetan Antun Radnić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 3. 8. 1788.	b. 818.	
251	117	Milošević, Marko	Petar							dorat	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Bergamo, 10. 12. 1734.	b. 804.	
252	117	Milošević, Marko	Petar					visok	snedokos		bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 4. 4. 1737.	b. 804.	
253	118	Miojević, Nikola	Mijo								kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Sutomišćica, 20. 4. 1717.	b. 808.	
254	118	Miojević, Nikola	Mijo								kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 3. 1718.	b. 808.	Naknadno prekrižen.
255	119	Mladinić, Frane	Andrija							dorat	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Udine, 1. 10. 1771.	b. 785.	

256	119	Mladinić, Frane	Andrija							kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Udine, 1. 5. 1774.	b. 786.	Naknadno prekrižen.
257	120	Molter, Ivan	Toma							bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Mleci, 27. 12. 1732.	b. 809.	Naknadno prekrižen.
258	121	Monačić, Antun	Petar							dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Benkovac, 1. 9. 1772.	b. 785.	
259	121	Monačić, Antun	Petar							dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.	
260	121	Monačić, Antun	Petar							pukovnik Antun Duplančić	pukovnik Antun Duplančić	Zadar, 5. 7. 1774.	b. 809.	
261	122	Monačić, Valentin	Krstitelj							dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Benkovac, 1. 9. 1772.	b. 785.	
262	122	Monačić, Valentin	Krstitelj							dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.	
263	122	Monačić, Valentin	Krstitelj							pukovnik Antun Duplančić	pukovnik Antun Duplančić	Zadar, 5. 7. 1774.	b. 809.	
264	123	Monte, Božo	Kristijan							drugi pukovnik Marko Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 20. 10. 1703.	b. 821.	
265	123	Monte, Božo	Kristijan							drugi pukovnik Marko Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 30. 9. 1705.	b. 821.	
266	124	Morović, Josip	Dominik							pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Padova, 16. 3. 1775.	b. 815.	
267	124	Morović, Josip	Dominik							pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Padova, 12. 8. 1778.	b. 816.	

282	133	Panošević, Jure	Matija					vrnac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.
283	133	Panošević, Jure	Matija					dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.
284	134	Paskvalović, Franjo	Karlo	35	srednjega rasta			vrnac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 1. 5. 1737.	b. 804.
285	135	Peović, Nikola	Marko					vrnac	dopukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Benja	Verona, 15. 1. 1750.	b. 775.
286	136	Perić, Šime	Antun	20				dorat	bojnik vojske i zapovjednik konjanštva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanštva Franjo Buća	Kotor, 1. 9. 1768.	b. 784.
287	136	Perić, Šime	Antun					dorat	bojnik vojske i zapovjednik konjanštva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanštva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1771.	b. 784.
288	136	Perić, Šime	Antun					dorat	bojnik vojske i zapovjednik konjanštva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanštva Franjo Buća	Split, 4. 1. 1773.	b. 786.
289	137	Petanović, Karlo	Ivan	26	visok			smedokos	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Split, 18. 8. 1717.	b. 801.
290	137	Petanović, Karlo	Ivan		visok			smedokos	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Split, 19. 8. 1727.	b. 801.
291	137	Petanović, Karlo	Ivan		visok			smedokos	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 5. 6. 1728.	b. 803.
292	137	Petanović, Karlo	Ivan		visok			smedokos	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 12. 7. 1729.	b. 803.
293	137	Petanović, Karlo	Ivan		visok			smedokos	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Bergamo, 10. 12. 1734.	b. 804.

308	145	Pršutović, Vid	Ivan							pukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Buća	Mleci, 30. 5. 1758.	b. 782.	
309	145	Pršutović, Vid	Ivan			20				pukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Buća	Padova, 10. 11. 1758.	b. 782.	
310	145	Pršutović, Vid	Ivan			20				pukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Buća	Brescia, 1. 4. 1759.	b. 782.	
311	145	Pršutović, Vid	Ivan							bojnik vojske iz zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske iz zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Brescia, 1. 1. 1762.	b. 783.	
312	146	Prtienjača, Ivan	Stjepan							dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegriani	Salò, 1. 7. 1746.	b. 826.	
313	146	Prtienjača, Ivan	Stjepan							dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegriani	Brescia, 30. 4. 1747.	b. 826.	
314	146	Prtienjača, Ivan	Stjepan							dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Mleci, 10. 8. 1759.	b. 782.	
315	146	Prtienjača, Ivan	Stjepan							dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Salò, 14. 8. 1760.	b. 782.	
316	146	Prtienjača, Ivan	Stjepan							dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Brescia, 24. 9. 1760.	b. 783.	
317	147	Prtienjača, Jakov	Stjepan							dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Brescia, 19. 5. 1760.	b. 782.	
318	147	Prtienjača, Jakov	Stjepan							dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Cremona, 27. 7. 1762.	b. 783.	
319	147	Prtienjača, Jakov	Stjepan							dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	?, 25. 6. 1763.	b. 783.	
320	147	Prtienjača, Jakov	Stjepan							dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske iz zapovjednik konjanništva Franjo Buća, Zadar, 1.9.1765.		b. 784.	

321	147	Prtjenjača, Jakov	Stjepan	kurir						dorat	dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1771.	b. 784.	
322	147	Prtjenjača, Jakov	Stjepan	kurir						dorat	dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Benkovac, 1. 9. 1772.	b. 785.	
323	147	Prtjenjača, Jakov	Stjepan	kurir						dorat	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.	
324	147	Prtjenjača, Jakov	Stjepan	kurir						dorat	pukovnik Antun Duplančić	pukovnik Antun Duplančić	Zadar, 5. 7. 1774.	b. 809.	
325	147	Prtjenjača, Jakov	Stjepan	kurir						dorat	kapetan Antun Radnić	pukovnik Tripun Gregorina	Padova, 22. 10. 1789.	b. 819.	
326	148	Prtjenjača, Stjepan	Jakov								dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegriani	Salò, 1. 7. 1746.	b. 826.	
327	148	Prtjenjača, Stjepan	Jakov								dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegriani	Brescia, 30. 4. 1747.	b. 826.	
328	148	Prtjenjača, Stjepan	Jakov							riđan	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Mleci, 10. 8. 1759.	b. 782.	
329	148	Prtjenjača, Stjepan	Jakov							riđan	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Salò, 14. 8. 1760.	b. 782.	
330	148	Prtjenjača, Stjepan	Jakov							čilaš	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Brescia, 24. 9. 1760.	b. 783.	
331	149	Radanović, Mijo	Mihajlo								kapetan Franjo Buća	pukovnik Nikola Divnić	Mleci, 6. 6. 1715.	b. 801.	
332	150	Radanović, Simo	Mihajlo								kapetan Franjo Buća	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.	
333	151	Radetić, Antun	Toma						visok	dorat	pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Verona, 27. 1. 1734.	b. 802.	

334	151	Radetić, Antun	Toma			visok	smeđokos	dorac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 1. 9. 1734.	b. 804.
335	151	Radetić, Antun	Toma	28		visok	smeđokos	čilaš	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.
336	152	Radetić, Toma	Kamilo					dorac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.
337	152	Radetić, Toma	Kamilo					vranac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.
338	152	Radetić, Toma	Kamilo					dorac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Treviso, 9. 4. 1724.	b. 802.
339	152	Radetić, Toma	Kamilo	46		srednjega rasta	smeđokos	dorac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Salò, 18. 4. 1728.	b. 803.
340	152	Radetić, Toma	Kamilo						pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 27. 1. 1734.	b. 802.
341	152	Radetić, Toma	Kamilo			srednjega rasta	smeđokos	dorac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 1. 9. 1734.	b. 804.
342	153	Radić, Petar	Ivan						pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 5. 1709.	b. 807.
343	153	Radić, Petar	Ivan						pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 807.
344	153	Radić, Petar	Ivan						pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Sutomišćica, 20. 4. 1717.	b. 808.
345	153	Radić, Petar	Ivan						pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 3. 1718.	b. 808.
346	153	Radić, Petar	Ivan	40			smeđokos		pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 25. 11. 1729.	b. 809.
347	153	Radić, Petar	Ivan	40			smeđokos		pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Mleci, 30. 12. 1729.	b. 809.
348	154	Radoš, Ivan	Matija	40		srednjega rasta	smeđokos	dorac	bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Palmanova, 6. 4. 1730.	b. 809.

349	154	Radoš, Ivan	Petar							bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Udine, 2. 11. 1730.	b. 809.	Naknadno prekršten.
350	155	Rangoni, Jerolim	Mihovil							dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegrini	Salò, 1. 7. 1746.	b. 826.	
351	155	Rangoni, Jerolim	Mihovil							dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegrini	Brescia, 30. 4. 1747.	b. 826.	
352	156	Rašnalović, Franjo	Karlo	35	srednjega rasta	smeđokos	vranac			pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.	
353	157	Revan, Franjo	Dominik	kurir	srednjega rasta	smeđokos	riđan			drugi pukovnik Marko Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 20. 10. 1703.	b. 821.	
354	158	Romanza, Marko	Anastazije							kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Split, 5.5.1718.	b. 808.	
355	158	Romanza, Marko	Anastazije	33		smeđokos	čilaš			bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Udine, 2. 11. 1730.	b. 809.	
356	158	Romanza, Marko	Anastazije							bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Udine, 29. 9. 1732.	b. 809.	
357	158	Romanza, Marko	Anastazije							bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Mleci, 27. 12. 1732.	b. 809.	
358	158	Romanza, Marko	Anastazije	35						bojnik Lujo Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Brescia, 5. 7. 1733.	b. 809.	
359	159	Rosanić, Bartol	Matija							bojnik Franjo Buča	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 4. 4. 1737.	b. 804.	
360	160	Rosanić, Matija	Bartol							pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 5. 1709.	b. 807.	
361	161	Rotić, Karlo	Antun	34	visok	smeđokos	dorat			pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.	
362	162	Rusić, Šime	Mate				dorat			pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Padova, 16. 3. 1775.	b. 815.	
363	162	Rusić, Šime	Mate				dorat			pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Padova, 12. 8. 1778.	b. 816.	

364	162	Rusić, Šime	Mate								pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 2. 12. 1780.	b. 816.
365	163	Sabadinović, Toma	Frane								pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Bergamo, 10. 12. 1734.	b. 804.
366	163	Sabadinović, Toma	Frane								pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Brescia, 4. 4. 1737.	b. 804.
367	164	Saglić, Jere	Petar	19	srednjega rasta						pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Salò, 18. 4. 1728.	b. 803.
368	164	Saglić, Jere	Petar		srednjega rasta						pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Brescia, 1. 9. 1734.	b. 804.
369	165	Saglić, Petar	Ivan Krstitelj								pukovnik Juraj Radoš	pukovnik Juraj Radoš	Mleci, 3. 6. 1719.	b. 826.
370	166	Salamazzi, Antun	Ivan		nizak (dječak)						pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Verona, 5. 6. 1728.	b. 803. Naknadno prekršten.
371	167	Sekondinović, Nikola	Bernard								pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Padova, 14. 8. 1737.	b. 804.
372	168	Sfakiotto (Sfachiottto), Marko	Nikola								pukovnik Antun Radnić	pukovnik Antun Radnić	Mleci, 31. 12. 1796.	b. 826.
373	169	Sivilja, Bernard	Matej								pukovnik Nikola Divnić	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 5. 1709.	b. 807.
374	170	Solenazzi, Antun	Ivan								pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Split, 19. 8. 1727.	b. 801.
375	171	Sorer, Matija	Matija		visok	smeđokos					pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.
376	172	Sorić, Frane	Jure		visok	smeđokos					pukovnik Antun Medin	pukovnik Antun Medin	Mistra, 30. 9. 1706.	b. 821.
377	172	Sorić, Frane	Jure		visok	smeđokos					pukovnik Antun Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 30. 9. 1707.	b. 822.

378	172	Sorić, Frane	Jure					smedokos	dorat	kapetan Toma Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 28. 6. 1710.	b. 822.
380	173	Sorić, Paško	Frane						vranac	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 817.
381	173	Sorić, Paško	Frane						vranac	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Mleci, 11. 7. 1787.	b. 818. Naknadno prekrižen.
382	174	Specić, Ivan	Karlo						dorat	kapetan Aleksandar Duplancić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 818. Naknadno prekrižen.
383	175	Stagličić, Ivan	Andelo						dorat	bojnik Franjo Benja	pukovnik Lujo Detriko	Padova, 14. 8. 1737.	b. 804.
384	176	Stagnada, Dominik	Petar							kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Sutomišćica, 20. 4. 1717.	b. 808.
385	176	Stagnada, Dominik	Petar							kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 3. 1718.	b. 808.
386	176	Stagnada, Dominik	Petar							kapetan Antun Fenzi	pukovnik Nikola Divnić	Split, 5. 5. 1718.	b. 808.
387	177	Sternić, Toma	Toma						vranac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.
388	177	Sternić, Toma	Toma						vranac	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.
389	178	Stipanić, Ivan	Vid						dorat	kapetan Toma Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 30. 9. 1705.	b. 821.
390	178	Stipanić, Ivan	Vid							kapetan Toma Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 30. 9. 1707.	b. 822.
391	178	Stipanić, Ivan	Vid							kapetan Toma Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 28. 6. 1710.	b. 822.
392	178	Stipanić, Ivan	Vid						čičaš	kapetan Toma Medin	pukovnik Antun Medin	Romanija, 1. 7. 1713.	b. 823.

393	179	Stokerac, Jerolim	Blaž							vrnac	pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Split, 12. 8. 1783.	b. 816.	Naknadno prekršten.
394	180	Strada, Franjo	Antun								dopukovnik Antun Duplanić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.	
395	180	Strada, Franjo	Antun							riđan	bojnik Angelo Emo	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 25. 6. 1786.	b. 817.	
396	181	Štrbusić, Jovan	Nikola							vrnac	dopukovnik Franjo Buća	pukovnik Šimun Benja	Cremona, 27. 2. 1754.	b. 776.	
397	182	Štuparić, Ivan	Mihovil							vrnac	dopukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Benja	Verona, 15. 1. 1750.	b. 775.	
398	183	Šakić, Ivan	Ivan Krstitelj							dorat	bojnik Franjo Benja	pukovnik Lujo Detriko	Padova, 14. 8. 1737.	b. 804.	
399	184	Šalić, Franjo	Franjo	30	visok	crnokos				čilaš	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Split, 18. 8. 1717.	b. 801.	
400	184	Šalić, Franjo	Franjo		visok	crnokos					bojnik Franjo Buća	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 4. 7. 1726.	b. 808.	
401	184	Šalić, Franjo	Franjo		visok	crnokos				riđan	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Split, 19. 8. 1727.	b. 801.	
402	184	Šalić, Franjo	Franjo		visok	crnokos				čilaš	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 5. 6. 1728.	b. 803.	
403	184	Šalić, Franjo	Franjo		visok	crnokos				čilaš	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 12. 7. 1729.	b. 803.	
404	184	Šalić, Franjo	Franjo		visok	crnokos				vrnac	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Bergamo, 10. 12. 1734.	b. 804.	
405	184	Šalić, Franjo	Franjo		visok	crnokos				vrnac	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 4. 4. 1737.	b. 804.	
406	185	Šarić, Ivan Antun	Anđelo							dorat	bojnik Angelo Emo	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 25. 6. 1786.	b. 817.	
407	186	Šiborović, Ivan	Pave								pukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Buća	Brescia, 27. 7. 1762.	b. 783.	

408	186	Šiborović, Ivan	Pave							dorat	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Zadar, 1. 10. 1765.	b. 784.	
409	186	Šiborović, Ivan	Pave							dorat	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Kotor, 1. 9. 1768.	b. 784.	
410	186	Šiborović, Ivan	Pave							riđan	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1771.	b. 784.	
411	187	Todorović, Lujko	Julije							dorat	pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.	
412	188	Tolić, Toma	Bartol			25	srednjega rasta	smeđokos		riđan	pukovnik Lujko Detriko	pukovnik Lujko Detriko	Udine, 6. 6. 1741.	b. 806.	
413	189	Tomašević, Martin				30					bojnik Lujko Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Udine, 2. 11. 1730.	b. 809.	Naknadno prekrižen.
414	189	Tomašević, Martin									bojnik Lujko Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Udine, 29. 9. 1732.	b. 809.	
415	189	Tomašević, Martin									bojnik Lujko Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Mleci, 27. 12. 1732.	b. 809.	
416	189	Tomašević, Martin	Pave								bojnik Lujko Karlo Benja	pukovnik Nikola Divnić	Brescia, 5. 7. 1733.	b. 809.	
417	190	Tomić, Antun	Nikola							vranac	kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Udine, 1. 5. 1774.	b. 786.	Naknadno prekrižen.
418	191	Tomić, Matija	Vule							dorat	bojnik Franjo Buća	pukovnik Lujko Detriko	Split, 18. 8. 1717.	b. 801.	

419	191	Tomić, Matija	Vule				srednjega rasta	smeđokos	dorač	bojnik Franjo Buča	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 5. 6. 1728.	b. 803.	
420	191	Tomić, Matija	Vule				srednjega rasta	smeđokos	vranac	bojnik Franjo Buča	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 12. 7. 1729.	b. 803.	
421	191	Tomić, Matija	Vule				srednjega rasta	smeđokos	dorač	bojnik Franjo Buča	pukovnik Lujo Detriko	Bergamo, 10. 12. 1734.	b. 804.	
422	191	Tomić, Matija	Vule						dorač	bojnik Franjo Buča	pukovnik Lujo Detriko	Brescia, 4. 4. 1737.	b. 804.	
423	192	Tomić, Petar	Ivan				visok	smeđokos	dorač	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Verona, 22. 3. 1738.	b. 805.	
424	193	Tripunović, Josip	Petar						dorač	dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buča	Zadar, 1. 9. 1765.	b. 784.	
425	193	Tripunović, Josip	Petar	30					dorač	dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buča	Zadar, 1. 9. 1771.	b. 784.	
426	193	Tripunović, Josip	Petar						dorač	dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buča	Benkovac, 1. 9. 1772.	b. 785.	
427	193	Tripunović, Josip	Petar						dorač	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.	
428	193	Tripunović, Josip	Petar						dorač	pukovnik Antun Duplančić	pukovnik Antun Duplančić	Zadar, 5. 7. 1774.	b. 809.	
429	194	Vernačić, Petar	Jakov						dorač	kapetan Aleksandar Duplančić	pukovnik Tripun Gregorina	Mlec, 12. 1. 1786.	b. 817.	

430	194	Vernaic, Petar	Jakov						dorat	kapetan Aleksandar Duplančić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 818.	
431	195	Verunica, Jurica	Jadre	25	visok	smeđokos				pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Udine, 6. 6. 1741.	b. 806.	
432	196	Vlastović, Lovre	Juraj	23					dorat	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Mleci, 10. 8. 1759.	b. 782.	
433	196	Vlastović, Lovre	Juraj						dorat	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Brescia, 19. 5. 1760.	b. 782.	
434	196	Vlastović, Lovre	Juraj						dorat	pukovnik Franjo Buća	pukovnik Franjo Buća	Cremona, 27. 7. 1762.	b. 783.	
435	196	Vlastović, Lovre	Juraj						čilaš	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	?, 25. 6. 1763.	b. 783.	
436	196	Vlastović, Lovre	Juraj						dorat	dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske i zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1765.	b. 784.	Naknadno prekrižen.
437	197	Vrsalović, Stjepan	Nikola						dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.	
438	197	Vrsalović, Stjepan	Nikola						dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.	
439	198	Vučinović, Grgur	Andrija						dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Mleci, 10. 5. 1715.	b. 801.	
440	198	Vučinović, Grgur	Andrija						dorat	pukovnik Lujo Detriko	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 801.	
441	199	Vuković, Franjo	Antun							dopukovnik Šimun Nassi	pukovnik Nikola Divnić	Zadar, 1. 3. 1711.	b. 807.	
442	199	Vuković, Franjo	Antun							pukovnik Šimun Nassi	pukovnik Šimun Nassi	Zadar, 15. 6. 1714.	b. 824.	
443	199	Vuković, Franjo	Antun							pukovnik Šimun Nassi	pukovnik Šimun Nassi	Zadar, 1. 7. 1716.	b. 825.	

444	199	Vuković, Franjo	Antun							pukovnik Šimun Nassi	pukovnik Šimun Nassi	Sutomišćica, 20. 4. 1717.	b. 825.	
445	199	Vuković, Franjo	Antun							pukovnik Šimun Nassi	pukovnik Šimun Nassi	Zadar, 1. 3. 1718.	b. 825.	
446	199	Vuković, Franjo	Antun							pukovnik Šimun Nassi	pukovnik Lujo Detriko	Zadar, 21. 3. 1720.	b. 802.	
447	200	Zagonić, Antun	Petar		30					dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske iz zapovjednik konjanništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1765.	b. 784.	Naknadno prekršten.
448	201	Zapić, Jakov								pukovnik Šimun Benja	pukovnik Šimun Benja	Zadar, 18. 11. 1777.	b. 776.	
449	202	Zapotribo, Josip	Fortunato							dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegrini	Brescia, 30. 4. 1747.	b. 826.	
450	203	Zilić, Mate								pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Padova, 16. 3. 1775.	b. 815.	
451	203	Zilić, Mate								pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Padova, 12. 8. 1778.	b. 816.	
452	203	Zilić, Mate	Antun							pukovnik Tripun Gregorina	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 2. 12. 1780.	b. 816.	
453	204	Zlatić, Toma	Pere							kapetan Mihovil Anđelo Filiberi	pukovnik Tripun Gregorina	Udine, 2. 3. 1777.	b. 815.	
454	205	Zoranić, Antun	Franjo							dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Salò, 14. 8. 1760.	b. 782.	
455	205	Zoranić, Antun	Franjo							dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Brescia, 24. 9. 1760.	b. 783.	
456	205	Zoranić, Antun	Franjo							dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	?, 25. 6. 1763.	b. 783.	

457	205	Zoranić, Antun	Franjo							dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske izapovjednik konjaništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1765.	b. 784.	
458	205	Zoranić, Antun	Franjo							dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske izapovjednik konjaništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1771.	b. 784.	
459	205	Zoranić, Antun	Franjo							dopukovnik Antun Duplančić	bojnik vojske izapovjednik konjaništva Franjo Buća	Benkovac, 1. 9. 1772.	b. 785.	
460	205	Zoranić, Antun	Franjo						dorat	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.	
461	205	Zoranić, Antun	Franjo						dorat	pukovnik Antun Duplančić	pukovnik Antun Duplančić	Zadar, 5. 7. 1774.	b. 809.	
462	206	Zoranić, Franjo	Marko	kaplar						dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegriani	Salò, 1. 7. 1746.	b. 826.	
463	206	Zoranić, Franjo	Marko	kaplar						dopukovnik Lovro Radoš	pukovnik Šimun Pellegriani	Brescia, 30. 4. 1747.	b. 826.	
464	206	Zoranić, Franjo	Marko	kaplar					dorat	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Mleci, 10. 8. 1759.	b. 782.	
465	206	Zoranić, Franjo	Marko	kaplar					dorat	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Salò, 14. 8. 1760.	b. 782.	
466	206	Zoranić, Franjo	Marko	kaplar					dorat	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	Brescia, 24. 9. 1760.	b. 783.	
467	206	Zoranić, Franjo	Marko	kaplar					vranac	dopukovnik Antun Duplančić	pukovnik Franjo Buća	?, 25. 6. 1763.	b. 783.	
468	207	Zoranić, Jerolim	Matija							kapetan Lovro Radoš	pukovnik Juraj Radoš	Verona, 8. 10. 1724.	b. 826.	

469	208	Zoranić, Jure	Franjo		20				dorac	dopukovnik Antun Duplaničić	pukovnik Franjo Buća	?, 25. 6. 1763.	b. 783.	
470	209	Zoranić, Marko	Franjo						dorac	dopukovnik Antun Duplaničić	pukovnik Franjo Buća	?, 25. 6. 1763.	b. 783.	
471	209	Zoranić, Marko	Franjo						dorac	dopukovnik Antun Duplaničić	bojnik vojske i zapovjednik konjaništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1765.	b. 784.	
472	209	Zoranić, Marko	Franjo						vranac	dopukovnik Antun Duplaničić	bojnik vojske i zapovjednik konjaništva Franjo Buća	Zadar, 1. 9. 1771.	b. 784.	
473	209	Zoranić, Marko	Franjo						vranac	dopukovnik Antun Duplaničić	bojnik vojske i zapovjednik konjaništva Franjo Buća	Benkovac, 1. 9. 1772.	b. 785.	
474	209	Zoranić, Marko	Franjo						vranac	dopukovnik Antun Duplaničić	pukovnik Tripun Gregorina	Rovigo, 1. 3. 1773.	b. 820.	
475	209	Zoranić, Marko	Franjo						vranac	pukovnik Antun Duplaničić	pukovnik Antun Duplaničić	Zadar, 5. 7. 1774.	b. 809.	
476	210	Zubanić, Frane	Frane						dorac	pukovnik Antun Radnić	pukovnik Antun Radnić	Mleci, 31. 12. 1796.	b. 826.	
477	211	Žmirić, Šimun	Ivan						vranac	kapetan Antun Radnić	pukovnik Tripun Gregorina	Kotor, 1. 8. 1786.	b. 817.	

IZVORI:

Archivio di Stato di Venezia, 0715: *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*.

LITERATURA:

Čoralić, Lovorka, »Šibenski plemić Nikola Divnić (1654. – 1734.) – pukovnik hrvatske lake konjice (*Cavalleria Croati*).« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 54 (2012): 125–145.

Čoralić, Lovorka, »Zadarski patricij Šimun Nassi – pukovnik hrvatskih konjanika u mletačkoj vojsci (početak 18. stoljeća).« *Povijesni zbornik – godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe* 4/5 (2012): 7–31.

Čoralić, Lovorka, »Vojnici iz Hercegovine u mletačkim kopnenim postrojbama (18. stoljeće).« *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru* 10 (2013): 162–182.

Čoralić, Lovorka, »Zadarski patricij Lujo Detriko (1672. – 1749.) – zapovjednik hrvatske konjice (*Cavalleria Croati*).« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 32 (2014): 99–129.

Čoralić, Lovorka, »Zagrepci u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.« *Historijski zbornik* 67/1 (2014): 119–127.

Čoralić, Lovorka, »Dubrovčani – vojnici u mletačkim pješачkim postrojbama (*fanti ol-tramarini*) u 18. stoljeću.« *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 53/2 (2015): 293–309.

Čoralić, Lovorka, »Zadarski otočani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće).« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 33 (2015): 173–198.

Čoralić, Lovorka, »Paštrovići u mletačkim prekojadranskim konjaničkim postrojbama (*Croati a cavallo*) 18. stoljeća sa posebnim osvrtom na časnike iz obitelji Medin.« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 37 (2019): 99–117.

Čoralić, Lovorka, »Sinjani i Cetinjani – vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće) / The Sinj and Cetina Border soldiers in the Venetian overseas ground forces (The 18th Century).« *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 7 (2020): 187–218.

Čoralić, Lovorka, »Splićani – *Croati a cavallo* u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.« *Povijesni prilozi* 39/59 (2020): 229–249.

Čoralić, Lovorka, »Dalmatinska obitelj Radnić u vojnoj povijesti Dalmacije (17. – 18. stoljeće).« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 63 (2021): 205–226.

Čoralić, Lovorka, »*Fanti oltramarini da Cattaro* – Kotorani u mletačkim prekomorskim pješačkim postrojbama (18. stoljeće).«, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 8 (2021): 97–131.

Čoralić, Lovorka, »Splicani u mletačkim prekomorskim pješačkim postrojbama u 18. stoljeću.« *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu* 14 (2021): 21–42.

Čoralić, Lovorka, »Vojnici iz Skradina u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.« *Historijski zbornik* 74/1 (2021): 39–55.

Čoralić, Lovorka, »Kotorski patricij Franjo Buća – zapovjednik hrvatskoga konjaništva u mletačkim postrojbama u drugoj polovici 18. stoljeća.« *Historijski zbornik* 2022 (u tisku).

Čoralić, Lovorka, »Vojnici iz Bibinja u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće).«, u: *Bibinje*, ur. Ante Bralić i Ante Gverić, Zadar: Sveučilište u Zadru, Općina Bibinje, Ogranak Matice hrvatske u Zadru, 2022: 242–249.

Čoralić, Lovorka, »Vojnici iz neretvanskoga kraja u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće).« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 64 (2022): 109–132.

Čoralić, Lovorka i Katušić, Maja, »Novigrađani – vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.«, u: *Novigrad nekad i sad*, ur. Slobodan Kaštela, Zadar: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Matica hrvatska, Općina Novigrad, 2016: 352–359.

Čoralić, Lovorka i Katušić, Maja, »Šibenčani u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće).« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 58 (2016): 147–190.

Čoralić, Lovorka i Katušić, Maja, »Zemuničani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće).«, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Zemunik u prostoru i vremenu*, ur. Josip Faričić i Zdenko Dundović, Zadar: Sveučilište u Zadru, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Župa Marije Kraljice mira – Kraljice Hrvata u Zemunik, Općina Zemunik Donji, Zadar 2016: 190–197.

Čoralić, Lovorka i Katušić, Maja, »Biograđani i Vranjani – vojnici u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće).«, u: *Braća Vranjanin i vransko područje tijekom povijesti. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Braća Vranjanin i vransko područje tijekom povijesti održanog u Biogradu 25. travnja 2014.*, ur. Božo Došen. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru, Općina Pakoštane, 2017: 455–474.

Čoralić, Lovorka i Katušić, Maja, »*Fanti oltramarini* i *Croati a cavallo* – vojnici s otoka Ugljana u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.«, u: *Kali*, ur. Josip Faričić. Zadar: Sveučilište u Zadru, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Općina Kali, 2017: 163–178.

Čoralić, Lovorka i Katušić, Maja, »Kotoranin Tripun Gregorina (1719-1791) – pukovnik hrvatskih konjanika (*Croati a cavallo*).« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 55/2 (2017): 375–406.

Čoralić, Lovorka i Novosel, Filip, »Drnišani u mletačkim prekojadranskim postrojbama u 18. stoljeću.«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 38 (2020): 83–114.

Favaloro, Francesco Paolo, *L'Esercito Veneziano del '700: Ricerche e schizzi*. Venezia: Filippi editore, 1995.

Madunić, Domagoj, *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics of the Venetian Defensive System in Dalmatia during the War of Crete (1645 – 1669)*. Doktorska disertacija. Budimpešta: Central European University, 2012.

Markulin, Nikola, »Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata (1684. – 1699.).« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2014): 91–142.

Markulin, Nikola, *Mletačka vojna organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684. – 1699.) do Požarevačkog mira 1718*. Doktorska disertacija, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2015.

Markulin, Nikola, »Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki od 1700. do 1718. godine.« *Povijesni prilozi* 35/51 (2016): 159–196.

Mayhew, Tea, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: Contado di Zara 1645-1718*. Roma: Viella, 2008.

Vrandečić, Josip, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*. Split: Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, 2013.

Summary

The residents of Zadar in the Venetian overseas cavalry units in the 18th century

The number of Croatians in Venetian's military forces during the early modern history is a major piece of information necessary to be taken into account for the purpose of researching the history of the eastern Adriatic coast and the Republic of Venice. As a part of local, i.e. territorial unit, and professional units (*Fanti oltramaroni* – infantry; *Croati a cavallo*, *Cavalleria Croati* – cavalrymen) soldiers from Istria, Dalmatia and Bay of Kotor contributed enormously to the preservation of Venetian acquisitions, from *Terraferma* to the southern outskirts of the eastern Adriatic coast. The research of the aforementioned issue is a challenging task that requires extended and careful analysis of the facts and figures that are stored, primarily in State Archive in Venice (*Archivio di Stato di Venezia*), but also in archives from Kopar, across Zadar and Split, to Kotor. As a part of a research over the aforementioned subject that extended over multiple years, this paper focuses on the number of soldiers from Zadar who were integral part of Croatian cavalrymen units and who fought under the flag of the Republic of Venice during the 18th century. This work is based on the research of the records contained in the archival series by the Venetian office for recruiting, that are stored in the central Venetian archival institution under the name *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*. By examining the material in question, it is confirmed that the soldiers from Zadar were present in *Croati a cavallo* units, certainly one of the elite units of Venetian army, throughout the 18th century, especially at the beginning and end of the century. Considering the fact that the soldiers from Zadar that were holding the highest officer ranks have already been studied in previous works (some already published, and others in preparation), this work surveys the actions of non-commissioned and regular officers and privates who were from the area around Zadar. By studying the archival records, this work lays out the timeframe of their activities, the duration of their military service, number of soldiers belonging to the same families, their physical attributes (age, build, hair colour) and the colour of the horses they received for use during their service. All the places where soldiers from Zadar as parts of aforementioned units were garrisoned mirrored the span of the Venetian acquisitions from *Terraferma*, across Dalmatia and reaching to the Gulf of Kotor. Furthermore, this data demonstrate the ability of the Venetian elite ground forces to move around. The conclusion of the work is that the soldiers from Zadar were prominent members of Croatian cavalrymen under the flag of Saint Marco, and that the analysis done in this work contributes to understanding the military history of Zadar and Dalmatia in the last century of their inclusion in the Republic of Venice. The end of the work includes, in the form of tables, a list of all the studied non-commissioned officers and privates from Zadar area in the Croatian cavalry unit.

EDI MILOŠ

HEUREUX COMME UN SAINT EN FRANCE : LES ANNÉES PARISIENNES D'IVAN MERZ (1920-1922)¹

UDK: 272-36Merz, I.

Primljeno: 22. 10. 2023.

Prihvaćeno: 7. 12. 2023.

Izvorni znanstveni rad

Edi Miloš

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

edi.milos@ffst.hr

Soutenu par le Comité catholique des amitiés françaises à l'étranger et son directeur Alfred Baudrillart, le jeune Croate Ivan Merz (1896-1928, béatifié en 2003) séjourne et étudie à Paris durant les années universitaires 1920/1921 et 1921/1922. Chrétien engagé et mystique versé dans la littérature, il découvre dans la Ville Lumière le cœur battant d'une Église dynamique et en quête de renouveau. Le phénomène des écrivains et intellectuels convertis ne laisse de le fasciner, tandis que la vitalité et la diversité des organisations catholiques locales lui sont une source d'inspiration féconde. Cependant, Merz ne consacre pas son séjour à Paris à sa seule élévation spirituelle. Il ne tarde pas à essayer d'alerter l'opinion publique française sur les atteintes aux libertés politiques et religieuses dont se rend coupable le gouvernement de Belgrade dans les pays croates.

Mots-clés: Merz, Ivan (1896-1928) ; Relations franco-croates ; Baudrillart Alfred (1859-1942) ; Comité catholique des amitiés françaises à l'étranger ; Intellectuels catholiques.

Au lendemain du premier conflit mondial, la France victorieuse s'emploie à renforcer son influence en Europe centrale et orientale. Elle s'efforce à y resserrer ses liens avec ses alliés, parmi lesquels le Royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes (Royaume SCS) occupe une place de choix². Enfant de la guerre

---

¹ Cet article a été élaboré dans le cadre du projet scientifique « Cartographie des données relatives aux élections en Croatie 1848-1918 » (*Mapiranje parlamentarnih izbora 1848.-1918. u Hrvatskoj* : IP-2019-5148 MAPPAR), dirigé par Stjepan Matković et soutenu par la Fondation croate pour la science (*Hrvatska zaklada za znanost*).

² À propos des relations entre la France et le Royaume SCS durant les années 1920, voir Miro Kovač, *U labirintu versajsko-vidovdanske Jugoslavije. Hrvatsko pitanje u očima francuske*

et de la « drôle de paix » qui en a résulté, ce nouvel État paraît dès ses premiers pas sur la scène internationale durablement condamné à l'instabilité, aux crises, à l'hostilité dont il est l'objet tant à l'intérieur de ses frontières que dans son voisinage immédiat. Autant le dire, Paris compte parmi ses principaux soutiens.

La diplomatie française souhaite étendre les relations d'« amitié » qui l'unissent à la Serbie depuis près de deux décennies aux pays occidentaux – naguère austro-hongrois – du jeune royaume sud-slave. Ambitionnant d'y frayer la voie au déploiement de sa présence sur tous les plans, elle entreprend ainsi dans ces territoires une vaste opération de pénétration culturelle et de « conquête des esprits ». C'est dans cette perspective et ce contexte que sont préparés et réalisés deux projets d'envergure à Zagreb, à savoir la nomination au département d'études romanes de l'Université d'un lecteur relevant de la Rue de Grenelle (1920) et la fondation d'un Institut français³ (1921). Aussi le Quai d'Orsay s'emploie-t-il à encourager l'envoi d'étudiants croates en France. À la faveur de l'apaisement survenu entre la République et l'Église depuis la guerre, et en raison des facilités que cette ligne de conduite assurerait, il n'hésite pas à cibler en priorité les catholiques parmi eux, lesquels répondront nombreux – durant tout l'Entre-deux-guerres – à l'irrésistible appel d'un pèlerinage vers la patrie des libertés.

Par ce concours de circonstances, la République qui se pique de son intangible laïcité apparaîtra comme la Mecque des intellectuels croates... catholiques! Il est vrai que la France des années 20 n'est pas seulement le lointain produit de la Révolution de 1789 et le laboratoire de la séparation entre les Églises et l'État. Elle demeure – malgré tout – la « Fille aînée de l'Église », son « enfant prodigue », nullement perdu. Elle est le berceau de Jeanne d'Arc et de Thérèse de Lisieux en passe d'être canonisées, celui de Charles de Foucauld qui gît encore dans le Hoggar et que certains destinent déjà aux autels. Elle est le pays du Curé d'Ars et de Frédéric Ozanam dont le souvenir et l'héritage restent vivaces, la terre où reposent Huysmans, Péguy et Léon Bloy. Les pèlerins des quatre coins du monde y affluent pour se recueillir dans les sanctuaires mariaux de Lourdes

---

politike. Zagreb: Alfa, 1921; François Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-Guerres (1918-1935). Aux origines du mythe serbe en France*. Bern : Peter Lang, 1999 ; Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918.-1929*. Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2008.

³ Voir Edi Miloš, «La naissance de l'Institut français de Zagreb et son contexte», dans : *L'Institut français de Zagreb. Fondements et contextes d'une médiation culturelle*, dir. Daniel Baric, Edi Miloš. Paris : Institut d'études slaves, 2023 : 23–52.

ou de La Salette, tandis que la rue du Bac à Paris connaît une renommée universelle grâce à la diffusion de la médaille miraculeuse qu'on lui associe. La France est de surcroît le théâtre d'une « renaissance littéraire catholique », marquée par les conversions de ses meilleurs écrivains⁴ et à laquelle Bernanos, Mauriac et Claudel donneront ses lettres de noblesse.

Rien d'étonnant finalement à ce que de jeunes Croates catholiques fussent alors attirés par ce pays réputé voltairien et que l'on dit entiché des Serbes ; et d'aucuns se décident à tenter l'aventure dès la rentrée universitaire 1920/1921. Tandis que le « romaniste » Drago Ćepulić⁵ se voit allouer une bourse du Quai d'Orsay⁶, d'autres étudiants, Ivan Merz, Juraj Šćetinec⁷ et Đuro Gračanin⁸, tous trois recommandés par le jésuite Miroslav Vanino, enseignant au grand séminaire de Sarajevo⁹, se préparent au grand voyage sous les auspices du Comité catholique des amitiés françaises à l'étranger (CCAFE), présidé par Mgr Alfred Baudrillart¹⁰.

Il est peu de dire que le jeune Merz s'impatiente alors de fouler le sol parisien¹¹. Né en 1896 à Banja Luka, en Bosnie *de facto* austro-hongroise, cet ancien

⁴ Voir Frédéric Gugelot, *La Conversion des intellectuels au catholicisme en France (1885-1935)*. Paris: CNRS Éditions, 2010.

⁵ Essayiste croate et fin connaisseur de la littérature française.

⁶ E. Miloš, «La naissance de l'Institut français de Zagreb et son contexte»: 42-43.

⁷ Étudiant en droit, plus tard théoricien et militant du catholicisme social.

⁸ Gračanin est venu à Paris étudier le droit et le commerce. Il se réorientera vers la philosophie et sera ordonné prêtre. La version imprimée de sa thèse de doctorat sera préfacée par Jacques Maritain. Georges (Đuro) Gračanin, *La Personnalité morale selon Kant : son exposé, sa critique à la lumière du thomisme*. Paris : Mignard, 1935.

⁹ E. Miloš, «La naissance de l'Institut français de Zagreb et son contexte»: 41-42.

¹⁰ Membre de l'Académie française et futur cardinal, Baudrillart était alors le recteur de l'Institut catholique de Paris. Il résume dans son journal la lettre qu'il a reçue de Vanino le 29 juillet 1929 : « [...] il demande, conformément à quelques avances faites, que le gouvernement français accorde 3 à 5 bourses pour des étudiants catholiques croates qui viendraient en France étudier dans les Universités catholiques ou dans celles de l'État, à leur choix. » Voir *Les Carnets du Cardinal Baudrillart (1er janvier 1919-31 décembre 1921)*, éd. Paul Christophe. Paris : Cerf, 2000 : 536. Sur le CCAFE, voir Daniel Grange, «Les catholiques français et la coopération internationale durant le premier après-guerre : le Comité catholique des Amitiés françaises». *Relations internationales* 72 (1992) : 443-473.

¹¹ À son sujet, se reporter avant tout à ses œuvres complètes, rassemblées et admirablement éditées par Božidar Nagy : Ivan Merz, *Sabrana djela (SD)*, éd. Božidar Nagy, t. 1-7. Zagreb : Postulatura za kanonizaciju bl. Ivana Merza/Fakultet filozofije i religijskih znanosti/Glas

élève de l'Académie militaire thérésienne de Wiener Neustadt et vétéran du front italien trépassait de quitter l'uniforme pour se consacrer corps et âme à Dieu. Après la guerre, tout en reprenant ses études à l'université de Vienne, il renoue avec son engagement zélé au sein du Mouvement catholique croate. Sa maturité spirituelle précoce et l'ardeur de sa foi en imposent au R. P. Vanino qui – cela s'entend – le sélectionne parmi les heureux élus destinés à partir en France.

Merz, Gračanin et Šćetinec arrivent à Paris en train dans la dernière décade d'octobre 1920. D'abord étonnés de la gentillesse des passants et émerveillés par la qualité des transports urbains, tout autant qu'intrigués par le fait que personne ne songe à voler les livres exposés à ciel ouvert chez les bouquinistes¹², ils déchantent à mesure que la Ville Lumière leur dévoile sa face sombre. Leurs premières impressions positives ne résisteront pas à l'épreuve des premiers jours. Merz le signale dans son journal : « Ici on ne retire pas son chapeau devant une église. Les rues sont pleines de prostituées, de jupes courtes et de collants transparents ! Les Français sont très aimables, se répandent en "Monsieur", en "s'il vous plaît", tout en ne cessant de vouloir friponner les étrangers en toute occasion¹³. »

Dès leur sortie de la gare, les trois camarades rejoignent en métro leur compatriote Milan Ivšić¹⁴ à son domicile, puis s'empressent de se rendre chez le chanoine Eugène Beaupin, le secrétaire permanent du CCAFE, lequel fixe leur première entrevue avec Baudrillart¹⁵.

Encore leur reste-t-il à trouver un gîte. Les véritables difficultés apparaissent lorsqu'ils se mettent en quête d'un logement¹⁶. Dans ses « carnets », Baudrillart note leurs confidences à ce sujet : « Les hôteliers exploitent ces pauvres gens. Ils ont couru d'hôtel en hôtel pour trouver finalement dans un hôtel de 3e ordre *un* lit pour deux, moyennant 20 francs payés d'avance ; et on leur donne un franc pour neuf couronnes¹⁷. » Fort heureusement, les jeunes Croates finissent par

---

Koncila, 2011-2022. Voir aussi : Dragutin Kniewald, *Sluga Božji dr. Ivan Merz*. Zagreb : Župni ured sv. Petra, 1988.

¹² SD, 4 : 410 ; Đuro Gračanin, *Moje uspomene na ličnost dr. Ivana Merza*. Sarajevo, 1933 : 5.

¹³ SD, 7 : 174 (lettre d'Ivan Merz à Ljubomir Maraković, 30 octobre 1920).

¹⁴ Homme d'église, sociologue et économiste.

¹⁵ SD, 7 : 175-176 (lettre de Merz à Maraković, 28 octobre 1920).

¹⁶ *Ibid.* : 177 (lettre de Merz à Maraković, 12 novembre 1920).

¹⁷ *Les Carnets du Cardinal Baudrillart* : 623-624.

élire domicile rue Mayet chez une certaine « Madame Michaut¹⁸ », chrétienne irréprochable, dont la générosité intarissable peinera à s'harmoniser avec leur rigorisme et leur propension à vivre dans le renoncement¹⁹. La brave femme ira jusqu'à mesurer régulièrement leurs tours de taille pour vérifier que leurs privations volontaires ne les amaigrissent à l'excès²⁰.

Une fois installé, Ivan Merz entame de front des études de lettres et de civilisation française à l'Institut catholique et à la Sorbonne, tout en commençant à moissonner la documentation nécessaire à la préparation de sa thèse de doctorat. Ses recherches lui permettent de rédiger plusieurs articles circonstanciés²¹ sur Ernest Psichari, Émile Baumann, Francis Jammes et Claudel dont il traduira, à ses heures perdues, *Le Chemin de la Croix*. Il médite la conversion de Huysmans, au point de vouloir revivre par lui-même l'itinéraire spirituel que narre le cycle durtalien²².

Merz s'acclimate en un rien de temps au Paris pieux des « années folles ». Il y mène une « vie de saint » comme en témoignera plus tard la fille de sa logeuse²³, une vie rythmée par le travail, la prière, les jeûnes et les mortifications, les communions quotidiennes, la charité pratiquée à l'endroit du premier pauvre venu²⁴. Il côtoie les bénédictines de la Rue-Monsieur²⁵, les lazaristes de la rue de Sèvres, adhère à la Société Saint-Vincent-de-Paul²⁶, fait même une retraite au Centre spirituel de Manrèse, chez les jésuites de Clamart²⁷. On le retrouve souvent à Notre-Dame et à l'église Saint-François-Xavier. Aussi ne manque-t-il

¹⁸ Ivanka Jardin, »Ivan Merz – nadahnuća iz Francuske«, *Obnovljeni život* 52/3-4 (1997) : 238.

¹⁹ Đ. Gračanin, *Moje uspomene na ličnost dr. Ivana Merza* : 9.

²⁰ SD, 7 : 206 (lettre de Merz à Maraković, 27 avril 1921).

²¹ Publiés dans les revues catholiques zagreboises *Hrvatska prosvjeta* et *Luč*, ses écrits sur la littérature française datant de ses années parisiennes sont contenus dans le premier tome des *Sabrana djela*.

²² Đ. Gračanin, *Moje uspomene na ličnost dr. Ivana Merza* : 9–10.

²³ D. Kniewald, *Sluga Božji dr. Ivan Merz* : 133–134.

²⁴ *Ibid.* ; Đ. Gračanin, *Moje uspomene na ličnost dr. Ivana Merza* : 8–12.

²⁵ Mettant ses pas dans ceux de Durtal, le double littéraire de Huysmans, il y assiste à la prise de voile d'une novice. SD, 1 : 265–268 ; SD, 4 : 427–429.

²⁶ Đ. Gračanin, *Moje uspomene na ličnost dr. Ivana Merza* : 11–12.

²⁷ SD, 4 : 440.

pas en mai 1921 la célébration de la fête (nationale) de Jeanne d'Arc à Orléans²⁸. Précédé d'une visite de la basilique Saint-Sernin de Toulouse²⁹, son premier pèlerinage à Lourdes à l'été 1921, en compagnie de Gračanin et Šćetinec, lui laissera un souvenir impérissable³⁰.

Surmontant l'irritation que lui causait parfois leur chauvinisme³¹, Ivan Merz est vite transporté d'admiration devant le dynamisme des catholiques français qui semblent être passés à la contre-offensive après une longue période de mise à l'index républicain. Il suit de près le développement de l'Action catholique dont la genèse en France est bien antérieure au pontificat de Pie XI et qui ne s'épanouira sous sa forme originale qu'à partir de la seconde moitié de la décennie 1920³².

Par dessus-tout, Merz ne laisse d'être subjugué par la croisade culturelle se déroulant sous ses yeux et qu'assume une audacieuse phalange de gens de lettres, d'intellectuels et d'artistes rescapés de l'irréligion et foudroyés par la grâce, lesquels – espère-t-il – viendront à bout de la « France athée de Voltaire et de Renan, de Zola et d'autres représentants de la décadence humaine³³ ». Il se prend d'affection pour ces convertis accomplis, comblés de talent et débordant de panache, qui ont renoncé aux sortilèges des Muses et s'abandonnent désormais aux onctions de l'Esprit-Saint. On ne s'étonnera pas que ses regards, et ses espoirs, se tournent en priorité vers les écrivains parmi eux qui, armés de leurs seules plumes, seraient en passe non seulement de régénérer la République des lettres, mais de préparer le terrain à la délivrance de la France – patrie littéraire par excellence – de la « grande pitié » spirituelle et morale corrompant ses vertus ataviques et ses forces vives³⁴. Merz lie connaissance avec Robert Vallery-Radot³⁵

---

²⁸ *Ibid.* : 419. En 1926, Merz publiera une longue hagiographie de la Pucelle d'Orléans (*Junački život svete Ivane od Arka*), voir *SD*, 3 : 371–424.

²⁹ Elle conservait alors les reliques de saint Thomas d'Aquin. *SD*, 4 : 420.

³⁰ *SD*, 2 : 285–288 ; *SD*, 4 : 422–426.

³¹ *SD*, 7 : 178 (lettre de Merz à Maraković, 12 novembre 1920).

³² Voir Alain-René Michel, « Pie XI et l'Action catholique en France », dans : *Achille Ratti, Pape Pie XI*. Paris : École française de Rome, 1996 : 657–673.

³³ *SD*, 1 : 73.

³⁴ *Ibid.* : 73–74.

³⁵ *SD*, 7 : 196 (lettre de Merz à Maraković, 13 mars 1921) ; *ibid.* : 206 (lettre de Merz à Maraković, 27 avril 1921).

et le directeur des *Lettres* Gaëtan Bernoville³⁶. Dans les locaux de la *Revue des jeunes*, il entend Henri Ghéon réciter du Péguy³⁷. Lors de la *Semaine des écrivains catholiques* qui se tient en juin 1922, conférence annuelle mise en place l'année précédente par Bernoville, la hauteur intellectuelle et la sagesse des tribuns à l'œuvre lui font fort impression³⁸. Si Ghéon, Henri Massis, Émile Baumann et Vallery-Radot lui donnent matière à réflexion, l'ascète de Bosnie retiendra avant tout la prestation du poète Francis Jammes, l'Ermite d'Hasparren avec sa « longue barbe blanche » qui lui donne des airs de « patriarche biblique », le fascinant barde des Pyrénées dont les propos s'apparentent à un « admirable poème en prose³⁹ ». Fin avril, aux Journées d'Art religieux organisées par le directeur des *Cahiers catholiques* Jacques Debout⁴⁰, il accorde toute son attention aux exposés du compositeur Vincent d'Indy et du prêtre érudit Pierre Batiffol qui plaident pour un renouveau du chant grégorien⁴¹.

Dans le dessein d'« importer » de bonnes idées en Croatie, Merz cherche des sources d'inspiration auprès des organisations catholiques conjuguant l'action concrète à leurs réflexions menées autour des questions sociales et politiques du moment. On le retrouve à l'Association catholique de la jeunesse française⁴², à l'Action populaire⁴³, au Cercle Montalembert⁴⁴ et à la Conférence Olivaint⁴⁵. En avril 1921, il prononce un discours remarqué au siège de la Confédération française des travailleurs chrétiens⁴⁶. En juillet, il assiste à Toulouse à la 13e session des Semaines sociales de France, dédiée à « la crise de la probité et au désordre économique », et boit les paroles du général Édouard de Castelnau qui disserte à sa façon des péchés capitaux au couvent des Jacobins⁴⁷. Il y ren-

³⁶ *Ibid.* : 221 (lettre de Merz à Maraković, 13 septembre 1921), *SD*, 4 : 414.

³⁷ *Ibid.* : 413.

³⁸ *SD*, 2 : 48–52.

³⁹ *Ibid.* : 51.

⁴⁰ Nom de plume de l'abbé René Roblot, auteur des *Morts fécondes*, recueil de poèmes couronné par l'Académie française.

⁴¹ *SD*, 2 : 46–47.

⁴² D. Kniewald, *Sluga Božji dr. Ivan Merz* : 128.

⁴³ *SD*, 7 : 192–193 (lettre de Merz à Maraković, 14 février 1921).

⁴⁴ *SD*, 4 : 411.

⁴⁵ *Ibid.* : 411–412.

⁴⁶ *Confédération française des travailleurs chrétiens*, circulaire n° 17 (1921) : 88 ; *SD*, 4 : 418–419.

⁴⁷ *Ibid.* : 421.

contre la sœur du défunt Pierre Poyet, le fameux « apôtre » des « Talas » de la rue d'Ulm, dans lequel il reconnaît une âme d'exception à donner en exemple à la jeunesse croate⁴⁸. Invité à représenter le Royaume SCS au Congrès démocratique international de décembre 1921, Merz y brosse un tableau de son pays aussi exhaustif que préoccupant : « La paix religieuse est très menacée en Yougoslavie. Le gouvernement voudrait faire de l'Église catholique une servante docile de l'État comme l'est déjà l'Église orthodoxe. La lutte religieuse est surtout très vive sur le terrain de l'école⁴⁹. » Pendant la séance d'ouverture de l'assemblée, il a écouté avec intérêt Marc Sangnier prôner la paix et la réconciliation entre les peuples, tout en fulminant contre le militarisme⁵⁰. Lui le champion de l'autorité intangible du pape reconnaît un certain « héroïsme⁵¹ » au fondateur du Sillon qui persévère dans ses idéaux éminemment chrétiens, malgré la condamnation de ses doctrines par Pie X, et qui ne dévie pas de son engagement pacifiste, nonobstant les accusations de « trahison » dont l'accablent ses contempteurs nationalistes, rétifs à toute main tendue aux Allemands⁵².

À Paris, Merz n'aura pas cependant employé tout son temps et son énergie aux choses de l'âme et de l'esprit. Il n'oublie pas sa patrie, la Croatie, où se déchangent alors les persécutions politiques et religieuses orchestrées par le gouvernement de Belgrade. Comme il était attendu, il ne pourra pas se résoudre à assister en spectateur passif, de loin et à l'abri, aux avanies infligées aux catholiques de son pays. Il en subira les conséquences.

Au demeurant, Merz et ses compagnons n'auront pas eu à attendre de s'être rendus « coupables » de quoi que ce fût de répréhensible envers leur État d'allégeance officielle pour que les représentants de celui-ci leur cherchent querelle. À peine étaient-ils arrivés à Paris, que leur bienfaiteur Baudrillart a reçu la visite du Serbe Živojin Đorđević, émissaire du ministère de l'Instruction du Royaume SCS, qui l'a menacé de saboter le séjour de ses protégés, présentés devant lui comme des agents des Habsbourg déchus. Rompu aux négociations

---

⁴⁸ SD, 2 : 461–465.

⁴⁹ Yvan (Ivan) Merz, «La Yougo-Slavie au point de vue international et social», *La Démocratie*, n. s., 6-7-8 (1922) : 282.

⁵⁰ SD, 2 : 44–45.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *Ibid.*

serrées et tendues, le président du CCAFE a subi impassible le courroux incongru de son interlocuteur :

Il me paraît fanatique et violent ; il voudrait que l'on exilât, qu'on condamnât à mort, au besoin, les prêtres croates et slovènes qui prient pour la santé de l'empereur Charles. Il exècre les Italiens. Il veut nationaliser fortement les Slovènes et les Croates en forçant leurs étudiants à passer par les Universités nationales récemment créées. Il est furieux de l'envoi de trois jeunes Croates à l'Institut catholique ; il déclare qu'il s'opposera à ce qu'on paie leurs bourses, que tout ce qu'il peut faire pour eux, c'est de les rapatrier. Il crie de toutes ses forces. Il déclame contre les Italiens, contre Rome. Il veut que nous nous occupions des orthodoxes, autant que des catholiques romains et les protégeons de même. Il déclare d'ailleurs que jamais les catholiques n'ont eu autant de liberté en Autriche qu'il en ont dans l'État yougoslave⁵³.

Par bonheur, Baudrillart ne s'en est pas laissé conter. Au travers de ses échanges avec le Quai d'Orsay, Vanino⁵⁴ et plusieurs ecclésiastiques croates récemment de passage à Paris⁵⁵, il s'était fait sa propre opinion sur la question dite « yougoslave ». Merz et ses camarades n'ont fait que lui confirmer ce dont il se doutait déjà :

Reçu M. B. Lachelier et un de ses amis officier revenant de Tchécoslovaquie, très ardent pour rétablir des relations avec les étudiants tchécoslovaques qu'ils ont vus ici au nombre d'environ 75 ; ils les ont trouvé[s] peu catholiques. Ceux qui les envoient ont peur que nous les catholicisons.

Mes trois jeunes Croates m'en disent autant du gouvernement serbe. Il est très vrai qu'il commence à persécuter les catholiques ; il exclut de toutes fonctions ceux qui ont appartenu aux congrégations mariales dans

⁵³ *Les Carnets du Cardinal Baudrillart* : 624.

⁵⁴ Baudrillart a donné un aperçu de ce que lui avait écrit Vanino à ce propos dans sa lettre du 29 juillet 1920 : « [...] Enfin il est très dur à l'égard des Serbes ; il assure qu'à la différence des Russes ils ont à peine le sentiment religieux. Selon lui, nous ne devons avoir aucune confiance dans la parole des hommes d'État serbes, pas plus de Vesnitch que des autres ; ils affectent une grande impartialité en matière religieuse ; mais au fond ils regardent le catholicisme comme un obstacle à l'unité du royaume et ils le combattent en sous-main. » *Les Carnets du Cardinal Baudrillart* : 536.

⁵⁵ On sait qu'il s'est notamment entretenu avec l'archéologue Frane Bulić, l'évêque de Split Juraj Carić et le franciscain Karlo Eterović. *Ibid.* : 95, 97, 343.

les collèges. Il n'est pas vrai que les catholiques croates aient des tendances autrichiennes (sauf le groupe de la comtesse Springenfeld à Zagreb), mais on finirait par en faire naître, si on exaspère les Croates⁵⁶.

Il va donc de soi que le prélat n'entend pas se rendre complice de la politique anticatholique menée par Belgrade. Bien au contraire, il ne ménagera pas sa bienveillance à « ses » Croates qu'il prendra sous son aile, décidé à couper l'herbe sous le pied à la légation accréditée en France par le régime des Karađorđević qui n'aura de cesse de les poursuivre de ses chicanes et d'exiger leur bannissement. En outre, il ne s'épargnera aucune peine pour faciliter leur vie quotidienne à Paris et leur obtenir une bourse du gouvernement français par de persévérantes démarches auprès du Service des œuvres françaises à l'étranger⁵⁷ et du secrétaire général du Quai d'Orsay Philippe Berthelot en personne⁵⁸.

Il est vrai que la petite « colonie⁵⁹ » croate formée à partir du trio de départ ne tarde pas à faire parler d'elle. Elle remue ciel et terre pour alerter l'opinion publique en France sur l'intolérance religieuse et l'exclusivisme national qui sévissent dans son pays. Merz fait part de ses activités en la matière à Ljubomir Maraković, son ancien professeur au gymnase de Banja Luka :

Vous savez que nos adversaires propagent des nouvelles tendancieuses sur les Slovènes et les Croates dans les journaux français, je considère donc que la méthode la plus pratique pour contredire celles-ci est que nous exposions nos aspirations à l'opinion française. Si vous pouviez nous envoyer régulièrement de là-bas des articles, nous pourrions établir ici un petit bureau d'information. Toutes les nations opèrent au travers de la presse, il n'y a que nous qui gardions le silence⁶⁰.

---

⁵⁶ *Ibid.* : 626–627.

⁵⁷ *Ibid.* : 625.

⁵⁸ En réalité, ces bourses lui avaient été promises dès août 1920, donc avant l'arrivée des trois étudiants à Paris. Le 27 octobre, le lendemain de son entrevue avec Đorđević, il s'est rendu auprès du directeur du Service des œuvres françaises à l'étranger, Albert Milhaud, pour relancer la question. À l'en croire, elles lui ont été « accordées » par Berthelot. *Ibid.* : 547, 625, 644–646.

⁵⁹ Terme employé par Merz. De 1920 à 1922, ce cercle catholique croate comprendra – outre ce dernier – Šćetince, Gračanin, Ivšić, Čepulić et l'étudiant en droit Matija Belić.

⁶⁰ *SD*, 7 : 195 (lettre de Merz à Maraković, 13 mars 1921).

Début 1921, la revue jésuite *Études* fait paraître une analyse minutieuse⁶¹ de la situation dans le Royaume SCS où « l'arbitraire et l'omnipotence des fonctionnaires serbes tiennent lieu de loi » et dans lequel « la prédominance serbe n'est justifiée par aucun argument historique ni ethnologique, moins encore par un degré supérieur de civilisation. » L'auteur du texte, Jean Marin, y présente le mouvement catholique estudiantin en plein essor chez les peuples occidentaux de l'État sud-slave. Il avoue s'être appuyé sur « quelques détails précis » dus « à l'amabilité d'un jeune [C]roate, qui est venu compléter à Paris sa connaissance de notre langue et de notre littérature⁶². »

Mis au fait et documenté par Merz⁶³ et son modeste réseau de renseignement, le publiciste Joseph Denais publie en avril 1921 dans le quotidien sous sa codirection, *La Libre Parole*, une série de textes⁶⁴, tous en première page, vitupérant contre le « Kulturkampf serbe » déclenché en « Yougoslavie », État à ses yeux « dirigé par de méprisables sectaires » qui « traitent le catholicisme en ennemi » et favorisent l'orthodoxie qui « n'a jamais été civilisatrice. » Il exprime l'indignation que soulève en lui le centralisme de Belgrade, « fruit d'un nationalisme ardent », et « l'habileté infernale » que « déploient orthodoxes et francs-maçons serbes contre l'Église. » Concluant son virulent réquisitoire, Denais en appelle les catholiques français à soutenir coûte que coûte leurs coreligionnaires en proie à « la politique du gouvernement serbe marquée du sectarisme le plus odieux » :

Mais dans le cadre politique choisi par eux, les Yougoslaves ont droit à la liberté religieuse. Ils ne sont pas des vaincus ; ils ne sont pas des citoyens de deuxième zone annexés à la Serbie victorieuse. Ils sont fondés, de toutes manières, à réclamer l'égalité, le respect de leurs croyances, la liberté religieuse et scolaire, que certains partis serbes (démocrates et socialistes) prétendent leur dénier dans le double intérêt de l'orthodoxie et de la franc-maçonnerie.

⁶¹ Jean Marin, « Yougoslavie. La vie, la littérature, la jeunesse et le clergé catholiques ». *Études* 166 (1921) : 233–248.

⁶² *Ibid.* : 240.

⁶³ *SD*, 4 : 418.

⁶⁴ Joseph Denais, « La Yougoslavie menacée de dissolution par l'action maçonnique et anticatholique ». *La Libre Parole*, 3-4 avril 1921 ; 5 avril 1921 ; 6 avril 1921 ; 7 avril 1921.

Cette juste revendication élevée par les catholiques de Yougoslavie ne leur est pas personnelle. Nous, catholiques français, nous la faisons nôtre, et les catholiques du monde entier s'associeront à nous pour que les catholiques de Yougoslavie obtiennent pleine satisfaction.

Aux catholiques de Yougoslavie, dont quelques-uns sont étudiants à l'Institut catholique de Paris, nous donnerons une sympathie cordiale et agissante. Par eux, nous ferons passer en Yougoslavie livres, brochures, journaux, qui fortifieront les liens existants entre Croates, Slovènes et catholiques français.

Nous agirons aussi auprès de notre gouvernement, signataire et garant des traités internationaux qui promettent solennellement que les droits et libertés des minorités seront sauvegardés.

Deux semaines plus tard, le journal *La Croix* emboîte le pas à la *Libre Parole* sous la plume de René Le Cholleux. Celui-ci y fustige le « centralisme à outrance » du gouvernement « serbe », ses « fonctionnaires, et ses maîtres d'écoles, tous agents d'anticatholicisme », envoyés dans les contrées slovènes et croates. Il dénonce l'entrisme favorisé par Belgrade dans les établissements scolaires de la société sportive « Sokol », « organisation qui est foncièrement athée et dans les mains de la franc-maçonnerie. » « Encore un moyen détourné, écrit-il, d'arracher la jeunesse à la religion catholique. » Le Cholleux constate que les Serbes « sont portés à considérer la Croatie et la Slovénie comme pays conquis » : « La Serbie est notre alliée ; elle a été injustement attaquée par l'Empire d'Autriche, alors un puissant voisin ; c'est entendu. Mais cela ne l'autorise pas à abuser de la victoire commune en faisant une politique de conquête qu'elle semble croire autorisée à mener à l'extrême, sans aucune raison⁶⁵. » Quelques jours plus tard,

---

⁶⁵ Voir René Le Cholleux, « Constitution yougo-slave », *La Croix*, 21 avril 1921. Il est à noter qu'au long des années 1921-1922, *La Croix* consacre de nombreux articles à la crise « yougoslave » et à ses répercussions néfastes sur les catholiques. Le quotidien condamne les manigances déployées contre le clergé et les facultés catholiques, le sort réservé aux uniates, les violences – tolérées par la police – des « fascistes serbes » à l'encontre des étudiants catholiques de Split, les élucubrations de la presse belgradoise sur l'« Internationale noire » soutenant prétendument les activités du patriote croate Stjepan Radić, l'extension du système de répression contre le communisme à « tous les ennemis de l'État », à savoir « les Croates, les Slovènes et généralement les catholiques ». Il se fait en outre l'écho des protestations exprimées par les catholiques du Royaume SCS contre les discriminations que subit leur Église. Par ailleurs, *La Croix* a rendu un bel hommage à l'évêque de Krk Antun Mahnić, initiateur du Mouvement catholique croate, à l'occasion du décès de celui-ci. Voir entre autres : *La Croix*, 12 janvier

c'est au tour de *La Démocratie* de Sangnier d'ouvrir ses colonnes aux doléances des Croates⁶⁶.

N'entendant mot au principe de la liberté d'expression, les représentants de l'État des Karadžević à Paris ont bien essayé d'empêcher la parution de ces articles et plus encore de savoir qui en était à l'origine ; on les a invités à se contenter de la bonne vieille méthode du démenti⁶⁷. En tout état de cause, ces publications ne sont pas restées inaperçues et ont – semble-t-il – fait mouche auprès des catholiques français qui – aux dires de Merz – « nous soutiennent de toutes leurs forces⁶⁸. »

1921 ; 21 août 1921 ; 28 août 1921 ; 20 janvier 1921 ; 20 mai 1922 ; 18 juin 1922 ; 22 juin 1922 ; 10 août 1922 ; 15 novembre 1922. Quelques années plus tard, Ivan Merz lui-même aura droit à une nécrologie poignante dans les pages de ce journal. Voir «Le Dr Yvan Merz». *La Croix*, 23 mai 1928. : « On nous mande de Yougoslavie la douloureuse nouvelle de la mort d'un des premiers chefs du mouvement catholique et d'un grand ami de la France, le Dr Ivan Merz, professeur du collège archiépiscopal de Zagreb. / Il est mort jeune, à l'âge de 31 ans, à la suite d'une opération, après une activité prodigieuse, et qui a creusé de profonds sillons dans sa patrie. Il a écrit plusieurs volumes qui ont eu une importance capitale pour le développement du mouvement catholique en Yougoslavie. Il était, en outre, un collaborateur de valeur de plusieurs revues catholiques dans sa patrie. Avec son travail intellectuel, le Dr Merz a posé les fondements de l'Action catholique en Yougoslavie, dans le sens des Encycliques papales. Il y a quelques années, il était étudiant à Paris. Pendant ce séjour en France, il se fit de nombreux et sincères amis, et Mgr Baudrillart avait pour lui comme un amour de prédilection. / De retour en son pays, il y répandit, au moyen de conférences sans nombre, le culte de Notre-Dame de Lourdes, que lui-même aimait très tendrement. Il publia aussi un livre sur sainte Jeanne d'Arc, livre qui révèle un amour ardent de l'Église et de la France. C'est son mérite qu'une des meilleures organisations catholiques yougoslaves ait adopté cette grande Sainte française comme sa patronne principale. / Son activité, toutefois, se fit particulièrement sentir dans le domaine de l'organisation de la jeunesse masculine, qui, grâce à son initiative, fonda en quelques années plusieurs centaines de groupes dans tout le royaume des Serbes, Croates et Slovènes. Il était le secrétaire général de la Fédération de la jeunesse catholique connue sous le nom des *Orli* (Aigles). / Comme professeur de langue française au Petit Séminaire de Zagreb, il répandait parmi ses élèves, prêtres de demain, l'amour de la France et sa culture catholique. Lui-même formait le projet de revenir à Paris pour étudier le système d'organisation de la Bonne Presse et de la *Croix*, en vue de la fondation d'un grand journal catholique. Cette mort prématurée a brisé de grands espoirs, mais il reste aux catholiques yougoslaves une consolation : c'est que M. Merz est mort comme un saint, après avoir vécu comme un saint. »

⁶⁶ Jean-Rémy Palanque, «Est-ce la persécution religieuse en Yougoslavie ?...». *La Démocratie* 74 (1921) : 7-9.

⁶⁷ *SD*, 4 : 418-419.

⁶⁸ *Ibid.* Il est incontestable que, les mois suivants, les articles critiques vis-à-vis du pouvoir de Belgrade, ou même hostiles à son égard, se multiplient dans la presse catholique française. Outre les textes de *La Croix* déjà mentionnés, on retiendra les plus fouillés d'entre eux : Guy

Par ailleurs, depuis l'arrivée en mars 1921 de Frédéric Clément-Simon à la tête de la légation de France à Belgrade, en lieu et place du « serbophile » Joseph de Fontenay, les Croates de Paris bénéficient de plus en plus de la complaisance du consulat à Zagreb⁶⁹, lequel appuiera leurs demandes de bourses et leur permettra ainsi de prolonger leur séjour au-delà de l'année initialement prévue, même si les pressions obstinées des autorités « yougoslaves » aboutiront – semble-t-il – à l'annulation prématurée des aides allouées⁷⁰. Le consulat restera disposé à apporter des solutions à tous leurs problèmes qui lui seront rapportés. À plusieurs reprises, Merz comptera sur ses services pour faire acheminer des paquets de livres et de revues à destination de la Croatie⁷¹. Une lettre de l'administrateur délégué de l'Institut français de Zagreb, Raymond Warnier, en porte témoignage :

Deux boursiers du "Comité catholique des Amitiés françaises à l'étranger" vont rentrer à Zagreb. L'un, Ivan Merz (rue Pierre Leroux, 26 bis, ([sic] VIIe), se destine au professorat de français ; il doit passer ses examens à l'université de Zagreb et aura par conséquent affaire à vous. L'autre Georges Šćetinec, 1 rue Mayet (VIe), a suivi les cours de la Faculté de Droit et de l'École des sciences politiques. Tous les deux voudraient pouvoir rapporter de France un certain nombre de livres pour continuer à travailler. Mais ils n'ont touché que 500 francs par an : d'où impossibilité de faire des économies. Ne pourrait-on pas allouer à chacun d'eux une petite indemnité de 300 francs à cet effet ? Ils ont fait des études chez nous sans grever notre budget ; ce don consenti au moment de leur départ de Paris nous créerait quelques titres à leur gratitude⁷².

Ivan Merz obtient son diplôme à la Sorbonne au printemps 1922 et rentre en juillet à Zagreb où, dès l'année scolaire suivante, il est recruté en tant que

---

de Valous, »La question croate et la constitution du royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes (28 juin 1921)«. *Le Correspondant*, n. s., 249/1420 (1921) : 627–635 ; Joseph Boubée, »Yougoslavie. Les catholiques croates et le gouvernement de Belgrade«. *Études* 172 (1922) : 231–246. Eugène Beaupin, »Les catholiques yougoslaves et leurs présentes difficultés«. *Le Correspondant*, n. s., 252/1440 (1922) : 984–1007.

⁶⁹ Jusque-là, le consul Jules de Berne-Lagarde n'était guère bien disposé envers les Croates. Voir E. Miloš, »La naissance de l'Institut français de Zagreb et son contexte« : 33.

⁷⁰ *SD*, 7 : 232 (lettre de Merz à Matija Belić, 19 décembre 1921).

⁷¹ *Ibid.* : 208, 210, 230–231.

⁷² Centre des archives diplomatiques de Nantes, Consulat de France à Zagreb, b. 22, lettre de Raymond Warnier au Consulat de France à Zagreb, 31 mars 1922.

professeur de français et d'allemand par le Gymnase archiépiscopal. Les connaissances acquises et les matériaux rassemblés par lui à Paris lui permettent d'achever et de soutenir en 1923 une remarquable thèse de doctorat⁷³. Jusqu'à son rappel à Dieu, au plus bel âge, ce mystique épris de littérature voue à la France, aux fruits de son esprit et de son « âme », une passion inébranlable. Repoussant les limites de l'abnégation et de la générosité, il consacre surtout la dernière phase de sa vie à éduquer et à organiser la jeunesse catholique de Croatie, révélant par là l'héroïsme spirituel qui justifiera sa béatification sous le pontificat de Jean-Paul II. À en croire l'écrivain Dušan Žanko, c'est son imprégnation par le « miracle du cœur catholique de la France moderne » qui aurait joué le rôle le plus important dans le mûrissement de ses vertus : « Il est difficile de savoir par lequel de ces portails son âme est entrée si profondément dans la sainteté. Mais il semble tout compte fait que Paris a exercé sur lui l'influence la plus profonde, que c'est justement au travers de la littérature catholique des convertis qu'il a ressenti toute la réalité de la présence du Christ dans l'Église romaine⁷⁴. »

SOURCES MANUSCRITES:

Centre des archives diplomatiques de Nantes, Consulat de France à Zagreb.

SOURCES PUBLIÉES:

Beaupin Eugène, «Les catholiques yougoslaves et leurs présentes difficultés». *Le Correspondant*, n. s., 252/1440 (1922) : 984–1007.

Boubée Joseph, «Yougoslavie. Les catholiques croates et le gouvernement de Belgrade». *Études* 172 (1922) : 231–246.

Christophe Paul (éd.), *Les Carnets du Cardinal Baudrillart (1er janvier 1919-31 décembre 1921)*. Paris : Cerf, 2000.

Confédération française des travailleurs chrétiens, circulaire n° 17 (1921).

Denais Joseph, «La Yougoslavie menacée de dissolution par l'action maçonnique et anticatholique». *La Libre Parole*, 3-4 avril 1921 ; 5 avril 1921 ; 6 avril 1921 ; 7 avril 1921.

La Croix (Paris), 1921-1922, 1928.

La Cholleux René, «Constitution yougo-slave». *La Croix*, 21 avril 1921.

⁷³ Ivan Merz, *L'Influence de la liturgie sur les écrivains français, de 1700 à 1923*. Paris : Cerf, 2005.

⁷⁴ Dušan Žanko, *Svjedoci*. Zagreb : Školska knjiga/Pergamena, 1998 : 145.

Marin Jean, »Yougoslavie. La vie, la littérature, la jeunesse et le clergé catholiques«. *Études* 166 (1921) : 233–248.

Merz Yvan (Ivan), »La Yougo-Slavie au point de vue international et social«. *La Démocratie*, n. s., 6-7-8 (1922) : 279–282.

Merz Ivan, *L'Influence de la liturgie sur les écrivains français, de 1700 à 1923*. Paris : Cerf, 2005.

Merz Ivan, *Sabrana djela*, éd. Božidar Nagy, t. 1-7. Zagreb: Postulatura za kanonizaciju bl. Ivana Merza/Fakultet filozofije i religijskih znanosti/Glas Koncila, 2011-2022.

Palanque Jean-Rémy, »Est-ce la persécution religieuse en Yougoslavie?...«. *La Démocratie* 74 (1921) : 7–9.

Valous Guy de, »La question croate et la constitution du royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes (28 juin 1921)«. *Le Correspondant*, n. s., 249/1420 (1921) : 627–635.

BIBLIOGRAPHIE:

Gračanin, Đuro, *Moje uspomene na ličnost dr. Ivana Merza*. Sarajevo : 1933.

Gračanin, Georges (Đuro), *La Personnalité morale selon Kant : son exposé, sa critique à la lumière du thomisme*. Paris : Mignard, 1935.

Grange, Daniel, »Les catholiques français et la coopération internationale durant le premier après-guerre : le Comité catholique des Amitiés françaises«. *Relations internationales* 72 (1992) : 443–474.

Grumel-Jacquignon, François, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-Guerres (1918-1935). Aux origines du mythe serbe en France*. Bern : Peter Lang, 1999.

Gugelot, Frédéric, *La Conversion des intellectuels au catholicisme en France (1885-1935)*. Paris : CNRS Éditions, 2010.

Jardin, Ivanka, »Ivan Merz – nadahnuća iz Francuske«. *Obnovljeni život* 52/3-4 (1997): 237–249.

Kniewald, Dragutin, *Sluga Božji dr. Ivan Merz*. Zagreb: Župni ured sv. Petra, 1988.

Kovač, Miro, *U labirintu versajsko-vidovdanske Jugoslavije. Hrvatsko pitanje u očima francuske politike*. Zagreb : Alfa, 2021.

Michel, Alain-René, »Pie XI et l'Action catholique en France«, dans : *Achille Ratti, Pape Pie XI*. Paris : École française de Rome, 1996 : 657–673.

Miloš, Edi, »La naissance de l'Institut français de Zagreb et son contexte«, dans : *L'Institut français de Zagreb. Fondements et contextes d'une médiation culturelle*, dir. Daniel Baric, Edi Miloš. Paris : Institut d'études slaves, 2023 : 23–52.

Sretenović, Stanislav, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918.-1929.*
Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2008.

Žanko, Dušan, *Svjedoci.* Zagreb : Školska knjiga/Pergamena, 1998.

Sažetak

Sretan kao svetac u Francuskoj: pariške godine Ivana Merza (1920. – 1922.)

Početkom akademske godine 1920./1921., a zahvaljujući trudu francuske diplomacije da pridobije naklonost bivših austro-ugarskih zemalja novostvorene Kraljevine SHS te svestranoj podršci Katoličkoga odbora za francuska prijateljstva u inozemstvu, omogućeno je nekolicini mladih Hrvata da studiraju u Parizu. Među njima je bio i Ivan Merz koji će u Gradu Svjetlosti prepoznati žarište nadolazećega preporoda kršćanstva. Fascinirat će ga preobraćeni književnici i intelektualci dok će ga vitalnost i dinamičnost francuskih katoličkih organizacija trajno oduševiti i sudbonosno nadahnuti. Međutim, Merz se nije u Parizu isključivo posvećivao vlastitome intelektualnom i duhovnom uzdizanju. Nastojao je osvijestiti francusku javnost o vjerskim i političkim progonima kojima je beogradska Vlada izlagala hrvatske zemlje.

STJEPAN STIPANOVIĆ, MARKO TROGRLIĆ

ODABRANI Naglasci Ante Trumbića o hrvatskim političkim pravima. NACRT ZA JEDNU SINTEZU ¹

UDK: UDK 32-05Trumbić, A.
342.22(497.5)“19“

Primljeno: 25. 2. 2024.

Prihvaćeno: 4. 3. 2024.

Pregledni rad

Stjepan Stipanović
(Podstrana)

Marko Trogrlić

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

stjepan.stipanovic22@gmail.com; mtrogrlic@ffst.hr

U Hrvatskoj je živ osjećaj, živa svijest narodne i političke individualnosti.

A. Trumbić

U ovome se radu nastoje prikazati odabrani Trumbićevi naglasci o hrvatskome državnom pravu, pravu na samoodređenje, pravu na vlastitu državu te pravu na vlastiti jezik i kulturu. Trumbić o njima progovara u različitim razdobljima svoje duge i bogate političke karijere, a često i kao kreator ključnih politika u hrvatskoj politici. U dvjema različitim državama, različito je bio suočen s nužnošću artikulacije svojih pogleda i svojih naglasaka o političkim pravima hrvatskoga naroda. Njihovim sintetskim prikazom u ovome radu nastoji se, uzevši u obzir svu širinu i kompleksnost Trumbićeve političke misli, stvoriti okvir za jednu širu historiografsku pa i politološku sintezu političkih i političko-pravnih Trumbićevih refleksija.

Ključne riječi: Ante Trumbić, hrvatsko državno pravu, samoodređenje, nacionalna država, nacionalni jezik, kultura.

---

¹ Rad je skraćena te ponešto dopunjena verzija diplomskoga rada Stjepana Stipanovića pod naslovom *Hrvatski narod i njegova prava u političkoj misli Ante Trumbića. Pokušaj sinteze*, a koji je napisan pod mentorstvom prof. M. Trogrlića te obranjen na Odsjeku za povijest 16. rujna 2022.

UVOD

Allan John Percival Taylor u svojoj *Habsburškoj monarhiji* piše da su »Hrvati, po svom sitnom plemstvu i po niti historijskog kontinuiteta, zadržali određen aristokratski duh (...)«.² Argumentom historijskoga kontinuiteta poslužiti će se i hrvatski političar Ante Trumbić u demantiju engleskome listu *Manchester Guardianu* 30. rujna 1935. godine.³ U tome tekstu Hrvate opisuje kao historijski narod sa svojom političkom i kulturnom prošalošću. Hrvati su od desetoga stoljeća i nezavisnoga kraljevstva, prema Trumbiću, čuvali svoju nacionalnu i državnu individualnost. Politički kontinuitet, istaknut će, odraz je samosvijesti o vlastitoj posebnosti: »Sačuvali su [Hrvati] svoju nacionalnu i državnu individualnost kroz vijekove; čak i u ustavu Austro-Ugarske Hrvatska je bila priznata kao politička nacija.«⁴ Trumbiću su Hrvati, unatoč neostvarenju cjelovitoga nacionalnog ujedinjenja u vlastitu nacionalnu državu, već tada imali elemente ostvarene političke nacije.⁵ Hrvatski se narod razvijao u »atmosfera zapadne Europe i direktno pod uticajem načela francuske revolucije.«⁶ Taj je razvoj, aktivnim sudjelovanjem u renesansi, najznačajnijem periodu europske civilizacije prema Trumbiću, višestruko oblikovao Hrvate:

»Hrvati su bili aktivni uradnici za vrijeme Renesanse, koja jedanašnju civilizaciju. Dokaz su tomu veliki hrvatski slikari, kipari, naučenjaci u Italiji, kao i mnogobrojni umjetnički spomenici hrvatskih majstora po hrvatskim zemljama, osobito po današnjoj Dalmaciji, u kojoj se rodila naša država 'Regnum Croatiae' i bujno procvala. Ovamo spada i naša književnost, pisana hrvatskim narodnim jezikom još pred više stoljeća. I danas ima hrvatskih umjetnika u svim redovima svjetske umjetnosti. Hrvati su stoga

---

² Allan John Percival Taylor, *Habsburška monarhija 1809. – 1918*. Zagreb: Znanje, 1990, str. 41.

³ Demant dr. Ante Trumbića odnosi se na članak pod imenom »The Croats and Yugoslavia« objavljen u listu *Manchester Guardian* 30. rujna 1935. godine. (Ante Trumbić, »Elaborat o hrvatskom pitanju«, *Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek, Zagreb: Golden marketing i Narodne novine, 1998: 257.

⁴ Ljubo Boban, »Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija.« *Časopis za suvremenu povijest* 3/1 (1971): 163.

⁵ Ante Trumbić, »Elaborat o hrvatskom pitanju«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 259–260.

⁶ Ante Trumbić, »Govor na skupu Hrvatske zajednice u Zagrebu 10. lipnja 1923. godine«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 238.

jedan HISTORIJSKI NAROD sa svojom političkom i kulturnom prošlošću i to jedan od najstarijih u Evropi.«⁷

Ipak, smatrao je da je takav razvoj Hrvate i odijelio od ostalih južnoslavenskih naroda stvarivši prepreke kulturnome zbližavanju južnoslavenskih naroda prema talijanskome modelu:

»Kad je pred sedam vjekova genij Dante Alighieria stapao Italiju u jednu duševnu cjelinu, njegov glas u ono doba bijaše glas vapijućeg u pustinji, ali kulturni razvoj kasnijih vjekova na apeninskom poluotoku ostvario je njegovu zamisao i učinio božanskog pjesnika otcem i osnivateljem talijanske knjige i uljudbe.«⁸

Slobodu je dakle, prema Trumbiću, valjalo izgraditi, prvo kulturno pa onda i politički. Unatoč bogatstvu duha i napretku koje su imale talijanska i njemačka kultura, Trumbić je smatrao da je upravo taj »prekomjerni utjecaj« bio politička prepreka slobodi hrvatskoga naroda. Istaknut će glede toga:

»Slavenski element na našem jugu pociepan u male kulturne skupine, izložen je po naravnim prilikama prekomjernom utjecaju velike kulture tuđih narodnih tipova; dočim okupljen u jedinstvenom pregnuću narodne duše osovio bi se na vlastite noge i dao bi svietu golemih proizvoda svoga duha, svoje čudi, svog sobstvenog bića.«⁹

U razmatranju su »svog sobstvenog bića« i »osovljavanja na vlastite noge« posebno zanimljivi snažni naglasci iz Trumbićevih političkih artikulacija i to naglasci o hrvatskome državnom pravu, o pravu na samoodređenje, o pravu na vlastitu nacionalnu državu te, konačno, o pravu na vlastiti jezik i kulturu. Valja ih razumjeti u širini Trumbićeva višedesetljetnoga i kompleksnoga političkog djelovanja te njegovih ambivalentnih političkih poteza kojemu je svakako ishodišna točka djelovanja pripadnost pravaštvu kao modernoj političkoj ideologiji čiji je cilj bio ostvarivanje što veće samostalnosti naroda kojemu je pripadao. U tome se dugom hodu, poput Mihovila Pavlinovića, njegovoga velikog pret-hodnika u dalmatinskoj i hrvatskoj politici, od svojega pravaškog ishodišta do

⁷ Ante Trumbić, »Elaborat o hrvatskom pitanju«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 260.

⁸ Ante Trumbić, »Govor u povodu smrti Josipa Jurja Strossmayera održan u Općinskom kazalištu u Splitu 14. travnja 1905. godine« u: Tihomir Cipek (ur.), *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, Golden Marketing, Zagreb, 1998, str. 76.

⁹ Ibid: 75.

zastupanja jugoslavenstva i narodnoga jedinstva, vratio konačno svojim političkim korijenima i misli onoga od kojega su obojica učili – Ocu Domovine koji je, kako je priznao Pavlinović, »najbolje pogodio, kad je kroz pometnje preranog jugoslavenstva i mimo krparije srbo-hrvatstva iznio zastavu hrvatsku« oslonivši se na hrvatsko državno pravo.¹⁰

O HRVATSKOME DRŽAVNOM PRAVU

Hrvatsko državno pravo definirano je kao »skup pisanih i običajnih pravnih pravila koja su se odnosila na ustrojstvo i funkcije institucija javne vlasti u Hrvatskoj i posebice na državnopravni položaj Hrvatske u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu i Habsburškoj Monarhiji.«¹¹ Njime se dokazivao kontinuitet višestoljetne hrvatske državnosti. Zahvaljujući održavanju svijesti o navedenim pravima i njihovome sintetiziranju, mnogi će se hrvatski političari koristiti hrvatskim državnim pravom kao temeljnim argumentom u ostvarenju hrvatskih narodnih ciljeva. Među njima je svakako i Ante Trumbić.

Trumbić je Hrvatsku smatrao ustavnom državom od najranijega srednjeg vijeka u kojoj se vlast obnašala »zakonitim sudjelovanjem narodnog predstavništva.«¹² Hrvati su, smatra, imali izbornu prijestolje još od vremena vladarā iz narodne dinastije. Kao što su birali vladare iz domaćih redova, tako su u njihovome nedostatku prihvaćali »tudje dinastije« i tako se povezivali s drugim narodima. »To je« – istaknut će Trumbić – »trajalo od 1102. do 1918. godine.«¹³ Izrazito je važna 1102. godina. To je godina kada se utanačila *Pacta conventa* koju je Trumbić smatrao jamcem potpune hrvatske državne nezavisnosti.

---

¹⁰ Nikša Stančić, »'Hrvat i katolik': politička misao Mihovila Pavlinovića«, u: *Mihovil Pavlinović. Izabrani politički spisi* (izbor i uvodna studija: Nikša Stančić), Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 2002: 69. Za temeljitije poznavanje Trumbićeva djelovanja 1930-ih godina, vidi također: Stjepan Matković - Marko Trogrlić, »Trumbićevo povijesno značenje i objavljivanje njegovih bilježaka«, u: Stjepan Matković - Marko Trogrlić (prir.), *Političke bilješke Ante Trumbića 1930.-1938.*, sv. I. Hrvatski institut za povijest – Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Zagreb – Split 2019., str. 7–35.

¹¹ Hrvatsko državno pravo. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2013. – 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/hrvatsko-drzavno-pravo>>. (pristupljeno 1. 3. 2024.).

¹² Ante Trumbić, »Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 118.

¹³ Ibid: 118.

Potvrdu tome pronalazi u činjenici da su Hrvatska i Ugarska između 1102. i 1526. u nekoliko navrata imale različite vladare. To se prvi put zbilo nakon smrti ugarskoga kralja Andrije III. kada su Hrvati za kralja izabrali Karla Roberta dok »je Ugarska izabrala češkog kralja Venceslava.«¹⁴ Drugi se put to dogodilo kada su Hrvati, koji nisu priznavali žensko naslijeđe, odabrali za kralja Karla Dračkoga 1396. godine. Hrvati su za kralja izabrali Ladislava Napuljskoga dok je u Ugarskoj vladao Sigismund, a poslije i Matijaš Korvin. Ponovno su se dvije Kraljevine ujedinile u osobi vladara za vladavine Vladislava II. »da bi združene, sve kraljevine pod istim žezlom, uzmogle zajedničkim silama odoliti otomanskoj sili.«¹⁵

Trumbić nalazi dovoljan dokaz hrvatske državnosti u odnosu na Ugarsku u raščlambi povijesti hrvatskih i ugarskih kraljeva. Unatoč odbacivanju vjerodostojnosti famozne bilješke o ugovoru ugarskoga kralja Kolomana s predstavnicima dvanaest rodova hrvatskoga plemstva poznate pod imenom *Pacta conventa*¹⁶ i tvrdnjama da je to običan ugovor kralja i feudalaca, dovoljan broj različitih vladara potvrđuje tvrdnju da je Hrvatska samostalno birala svoje vladare. Hrvatska je na Saboru u Cetingradu 1. siječnja 1527. odabrala mušku lozu dinastije Habsburg za svoje vladare dok je novim ugovorom 1712. »Hrvatski sabor u zgradi današnjeg nadbiskupskog dvora u Zagrebu, priznao pravo nasljedstva i ženskoj lozi Habsburga.«¹⁷ Vladavina Habsburgovaca, naglasit će Trumbić, trajala je u Hrvatskoj do suverene odluke Sabora kojom je 29. listopada 1918. razriješio državnopravne veze i istupio iz zajednice podunavskih naroda. Trumbić je tu odluku popratio riječima: »Ad impossibilia nemo tenetur!«¹⁸ Taj je akt bio kraj epohe koja je počela »suverenom odlukom hrvatskog naroda« 1102. i isto tako završila 1918. godine.¹⁹ Iz perspektive hrvatskog naroda, ta se

¹⁴ Ibid: 118.

¹⁵ Ibid: 119.

¹⁶ *Pacta conventa*. *Hrvatska enciklopedija*«, mrežno izdanje. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/pacta-conventa>>. (pristupljeno 2. 3. 2024.)

¹⁷ Ante Trumbić, »Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 119.

¹⁸ U hrv. prijevodu – Nitko se ne drži nemogućeg! (Ante Trumbić, »Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 116.)

¹⁹ Ante Trumbić, »Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne

politička posebnost u Monarhiji mogla često doimati pukim iskazom formalnosti, ali stoljetno *čuvanje toga* prava dalo je nacionalnoj borbi snažni temelj za ispunjenje konačnoga cilja – potpune samostalnosti.

Trumbiću će i Hrvatsko-ugarska nagodba poslužiti kao neoboriv argument glede postojanja hrvatskoga državnog prava. Franjo Josip bio je nagnan nakon teških ratnih poraza sklopiti nagodbu s Mađarima kojom im je, kako će istaknuti Trumbić, predao »na milost i nemilost sve nemadjarske narode, pa i Hrvatsku stavio pred gotov čin da snosi posljedice toga njihova izmirenja...«²⁰ Ipak, dodaje, Hrvatsku se nije moglo degradirati kao »bespravnu pokrajinu«, nego se moralo sklopiti novu, posebnu nagodbu kojom su joj se priznali »pravni atributi (...) njene državne individualnosti.«²¹ Nadalje tvrdi kako je postojanje Hrvatsko-ugarske nagodbe Hrvatskoj *de facto* i *de iure* omogućilo raskidanje postojećih veza s Ugarskom i Austrijom.

Trumbić je, a daljnji je razvoj to pokazao, pogriješio kad je smatrao da će se u novoj državi hrvatski narod oporaviti i napredovati i da neće biti potrebno čuvati državni položaj kao u prošlosti. Nakon što je, pak, shvatio da se pod krinkom narodnoga jedinstva krije srpska namjera za hegemonijom u novoj državi bio je ponovno primoran boriti se za očuvanje hrvatskoga državnog prava:

»Kad sam opazio tendenciju za potpunom centralizacijom u Beogradu, kazao sam otvoreno, da se Hrvatska ne će dati progutati... Hrvatska ima svoju prošlost. Bila je nezavisna država i nije nikada ni faktično izgubila svoja prava. U Hrvatskoj je živ osjećaj, živa svijest narodne i političke individualnosti.«²²

Suočen s kraljevom diktaturom smatrao je da je ona posljednji čavao u lijesu nove države u kojoj se zahtjev za autonomijom smatra »atentatom na integritet države.«²³ Trumbić je smatrao da je spas hrvatske državne ideje u zajednici koja »isključivši prevlast jednog ili više njenih članova nad ostalim, ima biti jedna

---

novine, 1998: 120.

²⁰ Ibid: 120.

²¹ Ibid: 120

²² Ante Trumbić, »Govor na skupu Hrvatske zajednice u Zagrebu 10. lipnja 1923. godine«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 237.

²³ Ante Trumbić, »Elaborat o hrvatskom pitanju«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 268.

asocijacija interesa osnovana na slobodnoj volji njenih članova...«²⁴ Slobodna volja hrvatskoga naroda nastaviti će težnju za očuvanjem državnosti – jedinom garancijom njegove slobode.

O PRAVU NA SAMOODREĐENJE

Dvojilo se u međunarodnoj politici na kraju Velikoga rata: pokušati sačuvati cjelovitost Austro-Ugarske ili potaknuti male narode na samoodređenje? Wilsonovi su se planovi za Austro-Ugarsku kretali između inzistiranja na pravu samoodređenja i pravu narodnoga samoodređenja. Prvo je shvaćao kao zahtjev za demokratizacijom države tako da njezina vlast proizlazi iz naroda. To bi u Austro-Ugarskoj značilo da narodi, poput Hrvata, moraju imati okvir za slobodan i nesmetan razvoj, ali taj bi okvir i dalje bila Austro-Ugarska. To je bio i stav Sjedinjenih Američkih Država dok nisu uvidjeli da nisu uspjeli njihovi naponi odvajanja Austro-Ugarske od Njemačke. Nova ideološka osnova američke vanjske politike ogledala se u inzistiranju na pravu narodnoga samoodređenja prema kojemu:

»svaki narod, bez obzira na njegovu veličinu ili povijesni i kulturni karakter, mora biti nosilac svojih suverenih prava, odnosno da državne granice moraju biti u suglasju s etnografskim granicama kako bi se unutar granice jedne slobodne države našli uključeni svi pripadnici nekog naroda.«²⁵

Trumbić je zbog takvoga stava smatrao da je Wilson najvažniji suradnik južnoslavenskih naroda što je često znao i naglasiti: »(...) treba da iskažem potpuno poštovanje i čast predsjedniku Wilsonu koji se svom dušom bio zauzeo, da brani naša prava.«²⁶

Trumbić će u članku »Dalmacija u borbi između Austrije i Ugarske« objavljeno u *Narodnom listu* 11. ožujka 1905. godine²⁷ istaknuti kako se Hrvatska

²⁴ Ante Trumbić, »Rezolucija Seljačko-demokratske koalicije (Zagrebačke punktacije) 7. studenog 1932. godine«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 281.

²⁵ Ante Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko srpskih odnosa*. München: Knjiga Hrvatske revije, 1959, str. 119.

²⁶ Ante Trumbić, »Govor o rješenju jadranskog pitanja u Općinskom kazalištu u Splitu, prosinca 1920. god.«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 180.

²⁷ Cjeloviti tekst nalazi se u: »Narodni list«, vol. 44, br. 20, 11. ožujka 1905.

može zadovoljiti jedino »ako joj se dadu i zajamče preduvjeti samostalnog života i napretka.«²⁸ Prvi korak prema tome bila bi reinkorporacija Dalmacije, odnosno zahtjevi za teritorijalnom cjelovitošću. Nadalje, bio je svjestan kako su i Austrija i Ugarska bile uzrokom »zasijecanja« hrvatskih interesa. Austrija je oduvijek »otkidala hrvatskom narodu njegova državna prava, a njegovu zemlju rascjepkala.«²⁹ S druge pak strane, ugarski fanatični imperijalizam bio je također neprijatelj »individualnosti Hrvatske«. Stoga, Trumbić upozorava mađarske političare kako nitko neće sebe žrtvovati za tuđu veličinu te ih poziva da se počnu ponašati kao suradnici hrvatskoga naroda. Nameće se misao da bi se i sâm Trumbić tada zadovoljio ispunjenjem pravā koja će omogućiti nesmetan razvoj hrvatskoga naroda, makar to bila Austro-Ugarska ili pak nezavisna Ugarska. On i sâm tvrdi kako »najradikalniji političar hrvatski shvaća da se narodni postulati ne mogu postići jednim mahom.«³⁰ Neuspjeh pak *Riječke rezolucije* i politika suradnje s Ugarskom uvjerit će ga da ne postoji način da hrvatski narod ostvari vlastita prava u Austro-Ugarskoj, nego da borbom za narodno samoodređenje, prosperira u okviru vlastite države.

U skladu s Trumbićevim stajalištem i stajalištem Jugoslavenskoga odbora, prvi preduvjet narodnoj slobodi bilo je raskidanje svih državno-pravnih veza s Austro-Ugarskom na temelju prava naroda na samoodređenje. Izazovna politička situacija uzrokovana ratnim zbivanjima, uloga Srbije u ratnoj pobjedi i postojanje tajnoga Londonskog ugovora, znatno su otežavali manevarske pozicije hrvatske politike u inozemstvu. Što je bilo izglednije da će rat završiti savezničkom pobjedom, to su akcije srpske Vlade bile jasnije i energičnije: Nikola Pašić posjetio je u rujnu 1918. Pariz i London kako bi tamošnje službene krugove pridobio za svoje rješenje jugoslavenskoga pitanja te istodobno ulažući napore da spriječi priznavanje Jugoslavenskoga odbora kao predstavnika Hrvata, Srba i Slovenaca iz Austro-Ugarske. Na pitanje britanskoga premijera Lloyd Georgea o ujedinjenju Hrvata, Srba i Slovenaca odgovorio je da se načelno ne protivi zajedničkoj državi uz opasku kako želi znati što Srbija dobiva »za ogromne žrtve koje je podnela boreći se verno uz svoje Saveznike.«³¹

---

²⁸ Ante Trumbić, »Dalmacija u borbi između Austrije i Ugarske«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 72.

²⁹ Ibid: 70.

³⁰ Ibid: 72.

³¹ A. Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko srpskih odnosa*: 132.

Takvim je inicijativama Pašić svjesno unosio nemir i nepovjerenje u dinamiku hrvatsko-srpskih odnosa krećući se stalno između tzv. »malog i velikog rješenja«³² ovisno o vanjskopolitičkome obzoru, umanjujući često Trumbićevu važnost pred stranim političarima. Trumbić je, pak, gotovo cijelo desetljeće predstavljao prava hrvatskoga naroda svjetskoj javnosti, napose ono najtemeljnije – pravo na narodno samoodređenje. No, željeni su rezultati u punome smislu riječi zapravo izostali. Štoviše, nastankom nove države na ruševinama Austro-Ugarske suočio se s poniženjem Hrvata »u svojem kako je istaknuo, ponosu i u svojoj nacionalnoj časti.«³³ Ostatak svojega političkog djelovanja u novoj jugoslavenskoj državi posvetio je razotkrivanju farse koja se krila iza »narodnog jedinstva« koje, kako će kazati, nije ništa doli »jedna lažna fraza« i »kom je sadržina velikosrpstvo beogradskog tipa.«³⁴ Smatrao je na koncu da je budućnost države, ako je uopće bila moguća, jedino u teritorijalnome razgraničenju Hrvata i Srba koje bi se provelo »putem konsultiranja naroda«, a eventualna buduća suradnja bila bi moguća samo »na bazi slobodne asocijacije interesa na izmjeničnu korist ugovornika i njihovih odnosa.«³⁵ Tako se zapravo ideja narodnoga jedinstva poduprta pravom na narodno samoodređenje vratila svojem izvoru: u krilo pravaške ideje kojima je nošen Trumbić i započeo svoje političko djelovanje.

O PRAVU NA VLASTITU NACIONALNU DRŽAVU

Trumbić će u svojem govoru u Dalmatinskome saboru održanom 7. studenoga 1903. godine istaknuti:

»kod kuće radeći na narodnoj podlozi, tražeći, kako rekoh u narodu ciljeve, sredstva i pomoć, a vani u prosvjetljenom svijetu, koji i pored ljudskog egoizma nije nikad posve tup i niem na pravedne želje, tražeći moralnu potporu, tražeći zagovora, doćo ćemo do onga što želimo, a to je da narod hrvatski bude jednom svoj,

³² Malo rješenje – ideja Velike Srbije; veliko rješenje – zajednička država svih Hrvata, Srba i Slovenaca. U konačnici će prevladati »veliko rješenje« konstituiranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca 1918. godine.

³³ Ante Trumbić, »Elaborat o hrvatskom pitanju«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 259.

³⁴ Ibid: 259.

³⁵ Ibid: 259.

narod koji svojim samozatajnim junačtvom učinio mnoge malene velikima.«³⁶

Sreća koju ističe Trumbić jest ideja državne samostalnosti. Ona je, kako navodi u članku objavljenome u *Narodnom listu* 27. svibnja 1905. godine, »duša i stožer programa«.³⁷ Samostalnost je aksiomska ideja koja nadilazi stranačke različitosti, a ona je Trumbiću »vrhovni narodni cilj.«³⁸

Prvi preduvjet ostvarenju navedenoga cilja bilo je ostvarenje teritorijalne integracije, odnosno ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Taj je stari zahtjev hrvatskih političara još jednom oživotvoren u Rezoluciji koju su hrvatski zastupnici, na Trumbićev poticaj, iznijeli u Carevinskome vijeću 30. ožujka 1897. godine, a u kojoj je bilo napisano: »Potpisani hrvatski zastupnici, dočim priznavaju da Dalmacija danas *de facto* pripada kraljevinama i zemljama zastupanima u Carevinskom Vijeću, dužni su izjaviti, da ona pripada *de iure* cjelokupnoj Kraljevini Hrvatskoj.«³⁹ Cjelokupnost je teritorija jednako važna za stjecanje državne samostalnosti kao i za opstanak hrvatskoga naroda uopće. Trumbić je bio svjestan nedostatka političke snage za ispunjenje najviših ciljeva, stoga se zahtijevanjem najviših ciljeva namjeravalo ostvariti barem osnovni uvjeti za opstanak hrvatskoga naroda. Ujedinjenje je uz političku vrijednost imalo i svoju ekonomsku vrijednost, često zapostavljenu, a gotovo uvijek presudnu u ostvarenju političkih ciljeva. Mali su se narodi zbog nedostatka navedenih okretali načelu slobode koje ih »jedino može štititi od pohlepe velikih.«⁴⁰

Trumbiću je sloboda bila izrazito važna. Shvaćao je da u nedostatku političkih i ekonomskih alata, sloboda predstavlja čuvara malih naroda.

»Sloboda, po njegovim riječima, mora biti naša obrana i naša svrha; sloboda svugdje, u socijalno-političkom životu i u narodnom.

---

³⁶ Ante Trumbić, »Govor na sjednici Dalmatinskog sabora 7. studenoga 1903. godine«, u: *Ante Trumbić. Izabrani spisi*, ur. Ivo Petrinović. Split: Književni krug, 1986: 57. Usp. Također: Ante Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko srpskih odnosa*, 7.

³⁷ Ante Trumbić, »Članci 'O programu' u povodu fuzije Hrvatske narodne stranke i Stranke prava u jedinstvenu Hrvatsku stranku u Dalmaciji.«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 87.; Tekst članka se izvorno nalazi u: »Narodni list«, vol. 44, br. 42, 27. svibnja 1905.

³⁸ Ibid.

³⁹ A. Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko srpskih odnosa*: 12.

⁴⁰ Ante Trumbić, »Članci 'O programu'«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 92.

Tko nije za slobodu uvijek i svugdje, nije nje dostojan. Sloboda riešava lako i pravedno i najteže zadržaje; u slobodi uspieva sve, što je dobro i zdravo; u slobodi propada sve, što je nenaravno i kržljivo. Sloboda unosi svjetla u tmicu, sloboda oživljuje, sloboda prosvjetljuje, sloboda kriepi i hrabri, sloboda je prvi uvjet napredka i života, za slobodu svaki je narod zrio, ma što rekli sebičnjaci i tirani.«⁴¹

Temelj ostvarenju narodnih ciljeva, naglasit će Trumbić, mora biti sloboda jer je ona »ugalni kamen, na kojem jedino možemo ozbiljno zidati narodnu budućnost.«⁴²

Trumbić je smatrao da hrvatski narod svoja prava neće ostvariti u Austro-Ugarskoj Monarhiji, pa ni ona koja su mu bila garantirana. Istaknuto je da je hrvatski narod živio i prije Monarhije, ali da će nastaviti živjeti i poslije Monarhije uz težnju da »narod hrvatski bude jednom narod.«⁴³ Trumbić će sâm poslije priznati da »nije niko mogao naslutiti da bi tako brzo [Monarhija] mogla nestati.« Propast Austrije, uz sav organizirani moderni državni aparat, pokazat će »da je država samo forma, a narod sadržina u kojoj je snaga života i duha.«⁴⁴

Trumbić je već za Balkanskih ratova predosjećao da Stari Kontinent čeka još veći sukob, stoga je s ostalim hrvatskim i srpskim političarima započeo planirati što učiniti ako Austro-Ugarska uđe u rat. Sastao se u siječnju 1913. godine s Josipom Smodlakom i vođama bosanskih Srba Nikolom Stojanovićem i Atanasijem Šolom, a na sastanku su zaključili

»da je dužnost svih Srba i Hrvata da rade na oslobođenju Jugoslavena iz Austro-Ugarske; da je pitanje jugoslavenskog ujedinjenja (iza Balkanskih ratova) postavljeno na dnevni red; da Srbija igra ulogu jugoslavenskog Pijemonta (...) i da je specijalna zadaća bosansko-hercegovačkih Srba i dalmatinskih Hrvata da u tom budu što aktivniji.«⁴⁵

⁴¹ Ibid: 92.

⁴² Ibid: 92.

⁴³ A. Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko-srpskih odnosa*: 13.

⁴⁴ Ante Trumbić, »Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 135.

⁴⁵ A. Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko-srpskih odnosa*: 9.

Nadalje, spominjao se odlazak u inozemstvo kao opcija političke borbe u slučaju rata.

Početak Velikoga rata počinje Trumbićev politički život u emigraciji i djelovanje u Jugoslavenskom odboru. Osobito će se odraziti na njegov rad u Odboru otkrivanje tajnoga *Londonskog ugovora* kojim se Italiji za ulazak u rat na stranu Saveznika obećavao veliki dio istočne obale Jadrana. Stoga, treba promatrati *Krfsku deklaraciju* u svjetlu određivanja naravi buduće države i uvjeta ujedinjenja Hrvata, Srba i Slovenaca. Trumbić je na Krfu tvrdio

»da se jedinstvo države može da dovoljno osigura, ako se zajedničkom zakonodavstvu i upravi povjere ovi poslovi: cjelovitost državne teritorije i državljanstvo, poslovi vladalačkog doma Karađorđevića, inostrani poslovi i međunarodni ugovori, carina i pomorstvo, novčarstvo, vojni poslovi, državna imovina, pošta i telegrafi, željeznice, koje su od značaja za cijelu državu i financije za pokriće troškova skupčanih s ovim poslovima. Ovo je više nego dovoljno da se državno jedinstvo afirmira. Svi ostali pak poslovi imali bi se zadržati posebnoj legislativi i eksekutivi.«⁴⁶

Prema Trumbiću, karakter buduće države trebala je odlučiti Ustavotvorna skupština voljom i pristankom i Srba i Hrvata i Slovenaca. On je opetovano isticao želju da Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca bude pravna država, a da svoj legitimitet crpi iz suradnje s narodom. Predloženim se nacrtom ustava, s druge strane, namjeravao stvoriti snažni birokratski aparat kojim se upravlja iz jednog centra moći u kojemu narod ponovno gubi svoju sudbinsku ulogu izvorišta političkoga autoriteta. Trumbić nije mogao glasovati za takav ustav. Zastupao je ideju jedinstvene države u svojem izlaganju pred Ustavotvornom skupštinom smatrajući da ne postoje uvjeti da se država osnuje na federalističkim uređenjima. Unatoč takvome stavu, a koji će poslije oštro revidirati potaknut iskustvom, Trumbić je glasovao protiv Ustava koji je izglasan, a osmišljen da se ostvari hegemonija Beograda umanjivanjem prava drugih naroda.⁴⁷

---

⁴⁶ Ante Trumbić, »Govor na skupu Hrvatske zajednice u Zagrebu 10. lipnja 1923. godine«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 237.

⁴⁷ Usp. Ante Trumbić, »Govor na sjednicama Ustavotvorne skupštine 23. i 25. travnja 1921. godine u povodu opće rasprave o prijedlogu novog ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 210–215.

Izglasavanjem dakle tzv. *Vidovdanskoga ustava* 28. lipnja 1921. godine u beogradskoj Ustavotvornoj skupštini i to običnom većinom i bez nazočnosti hrvatskih zastupnika, koji su istupili iz Ustavotvorne skupštine zbog nametnute majorizacije, kao i srpska prevlast na svim važnim državnim pozicijama, uvjerali su Trumbića da su ideje narodnoga jedinstva i zajedničke države samo krinka velikosrpskoga hegemonizma. Ponovno će u svojim nastupima isticati ideju hrvatstva kao nositelja vrijednosti slobode i predvoditelja potlačenih. U govoru, pak, na sprovodu Stjepana Radića istaknut će iznova važnost hrvatskoga državnog prava:

»Državna samostalnost koju je Hrvatska imala i vršila kroz vjekove, a koje danas nema, zahtjev je našeg čistog prava, od koga hrvatski narod odstupiti neće. On se tog nezatomljivog prava, nakon desetogodišnjeg katastrofalnog iskustva ne smije odreći ni stoga što je naš – danas strahovito ugrožen socialni, kulturni i ekonomski život, kao rezultat hiljadugodišnje državne individualnosti Hrvatske, jedino tekovina i svojina općeg čovječanskog napretka.«⁴⁸

Trumbić se trudio u svojim nastupima jasno precizirati izvor problema koji se, prema njemu, nije nalazio u srpskome narodu, nego u političarima okupljenim oko Dvora koji su nastojali implementirati velikosrpsku politiku unutar tzv. »velikoga rješenja«. Upozoravao je da »hrvatski narod u prvom redu neće dozvoliti, da se naša borba za slobodu izopači i izvrne u kukavni sukob između Hrvatstva i Srpstva, od koga sukoba prijeti i Srpstvu i Hrvatstvu zator i sramota.«⁴⁹ Kralj Aleksandar suspendirao je parlamentarni život 6. siječnja 1929. godine zbog »atentata na integritet države«, jedanaest godina nakon uspostave države, a zbog čega se Trumbić ponovno počeo boriti za očuvanje elementarnih političkih prava hrvatskog naroda..

Načelom »Ubi solitudinem daciunt, pacem apellant«⁵⁰ upravljala se država koja je »nezavisnoj državi Hrvatskoj« nametnula vojničku hegemoniju, a uređeni europski pravni sustav Austro-Ugarske zamijenila nazadnim »turskim

⁴⁸ Ante Trumbić, »Govor na sprovodu Stjepana Radića 12. kolovoza 1928.«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 254.

⁴⁹ Ibid: 254.

⁵⁰ »Gdje stvaraju pustoš, nazivaju to mirom«. (A. Trumbić, »Elaborat o hrvatskom pitanju«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 277)

sistemom – spahija i raje». ⁵¹ Trumbić zaključuje kako su Srbi pokazali da nisu kadri urediti državu u duhu europskih zemalja. Nadalje, smatra da je potrebno provesti teritorijalno razgraničenje plebiscitom. Važno je napomenuti da je u početcima nove države Trumbić zastupao državno jedinstvo jer je smatrao da je teritorijalno razgraničenje Hrvata i Srba neizvedivo zbog niza povijesnih razloga. Nagnalo ga je ipak na promjenu stava iskustvo zajedničke države, koja je bila sve osim zajednička. ⁵²

Posljednje godine svojega političkog djelovanja vratile su Trumbića njegovo-me političkom početku. Ponovno je postao tumačem problema hrvatskoga pitanja na kraju svojega političkog puta. Stanje u državi nagnalo ga je da u potpunosti napusti ideju jugoslavenskoga jedinstva koju je smatrao eksploatacijskom politikom Srbije koja je nastojala napraviti Hrvatsku, Sloveniju, Banat, Makedoniju, Crnu Goru i Dalmaciju srpskim provincijama, odnosno kolonijama. ⁵³

Ideja države u kojoj se isključuje prevlast jednoga ili više članova nad ostalim bit će jasno istaknuta u *Zagrebačkim punktacijama* 7. studenoga 1932. godine. Država, istaknuto je, mora biti »asocijacija interesa osnovana na slobodnoj volji njenih članova tako, da svaki u svojoj zemlji kao i svi udruženi u zajedničkom sarađivanju u poslovima općeg interesa...« ⁵⁴ *Zagrebačke punktacije* bile su jedan od posljednjih Trumbićevih političkih pokušaja da ispravi nepravdē prema hrvatskome narodu, svakako zadnji u kojemu će pokušati promijeniti narav zajedničke države. Poslije je odagnao mogućnost pomirenja s Beogradom u razgovoru s francuskim novinarom Henrijem Pozzijem »čak i u odnosu prema izvanjskom neprijatelju – nikad«. ⁵⁵ Pritom nije propustio istaknuti važnost katoličkoga identiteta za očuvanje hrvatske posebnosti, oblikovane u duhu zapadne civilizacije kojoj, smatrao je, Hrvatska oduvijek pripada. ⁵⁶

---

⁵¹ Ante Trumbić, »Elaborat o hrvatskom pitanju«, u: A. Trumbić, *Izabrani politički spisi*: 277.

⁵² Usp. A. Trumbić, »Elaborat o hrvatskom pitanju«, u: A. Trumbić, *Izabrani politički spisi*: 277–279.

⁵³ Ante Trumbić, »Razgovor francuskog novinara Henri Pozzija s dr. Antom Trumbićem«, u: Ante Trumbić, *Izabrani politički spisi*: 283.

⁵⁴ Ante Trumbić, »Rezolucija Seljačko-demokratske koalicije (Zagrebačke punktacije) 7. studenog 1932. godine«, 281.

⁵⁵ Ante Trumbić, »Razgovor francuskog novinara Henri Pozzija s dr. Antom Trumbićem«, u: Ante Trumbić, *Izabrani politički spisi*: 289.

⁵⁶ Pozzi je razgovor objavio pod znakovitim naslovom *La Guerre revient*, zaključivši kako u Zagrebu, Ljubljani, Beogradu, Skoplju i Zemunu »svećenici, profesori, liječnici, trgovci, obični

O PRAVU NA VLASTITI JEZIK I KULTURU

Trumbić nije lingvistički raspravljao o jeziku, nego politički. Branio je ujednome trenutku svojega političkog djelovanja nacionalne interese raspravljajući o jeziku hrvatskoga naroda u odnosu na sveprisutni njemački i mađarski nacionalizam dok je u drugome kreirao nove politike koristeći se jezikom kao zalogom buduće političke suradnje.

Trumbić je najveću opasnost u zapadnoj polovici Monarhije vidio u njemačkome nacionalizmu koji je »bio najborbeniji i najagresivniji u onim krajevima gdje su Nijemci živili u dodiru ili pomiješani sa Slavenima, kao u Češkoj, Moravskoj, Šleskoj, pak u Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj.«⁵⁷ Smatrao je da je nemoguće očekivati da tolike heterogene narodne skupine žrtvuju vlastite interese za uspjeh cjeline, i to ne samo slavenski narodi nego i Nijemci i Mađari koji su »sa svoga povlašćenog položaja morali imati razloga da štite cjelinu.«⁵⁸ Njemački je jezik bio najrazvijeniji i u društvu je zauzimao posebno mjesto zbog kulturnih i administrativnih razloga. Njemačka je birokracija uz pomoć jezika, koji je dominirao u upravi i vojsci, održavala prevlast u zemljama koje nisu bile njemačke. Trumbić je bio svjestan da se time smanjuje mogućnost nacionalne emancipacije malih naroda. Trumbić je vidio jednaku, ako ne i goru, sudbinu hrvatskome jeziku na primjeru neuspjele inicijative za izjednačavanjem češkoga i njemačkoga jezika u upravi. Vlada grofa Badenija odredila je, između ostaloga, za cilj rješavanje spora između češkoga i njemačkoga jezika. Imenovanje grofa Badenija, »odličnog i čestitog čovjeka«⁵⁹, nudilo je nadu slavenskim narodima da će se promijeniti politika bečke središnjice. Badenijeva, pak, ideja bila je da na temelju načela potpune jednakopravnosti, državni činovnici moraju poznavati oba jezika i da se moraju koristiti obama jezicima, i njemačkim i češkim. Ta je politika naišla, kako je poznato, na žestoko protivljenje svenjemačkoga pokreta pod vodstvom iskusnoga Georga von Schönerera. Pritiskom se navedene

---

seljaci, časnici također – svi su govorili kao dr. Trumbić, svi misle kao i on...« (Ante Trumbić, »Razgovor francuskog novinara Henri Pozzija s dr. Antom Trumbićem«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, 282 i 291.

⁵⁷ Ante Trumbić, »Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 124.

⁵⁸ Ibid: 123.

⁵⁹ Ibid: 132. Badeni je bio predsjednik austrijske Vlade od 1895 do 1897. Vidi o njemu više: Badeni, Kazimierz Felix. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2013. – 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/badeni-kazimierz-felix> (pristupljeno 1. 3. 2024.).

skupine naposljetku uspjela opozvati tã naredba i srušiti Badenijeva vlada čime je »bio onemogućen put evolucije u provodjenju ekviparacije raznih jezika u životu ove mnogojezične države.«⁶⁰

Trumbić je u porazu Badenijevih nastojanja oko uporabe češkoga jezika kao službenoga paralelno s njemačkim u Češkoj i Moravskoj te, posljedično, padu njegove vlade vidio pobjedu velikonjemačke ideje nad ostalim slavenskim narodima, ali i poraz same Austrije. Jezično pitanje i njegova važnost uvjerali su Trumbića da potraži rješenja izvan Monarhije:

»I ja sam se tada konačno uvjerio, da je jalova nada u našu budućnost u okviru Habsburške carevine... Dozrijevalo je uvjerenje u hrvatskoj politici, da se treba odcijepiti od Austrije, koja nije narod, nego jedna dominacija, a kao država samo podnožje jednoj nesavremenoj dinastiji.«⁶¹

Razočaranje jednom polovicom Monarhije pratile je razočaranja i drugom. Trumbića je silno pogodio zaokret u mađarskoj politici kad je mađarska Vlada u svibnju 1907. (tzv. »željezničarska pragmatika«) uvela mađarski jezik kao službeni na hrvatskim prugama. Trumbić će zapisati:

»Vlada nije mogla da načelno poriče pravo hrvatskog jezika, ali je pronašla izgovor da željeznice nisu nikakva državni ured, nego da su jedno državno privredno poduzeće o kojemu da može peštanski parlament rješavati. Na uzbunu naše delegacije, Košut se osjetio lično dirnut, pa da bude dosljedan, izjavio je da s onim zakonom stoji i pada.«⁶²

Zbog toga je Trumbić s Kossuthom, koji je zagovarao sporazum s Hrvatima dok je bio u oporbi prema Beču, no koji je učinio zaokret 1906. postavši ministrom trgovine i prometa u koalicijskoj vladi S. Wekerlea te je kao takav predložio spomenutu »željezničarsku pragmatiku«, koja je imala ozakoniti uporabu mađarskoga jezika na željeznicama u Hrvatskoj, postavši tako elementom

---

⁶⁰ Ante Trumbić, »Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 133.

⁶¹ Ibid: 134–135.

⁶² Ibid: 175.

velikomađarske politike prema Hrvatskoj⁶³, kako je napisao, »raskrstio« obra-
tivši mu se telegramom u kojemu mu je jasno poručio da »ni zakon ni pravica
ne dozvoljavaju uvođenje mađarskoga jezika u Hrvatsku koja teži za slobodom
i da prosvijetljeni narodi osuđuju svaki ugarski atentat na njezinu slobodu.«⁶⁴
No, to ga ipak nije obeshrabrilo da odbaci sve ono što je smatrao pozitivnim
postignućem politike *Riječke rezolucije*. To je prvenstveno hrvatsko-srpska su-
radnja u kojoj je jezično pitanje bilo bitan faktor povezivanja. Na tome tragu
treba shvaćati Trumbićeva razmišljanja o jeziku. U programu Hrvatske stranke
utemeljene 1905. spajanjem Narodne (hrvatske) stranke i Stranke prava, a kojoj
je uz Pera Čingriju i Frana Supila, Trumbić bio jedan od prvaka, jezik je naveden
kao sredstvo zbližavanja Hrvata i Srba. U jednoj točki programa piše: »Hrvatska
stranka smatra da su Hrvati i Srbi jedan narod po krvi i jeziku...«⁶⁵ Spominje se
naravno i jezično pitanje u kojemu je »bilo i znatnih uspjeha i stečevina. Što se
je postiglo, na korist je i Hrvata i Srba, te ako jezik jedni nazivlju hrvatskim, a
drugi srpskim, stečevine su zajedničke, jer jezik je jedan te isti.«⁶⁶

Trumbić je politiku hrvatsko-srpskoga jezično-kulturnog zbližavanja pri-
hvatio jer je bio inspiriran kulturnim jugoslavenstvom Strossmayera, toga
»hrvatskog Medicija«. ⁶⁷ Trumbić je bio njegov veliki poštovatelj smatrajući ga
čovjekom »misli, rada, akcije«. ⁶⁸ Nacionalnome je ujedinjenju modernih nacija
u temelju kultura, kamen temeljac moderne nacije, pa je upravo Strossmayerov
rad u kulturi, prema Trumbiću, bio epohalan:

»Hrvatska u kulturnom pogledu bijaše nalik ležanici, zarašćenoj
korovom, koja čeka, da joj željezo raztvori plodnu utrobu i uba-
ci sjeme, koje će dati obilna ploda. Orač na našoj narodnoj njivi

⁶³ Usp. Kossuth, Ferencz. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod
»Miroslav Krleža«, 2013. – 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/kossuth-ferencz>
(Pristupljeno 2. 3. 2024.).

⁶⁴ Ante Trumbić, »Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija«, u:
Ante Trumbić. Izabrani politički spisi, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne
novine, 1998: 175.

⁶⁵ Ante Trumbić, »Članci 'O programu' u povodu fuzije Hrvatske narodne stranke i Stranke pra-
va u jedinstvenu Hrvatsku stranku u Dalmaciji.«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 82.

⁶⁶ Ibid: 85.

⁶⁷ A. Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko srpskih odnosa*: 3.

⁶⁸ Ante Trumbić, »Govor u povodu smrti Josipa Jurja Strossmayera održan u Općinskom kazali-
štu u Splitu 14. travnja 1905. godine«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*: 73.

slavni je pokojnik, koji se je svim žarom zanosne duše, pune pouzdanja u vlastitu snagu, dao na posao i tijekom svoga života zapuštenu domovinu priveo novoj kulturi.«⁶⁹

Trumbić će nadalje istaknuti da je Strossmayer u Hrvatskoj zatekao kulturno stanje srednjega vijeka, no svojim je djelovanjem uspio stvoriti interes »za liepu knjigu i liepu umjetnost«⁷⁰ i to je njegova najveća zasluga, »to je spomenik, što ga je sam sebi podigao«.⁷¹ Prigrlivši, dakle, posve ideju kulturnoga jugoslavenstva smatrao je da je slavenska kulturna razdvojenost lak plijen velikim kulturama koje ih okružuju. Najbolji, pak, način očuvanja prava na vlastitu kulturu bio bi »da se svi južni Slaveni (...) kulturno sblize težnjom za jedinstvom knjige i prosvjete.«⁷² No, Trumbić će s vremenom sve više i jače postajati svjestan činjenica da su Hrvati i Srbi u novu zajednicu sa sobom donijeli miraz različitih civilizacijskih obzorja, što će se ipak pokazati prevelikim, štoviše nesavladivim utegom proklamiranome narodnom zajedništvu.

ZAKLJUČAK

Kao kreator često ključnih politika hrvatske povijesti konca 19. i prve polovice 20. stoljeća, Trumbić je u svojim artikulacijama nužno morao rabiti političke pojmove od temeljne važnosti važnosti za svaku, pa tako i za hrvatsku, modernu politiku, poput onih o hrvatskome državnom pravu, pravu na samoodređenje, pravu na vlastitu državu te pravu na vlastiti jezik i kulturu. Nije mu bilo strano baratanje navedenim pojmovima u maniri vrsnoga pravnika i okretnoga političara, štoviše vješto ih rabi i jasno definira u svojoj političkoj argumentaciji. Makar i u različitim političkim kontekstima, pa i uz poneku varijaciju u izričaju, ipak se u cjelini uočava kontinuitet inzistiranja na političkim pravima hrvatskoga naroda kao osnovice za svaku konstruktivnu hrvatsku politiku koja želi biti dugoročno plodonosnom, a koja sva počivaju na jednomu i najvažnijemu pravu kao svojem temelju – hrvatskome državnom pravu. Artikulacijom upravo toga prava Trumbić započinje svoju političku karijeru, a i njemu će se na koncu vratiti. Trumbić jasno progovara u ovdje odabranim naglascima kao političar, ali kao pravnik, klasičnoga duha i klasičnoga kova, duboko ukorijenjen u najbolja

---

⁶⁹ Ibid: 74.

⁷⁰ Ibid: 74–75.

⁷¹ Ibid: 75.

⁷² Ibid: 75.

shvaćanja onoga što su temeljna politička prava jednoga naroda te iskreno zauzet u nastojanjima za njihovim ostvarenjem.

IZVORI:

Narodni list, vol. 44, br. 20, 11. ožujka 1905.

Narodni list, vol. 44, br. 42, 27. svibnja 1905.

LITERATURA:

Boban, Ljubo, »Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija.« *Časopis za suvremenu povijest* 3/1 (1971): 153–209.

Matković, Stjepan – Trogrlić, Marko, »Trumbićevo povijesno značenje i objavljivanje njegovih bilježaka«, u: Stjepan Matković – Marko Trogrlić (prir.), *Političke bilješke Ante Trumbića 1930.-1938.*, sv. I., Hrvatski institut za povijest – Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Zagreb – Split 2019., str. 7–35.

Palvinović, Mihovil, *Izabrani politički spisi* (izbor i uvodna studija: Nikša Stančić), Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 2002.

Smith Pavelić, Ante, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko srpskih odnosa*. München: Knjiga Hrvatske revije, 1959.

Taylor, Allan John Percival, *Habsburška monarhija 1809. – 1918*. Zagreb: Znanje, 1990.

Trumbić, Ante, »Govor na sjednici Dalmatinskog sabora 7. studenoga 1903. godine«, u: *Ante Trumbić. Izabrani spisi*, ur. Ivo Petrinović. Split: Književni krug, 1986: 37–57.

Trumbić, Ante, »Elaborat o hrvatskom pitanju«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 256–279.

Trumbić, Ante, »Govor na skupu Hrvatske zajednice u Zagrebu 10. lipnja 1923. godine«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 231–252.

Trumbić, Ante, »Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 98–179.

Trumbić, Ante, »Rezolucija Seljačko-demokratske koalicije (Zagrebačke punktacije) 7. studenog 1932. godine«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 280–281.

Trumbić, Ante, »Dalmacija u borbi između Austrije i Ugarske«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998:

Trumbić, Ante, »Govor o rješenju jadranskog pitanja u Općinskom kazalištu u Splitu, prosinca 1920. god.«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 180–191.

Trumbić, Ante, »Članci 'O programu' u povodu fuzije Hrvatske narodne stranke i Stranke prava u jedinstvenu Hrvatsku stranku u Dalmaciji.«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 79–97.

Trumbić, Ante, »Govor na sjednicama Ustavotvorne skupštine 23. i 25. travnja 1921. godine u povodu opće rasprave o prijedlogu novog ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 192–230.

Trumbić, Ante, »Govor na sprovodu Stjepana Radića 12. kolovoza 1928.«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 253–255.

Trumbić, Ante, »Razgovor francuskog novinara Henri Pozzija s dr. Antom Trumbićem«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998.

Trumbić, Ante, »Govor u povodu smrti Josipa Jurja Strossmayera održan u Općinskom kazalištu u Splitu 14. travnja 1905. godine«, u: *Ante Trumbić. Izabrani politički spisi*, ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1998: 282–291.

MREŽNI IZVORI:

Badeni, Kazimierz Felix. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža« <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/badeni-kazimierz-felix>> (pristupljeno 1. 3. 2024.).

Hrvatsko državno pravo«. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža« <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/hrvatsko-drzavno-pravo>> (pristupljeno 1. 3. 2024.).

Kossuth, Ferencz. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža« <https://www.enciklopedija.hr/clanak/kossuth-ferencz> (pristupljeno 2. 3. 2024.).

Pacta conventa«. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2013. – 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/pacta-conventa> (pristupljeno 2. 3. 2024.).

Summary

Selected highlights of Ante Trumbić on Croatian political rights.

An outline for a synthesis

As a creator of many key policies of Croatian history during the late 19th and the first half of the 20th century, Ante Trumbić had to engage in articulating political concepts crucial for every modern political framework, including Croatian politics, such as those on Croatian state law, the right to self-determination, the right to one's own state, and the right to one's own language and culture. In the manner of an excellent jurist and adept politician, handling these concepts was not foreign to him; on the contrary, he skillfully wielded them, clearly defined them, and effectively used them in his political arguments. Despite different political contexts and occasional variations in expression, a continuity can be observed in his insistence on the political rights of the Croatian people as the foundation for any constructive Croatian politics which wants to be fruitful in the long term, and all of which rest on one and the most important law as on its foundation, which is Croatian state law. With the articulation of right this law right, Trumbić will begin his political career, and at the end of it, he will return up to it. In selected emphases, Trumbić speaks clearly as both a politician and a jurist of classical spirit and mold: deeply seated in the best understanding of the fundamental political rights of a nation and sincerely committed to achieving them.

LUKA MARKOVIĆ

DON FRANE BULIĆ I ANTE TRUMBIĆ U IZAZOVIMA DIKTATURE ¹

UDK: 929Bulić, F.
32-05Trumbić, A.
Primljeno: 7. 12. 2023.
Prihvaćeno: 8. 1. 2024.
Izvorni znanstveni rad

Luka Marković
Književni krug Split
lukamarkovic476@gmail.com

U radu se analiziraju odabrani fragmenti osobnoga odnosa i političkoga djelovanja don Frane Bulića i Ante Trumbića od uvođenja Šestosiječanjske diktature 1929. godine pa do Bulićeve smrti 29. srpnja 1934. godine. Njihova je ostavština velika u lokalnome, državnome i međunarodnome kontekstu s obzirom na to da su bili istaknute društvene, političke, znanstvene, kulturne i moralne osobe. Njihovo dugogodišnje poznanstvo i zajedničko djelovanje rezultiralo je prijateljskim odnosom koji se temeljio na međusobnome uvažavanju i poštovanju, što su njegovali do svojih posljednjih dana. Taj odnos vidljiv je u njihovoj korespondenciji te privatnome i javnome djelovanju tijekom diktature kralja Aleksandra, koja će se u prikrivenoj formi Oktroiranoga ustava nastaviti sve do polovice 1930.-ih.

Ključne riječi: Don Frane Bulić, Ante Trumbić, osobni odnosi, Šestosiječanjska diktatura, Vinka Bulić, Arthur Evans

POČETAK DIKTATURE

Kralj Aleksandar 6. siječnja 1929. godine proglasom je ukinuo Vidovdanski ustav, raspustio političke stranke i objavio diktaturu. Time je pokušao riješiti

¹ Rad je nastao proširivanjem dvaju poglavlja (»Šestosiječanjska diktatura i djelovanje 1930-ih« i »Od Evansovog posjeta do Bulićeve smrti«) diplomskoga rada *Don Frane Bulić i Ante Trumbić: osobni odnosi i političko djelovanje* napisanim pod mentorstvom prof. dr. sc. Marka Trogrlića te obranjenim na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu u rujnu 2021. godine. Poglavlja su proširena arhivskom građom fondova don Frane Bulića i Vinke Bulić iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Ljubo Boban koristio se spomenutom arhivskom građom u svojem radu o političkome djelovanju don Frane Bulića od početka Prvoga svjetskog rata do njegove smrti. Vidi: Ljubo Boban, »Prilozi za političku biografiju don Frane Bulića (1914–1934).« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 18/1 (1985): 167–214. Ovdje se prvenstveno referira na spomenutu arhivsku građu.

velike gospodarske i političke probleme te narodne netrpeljivosti² koje su se samo pogoršavale i gomilale. Takav je problem bio i hrvatsko pitanje.³ Uvođenje diktature iznenadilo je mnoge hrvatske političare uključujući Trumbića i njegovoga suradnika iz Hrvatske seljačke stranke Vladka Mačeka, koji su iščekivali što će novi režim učiniti.⁴ Režim je ipak dopustio rad stranaka u okvirima općinske uprave, no njezini su se članovi imenovali, odnosno nisu se birali. Tako je bilo i u Splitu, gdje su Ivo Tartaglia i Jakša Račić pokušali nagovoriti Bulića da uđe u splitsko Općinsko vijeće. On je to odlučno odbio jer je smatrao da se trebaju održati slobodni izbori, a ne imenovati podobni vijećnici.⁵

Bulićev nećak Ivan boravio je u Beogradu nakon uspostave diktature. Komunicirao je s hrvatskim ministrima, predsjednikom vlade pa i s kraljem Aleksandrom. Na audijenciji kod kralja koja je trajala oko 40 minuta, kralj je odmah pitao Ivana kako je povezan s don Franom Bulićem. Kada je saznao da mu je Bulić stric, počeo se raspitivati o njegovome zdravlju i uputio mu je pozdrave, opisavši ga kao »naša slava i dika.« Kralj je, Ivanovim riječima, uvelike cijenio i poštovao njegovoga strica. Oni su nastavili razgovarati o »politici, administraciji, hrvatskom pitanju, o nesreći partizanstva, o potrebi suradnje ispravnih i spremnih sila, (...) o potrebi da se žurno doskoči potrebnom pučanstvu, o detaljnim pitanjima izjednačavanja zakonodavstva, te i o agraru itd.«⁶ Bulić je obavijestio Trumbića o sastanku svojega sinovca i Kralja. Prepričao mu je razgovor i kako ga je Ivan savjetovao da piše o svojim pogledima ministru socijalne politike Mati Drinkoviću, ili čak samome Kralju. Ivan je očito optimistično shvaćao diktaturu, ali njegov se stric nije slagao s time. Don Frane je, kao i Trumbić, čekao razvitak nove politike. Bio je vidno potresen i iznenađen glasinama o novome

---

² Razjedinjenost i nepovjerenje između Hrvata i Srba bili su osobito izraženi nakon atentata u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. godine. Ivo Perić, ur. *Povijest Hrvata-Od 1918. do danas*. Zagreb: Školska knjiga, 2007., 38–39.

³ Sintagma kojom se označava problematika rješavanja hrvatskoga nacionalnog pitanja, status hrvatskoga naroda i njegov odnos s drugim državno-političkim entitetima. Petar Korunić, »Hrvatsko pitanje 1860./61. godine.« *Časopis za suvremenu povijest* 27/1 (1995): 103–123., 104–106.; Vidi: Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Durieux, 1995.

⁴ Ivo Petrinović, *Ante Trumbić – Politička shvaćanja i djelovanje*, 2. izd. Split: Književni krug, 1991., 229.

⁵ Lj. Boban, »Prilozi za političku biografiju«: 199.

⁶ *Ormar don Frane Bulića*, 20) Korespondenca, Trumbić, pismo Ivana Bulića, 16. 1. 1929. (Konzervatorski odjel u Splitu).

zakonu o muzejima i starinama. Na temelju toga zakona, sukladno tumačenjima nekih zagrebačkih, ljubljanskih i beogradskih sveučilišnih profesora, trebao bi se napraviti centralni muzej u Beogradu gdje bi se premjestili svi najvažniji spomenici iz ostalih muzeja, uključujući one Arheološkoga muzeja u Splitu. Vijest o tome stigla je iz Ljubljane. Nakon rasprave u kojoj su sudjelovali Bulić, Mihovil Abramić, Ljubo Karaman te Antun Grgin, odlučili su obavijestiti ostale muzeje o tome te hrvatske ministre u vladi, a posebno Trumbića.⁷ Bulić se u svojem pismu žalio na to Trumbiću, prisjećajući se njegovih »proročkih riječi« kako je Beograd bio sposoban to učiniti. Iznio mu je svoj plan da pošalje pismo Drinkoviću ili kralju Aleksandru te da u njemu iskaže svoje mišljenje o državnome uređenju, a zbog toga moli Trumbića: »Dobro bi bilo, da mi Vi skicirate, što bi se u tom pogledu uređenja države moglo i smjelo reći, pa da ja to upotrebim, kad budem sastavljao pismo.« Bulić je potom komentirao kritike upućene Trumbiću zbog njegove pasivnosti prema aktualnim događanjima, a ni sâm Bulić nije znao što bi na to rekao zbog svoje neupućenosti. Na kraju se osvrnuo i na splitske teme, osudio je režimsko imenovanje Općinskoga vijeća, no ipak je istaknuo da su i »neki naši upali, kao Ivan B. i Bornja.«⁸ Trumbić vrlo pesimistično odgovara Buliću, zbog sve većega razočaranja u politička zbivanja:

»Da je sreća, da se niste trebali sjetiti mojih riječi, koje nazivljete proročanskim. Ja sam onda čitao u Vašim očima, da smatrate moje slutnje i zloguka predviđanja, barem, pretjeranim. Ali nisu ni u tome, kao ni u drugim mnogim pitanjima javne prirode ni pretjerana ni stravstvena, nego osnovana na iskustvu i na poznavanju prilika. Kako se iskustvo stiće postepeno u širim krugovima javnosti, tako se malo po malo, na žalost jako spore, stiće uvjerenje da su naš svijet iluzije bile zaslijepile.«⁹

Kritizirao je postupke kojima se Beograd pretvarao u kulturni centar. Osudio je centralizaciju fakultetâ te ironično opisao Beograd kao buduću Sorbonu, a muzej u Beogradu usporedio s British Museum u Londonu. Smatrao je da je opća centralizacija zajednička svima u Beogradu, a ne samo istaknutim pojedincima. Takva politika se od začetka države »lukavo, pritajeno, (...) ali uvijek ustrajno« provodila na svim razinama, kulturnim i ostalim. Naglasio je da se

⁷ Bulić, *don Frane ostavština*, A, 5) Dnevnik, 7–9.

⁸ Ormar *don Frane Bulića*, 20), prijepis Bulićevog pisma, 27. 2. 1929.

⁹ Ormar *don Frane Bulića*, 20), pismo, 7. 3. 1929.

svim silama treba boriti protiv »neprijateljskog i barbarskog atentata na naš kulturni život.« U vezi Bulićeva pisma i Ivanova savjeta, Trumbić je smatrao da se treba obratiti Kralju, a ne Drinkoviću. Savjetovao je Buliću sadržaj njegovoga pisma. Pisao mu je da treba zahvaliti na dobrim željama koje mu je kralj Aleksandar uputio preko Ivana, a zatim istaknuti:¹⁰

»Kažite otvoreno da je to naše i nikoga drugoga i da nitko ne smije da dira u našu svojinu osobito kulturnu i apelirajte na njega da učini što treba da se taj atentat spriječi. Kažite, u formi ali jasno, da ćemo pozvati u pomoć do potrebe javno mijenje kulturnog svijeta. Vaša riječ treba da bude dostojanstvena, ponosna i muška, kako se dolikuje Vašoj osobi i obrani ovako svete i pravedne stvari. (...) Što se tiče onoga drugoga pitanja o 'preuredjenju', meni se čini da nikako ne spada skupa s ovim pitanjem o muzejima. To bi značilo pobrkati različite stvari. Ali nije isključeno da bi to moglo i škoditi. Ja naime držim da ono što bi Vi mogli pisati o 'Preuredjenju', da se neće dopasti i stoga može izazvati neraspoloženje. Osim toga moje je osobno mnijenje da Vi-koji niste političar, nego jedna individualnost iz kulturnog života ne možete se upuštati u pretresanje ovakoga pitanja, nego samo kada bi bili direktno interpolirani. Inače se izlažete njegovoj kritici i neuspjehu bez potrebe. Ja za mene držim da se i ovdje valja čuvati pretjeranog optimizma.«¹¹

BULIĆEVA POZICIJA U ARHEOLOŠKOME MUZEJU

Dugogodišnji arheološki i konzervatorski rad nije Buliću jamčio bezbrižan život u starosti. Žalio se na svoje životne uvjete koji su, kako je smatrao, bili rezultat djelovanja Mihovila Abramića kao ravnatelja Arheološkoga muzeja. Nije mu bilo drago što treba plaćati struju i grijanje za svoj stan koji se nalazio u sklopu zgrade Muzeja. Kako je zapisao u svojem dnevniku: »Dr. Bulić plaća, 'ier ne spada muzeju', kako će to Abr.«¹² Bulić nije imao dobar odnos s Abramićem još otkad je došao u Muzej 1920. godine. Nisu se slagali, a i svađali su se zbog konzervatorskih radova i djelovanja Muzeja. Kritizirao je njegov

---

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Bulić, *don Frane ostavština*, A, 5) Dnevnik, 1.

odnos prema časopisu *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*.¹³ Abramić je smatrao da *Vjesnik* ne treba tiskati, da mu je loša kvaliteta te da ni drugi muzeji u Zagrebu i Sarajevu ne objavljuju svoje časopise.¹⁴ Često se upravo Bulić žalio Trumbiću u vezi toga, posebno nakon što je Bulić umirovljen kao ravnatelj Muzeja Kraljevim proglasom 5. lipnja 1926. godine, a umjesto njega postavio Abramića. Iste godine, prilikom čestitanja imendana Trumbiću, poručio mu je da je prvi »decapitativ« bio umirovljenje kao ravnatelja gimnazije 1896. godine, drugi »danas« kao ravnatelja Muzeja, a »treći bit će smrt!«¹⁵ Bulić je smatrao da njegova smjena ima političku pozadinu,¹⁶ a Antun Grgin upozoravao je Bulića da bude pažljiv u odnosu s Abramićem koji »ima zase Beograd.«¹⁷ Povodom Bulićeve smjene i s njegovim odobrenjem, Ivo Bulić i supotpisnik Karaman poslali su Trumbiću pismo u kojemu su kritizirali Kraljevu odluku o postavljanju novoga ravnatelja Muzeja te naglasili Bulićev neodređen status. Zahtijevali su da Bulić zadrži svoje poslove u uredništvu *Vjesnika*, da ostane u svojem stanu u muzejskoj zgradi, da nastavi dobivati honorar te da mu bude omogućeno korištenje resursa muzejske knjižnice i konzervatorskoga odjela.¹⁸ Bulićev je status službeno definiran odlukom Ministarstva prosvjete 30. lipnja 1926. godine kojom mu je potvrđeno doživotno uživanje stana u zgradi Arheološkoga muzeja u Splitu.¹⁹ Trumbić je bio značajan u navedenim zbivanjima, posebno nakon službene odluke Ministarstva koja nije označila kraj tenzija na relaciji Bulić – Abramić. On je u svrhu rješavanja Bulićevih problema komunicirao s ministrom prosvjete te velikim županom.²⁰ Buliću je obećao da će na Bledu popričati o tome i s Kraljem.²¹ Pri intervenciji kod ministra prosvjete Mate Drinkovića, on

¹³ Bulić, *don Frane ostavština*, A, 1) Dnevnik, 1922-1925 god., 2., (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7977).

¹⁴ Ibid: 12.

¹⁵ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 16) Izvadak iz mog ličnog dnevnika, 13. 6. 1926., (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7978).

¹⁶ Bulić, *don Frane ostavština*, A, 2) Dnevnik, 1926 god., 263., (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7977).

¹⁷ Ibid: 203.

¹⁸ Bulić, *don Frane ostavština*, B-c, 2) Bulić, dr. Ivo, pismo: Dr Anti Trumbiću, (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7977).

¹⁹ Bulić, *don Frane ostavština*, B-b, 11) Drinković, M., pism(a): don Frani Buliću, (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7977).

²⁰ Bulić, *don Frane ostavština*, A, 2) Dnevnik, 245–246.

²¹ Ibid: 259.

je Trumbiću na to kazao »sve po želji Bulića«, a Bulić je u svojem dnevniku zapisao: »A sve protivno! Meni se za milost pušta da stanujem u zgradi muzealnoj, a kopati u Solinu dozvolom i u sporazumijenju sa Dr. Abramićom!«²² Nakon jedne godine, Trumbić je opet razgovarao s Drinkovićem i naglasio »da se nebi taklo u Bulića glede stana, koji uživa u muzealnoj zgradi« jer bi to izazvalo veliko ogorčenje, a na što mu je Drinković opet ponovio da se to neće dogoditi.²³

Netrpeljivost je vladala i u narednim godinama. Abramić je optužio Bulića i za klevetu, kazavši da je vrijeđao njegov patriotizam te zatražio da Trumbić opomene Bulića.²⁴ Abramić je postao gotovo nezaobilazna tema u svim Bulićevim i Trumbićevim susretima i druženjima tijekom 1927. i 1928. godine, bilo vezano za njihov osobni odnos, rad Muzeja, odnos Muzeja s društvom »Bihać« ili situacijom oko *Vjesnika*.²⁵ Kulminacija se sukoba dogodila neposredno nakon uvođenja diktature, u ožujku 1929. godine. Abramić je zatražio da se Bulić iseli iz dvije sobe svojega muzejskog stana i prepusti ih njemu. Bulić je u jednoj imao biblioteku, a u drugoj privatnu kapelicu. Iako mu je Ministarstvo dopustilo živjeti tu, Abramić očito nije previše mario za time. Kao reakciju na taj zahtjev, Bulić je sazeo svoja potraživanja i životopis koje je Drinković kao tadašnji ministar socijalne politike u njegovo ime proslijedio Ministarstvu prosvjete.²⁶

»Stoga, poslije ovako dugog života, posvećena isključivo znanosti i koristi domovine, puna uspjeha – kako Evropa govori –, ali i gorkih razočaranja, cijenim da sam dosta skroman, ako ne želim drugo nego

- a) da me se pusti do smrti (u 83. sam godini života!) u sadašnjem svojem stanovanju u potpunom uživanju svih već zapremljenih prostorija, i to besplatno, i da dotična odluka Ministarstva bude svakako neosporiva i neopoziva;²⁷

---

²² Bulić, *don Frane ostavština*, A, 2) Dnevnik, 293.

²³ Bulić, *don Frane ostavština*, A, 3) Dnevnik, 1927 god., 392., (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7977).

²⁴ Ibid: 336.

²⁵ Ibid: 338–339, Ibid: 442; Bulić, *don Frane ostavština*, A, 4) Dnevnik, 443, Ibid: 475, Ibid: 487.

²⁶ Bulić, *don Frane ostavština*, B-b, 11) Drinković, M.

²⁷ Obrazložio je da se u svojim godinama ne može puno kretati vani, da zime budu previše hladne, a ljeta previše vruća. Većinom se njegova šetnja svodila na koračanje po hodniku koji povezuje prostorije njegovoga doma te po 30 metara dugoj terasi »za koju je arhitekt muzejalne zgrade često govorio. Da će ju sagraditi za me, e da mi priušti ovu udobnost pod stare dane!«. Ibid.

- b) da mi nude dozvoljeno i nadalje kao do sada služiti se muzejalnom bibliotekom, koju sam ja većim dijelom sabrao i koju ću nastojati da obogatim barem jednim dijelom svoje privatne (izim teološke i filološke) biblioteke, dočim sam drugi dio namijenio drugoj javnoj biblioteci u ovom gradu. Kad sam god. 1883 preuzeo upravu Muzeja, našao sam u sve u muzejskoj biblioteci 350 djela u 550 svezaka, a god. 1914. bilo je u njoj preko 4000 djela;
- c) da mi se ide više na ruku glede poslužbe u kancelariji muzejalnoj za moj znanstveni rad, prepisivanjem kojeg znanstvenog rada, i da mi se po mogućnosti dade ogrjev zimi za moju radnu sobu;²⁸
- d) da mi se ne uskrati zadovoljstvo, da još barem za jubilarni godišnjak »Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku« (»Bulletin pour l'archéologie et histoire dalmate«) 1928 napišem koji članak ili raspravu, ali da mi se ne diktira, kako, što i u kojem jeziku da pišem.²⁹
- e) da se Dr. Abramiću, ravnatelju Muzeja, doznači ekvivalenat u novcu za stanovanje na pr. U iznosu od 2000 Dinara mjesečno.«³⁰

Nakon ove posljednje velike rasprave nije se uvelike popravio njihov odnos te je Bulić do svojih zadnjih dana žalio zbog, kako je smatrao, nepravde koja mu je nanesena jer su ga umirovili s funkcije ravnatelja Arheološkoga muzeja.³¹

PRIJATELJSTVO I KORESPONDENCIJA

U godinama koje su prethodile diktaturi, Trumbićeve političke aktivnosti u Zagrebu i inozemstvu te Bulićevo povlačenje iz javne politike nisu označavali

²⁸ Inače se tuži kako je prisiljen plaćati troškove grijanja, rasvjete i uredskoga materijala. Ibid.

²⁹ U vezi *Vjesnika* navodi kako godišnjakom iz 1928. slavi pedesetu godišnjicu te dodaje: »Ne samo da mi je ovaj organ, može se reći moje čedo, bilo istrgnuto iz ruku, nego još hoće da mi se naredi, u kojem jeziku pisati: Od god 1878 do 1920 pisan je »Bullettino« pretežno u talijanskom jeziku, da »dalmatinska arheologija bude pristupačna Evropi« (kako mi je to jednom preporučio na solinskim ruševinama pok. Rački), a od god. 1920 unaprijed pisan je i u talijanskom i u srpsko – hrvatskom jeziku, ali za članke u tom jeziku ja dajem za moje članke većinom kratki resumé u francuskom jeziku«. *Bulić, don Frane ostavština*, B-b, 11) Drinković, M.

³⁰ Ibid.

³¹ *Bulić, don Frane ostavština*, A, 6) Dnevnik, 1932-1933-1934 god., 40., (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7977).

kraj njihovoga zajedničkog političkog djelovanja te osobnih kontakata koji su sezali još od 1880-ih godina.³² Često su jedan drugome bili dobrodošli gosti. Trumbić je u travnju 1928. godine došao sa svojom suprugom na ručak kod Bulića. Razglabali su o mnogim aktualnim temama. Tijekom rasprave, Trumbić je dobio Buliću, koji je često naglašavao svoj pacifizam u svojim borbenim nastupima: »Don Frane Vi o Vašom naravi pacifista! Da ste bili car njemački bili bi ste sigurno 10 godina prije pokrenuli svjetski rat«. ³³ Komentirajući jadikovanja nedavno preminuloga Jurja Biankinija, Trumbić kaže: »A kako je Vama bilo nakon svjetskog rata Don Frane, kad ste htjeli u ovoj oskudici prodati Kaptolu Zagrebačkome Vaše omiljene knjige Farlattia? Sjećam se ja toga.« Bulić se složio s time, naglašavajući težinu tadašnjih dana i sreću što je uspio sačuvati tē knjige.³⁴

U svojoj korespondenciji Trumbić i Bulić ne raspravljaju samo o političkim nego i o raznim drugim temama. Njihov se prijateljski odnos može uočiti iz njihovih pisama. Srdačno si čestitaju božićne i novogodišnje blagdane krajem 1929. godine. U razmjeni čestitki, Bulić je komentirao svoju bolnu temu Meštrovićeva kipa Grgura Ninskoga koji je tada bio postavljen na Peristilu: »Eno zakoči se ja ga prolazeć, pogledam, pa dalje«. ³⁵ Bulić je bio izrazito protiv postavljanja toga kipa na Peristilu. Poslao je Kralju pismo kako bi to pokušao spriječiti.³⁶ O tome

³² To pokazuje i neostvarena Pariška misija koju su zajedno vodili u listopadu 1928. godine. Cilj im je bio senzibiliziranje Raymonda Poincareu, tadašnjega francuskog predsjednika, za probleme koji vladaju u Kraljevini SHS kako bi dobili saveznika u borbi za rješavanje hrvatskoga pitanja. *Ormar don Frane Bulića*, 17) Razno lično Don Franino, d) Spisi glede putovanja Poincareu u Pariz g. 1928 koje nije uspjelo. Dopisivanje u vezi toga sa Dr. Trumbićem., Trumbićevo pismo, 3. 10. 1928. (Konzervatorski odjel u Splitu). Vidi: Lj. Boban, »Prilozi za političku biografiju«: 191–198.

³³ *Bulić, Vinka ostavština*, A, 6) Dnevnik, II/1), 160., (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7978).

³⁴ Komentirajući zgodu kada je Biankinijevo tijelo bilo izloženo u staroj gradskoj vijećnici na Narodnome trgu, kazao je Bulić: »Pošao sam se pomolit i što sam vidio, bajunetima i sabljama ga čuvaju, da ovo učine meni – žestoko je digao glas – dignut ću se mrtav pa ću ih potjerat. Htjelo bi se da meni dodje Orjuna što mačem i nasiljem i samo riječima se bavi a ne kulturom«. *Bulić, Vinka ostavština*, A, 6) Dnevnik, bez stranice

³⁵ *Arhiv don Frane Bulića*, korespondencija, Trumbić, 28. 12. 1929., (Arheološki Muzej u Splitu).

³⁶ Arsen Duplančić, »Jedno Bulićevo pismo o spomeniku Grguru Ninskome.« *Croatia Christiana periodica* 10/18 (1986): 47–56., 47.

je opetovano pričao s Trumbićem još početkom 1928. godine,³⁷ te tijekom 1929. godine, bilo kod Bulića u Splitu,³⁸ a bilo kod Trumbića u Zagrebu.³⁹ Tâ je tema Bulića toliko okupirala da ju je prioritzirao nad svim ostalim temama, čak i prilikom posjeta Seton-Watsona Trumbiću i Buliću u Zagrebu, gdje su značajno raspravljali.⁴⁰ Bulićevi naponi nisu ostvarili željeni ishod, a on je prihvatio postavljanje kipa na Peristilu, no i dalje je smatrao da tamo ne pripada: »Iz kostiju mojih naći će se jedan koji će me osvetiti, (...) izaći će jednom jedan koji će me osvetiti i dignuti Grgura iz Peristila«.⁴¹

Bulić u pismu iz ožujka 1930. godine moli Trumbića da intervenira kod predsjednika Bogoslovne akademije da ga ne biraju za novoga predsjednika jer je smatrao da ne može pridonijeti njihovome radu zbog svoje starosti. U drugome dijelu pisma izvijestio ga je o novim arheološkim istraživanjima u okolici crkve Kraljice Jelene i na Rižinicama »gdje se bolje prokopala zadužbina Trpimirova da sam lijevim koljenom o koji kamen udario (-ta neće me biti Trpimir ukleo-) te od noćas osjećam malu bol- naravski ovo će na mladu zarasti- koja bi mogla još priječiti, da mnogo hodam«.⁴² U listopadu 1930. godine, Trumbić je Buliću čestitao imendan pismom u kojemu je komentirao aktualna događanja.⁴³ Sljedeće godine opet razmjenjuju čestitke i zahvale prigodom Trumbićeva imendana. Trumbić zahvaljuje Buliću poslavši mu razglednicu iz Edlacha uz poruku: »Jako me veseli što se 'ne date' i neka Vam Bog uzdrži tu volju«.⁴⁴ Trumbić nakon dva mjeseca šalje još jednu razglednicu Buliću, ovoga puta iz Karlovih Vari, gdje je Trumbić bio na odmoru. Bulić je tada bio u svojem tradicionalnom odmaralištu u Rogaškoj Slatini.⁴⁵

³⁷ Bulić, *don Frane ostavština*, A, 4) Dnevnik, 1928 god., 449., (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7977).

³⁸ Bulić, *don Frane ostavština*, A, 5) Dnevnik, 1929-1930-1931 god., 15., (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7977).

³⁹ Bulić, *don Frane ostavština*, A, 5) Dnevnik, 25.

⁴⁰ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 6) Dnevnik, 220.

⁴¹ Ibid: 257.

⁴² *Arhiv don Frane Bulića*, korespondencija, Trumbić, 18. 3. 1930.

⁴³ *Ormar don Frane Bulića*, 20), pismo, 5. 10. 1930.

⁴⁴ *Ormar don Frane Bulića*, 20), razglednica, 16. 6. 1931.

⁴⁵ *Ormar don Frane Bulića*, 20), razglednica, 28. 8. 1931.

Trumbićevu obranu Vladka Mačeka⁴⁶, Bulić je, kao i mnogi drugi, pratio s velikim interesom. Nakon završne rasprave te povratka u Zagreb, Trumbiću su se inficirale noge te je bio primoran ležati.⁴⁷ Don Kerubin Šegvić prenio je Buliću Trumbićeve pozdrave te informacije o njegovome stanju.⁴⁸ Kada je Maček s desetoricom drugih oslobođen optužbi, Bulić je Trumbiću čestitao na toj obrani i komentirao: »Dr Tr. je stare klasične škole, koji i od Cicerona nešto naučio«. U istome pismu pesimistično komentira: »Hoćemo li jednom na pravu stazu? Ako iz Zagreba ne sine svjetlost, neće lako iz ovoga vulgarnoga grada. Oblaci se nadviju nad našim obzorjem: ili blaga kiša ili oluja. Sursum corda!«⁴⁹ Može se zaključiti prema karakteru Trumbićeva odgovora da je Trumbić bio vidno zadovoljan svojim uspjehom u Mačekovoj obrani. Napisao je Buliću da će biti jako sretan ako se uspiju vidjeti kada dođe u Split da provedu jedno jutro u ugodnim razgovorima te je zahvalio na njegovim čestitkama.⁵⁰

---

⁴⁶ U prosincu je 1929. godine Vladko Maček uhićen i predan Sudu za zaštitu države u Beogradu. Optužen je da je novčano pomogao pokušaju atentata na delegaciju koja je trebala ići u Beograd kod Kralja. Trumbić je odmah postao jedan od Mačekovih branitelja na sudu. Smatrao je, kao i ostali Mačekovi odvjetnici, da je taj proces političke naravi. Sudenje je trajalo od 24. travnja do 14. srpnja. 1930. godine. *Veleizdajnički proces protiv vodje Hrvata dra Vladka Mačka: sastavljeno prema izvještajima američke, britanske i evropske štampe sa Beogradske rasprave*. Chicago: Naklada Glavnog odbora američkih organizacija HSS, 1930., 412–414.; I. Petrinović, *Ante Trumbić – Politička shvaćanja*: 234.

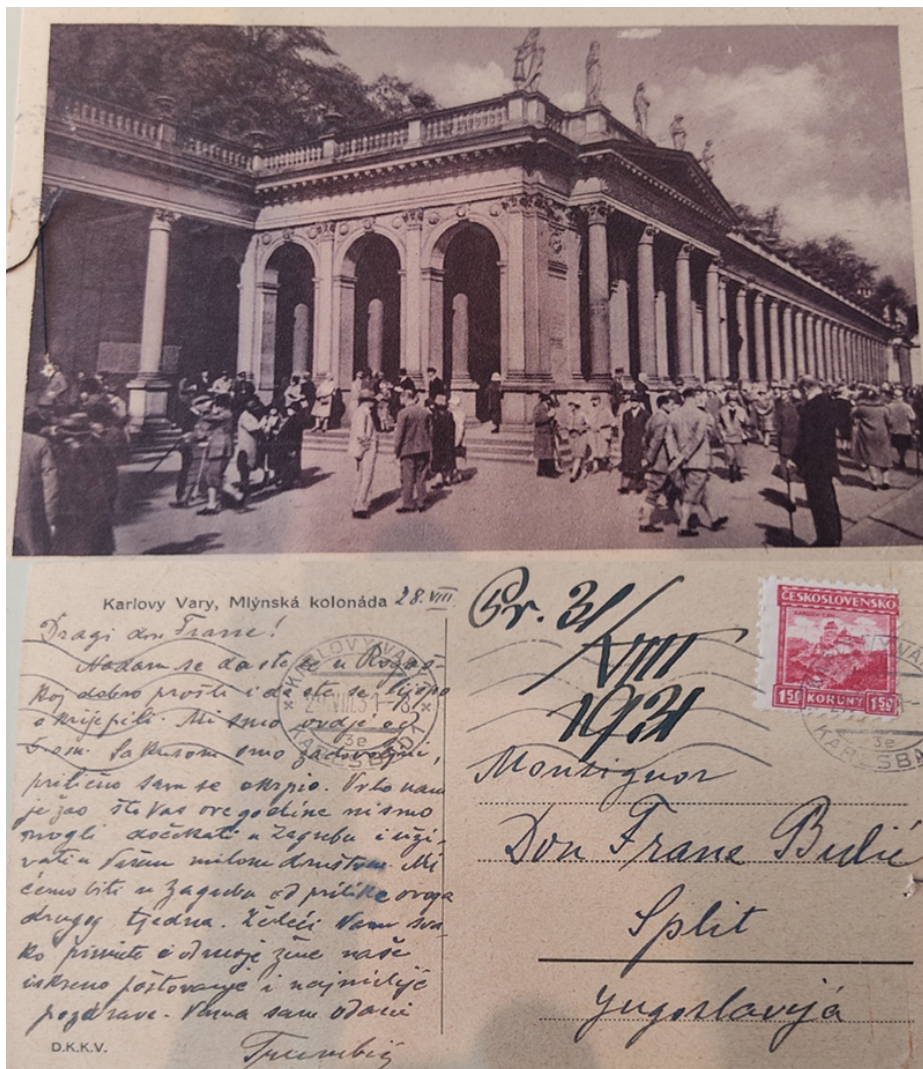
⁴⁷ Ormar don Frane Bulića, 20), pismo, 20. 6. 1930.

⁴⁸ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 7) Dnevnik, II/2), 392., (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7978).

⁴⁹ Arhiv don Frane Bulića, korespondencija, Trumbić, 12. 6. 1930.

⁵⁰ Trumbić je Buliću ovako opisao svoju odvjetničku misiju: »U Beogradu sam proboravio 52 dana u sve. To je bio napor, koji se ne da opisati, ali sam imao i zadovoljstvo, koji se takodjer ne da opisati. Bila se je bitka, izazvana a prihvaćena, koja je svršila sa porazom na jednoj strani a sa pobjedom na drugoj! Moj je se konačni govor očekivao sa velikim zanimanjem. Saslušanje za osam sati, u dva dana, u punoj tišini. Ono što su dozvolili da izađe u novinama, nije nego po koja mrvica bez veze i bez značaja a u namjeri da čitaoci dobiju utisak da nema nikakve važnosti. Imamo svoj stenogram, ali je pitanje što ćemo s njime učiniti, je nema mogućnosti da ga se objelodani putem štampe«. Ormar don Frane Bulića, 20), pismo, 20. 6. 1930.

Fotografija 1: Razglednica iz Karlovih Vari koju je Trumbić poslao Buliću 1931. godine.

ODNOSI U DIKTATURI

Represivno djelovanje vladajućih postalo je svakodnevna pojava. Režim je od početka diktature nadzirao mnoge političke neistomišljenike. Jedan od tih bio je i Trumbić. Njega su konstantno pratili detektivi i drugi državni činovnici. Bulić

je njegovo stanje opisao kao »desperatno«. Detektivi su mu toliko smetali da je Trumbić zbog toga poslao brzojav Kralju.⁵¹ Na jednome se ručku kod Bulića u travnju 1929. godine Trumbić požalio kako ga detektivi opsjedaju. Prepričao je zgodu kada je detektiv pokušao ući u auto s njim i s njegovom suprugom te do-
dao kako mu brzojav Kralju nije ništa pomogao. Tada se Trumbić vidno uzrujao te je komentirao i opću situaciju u državi: »Što smo mi? Rekao bi 13 milijuna makovih zrnaca što ne znače ništa!«⁵² Smatrao je da će ih se pregaziti ako ih međunarodna zajednica bude smatrala slabima, a ako uoče otpor, da će o tome otporu voditi računa.⁵³

Trumbić i Bulić išli su na izlet u rujnu 1930. godine. Bulić je stigao u Zagreb iz Rogaške Slatine, a iz Zagreba su se uputili autom prema Ozlju s još nekoliko poznanika te vozačem. Pokvario im se automobil prilikom povratka te su trebali ići autobusom u Zagreb. Samo je vozač Grivičić ostao uz automobil. Nakon nekog vremena, došli su detektivi te ga ispitivali o automobilu, njegovome vlasniku te osobama koje su se vozile u njemu. Nakon popravka automobila i dolaska u stan, Grivičić je doživio još neugodnosti jer su i tamo bili detektivi koji su mu pretražili cijeli stan te ga nastavili ispitivati o izletu, no ni tada nisu prestali jer su ga poslije odvezli na daljnje ispitivanje o izletu. Detektivi su imali broj automobila u kojemu se trebao nalaziti Trumbić, a tako su mu htjeli pripremiti zasjedu s četirima detektivskim automobilima u Stupniku. Trumbić, Bulić i ostali, jer su spletom okolnosti bili u autobusu pri povratku u Zagreb, prošli su neopaženo.⁵⁴

Bulić je bio osjetljiv prema Trumbićevoj situaciji. Poštovao ga je zbog svega što je učinio svojim javnim političkim djelovanjem. Smatrao je da ga još muči Rappalo i bio je uvjeren da Trumbić nije mogao ništa više napraviti nego što jest kazavši: »U tome je veličina znati ustrajati do kraja pa makar i ne išlo na tvoju, (...) Trumbić je kovao ovu državu i to se ne može izbrisati.«⁵⁵ Početkom 1931. godine, kada mu je Šegvić rekao da je nad Trumbićem pojačan nadzor, Bulić

---

⁵¹ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 6) Dnevnik, 198.

⁵² Bulić, *Vinka ostavština*, A, 6) Dnevnik, 215.

⁵³ Ibid: 216.

⁵⁴ Stjepan Matković, Marko Trogrlić, *Političke bilješke Ante Trumbića, 1930. – 1938.* Sv I. Zagreb – Split: Hrvatski institut za povijest – Filozofski fakultet u Splitu, 2019., 83.; Kada je Kralj Aleksandar saznao da Trumbića i dalje prate navodno je Meštroviću izjavio: »Ta šta Trumbića treba da se čuva pa nije Trumbić lud da će van granice – Idioti«. Bulić, *Vinka ostavština*, A, 7) Dnevnik, 431.

⁵⁵ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 7) Dnevnik, 432–433.

je razmišljao o slanju pisma Kralju u kojemu bi tražio više razumijevanja za Trumbića. Vinka je u svojem dnevniku zapisala da se Bulić tada ražestio: »U zadnju je Trumbić stvorio ovu državu – ako je on Kralj, Trumbić je Trumbić, on je po milosti sablje Kralj, a Trumbić je po milosti uma i srca«. ⁵⁶ Na Vinkina upozorenja da se treba primiriti kako ne bi i njega pratili detektivi, odgovorio je: »Ta neka mi stave detektive, ja ću se rugat s njima«. ⁵⁷

Zagreb je u siječnju 1931. godine posjetio kralj Aleksandar sa suprugom. Oduševljeno su dočekani na temelju pisanja *Obzora*. Tada je Jakša Račić, gradonačelnik Splita, napisao brzojav u kojemu nije ni jednom spomenuo »hrvatsko« ime. To je zasmetalo Buliću jer mu nije bilo jasno kako određeni političari ne spominju hrvatstvo, a sâm je Kralj uz »veliku jugoslavensku nacionalnu ideju« spomenuo »hrvatske tradicije Zagreba«. ⁵⁸ Zanimao ga je i Trumbićev stav prema Kraljevu dolasku te hoće li se sastati s njim. ⁵⁹ Trumbić se, iako nije bio protiv toga, naposljetku nije sastao s Kraljem jer nije dobio ni direktne, a ni indirektne pozive te mu nitko nije garantirao da će ga Kralj primiti u audijenciju. ⁶⁰

Trumbićevo se psihološko stanje sve više pogoršavalo zbog njegove izoliranosti koja je bila rezultat konstantnoga nadzora i opresije režima. Šegvić je korespondencijama nastavio Bulića izvještavati o Trumbićevu stanju, svaki put prenoseći njegove srdačne pozdrave. On piše Buliću: »Tr. je u istinu deprimiran gledeći toliko beznačajnosti i kretenstva našega svijeta. On nije nikoga napustio, nego su njega svi napustili od straha ili od proračunane zlobe«. ⁶¹ U drugome pismu on i Trumbić izražavaju bojazan glede Bulićeva zdravstvenoga stanja zbog gripe koja ga je poharala, no zadovoljni su jer su saznali da se oporavio. Dodaje kako je i Trumbić tada petnaest dana bio bolestan: »Na po sudu liječnika njegova je bolest živčane i moralne naravi: Depresija je tako očita, da je i on sam priznaje. Ako se promjene prilike na bolje i njegovo će zdravlje na bolje.

⁵⁶ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 8) Dnevnik, II/3), 509., (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7978); usp. Lj. Boban, »Prilozi za političku biografiju«: 206.

⁵⁷ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 8) Dnevnik, 509.

⁵⁸ Bulić je tada zapisao bilješku parafrizirajući Tacitovu misao (Anali 1,7) o rimskim velikodostojnicima: Što su bili podložniji, dobivali su veće počasti. Time je aludirao na Račića i ostale koji su izbjegavali spomen hrvatstva. Bulić, *Vinka ostavština*, A, 8) Dnevnik, 500–501.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid: 523.

⁶¹ Ibid: 514.

Svakoga bi iscrpilo kad bi preko dvije godine morao gledati uvijek za sobom detektiva«. ⁶² No, svaki se njihov potez i dalje pratio. Kada je posjetio psihijatriju zbog ženinoga brata, detektivi su odmah posumnjali da želi otputovati u inozemstvo pod izlikom da je lud. ⁶³

OKTROIRANI USTAV I »NAJPOŠTENIJI ČOVJEK U JUGOSLAVIJI«

Iako se diktatura službeno prikazivala kao nešto hvalevrijedno, ona nije popravila stanje u državi. Uz političke nemire, gospodarska kriza koja je zahvatila svijet utjecala je mnogo i na Kraljevinu Jugoslaviju. Kralj Aleksandar proglasio je zbog toga u rujnu 1931. godine novi, »oktroirani« ustav. Takav Kraljev nametnuti ustav smatrao se samo krinkom ispod koje se i dalje krila Kraljeva diktatura i režim, jer se nisu dogodile nikakve značajne promjene. Nakon objave Ustava raspisani su izbori za Narodnu skupštinu i novouspostavljeni Senat. Većina političkih stranaka apstinirale su od tih izbora. ⁶⁴ Bulić u svojem dnevniku navodi da je od vlade došao »strogi nalog« kako svi službenici moraju glasati, iako je sam Bulić ironično apstinirao od glasovanja jer osobno »nije dobio naloga«. ⁶⁵ Bulića je posjetio njegov sinovac Ivan koji je bio blizak režimu zbog čega se Bulić nije s njim slagao. On mu je rekao da ga se mislilo postaviti kao člana Senata, a Senat se trebao po novome zakonu sastati početkom 1932. godine. Trebao je otvoriti prvu sjednicu kao najstariji član, a mogao je pomoći pomiriti Srbe i Hrvate radom u Senatu, prema riječima njegovoga sinovca. Bulić je ponudu odlučno odbio i nakon mnogo nagovaranja, nije promijenio odluku ponavljajući kako nije uopće glasovao na prethodnim izborima te da nije mislio sebe lišiti vjerodostojnosti sudjelovanjem na sljedećim izborima. ⁶⁶

Trumbić je formalno pristupio Hrvatskoj seljačkoj stranci 1931. godine. ⁶⁷ On nastavlja svoju javnu političku borbu iako je rad političkih stranaka i dalje bio

---

⁶² Ibid: 522.

⁶³ Ibid: 521.

⁶⁴ Marijan Buljan, *Politička povijest Splita od 1918. do 1941.* Zagreb: Leykam international, 2022., 212–213.

⁶⁵ Bulić, *don Frane ostavština*, A, 5) Dnevnik, 89.

⁶⁶ Ibid: 95; Usp. Lj. Boban, »Prilozi za političku biografiju«: 206.

⁶⁷ Mihaela Kovačić, Marko Trogrlić, prir. *Dr. Ante Trumbić (1864. – 1938.). Životopis kroz spise osobnoga arhiva u sveučilišnoj knjižnici u Splitu. Katalog u povodu 150. obljetnice rođenja dr. Ante Trumbića.* Split: Sveučilišna knjižnica u Splitu – Filozofski fakultet u Splitu, 2015., 37.

zabranjen uvođenjem novoga Ustava.⁶⁸ Zbog toga što se razočarao diktaturom, zalagao se za konfederacijsko uređenje države koje bi Hrvate oslobodilo srpske hegemonije.⁶⁹ U njegovome pesimizmu te političkoj, pa i psihološkoj, izoliranosti tijekom diktature, zasigurno mu je njegov dugogodišnji odnos s Bulićem bio dobro došao oslonac. Vinka je u svojem dnevniku zapisala zgodu o kojoj se razgovaralo u Zagrebu prilikom jednoga Bulićeva posjeta Trumbiću u proljeću 1931. godine. Bulića je zaustavio detektiv, zatražio da se predstavi te da pokaže osobne dokumente, a na što mu je Bulić odgovorio: »Ja sam Don Frane Bulić, a Vi recite Vašim gospodarima koji su vas ovdje postavili da Don Frane Bulić ide da pozdravi svog starog prijatelja i najpoštenijeg čovjeka u Jugoslaviji.«⁷⁰

Nošen tom novom političkom akcijom, Trumbić je posjetio Dalmaciju i Split. Tada je Bulić bio neizostavna karika. Okupilo se 60-ak ljudi na na željezničkoj stanici prilikom Trumbićeva dočeka u Splitu krajem listopada 1931. godine. Tu je bio i Bulić koji je unio malo vedrine u inače tihi i tmurnu masu. Kazao je prispodobu o dolasku Agripine Starije u Rim s pepelom svojega muža, dvorskim intrigama te pijetetom i žalosti kojom su je drugi promatrali, a tako aludirajući na Trumbića i njegov dolazak, na što su se okupljeni nasmiješili. Kad je vlak stigao, Trumbić je prišao Buliću, veselo su se rukovali te izmijenili nekoliko riječi o putovanju, a sve su nadzirali detektivi i policajci.⁷¹ Trumbić je većinu vremena proveo kod Bulića sljedeća dva dana. Razgovarali su o politici, režimu te prilikama u Splitu. Komentirali su dekadentnu situaciju u državi, na što je Trumbić dodao kako se i u Beogradu otvoreno govorilo protiv Kralja.⁷² Smatrao je kako su sva politička pitanja zastala zbog ekonomske krize u Europi te kako je i Kraljevina Jugoslavija išla prema socijalnoj revoluciji.⁷³ Dok je boravio u Splitu, Trumbić je obilazio naselja po Zagori. Išao je po mjestima i nazdravljao »u Zdravlje dobili naši!«⁷⁴ Bio je oduševljen seljacima, a ponekad bi tijekom posjeta obrađivao masline s njima. Smatrao je kako »narod i zemlja to uvijek ostaje i ne mijenja se, a svi njihovi dominatori ti propadaju i iščezavaju«. Pratili

⁶⁸ Anita Blagojević, Branka Radonić. »O Ustavu Kraljevine Jugoslavije iz 1931.« *Pravni vjesnik* 28/1 (2012): 123–144, 126.

⁶⁹ I. Petrinović, *Ante Trumbić – Politička shvaćanja*: 305.

⁷⁰ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 8) Dnevnik, 570.

⁷¹ Ibid: 584–585.

⁷² Bulić, *Vinka ostavština*, A, 8) Dnevnik, 585–586.

⁷³ Ibid: 586–587.

⁷⁴ Ibid: 592.

su ga detektivi i policajci tijekom svih takvih putovanja. Dogodio bi se i pokoji incident u kojemu bi se izvadili i revolveri, ali ne bi eskaliralo.⁷⁵

Bulić, Karaman te Vinka pridružili su se Trumbiću i njegovoj ženi na jednome popodnevnom izletu. Obišli su Solin, Gradinu, Šuplju crkvu, Klis te Tusculum. Konstantno ih je pratio detektiv u zasebnome autu, a na odredištima su ih dočekivali policajci.⁷⁶ Detektiv je uvijek bio u neposrednoj blizini, napeto slušao kada bi Trumbić razgovarao sa seljacima te bilježio sve.⁷⁷ Vinka je o tome izletu u svojem dnevniku zapisala:

»Nekoliko seljaka bi se svugdje skupilo i on bi se svima rukovao. Bilo bi ili 12-15 do 20, al kad misliš pod kakvim pritiskom se živi svaki taj vrijedi za 100. Trumbić je pak svugdje naglašavao jednom od seljaka, 'vidiš li detektiva, nije li to infamacija. Je li to Sloboda mene i Don Frane da prate kao smo mi neprijatelji ili rušitelji ove države, pobijedili smo mi i stresli Nijemce i Magdjare otrest ćemo se i njih.' Tako je odgovorio bi ovaj ili onaj seljak 'neka nam istra-jat, svršit će ova', a jedan reka: 'vi što ste utemeljili ovu državu.' (...) Na Klisu nas je kao slučajno dočekaš Šime načelnik i bio s nama a odmah se skupila četica. Don Frane pričao seljacima anegdote i ako ništa detektiv se sigurno mnogo kulturniji vratio sa ovoga izleta. (...) Seljaci neki pozdravljajuć se s Trumbićem ljubili su mu ruke, a zatim koji od njih su htjeli i Don Frani, al on nije dao veleć 'nisam ja biskup!'«⁷⁸

Kada je čuo da je Ivo Tartaglia kao ban Primorske banovine telefonski intervenirao u Beogradu zbog detektiva koji su opsjedali Trumbića, Bulić je samo izustio »Hvala Bogu«. Nastavljajući dalje o Tartagli: »Uvijek kad učini nešto pošteno ja priznajem i uvijek ću priznavat što učini dobro, a što – zlo!«⁷⁹ No, detektivska omča oko Trumbića nije dugo stajala opuštena zbog agitacija koje je izazivao svojim djelovanjem po Zagori.⁸⁰ Prije negoli se Trumbić vratio u Zagreb, posjetio ga je dopisnik jednoga francuskog lista u Splitu. Prvo je razgovarao s

---

⁷⁵ Ibid: 599.

⁷⁶ Ibid: 597.; *Arhiv don Frane Bulića*, Liber effossionum Salonitanarum 1921-1934., 233.

⁷⁷ *Bulić, Vinka ostavština*, A, 8) Dnevnik, 597–598.

⁷⁸ Ibid: 598.

⁷⁹ Ibid: 601–602.

⁸⁰ *Bulić, Vinka ostavština*, A, 8) Dnevnik, 601.

Bulićem nakon čega su ga automobilom odvezli do Trumbića s kojim je proveo duže vremena. Dopisnik je namjeravao ispitati stanje na terenu, s obzirom na to da se i dalje provodila cenzura.⁸¹ Nakon što se Trumbić vratio u Zagreb, Bulić se nastavlja informirati o Trumbićevu političkome djelovanju, a Trumbić prima Bulićeve pozdrave u korespondencijama koje je imao s Kerubinom Šegvićem.⁸² Bulić prima Trumbićeve čestitke Šegvićevim posredstvom u oproštajnoj poruci čitateljima *Vjesnika*: »On Vam se divi kako prkosite svakoj sili i svakoj nepravdi«. ⁸³ Šegvić mu se žali na lošu financijsku situaciju, kako mnogi, kao i on, nisu primili mirovinu, a Trumbić da je primio tek trećinu. Kaže za Trumbića »Naš prijatelj je i osobno zabrinut, jer je sada nesigurniji nego ikad. Doživljajemo svi tešku starost«. ⁸⁴ Obojicu su mučile starost i bolesti povezane s njom. Trumbić je u svibnju 1932. bio teško bolestan⁸⁵ dok se Bulić istovremeno mučio s bubrežnim kamencima.⁸⁶

EVANSOV POSJET

Polovicom godine, točnije 6. lipnja 1932. doputovao je u Zagreb Arthur Evans, proslavljeni engleski arheolog te Trumbićev i Bulićev poznanik i prijatelj. Evansu je to bio drugi put u Zagrebu, a prvi je put bio davne 1882. godine.⁸⁷ U Zagrebu je posjetio Trumbića kod kojega je odsjeo i s kojim se družio dva dana, a zatim je otišao na put u Jajce. Namjeravao je obići Travnik, Sarajevo, Dubrovnik, Split i Zadar te se vratiti u Zagreb preko Plitvičkih jezera.⁸⁸ Bulić, uz svoje tradicionalne imendanske čestitke, pita Trumbića kada da očekuje Evansov posjet. Komentirao je kako se družio s njime u Dubrovniku 1875. godine prije Hercegovačkoga ustanka.⁸⁹ Trumbić je zahvalio Buliću na njegovim čestitkama i obavijestio da ga Evans planira posjetiti oko 20. lipnja. Napisao mu

⁸¹ Ibid: 607–608.

⁸² Ibid: 597–598, Ibid: 628–632, Ibid: 657.

⁸³ Ibid: 667.

⁸⁴ Ibid: 670–671.

⁸⁵ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 9) Dnevnik, II/4), 696., (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7978).

⁸⁶ Ibid: 693.

⁸⁷ *Obzor*, 7. 6. 1932., »Sir Arthur Evans Zagrebu«.

⁸⁸ *Ormar don Frane Bulića*, 20), prememoria o Evansu, 16. 6. 1932.

⁸⁹ *Ante Trumbić, spisi osobnog arhiva*, M 559. Veze s britanskim uglednicima, Pisma Anti Trumbiću, 9. Bulić, Frane 15. 6. 1932., (Sveučilišna knjižnica u Splitu, Specijalne zbirke).

je u vezi toga posjeta: »Svakako napravite Vi dva sama jednu fotografiju ovom prilikom, pa Vas molim i za me jednu«. ⁹⁰

Uz navedeno pismo, Trumbić je Buliću poslao i promemoriju u vezi njegovoga sastanka s Evansom. U njoj piše o Evansovoj ulozi u obrani hrvatskih interesa, posebno tijekom Pariške konferencije: »Pisao je članke, naročito o Dalmaciji, i otvorena pisma sa svojim potpisom u Timesu, držao predavanja i štampavao brošure na obranu Dalmacije«. Zatim piše o važnim informacijama koje mu je prenio vezane za francuska stajališta o budućnosti Kraljevine Jugoslavije. Smatrali su da je tadašnje stanje neizdrživo te da bi se trebale stvoriti dvije države: Srbija te Hrvatska sa Slovenijom. Nisu pisali o granicama, ali tâ bi nova država bila pod francuskim protektoratom. Evans je taj prijedlog smatrao nemogućim jer bi to značilo veće francusko uplitanje, a na što bi Italija protestirala. Trumbić je prijedlog smatrao mogućim, ali malo vjerojatnim. Izložio je Evansu kako bi Italiji odgovarao raspad Jugoslavije jer ju je smatrala opasnošću. Francuska bi se tako zaštitila od njemačkih pretenzija prema Istoku, zadovoljni bi bili i beogradski »amputaši« koji bi se tako »riješili« Hrvata koji se ne mogu »urazumiti«. Time bi se olakšalo stvaranje Velike Srbije s Bosnom i Hercegovinom, južnom Dalmacijom, Srijemom i Vojvodinom. Smatrao je da »ostali svijet bi lako dao svoj blagoslov« kada bi se troje navedenih faktora složili. ⁹¹ Na kraju promemorie Trumbić nudi Buliću smjernice:

»On će vjerojatno i Vama o tom govoriti, ali nemojte mu ništa reći da ste već obaviješteni. Mislim da je potrebno da mu i Vi potvrdite moje poglede, jer iz ovoga ima da proizadje ono što jest, da su Hrvati ipak najmanje separatisti! Ja držim, a tako misli i Meštrović, da je ovo njegovo putovanje vrlo važno. (...) Molim kad dodjete na razgovor, da ga ispitajte što detaljnije, osobito o izvoru njegove informacije i o presumptivnim granicama te podjele. Ja bih želio da prije nego on dodje opet u Zagreb da me date što detaljnije obavijestiti o razgovoru po Ljubi, koji neka piše isključivo na adresu: Gospodja Netty Trumbić. Zagreb Sanatorij, Klaićeva ulica 18. Za ovo Vas molim apsolutnu diskreciju, a jedino Ljubi možete dati da pročita. Šaljem u prostom pismom, jer je najmanje napadno.

---

⁹⁰ Ormar don Frane Bulića, 20), pismo, 18. 6. 1932.

⁹¹ Ormar don Frane Bulića, 20), prememoria o Evansu, 16. 6. 1932.

Kad se svrši, molim Vas da svakako uništite ovu Promemoriu, jer scripta manent.«⁹²

Vidljiva je politička težina koju je imao Evansov posjet Trumbiću i Buliću. Osjetljivost spomenutih tema i ideja nagnala je Trumbića da bude oprezan. Stoga, na kraju moli Bulića da bude diskretan, da uništi pisma i da šalje odgovore na ime njegove supruge kako ih režimska kontrola ne bi opazila.

Evans i njegova svastika M. Helen Freeman stigli su parobrodom u Split 20. lipnja 1932. godine. Dočekali su ih Bulić, Karaman, Grgin, Vinka te jedan urednik *Novoga Doba*.⁹³ Obišli su s Bulićem palaču i Arheološki muzej te su naposljetku šetali Marjanom. Većinu ih je vremena pratio detektiv. Evans i Bulić prisjećali su se starih dana u Dubrovniku i Evans je prepričavao zgode iz svojega života vezane za Bosnu i Hercegovinu i njegovo privremeno zatvaranje u Austro-Ugarskoj Monarhiji.⁹⁴ U jednome je trenutku Bulić nazdravio dragome gostu komentirajući da će se njih dvojica sljedeći put sresti »na Elizejskim poljanama«, na što je Evans duhovito nadodao: »Ja, evo dolazim, svako pedeset godina u Dalmaciju. Doći ću opet do pedeset godina, i nadam se da ću opet nać mojeg prijatelja svježeg i zdravog (...).«⁹⁵ Sljedeći su dan Bulić i Karaman išli s Evansom na izlet u Solin i Trogir, nakon čega je on produžio u Šibenik te naposljetku u Zadar. Bulić i Karaman poslali su Trumbiću izvještaj o tome danu, a u njemu opisuju razgovore političko-narodne tematike s Evansom. Bulić je ispiti-vao Evansa o europskim pogledima na jugoslavenske probleme. Tada je Evans komentirao tezu oko podjele Jugoslavije, kako je to čuo u više mjesta u Sloveniji, ali da u Parizu nema traga o postojanju toga projekta. Nije dao konkretne odgovore u vezi granica, ali je naveo Bosnu kao dio tē zamišljene hrvatsko-slovenske države. Smatrao je, pod dojmom svojega posjeta Bosni, »i da su Muslimani listom uz Hrvate protiv Beograda, a i bosanski Srbi da su vrlo nezadovoljni«. Bulić i Evans složili su se naposljetku u misli da ne žele raspad Jugoslavije, na što je Bulić još dodao: »Ali da zato treba da se iz temelja promijeni postupak s Hrvatima i da se drugačije uredimo.«⁹⁶

⁹² Ibid.

⁹³ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 9) Dnevnik, 726.; *Novo doba*, 25. 6. 1932., »Iz zapamćenja Mons. Bulića«.

⁹⁴ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 9) Dnevnik, 727.; *Novo doba*, 25. 6. 1932., »Iz zapamćenja«.

⁹⁵ *Novo doba*, 25. 6. 1932., »Iz zapamćenja«.

⁹⁶ S. Matković, M. Trogrlić, *Političke bilješke*: 257.

Tako su Trumbić i Bulić okončali još jednu političku akciju kojom su trebali ispitati europske stavove o budućnosti Kraljevine Jugoslavije. Raspravljali su krajem listopada 1932. godine o obilježavanju pedesete obljetnice pobjede Narodne stranke na izborima u Splitskoj općini. Bulić je smatrao da se treba postupiti prema Trumbićevu nahođenju. Tako su, zbog manjka narodnoga karaktera, odbili sudjelovati u toj obljetnici argumentirajući da se ona morala proslaviti »u ovoj hrvatskoj općini, pod hrvatskom narodnom zastavom«.⁹⁷

PITANJE TARTAGLINA PROTESTA

Početkom 1933. godine pokrenuta je akcija da se potpiše jedan protest protiv talijanskih aspiracija prema hrvatskoj obali. Protest su trebali potpisati Ivan Meštrović, Bulić i Ivo Tartaglia s kojim se Bulić otprije nije slagao. Ivo Rubić pokušao je nagovoriti Bulića da potpiše protest zbog njegove cijenjenosti u europskim krugovima, ali on je to odbijao, komentirajući da više nije aktivan u politici.⁹⁸ Istovremeno sa začetkom tē akcije zbila se jedna druga epizoda koju Bulić nije komentirao sa svojim najbližim političkim suradnicima. Predložili su mu iz Beograda da se on i drugi »najozbiljniji« ljudi iz Zagreba, Beograda i Ljubljane sastanu u jednome od navedenih gradova te da dogovore najbolje rješenje »unutarnje zbilje«. Iz Zagreba bi to bili Trumbić i nadbiskup Antun Bauer. Bulić je bio za takvu akciju, ali je smatrao da se sastanak treba održati na Hvaru jer je tamo »mirnije«. Njegov se prijedlog prihvatio, no za sastanak se trebao čekati povratak ministra sa službenoga puta. Bulić je prije toga sastanka planirao zatražiti oslobođanje svih pritvorenika jer bez toga, sastanak nije smatrao smislenim: »Jer narod valja da vidi da to nisu čakule, nego da je to ozbiljno«.⁹⁹

Polovinom travnja, Meštrović je došao kod Bulića s kojim je pričao jedan sat u vezi teksta protesta koji je trebao sastaviti Tartaglia. Bulić je na kraju pristao sastati se s Tartagliom, ali je dodao da to treba biti kada dođe Trumbić. Složili su se da će se nakon sastanka dogovoriti o daljnjemu postupanju.¹⁰⁰ Kasnije je komentirao Vinki inicijativu za pisanje protesta: »(...) dobro neka se učini ali samo ako ima pomoć stvari, a ne da to bude skalina kako samo da se popne

---

⁹⁷ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 9) Dnevnik, 753–754.; M. Buljan, *Politička povijest Splita*: 244–245.

⁹⁸ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 9) Dnevnik, 781.

⁹⁹ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 9) Dnevnik, 782.

¹⁰⁰ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 9) Dnevnik, 791.

Ivo«. ¹⁰¹ Bulić je o toj inicijativi poslao dva pisma Trumbiću i usputno mu je tradicionalno čestitao imendan. Pitao ga je što misli o sastavljanju jednoga takvog proglasa na što Trumbić odgovara: »Dotični je već izvršio sve ono što biste mu Vi mislili pisati, ali do sada bez rezultata, iako je to učinio izričito po nalogu svojih starijih. Ponoviti nešto takvo iz privatnih pobuda ne bi moglo imati boljšega efekta«. Nadalje, rekao mu je da ni Maček »neće ni da čuje za ovakve stvari«. ¹⁰²

Sastanak Trumbića, Tartaglia i Bulića odvio se 26. kolovoza 1933. godine. Na temelju Trumbićevih zapisa o tome sastanku, vidi se Trumbićev sve veći pesimizam i razočaranost raspletom političke situacije. Tartaglia mu naglašava kako su općinski izbori važni te poziva na prestanak pasivnosti i političku akciju. Tartaglia čita i prijepis Seton-Watsonova pisma kojim on osuđuje pasivnu politiku opozicije nastavljajući da je i Evans bijesan na tu pasivnost, a na što Trumbić komentira: »Ne mogu se uživiti u naše prilike«. ¹⁰³ Tartaglia nastavlja kako bi Hrvati trebali pokrenuti akciju, a njoj bi se pridružili Anton Korošec i Mehmed Spaho. S obzirom na to da je Maček bio u zatvoru, a Trumbić se nije mogao previše izlagati, Tartaglia je predložio da akciju predvodi Bulić s Meštrovićem, Stankom Švrljugom, Vladimirom Mažuranićem, Svetozarom Rittigom i drugima. Bulić zatim nastavlja govoriti da bi se trebalo pisati Kralju, ali da prvo treba uvjetovati da se Maček i Korošec oslobode. On je također pozivao na akciju protiv režima. Na kraju je razgovora Tartaglia izjavio da od svega neće biti ništa. ¹⁰⁴

Trumbić je vrlo razočarano i pesimistično gledao na Tartagline pokušaje pokretanja političke akcije. Smatrao je da su Ivan Bulić i Tartaglia htjeli njega pridobiti uz pomoć don Frane »s kojim se oni igraju«. Akciju je usporedio s mnogim drugim akcijama koje su završile tako da »projektanti (...) sebe rehabilitiraju pred narodom« te steknu političke položaje bez ikakvoga drugog učinka. ¹⁰⁵ Trumbić je kritizirao Bulića u okolnostima velikoga razočaranja cjelokupnom političkom situacijom u Kraljevini Jugoslaviji i odnosu Hrvatske i

¹⁰¹ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 9) Dnevnik, 792.

¹⁰² Ormar don Frane Bulića, 20), pismo, 17. 6. 1933.

¹⁰³ S. Matković, M. Trogrlić, *Političke bilješke*: 476.

¹⁰⁴ Bulić je u jednom navratu komentirao Vinki »Jedva smo našli u cijeloj Dalmaciji 10 ljudi (...) da to potpiše, 10 ljudi (...) završava D. Fr.«. Bulić, *Vinka ostavština*, A, 9) Dnevnik, 791.; S. Matković, M. Trogrlić, *Političke bilješke*: 476–477.

¹⁰⁵ S. Matković, M. Trogrlić, *Političke bilješke*: 477–478.

režimske politike. Nije smatrao da je koristoljubiv kao ostali, ali je naglasio njegovu staračku taštinu:

»Bulić nije takav, nego jedna senilna pojava. Uvijek je volio, pod njegovom asketsko-klasičnom formom, isticat se (profesorsko-naučenjačka taština, koja zna bit silna) i danas u 87 godini sa relativno dobrim vitalitetom, nadošla je staračka krepost i da se drži grčevito života i stoga čezne za svakom prilikom i najsitnijom da se pokaže da je živ. Osobito ga zanosi svaka mogućnost da svojim potpisom javno istupi i stoga svak ko dojde k njemu da ga moli za ovakav popis, nalazi ga već unaprijed pripravna.«¹⁰⁶

»HRVATSTVO, NESEBIČNOST I POŠTENJE«

Dugogodišnji Trumbićev i Bulićev odnos nisu poremetili ni Tartaglini ni Meštrovićevi utjecaji na Bulićevo djelovanje i razmišljanje. Iz Trumbićeva pisma Buliću krajem 1933. godine vidi se da i dalje razmjenjuju doživljaje i informacije iz svojih života i ističe se njihova još uvijek aktualna razmjena knjiga.¹⁰⁷ Bulić je i dalje izrazito poštovao Trumbića i bio osjetljiv na njegovo omalovažavanje. Jednom je prigodom razgovarao s Josipom Baračem kojega je on doveo da radi u Arheološkome muzeju kao čitača starohrvatskih natpisa 1930. godine.¹⁰⁸ Vidi se da nije imao dobro mišljenje o Baraču i smatrao je da mu je dodijeljena služba u Arheološkome muzeju kako bi mu se računale godine službe »a u muzej došao da zagrabi 2-3 puta na godinu«. ¹⁰⁹ Barač je u razgovoru komentirao Trumbića smatrajući da je »lučki montum«¹¹⁰, što je Buliću bilo previše. Komentirao je za Trumbića »Za me dao dosta« te »Zapečaćena ie sudbina prof Barača u mojim očima, uza sve ono njegovo dvolično ponašanie u Općini Splitskoj (...).«¹¹¹ Bulić je opetovano podsjećao svoje bliske suradnike, Karamana i Grgina, na Baračeve uvrjednije riječi.¹¹²

---

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ormar don Frane Bulića, 20), pismo, 20. 11. 1933.

¹⁰⁸ Josip Barač, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2021. (Pristupljeno 6. 11. 2023.) (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5802>)

¹⁰⁹ Bulić, *don Frane ostavština*, A, 6) Dnevnik, 20.

¹¹⁰ Montun: talijanizam za 'priprosta, neobrazovana osoba'. Maja Bezić, »Semantička adaptacija talijanizama u splitskom govoru« *Fluminensia* 28/2 (2016): 39–51., 44.

¹¹¹ Bulić, *don Frane ostavština*, A, 6) Dnevnik, 20.

¹¹² Ibid: 21, Ibid: 35.

Tri mjeseca prije Bulićeve smrti, opet su se družili Bulić i Trumbić. Tu su još bili Trumbićeva supruga te Vinka, Karaman i Grgin sa svojim bračnim drugovima. Bulić je bio izrazito raspoložen razgovarati s obzirom na to da je bio u zrelim godinama. Trumbić je pun poštovanja pozorno i strpljivo slušao njegove razgovore, za razliku od ostalih okupljenih. Kada bi uspio što kazati, Trumbić je govorio o aktualnim događanjima. Rekao je da se politička situacija nije nešto puno promijenila i da je ostala »stara Drina, (...), nepremostiva«. ¹¹³ Smatrao je da težište više neće biti Europa u kojoj se stvara kriza te da se moraju vidjeti posljedice novih diktatura, Mussolinijeve, Staljinove i Hitlerove. Kritizirao je papu Pia XI. i zapadno katoličanstvo koje se, smatrao je, nije moglo »odkinuti od zemaljskog tla«. Osudio je Papinu suradnju s Hitlerom i Mussolinijem te njegovo popuštanje da se u Istri smjenjuju biskupi i svećenici zbog političkoga obzira. ¹¹⁴ Bulić se, koji se inače u svemu slagao s Trumbićem, složio s Papinim odlukama smatrajući da se nije moglo drukčije postupiti. Trumbić mu je uzvratilo da bi Papina snaga bila upravo u tome da ne popušta jer je smatrao da se Crkva treba graditi na ljudskoj vjeri i povjerenju, a ne na zemaljskim stvarima. ¹¹⁵ Prilikom odlaska kući, Trumbić je s Vinkom komentirao neslaganje s Bulićem kazavši da on tē stvari drukčije promatra kao svećenik. ¹¹⁶ Sutradan je i Bulić s Vinkom komentirao tu nesuglasicu, vidno žalostan što se on i Trumbić nisu slagali. Vinka je u svojem dnevniku nakon toga zajedničkog druženja zapisala: »Vidim da osim hrvatstva ova dva čovjeka D. Fr. i D. Tr. čvrsto drži skupa nesebičnost i poštenje«. ¹¹⁷

Trumbić je par tjedana nakon toga posjeta obilježio 70. godinu svojega života. Tada su mu razni ljudi iz privatnoga i javnoga života slali čestitke. Bulić je, naravno, poslao i svoju čestitku: »Sic septima decennalia sic octava et plura feliciter«. ¹¹⁸ To je bila posljednja čestitka koju je Bulić poslao Trumbiću jer je Bulić umro 29. srpnja 1934. godine u Zagrebu, a sahranjen je na Manastirinama 2. kolovoza u Solinu. ¹¹⁹ Njegova je smrt izazvala veliku pozornost, kako političara

¹¹³ Bulić, *Vinka ostavština*, A, 9) Dnevnik, 816.

¹¹⁴ Ibid: 817.

¹¹⁵ Ibid: 817–818.

¹¹⁶ Ibid: 819.

¹¹⁷ Ibid: 818.

¹¹⁸ M. Kovačić, M. Trogrlić, *Dr. Ante Trumbić*: 264.

¹¹⁹ Emilio Marin, ur. »Nacrt za kronologiju života i rada don Frane Bulića.«, u: *Don Frane Bulić. Katalog izložbe povodom 50-godišnjice smrti*. Split: Arheološki muzej, 1984: 69–143, 148.

tako i običnoga puka. Razne novine hvalile su Bulića i njegovo dugogodišnje znanstveno i društveno djelovanje, nazivajući ga jednim od najvećih ljudi grada.¹²⁰ Trumbić je napisao sažalnicu društvu »Bihać«, koje je povezivalo Trumbića i Bulića od samoga početka njihovoga javnog djelovanja pa sve do smrti. U njoj je opetovano isticao Bulićevo hrvatstvo.¹²¹ Splitska općina održala je i izvanrednu komemorativnu sjednicu za svojega velikog građanina koji je »ojačao nacionalnu svijest«. Na toj je sjednici održao prigodni govor, između ostalih, i Alojzije Stepinac, nadbiskup koadjutor Zagrebačke nadbiskupije.¹²² Dan prije sjednice u Splitu, 31. srpnja 1934. godine, Stepinac je osobno održao rekvijem za Bulića u zagrebačkoj katedrali. To ga je jutro posjetio Trumbić koji mu je zahvalio na održanome rekvijemu i na odluci da dođe u Split na sprovod.¹²³ Stepinac je o tome susretu zapisao:

»Dr. Trumbić je plakao. Razumio sam njegovu bol. Volio je i cijelio čelik karakter don Franu Bulića i zamislio se valjda kod toga u sudbinu i budućnost hrvatskog naroda. Jedan za drugim pada u grob, a režim sve više stišće svaki duh hrvatski. Dr. Maček zatvoren, a ostali su u emigraciji, što će biti od nas? Nastojao sam utješiti dr. Trumbića. Ja se ne bojim nimalo, rekoh mu, za sudbinu hrvatskog naroda, samo neka se drži svoje crkve«.¹²⁴

Poslije četiri godine, Stepinac će na posljednje počivalište otpratiti i Trumbića¹²⁵ koji je preminuo u svojem stanu u Zagrebu, u Martićevoj 29. To je adresa koja je stajala na prvome mjestu Bulićeva zagrebačkog adresara.¹²⁶ Bulić i Trumbić su svojim cjeloživotnim djelovanjem u politici i kulturi stekli ugled kao splitski velikani vrijedni poštovanja koji su ostali nezaobilazni i nakon smrti.

¹²⁰ M. Buljan, *Politička povijest Splita*: 225.

¹²¹ Ibid: 240.

¹²² Ibid: 225; Neven Pelicarić, »Imenovanje Alojzija Stepinca nadbiskupom koadjutorom Zagrebačke nadbiskupije.« *Arhivski vjesnik* 66 (2023): 269–314, 304.

¹²³ Željko Karaula, ur. *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca 1934.-1945. iz arhiva UDBA-e*. Zagreb: Despot infinitus, 2020., 69–70.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Mladenko Domazet, »Ante Trumbić – biografski fragmenti i nasljeđe. Zbornik radova sa znanstvenog skupa »Dr. Ante Trumbić (1864. – 1938.) – osam desetljeća od smrti«, održanog 15. studenog 2018. godine u Muzeju grada Splita, ur. Marijan Čipčić. (Split: Muzej grada Splita; Društvo prijatelja kulturne baštine Split, 2020), 268.« *Časopis za suvremenu povijest* 52/2 (2020): 668–670.

¹²⁶ *Arhiv don Frane Bulića*, adrese u Zagrebu.

Ivan Šubašić, prvi ban Banovine Hrvatske, posjetio je Split u studenome 1939. godine gdje je dočekan s oduševljenjem. Prilikom posjeta vladalo je opće ozračje hrvatstva. Ban je u službenome programu imao dvije neizostavne postaje, a to su bili upravo grobovi don Frane Bulića i Ante Trumbića.¹²⁷

ZAKLJUČAK

Don Frane Bulić i Ante Trumbić zadužili su hrvatski narod svojim cjeloživotnim djelovanjem u politici i kulturi. Zbližili su ih njihovi zajednički politički orijentiri i hrvatsko rodoljublje. Nastavili su održavati svoje dugogodišnje osobne kontakte i tijekom Šestosiječanjske diktature te nakon uvođenja Oktroiranoga ustava. To je bio period izrazite državne represije i kontrole. Bliskost njihovoga odnosa vidljiva je iz njihovih osobnih susreta te korespondencije koja se sastoji od pisama raznovrsne tematike: od čestitki povodom blagdana i obljetnica do informacija o političkim zbivanjima. Može se reći da su ova dvojica velikana hrvatske povijesti bili prijatelji u punome značenju tih riječi. Njihovo prijateljstvo, održavano godinama raznim zajedničkim pothvatima, temeljilo se na izraženoj međusobnoj poštovanju i uvažavanju. Takav su odnos, uz sve prepreke i krize, njegovali do svoje smrti.

PRILOG:

Fotografija 1: Razglednica iz Karlovih Vari koju je Trumbić poslao Buliću 1931. godine: *Ormar don Frane Bulića*, 20) Korespondenca, Trumbić, razglednica, 28. 8. 1931. (Konzervatorski odjel u Splitu).

IZVORI:

Ante Trumbić, spisi osobnog arhiva, Sveučilišna knjižnica u Splitu, Specijalne zbirke.

Arhiv don Frane Bulića, Arheološki muzej u Splitu.

Bulić, don Frane ostavština, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga R-7977.

Bulić, Vinka ostavština, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R-7978.

Ormar don Frane Bulića, Konzervatorski odjel u Splitu.

¹²⁷ M. Buljan, *Politička povijest Splita*: 619.

NOVINE:

Novo doba (21. 6. 1932.)

Obzor (7. 6. 1932.)

LITERATURA:

Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Durieux, 1995.

Barač, Josip, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5802> (pristupljeno 2. studenoga 2023).

Bezić, Maja, »Semantička adaptacija talijanizama u splitskom govoru« *Fluminensia* 28/2 (2016): 39–51.

Blagojević, Anita, Radonić, Branka, »O Ustavu Kraljevine Jugoslavije iz 1931.« *Pravni vjesnik* 28/1 (2012): 123–144.

Boban, Ljubo, »Prilozi za političku biografiju don Frane Bulića (1914–1934).« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 18/1 (1985): 167–214.

Buljan, Marijan, *Politička povijest Splita od 1918. do 1941.* Zagreb: Leykam international, 2022.

Domazet, Mladenko, *Ante Trumbić – biografski fragmenti i nasljeđe. Zbornik radova sa znanstvenog skupa »Dr. Ante Trumbić (1864. – 1938.) – osam desetljeća od smrti«, održanog 15. studenog 2018. godine u Muzeju grada Splita*, ur. Marijan Čipčić. Split: Muzej grada Splita; Društvo prijatelja kulturne baštine: Split, 2020, 268 str.« *Časopis za suvremenu povijest* 52/2 (2020): 668–670.

Duplančić, Arsen, »Jedno Bulićevo pismo o spomeniku Grguru Ninskome.« *Croatica Christiana periodica* 10/18 (1986): 47–56.

Karaula, Željko, ur. *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca 1934.-1945. iz arhiva UDBA-e*. Zagreb: Despot infinitus, 2020.

Korunić, Petar, »Hrvatsko pitanje 1860./61. godine.« *Časopis za suvremenu povijest* 27/1 (1995): 103–123.

Kovačić, Mihaela, Marko Trogrlić, prir. *Dr. Ante Trumbić (1864. – 1938.). Životopis kroz spise osobnoga arhiva u sveučilišnoj knjižnici u Splitu. Katalog u povodu 150. obljetnice rođenja dr. Ante Trumbića*. Split: Sveučilišna knjižnica u Splitu – Filozofski fakultet u Splitu, 2015.

Marin, Emilio, ur. »Nacrt za kronologiju života i rada don Frane Bulića.«, u: *Don Frane Bulić. Katalog izložbe povodom 50-godišnjice smrti*. Split: Arheološki muzej, 1984: 69–153.

Matković, Stjepan, Trogrlić, Marko, *Političke bilješke Ante Trumbića, 1930. – 1938*. Sv I. Zagreb – Split: Hrvatski institut za povijest – Filozofski fakultet u Splitu, 2019.

Pelicarić, Neven, »Imenovanje Alojzija Stepinca nadbiskupom koadjutorom Zagrebačke nadbiskupije.« *Arhivski vjesnik* 66 (2023): 269–314.

Petrinović, Ivo, *Ante Trumbić – Politička shvaćanja i djelovanje*, 2. izd. Split: Književni krug, 1991.

Povijest Hrvata – Od 1918. do danas, Perić, Ivo, ur. Zagreb: Školska knjiga, 2007.

Veleizdajnički proces protiv vodje Hrvata dra Vladka Mačka: sastavljeno prema izvještajima američke, britanske i evropske štampe sa Beogradske razprave. Chicago: Naklada Glavnog odbora američkih organizacija HSS, 1930.

Summary

Don Frane Bulić and Ante Trumbić: facing the challenges of a dictatorship

This paper shows selected fragments of don Frane Bulić and Ante Trumbić's personal relationship and political activity from the start of king Alexander's royal dictatorship on 6th January 1929 to Bulić's death on 29th July 1934. Both figures left a mark on the history of Split and Croatia at the turn of the 20th century. Together they participated in many political endeavours, from the 1907 Cisleithanian legislative election held in Split, to 1926 Split municipal elections. Their political activity was characterized by the struggle for the realization of Croatian national interests. While they were struggling to act in a politically hostile environment, their personal contacts and correspondence continued. The advent of king Alexander's royal dictatorship brought vast political repression and surveillance carried out by the state. During the 1930s, Trumbić experienced immense disappointment when his political goals weren't met. He began to look for answers to the Croatian national problem through an increasingly pessimistic attitude, leaning more to radicalism. Trumbić was under enduring state surveillance. Promptly after the advent of the dictatorship, Bulić's accommodation in the Archaeological Museum in Split became an issue due to his disputes with its director Mihovil Abramić. Moreover, he was worried about the idea of installing the statue of Grgur Ninski on Peristil square. Bulić and Trumbić were continually supporting one another in their problem – solving. After the dictatorship had ended and the forced constitution came into its place, Trumbić and Bulić continued their political activities. Their involvement in politics was evident during sir Arthur Evans' visit to Zagreb and Split in 1932, and in Tartaglia's unsuccessful initiative to launch a protest against Italian aspirations to the Eastern Adriatic coast. Their long – term acquaintance and joint activities created a friendship founded on mutual admiration and respect that both nurtured until the last days of their lives.

TOMISLAV GALOVIĆ

PRINOSI VLADIMIRA RISMONDA (1902. – 1994.) RAZVITKU POMOĆNIH POVIJESNIH ZNANOSTI I HRVATSKE HISTORIOGRAFIJE (RAD NA IZDAVANJU SPLITSKE DIPLOMATIČKE GRAĐE I POVIJESNIH DJELA)

UDK: 930-05Rismondo, V.

Primljeno: 24. 11. 2023.

Prihvaćeno: 8. 1. 2024.

Pregledni rad

Tomislav Galović

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Zagrebu

tgalovic@ffzg.hr

Hrvatski povjesničar, prevoditelj i likovni kritičar Vladimir Rismondo (1902. – 1994.) mnogo je utjecao na hrvatsku historiografiju, kako u prevođenju historiografskih radova tako i u ediranju diplomatskoga gradiva. Nezaobilazan je njegov prinos razvitku pomoćnih povijesnih znanosti, napose u proučavanju i publiciranju splitske notarske građe, te hrvatskoj historiografiji u priređivanju i prevođenju povijesnih djela (Toma Arhiđakon, *Kronika*; Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*; A Cutheis, *Tabula*; Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira I-II*; Vicko Solitro, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*; priređivanje i objavljivanje kritičkoga izdanja *Zlatne knjige (Libro d'oro) grada Splita*.

Ključne riječi: Vladimir Rismondo (1902. – 1994.), hrvatska historiografija, pomoćne povijesne znanosti, egdotika, splitska notarska građa, prevođenje, srednjovjekovni latinski jezik, talijanski jezik.

UVOD

U kratkoj bilješci o piscu objavljenoj u knjizi *Ljudi i slike Dalmacije* (1964.) piše sljedeće:

»Vladimir Rismondo se rodio 1902. godine u Makarskoj, u porodici koja se pola stoljeća ranije doselila iz Rovinja. Gimnaziju je završio u Splitu, a Filozofski fakultet u Beogradu. Od 1927. bez preki-
da živi u Splitu kao profesor, najprije na Realci i Realnoj gimnaziji,

a od 1946. na Višoj pedagoškoj školi (Pedagoškoj akademiji), na kojoj i danas predava opću historiju. Književnim se radom počeo baviti kao gimnazijalac i prvu je pjesmu objavio pri kraju prvog svjetskog rata u zagrebačkoj 'Omladini' (1918.). Poslije pjesama koje su, umjesto predgovora, preštampane iz beogradskog 'Života i rada' na prvim stranicama ove knjige, nije više pisao stihove, a održavao je dalje vezu s književnošću objavljujući s vremena na vrijeme umjetničke i književne kritike. Poslije drugog rata najveći dio svoga rada posvetio je ispitivanju srednjovjekovne historije grada Splita«. ¹

Tu je također naveden i izbor iz njegovih znatnijih radova: »Nodilo čovjek, političar i historičar.« *Novo doba*, Split 31. 10. 1931.; »Sfinge u Dioklecijanovoj palači« *Književni Jadran* (24), Split 1953.; *Pomorski Split druge polovine XIV st. Notarske imbrejature*. Izdanje Muzeja grada, Split 1954.; Toma Arhiđakon, *Kronika*. Izdanja Muzeja grada Split 1960.; »Markulin Slovetić u svijetlu nekoliko notarskih spisa.« Izdanja Historijskoga arhiva, Split 1960.; »Polemika Nodilo – Tommaseo (Prijevod s talijanskog).« *Mogućnosti* (5, 6 i 7), Split 1961. (Preštampano u »Radovima« splitske Pedagoške akademije u svesci »Ličnost Natka Nodila u dalmatinskom preporodu«, Split 1961.); Luigi Pirandello, »Humorizam (Prijevod s talijanskog)«. *Mogućnosti* (3, 6, 9 i 11), Split 1963.« ² Na koncu su navedeni i podatci da V. Rismondo »u štampi« ima registar notara Nicolella iz Gubbija (14. st.), a »u pripremi« splitski kaptolski registar (14. – 15. st.). ³ Potonji je podatak napose zanimljiv.

***

Poticaј pisanju ovoga rada bio je dvojak. S jedne strane, znajući za Rismondov rad na srednjovjekovnim povijesnim izvorima za Dalmaciju, na njihovome čitanju, priređivanju i prevođenju, a napose jer je autor prvoga kompletnog hrvatskog prijevoda Arhiđakonove *Salonitanske povijesti*, ali i drugih povijesnih knjiga i dokumenata, nastojalo se prikazati njegovo korištenje pomoćnih povijesnih znanosti te ukazati na njegov doprinos njima kao i hrvatskoj historiografiji u cjelini. S druge strane, nastojao se ponuditi podrobniji uvid u život i (nedovoljno

---

¹ Vladimir Rismondo, *Ljudi i slike Dalmacije*, Split: Pododbor Matice hrvatske Split (Biblioteka suvremenih pisaca, knj. 24), 1964., str. 211.

² Ibid: 212.

³ Ibid: 212.

poznato i vrednovano) djelo jer je svojim radom obilježio poslijeratnu splitsku kulturu kao marljiv član Pododbora Matice hrvatske, potom Čakavskoga sabora odnosno Književnoga kruga u Splitu te kao profesor na visokoškolskim ustanovama u Splitu i Zadru. Stoga, ne iznenađuje da se o Rismondu pisalo više kao o pjesniku⁴ i likovnome kritičaru⁵ (i njegovome zanimanju za glazbu),⁶ a i posvećen mu je temat u splitskim *Mogućnostima* (1992.),⁷ međutim on je ostao na marginama i slabo poznat u recentnoj hrvatskoj historiografiji. No, nije ga zaboravio njegov nekadašnji student Više pedagoške škole u Splitu, akademik Tomislav Raukar⁸ koji mu je posvetio svoje *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku. Odabrane studije* (2007.) riječima: »Uspomeni profesora Vladimira Rismonda«.⁹

BIOGRAFSKI PODATCI

Obitelj Rismondo bila je makarska brodovlasnička obitelj, no porijeklom iz Istre, iz grada Rovinja, koja je 1878. osnovala parobrodarsko društvo imena »Braća Rismondo« koje se specijaliziralo za obavljanje obalnoga prometa u Dalmaciji. U toj se obitelji, u Makarskoj 11. rujna 1902., rodio od oca Mihovila i majke Splićanke Marije rođ. Manger hrvatski povjesničar Vladimir Rismondo. Nakon osnove (pučke) škole u rodnome gradu, pohađa Klasičnu gimnaziju u Splitu. Prisjećajući se toga razdoblje svojega života ovako je jednom zgodom zapisao:

⁴ Anatolij Kudrjavcev, »Pjevač nad uzaludnošću (poetska misija Vladimira Rismonda).« *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 624–627.

⁵ Kruno Prijatelj, »Vladimir Rismondo kao likovni kritičar.« *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 628–635. Radoslav Tomić, »Rismondo, Vladimir, povjesničar i lik. kritičar (Makarska, 11. IX. 1902 – Split, 8. I. 1994).« *Hrvatska likovna enciklopedija*, sv. 6 (Pric – Soki), prir. Zdenka Ožić, Ozana Martinčić, Bojana Franić, Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža« i Vjesnik, 2005., s. v. (70).

⁶ Mirjana Škunca, »Neobično suglasje.« *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 656–662.

⁷ »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«, *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 (1992): 593–692.

⁸ Usp. Tomislav Galović, »Tomislav Raukar (1933–2020) – hrvatski i europski medievist i intelektualac.« *Hrvatska revija – časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu življenja* XX (2020) 3: 41–44.

⁹ Tomislav Raukar, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku. Odabrane studije*, Split: Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 150), 2007., str. [5].

»Ja sam sa svojim drugovima pohađao Gimnaziju u školskoj zgradi u današnjoj Nodilovoj ulici, a misu smo (naravno samo nedjeljom) slušali u crkvi sv. Filipa. Ovo napominjem samo zato što se dobro sjećam vremena kad je jedan kolega iz starijih razreda čitao naglas tekst nedjeljnog Evanđelja na grčkom jeziku – i to se u Splitu moje mladosti smatralo kao neka, u školstvu i kulturi, više nego prirodna i obična stvar.«¹⁰

Nakon mature 1920. odlučuje prvo studirati na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Beču, potom na Filozofskome fakultetu Sveučilištu u Zagrebu¹¹ i najzad na Filozofskome fakultetu Univerziteta u Beogradu.¹²

Rismondo se prvi put pojavljuje na Filozofskome fakultetu Univerziteta u Beogradu 12. ožujka 1925. kada traži da mu se priznaju semestri odslušani na drugome fakultetu (doduše ne piše na koji se to fakultet izravno odnosi). Zatim 8. travnja 1925. traži priznanje semestara s Pravnoga fakulteta, što je dosad nepoznata činjenica. Najzad, 6. srpnja 1925. Rismondo traži uvjerenje da je redoviti student zbog reguliranja vojne obaveze. Sljedeće godine, 1. veljače 1926., prijavljuje se za polaganje ispita na *grupi XVI, razdeo V – Istorija umetnosti*. Ispit je uredno položio. Prema tadašnjoj uredbi, studiji na Filozofskome fakultetu u Beogradu bili su podijeljeni u grupe od 1 do 19. Svaka je grupa imala razdjele predmeta A, B i V. Glavi su predmeti bili A i B, a V su bili sporedni predmeti. Rismondo je bio u 16. grupi gdje je pod A imao *Uporednu književnost*, pod B *Opštu istoriju* i pod V *Istoriju umetnosti*. Rismondo je 1. ožujka 1926. tražio uvjerenje da je položio ispit iz razdjela V u 16. grupi predmeta. Sljedeće godine, 10. lipnja 1927., Rismondo se prijavio da polaže ispit razdjela A 16. grupe – *Uporedna književnost* i ispit je položio. Tražio je 16. kolovoza 1927. uvjerenje o provedenome broju semestara i položenim ispitima na Filozofskome fakultetu Univerziteta u Beogradu. Najzad, 1. listopada 1928. prijavljuje se na ispit iz razdjela pod B – *Opšta istorija* i ispit polaže, a već 15. listopada 1928. traži diplomu iz 16. grupe nauka. To znači da je u

---

¹⁰ Vladimir Rismondo, »Split u klasičnoj tradiciji.«, u: *290 godina Klasične gimnazije u Splitu 1700 – 1990.*, gl. ur. Stanko Piplović, Split: Književni krug, 1990., str. 15.

¹¹ Nažalost, unatoč pokušajima, nismo uspjeli pronaći Rismondove studentske spise u Arhivu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zahvaljujem kolegi arhivistu Ivanu Kurjaku na pomoći.

¹² »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«, *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 (1992): 593.

listopadu 1928. završio studij komparativne književnosti, opće povijesti i povijesti umjetnosti na beogradskome Filozofskom fakultet.¹³

Rismondo se i prije formalnoga završetka studija vraća u Split gdje se zapošljava kao profesor u splitskoj Realci, odnosno Muškoj realnoj gimnaziji punih dvadeset godina (od 1927. do 1946.).¹⁴ Nakon toga je izabran (1946.) za predavača na tamošnjoj Pedagoškoj akademiji u Splitu¹⁵ koja je započela s radom 1945. godine.¹⁶ Tamo je predavao opću i nacionalnu povijest (koju je svega jednu godinu prije njega predavao dr. Cvito Fisković) – sve do 1974. kada odlazi u mirovinu. Paralelno uz angažman u Splitu, kao honorarni viši predavač od akademske godine 1960./1961. do 1967./1968. predaje Opću povijest srednjega vijeka na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zadru¹⁷ pri Sveučilištu u Zagrebu (od 1974. u sastavu Sveučilišta u Splitu).¹⁸

Osnovu Rismondova historiografskoga opusa čini istraživački, priređivački i prevodilački rad: *Kronika* Tome Arhiđakona, *Legende i kronike*, *Povijest grada Trogira* P. Andreisa, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji* V. Solitra i priređivanje i objavljivanje kritičkog izdanja *Zlatne knjige (Libro d'oro) grada Splita*. Uz brojne prijevode s talijanskoga, te latinskoga, prevodio je također i s ruskoga.¹⁹

¹³ Državni arhiv Srbije (Државни архив Србије), fond Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu (oznaka G-208), Delovodni protokol Filozofskog fakulteta, *Rismondo, Vladimir* (1925. – 1928.). Srdačno zahvaljujem poštovanome kolegi dr. sc. Dragomiru Bondžiću, znanstvenome savjetniku u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu, na pomoći u istraživanju Rismondovih beogradskih studentskih dana.

¹⁴ »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici.« *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 (1992): 593.

¹⁵ Frane Jakelić, »Razvojni put Pedagoške akademije u Splitu.« *Radovi Pedagoške akademije Split* / 1 (1975): 21.

¹⁶ *Dvadeseto godišnjica Pedagoške akademije u Splitu*, ur. Živko Jeličić, Vladimir Rismondo, Dušan Berić, Split: Pedagoška akademija – Split (Posebna izdanja 3), 1965. Ta je publikacija poseban otisak iz *Školskoga vjesnika* XV/3-4 (1965).

¹⁷ Josip Vrančić, »Radnici Filozofskog fakulteta 1956–1976.«, u: *Dvadeset godina Filozofskoga fakulteta u Zadru 1956-1976*, ur. Heda Festini et al. Zadar: Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet Zadar, 1976., str. 23.

¹⁸ Mithad Kozličić – Branko Kasalo, *Studij povijesti u Zadru 1956. – 2016.*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2016., str. 210.

¹⁹ Maren Mihajlović Frejdenberg, »Srednjovjekovni dalmatinski grad i društveni tipovi.« *Mogućnosti. Književnost, umjetnost, kulturni problemi* XIX/1 (1972): 86–101. S ruskoga preveo Vladimir Rismond.

Rismondo je vrlo rano počeo pisati poeziju (sabrano u zbirci *Zaustavljeno vrijeme*, 1989.) te eseje i likovne kritike (sabrane u knjigama *Ljudi i slike Dalmacije*, 1964., i *Oblici i slova*, 1979.).²⁰ Prijateljivao je s brojnim intelektualcima – književnicima Antom Cettineom (1898. – 1956.), Ilijom Despotom (1885. – 1970.), napose Vladanom Desnicom (1905. – 1967.),²¹ potom s publicistom i novinarom Ćirom Ćičin-Šainom (1890. – 1960.), skladateljem Ivom Paraćem (1890. – 1954.), slikarima i kiparima Ignjatombom Jobom (1895. – 1936.), Jerolimom Mišom (1890. – 1970.), Marinom Tartagliom (1894. – 1984.), Vjekoslavom Paraćem (1904. – 1986.), Milanom Tolićem (1899. – 1990.)²², Andrijom Krstulovićem (1912. – 1997.) i drugima.²³ Pisao je o brojnim osobama i njihovim djelima (primjerice o don Frani Buliću,²⁴ Ljubi Karamanu,²⁵ don Ivanu Delalleu²⁶ i dr.).

Bio je potpredsjednik Pododbora Matice hrvatske u Splitu, član Redakcijskoga odbora *Radova Pedagoške akademije* u Splitu i član Uredništva Splitskoga književnog kruga pri tadašnjemu Čakavskom saboru, a kasnije Književnome krugu u Splitu (član predsjedništva). Društvo arhivista proglasilo ga je počasnim članom, a Skupština općine Split i *Slobodna Dalmacija* dodijelili su mu nagrade za životno djelo.²⁷

²⁰ Potpunu bibliografiju do 1991. godine vidjeti: Neda Anzulović, »Bibliografija radova Vladimira Rismonda (1919-1991).«, *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 595–607.

²¹ Vladimir Rismondo (ml.), »Vladan Desnica u izvorima iz obiteljskog arhiva profesora Vladimira Rismonda st. iz Splita.«, u: *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014.*, ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet – Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije (Biblioteka Desničini susreti, sv. 13), Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, FF press, 2015., str. 73–86 s 7 sl. Usp. i Nikica Barić, »Vladan Desnica – novi prilozi za biografiju.« *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije* VIII/15(1)-16(2) (2013): 9–67.

²² Milan Ivanišević, Sprijateljeni mediteranskim suncem, *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 643–655.

²³ »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«, *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 (1992): 594.

²⁴ Vladimir Rismondo, Don Frane Bulić. Govor u povodu predstavljanja njegovih »Izabраниh spisa« (1984), *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 613–614.

²⁵ Vladimir Rismondo, »Ličnost Ljube Karamana. Govor u povodu predstavljanja njegovih »Izabраниh spisa« (1986).« *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 615–617.

²⁶ Vladimir Rismondo, »Uspomene na don Ivana Delallea (prema fono-zapisu).«, *Vartal. Časopis za kulturu, društvena i gospodarska pitanja* /Trogir/ I/2 (1992): 15–17.

²⁷ »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici.« *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 (1992): 594.

Splitske *Mogućnosti* (1992.) ovim su riječima, između ostaloga, obilježile Rismondovu 90. obljetnicu života:

»Vladimir Rismondo, profesor, povjesnik, pjesnik, esejist i prevoditelj, čitav svoj život i rad podario je gradu Splitu, njegovoj povijesti i kulturi. Generacije đaka i studenata sjećaju se s koliko je ljubavi prenosio svoje znanje i budio u njima zanimanje za prošlost svoga grada i svoga naroda, a u mnogim novinama, časopisima i knjigama ostat će zabilježeno njegovo ime.«²⁸

Odnosno:

»Vladimir Rismondo je nezamjenljiv suradnik i sugovornik. Širinom i živošću svog duha i pogleda na svijet i danas okuplja oko sebe brojne umjetnike, znanstvenike i prevoditelje, zračeci dobrotom, plemenitošću i stalnom težnjom da sasluša, ako je potrebno dađe savjet i nesebično podijeli svoje golemo, u godinama predana rada stečeno znanje i iskustvo. Stoga mu s najiskrenijim štovanjem i dobrim željama darujemo o devedesetoj životnoj obljetnici ovaj skroman znak hvale«.²⁹

Vladimir Rismondo umire u Splitu 8. siječnja 1994. u 92. godini.

SPLITSKI NOTARSKI SPISI

Među Rismondovim radovima koji se odnose na pomoćne povijesne znanosti i hrvatsku srednjovjekovnu i ranonovovjekovnu povijest prvo je izdao ediciju *Pomorski Split druge polovine XIV. st. Notarske imbrevijature* 1954. godine. Objavljena je u nakladi Muzeja grada Splita i to kao peti svezak u seriji »Izdanje Muzeja grada Splita«.³⁰ Donose se izabrani notarski spisi na 117 stranica iz knjiga imbrevijatura četvorice splitskih notara: Frane/Franje iz Bologne (*Franciscus de Bononia*), Albertola iz Milana (*Albertolus de Milano*), Petra iz Sarcane (*Petrus de Serçana*) i Tome iz Cingula (*Thomas de Cingulo*). To je druga polovica 14. i početak 15. stoljeća. Na početku se izdanja nalazi faksimil stranice iz notarske

²⁸ Ibid: 593.

²⁹ Ibid: 594.

³⁰ Valja istaknuti da je iste godine objavljena i vrlo važna Stipišićeva studija o splitskoj notarskoj kancelariji: Jakov Stipišić, »Razvoj splitske notarske kancelarije.« *Zbornik Histojskog instituta JAZU u Zagrebu* 1 (1954): 111–123.

imbrevijature Franje iz Bologne te Rismondov uvod u kojemu opisuje navedeno notarsko gradivo i ističe njegovu važnost (str. 7–22). Slijedi potom gotovo stotinu stranica priređenoga notarskog gradiva spomenutih notara (str. 23–112), ukupno 177 notarskih zapisa te indeks imenâ, osoba, mjesta i brodova (str. 113–120). Na kraju je publikacije prirodan kao prilog kraći članak Ćire Ćičin-Šaina »Pomorci i njihove obitelji u Splitu XVII st.« (str. 121–130).³¹

Rismondov je pristup u egdottičkome smislu konzervativan i elementaran. Svaki notarski zapis označio je s *numerus currens*, priredio kraći regest (sadržaj pravne radnje) na hrvatskome jeziku (u kurzivu) te naznačio folijaciju (npr. L. 211). No, ne piše suvremenu dataciju (*datum temporale*), nego samo prenosi izvorni zapis datacije iz notarske imbrevijature.³² U pogledu prezentacije teksta, kratice razrješava i prenosi ortografske osobitosti onako kako mu se čine da su u izvorniku. Tako redovno *i-longa* transkribira kao *-j* (iako je ispravno *-i*), ali u rimskim brojkama posljednju jedinicu (I) piše kao *j*. Velikim početnim slovom piše početak rečenice i imena. Interpunkciju piše prema modernome načelu. Osim toga, izdanje je opremljeno indeksom osoba, mjesta i brodova.

Treba napomenuti da je Rismondov rad na notarskim spisima, u konkretnome slučaju splitskim, a dijelom i trogirskim, u hrvatskoj poslijeratnoj historiografiji prekretnički.³³ Valja napomenuti da je prije njegovih publikacija objavljeno samo trogirsko (Miho Barada), kotorsko (Anton Mayer i suradnici) i dubrovačko (Gregor Čremošnik) notarsko gradivo.³⁴ Vrlo se brzo tome pridružuje i zadarsko (Mirko Zjačić i Jakov Stipišić).³⁵

---

³¹ Za recentne rezultate istraživanja ove tematike vidjeti zbornik *Pomorski Split do početka XX. stoljeća. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 26. i 27. rujna 2016.*, ur. Nenad Cambi i Arsen Duplančić. Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana 108), 2019.

³² S druge pak strane, *datum locale* ne donosi, što ima svoje opravdanje jer je uvijek Split.

³³ Za tradiciju i pregled objavljenoga notarskog gradiva v. Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*, III. izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1991., 147–149; Zrinka Nikolić Jakus, *Uvod u studij povijesti. Historiografski praktikum*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb: Leykam international (Uvodi), 2012., 34–37; 154–166.

³⁴ Igor Karaman, »Izdanja notarskih knjiga Trogira, Kotora i Dubrovnika.« *Historijski zbornik* V/1-2 (1952): 201–203.

³⁵ Usp. Tomislav Raukar, M. Zjačić, *Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279–1308*, Zadar 1959; M. Zjačić – J. Stipišić, »Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pok. Ivana, Gerarda iz Padove 1296–1337.«, Zadar 1969., *Historijski zbornik* XXIII-XXIV/1970-1971 (1972): 486–490.

T. Raukar je iznimno cijenio Rismondove napore u objavljivanju splitske notarske građe i uopće u skretanju pozornosti na taj dio neistražene splitske srednjovjekovne povijesti. Tako je 1982., u svojem kapitalnom radu *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, konstatirao kako:

»(...) sredinom pedesetih godina, Vladimir Rismondo počinje objavljivati splitske notarske spise XIV. stoljeća. Već prva, tematski zaokružena, zbirka: *Pomorski Split XIV. st. Notarske imbrevijature*, bila je koristan prinos novim usmjerenjima prema istraživanju društva i gospodarstva u dalmatinskim gradovima. Ona je još jednom, nakon objelodanjanja trogirskih notarskih spisa koje je prepisao M. Barada, upozorila na iznimnu važnost dalmatinskog notarijata.«³⁶

Nastavlja:

»Sve do god. 1954., kada je Vladimir Rismondo prvi put upoznao historiografiju s bogatstvom notarske građe iz nje su nekoliko ivera bili objelodanili Giuseppe Praga (*Testi volgari spalatini del trecento*, 1927.), Antonio Krekich (*Documenti per la storia di Spalato (1341-1414)*, 1927. i dalje u nastavcima), ali bez podrobnijega analitičkoga razmatranja.«³⁷

Stoga, Raukar zaključuje:

»Zbirka Vladimira Rismonda tematski je ocrtala pomorske komunikacije srednjovjekovnog Splita i djelatnost njegovih pomoraca u razdoblju anžuvinske vlasti i zapravo je bila zbiljskim uvodom u razlaganje o splitskoj srednjovjekovnoj trgovini, utemeljeno na riječi vrela.«³⁸

Tijekom 1970-ih i 1980-ih godina istraživanja navedene tematike nastavila je Marica Rismondo-Berket.³⁹

³⁶ Tomislav Raukar, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku. Odabrane studije*, Split: Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 150), 2007., str. 76.

³⁷ Ibid: 263.

³⁸ Ibid: 264.

³⁹ Usp. popis njezinih radova u članku Tonije Andrić, »Brodarstvo kasnosrednjovjekovnog Splita. Brodograditelji i brodovlasnici kao dio onodobne društvene elite«, u: *Pomorski Split do početka XX. stoljeća. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu* 26.

Nekoliko godina poslije, Rismondo objavljuje tekst *Markulin Slovetić u svijetlu nekoliko notarskih spisa* (1960.)⁴⁰ u kojemu na temelju notarskoga gradiva (bastardela) trojice javnih bilježnika iz Splita, Jakova iz Piacenze, Tome iz Cingula i jednoga neimenovanog, koji se danas čuvaju u Državnome arhivu u Zadru, piše o navedenoj zanimljivoj osobi iz splitske povijesti, vodi prvoga pučkog ustanka u Splitu 1398. godine. Na svega stranicu i pol iznosi podatke o Markulinu Slovetiću, a potom u nastavku donosi izvorne notarske instrumente. Svakom pridodaje redni broj, potom regist na hrvatskome, oznaku folijacije, te *datum temporale* kao u izvorniku (uz naznaku godine arapskim brojkama, što je priređivačka intervencija). Razrješava sve kratice, a riječi koje su precrtane u izvorniku donosi u zagradama. I na početku i na kraju riječi u pravilu transkribira kao *j*. U bilješci, pak, komentira pojam *Sdorium* koji se odnosi na splitsku sinagogu.

Godine 1965. kao 5. svezak *Izdanja Historijskog arhiva u Splitu* objavljen je *Registar notara Nikolela/Nikole iz Agubija/Augubija*. To je objava notarskoga gradiva koja je popraćena indeksom imenā, osnovnim podacima o registru, bilješkama te sažetkom na francuskome jeziku (*Résumé*).⁴¹ U egdotičkome smislu Rismondo postupa kao i u svojim prethodim objavama. Svakoj je ispravi pridružen *numerus currens*, regist na hrvatskome i oznaka folijacije, ali bez *datum temporale et locale*. Kratice razrješava te redovito *i-longa*, ali ponegdje *i* na početku i na kraju riječi transkribira kao *j*. Potpis notara označava siglom (S. N.). U opsežnoj bilješci na kraju rada raspravlja o čitanju jednoga latinskoga epigrafa iz palače obitelji Augubio iz Splita i predlaže svoju lekciju.

Gotovo desetak godina poslije publicira i *Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411 – 1412)* u ediciji *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*. Tu donosi osnovne podatke o registru, opsežnu studiju, bilješke, objavu notarskoga gradiva te sažetak na francuskome (*Résumé: Registre des années 1411 et 1412*

---

i 27. rujna 2016., ur. Nenad Cambi i Arsen Duplančić. Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana 108), 2019., 182.

⁴⁰ Vladimir Rismondo, »Markulin Slovetić u svijetlu nekoliko notarskih spisa.«, u: Srećko Diana, Benedikta Zelić-Bučan, Vladimir Rismondo, Danica Božić-Bužančić, *Četiri prilozi*, Split: Historijski arhiv Split (Izdanja Historijskog arhiva – Split, sv. 2), 1960., str. [69]–79.

⁴¹ Vladimir Rismondo, »Registar notara Nikolela iz Agubija.«, u: *Izdanje Historijskog arhiva u Splitu*, sv. 5., ur. Ante Palavršić. Split: Historijski arhiv u Splitu, 1965., str. 5–64. N. B.: u sadržaju se matične publikacije naslov ovoga rada navodi kao: »Registar notara Nikole iz Augubija«.

de Jacobus de Penna le notaire de Split).⁴² Za razliku od prethodnih objava notarskoga gradiva, Rismondo je tada napisao opsežnu studiju (str. 7–35) kao integralni dio navedenoga izdanja u kojoj je vrlo podrobno prepričao sadržaj isprava. Transkribirao je izabrane cjeline iz navedenoga registra (str. 36–154) u drugome dijelu i to tako da je *in continuo* i *in extenso* donio (izabrane) isprave bez ikakvih egdotičkih načela. Jedino je u desnome kutu naznačio folijaciju. Uz sve ostalo, navedeni je registar važan jer se u njemu donose podatci koji se datiraju u mletačko uspostavljanje vlasti u Dalmaciji od 1409. do 1420. godine, ali još više jer je u njemu pregršt podataka za splitsku društvenu povijest. Ovdje se vrijedi pozvati na Raukarove riječi koji je analizom navedenih notarskih zapisa konstatirao da su imovinski rasponi splitskih pučana kao većinskoga dijela gradskoga stanovništva uglavnom »slični onima u drugim dalmatinskim gradovima, prije svega u Zadru, što znači da je i njihova ekonomska osnova više-manje jednaka (težaština, obrt, ribarstvo, sitna trgovina)«, no ipak je uočljivo, »da u objelodanjenim dokumentima nema podataka koji bi svjedočili o postojanju sloja bogatih trgovaca i zemljoposjednika unutar pučana, kao u Zadru koji se upravo tada počinju okupljati oko škole sv. Jakova i oblikovati zadarsko građanstvo«. Priređivaču je pak uputio poticaj nastavku rada na »novim izdanjima notarskih spisa« jer će tako »proširivati naš pogled u život kasnosrednjovjekovnog Splita«. ⁴³

Sljedećih godina Rismondo objavljuje niz radova kao što je: »Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima iz druge polovine XIV i početka XV stoljeća«

⁴² Vladimir Rismondo, »Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411 – 1412).«, u: *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* (Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 8.), ur. Ante Palavršić. Split: Historijski arhiv u Splitu, 1974., str. 7–55.

⁴³ Tomislav Raukar, »V. Rismondo, Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411–1412).«, *Izdanja Historijskog arhiva u Splitu*, sv. 8, Split 1974, str. 7–55., *Historijski zbornik XXVII–XXVIII/1974–1975* (1976): 448 (445–448). O kasnosrednjovjekovnome Splitu v. Tonija Andrić, *Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevnica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*, Zagreb – Split: Hrvatski institut za povijest (Biblioteka Hrvatska povjesnica. III. Monografije i studije 79) i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2018. Usp. i Tonija Andrić, »Prilog metodologiji istraživanja obrtničke svakodnevnice: primjer Splita u kasnom srednjem vijeku.«, u: *Zbornika radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci*, ur. Kosana Jovanović i Suzana Miljan, Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci (e - izdanja [ISBN – 978-953-7975-10-4]), 2014., str. 31–54 – dostupno na: <http://www.ffri.uniri.hr/hr/povjerenstva-i-odbori/izdavacka-djelatnost.html>.

(1976.).⁴⁴ Objavljuje potom dva rada također na temelju notarskoga gradiva: »Iz knjiga splitskih srednjovjekovnih notara« (1977.),⁴⁵ u kojemu piše uvodnu studiju i donosi objavu izabranoga notarskog gradiva iz bastardela notara Tome de Cingulo i Leonarda Montagne, te »Listajući knjige splitskih srednjovjekovnih notara« (1977.)⁴⁶ u kojem se, nakon uvoda, objelodanjuju spisi iz bastardela notara Tome de Cingulo. Prvo je prepričao sadržaj transkribiranih spisa u prvome i u drugome radu, a potom ih je publicirao prema svojemu nahođenju.

Najzad može se spomenuti podatak daje Rismondo imao u pripremi za tisak splitski kaptolski registar (XIV. – XV. st.),⁴⁷ što je prošlo nezapaženo u historiografiji.⁴⁸

TROGIRSKI DOKUMENTI

Kao rezultat zanimanja za trogirsku komunu te nakon uspješnoga objavljivanja prijevoda Andreisova djela *Storia della città di Traù* na hrvatskome jeziku (*Povijest grada Trogira*, 1977. – 1978.), Rismondo je tome posvetio još dva članka. Prvi je publicirao u *Mogućnostima*, a u kojemu je tematizirao »Prilike na trogirsko-turskoj granici početkom tridesetih godina XVII stoljeća«, objavivši pritom tekst mletačkih uputa koje se danas čuvaju u Znanstvenoj knjižnici Zadar,⁴⁹

---

⁴⁴ Vladimir Rismondo, »Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima iz druge polovine XIV i početka XV stoljeća.« *Radovi* (Sveučilišta u Splitu, Filozofski fakultet – Zadar). Razdio filoloških znanosti (9). Razdio društvenih znanosti (6) 14-15/1975-1976 /= O dvadesetoj obljetnici Fakulteta/ (1976) 14-15: 487–496.

⁴⁵ Vladimir Rismondo, »Iz knjiga splitskih srednjovjekovnih notara.«, u: *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* (Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 9.), ur. Ante Palavršić, Split: Historijski arhiv u Splitu, 1977., str. 203–225.

⁴⁶ Vladimir Rismondo, »Listajući knjige splitskih srednjovjekovnih notara«, *Radovi Pedagoške akademije /Split/* 2 (1977): 219–233.

⁴⁷ Vladimir Rismondo, *Ljudi i slike Dalmacije*, Split: Pododbor Matice hrvatske Split (Biblioteka suvremenih pisaca, knj. 24), 1964., str. 212.

⁴⁸ Usp. Mladen Ančić, »Splitski i Zadarski kaptol kao 'vjerodostojna mjesta'«, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 11 (2005): 11, 32 (11–77). Osim toga, potpuno je netočan navod Rismondova rada: »Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima XIV. stoljeća«, *Radovi Pedagoškog fakulteta u Splitu*. « I/1975. Točna referenca glasi: Vladimir Rismondo, »Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima iz druge polovine XIV i početka XV stoljeća.« *Radovi* (Sveučilišta u Splitu, Filozofski fakultet – Zadar). Razdio filoloških znanosti (9). Razdio društvenih znanosti (6) 14-15/1975-1976 /= O dvadesetoj obljetnici Fakulteta/ (1976) 14-15: 487–496.

⁴⁹ Vladimir Rismondo, »Prilike na trogirsko-turskoj granici početkom tridesetih godina XVII stoljeća.« *Mogućnosti. Književnost, umjetnost, kulturni problemi* XXVII/10-11 (1980): 1125–1131.

a drugi je publicirao 1984. u *Radovima* (Sveučilište u Splitu, Filozofski fakulteta u Zadru. OOUR Prirodoslovno-matematičkih znanosti i odgojnih područja u Splitu) pod naslovom »Nekoliko trogirskih dokumenata iz XV, XVI i XVII stoljeća«, kao dopunu Andreisovu djelu.⁵⁰ To su bile sljedeće cjeline dokumenata na latinskome i talijanskome jeziku: trogirska loža i vražda, sudovanje, admiral luke, oslobođenje služenja na galiji, straže i obrana Trogira, vino, fontik, prihodi kanonika, Jakov Celio i Zuane de Andreis.

PRIREĐIVAČKI I PREVODITELJSKI RAD

Rismondo je svakako najpoznatiji, ali i najprisutniji u hrvatskoj historiografiji, bio i ostao svojim prijevodom glasovitoga djela *Historia Salonitana* crkvenoga dostojanstvenika, kroničara i povjesničara Tome Arhiđakona Splićanina (*Thomas Archidiaconus*, 1200. ili 1201. – 1268.). Pisana je od 1266. do autorove smrti 1268. srednjovjekovnim školovanim latinskim jezikom, a žanrovski pripada tzv. *gesta episcoporum* (djela biskupā). To je povijest salonitanske odnosno splitske crkvene organizacije od njezinih početaka do 1266. godine. To je prvi i potpuni hrvatski prijevod navedenoga djela, a objavljen je 1960. godine pod naslovom *Kronika* u izdanju Muzeja grada Splita kao 8. svezak u nizu Izdanja Muzeja grada Splita (*Editiones Musei urbis Aspalathi*).⁵¹ Izdanje je opremljeno »Predgovorom« u kojemu se iznose osnovni podatci o Arhiđakonovu životu i djelu. Prijevod, koji je izrađen na temelju izdanja *Historia Salonitana* Franje Račkoga iz 1894. godine, popraćen je osnovnim bilješkama (*realia*) koje se također oslanjaju na Račkoga⁵² dok se za Arhiđakonovu bibliografiju upućuje

⁵⁰ Vladimir Rismondo, »Nekoliko trogirskih dokumenata iz XV, XVI i XVII stoljeća.« *Radovi* (Sveučilište u Splitu, Filozofskog fakulteta u Zadru. OOUR Prirodoslovno-matematičkih znanosti i odgojnih područja u Splitu) I(III)/1983-1984 (1984) I(III): 43–84. Usp. »Iz izvora za Andreisovu povijest grada Trogira« (priredio Vladimir Rismondo), u: Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, ur. Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić, Tomislav Raukar. Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 173–312.

⁵¹ Toma Arhiđakon, *Kronika*, preveo / ex Latino vertit Vladimir Rismondo, Split: Muzej grada Splita (Izdanja Muzeja grada Splita / Editiones Musei urbis Aspalathi, sv./vol. 8./VIII.), 1960., str. 120. Prijevod djela: *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona.

⁵² Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, digessit Franjo Rački, Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXVI. Scriptores, vol. III), 1894.

na Kečkemetovu knjigu *Bibliografija o Splitu*.⁵³ Na omotu izdanja reproducirana je jedna stranica iz *Splitskoga kodeksa* pisanoga beneventanom (*Historia Salonitana. Codex Spalatensis*).

Ovim prijevodom, za čiju su mu realizaciju bile dakako nužne i pomoćne povijesne znanosti, a još više spomenutim »Predgovorom«, Rismodno je nagovijestio drukčiji pristup vrednovanju Arhiđakonova života, djela i uloge u splitskoj srednjovjekovnoj komuni (općini). No, prijevod nije privukao toliko pozornosti koliko Rismondov »Predgovor«. Toma Arhiđakon, koji se obrazovao na studiju prava u Bologni, biva osposobljen obavljati notarsku službu. U tridesetoj je godini imenovan splitskim arhiđakonom (1230.), najvišom kaptolskom službom i čašću, čime započinje njegovo napredovanje u crkvenoj hijerarhiji koje će biti prekinuto neimenovanjem za nadbiskupa u Splitu. Po uzoru na komune susjednoga Apeninskog poluotoka, Arhiđakon uvodi u Split službu potestata kao oblik komunalne samouprave (*regimen Latinorum*).⁵⁴

No, bio je to povod oštroj kritici. Naime, kada je 1964. objavljena njegova knjiga, zbir pjesama i različitih tekstova, *Ljudi i slike Dalmacije*, u knjigu je uvrstio spomenuti »Predgovor«, tj. tekst o Tomi Arhiđakonu.⁵⁵ Upravo je na taj tekst, ali u suštini i na cijelu knjigu *Ljudi i slike Dalmacije*, burno reagirao Branko Radica objavivši u *Telegramu* (*Jugoslavenske novine za društvena i kulturna pitanja*) članak pod naslovom »Čudne hipoteze o neprijatelju Hrvata«. ⁵⁶ Tu je oštro napao Rismonda, između ostaloga, sljedećim riječima:

»(...) smatram da su Rismondove iskonstruirane hipoteze i dedukcije da je Toma bio čovjek 'dubokog komunalnog osjećaja i najviši branitelj komune' i da njegov akt dovođenja latinskog potestata u Split 'označava stepen ekonomske i društvene zrelosti građana' sasvim pogrešne, historijski neosnovane i tendenciozne. Isto tako smatram da Toma Arhiđakon, kao fanatički Latin koji se 'sav prožet klerikalnom sviješću o pravima crkve', temperamentno

---

⁵³ Duško Kečkemet, *Bibliografija o Splitu* (1. dio). Split: Muzej grada Splita (Izdanje Muzeja grada Splita / Editiones Musei urbis Aspalathi, sv./vol. 6./VI.), 1955.

⁵⁴ Mirjana Matijević Sokol, »Regimen Latinorum Arhiđakona Tome u teoriji i praksi.« *Historijski zbornik* LII (1999): 17–32.

⁵⁵ Vladimir Rismondo, *Ljudi i slike Dalmacije*, Split: Pododbor Matice hrvatske Split (Biblioteka suvremenih pisaca, knj. 24), 1964.

⁵⁶ Branko Radica, »Čudne hipoteze o neprijatelju Hrvata.« *Telegram. Jugoslavenske novine za društvena i kulturna pitanja* /Zagreb/ 262 (7. svibnja 1965.): 2.

i neskrupulozno borio za prevlast crkve u svjetovnim poslovima, nije bio, niti je mogao da bude 'napredan čovjek', čak ni u svoje doba. (...) Stoga ne samo da Toma nije bio 'napredan duh' nego je i za svoje doba bio mračan reacionar, a pogotovu s današnje retrospektive. Upravo je neshvatljivo kako danas o njemu može tako da misli i piše prof. Rismondo. (...) Prof. Rismondo koji je želio ocrtati njegov 'profil', morao je nešto kazati i o njegovu karakteru.«⁵⁷

U zaključku Radica pledira na sljedeće:

»Završit ću ovaj osvrt parafrizirajući jedan citat prof. Rismonda (...): 'Trebalo bi možda napisati čitavu monografiju o Tomi Arhiđakonu da ga se može postaviti na pravo mjesto. Tom monografijom ne bi se samo opisao život ovog čovjeka, već bi se započelo ili provociralo ozbiljno rješenje mnoštva naših još uvijek otvorenih pitanja, naročito pitanja mediteranskog (latino-filskog) mentaliteta i stava, koji naglašeno provejava iz čitave Rismondove knjige *Ljudi i slike Dalmacije*, stava koji ima određenu ali čudnovatu tendenciju za naše doba i naše sadašnje prilike.«⁵⁸

Na potonje je Rismondo – tekstom »Povodom napisa 'Čudne hipoteze o neprijatelju Hrvata' u rubrici 'Pisma uredništvu' zagrebačkog 'Telegrama'« – u splitskim *Mogućnostima* ovako odgovorio:

»Ja bih imao strpljenja da piscu napisa pokažem (pokažem, a ne dokažem, jer tu nema što dokazivati) tačnost i naučnu opravdanost mojih tvrdnja, da on nije, pišući svoj napad, učinio dvije stvari: 1) On je (kako on kaže) 'parafrizirajući' jednu moju rečenicu iz jednog drugog mog članka citirao među navodnim znakovima dijelove jedne moje rečenice (napisane i objavljene 1932. god., dakle, pred trideset i tri godine) tako da je mom tekstu nadodao ono što je njemu bilo drago, i to na način da se nikako ne može vidjeti gdje završava ono što sam ja napisao, a gdje počinje njegov dodatak. Moja rečenica, naime, doslovno glasi: *Trebalo bi možda napisati čitavu monografiju da se uzmogne svaki moment u njemu* (ovo nije Toma Arhiđakon, već drugo lice – dodatak moj) *postaviti na pravo mjesto:*

⁵⁷ Ibid: 2.

⁵⁸ Ibid: 2.

tom monografijom ne bi se samo opisao umjetnički život jednog čovjeka, već u isto doba, ako ne riješila, a ono bar započelo ili provociralo ozbiljno rješavanje mnoštva naših još uvijek otvorenih pitanja (vidi Ljudi i slike Dalmacije, str. 51), dok njegova (kako on to nazivlje) 'parafraza' glasi: Trebalo bi možda napisati čitavu monografiju o Tomi Arhiđakonu da ga se može postaviti na pravo mjesto. Tom monografijom ne bi se samo opisao život ovog čovjeka, već bi se započelo ili provociralo ozbiljno rješenje mnoštva naših još uvijek otvorenih pitanja, naročito pitanja mediteranskog (latinofilskog) mentaliteta i stava, koji naglašeno provejava iz čitave Rismondove knjige Ljudi i slike Dalmacije; 2) on neposredno na tu svoju (recimo tako) 'parafrazu' nadovezuje: stava koji ima određenu ali čudnovatu tendenciju za naše doba i naše sadašnje prilike. Ovim dvjema stvarima on je mene zauvijek oslobodio dužnosti da stupim u svaki otvoreni i javni razgovor s njime.»⁵⁹

Rismonda je branila Nada Klaić.⁶⁰ Njoj je pak B. Radica odgovorio sljedeće godine (1966.) u članku »Meditranska orijentacija – tendenciozna kamuflaža«.⁶¹ Tu je još jednom kritizirao Rismonda, između ostaloga, i ovim riječima:

»Prof. Vladimir Rismondo, koji kroz 30 godina uporno propagira 'mediteransku orijentaciju', zadužio nas je prijevodom na naš jezik *Kronike* Tome Arhiđakona, koju kroz šest stoljeća nitko od naših historičara nije preveo, vjerojatno zato što iz tog djela izbija strahovita autorova mržnja prema Hrvatima, koje on naziva Kuribantima i jer je Toma bio osnivač 'latinske stranke' u Splitu.«⁶²

No, N. Klaić je kratko odgovorila u tekstu »Diletantizam«:

⁵⁹ Vladimir Rismondo, Povodom napisa »Čudne hipoteze o neprijatelju Hrvata« u rubrici »Pisma uredništvu« zagrebačkog »Telegrama«, *Mogućnosti. Književnost, umjetnost, kulturni problemi* XII/6 (1965): 668–669.

⁶⁰ Nada Klaić, »Čudne hipoteze« o splitskom arhiđakonu Tomi i njegovu djelu (U povodu članka »Čudne hipoteze o neprijatelju Hrvata« dra Branka Radice u »Telegramu« od 7. V 1965.).» *Telegram. Jugoslavenske novine za društvena i kulturna pitanja* /Zagreb/ 267 (11. lipnja 1965.): 2.

⁶¹ Branko Radica, »Meditranska orijentacija – tendenciozna kamuflaža.« *Kolo. Časopis za književnost, umjetnost i kulturu* /n. s./ IV (CXXIV)/2 (1966): 217–229.

⁶² Ibid: 227–228.

» (...) Čitajući napise dra Radice stekla sam neugodan dojam da njemu uopće nije stalo do naučne diskusije već do obračuna s prof. Rismondom. Zato sam ni kriva ni dužna završila i ja u njegovim očima kao splitski 'autonomaš'. Posve razumljivo da me ta kao ni slične 'odlike' koje mi pripisuje dr Radica – kao naivnost, nekompetentnost, nekritičnost itd. – ne pogađaju, jer ih je izrekao čovjek koji uopće nije mogao shvatiti što sam u svom članku napisala i to sam htjela kazati. Zato bih na kraju poželjela samo jedno: da se objektivna historijska nauka očisti od takvih samozvanih historičara koji u ime različitih 'izama' falsificiraju našu ionako premalo poznatu povijest srednjega vijeka. A ako dr Radica i dalje želi raspravljati o medievističkim problemima, onda neka prije nego što uđe u diskusiju nastoji bar toliko da probleme upozna i shvati. Ne ispuni li spomenute preduvjete teško da će se moći uključiti u ozbiljne naučne diskusije. I neka napada stručnu kritiku tek pošto je dobro upoznao struku. Inače će ostati diletant koji posiže za srednjovjekovnim problemima s ne baš odviše bezazlenim namjerama«. ⁶³

Kritizirao se i nakladnik jer je knjigu *Ljudi i slike Dalmacije* objavio Pododbor Matice hrvatske Split. ⁶⁴

Sve u svemu, najbolji odgovor kritičarima Rismondo je učinio tako što je taj tekst o Tomi Arhiđakonu još dva puta publicirao, ukupno dakle četiri puta (1960. ⁶⁵, 1964. ⁶⁶, 1977. ⁶⁷ i 1979. ⁶⁸).

⁶³ Nada Klaić, »Diletantizam [Diskusija].« *Kolo. Časopis za književnost, umjetnost i kulturu* /n. s./ IV (CXXIV)/7-12 (1966): 102–103.

⁶⁴ M[iroslav] V[aupotić], »Izdavačka djelatnost Pododbora Matice hrvatske.« *Kolo. Časopis za književnost, umjetnost i kulturu* /n. s./ III (CXXIII) (1965) 3: 354–357.

⁶⁵ Toma Arhiđakon, *Kronika*, preveo / ex Latino vertit Vladimir Rismondo, Split: Muzej grada Splita (Izdanja Muzeja grada Splita / Editiones Musei urbis Aspalathi, sv./vol. 8./VIII.), 1960., str. 5–10.

⁶⁶ Vladimir Rismondo, *Ljudi i slike Dalmacije*, Split: Pododbor Matice hrvatske Split (Biblioteka suvremenih pisaca, knj. 24), 1964., str. 153–162.

⁶⁷ Toma Arhiđakon, *Kronika* [Kronika. Splitski rukopis / *Historia Salonitana. Codex Spalatensis*], uredio i preveo Vladimir Rismondo, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 1), 1977., str. 5–15.

⁶⁸ Vladimir Rismondo, *Oblici i slova*, izabrao i uredio Branko Bavčević, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Suvremenici, knj. 1), 1979., str. 148–156.

Drugo izdanje prijevoda Arhiđakonova djela publicirano je 1977. godine pod istim naslovom u izdanju Čakavskoga sabora u Splitu, kao prva knjiga u novopokrenutoj biblioteci *Splitski književni krug. Svjedočanstva*, ali s razlikom što je tada pridodan potpuni (umanjeni) faksimil *Splitskoga kodeksa* (*Codex Spalatensis*).⁶⁹ Pridodana je i kraća napomena vezana za *Splitski kodeks* Arhiđakonove *Kronike*, bibliografija izdanja Arhiđakonova djela te važnije literature o Tomi Arhiđakonu. Prikazujući to izdanje Z. Šešelj je u časopisu *Latina et Graeca* kritizirao što nije opremljeno kazalima/indeksima, tumačem i sinkronijskim tablicama te elementarnu bibliografiju i kratki popratni predgovor.⁷⁰

Rismonodova nastojanja da se drukčije razumijeva Toma Arhiđakon valorizirao je T. Raukar sljedećim riječima:

»Naporima V. Rismonda da se djelovanje Tome Arhiđakona tumači i ocjenjuje s motrišta njegova vremena, a ne s ideoloških pozicija modernog doba, priključila se i Nada Klaić u dvjema sintezama hrvatske povijesti (1971., 1976). Uza sve to, Toma Arhiđakon je do potkraj XX. stoljeća u biti ostao na marginama zanimanja suvremene hrvatske historiografije, pa su se tek na početku 90-ih godina istraživanja o Tomi Arhiđakonu i njegovu djelu napokon vidno intenzivirala, iskazujući preobrazbu u samim temeljima gledišta o splitskom kroničaru.«⁷¹

Sve je to nadograđeno novim integralnim pristupom i novim vrjednovanjem Arhiđakonova života i djela u doktoratu, a potom i u monografiji *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti* (2002.) Mirjane Matijević Sokol.⁷²

Rismondov prijevod Arhiđakonova djela, toga najvažnijeg djela hrvatskoga srednjovjekovlja te dragocjenoga povijesnog izvora za hrvatsku i europsku medievistiku, ostao je referentan sve do 2003. godine kada je objavljeno kapitalno

---

⁶⁹ Toma Arhiđakon, *Kronika* [Kronika. Splitski rukopis / *Historia Salonitana. Codex Spalatensis*], uredio i preveo Vladimir Rismondo, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 1), 1977., str. 427. Prijevod djela: *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona.

⁷⁰ Zlatko Šešelj, »Toma Arhiđakon: Kronika. Splitski književni krug; Svjedočanstva, knjiga 1. Čakavski sabor, Split, 1977.«, *Latina et Graeca* 11 (1978): 110–112.

⁷¹ Tomislav Raukar, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku. Odabrane studije*, Split: Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 150), 2007., str. 216.

⁷² Mirjana Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko: Naklada Slap (Knjižnica hrvatske povijesti i kulture, knj. 3), 2002.

izdanje *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* – Toma Arhiđakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik potpisuje Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, a studiju *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* Radoslav Katičić.⁷³ Također, tada je objavljeno i faksimilno izdanje *Splitskoga kodeksa* koje je izrađeno prema izvorniku iz arhiva splitske prvostolnice (signatura: KAS 623) iz druge polovice 13. stoljeća.⁷⁴ Tri godine poslije objavljeno je i englesko izdanje.⁷⁵

U opsežnoj studiji o Arhiđakonovu životu i djelu, napisanoj za potrebe novoga kritičkog izdanja latinskoga teksta i komentiranoga hrvatskog prijevoda djela *Historia Salonitana*, Radoslav Katičić ističe važnost Rismondova prijevoda, ali i njegovoga znanstvenog pristupa u uvodnome eseju. Vrijedi ovdje citirati navedenu ocjenu:

»Novo je gledanje prvi najavio Vladimir Rismondo. Bilo je to još 1960. u vremenu i prilikama koje nisu olakšavale takav nastup. Pritisak uobičajenih i stoga općeprihvaćenih shvaćanja bio je tada vrlo jak. Javnost, pa i znanstvena, Tomu je gotovo isključivo tumačila i doživljavala kao Latina, mrzitelja Hrvata i Hrvatske, koji za hrvatsku kulturnu baštinu predstavlja strano tijelo. To je shvaćanje bilo osobito zgusnuto u uvjetima totalitaristički nametane ideologije, koja je bila sklona kanonizirati ga jer joj je ono u više nego samo jednom pogledu odgovaralo. Rismondo je pak upravo tada preveo Tomino djelo prvi put na hrvatski, uspio ga izdati i popratio ogledom o Tomi. U njem je kao nikoji autor do tada uključio

⁷³ *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* – Toma Arhiđakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, studija *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* Radoslav Katičić, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003.

⁷⁴ *Thomae Archidiaconi Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, faksimilno izdanje (*Splitskoga kodeksa*) izrađeno prema izvorniku iz Arhiva splitske prvostolnice (signatura: KAS 623) iz druge polovice XIII. stoljeća, priredili Radoslav Katičić, Mirjana Matijević Sokol i Olga Perić, Split: Književni krug (Knjiga Mediterana, knj. 31), 2003.

⁷⁵ *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* – *Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split*, Latin text by Olga Perić, Edited, translated and annotated by Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol and James Ross Sweeney, Budapest – New York: Central European University Press (Central European Medieval Texts, vol. 4), 2006.

Arhiđakona u ozračje njegova vremena, u okvir mentaliteta kakav je prevladavao u prvoj polovici 13. stoljeća. Gledajući unatrag, razabiremo da je taj Rismondov prijevod s uvodnim tekstom označio preokret u gledanju na velikoga splitskog povjesničara. Poduprla ga je i ugledna povjesničarka Nada Klaić«. ⁷⁶

Osim toga u popratnoj bilješci R. Katičić posebno zahvaljuje T. Raukaru što ga je »posebno upozorio na važnost koju Rismondov prijevod i njegov uvodni esej imaju u povijesti proučavanja Tome Arhiđakona i njegova djela (...).« ⁷⁷

Nadalje, iste je godine (1977.) publicirana i vrlo vrijedna zbirka tekstova naslova *Legende i kronike* koju urednički potpisuju Vedran Gligo i Hrvoje Morović, a kao suradnici Cvito Fisković, Milan Ivanišević, Josip Posedel i Vladimir Rismondo. ⁷⁸ Uz instruktivni predgovor, ⁷⁹ Rismondno je za potrebe navedenoga djela preveo s latinskoga, napisao uvodne tekstove i uredio Madijevu *Historiju* ⁸⁰ i Cutheisovu *Tabulu*. ⁸¹

Prema riječima Z. Šešelja:

»(...) za nacionalnu su povijest ovi spomenici od prvorazrednog značaja. Priređivačima ovog izdanja možemo predbaciti uglavnom isto ono što smo im kao primjedbe uputili u povodu *Kronike* Tome

---

⁷⁶ Radoslav Katičić, Toma Arhiđakon i njegovo djelo, u: *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhiđakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, studija »Toma Arhiđakon i njegovo djelo Radoslav Katičić«, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003., 424.

⁷⁷ Katičić, »Toma Arhiđakon i njegovo djelo«, 424, bilj. 208.

⁷⁸ *Legende i kronike*, ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović, suradnici Cvito Fisković, Milan Ivanišević, Josip Posedel i Vladimir Rismondo, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., str. 403.

⁷⁹ Vladimir Rismondo, »Predgovor«, u: *Legende i kronike*, ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović, suradnici Cvito Fisković, Milan Ivanišević, Josip Posedel i Vladimir Rismondo, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., str. 5–9.

⁸⁰ Miha Madijev de Barbazanis, »Historija«, preveo i uredio Vladimir Rismondo, u: *Legende i kronike*, ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., 151–184; 363–386.

⁸¹ A Cutheis, »Tabula«, preveo i uredio Vladimir Rismondo, u: *Legende i kronike*, ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., 185–202; 387–399.

Arhiđakona. Ovoj je knjizi, zbog raznolikosti građe, još jedan nedostatak slabo kazalo sadržaja na kraju knjige. Također bismo se upitali o nejasnim razlozima uvrštavanja originala samo uz neke prijevode, dok ih drugdje nema. Bez obzira na navedene nedostatke, sama pojava ovakve knjige treba da raduje sve prijatelje naše kulture, jer su dobili na jednom mjestu toliko vrijednih i zanimljivih tekstova razasutih širom Evrope prije ovog izdanja. Značenje ovakve knjige prelazi, dakle, okvire jedne struke i ona će naći, sigurni smo, svoje mjesto u najširim slojevima čitalaca.⁸²

Publiciran je 1977. godine i njegov prijevod s talijanskoga *Povijest grada Trogira I.* u izdanju Čakavskoga sabora (*Splitski književni krug. Pesci XVII i XVIII stoljeća*, knj. 3, sv. 1). To je prijevod djela *Storia della città di Traù* hrvatskoga povjesničara Trogiranina Pavla Andreisa (oko 1610. – 1686.).⁸³ Prema Raukarovim riječima »Andreisovo djelo preveo je na hrvatski jezik V. Rismondo, unatoč nemalim teškoćama koje su mu zadavale manjkavosti izvornoga talijanskoga teksta, objelodanjena g. 1908, dodavši mu i kraći uvodni komentar o autoru.«⁸⁴

U drugome svesku *Povijesti grada Trogira II.* koji je tiskan 1978. godine, a uredili su ga Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, nalaze se komentari i niz priloga nekolicine suradnika, a to su poimence bili Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić i Tomislav Raukar.⁸⁵ Rismondo je napisao predgovor⁸⁶ te je sâm preveo Andreisove zabilježbe »Kronološka epitoma

⁸² Z[latko] Š[ešelj], ***Legende i kronike. Splitski književni krug, Svjedočanstva, knjiga 2. Čakavski sabor, Split, 1977., *Latina et Graeca* 11 (1978): 113.

⁸³ Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira I*, preveo i uredio Vladimir Rismondo, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pesci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 1), 1977., 400 str.

⁸⁴ Tomislav Raukar, »Od legendi srednjovjekovlja do početaka hrvatske historiografije (U povodu prva tri kola edicije Splitski književni krug, Split 1977–1979).«, *Historijski zbornik XXXI–XXXII/1978–1979* (1980): 401 (398–407).

⁸⁵ Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić, Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pesci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 415 str.

⁸⁶ Vladimir Rismondo, Predgovor. «, u: Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić, Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pesci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 5–6.

zгода grada Trogira u Dalmaciji»⁸⁷ i »Razni zapisi o trogirskim obiteljima i njihovim slavnim djelima.«⁸⁸ Također, priredio je poglavlje naslovljeno »Iz izvora za Andreisovu povijest grada Trogira«⁸⁹ te preveo Andreisov »Prijenos sv. Ivana, trogirskog biskupa« (Paolo Andreis, *Translazione di san Giovanni vescovo di Traù fatta li 4 maggio l'anno 1681.*)⁹⁰ Pomoglo mu je i poznavanje pomoćnih povijesnih znanosti. Djelo je opremljeno indeksom osobnih imenā, popisom trogirskih biskupā i knezova te topografskim indeksom.

Problematika pak prevođenja povijesnih dokumenata s talijanskoga na hrvatski jezik⁹¹ ima svoje specifičnosti i neodgovorena pitanja kojima je Rismondo znao pronaći odgovor. Tako je u izdanju Književnoga kruga, kao šesta knjiga u nizu *Splitski književni krug. Svjedočanstva*, objavljen 1989. godine hrvatski prijevod publikacije Splićanina Vicka (Vincenza) Solitra (1820. – 1878.) *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, izvorno objavljene u Veneciji 1844. godine na talijanskome pod naslovom *Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia* (vol. 1). Rismondo je preveo navedeno djelo koje sadrži skup izabranih povijesnih svjedočanstava o Istri i Dalmaciji kao što su »Posljednji krčki knez«, Giustinianov izvještaj o Dalmaciji 1575. godine, potom Dnevnik iz 1571. godine, različita

---

⁸⁷ Pavao Andreis, »Kronološka epitoma zгода grada Trogira u Dalmaciji.« (preveo Vladimir Rismondo), u: Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić, Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 157–161.

⁸⁸ Pavao Andreis, »Razni zapisi o trogirskim obiteljima i njihovim slavnim djelima.« (preveo Vladimir Rismondo), u: Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić, Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 163–172.

⁸⁹ »Iz izvora za Andreisovu povijest grada Trogira.« (priredio Vladimir Rismondo), u: Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić, Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 173–312.

⁹⁰ Pavao Andreis, »Prijenos sv. Ivana, trogirskog biskupa.« (preveo Vladimir Rismondo), u: Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić, Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 313–372.

⁹¹ Usp. o tome: Ljerka Šimunković, *Problematica prevođenja povijesnih dokumenata na talijanskom jeziku*, Zadar: Sveučilište u Zadru (Udžbenici Sveučilišta u Zadru – Manualia Universitatis studiorum Iadertinae), 2018.

pisma rektorā, zatim pisma Selima II., kliškoga sandžaka i Čevan bega, izvještaji o zauzeću Klisa, o novigradskoj i vranskoj pobjedi, o ustupanju Općine Župa Mlečanima, o zauzeću Nadina i drugih tvrđava, izvještaji o zauzeću Zemunika, o zauzeću i razaranju Skradina, o turskome pljačkanju pod Splitom 1667. godine i o splitskoj trgovini u 16. stoljeću. Prijevod je opremio uvodnom riječju, bilješkom o V. Solitru, napomenom o prijevodu te kazalom osobnih imenā.⁹²

Ocjenjujući objavu hrvatskoga prijevoda navedene zbirke Lovorka Čoralić kao nadasve pozitivno obilježje istaknula je »uspješnu sačuvanost jezičnog izraza kako samih dokumenata, tako i bilježaka V. Solitra«, ali je kao zamjerku naglasila nedostatak kritičkoga komentara u vidu kratkih biografija, glosara temeljnih pojmova i događaja te izostanak indeksa geografskih imenā.⁹³ Unatoč opravdanim napomenama, Solitrova je zbirka dobro došla u korpusu povijesnih izvora za Istru i Dalmaciju.

Posljednji, ali uistinu veliki Rismondov poduhvat priređivanja i publiciranja diplomatičkoga i drugoga gradiva za splitsku povijest jest rad na obimnome rukopisu naslova *Libro d'oro della comunita' di Spalato*, tj. *Zlatna knjiga grada Splita*. To je zbornik isprava splitske povijesti nastalih za mletačke uprave od 1420. do 1797. godine.⁹⁴ Rismond je inicirao da se navedeno djelo priredi za tisak i prevede na hrvatski jezik. Štoviše, on je bio »ne samo idejni začetnik ovog projekta, već i prvi financijer i prvi prevoditelj«.⁹⁵

Prvi svezak *Zlatne knjiga grada Splita – Liber aureus communitatis Spalati – Libro d'oro della comunita' di Spalato* objavljen je 1996., a sadrži građu od 1420.

⁹² Vicko Solitro, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, preveo i uredio Vladimir Rismondo, Split: Književni krug (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 6), 1989.

⁹³ Lovorka Čoralić, »Vicko Solitro: Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji (preveo i uredio Vladimir Rismondo), Split 1989, str. 353.« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 23 (1990): 287–288.

⁹⁴ Antun Cvitanić, »Zlatna knjiga grada Splita kao vrelo splitskoga statutarnog prava.«, *Kulturna baština* 28-29 (1997): 133–146.

⁹⁵ Ljerka Šimunković, »*Libro d'oro – Zlatna knjiga grada Splita*«, u: *Zlatna knjiga grada Splita*, svezak II. Zbornik isprava iz splitske povijesti nastalih za mletačke vladavine od 1420. do 1797. godine. Svezak II. sadrži isprave od 1600. do 1797. Talijanske dokumente transkribirala, prevela i za tisak priredila Ljerka Šimunković. Latinske dokumente transkribirao, preveo i za tisak priredio Marin Berket, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana 45), 2006., str. 8–9 (7–9).

do 1600. godine.⁹⁶ Opsežan predgovor ediciji potpisuje Antun Cvitanić, a zatim slijedi tekst s registima i kritičkim aparatom. Latinske dokumente prepisali su, preveli i za tisak priredili Vedran Gligo i Marin Berket dok su talijanske dokumente prepisali, preveli i za tisak priredili Vladimir Rismondo i Ljerka Šimunković.⁹⁷ Drugi svezak sadrži dokumente od 1600. do 1797. godine, a publiciran je 2006. godine.⁹⁸ Priredili su ga Ljerka Šimunković (transkribirala, prevela i za tisak priredila talijanske dokumente) i Marin Berket (transkribirao, preveo i za tisak priredio latinske dokumente). To, u egdotičkome i filološkome pogledu, uzorno diplomatski izdanje opremljeno je svim pomagalima (*index regestorum, personarum, locorum, rerum*)⁹⁹ i drugim korisnim priložima.

ZAKLJUČAK

Vladimir Rismondo (ml.), kome se autor ovih redaka obratio da mu pomogne s biografijom Vladimira Rismonda (st.), konstatirao je ispravno da je historičarski rad V. Rismonda »(...) u kolektivnoj – posebno splitskoj – memoriji ostao zapamćen uglavnom kao likovni kritičar i neka vrsta lokalnog dalmatinskog polihistora, a mnogo manje kao povjesničar koji se doista bavio prevodeњem i objavljivanjem izvornih dokumenata.« Nastavlja: »Kako je i ta kolektivna memorija vremenom izbljedom, a i poumimali su njegovi bivši đaci ili studenti, tako je i moj djed više-manje pao u zaborav«. ¹⁰⁰ Autor se ovoga rada slaže s po-

---

⁹⁶ *Zlatna knjiga grada Splita*, svezak I. Latinske dokumente prepisali, preveli i za tisak priredili Vedran Gligo i Marin Berket. Talijanske dokumente prepisali, preveli i za tisak priredili Vladimir Rismondo i Ljerka Šimunković, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana 14), 1996.

⁹⁷ Vladimir Rismondo – Ljerka Šimunković, »Uvodna riječ o ispravama na talijanskom jeziku.«, u: *Zlatna knjiga grada Splita*, svezak I. Latinske dokumente prepisali, preveli i za tisak priredili Vedran Gligo i Marin Berket. Talijanske dokumente prepisali, preveli i za tisak priredili Vladimir Rismondo i Ljerka Šimunković, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana 14), 1996., str. 45–48.

⁹⁸ *Zlatna knjiga grada Splita*, svezak II. Zbornik isprava iz splitske povijesti nastalih za mletačke vladavine od 1420. do 1797. godine. Svezak II. sadrži isprave od 1600. do 1797. Talijanske dokumente transkribirala, prevela i za tisak priredila Ljerka Šimunković. Latinske dokumente transkribirao, preveo i za tisak priredio Marin Berket, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana 45), 2006.

⁹⁹ *Index rerum* izostavljen je u drugom svesku.

¹⁰⁰ Odgovor na dobivenu e-poštu 5. listopada 2023. koju je poslao dr. sc. Vladimir Rismondo (ml.), izvanredni sveučilišni profesor Akademije za umjetnost i kulturu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, na čemu mu zahvaljujem.

tonjom konstatacijom da se zaboravilo prof. V. Rismonda iako je puno toga dobrog i korisnog napravio za splitsku povijest te hrvatsku historiografiju u cjelini, dakako u skladu s njezinim razvojem i ondašnjim metodološkim obrascima. Ovim se radom nastojalo ukazati upravo na to, ali i prikazati obimnost i kvalitetu njegovoga opusa, tj. prikazati Rismondove doprinose razvitku pomoćnih povijesnih znanosti i hrvatske historiografije, napose njegov rad na izdavanju splitske diplomatske građe te priređivanju i prevođenju povijesnih djela.

Fotografija 1: Vladimir Rismondo (1902. – 1994.)

PRILOG:

Popis radova Vladimira Rismonda
koji se odnose na pomoćne povijesne znanosti i
hrvatsku srednjovjekovnu i ranonovovjekovnu povijest

Pomorski Split druge polovine XIV st. Notarske imbrevijature, u redakciji Vladimira Rismonda, Split: Muzej grada Splita (Izdanje Muzeja grada Splita, sv. 5.), 1954., str. [3]–120.

Toma Arhidakon, *Kronika*, preveo / ex Latino vertit Vladimir Rismondo, Split: Muzej grada Splita (Izdanja Muzeja grada Splita / Editiones Musei urbis Aspalathi, sv./vol. 8./VIII.), 1960., str. 120. Prijevod djela: *Historia Salonitana* Tome Arhidakona.

»Markulin Slovetić u svijetlu nekoliko notarskih spisa.«, u: Srećko Diana – Benedikta Zelić-Bučan – Vladimir Rismondo – Danica Božić-Bužančić, *Četiri priloga*, Split: Historijski arhiv Split (Izdanja Historijskog arhiva – Split, sv. 2), 1960., str. [69]–79.

Ljudi i slike Dalmacije, Split: Pododbor Matice hrvatske Split (Biblioteka suvremenih pisaca, knj. 24), 1964., str. 216.

»Registar notara Nikolela iz Agubija.«, u: *Izdanje Historijskog arhiva u Splitu*, sv. 5., ur. Ante Palavršić, Split: Historijski arhiv u Splitu, 1965., str. 5–64. N. B.: u sadržaju se matične publikacije naslov ovoga rada navodi kao: »Registar notara Nikole iz Augubija«.

»Maren Mihajlović Frejdenberg, Srednjovjekovni dalmatinski grad i društveni tipovi.« *Mogućnosti. Književnost, umjetnost, kulturni problemi* XIX/1 (1972): 86–101. (S ruskoga preveo Vladimir Rismondo)

»Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411 – 1412).«, u: *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* (Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 8.), ur. Ante Palavršić, Split: Historijski arhiv u Splitu, 1974., str. 7–55.

»Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima iz druge polovine XIV i početka XV stoljeća.« *Radovi* (Sveučilišta u Splitu, Filozofski fakultet - Zadar). Razdio filoloških znanosti (9). Razdio društvenih znanosti (6) 14-15/1975-1976 [= O dvadesetoj obljetnici Fakulteta/ (1976) 14-15: 487–496. (Riassunto: *Il retroterra di Trogir e di Split in alcuni documenti risalenti alla seconda metà del XIV e all'inizio del XV secolo*).

»Iz knjiga splitskih srednjovjekovnih notara.«, u: *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* (Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 9.), ur. Ante Palavršić, Split: Historijski arhiv u Splitu, 1977., str. 203–225 (Résumé).

»Listajući knjige splitskih srednjovjekovnih notara.« *Radovi Pedagoške akademije /Split/* 2 (1977): 219–233.

Toma Arhidakon, *Kronika* [Kronika. Splitski rukopis / *Historia Salonitana. Codex Spalatensis*], uredio i preveo Vladimir Rismondo, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 1), 1977., str. 427. Prijevod djela: *Historia Salonitana* Tome Arhidakona.

Legende i kronike, ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović, suradnici Cvito Fisković, Milan Ivanišević, Josip Posedel i Vladimir Rismondo, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., str. 403.

»Predgovor.«, u: *Legende i kronike*, ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović, suradnici Cvito Fisković, Milan Ivanišević, Josip Posedel i Vladimir Rismondo, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., str. 5–9.

Miha Madijev de Barbazanis, *Historija*, preveo i uredio Vladimir Rismondo, u: *Legende i kronike*, ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., 151–184; 363–386.

A Cutheis, *Tabula*, preveo i uredio Vladimir Rismondo, u: *Legende i kronike*, ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 2), 1977., 185–202; 387–399.

Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira I*, preveo i uredio Vladimir Rismondo, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 1), 1977., 400 str. Prijevod djela: Pavao Andreis, *Storia della città di Traù*.

Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić i Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 415 str.

»Predgovor.«, Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić i Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 5–6.

Pavao Andreis, »Kronološka epitoma zgoda grada Trogira u Dalmaciji« (preveo Vladimir Rismondo), u: Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić i Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 157–161.

Pavao Andreis, »Razni zapisi o trogirskim obiteljima i njihovim slavnim djelima.« (preveo Vladimir Rismondo), u: Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić i Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 163–172.

»Iz izvora za Andreisovu povijest grada Trogira.« (priredio Vladimir Rismondo), u: Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić i Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 173–312.

Pavao Andreis, »Prijenos sv. Ivana, trogirskog biskupa.« (preveo Vladimir Rismondo), u: Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira II. Komentari i prilozi*, uredili Vedran Gligo i Vladimir Rismondo, suradnici Ivo Babić, Antun Cvitanić, Miroslav Kurelac, Hrvoje Morović, Vjeko Omašić i Tomislav Raukar, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Pisci XVII i XVIII stoljeća, knj. 3, sv. 2), 1978., 313–372. Prijevod djela: Paolo Andreis, *Traslazione di san Giovanni vescovo di Traù fatta li 4 maggio l'anno 1681*.

Oblici i slova, izabrao i uredio Branko Bavčević, Split: Čakavski sabor (Splitski književni krug. Suvremenici, knj. 1), 1979., str. 372. »Predgovor« / Branko Bavčević, str. 7–12.

»Prilike na trogirsko-turskoj granici početkom tridesetih godina XVII stoljeća.« *Mogućnosti. Književnost, umjetnost, kulturni problemi XXVII/10-11* (1980): 1125–1131.

»Nekoliko trogirskih dokumenata iz XV, XVI i XVII stoljeća.« *Radovi* (Sveučilište u Splitu, Filozofskog fakulteta u Zadru. OOUR Prirodoslovno-matematičkih znanosti i odgojnih područja u Splitu) I(III)/1983-1984 (1984) I(III): 43–84. (Riassunto)

Vicko Solitro, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, preveo i uredio Vladimir Rismondo, Split: Književni krug (Splitski književni krug. Svjedočanstva, knj. 6), 1989., str. 363. Prijevod djela: Vicko Solitro, *Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia* (vol. 1, Venezia, 1844.).

Zlatna knjiga grada Splita, svezak I. Latinske dokumente prepisali, preveli i za tisak priredili Vedran Gligo i Marin Berket. Talijanske dokumente prepisali, preveli i za tisak priredili Vladimir Rismondo i Ljerka Šimunković, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana 14), 1996., str. 743.

Vladimir Rismondo – Ljerka Šimunković, »Uvodna riječ o ispravama na talijanskom jeziku.«, u: *Zlatna knjiga grada Splita*, svezak I. Latinske dokumente prepisali, preveli i za tisak priredili Vedran Gligo i Marin Berket. Talijanske dokumente prepisali, preveli i za tisak priredili Vladimir Rismondo i Ljerka Šimunković, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana 14), 1996., str. 45–48.

IZVORI:

Državni arhiv Srbije (Државни архив Србије), fond Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu (oznaka G-208), Delovodni protokol Filozofskog fakulteta, *Rismondo, Vladimir* (1925. – 1928.).

LITERATURA:

Ančić, Mladen, »Splitski i Zadarski kaptol kao 'vjerodostojna mjesta'«, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 11 (2005): 11–77.

Andrić, Tonija, »Prilog metodologiji istraživanja obrtničke svakodnevnice: primjer Splita u kasnom srednjem vijeku.«, u: *Zbornika radova s Prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci*, ur. Kosana Jovanović i Suzana Miljan, Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci (e - izdanja [ISBN – 978-953-7975-10-4]), 2014., str. 31–54 – dostupno na: <http://www.ffri.uniri.hr/hr/povjerenstva-i-odbori/izdavacka-djelatnost.html>.

Andrić, Tonija, *Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*, Zagreb – Split: Hrvatski institut za povijest (Biblioteka Hrvatska povjesnica. III. Monografije i studije 79) i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2018.

Andrić, Tonija, »Brodarstvo kasnosrednjovjekovnog Splita. Brodograditelji i brodovlasnici kao dio onodobne društvene elite.«, u: *Pomorski Split do početka XX. stoljeća. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 26. i 27. rujna 2016.*, ur. Nenad Cambi i Arsen Duplančić, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana 108), 2019., 157–183.

Anzulović, Neda, »Bibliografija radova Vladimira Rismonda (1919-1991).« *Mogućnosti XXXIX/8-9-10* /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 595–607.

Barić, Nikica, »Vladan Desnica – novi prilozi za biografiju.« *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije* VIII/15(1)-16(2) (2013): 9–67.

Cvitančić, Antun, »Zlatna knjiga grada Splita kao vrelo splitskoga statutarog prava.« *Kulturna baština* 28-29 (1997): 133–146.

Čoralić, Lovorka, »Vicko Solitro: Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji (preveo i uredio Vladimir Rismondo), Split 1989, str. 353.« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 23 (1990): 285–288.

Dvadeseta godišnjica Pedagoške akademije u Splitu, ur. Živko Jeličić, Vladimir Rismondo, Dušan Berić, Split: Pedagoška akademija – Split (Posebna izdanja 3), 1965. Poseban otisak iz: *Školski vjesnik* XV/3-4 (1965).

Galović, Tomislav, »Tomislav Raukar (1933–2020) – hrvatski i europski medievist i intelektualac.« *Hrvatska revija – časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu življenja* XX (2020) 3: 41–44.

Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhiđakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, studija *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* Radoslav Katičić, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003.

Ivanišević, Milan, »Sprijateljeni mediteranskim suncem, *Mogućnosti XXXIX/8-9-10* /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 643–655.

Jakelić, Frane, »Razvojni put Pedagoške akademije u Splitu.« *Radovi Pedagoške akademije /Split/* 1 (1975): 5–37.

Karaman, Igor, »Izdanja notarskih knjiga Trogira, Kotora i Dubrovnika.« *Historijski zbornik* V/1-2 (1952): 201–203.

Kečkemet, Duško, *Bibliografija o Splitu (1. dio)*, Split: Muzej grada Splita (Izdanje Muzeja grada Splita / Editiones Musei urbis Aspalathi, sv./vol. 6./VI.), 1955.

Klaić, Nada, »Čudne hipoteze o splitskom arhiđakonu Tomi i njegovu djelu (U povodu članka 'Čudne hipoteze o neprijatelju Hrvata' dra Branka Radice u 'Telegramu' od 7. V 1965.«), *Telegram. Jugoslavenske novine za društvena i kulturna pitanja* /Zagreb/ 267 (11. lipnja 1965.): 2.

Klaić, Nada, »Diletantizam [Diskusija].« *Kolo. Časopis za književnost, umjetnost i kulturu* /n. s./ IV (CXXIV)/7-12 (1966): 102–103.

Kozličić, Mithad – Kasalo, Branko, *Studij povijesti u Zadru 1956. – 2016.*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2016.

Kudrjavcev, Anatolij, »Pjevač nad uzaludnošću (poetska misija Vladimira Rismonda).« *Mogućnosti XXXIX/8-9-10* /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 624–627.

Matijević Sokol, Mirjana, »Regimen Latinorum Arhiđakona Tome u teoriji i praksi.« *Historijski zbornik* LII (1999): 17–32.

Matijević Sokol, Mirjana, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko: Naklada Slap (Knjižnica hrvatske povijesti i kulture, knj. 3), 2002.

Nikolić Jakus, Zrinka, *Uvod u studij povijesti. Historiografski praktikum*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb: Leykam international (Uvodi), 2012.

Pomorski Split do početka XX. stoljeća. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 26. i 27. rujna 2016., ur. Nenad Cambi i Arsen Duplančić. Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana 108), 2019.

Prijatelj, Kruno, »Vladimir Rismondo kao likovni kritičar.« *Mogućnosti XXXIX/8-9-10* /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 628–635.

Radica, Branko, »Čudne hipoteze o neprijatelju Hrvata.« *Telegram. Jugoslavenske novine za društvena i kulturna pitanja* /Zagreb/ 262 (7. svibnja 1965.): 2.

Radica, Branko, »Meditranska orijentacija – tendenciozna kamuflaža.« *Kolo. Časopis za književnost, umjetnost i kulturu* /n. s./ IV (CXXIV)/2 (1966): 217–229.

Radoslav Katičić, »Toma Arhiđakon i njegovo djelo.«, u: *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhiđakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, studija *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* Radoslav Katičić, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003., 329–440.

Raukar, Tomislav, M. Zjačić, »Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279–1308, Zadar 1959; M. Zjačić – J. Stipišić, Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pok. Ivana, Gerarda iz Padove 1296–1337, Zadar 1969.«, *Historijski zbornik XXIII–XXIV/1970–1971* (1972): 486–490.

Raukar, Tomislav, V. Rismondo, »Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411–1412).« Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 8, Split 1974, 7–55., *Historijski zbornik XXVII–XXVIII/1974–1975* (1976): 445–448.

Raukar, Tomislav, »Od legendi srednjovjekovlja do početaka hrvatske historiografije (U povodu prva tri kola edicije Splitski književni krug, Split 1977–1979).« *Historijski zbornik XXXI–XXXII/1978–1979* (1980): 398–407.

Raukar, Tomislav, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku. Odabrane studije*, Split: Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 150), 2007.

Rismondo, Vladimir, *Ljudi i slike Dalmacije*, Split: Pododbor Matice hrvatske Split (Biblioteka suvremenih pisaca, knj. 24), 1964., str. 216.

Rismondo, Vladimir, »Povodom napisa 'Čudne hipoteze o neprijatelju Hrvata' u rubrici 'Pisma uredništvu' zagrebačkog 'Telegrama'.« *Mogućnosti. Književnost, umjetnost, kulturni problemi* XII/6 (1965): 668–669.

Rismondo, Vladimir, »Split u klasičnoj tradiciji.«, u: *290 godina Klasične gimnazije u Splitu 1700 – 1990.*, gl. ur. Stanko Piplović, Split: Književni krug, 1990., str. 11–15 s 2 sl.

Rismondo, Vladimir, »Don Frane Bulić. Govor u povodu predstavljanja njegovih »Izabranih spisa« (1984).« *Mogućnosti* XXXIX/8–9–10 /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 613–614.

Rismondo, Vladimir, »Ličnost Ljube Karamana. Govor u povodu predstavljanja njegovih »Izabranih spisa« (1986).« *Mogućnosti* XXXIX/8–9–10 /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 615–617.

Rismondo, Vladimir, »Uspomene na don Ivana Delallea (prema fono-zapisu).« *Vartal. Časopis za kulturu, društvena i gospodarska pitanja* /Trogir/ I/2 (1992): 15–17.

Rismondo, Vladimir, v. i *Prilog: Popis radova Vladimira Rismonda koji se odnose na pomoćne povijesne znanosti i hrvatsku srednjovjekovnu i ranonovovjekovnu povijest*.

Rismondo (ml.), Vladimir, »Vladan Desnica u izvorima iz obiteljskog arhiva profesora Vladimira Rismonda st. iz Splita«, u: *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014.*, ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet – Centar za komparativno-historijske i interkulturene studije (Biblioteka Desničini susreti, sv. 13), Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, FF press, 2015., str. 73–86 s 7 sl.

Stipišić, Jakov, »Razvoj splitske notarske kancelarije.« *Zbornik Historijskog instituta JAZU u Zagrebu* 1 (1954): 111–123.

Stipišić, Jakov, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*, III. izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1991.

Š[ešelj], Z[latko], ***Legende i kronike. Splitski književni krug, Svjedočanstva, knjiga 2. Čakavski sabor, Split, 1977.«, *Latina et Graeca* 11 (1978): 112–113.

Šešelj, Zlatko, »Toma Arhiđakon: Kronika. Splitski književni krug; Svjedočanstva, knjiga 1. Čakavski sabor, Split, 1977.«, *Latina et Graeca* 11 (1978): 110–112.

Šimunković, Ljerka, *Problematika prevođenja povijesnih dokumenata na talijanskom jeziku*, Zadar: Sveučilište u Zadru (Udžbenici Sveučilišta u Zadru – Manualia Universitatis studiorum Iadertinae), 2018.

Šimunković, Ljerka, *Libro d'oro – Zlatna knjiga grada Splita*, u: *Zlatna knjiga grada Splita*, svezak II. Zbornik isprava iz povijesti grada Splita nastalih u razdoblju mletačke vladavine od 1420. do 1797. godine. Svezak II. sadrži isprave od 1600. do 1797. Talijanske dokumente transkribirala, prevela i za tisak priredila Ljerka Šimunković. Latinske dokumente transkribirao, preveo i za tisak priredio Marin Berket, Split: Književni krug (Biblioteka Knjiga Mediterana 45), 2006., str. 7–9.

Škunca, Mirjana, »Neobično suglasje.« *Mogućnosti XXXIX/8-9-10* /= »Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici«/ (1992): 656–662.

Thomae Archidiaconi Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum, faksimilno izdanje (*Splitskoga kodeksa*) izrađeno prema izvorniku iz Arhiva splitske prvostolnice (signatura: KAS 623) iz druge polovice XIII. stoljeća, priredili Radoslav Katičić, Mirjana Matijević Sokol i Olga Perić, Split: Književni krug (Knjiga Mediterana, knj. 31), 2003.

Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split, Latin text by Olga Perić, Edited, translated and annotated by Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol and James Ross Sweeney, Budapest – New York: Central European University Press (Central European Medieval Texts, vol. 4), 2006.

Tomić, Radoslav, »Rismondo, Vladimir, povjesničar i lik. kritičar (Makarska, 11. IX. 1902 – Split, 8. I. 1994).«, *Hrvatska likovna enciklopedija*, sv. 6 (Pric – Soki), prir. Zdenka Ožić, Ozana Martinčić, Bojana Franić, Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža« i Vjesnik, 2005., s. v. (70)

V[aupotić], M[iroslav], »Izdavačka djelatnost Pododbora Matice hrvatske.« *Kolo. Časopis za književnost, umjetnost i kulturu* /n. s./ III (CXXIII) (1965) 3: 354–357.

»Vladimiru Rismondu o devedesetoj obljetnici.« *Mogućnosti* XXXIX/8-9-10 (1992): 593–692.

Vrančić, Josip, Radnici Filozofskog fakulteta 1956–1976.«, u: *Dvadeset godina Filozofskoga fakulteta u Zadru 1956-1976*, ur. Heda Festini et al., Zadar: Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet Zadar, 1976., str. 13–28.

Summary

Contributions of Vladimir Rismondo (1902 – 1994) on the development of auxiliary sciences of history and Croatian historiography (his work on publishing of diplomatics sources and historical works)

Croatian historian, translator and art critic Vladimir Rismondo (Makarska, 1902. – Split, 1994.) has left a significant mark in Croatian historiography, both in translating historiographic works and editing diplomatics sources. After finishing elementary (public) school in Makarska, he enrolled The Classical Gymnasium in Split. After graduating in 1920, he decided to begin his studies, first at Faculty of Humanities in Vienna, then at Faculty of Humanities in Zagreb and eventually at Faculty of Humanities in Belgrade, where he majored in comparative literature, history and art history in 1928. Even before he formally finished his studies, V. Rismondo had arrived back to Split, where he was hired as a professor in gymnasium »Realka«, at the time male gymnasium in Split. He held that position for 20 years (from 1927 to 1946). After this employment, in 1946 he was granted the position of a lecturer at Pedagogical Academy in Split which opened its doors the year before. He remained there as a lecturer, teaching world and national history, until he retired in 1974. Meanwhile, while he was engaged with his work in Split, Rismondo started teaching, as a part – time senior lecturer, another course, Mediaeval World History at the department of History of Faculty of Humanities in Zadar, at the time part of the University in Zagreb (and from 1974 part of University in Split). His historiographic work was founded on researching, editing and translating. His contribution to the development of auxiliary sciences of history is remarkable, especially in the field of researching and publishing notarial material from Split. Moreover, Rismondo contributed immensely to the advancement of Croatian historiography through arranging and translating various historical works (Archdeacon Thomas of Split, *The Chronicle*; Miha Madijev de Barbazanis, *Historia*; A Cutheis, *Tabula*; Pavao Andreis, *History of city Trogir I-II*; Vincenzo Solitro, *Historical documents about Istria and Dalmatia*; editing and publishing the critics' edition of *The Golden Book (Libro d'oro)* of the city of Split). Apart from translating from Italian and Latin, he translated works from Russian. He was the vice-president of »Matica Hrvatska« (*Matrix Croatica*) subcommittee in Split. Moreover, he was a member of the editorial staff of the Pedagogical Academy in Split and, first a member of the publishing office of »Splitski Književni Krug« (at the time working beneath the »Čakavski« parliament), and afterwards member of the »Književni Krug Split« presidency. The archivist association named Rismondo as its honorary

member, and the municipal assembly in Split and »Slobodna Dalmacija« presented him with the lifetime achievement awards. Rismondo has fallen into oblivion, although he contributed to the history of Split, and Croatian historiography in general, with great deal of admirable and useful material, and all that in accordance with the methodological models of the time. This work aspired to point out all of those contributions, as well as convey the significance of his opus, i.e. all of Rismondo's contributions that helped in the development of auxiliary sciences of history and Croatian historiography.

JOSIP VRANDEČIĆ

TALIJANSKO PALJENJE PUČIŠĆA NA BRAČU: PRIGODOM 80-GODIŠNJICE STRADANJA (1943. – 2023.)

UDK: 94(497.583Brač)“1943“

Primljeno: 18. 10. 2023.

Prihvaćeno: 8. 1. 2024.

Pregledni rad

Josip Vrandečić

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

jvrandecic@ffst.hr

Talijanski su fašisti 9. i 10. kolovoza zapalili Pučišća na otoku Braču. U požaru je spaljeno 169 kuća, a 660 osoba izgubilo je svoje domove. Paljevini Pučišća prethodila je partizanska akcija u Bolu 5. kolovoza u kojoj su partizani zarobili 112 talijanskih vojnika i časnika, zaplijenili 280 pušaka, 16 mitraljeza i velike količine granata i streljiva. Talijanski su fašisti nekoliko dana poslije zapalili naselja na istočnoj strani otoka Brača kao odmazdu: Selca, Novo Selo, Gornji Humac, Praznica, Bol i Pučišća. Prethodno su Pučišća temeljito opljačkali, a ukradeno su odnijeli trima brodovima. O paljenju Pučišća u članku govore trojica svjedoka: don Ivan Eterović, Josip Martinić i Franjo Martinić. Na žalost, dvojica su, don Ivan Eterović i Josip Martinić preminuli nekoliko mjeseci nakon autorovog razgovora s njima. U radu se prilažu i dva već objavljena svjedočanstva o paljenju Pučišća preminulih mještana: učiteljice Marije Kovačić i svjetski poznatoga pučiškog plesača Veseljka Sulića.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, talijanska okupacija, svjedočanstva o paljenju Pučišća 1943.

UVOD

Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. godine Brač je postao dio Nezavisne Države Hrvatske.¹ Krajem travnja i početkom svibnja došli su na Brač talijanski

¹ O Braču u Drugome svjetskom ratu na otoku vidi u Nikica Barić, *Ustaše na Jadranu, Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije* (Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 2012) te Jerko Radmilović, »Otok Brač u Narodnooslobodilačkoj borbi«, *Brački zbornik*, br. 2, 1954., str. 5–89.

vojnici koji su preuzeli vlast. Parabrodom je 1. svibnja 1941. u Pučišća stigla talijanska četa i zauzela naselje. Sredinom srpnja 1941. sklonila se na Vidovu goru grupa Boljana, a do siječnja 1942. njima se pridružila manja grupa Pučiščana i Prazničana. Nakon osnivanja Čete bračkih partizana 22. lipnja 1942. zaoštrili su se ratni sukobi. Talijanska je vojska 5. kolovoza 1942. napustila Pučišća i premjestila se u Postire. Tako su partizani ovladali mjestom.

Partizani su se nastojali padom Benita Mussolinija u srpnju 1943. domoći oružja u talijanskim uporištima na Braču. Stoga, napali su talijansku vojarnu u Bolu 5. kolovoza, tijekom fešte Gospe Snježne, zarobili veliki broj talijanskih vojnika te su zaplijenili znatne količine naoružanja i streljiva. Nakon nekoliko dana stigla je na Brač velika kaznena ekspedicija talijanske vojske. Popalili su Selca, Novo Selo, Gornji Humac, Praznica, Bol i Pučišća. Talijanski su vojnici 9. i 10. kolovoza zapalili 2/3 Pučišća, točnije 169 kuća uključujući »Dom sv. Terezije« – »Domagoj« i čitaonicu »Hrvatski skup«. Župnik don Frane Krstinić prekinuo je svetu misu i uspio spasiti župnu crkvu da je ne zahvati požar sa susjedne kuće Dešković. Opljačkali su bogatu kuću Dušana Kraljevića na Novoj rivi odakle su odnijeli vrijednu srebrninu i umjetničke slike. Temeljito su opljačkali mjesto i zaplijenili brojne šivaće strojeve, koje su odnijeli iz uvale s drugom ukradenom robom brodovima.

Nakon kapitulacije Italije, od 8. rujna do dolaska njemačkih snaga na Brač u siječnju 1944., partizani su preuzeli potpunu vlast nad otokom. Budući da se očekivalo iskrcavanje Nijemaca na Brač, krajem 1943. godine evakuirao se neborbeni dio stanovništva otoka i drugih dijelova Dalmacije. Manji dio neboraćkoga stanovništva zadržao se u radnim bataljunima otoka Visa, a veći je dio upućen u Italiju pa u Egipat, gdje se zadržao u Sinajskoj pustinji u izbjegličkome logoru El Shatt sve do kraja rata.²

Nijemci su se iskricali na Braču, upravo u Pučišćima, ujutro 13. siječnja 1944., a bilo je 800 vojnika. Partizani su 3. ožujka napali njemačko zapovjedništvo u Pučišćima te su pobili zatečenu posadu sa zapovjednikom.

U znak odmazde 4. ožujka pristigla su njemačka pojačanja s kopna dvama brodovima i izvršili raciju po kućama. Sakupili su 34 muškaraca i sedam žena, uključujući i župnika don Franu te su ih priveli na obalu kako bi ih odveli u

---

² O navedenom logoru vidi monografije: Vjera Nižić, *U pustinji El Shatta: o doživljenom i pročitanoj*. Split: Naklada Bošković, 2007. te Mateo Bratanić, *Hrvatski zbjegovi u Egipat 1943. – 1946.*, (doktorski rad). Sveučilište u Zadru: Zadar, 2009.

logore na kopnu. Jednu su ženu ubili pred kućom. Iz navedene grupe izdvojili su naknadno petoricu ljudi kao taoce te ih potaknuli da bježe. Kada su počeli bježati, počeli su pucati i ubili dvojicu. Zatim su izdvojili sedmoricu, poredali ih na Novoj rivi i strijeljali u prisutnosti mještana. Ostale su odveli u Povelja. Nakon nekog vremena žene su pustili, a muškarce odveli u logore. Uхватili su 8. ožujka 1944. u Gornjem Humcu 23 mještana i grupno ih strijeljali. U Pražnicima su četiri starca priveli u konobu i žive spalili. Partizani su oslobodili otok nakon višednevnih borbi kod Sumartina 18. rujna.

Ratno je stradanje Pučišća neizbrisivo obilježilo brojne obitelji koji su ostale bez najbližih. Mjesto je prije rata imalo nešto više od 2000 stanovnika. U partizanskim jedinicama poginuo je 51 Pučišćanin. Ubijeno je 39 civila, a od gladi je umrlo 42 mještana. Sveukupno je tijekom rata stradalo 122 ljudi.³

SVJEDOČANSTVA

Don Ivan Eterović Sorić

(Pučišća, 26. prosinca 1931. – Split, 22. listopada 2023.)

Posvjedočio 28. i 30. kolovoza 2023. godine

Fotografija 1: Don Ivan Eterović Sorić

³ O Pučišćima u Drugome svjetskom ratu s naglaskom na paljevini mjesta 1943. godine vidi: Ivo Vuković, *Talijansko paljenje Selaca na Braču 9. kolovoza 1943.* Udruga Didolić, Selca/ Zagreb: 2013. Nikica Barić, »Otok Brač u Drugome svjetskom ratu, (V.).« *Politički zatvorenik* 285 (2020): 12-21.; Josip Vrandečić, »Povijest župe Pučišća«, *Spomenica župe sv. Jeronima Pučišća povodom 450 godina utemeljenja (1566. – 2016.)*, (ur. Josip Vrandečić). Pučišća: Župa sv. Jeronima, 2016: 21–132. O pomoći Katoličke Crkve, posebno nadbiskupa Stepinca, u obnovi spaljenih naselja na Braču vidi: Juraj Batelja, *Blaženi Alojzije Stepinac i Hvarska biskupija. Uz 70. obljetnicu rođenja mons. Nikole Eterovića, naslovnoga nadbiskupa Cibale.* Zagreb, 2021: 133–136.

Predratni život u Pučišćima, »... u jednom uređenom kršćanskom svijetu«

»Rođen sam 26. prosinca 1931. u Pučišćima, na Solinama, u obitelji Stjepana i Ivanke Eterović Paluščić, kao treće od šestoro djece. S nama je živio nono Zore Eterović Sorić, koji je umro u 81. godini života. Bio je težak, često je odlazio na mulu i mazgi u Selca i Bol. Bavio se i prodajom duhana. Njegova supruga Kate Galetović rodila mu je sina Stjepana – moga oca i četiri kćeri. Stjepan je za vrijeme Prvog svjetskog rata otišao u vojsku, a njegov ga je otac, preko prijatelja, izvukao iz rata i poslao k rodbini u Južnu Ameriku. Radio je u Argentini i Čileu, tj. na Ognjenoj zemlji, u rudnicima zlata. Shvatio je da tu za njega nema ni kruha niti budućnosti. Otac mu je pisao da se vrati, da doma ima što raditi, pa se nakon deset godina vratio u Pučišća, u ondašnju Jugoslaviju. Doma je donio nešto malo zlatnika i na Solinama, u tadašnjoj kući Dugonjinih, otvorio dućan mješovite robe, uglavnom brašna i živežnih namirnica. Osim Pučišćana, kod njega su kupovali Pražničani i žitelji Gornjeg Humca. Do Drugog svjetskog rata dobro je zarađivao, a mi smo prilično dobro živjeli.

Po povratku iz Amerike odmah se oženio u dobi od 28 godina s Ivankom Eterović Paluščić, iz ugledne pučiške obitelji koja je dala glasovitoga dominikanca dr. Hijacinta Eterovića (1913. – 1981.) filozofa i teologa s istaknutom sveučilišnom karijerom u SAD-u. Prvo dijete Katicu dobili su 1929., drugo Jurja 1930., mene Ivana spomenute 1931. godine. Trebao sam ponjeti ime Stjepan, jer sam rođen na svečev spomendan, ali sam kršten kao Ivan, zbog kuma Ivana. Sonja je rođena 1934., a Tonči 1936. godine. Umro je u drugoj godini života jer je tada puno djece umiralo od raznih zaraznih bolesti. Kada bi se pojavila neka zarazna pošast imala je strašne posljedice za narod, koji je s djecom bježao u brda dok bolest ne bi prošla. Kuću u kojoj bi se pojavila čuvali su stražari da joj se netko ne bi približio. U mjestu je bilo liječnika, ali ne i ambulate. Kao djecu za vrijeme zaraze otac nas je odveo u goru, na Čad i tamo smo živjeli u kućici nekoliko dana dok bolest nije minula. Kao djeca vrlo smo se dobro sjećali toga vremena jer je za nas to bio zanimljiv izlet izvan kuće, u prirodu. Godine 1938. rođen je Vlade. Zadnje dijete Marija rođena je 1946. godine.

U predratnim Pučišćima živjelo se kao i vjekovima prije, većinom od poljodjelstva na škrtaj zemlji. Nešto je radnika radilo u nekoliko manjih privatnih kamenoloma i oni su kao takvi bili dobro gledani i šticeeni od svojih poslodavaca. Koristili su ih za teške poslove tijekom kojih su stekli kamenarske zanate povezane s branjem i obradom kamena: žbocaduri, kavaduri i škarpelini, odnosno klesari koji su bili najcjenjeniji jer su klesali fine klesance i obrađivali kamenje za gradnju

kuća i riva naokolo po Dalmaciji. U Luci sv. Stjepana, zapadno od groblja, djelovala je Prva klesarska zadruga utemeljena početkom stoljeća za austrijske vlasti gdje su klesarski pripravnici učili zanat, a majstori radili složenije stvari. Od kamenarstva živio je priličan broj obitelji. Poljoprivredu je uglavnom činila proizvodnja vina, koje se prodavalo izvan mjesta. Na obali su naslagani čekali, karatili s vinom koje se pretakalo u bačve u brodove. Mjesnih mornara bilo je malo jer je bilo samo tri-četiri manja trgovačka broda od kojih su najpoznatiji bili Trusalo, imenovan po nadimku vlasnika broda, Radnik u vlasništvu obitelj Mladineo, Pučišće te još nekoliko manjih brodova. Prevozili su materijal za gradnju kuća.

Unatoč siromaštvu, mjesto je tada bilo puno života jer je bilo puno svijeta i djece. Kao djeca, s nestrpljenjem smo čekali našu mjesnu fjeru sv. Jere jer bi došao ringešpil, puno stranih prodavača, a jeli bi sladoled. Ukratko, bio je događaj kojeg smo rado očekivali.

Kao djeca, svi smo bili dobro odgojeni, u tome nije bilo razlike u obiteljima. Ovu stranu južno od župne crkve s Latešom brdom i Racem te preko uvale Botkom, činio je kršćanski svijet s duboko ukorijenjenoj kršćanskom vjerom u dušama tih ljudi. Djeca su bila od starih dobro odgojena, živjeli su miran život u jednom uređenom kršćanskom svijetu. Uvijek sam imao dobre župnike. Župnik don Frane Krstinić došao je u župu 1925. godine kao mlad i agilan svećenik koji je primjerno uzdržavao duh kršćanstva. U tome mu je pomagao kapelan. Don Frane je održavao sve obrede, nijednog nije ukinuo, za njega su oni predstavljali svetinju. Crkva je tada zamjenjivala i kino i kazalište.

U vrijeme moga djetinjstva javila se i radnička klasa zadojena komunističkim, boljševičkim duhom koji je došao izvana, a ne iznutra te je zatrovao pojedine kamenarske obitelji. Tom je ateističkom i jugoslavenskom duhu naginjalo mjesno društvo Sokol, koji su imali svoju glazbu a okupljali su se u današnjoj Bašti, u kući Akvila. Dolje u prizemlju priređivali su plesove na koje su išli i lokalna gospoda i komunisti. Običan je puk navraćao na plesove i druženje u kuću Kovačić, u kojoj je postojala velika sala i tã su okupljanja nosila hrvatski predznak. Postojala je i čitaonica 'Hrvatski skup' u kojoj je gospodin Orlandini s nadimkom Čekić držao kafanu. U čitaonici je bio biljar i brojne novine.

Fotografija 2: Čitaonica »Hrvatski skup«, na rivi, u prvome planu

U mjestu je poslovalo nekoliko butiga, odnosno prodavaonica mješovite robe, nekoliko mesnica i tri brijachnice. Djelovalo je nekoliko katoličkih društava, svi s hrvatskim predznakom, među kojima su najaktivnija bila društva Domagoj, Mladi junaci, Djevojačko društvo, a od bratovština onâ Presvetoga Sakramenta. Župnik don Frane bio je visok, stasit i ozbiljan čovjek, velikog autoriteta među pukom. Kao veliki duhovni radnik vodio je računa o svim društvima u crkvi. Nazočio je mjesečnim sastancima svih društava, nadgledao izbor njihovih poglavara ili poglavarica i ostalog osoblja nužnog za upravu društva. Djeca su imala svoje društvo Anđeli čuvari. Vjeronauk je bio u školi, uz dodatni vjeronauk u crkvi za primanje svetih sakramenata. Vjeronauk u školi držao je župnik, a onaj za pripravu, kapelan u crkvi. Don Frane je znao lijepo pjevati svojim baritonom. Propovijedao je temeljne vjerske istine, standardno, bez ekstravagancije. Sa župnikom su u župnoj kući do crkve živjeli njegov otac i majka i jedna sluškinja, svi iz njegove rodne Vrbovske. U župi su aktivno djelovale časne sestre dominikanke, koje su vodile dječji vrtić smješten u kući Lode, odmah iza Doma, kako smo zvali čitaonicu 'Hrvatski skup'. Kuća Lode izvorno je pripadala obitelji Orlandini. Jedan se Orlandini oženio s Boljankom prezimena Lode koja je dala glasovitog kanonika dominikanca, koji je, kad su ovi umrli, došao živjeti u Pučišća u kojima je u spomenutoj kući ostavio lijepih svetačkih predmeta.

Prije smrti, kuću je ostavio časnim sestrama iz svoga dominikanskog reda, a tî su predmeti kasnije za don Petra Eterovića došli u župnu kuću pa je don Petar neke od njih razdijelio vjernicima. Dječji vrtić djelovao je u prizemlju. Pohađao sam ga kao dijete; tamo smo se hranili i učili. Čuvale su nas i odgajale časne sestre. Kad je došao rat vrtić se ugasio jer nije bilo hrane za nahraniti djecu.

Fotografija 3: Dom katoličke akcije »Domagoj«

U dječjem vrtiću učili smo moliti Boga, osobito molitvu Anđelu čuvaru. Ono što se primi u djetinjstvu u dušu, to se ne briše, a ne znaš što si jučer jeo. Znam napamet te djetinje molitve. Škola, jednokatnica, s prizemljem i katom, sagrađena je 1902. godine i imala je nekoliko prostranih učionica. Uglavnom su nas učile učiteljice, a poslije su došli učitelji. Djeca kao djeca, svuda ista. Svi smo se bojali učiteljice Marije Kovačić jer je bila stroga. Svaka je učiteljica imala svoj razred, a školovanje je trajalo šest godina. Škola kao i svaka druga škola. Kakva politika takva i škola. Sjećam se da smo za vrijeme NDH-a učili velike župe, početno s našom Cetinom kojoj smo pripadali, a nisam znao gdje je smještena župa Usora i Soli, koju sam znao samo po imenu.

U mjestu su se održavale procesije i to su bili vjerski i društveni događaji koji su se pamtili. Najveće su bile za Veliki petak i Veliku Gospu te ona za Tijelovo, a tada je postojala i procesija za Sve svete kada se išlo na groblje, na

Luku sv. Stjepana. U procesiji se molilo i pjevalo. Narod je dolazilo u velikom broju. Vlasnici kuća uz put dobro bi pomeli i očistili ispred njihovih kuće iz poštovanja prema Presvetom i njegovom vjerničkom puku.

U župi se osobito častila crkvice Majke Božje na Botku, u puku znana kao Gospica, prva župna crkva sagrađena 1482. godine, uz koju je u starini uvijek bila živa liturgija s čestim misama, sve dok se 1576. nije sagrađila nova župna crkva. No, i tada je Gospica ostala živa crkva, a to znači da je u njoj bilo misa i procesija, a osobito kad se častila Gospa i njeni blagdani. Imala je svu opremu za misu. Pri crkvi sv. Stjepana na groblju u Luci djelovala je bratovština Gospe od Utišenja. Crkvicu sv. Luce na Racu sagrađili su Žuvetići, a oživjela bi za blagdani Svetice, kada bi se djeca oko nje okupila i raspravljala što im je sv. Luce protekle noći darivala. Crkvicu sv. Roka, utemeljili su Mladinići, a u njoj se služila misa sutradan poslije Velike Gospe, na svečev blagdan. Kod Sv. Jurja na brdu Bračuta u antici su stanovali rimski veterani kojima je država dala zemlju. Ti su isluženi vojnici tamo gradili kuće i obrađivali vrtove. Kod crkvice sv. Jurja, sagrađene u 12. ili 13. stoljeću, boravili su pustinjaci koji su čuvali crkvu, a prolaznici su ih darivali. Bračani su izabrali mučenika sv. Jurja za svoga zaštitnika. Na svečev blagdan ujutro oko 4 sata kapelan je išao u procesiju na sv. Juraj. Putem se molilo, pjevalo, a gore se pred crkvom molio ružarij. Pjevala se misa, štenje i vršio blagoslov polja. Kad je to svršilo vraćalo se s pjesmom i molitvom preko Bračute do križa podignuta na južnom obronku brda, iznad mjesta. Od križa bi se putem preko Rogoja spustili do škole. Župnik don Frane bi pak s drugom procesijom išao s križem od župne crkve k njima i tamo bi ih dočekaao, a onda bi se zajedno uputili u župnu crkvu gdje se svečano pjevalo 'Tebe Boga hvalimo'. Poslije toga bi bio odmor, a svečana bi misa bila u 10.30 sati a držao je mladomisnik don Jure Petrović ili netko drugi.

Sve ove crkve su se uzdržavale od dohotka od starine. Crkvice Gospe Lurdske sagrađila se nakon što se pobožnost prema Gospi Lurdskoj proširila po cijelom svijetu, a osobito su je častile djevojke. Jedna pučiška djevojka koja je dobila tuberkulozu zavjetovala se Gospi Lurdskoj te joj je darovala kosu. Majka mi je puno toga znala i ispričala, no nisam sve upamtio.

Narod koji se bavio poljoprivredom teško je živio. Dođe suša, tuča i druga nevolja pa za jematve nemaju što doma donijeti, a djeca čekaju. Neki su težaci, koji su teško živjeli, po cijeli dan kopali kod gospodara za kilo-dva repe. Toga je bilo osobito po kućama na vrhu mjesta, na Racu, dok su kuće položene uz more

bile bogate, veleposjedničke, ali su polako i umirale, tako da su danas nestale iz sjećanja, a drmale su svijetom.

Ratna zbivanja

U travnju 1941. našao sam se na obali, na Gregotovom mostu. Nekoliko ljudi grijalo se na šentadi. Dolazi parabrod Jadran na Novu rivu, glavni događaj u mjestu. Dižu se ljudi, jedan viče 'ajme!' Eno talijanska zastava na krmi, prvi znak, 'aha', nema Jugoslavije, nema NDH-a, dolaze 'Talijanci'. Prvi znak talijanske uprave na Braču.

Malo kasnije tog događaja dolazi jedan ili dva broda, ne znam točno, a iz broda izlaze talijanski vojnici i vade drvene karijole pune raznog materijala. Mi djeca idemo vidjeti što se događa. Postrojiše se i u redove, idu u mjesto i to ravno u školu. U školi su se smjestili, u prizemlje, a mi, djeca, smo išla na prvi kat i tako je to trajalo cijelo vrijeme dok su Talijani bili u mjestu. Talijanska kuhinja bila je u školskom dvorištu, tamo su kuhali i jeli. Koliko ih je bilo ne znam, ali dosta. Djeca su se okupljala oko njih tražeći hranu, pa bi im Talijani davali iz kaza, što je ostalo. Nekada i komad kruha, a neku djecu su majke naputile da im ponude prati robu – *Io ti lavare la roba!* Pranje je svakom vojniku teško padalo, a za kruh ništa nije bilo naporno. Onda bi taj mali s vojnikom išao doma pa bi se dogovorili. Ovi njemu oprati robu, a ovaj njima 'panjoku' – okrugli komad kruha iz njegovog sljedovanja. Više djece tako su radili jer je taj kruh bio svetinja. Ta su se djeca polako sprijateljila s vojnicima. Vojnici su išli po mjestu zajedno s civilima i na kupalište. Trčao sam jedanput ispred čovjeka kojemu sam dirao kaić, a on je mislio da mu ga razbijam, pa sam pao i razbio koljeno. Sutradan mi je vojnik pogledao ranu, očistio je i vezao. Došao je u kuću i sprijateljio se s obitelji.

Otac je otišao u Zagreb tražiti hranu za obitelj. Mislio se brzo vratiti. Sakupio je dosta i nakon pet mjeseci preko Bosne se vlakom vraćao u Dalmaciju, ali su partizani digli vlak u zrak i tako je moj otac ostao bez hrane. Preko Metkovića se nakon pet mjeseci vratio doma i donio jedino 12 kila fažola. Mnogo obitelji je otišlo u Slavoniju: Maćukovi, Kalajurini, Piturovi, Mujini itd., a mnoge su obitelji trajno isčezle iz Pučišća. U mjestu se nije imalo što kupiti, bilo je butiga ali ne i robe. Prodavali su talijansku manistru – *legumine*, a to nije sličilo na tjesteninu. Bilo je teško gristi, a bez mirisa i okusa. Butigeri su hranu nabavljali u Splitu. Bilo je kod njih i fine hrane, ali je išla za zlato. Osamdeset kila kukuruza za jedan engleski zlatnik, 'lira šterlina' – pravo bogatstvo. Od gladi su ljudi i umirali.

Partizani su jačali. Bilo ih je sve više. Morali su pucati, kako bi istjerali Talijane. Partizani su pucali po školi i po prozorima te su Talijani pregradili prozore kamenjem umrtvo prema istoku i jugu. Također i dio ispred vrata. Nastava se nesmetano održavala tijekom dana, sve do 'komunističke večernje'.

Talijani su bili stacionirani po čitavom Braču: u Supetru, Milni, možda Postirama, u Bolu, Selcima itd. To su bili miroljubivi ljudi koje su digli u rezervu i zato su bili drugačiji. Partizani su svaku večer iza Morotove kuće pucali u prozore škole i to je dugo trajalo. Onda je talijanska komanda u Splitu pokrenula potjere, ali uzalud jer su partizani znali svaku rupu. Talijani su se stoga koncentrirali u Pučišćima, Supetru, Milni i Bolu u kojemu su bili najjači po broju vojnika i oružju, a to su partizani znali preko špijuna. Velika župa Cetina na Braču je obnašala neku vlast, ali ta je vlast bila formalna, a glavni su bili Talijani.

Partizani su nakon pada Musolinijeve vlade organizirali svoje ljude i planirali kako napasti talijansku postaju u Bolu i oduzeti im oružje. Oružje je bilo najvažnije, tražili su ga ovi iz Bosne, jer ga je tamo bilo malo. Navalili su na Bol uvečer kada je tamo bila fjera Gospe Snježne. Ljudi su bili zauzeti s gostima, partizani su sve znali, napali su iznenada. Talijani su bili iznenađeni, no u borbi poginuo je partizanski komandant Jozo Bodlović. Partizani su zaplijenili mnogo oružja i cijelu ga noć prtili na konje i gonili u Sumartin u uvalu i dalje preko mora u Biokovo. Taj čin Talijani nisu mogli progutati, željeli su se osvetiti sirotinji.

Komunisti su bili glavni, držali su sve u rukama. Imao je Janko Mladineo butigu na Solina, u butigi je prodavao što je donio iz Splita. Došao je Jozе Baškin i njegov rođak Miko Vrandečić i po noći u butigi uzeli nekoliko kili rizi te ih razdijelili. Jozе je bio siromah, žena Sorika i troje djece, a dvoje sakato. Jozu su partizani osudili na smrt, a drugoga su pustili. Žena Jozе Baške plače pred komunistima da joj spase muža radi sakatog diteta, a nisu htjeli, nego su ga ubili. Tako su činili da bi druge zastrašili, a sami su krali i kuće i kućišta.

Paljenje mjesta

Talijani nisu mogli prijeći preko ovog događaja pa su poslali kaznenu ekspediciju na Brač da ga u cijelosti spale. I tako su sutradan u Bol pristala dva broda i zapalila cijelo mjesto, sve osim samostana, župne crkve, Bijele kuće i vinarije. Sve je drugo izgorilo, osobito dio Podbarje. A onda su išli u Selca i tamo zapalili prekrasne kuće, svaka je bila od kamena, lijepo građena, s dvorištem i sve su izgorile do temelja. A onda su sutradan došli u Pučišća, prijedodne s brodovima,

jedan ili dva, nisam siguran. Pristali su na Novu rivu i odmah ušli u Kraljevića kuću, gdje su postavili glavni stacionar – komandu. Tu su planirali što će i kako će. Poslali su vojnike po kućama, ne da pale, nego do krađu. Bilo je i dobrih među njima. Hodali su po kućama, ali nije bilo što krasti u sirotinje. Ušli su pak, u kuću pok. Krešimira Orlandinija i uzeli šivaću mašinu Singer. Poslije su ga partizani ubili pod optužbom da je špijun. Znao je španjolski jer se vratio iz Južne Amerike. Talijani su krali uglavnom šivaće mašine i gdje bi našli koji lijepi predmet. Sve je to išlo u brod. U Kraljevićevoj kući, iz doba kada sam bio ministrant, sjećam se velikog hodnika. Na zidovima toga hodnika visjele su velike slike, crne pale s oltara jer ih je župnik povjerio na čuvanje Dušanu Kraljeviću jer je imao za to prikladnu kuću. Izgledala je kao muzej, a Dušan je imao i druge stvari od muzejske vrijednosti, a najviše posuđe od srebrnine. Sve su to sakupili na jednom mjestu i unjeli u brod. On je tada bio u Splitu, a prije smrti mi je rekao da je kasnije u Trstu prepoznao neke stvari ukradene iz njegove kuće.

Prvi dan popodne bio sam na Solinama, ispred butige, gdje je okupljeni svijet čekao što će se zbiti. Mnogi su pobjegli iz mjesta jer su se bojali ubojstva, zarobljavanja, ali to ovi nisu činili. Vidim iznenada tamo od Jurice magacina, od mosta ispred Slavena kuće rivom ide četa Talijana, poredana dva i dva, možda njih 12 ili 15, ne mnogo. Na leđima su nosili pumpe onakve kakve nose težaci za poljevanje loze, ništa veće. A iz tih pumpi izlazio je mlaz vatre u krug, tako da bi na pritisak botuna, plameni jezik oblizao cijela vrata. Oko dva-tri sata popodne počeli su paliti kuće uz more, od Meštrontine kuće pod Latešo brdo do one pok. Martina Rokota. Preskočili su Baturićevu kuću. Baturić i žena nisu imali djece. Oni su znali talijanski, on je bio doktor i načelnik, pa je nisu zapalili.

Fotografija 4: Spaljena Solina i Lateša Brdo

Onda je došla zapovijed dosta. Što se dogodilo?

Kuća Zampjera (Ivana Petra) Mladinea, predratnog zastupnika Seljačke stranke u beogradskoj Skupštini, na Solinama, bila je prazna jer je obitelj boravila u Splitu. Kuća je bila malo uvučena i u njoj su imali sastanke partizani koji su tamo pisali letke i širili štampu i propagandu. Vjerojatno je netko špijao, jer su Talijani ušli unutra i našli razbacani papir. Vidjeli su da je to nešto partizansko. Kuću su odmah zapalili i ona je te večeri gorila i požar je zahvatio kuću Vinka Sorića. Svijet se sakupio i s morem u maštlima gasili su zid da se ne zapali Vinkova kuća. Nju su spasili. Polivali su Zampjerovu kuhinju, posebno po špaheru da bi ga sačuvali. Za vrijeme tog paleža ušao je u našu kuću jedan vojnik i rekao da će je čuvati da je njegovi ne zapale. Dali smo mu piti prošeka, koliko je htio. Kleo se da će je sačuvati i sve je navečer izgledalo dobro.

Nakon što su zapalili Zampjerovu kuću prekinuli su palež i dogovorili se da će kuće nastaviti paliti rano ujutro, i to iznutra.

Svijet je te večeri bio smiren jer je mislio da je sve gotovo. No, u četiri sata ujutro nastavili su paliti kuće od vrh Raca nizbrdo.

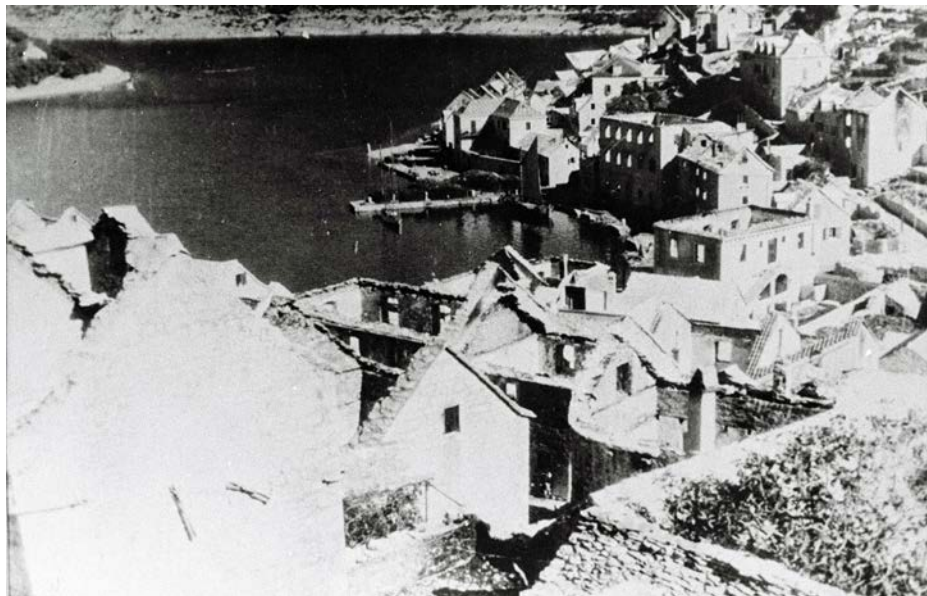

Talijani su proširili vijest da tko dođe po potvrdu da nije komunist da će mu se dati potvrda da mu se ne zapali kuća. I tako su mnogi išli, ali prije bi im kuća izgorila, nego bi se vratili s potvrdom. Don Frane je dobio potvrdu za dom Domagoj i tu je potvrdu priljepio na donja vrata, ali gore na ulazu u dom nije stajalo ništa pa kad su se Talijani spustili odozgo s Raca ušli su u dom i našli na isto što i u Zampjerovoj kući. I tu su bili partizani i tu su pravili planove, jer su sekvestirali Domagoj. Don Frane je pod ključem držao biblioteku na gornjem katu, ali su Talijani zapalili i prvi i drugi kat i sve je izgorjelo. No, dolje je konoba ostala čitava jer je imala betonsku ploču, pa u prizemlju ništa nije stradalo. Partizani su kasnije 'Domagoj' nacionalizirali, ali ga je don Petar uspio vratiti Crkvi na temelju konobe, tvrdivši da je to sve ista kuća. 'Domagoj' je bio sagrađen nedavno, pred rat i dobro je počeo i radio do 1943. godine, ali nije bilo sreće.

Fotografija 5: Izgoreni Dom katoličke akcije »Domagoj«

Don Frane je toga jutra govorio misu u 8 sati ujutro. Nikad nije govorio misu bez ministranata, pa čak ni tada. Ja kao ministrant s ostalih njih petoricom ili šestoricom prespavali smo noć u župnom uredu jer smo se bojali da ne počnu ubijati ljude, pa su nas roditelji poslali u don Frane, u današnju biblioteku u župnoj kući. Dok smo služili misu, oko podizanja, odjednom se otvaraju vrata od Gospina oltara. Jedna žena utrči i povika iz glasa: 'Don Frane izgorit će crikva, zapolili su Deškovića kuću. Skočte!'

Fotografija 6: Spaljena Solina i dio Raca

Don Frane je ostavio misu, mi djeca išli smo za njim. On je stao vikati na njih, šta činite, jeste li kršćani ili niste, izgorit će crkva. Zapalili su vrata od Deškovića kuće, od konobe prema crkvenim vratima. Ta vrata ostala su tako crna na uspomenu puno godina. Talijani su je odmah ugasili s morem tako da nije izgorila Deškovićeve kuće. I tako nisu zapalili više. Ne znam je li svršio misu, ali je otišao sam doma. Vratio sam se kući, gdje je još sve gorjelo. Onaj što je rekao da će je čuvat, nalio se prošeka pa su zapalili kuću. On je vadio štramace i bacao ih na kalu, pa je tako spasio dva-tri štramca. Vratio sam se ispred župne kuće gdje nije bilo nikoga, svaki je gledao svoju nevolju, ali sam vidio da iz kuće Moro, najljepše kuće u Pučišćima, iz sride pokrova izlazi tanki dim. Vikao sam da gori Morotova kuća, ali niko me nije čuo, nikoga nije bilo. Kuću su zapalili ujutro,

polako je tinjala dok se nije zapalila. U kući nikoga nije bilo, njeni su vlasnici odavna bili vani, nije je imao tko gasiti. Kuća je bila prazna, a njeno bogatstvo odnijeli su Talijani. Oni su bili za tu stvar – za opljačkati. Popodne su se ukrcali u brodove i otplovili. Kuću Kraljevića i Botak zapalili su prije odlaska, najprije pokrali, pa zapalili. Zapalili su i 'Hrvatsku čitaonicu' na Portu.

Fotografija 7: Spaljena čitaonica »Hrvatski skup«

Fotografija 8: Spaljena kuća Moro u Portu, u prvom planu

Na Solina kod Rokotove kuće bila je još jedna prekrasna kuća, šjor Julija Mladinea, lijepa kuća s dvorištem i vrtom. Konoba je bila puna drva jer su je brodari koristili kao magacin za drva koja su prevozili prodavati u Split. Ta konoba puna drva gorila je kao japjenica, pa se kuća pretvorila u vapno.

Fotografija 9: Spaljeni Botak s kućom Kraljević krajnje desno na Novoj rivi

Fotografija 10: Opljačkana i spaljena kuća Dušana Kraljevića na Novoj rivi

Plakali su ljudi, gore im kuće. On plače, ne mrda, obezumljen je i apatičan. Splićani su gledali kako gore Pučišća i plakali na Peristilu.

Talijani su otišli, a narod je ostao na putu i šta će ti ljudi bez krova, kruha, ičega. Hodali su po gorama, i tamo su bile pojate, kolibe. Nastojali su sačuvati glavu. Jeli su porež, žutinicu, rodakvu, ripu, grglavu, kostrič. Išli su od sela do sela tražiti da bi dobili štogod. Neki su imali ulja pa bi ga mjenjali za kukuruz, problem je bio veliki.

Cilj komunista bio je da se kuće zapale, jer će ovi koji ostanu bez kuća ići u partizane. Tako se govorilo u to vrijeme. Da su partizani s Lateša brda zapucali jednu pušku svi bi Talijani pobjegli jer bi smatrali ako su oni u Bolu mogli svladati onoliki broj vojnika, kako neće nas. Tako se govorilo. Talijani su se bojali, njima je bilo glavno sačuvati život. Bio je to običan svijet, nisu bili zadojeni Musolinijem i Hitlerom, bilo im je glavno vratiti se doma.

Poslije rata, a tko je mogao i prije, počeo je obnovljati. Ljudi su se snalazili kako su mogli i znali. Poslije rata davala je Amerika pomoć UNRA-a u

materijalu za one koji su nastradali. Više je materijala ostalo državi, nego otišlo potrebitima.

Paljenje kuća velika je stvar za jedno mjesto. Prošlo je puno godina, trebalo bi postaviti jednu ploču o talijanskom paljenju Pučišća.«

Josip Martinić – Meštrante

(Pučišća, 19. ožujka, 1931. – Pučišća, 9. siječnja 2024.)

Posvjedočio 2. rujna 2023. godine

Fotografija 11: Josip Martinić - Meštrante

»Rođen sam u obitelji oca Ivana Martinić Meštrante i majke Anđele rođ. Franić. Bilo nas je troje djece: osim mene, Lucijo i sestra Franka.

Talijani su u mjesto došli kao mirna vojska, ali za nas okupatorska. Mi smo djeca u školi boravili na gornjem, a oni na donjem katu. Uz školu bila je i štala za kobilu koju su svaki dan vodili na vapor po sljedovanje, a mi bi djeca trčali za njom. S nama su se vojnici sprijateljili. Svakome su dali za jesti po pola porcije.

Na kraju bi im na moru oprali gamelu i vratili. Njihov poručnik – *tenente* zaljubio se u jednu našu curu. Objesio bi noge niz prozor škole i pjevao:

‘Oj Pučišća malo,
ličiš na Milano,
u tebi je luka duboka,
u tebi je šuma borova,
a još ljepša Ruža rumena,
srce moja slomila.’

Poslije je odveo u Italiju i tamo oženio.

Neko smo vrijeme mirno živjeli s Talijanima – bila je to okupacija na lijepi način. Pojavili su se partizani i počela je borba, počelo se glođati i tući. Partizani bi se pojavili na Vronji Red, a Talijani bi odozdo pucali. Nije bilo mira. Dočekali su ih između Pražnica i Pučišća:

‘Stoj fašista kud si pošo,
zapamtit će kud si došo,
nije ovo Venecija nego Dalmacija.’

Partizani su napali Talijane u Bolu. Znali su da među njima ima i partizana iz Pučišća. Toga sam dana, kada je počelo paljenje mjesta, došao sa Čada s mulom u Pučišća, da ću naprtit nešto. Vidim gori preko uvale Kroljevića Palac. Tamo su bile bogate stvari. Što je vrijedilo, ukrkali su u brod.

Palili su sve redom, došli su do naše kuće. Moja je majka služila kod pučiške gospode pa je znala talijanski. Kada su se počeli spremati zapaliti našu kuću, majka je vikala na talijanskom. Govorila im je da će im dati sira kojeg smo čuvali u gustirni, da se ne osuši. Stali su s pripremama za zapaliti našu kuću, ali su zapalili onu susjednu Vickotovu. Plamen je zahvatio i našu kuću pa smo skočili u konobu po suđe za zahvatiti more. Uspjeli smo spasiti kuću, ali su oko nje sve bile zapaljene.

Fotografija 12: Spaljena Solina i dio Raca

Otac je za rata ostao doma. Nakon kapitulacije Italije spremali smo se za zbijeg u El Shatt. Neposredno prije puta u gori smo sreli partijske rukovoditelje koji su ga odgovorili od puta pod izgovorom da mora netko ostati i na Braču. Pripadamo rodu Martinića – Meštrante koji su poznati kao izvrsni graditelji pa smo trebali u obnovi mjesta. Čak i u to ratno vrijeme imali smo konje i mazge. Gradili smo i palili japjenice. Na mazgama sam često iz Čada dolazio u Pučišća i obratno. Svjedočio sam i događanjima vezanim za streljanje Pučišćana tijekom njemačke odmazde u ožujku 1944. godine. Moj je otac pokušao odvratiti Jozu Vrandečića da se ne vrati u mjesto jer se nakon što su partizani pobili njemačku posadu u Pučišćima, spremala krvava odmazda. No, on je odgovorio da mora ići jer da su mu djeca ostala doma. Njemci su te noći pokupili sve muške glave na koje su naišli, njih devetoricu ili desetoricu te su ih streljali na Novoj rivi. Promatrao sam kako su jadne žene kupile tijela svojih muževa i smještali ih na palubu gajete od Pušila, koja ih je prevezla na groblje. Uzjahao sam na mula i otišao im pomoći ukopat njihove muževe.

Na dolcu na Mlatinjem brdu imali smo lozinku da idu Njemci koja je glasila: 'Eto ti koza u lozje!' Nakon što bi je čuli utekli bi put Dunaja, kako bi se

sakrili. No, kada je jedan od težaka pok. Muse kopao na dolcu, sestra ga je ka-
nila upozoriti vičući 'Eto ti koza...' mi smo se prenuli i skupili da ćemo vidjeti
kuda ćemo bježati. Dolje nismo znali da su već ubili Musu i odveli pok. Juricu
Konjina te su i njega ubili. Juricu je slučajno našla jedna žena Grdanuša koja je
došla parat zelje tek nakon 10 dana od njegove smrti.

Bili su to teški dani. U moru je bilo svega, ali ako prođe njemački brod, ubit
će svakoga. Lovili smo hobotnice, jeli smrčke, kuhali travu.

Mi, Meštrontini obnavljali smo mjesto. Gradili smo spomenute japjenice i
brali ploče za pokrivanje krovova spaljenih kuća...«

Franjo Martinić – Prijević

Rođen 21. veljače 1932. u Pučišćima.

Posvjedočio 2. rujna 2023. godine

Fotografija 13: Franjo Martinić - Prijević

»Rođen sam u obitelji oca Pave i majke Marije Eterović Sorić. Bilo nas je četvorica braće i tri sestre, četvrta je umrla u prvom razredu osnovne škole. Živjeli smo u Pučišćima, na Racu, u kući bez vode i struje. Znalo je biti tako hladno da bi se ovčje mlijeko smrznulo na prozoru. Otac je bio poljoprivrednik.

Talijana je prvi put došlo njih devetorica s nekim brodom, poslijepodne. Nisu se nastanili u mjestu. Toni Kovoč je tada rekao: 'Zapamtit ćete vi ovih devet Talijana!'

Poslije su Talijani došli i uselili se u prizemlje u školi i tu su boravili. Djeca bi im govorila preko prozora: *Signore da mi poco mangiare!* Nije bilo problema, čak bi se i na Bračutu prošetali, gdje smo mi Prijevići imali stan u pastirskom naselju Oklada.

Ustaške su vlasti boravili u Domagoju, ali su se prebacili u Omiš i Makarsku pa su Talijani preuzeli vlast u mjestu. Partizani su bili okolo po selima. Jednom su partizani izvjesili zastavu u školi, gdje su Talijani spavali. Škola je prekinuta 1943. godine.

Budući da su partizani bili više u Pučišća, nego u Postira, Talijani su se tamo povukli uzevši sa sobom sve čamce iz Pučišća te su ih izvukli u Postira na žalost. Partizani su stoga preuzeli vlast u mjestu.

Partizanska mobilizacija uslijedila je 18. veljače 1943. godine. Izvršena je prisilno. Svi su bili mobilizirani po osobnom pozivu i to oni od 18 do 30 godina. Upriličena je jedna večera za njih u Pučišćima nakon koje su se trebali ukrcati u maonu i prebaciti na kopno. Na kopno su se prebacili tek sutradan zbog sigurnosti i to iz Luka, blizu Povelja, do kojih su stigli pješice. Onda su se morem prebacili u Pisak. Ti su ljudi išli u civilu, bez oružja. Od Piska su pješice produžili do Aržana. Tamo im je javljeno da pojačanje partizanima u tom trenutku nije potrebno te im je rečeno da idu kuda znaju. Nakon 18 dana vratili su se u Pučišća, a s njima su došli i Doljani i Postirani. Ta je mobilizacija tada završila. S njima je išla i pučiška glazba. Najmlađi među njima bio je Mate Vrandečić Kvinto s 18 godina. Nije se odmah vratio u Pučišća, nego je s nekim Postiranima preko Omiša dospio u Dugi Rat. Tamo su ih Talijani zarobili i zatočili u zatvor. Doljanin Jakov Gospodnetić govorio je talijanski. Pustili su ih iz zatvora te su se vratili na Brač. Neki su ostali na kopnu i nisu se nikada više vratili.

Prije paljenja, Talijani nisu stvarali nekih problema. Partizani su bili aktivniji u Pražnicama i Bolu. Talijani kao Talijani, nisu nikoga ubili u mjestu, motali su

se oko žena. U nedjelju bi išli na misu i stajali na nogama na desnoj strani župne crkve. Jedan je talijanski vojnik pljusnuo na ulici učiteljicu Mariju Kovačić tražeći od nje da nešto lažno posvjedoči. Ona ga je potom tužila njegovim vlastima.

Paljenje se dogodilo na sv. Lovru 9. i 10. kolovoza. Ima u tome simbolike jer je i taj svetac bio ispečen. Talijani su došli s brodovima, poslije podne, nisam to vidio. Isto poslijepodne počeli su paliti na Macelu i na Solinama, a sutradan su nastavili započeto. Mi smo tada živjeli na Bračuti. Ljudi su pobjegli u šumu. Došli su Nade i Ante Budin na Veli Red, došli gledat kako Pučišća gore. Našu kuću u mjestu su otvorili i polili je petrolejom, ali se nije upalila. Jedan je nosio petrolej, a drugi palio. Kasnije smo vidjeli da je njime poliveno ispod kreveta, ali na sreću, kuća nije bila zapaljena. Vjerojatno je onaj koji je palio to propustio učiniti. Neke su stvari iz kuće nestale. Zapalili su i čitaonicu.

Fotografija 14. Spaljeni Ratac

Ne znam jesu li isti dan išli paliti u Pražnica. Selca su zapalili prije.

Poslije paljenja došao je jedan brod partizana s drvenim bačvama da bi opskrbili ljude za jematvu jer su im konobe izgorjele.

Dana 12. siječnja 1944. Englezi su bombardirali njemačke brodove privezane u Pučišćima. Bilo je dvoje mrtvih Pučišćana. Još je i danas vidljiva rupa od geleta kod *caffè-bara* Dragan, kod škole.

Dolazak Njemaca pamtim po tome što je na Bračutu došlo njih sedam s dvije mazge. Među njima bilo je Čeha pa smo se mogli sporazumjeti. Bivši austrijski oficir i jugoslavenski kapetan prve klase Stipe Jakir bio je u mjestu prevoditelj. Tada se nisu nastanili u Pučišća. Kada su tamo otvorili komandu, ne znam.

Na Bračutu su dolazili Talijani, Njemci, ustaše, partizani. Svakoga bi počastili. Nitko od njih tamo nikada nije počinio ikakvu štetu...«

OBJAVLJENA SVJEDOČANSTVA

Dnevnik učiteljice Marije Kovačić (učiteljica u OŠ Pučišća od 1919. do 1948.) (Dnevnik u zbirci Narodne knjižnice »Hrvatski skup« – Pučišća, objavljen u: Milan Božinović, *Povijest pučiškoga školstva*, Split: Naklada Bošković, 2004, 195, na str. 90–91.)

»Doba praznika 1943.«

9. VIII 1943.

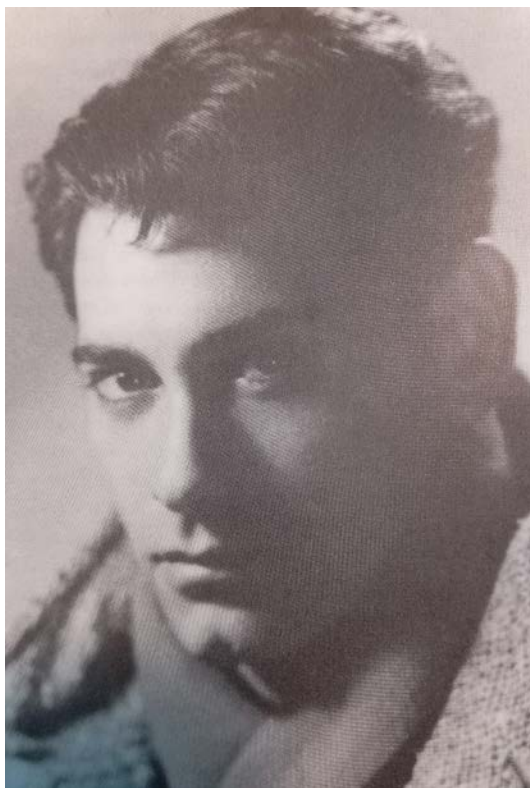
»Već četvrti dan je narod u strahu i neizvjesnosti, jer je u Bolu došlo do sukoba između partizana i Talijana. Pred 2 dana je bombardirano Pražnice. Kod nas je nastala panika. Ljudi bježe u polje, nose stvari iz kuća. Ovoga dana u jutro oko 8 sati došlo je nekoliko brodova i iskrvalo talijansku vojsku. Komanda je zauzela kuću Kraljević, a vojska školu. U podne je nastalo neopisivo pljačkanje, uništavanje svega, do čega je ova neobuzdana vojska došla. U večer zapaljena je kuća Galetović Bulat Petra, kovača na Solina, a zatim kuća Mladineo Zampijera. Galama je trajala do kasno u noći. Porazbijana su sva stakla u školi, arhiv porazbican i uništen.«

10. VIII. 1943.

»U zoru razletila se razularena vojska po mjestu noseći na ramenima štrcaljke. Od Solina i Batka štrcali su redom kuće i palili a u 9 sati krenuli put Pražnica, i tako su kuće u dnu Porta, Rogaju i Gaju ostale jedine. Iako je u to doba izgledalo da su mnoge kuće pošteđene, to je malo zatim planulo 148 kuća. U 11 sati sve je bilo u čađi, dimu, plamenu. Od dima se nije sunca vidjelo, nastala je tama. Svuda plač, lelek. Svak spašava što može. Nosi se voda, more, polijeva, gasi. Sve

uzalud, gori na sve strane. Mjesto je uništeno. Brodovi su otputovali i odnijeli dobar plijen: šivaće mašine, rublje, posteljine, madrace.«

Veseljko Sulić, *Vizije u pustinji: život jednog plesača*, Zagreb, Čvorak, 2005., str. 28–30.

Fotografija 15: Veseljko Sulić, hrvatski baletni plesač, koreograf i pedagog (Pučišća, 29. prosinca 1929. – Rio de Janeiro, 22. ožujka 2023.)

»Iznenada jednog kasnog poslijepodneva ušuljala su se u našu dugu uvalu tri željezna broda puna talijanskih vojnika. Tiho, kao lisice, ušli su u luku. Ljeto 1943. godine bližilo se kraju. Posljednje su lastavice kružile iznad mora u gluhom svjetlu rane večeri. Cvrčci su se prestali žaliti, pa i povjetarac se odmarao na granama borove šume. Sve je stalo, nepokretno. Čula su se samo zatvaranja vrata i škura na prozorima. Majka je pritvorila daske na prozorima kako bi mogla promatrati vojnike koji su se okupljali ispred kuća na drugoj strani obale. Čule su se zapovjedi i žamor crnokošuljaša, pripadnika zloglasne kaznene

ekspedicije. Pojavili su se na vrh brda, jedan za drugim. Izgledali su kao crni čempresi na groblju. Bili smo opkoljeni. Lavež pasa koji je dolazio iz dalekih pastirskih kuća odjednom ugrize tišina. Skupili smo se jedan uz drugoga i čekali.

Prije tjedan dana moj se otac vratio iz bolnice i ležao je u krevetu. Bila je to talijanska vojna bolnica u kojoj su ga operirali pod tuđim imenom. Pola želuca bilo mu je uklonjeno. Užurbano, majka ga je digla iz kreveta i pomogla mu hodati do sobe u unutrašnjosti naše kuće. Talijani su kundacima lupali na vrata i naređivali: *Aprite, aprite!* Otac se popeo do prozora i legao na zemlju u uski prostor koji je dijelio našu kuću od susjedne. Tu smo nekada držali kokoši, već odavna pojedene. Majka je brzo zatvorila stakla od prozora i rasula debelu morsku sol na ploču ispred stakla. Sve ovo je učinila u nekoliko trenutaka dok je sestra otišla otvoriti vrata.

Nasrnuli su talijanski vojnici i rastrčali se po kući, a oni koji su ostali na terasi uperili su puške u nas. Pretresali su kuću. Oficir je s nekoliko vojnika ušao u sobu iza čijeg je prozora ležao otac. Približili su se prozoru i stali. Prstima predoše preko soli, a oficir upita: *Sale?* 'Da, sol', moja majka odgovori. Oficir je zastao zamišljeno i čekao neko vrijeme, udaljio se par koraka pa ponovno vratio gledajući u zatvoreni prozor. Često je majka znala reći da je tih nekoliko sekunda bilo najduže u njenom životu. Kad su otišli, otac se dočepao prozora i ušao u sobu držeći u ruci granatu. Obukao je kaput, pričekao da padne noć, a onda otišao kroz gornja vrata našeg dvorišta. Kako je pobjegao iz opkoljenog mjesta nitko ne zna.

Kad smo čuli pucketanje vatre, ja sam se popeo na krov odakle sam mogao vidjeti crne oblake dima koji su se penjali prema nebu. Rasplamsani, crveni jezici vatre tražili su izlaz kroz prozore i napola izgorjele krovove. Cijela je istočna strana naselja bila u plamenu. Poznavao sam te kuće, pripadale su našim prijateljima i rođacima. Užareni pepeo počeo je padati, a vatra je munjevitom brzinom gutala kuće jednu za drugim. Skupine ljudi trčale su prema brdima, noseći na leđima što su u brzini mogli spasiti. Vojnici su se užurbali noseći bacače plamena na leđima. Njihove čizme odzvanjale su na našim kamenitim puteljcima. Dovikivali su se i smijali, činilo se da uživaju što donose pakao ovomu bijednom narodu. Iz brodova, koji su mirno počivali usred luke, tanki je dim vijugao, vrteći se u zraku poput derviša.

Zbili smo se uz majku u šutjeli. Bojali smo se da će uskoro i na nas doći red. Da i mi pobjegnemo?

Ne, ne ostat ćemo i pričekot... Moća zaklopit sva vrotu. – rekla je majka.

Formacije vojnika na suprotnoj strani izgledale su kao jato crnih vrana, spremnih na novi napad.

Tužnih očiju moja je majka molila, a ja sam mislio da nas je Bog zaboravio i ostavio. Legli smo u krevet svi zajedno, odjeveni i s cipelama, spremni za bijeg ako urebta. Uz pritvorenu škuru majka je stajala prateći kretanje vojnika. Otišla je nakratko u kuhinju i vratila se noseći komad pogače od mekinja.

Ovo je zoznje ča jemomo u kući. – rekla je i umorna sjela na krevet.

Vojnicima su dijelili hranu, čulo se kako žlice stružu po vojničkim zozjelama. Neki su polegali, a neki sjeli na zemlju. Zavladala je tišina. Samo je prigušen, prijeteći žamor titrao kroz noć.

U ranu zoru probudila nas je vika užurbanih vojnika. Trčali su u stroju, naj-prije oni s uperenim puškama, a za njima nosači plamena i težeg oružja. Kao da joj je ova noć puna straha unijela posebnu snagu, majka se odlučno digne i reče nam:

– Ozma ću se vrotit! - i uputi se trčeci prema kući u kojoj je bila smještena talijanska komanda. Pala je na koljena pred ofiuirom i molila.

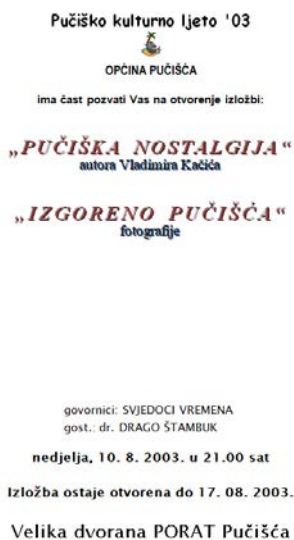
– *Vi prego, io sono Italiana.* – Oficir joj je pomogao ustati, otišao do stola i napisao nešto na papir. Zgrabila je papir i u zadnji čas dotrčala do kuće. Pokazala je papir vojnicima koji su bili spremni za početak paljenja. Bili smo pošteđeni. Vojnici su mrzovoljno otišli i kao za inat, ubacili veliki plamen kroz prozor kuće ispred nas. Buknuo je strašan požar.

Mnogo je kuća izgorjelo, a crni dim je pokrivaio nebo. Kosti naših kamenih kuća jecale su i uzdisale. Čulo se pucketanje vatre. Brodovi s vojnicima krenuli su prema pućini. Sa svih strana dotrčali su mještani i raznim posudama grabili more i polijevali po užarenom tlu spaljenih kuća ne bi li nešto spasili. Ali malo je to pomoglo. Za samo nekoliko sati naše je mjesto progutala vatra, a mnogi su izgubili sve što su godinaama stvarali i skupljali.

Mjesec dana poslije, 8. rujna 1943., Italija je kapitulirala i predala se saveznicima, ali rat je harao i dalje. Ono najgore tek nas je čekalo.«

Fotografija: 16. Poslijeratna panorama obnovljenih Pučišća;
u prvom planu spaljene kuće Lukinović i Moro zapadno od župne crkve

Fotografija: 17. Plakat poziva na izložbu fotografija »Izgoreno Pučišća«, povodom 60-godišnjice paljenja mjesta (1943. – 2003.) Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća, 10. kolovoza 2003.

Fotografija: 18. Motiv s navedene izložbe

PRILOZI:

Fotografija 1: Don Ivan Eterović Sorić (Osobna zbirka Josipa Vrandečića).

Fotografija 2: Čitaonica »Hrvatski skup«, na rivi, u prvome planu (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).*

Fotografija 3: Dom katoličke akcije »Domagoj« (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).

Fotografija 4: Spaljena Solina i Lateša Brdo (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).

Fotografija 5: Izgoreni Dom katoličke akcije »Domagoj« (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).

Fotografija 6: Spaljena Solina i dio Raca (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).

Fotografija 7: Spaljena čitaonica »Hrvatski skup« (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).

Fotografija 8: Spaljena kuća Moro u Portu, u prvom planu (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).

Fotografija 9: Spaljeni Botak s kućom Kraljević krajnje desno na Novoj rivi (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).

Fotografija 10: Opljačkana i spaljena kuća Dušana Kraljevića na Novoj rivi (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).

Fotografija 11: Josip Martinić – Meštrante (Osobna zbirka Josipa Vrandečića).

Fotografija 12: Spaljena Solina i dio Raca (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).

Fotografija 13: Franjo Martinić – Prijević (Osobna zbirka Josipa Vrandečića).

Fotografija 14. Spaljeni Ratac (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).

Fotografija 15: Veseljko Sulić (Fotografija preuzeta iz knjige Veseljko Sulić, *Vizije u pustinji: život jednog plesača*, Zagreb: Čvorak, 2005, str. 29).

Fotografija 16: Posljeratna panorama obnovljenih Pučišća; u prvom planu spaljene kuće Lukinović i Moro zapadno od župne crkve (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća).

Fotografija 17: Poziv na izložbu fotografija »Izgoreno Pučišća«, prigodom 60-godišnjice paljenja mjesta (1943. – 2003.) Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća, 10. kolovoza 2003.

Fotografija 18: Motiv s navedene izložbe (Narodna knjižnica »Hrvatski skup« – Pučišća)

*Zahvajujem na fotografijama Zorki Martinić, prof. ravnateljici Narodne knjižnice »Hrvatski skup« – Pučišća.

LITERATURA:

Nikica Barić, »Otok Brač u Drugome svjetskom ratu, (V.).« *Politički zatvorenik* 285 (2020): 12-21.

Nikica Barić, *Ustaše na Jadranu, Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*. Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 2012.

Juraj Batelja, *Blaženi Alojzije Stepinac i Hvarska bsikupija. Uz 70. obljetnicu rođenja mons. Nikole Eterovića, naslovnog nadbiskupa Cibalae*. Zagreb, 2021.

Mateo Bratanić, *Hrvatski zbjegovi u Egipat 1943. – 1946.*, (doktorski rad). Sveučilište u Zadru: Zadar, 2009.

Vjera Nižić, *U pustinji El Shatta: o doživljenom i pročitano*. Split: Naklada Bošković, 2007.

Jerko Radmilović, »Otok Brač u Narodnooslobodilačkoj borbi.« *Brački zbornik* 2 (1954): 5–89.

Veseljko Sulić, *Vizije u pustinji: život jednog plesača*. Zagreb: Čvorak, 2005., 28–30.

Josip Vrandečić, »Povijest župe Pučišća.«, u: *Spomenica župe sv. Jeronima Pučišća povodom 450 godina utemeljenja (1566. – 2016.)*, ur. Josip Vrandečić, Pučišća: Župa sv. Jeronima, 2016.

Ivo Vuković, *Talijansko paljenje Selaca na Braču 9. kolovoza 1943*. Selca/Zagreb: Udruga Didolić, 2013.

Summary

Italian Burning of Willage Pučišća on the Island of Brač: On the Occasion of the 80th Anniversary of the Martyrdom (1943 - 2023)

On August 9th and 10th, Italian soldiers set fire to the village of Pučišća on the island of Brač. In the fire, 169 houses were burned and 660 people were left homeless. The burning of Pučišća was preceded by a partisan action in Bol on August 5th, during which the partisans captured a large part of Italian weaponry. In retaliation, the Italians set fire to several settlements on the eastern side of the island of Brač, including Pučišća. Previously, the place was thoroughly robbed and the stolen goods were taken away in three ships. Three living participants talk about the burning of Pučišće: don Ivan Eterović, Josip Martinić and Franjo Martinić. The paper also includes two testimonials from the deceased locals: teacher Marija Kovačić and world-renowned dancer Veseljko Sulić.

ALEKSANDAR JAKIR

SJEĆANJE NA GRAĐANSKI RAT. DA LI JE MULTIPERSPEKTIVNO POVIJESNO PAMĆENJE MOGUĆE I POŽELJNO ZA RAZUMIJEVANJE POVIJESTI 20. STOLJEĆA?¹

UDK: 94:316.64](497.5)“19“

Primljeno: 3. 10. 2023.

Prihvaćeno: 22. 11. 2023.

Izvorni znanstveni rad

Aleksandar Jakir

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

ajakir@ffst.hr

Analizirajući kako se Španjolski građanski rat (1936. – 1939.) i njegovi akteri poimaju u kolektivnome sjećanju današnje Španjolske u kojoj se još uvijek »ratuje sjećanjima«, u tekstu se problematizira stanje u Hrvatskoj koju također guše »povijesni balasti«, odnosno nastoje se izvući pouke vezane za povijesno nasljeđe i odnos prema nedemokratskim režimima. Kulminacija sukoba formacija koje su služile totalitarnim idejama dogodila se u Hrvatskoj u Drugome svjetskom ratu. Autor se zalaže za znanstveno, argumentirano i povijesno odgovorno istraživanje tzv. kontroverznih povijesnih tema. Prihvaćanje »višesmjernoga« (*multidirectional*) kolektivnog pamćenja (Michael

¹ Prva verzija ovoga teksta nastala je kao autorov prilog raspravi na sjednicama Vijeća za suočavanje sa posljedicama nedemokratskih režima, na kojima je uočena potreba da se potakne izrada javnoga dokumenta koji bi povezoao potrebu suočavanja s prošlošću s potrebom društvenoga pomirenja, a što je rezultiralo tekstem »*Dokument dijaloga: Temeljna polazišta i preporuke o posebnom normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta*«. Dostupan je na navedenim poveznicama *Dokument dijaloga*, kao i izdvojenia mišljenja pojedinih članova Vijeća, a među njima i moje. <https://vlada.gov.hr/istaknute-teme/dokument-dijaloga-temeljna-polazista-i-preporuke-o-posebnom-normativnom-uredjenju-simbola-znakovlja-i-drugih-obiljezja/23424>. Nadalje, na portalu *Historiografija.hr* – Portal hrvatske historiografije, ISSN 1848-1728 odn. Članci o »Dokumentu dijaloga« Vijeća za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima – *Historiografija.hr* može se pristupiti većemu broju radova koji se osvrću na tekst i na raspravu koju je *Dokument dijaloga* izazvao u javnosti. Autor ovoga rada posebno izdvaja kvalitetnu analizu politologa Hrvoja

Rothberg), utemeljenoga na načelima i vrednotama demokratskoga ustavnog poretka, čini se kao preduvjet za međusobno razumijevanja i pomirenje. To implicira prihvaćanje multiperspektivnosti i bjelodane činjenice da u hrvatskom društvu postoje pluralna sjećanja. Multiperspektivno povijesno pamćenje jest pristup povijesti koji promiče raznolike perspektive i interpretacije prošlih događanja i fenomena. Multiperspektivnost kao metodološki pristup brana je stvaranju jednostranih i/ili pristranih povijesnih narativa, posebice o tzv. »kontroverznim« ili »osjetljivim« pitanjima, i može doprinijeti dijalogu i pomirenju u društvu jer omogućuje dijalog različitih zajednica, a što u najboljem slučaju rezultira razumijevanjem perspektive drugoga. Multiperspektivni i pluralni pristup i prema najkontroverznijim pitanjima hrvatske prošlosti čini se kao dobar put kojim bi se u hrvatskome društvu razvili viši stupanj tolerancije i demokratske kulture sjećanja, što se čini nužnim da društvo prevlada naslijeđene povijesne traume.

Ključne riječi: građanski rat u Španjolskoj, kolektivno sjećanje, Drugi svjetski rat u Hrvatskoj, koncept totalitarizma, komparativna istraživanja, višesmjerno (*multidirectional*) kolektivno pamćenje, multiperspektivnosti, pluralna sjećanja

Nije li Salvador Dalí svojim uljem na platnu imena *Construcción blanda con judías hervidas (Premonición de la guerra civil)*,² djelom nadrealizma nastalim u proljeće 1936. godine, posve realistično upozorio na nadolazeći Španjolski građanski rat i na sve strahote koje će uslijediti i koje je predosjećao?³ Slika, čiji naslov u doslovnome prijevodu glasi »Meka konstrukcija s kuhanim grahom. (Predosjećanje građanskog rata)«, smatra se važnim Dalíjevim nadrealističkim djelom. Odiše atmosferom i događajima koji su prethodili Španjolskome građanskom ratu, koji je izbio nekoliko mjeseci nakon što je slika nastala 1936.

Cvijanovića: »On Memory Politics and Memory Wars: A Critical Analysis of the Croatian Dialogue Document.« *Politička misao: časopis za politologiju* 55/4 (2018): 109–146 (<https://hrcak.srce.hr/215403>). U samim zaključcima Vijeća se pod točkom 4 navodi: »Dokument je za pojedine članove Vijeća prihvatljiv, dok je pojedine samo djelomično prihvatljiv (...) ostavlja punu slobodu svakoj osobi koja je sudjelovala u radu Vijeća da izrazi svoja vlastita stajališta o pitanjima na koja se u Dokumentu daju odgovori s kojima se ona ne slaže, (...) svi članovi suglasni su u tome da Dokument ne izražava u cijelosti stajališta nijednog pojedinog člana Vijeća, ali je rezultat doprinosa svakog člana Vijeća«.

² Salvador Dalí (Salvator Felipe Jacinto Dalí y Domenech), *11. 5. 1904. Figueras – †23. 1. 1989. Figueras.

³ Zanimljivo je da je upravo egzaltirani Dalí u svojem umjetničkom djelu, nipošto paranoično već vrlo realno, predvidio što će se doista dogoditi. Glavni teoretičar smjera i autor *Manifesta nadrealizma* (1924.), A. Breton, definirao je nadrealizam (franc. *surréalisme*) kao »diktat misli, bez kontrole razuma, izvan svake estetske ili moralne preokupacije«. Usp. »Nadrealizam.« *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje* (2021): <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42748> (pristupljeno 21. 9. 2023.).

godine.⁴ U fokusu kompozicije, koja prikazuje niz izobličenih i fantastičnih elemenata, nalazi se »meka konstrukcija«, kako je to Dalí nazvao, a što podsjeća na dva izobličena ljudska tijela u grčevitoj borbi, oko kojih su različiti fragmentirani objekti i predmeti. Može se prepoznati među njima i grah koji se otapa i drugi bizarni elementi.

Fotografija 1: Salvador Dalí *Construcción blanda con judías hervidas* (*Premonición de la guerra civil*) <1936.> ulje na platnu 100 x 99 cm. Nalazi se u Philadelphia Museum of Art (SAD).

Slika je zastrašujuća vizija rata koji se anticipira prizorima ogorčene borbe grotesknih demonsko-divovskih figura pod katalonskim nebeskim svodom. To je trenutak nesmiljene borbe čudnovato izobličenih humanoidnih tjelesa, a mogu se pojmiti i kao »jedno« autodestruktivno i amorfno čudovište, u

⁴ Iznimno je obimna literatura o Španjolskome građanskom ratu. Bibliografski su podatci novijih radova lako dostupni, primjerice u katalogu sveučilišnih knjižnica, a za radove na hrvatskome jeziku usp. i repozitorije završnih i diplomskih radova. Ovdje se samo ističu Antony Beevor, *The Spanish Civil War*. London: Weidenfeld&Nicholson, 2006.; Stanley G. Payne, *The Collapse of the Spanish Republic, 1933 – 1936: Origins of the Civil War*. New Haven, Conn: Yale University Press, 2006.

neploidno pustome i pustinjskome pejzažu. Prizor potiče promatrača na razmišljanje o razlozima i akterima tê bespoštedne borbe i zasigurno se može interpretirati kao Dalíjev odgovor političkim i društvenim napetostima u Španjolskoj uoči građanskoga rata. Mnogi elementi kompozicije sugeriraju tjeskobu, strah i konfuziju toga vremena, stoga i grah koji se otapa može simbolizirati raspadanje društva, a može se razumjeti i kao simbol loših vremena koja predstoje. Dalíjeva slika, koja evocira brutalnost i smrtnu ozbiljnost, ni danas ne čini promatrače ravnodušnima.

Kao što se Španjolski građanski rat, koji je započeo sredinom srpnja 1936. godine, može tumačiti kao anticipacija Drugoga svjetskog rata, kao borba na život ili smrt pod dominantnim utjecajem dviju totalitarnih ideologija koje su obilježile »doba ekstrema«, kako je 20. stoljeće nazvao britanski povjesničar Eric Hobsbawm⁵, tako je i Dalíjeva slika nastala pola godine prije masovnih ubijanja u Španjolskoj. Gledano iz današnje perspektive, može se zapitati kako se rat i njegovi akteri poimaju u kolektivnome sjećanju današnje Španjolske, u kojoj se još uvijek »ratuje sjećanjima«,⁶ i mogu li se za Hrvatsku, koju također nedvojbeno guše »povijesni balasti«, izvući pouke vezane za povijesno nasljeđe i odnos prema nedemokratskim režimima.

Evidentno je, kao što je to opravdano naglasio Vjeran Pavlaković, da Španjolski građanski rat ima posebno mjesto u europskoj kolektivnoj memoriji kao borba dviju suprotstavljenih ideologija – komunizma i fašizma.⁷ Nadalje, očito je da su režimi španjolskoga »vođe« (*caudillo*) i *generalísima*, Francisca

---

⁵ Usp. Eric Hobsbawm, *Doba ekstrema: kratko dvadeseto stoljeće: 1914. - 1991.* Zagreb: Zagrebačka naklada, 2009.

⁶ Usp. Walther L. Bernecker/Sören Brinkmann, *Kampf der Erinnerungen. Der Spanische Bürgerkrieg in Politik und Gesellschaft 1936-2006.* (Dritte Auflage) Nettersheim: Verlag Graswurzelrevolution, 2007.

⁷ Usp. Vjeran Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours. Croatia and the Spanish Civil War, 1936-1939.* Zagreb: Srednja Europa, 2014. Usp., od istoga autora, i pojašnjenje da je rat »bio izazvan polariziranom političkom situacijom u Španjolskoj i društveno-ekonomskim podjelama koje su uključivale rašireno siromaštvo među španjolskim seljacima, radikalizirane radnike, Katoličku crkvu s brojnim privilegijama, te vojsku s tradicijom rušenja civilne vlasti u vremenima krize. Ono što je u početku bila samo španjolska kriza vlasti nakon što je vojska pokušala puč, uskoro je postao građanski rat i međunarodni sukob, uz intervenciju Sovjetskog Saveza na jednoj strani te Italije i Njemačke na drugoj strani.« U: »80. obljetnica Španjolskog građanskog rata: Emancipatorske ideje koje su i danas važne.« – dostupno na <http://www.nacional.hr/80-obljetnica-spanjolskog-gradanskog-rata-emancipatorske-ideje-koje-su-i-danas-vazne/>. Posebno se važnim čini upozorenje da se u duboko podijeljenim društvima nužno mora

Franca (1892. – 1975.) te režim doživotnoga predsjednika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Josipa Broza Tita (1892. – 1980.) vrlo slično postupali u odnosu na politiku sjećanja u javnim prostorima. Obojica su glorificirali pobjednike dok gubitnici nisu smjeli čak ni označavati grobove žrtava, a kamoli graditi memorijale i spomenike. Doista, »ovakav jednostrani narativ spriječio je pripadnike druge strane da se nose s traumom rata, što pak rezultira supresijom sjećanja i plodnim tlom za manipulaciju u budućnosti«. Paralele su očigledne u politici sjećanja španjolskoga i jugoslavenškoga režima prema onima koji su bili poraženi. Suočavanje je s krvavom hrvatskom prošlošću u 20. stoljeću zasigurno jednako složeno i bolno kao i u Španjolskoj.⁸ U recentnim istraživanjima u društvenim i humanističkim znanostima, konstrukcija kulturalnog sjećanja i kulturnih identiteta postaje sve važnija.⁹ Naročito u društvu koje je, kao i hrvatsko, opterećeno postojanjem suprotstavljenih kultura sjećanja i u kojemu se može uočiti »parcijalno kolektivno pamćenje«,¹⁰ rezultati istraživanja sjećanja i zaboravljanja mogu mnogo doprinijeti u prevladavanju mentalnih obrazaca koji su posljedica nedemokratskoga nasljeđa 20. stoljeća.

Zastrašujuće su visoke brojke žrtava Drugoga svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj i Jugoslaviji koji su »prouzročili okupatori i njihovi pomagači«,¹¹ a tome treba pridodati i stotine masovnih grobnica koje su pronađene, i koje još se uvijek pronalaze,¹² a u kojima se nalaze posmrtni ostatci onih koji su u hr-

---

ustrajavati na poštovanju zakona i omogućavanju otvorenoga dijaloga kako bi se spriječila eskalacija.

⁸ Usp. Aleksandar Jakir, »The Challenge of Dealing with a Difficult Past in Croatia / Izazov bavljenja problematičnom prošlošću u Hrvatskoj«, u: *Studia Carpathico-Adriatica, Vol. I. The Slovaks and the Croats on their Way to Independence: History and Perspectives*, eds. Martin Homza and Željko Holjevac. Bratislava: Slovak-Croatian Commission of Humanities, 2020: 163–171 i 171–179.

⁹ Usp. *War and Remembrance. World War II and the Holocaust in the Memory Politic of Post-Socialist Europe*, ed. Paul Srodecki, Daria Kozlova. Brill - Schöningh, 2023.

¹⁰ Usp. Mladen Ančić, »Neuspjela emancipacija. Hrvatska akademska historiografija i parcijalna kolektivna pamćenja.« *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* 8 (2022), 179–251.

¹¹ Usp. Vladimir Geiger, »Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači' Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi).« *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2011): 699–749.

¹² Usp. »U Gospiću nađena masovna grobnica s 40 posmrtnih ostataka. Ministar Medved na lokaciji ekshumacije žrtava iz Drugog svjetskog rata i poratnog razdoblja.«, u: *Slobodna Dalmacija*, 30. 9. 2023.: 4. Što se u historiografiji podrazumijeva pod »masovnom grobnicom«, navedeno je, među drugim, u hrvatskom kontekstu važnim činjenicama, u tekstu Vladimira

vatskom slučaju bili poraženi.¹³ To je nedvojbeno problematika »puna emocionalnog naboja koji otežava prosudbu« (Vladimir Geiger). Međutim, kao u španjolskome slučaju, osnovne činjenice više nisu sporne, mada se u historiografiji ističe da još nisu dostupni svi izvori i da još nisu točno utvrđene sve povijesne činjenice.¹⁴ U Hrvatskoj je Drugi svjetski rat iza sebe ostavio mnogobrojne žrtve¹⁵ i katastrofalna razaranja, ali i brojne nedoumice, kontroverze i pitanja koja još uvijek traže cjelovita pojašnjenja i prave odgovore.¹⁶ Novije interpretacije

---

Geigera, »Čemu služi Razum? O osvrtnu dr. Stjepana Razuma na moj prikaz knjige prof. dr. Ive Goldsteina 'Jasenovac objavljen u Časopisu za suvremenu povijest' 51 (2019), br. 1.« *Časopis za suvremenu povijest* 2 (2019): 619–629.

¹³ Pored radova koji su u gore navedenome radu »Izazov bavljenja problematičnom prošlošću u Hrvatskoj« usp. i radove i njihove bibliografije u najnovijem zborniku koji problematizira tu temu: *Komunistički zločini 1. Zbornik radova*, ur. Vladimir Šumanović, Vlatka Vukelić i Danijel Jurković. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, 2023.

¹⁴ Usp. Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.; Aleksandar Jakir, »*Memories in Conflict. Remembering the Partisans, the Second World War and Bleiburg in Croatia*«, u: *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational History*, ed. Tanja Zimmermann. Bielefeld: Transcript, 2012: 187–205; Aleksandar Jakir, Paulinka Vulić, »Recepcija Bleiburga u hrvatskoj javnosti kao tema povijesnog istraživanja.« *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 6/7 (2015): 195–206 (<https://hrcak.srce.hr/154611>); Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, »Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija.«, u: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lucić. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018, 19–63.

¹⁵ Problem koji je nasljeđe totalitarizma ostavilo odnosi se na umanjivanja ili uvećavanja broja stvarnih žrtava. Navođenjem preuveličanih brojki koje nemaju svoje utemeljenje u izvorima, i/ili koje su rezultat nestručnih obrada, pridonosi se širenju laži. Utvrđivanje broja žrtava trebao bi biti posao povjesničara koji zaključuju na temelju raspoloživih dokumenata i svjedočanstava. Nažalost, vidljivo je da se brojke koje se iznose, u svojevrsnome nadmetanju brojevima žrtava, znaju razlikovati čak u stotinama tisuća. Takvim pristupom demonstrira se neozbiljnost i neodgovornost. Javne polemike i manipuliranja prouzročile su stanje koje nikako ne pogoduje racionalnome diskursu. Ako se sagleda velika većina objavljenih publicističkih tekstova o žrtvama totalitarizama, postaje jasno da se često politički zaključuje, a svaka strana ima svoje motive. Pokušaji su manipulacije, bilo u političke, ekonomske, vlastite ili neke druge svrhe, za svaku osudu!

¹⁶ Razumije se samo po sebi da nitko ne može biti protiv revizije povijesnih spoznaja tko iole ozbiljno istražuje prošlost, u smislu nužnoga i stalnoga preispitivanja postojećih spoznaja u kontekstu novih činjenica i/ili adekvatnijega metodološkog pristupa koji nalažu da se promijeni što se do tada smatralo primjerenim opisom i tumačenjem nekoga povijesnog fenomena. To je, dakako, temeljni način rada u povijesnoj znanosti. No, sasvim je nešto drugo »povijesni revizionizam«. Nažalost, čini se da u hrvatskim »revizijama povijesti« najmanje nalazi kritičkoga propitivanja i revidiranja istraživačkih i spoznajnih paradigmi, a mnogo više ideološki motiviranoga revizionizma. Historiografijom se ne smije poricati odgovornost za

nastoje povijest masovnog nasilja na ovome prostoru između 1941. i 1945. godine i »motive za nasilje, otpor i kolaboraciju za vrijeme Drugoga svjetskog rata i nakon njega« razumjeti kao posljedicu žestokoga sukoba fašizma, nacionalsocijalizma i staljinizma i njihove inherentne politike nametanja kolektivne (rasne ili klasne) krivnje.¹⁷ Znatna se razdoblja 20. stoljeća i u Hrvatskoj nedvojbeno mogu tumačiti kao vremena politike »prisilnih utopija, organiziranog ludila i megaumiranja«, kako je 20. stoljeće jednom definirao Zbigniew Brzezinski,¹⁸ tijekom kojih je ubijeno nebrojeno milijuna ljudi s predumišljajem u politički motiviranim pokoljima koje su prouzročili fašizam, boljševizam i nacionalsocijalizam.¹⁹ Svoju poznatu studiju *Izvori totalitarizma*,²⁰ u kojoj je teoretski pokušala svesti navedene ideologije pod zajednički nazivnik totalitarizma, Hannah Arendt napisala je neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Rukopis knjige dovršen je »četiri godine nakon poraza Hitlerove Njemačke, manje od četiri godine prije Staljinove smrti«, kako autorica ističe u svojem predgovoru trećemu dijelu studije koji je naslovljen »totalitarizam«. U knjizi se totalitarizam tumači kao »posve novi oblik vladavine«, a autorica izjednačuje nacizam i boljševizam kao dva gotovo istovjetna oblika totalitarističke vladavine.²¹ Ako

---

zločine i opravdavati bilo kakvo ideološki motivirano nasilje. Usp. Aleksandar Jakir, »Hrvatske rasprave o revizionizmu.«, u: *PROTIV historijskog revizionizma, ZA reviziju povijesnih spoznaja*. Međunarodna konferencija. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu 12. svibnja 2021. Knjiga sažetaka, ur. Magdalena Najbar-Agičić. Zagreb: KlioFest, 2021: 32–35.

- 17 Usp. Michael Portmann, Unterschiedliche Ideologien – ähnliche Motive? Jugoslawien zwischen Nationalismus, Nationalsozialismus, Faschismus und Kommunismus (1941 bis 1946), u: *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte* (Band XXVI: Verräter und Überzeugungstäter / Traitors and True Believers, ur. David Feest/Florian Kühner-Wielach) (Lüneburg 2019), 57–71. »While National Socialists, Fascists, and Nationalists acting in Yugoslavia were indulged in racial delusions, Yugoslav communists harboured social illusions. Tito and his comrades were eager to 'purge' society of 'fascist' elements as well as to recast the state profoundly and permanently.«
- 18 Usp. Justin Vaïsse, *Zbigniew Brzezinski: America's grand strategist*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018.
- 19 Usp. Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010. (prijevod na hrvatski jezik: *Krvava prostranstva. Europa između Hitlera i Staljina*. Zagreb: Fraktura 2018.)
- 20 Usp. prvo izdanje Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*. New York: Schocken, 1951. Zadnje izdanje na hrvatskom jeziku Hannah Arendt: *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput, 2015.
- 21 Usp. H. Arendt, *Izvori totalitarizma*: XXIII i 464. Arendt upozorava na kraju svoje studije da pad totalitarnih režima nipošto ne znači da se pokušaj uspostave novoga totalitarizma u budućnosti može isključiti: »(...) ostaje činjenica da su kriza našeg doba i njegovo središnje iskustvo donijeli jedan posve novi oblik vladavine koji će nas kao mogućnost i uvijek prisutna opasnost

bi se pokušale sažeti glavne značajke totalitarizma, onda bi se kao glavna obilježja totalitarnih režima sigurno morali navesti partijski monopol, sveprisutna ideologija i opsežna društvena mobilizacija. U totalitarnome se sustavu cijelo društvo nastoji integrirati u režimsku politiku kako bi se pojedinci osjećali dijelom države i razvili krajnju odanost, dok su svi stvarni ili potencijalni neprijatelji izloženi žestokoj represiji uz jaku ulogu tajnih službi i represivnoga aparata u državi. Režim pri tome stvara brojne državne organizacije koje olakšavaju sudjelovanje i nastoji se legitimizirati pozivajući se na »volju naroda«. Alat za postizanje lojalnosti jest propaganda, a sve s ciljem jačanja i uzdizanja jakoga i karizmatičnoga vođe čije se odluke, dakako, ne smiju propitkivati.

Tijekom Hladnoga rata, pa i nakon njegovoga završetka, koncept totalitarizma kritizirao se i čak proglašavao mrtvim nekoliko puta, međutim još se uvijek koristi u historiografiji i politologiji mada je predmet kontroverznih akademskih rasprava.²² Iz perspektive proučavanja suvremene povijesti u društvima srednje i jugoistočne Europe, njihovih kultura, povijesnih naslijeđa i politika u 20. stoljeću, teško je i zamisliti ozbiljno istraživanje toga razdoblja suvremene povijesti bez znanstvenoga istraživanja ideologija fašizma, nacizma i komuniz-

---

najvjerojatnije pratiti od sada nadalje, onako kako čovječanstvo, bez obzira na privremene poraze, prate i drugi oblici vladavine, monarhije, republike, tiranije, diktature i despotije, nastali u različitim povijesnim trenucima i zasnovani na različitim temeljnim iskustvima.«

²² Usp. Enzo Traverso, »Le totalitarisme. Histoire et apories d'un concept« (»Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta«). Članak je izvorno objavljen u tematu »Regards sur l'humanitaire« časopisa *L'Homme et la société* 129 (1998): 97–111. Prijevod je dostupan na poveznici <https://slobodnifilozofski.com/2018/04/totalitarizam-povijest-aporije-koncepta.html>. Traverso konstatira u svojem tekstu da Arendtovu analizu totalitarizma karakterizira »nerazmrsiva aporija«, jer je fokusirana na tri središnje teme – antisemitizam, imperijalizam i totalitarni sistem – čiju se povezanost ne trudi i ne uspijeva razjasniti. Također, podsjeća na to da se u inicijalnome projektu djela *The Origins of Totalitarianism* ne raspravlja ni o »totalitarizmu« ni o SSSR-u. Prema planu koji je Hannah Arendt elaborirala 1946., to je djelo bilo koncipirano kao studija formacije nacional-socijalizma i kao analiza ideoloških i kulturnih premisa nacističkih logora za istrebljenje. Općenito, Traverso interpretacije totalitarizma svrstava u dvije glavne grupe: s jedne strane, »funkcionalističke« teorije, koje naglašavaju strukturnu homologiju između Hitlerova i Staljinova režima i, s druge pak strane, historijsko-genetičke teorije, koje nastoje pripisati određena konstitutivna obilježja totalitarnih režima njihovome porijeklu i formaciji. Novija istraživanja totalitarizma smatraju da je jedna od posljedica i funkcija totalne države »razoreno društvo«. Težnja totalnoj moći nad svim segmentima društvenoga života stvara poredak permanentnoga terora u ime ideologije. Totalitarni teror pretpostavlja državnu monopolizaciju nasilja koje se ne vrši u ime ili za obranu prava, ali koje se ipak upotrebljava prema potpuno racionalnim metodama i procedurama, odnosno metodama koje impliciraju ekonomsku, administrativnu ili vojnu racionalnost tipičnu za moderne države.

ma i njihovih implikacija. Za svako dublje razumijevanje toga razdoblja suvremene svjetske, europske, a i nacionalne povijesti, čini se neophodnim analizirati utjecaj totalitarnih ideja i režima što, razumije se, implicira i analizu dugoročnih utjecaja navedenih ideologija i režima na društvo i njegove transformacije sve do danas. Zar odnos prema demokraciji, pluralizmu, ljudskim pravima itd. u hrvatskome društvu nije dio kompleksnosti totalitarnoga nasljeđa? Kako se odvijao prijelaz iz jednoga sustava u drugi? Je li prijelaz bio od poslušničkoga mentaliteta, koji se u svakome totalitarnom društvu nameće kao poželjan obrazac ponašanja, do demokratskoga i samosvjesnoga građanina u pluralnome i slobodnome društvu, a ako jest, kako i kada? Analizirajući Hrvatsku, za koja bi se razdoblja 20. stoljeća uopće mogli ustvrditi da su pogodovala razvoju demokratske kulture i društva, a i u kojoj mjeri?

Sagledaju li se razdoblja koja su obilježila povijesne prekretnice i promjene u prvoj polovici 20. stoljeća, nedvojbeno se može konstatirati da su ih obilježili društveno-politički eksperimenti, a tada je i hrvatsko društvo u snažnome zamahu fašističke i komunističke ideje (koje su se uspjeli nametnuti kao dominantne u politici i društvu mada ih, sudeći po dostupnim izvorima, u hrvatskim krajevima nikad nije podržavala većina stanovništva).²³ Kulminacija sukoba formacija koji su bile u službi tih ideja dogodila se u Drugome svjetskom ratu, a nijedan segment hrvatskoga društva nije uspio izbjeći ni uvlačenje u taj sukob ni posljedice proizašle iz toga sukoba, počevši od povijesti ideja do društvenih prilika. O utjecajima tih ideja, primjerice, piše se i u nedavno objavljenoj studiji u kojoj se detaljno istražuje način aproprijacije historizma u ustaškoj političkoj ideologiji i marksizma u jugoslavenskoj komunističkoj ideologiji tijekom ideoloških sukoba njihovih protagonista u Drugome svjetskom ratu na hrvatskome tlu.²⁴

No, koncept totalitarizma svakako nije i ne može biti ni univerzalni ni jedini ključ za razumijevanje povijesti 20. stoljeća, ali taj koncept omogućuje da se komparativno istražuju različiti aspekti ideologija, režimā i društvene zbilje u navedenome razdoblju. Opravdano je pri tome istaknuto da je, umjesto statičnih modela totalitarizma, u analitičkome pogledu mnogo svrsishodnije samome

²³ Usp. Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest 1918.-2008.* Zagreb: Novi Liber Europress holding, 2008; Ivica Šute, *Hrvatska povijest 1918.-1941.* Zagreb: Leykam international, 2019.

²⁴ Matko Globačnik, *Historizam i marksizam u hrvatskim ideološkim sukobima Drugoga svjetskog rata.* Zagreb: Plejada, 2021.

konceptu i fenomenu pristupiti kao političko-društvenome eksperimentu europskoga modernizma, čija je ideja i praksa bila uvjetovana dinamičnim »nacionalnim« i »nacionalnim« povijesnim procesima, faktorima i idejama, s osnovnim ciljem stvaranja »novoga« čovjeka za »novo« društvo.²⁵ Broj ljudskih žrtava u pojedinim razdobljima 20. stoljeća nadmašio je, i u Hrvatskoj, sve dotada zabilježeno i zapamćeno zbog tē bespoštedne borbe za »novoga« čovjeka i za »novo« društvo, a očito je da ni dandanas ne postoji konsenzus u hrvatskoj akademskoj i široj javnosti o uzrocima, tijeku, sudionicima i posljedicama ratnih zbivanja i poraća, u kojima je stradao toliki broj ljudi. Sve to pridonosi nastanku različitih političkih i društvenih podjela.

Međutim, apostrofirajući početnu misao, suprotstavljene i nepomirljive razlike u shvaćanju povijesti 20. stoljeća, pa onda i sukobljenih strana u tome ideološko motiviranome ratu, koji je bjesnio između 1917. i 1945., koje je i nazvan »europskim građanskim ratom«²⁶, nipošto ne postoje samo u Hrvatskoj. Stoga, španjolski primjer mogao bi biti koristan ako se želi postići stanoviti odmak s ciljem izbjegavanja emocionalnoga naboja kojim, na žalost, u Hrvatskoj često obiluje ostrašćeni diskurs u svim temama povezanim s navedenim pitanjima. Istovremeno, naravno, mora se uvažiti značajnost emocija koje su još uvijek povezane s traumatičnim povijesnim događajima (što, dakako, ne prejudicira stav niti o eventualnoj pravnoj odgovornosti niti sud o moralnoj i etičkoj dimenziji učinjenoga u ime dominantnih ideologija 20. stoljeća). Valja pri tome istaknuti da bi svaki prikaz rata u Španjolskoj izostavio važan segment ako bi se isključivo opisao kao »oružani sukob koji se od 1936. do 1939. godine vodio između vlade i različitih ljevičarskih skupina na jednoj, te desničarskih nacionalističkih pobunjenika na čelu s Franciscom Francom na drugoj strani«.²⁷ Čak ako se tome

²⁵ Usp. Josip Mihaljević, Goran Miljan, »Pokušaj izgradnje totalitarnih društava u Hrvatskoj: Usporedba ustaškog i komunističkog totalitarnog eksperimenta.«, u: *Knjiga sažetaka 2. međunarodni znanstveni skup 'Socijalizam na klupi'*, ur. Lada Duraković, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2015: 57–58; Isti, »'Humanist' Marxism and the Communist Regime with 'Sparkles' of Totalitarianism: The Yugoslav Communist Totalitarian Experiment (Response to Flere and Klanjšek)«, u: *Istorija 20. veka* 39 (2/2021): 479–500; Isti, »Was Tito's Yugoslavia not Totalitarian?«, u: *Istorija 20. veka* 38 (1/2020): 223–248.

²⁶ Usp. Ernst Nolte, *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1987; Isti, Francois Furet, »Feindliche Nähe«: *Kommunismus und Faschismus im 20. Jahrhundert. Ein Briefwechsel*. München: Herbig, 1998; Isti, *Das 20. Jahrhundert. Die Ideologien der Gewalt*. München: Herbig, 2008.

²⁷ Usp. »Španjolski građanski rat« (https://hr.wikipedia.org/wiki/%C5%A0panjolski_gra%C4%91anski_rat).

nadoda važna činjenica uplitanja vanjskih čimbenika (nacističke Njemačke i Sovjetskoga Saveza) i sudjelovanje dobrovoljaca na objema stranama, i koliko god bi se takav prikaz trudio biti sveobuhvatan i korektno iznijeti do sada poznate historiografske spoznaje,²⁸ ako se ne bi analizirale i njegove dugotrajne posljedice, naime, promakla bi važna dimenzija u razumijevanju mjesta koje još i danas taj sukob zauzima u današnjemu kolektivnom sjećanju u Španjolskoj. Može se dodati da bi isključivo historiografska analiza možda i teško mogla proniknuti i pojasniti dubinu nastaloga jaza između »dvije Španjolske« kao što to mogu književnost i poezija. Čitajući, primjerice, stihove pjesnika koji je doživio rat, Antonija Machade de Ruiza: *Mali Španjolče koji dođeš/ na svijet, neka te čuva Bog./ Jedna od dviju Španjolski/ sledit će ti srce*,²⁹ postaje se svjestan dubokih rana koje je građanski rat prouzročio, i kako teško i sporo zacjeljuju. Republikanska je strana poražena još u proljeće 1939. godine, a još se uvijek u španjolskim obiteljima prenose traumatična iskustva preživjelih, a što značajno utječe na formiranje stavova o tadašnjim povijesnim zbivanjima. Komparativni pristup kojim bi se sistematično istražio oblikovanje *politike sjećanja* u Španjolskoj i Hrvatskoj (moguće je, razumije se, navesti i druge primjere), i njihova usporedba, mogao bi itekako biti koristan jer su traumatično povijesno nasljeđe i isključiva i međusobno suprotstavljena kolektivna sjećanja obilježila španjolsko i hrvatsko društvo.³⁰

²⁸ Usp. bibliografiju koja je dostupna na poveznici www.citethisforme.com/citation-generator/harvard.

²⁹ Usp. »Španjolski građanski rat – 80 godina kasnije, bez žive memorije« (<http://www.prometej.ba/clanak/prijevedi/spanjolski-gradjanski-rat-80-godina-kasnije-bez-zive-memorije-2591>) i »Vrijeme muha: Claudia Piñeiro« (<https://www.actualidadliteratura.com/bs/vrijeme-muha-claudia-pineiro/>).

³⁰ Usp. Tomasz Stryjek, *Suvremena Hrvatska i Srbija prema vlastitoj povijesti*. Zagreb: Srednja Europa, 2023. To je prilagođeni hrvatski prijevod (prev. Magdalena Najbar-Agičić) autorove knjige izvorno objavljene na poljskome jeziku (*Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2020). Ova studija nudi precizan opis i uvjerljivu argumentaciju različitih oblika suočavanja s iznimno složenim povijesnim nasljeđem Drugoga svjetskog rata i komunističkom vladavinom u Hrvatskoj i Srbiji. Duboke uvide koje je autor stekao dugogodišnjim istraživanjem teme omogućuju mu da jasno i jezgrovito opiše i najsloženije fenomene. Za Drugi svjetski rat piše, prema shvaćanju autora ovoga članka, savršeno točnu konstataciju da je u bivšoj jugoslavenskoj državi rezultirao neusporedivo složenijim povijesnim nasljeđem »nego što je to bilo gdje drugdje u Europi: s jedne strane – pokušaje stvaranja nacionalnih država kroz kolaboraciju, s druge – borbu protiv okupacije, s treće – etničko čišćenje, s četvrte – rat između tri ideološke orijentacije unutar svakog od jugoslavenskih naroda.« Pri tom je autor itekako svjestan da mnoga povijesna razdoblja dugo ni u Hrvatskoj ni u Srbiji »nisu bila predmetom neovisnih povijesnih istraživanja, slobodne javne

Polazeći od konstruktivističke teze da je, pod uvjetima moderne, nacionalizam stvarao nacije, a ne obratno,³¹ može se ustvrditi da je u stvaranju nacionalnih država i zajedničkoga kolektivnog identiteta, što podrazumijeva izrazito kompleksan sustav međusobno povezanih i uzajamno ovisnih elemenata, odnos prema prošlosti u stvaranju i učvršćivanju pripadnosti bio važan, a autor ovoga rada smatra da je i dalje važan.³² »Upotreba prošlosti« (Todor Kuljić) kompleksnija je u Hrvatskoj u odnosu na druge postkomunističke zemlje, jer »ovdje suočavanje s prošlošću podrazumijeva isprepletena nasljeđa Drugoga svjetskog rata, komunizma i ratova devedesetih«. ³³ Nadalje, valja naglasiti da

---

rasprave i djelovanja pravosudnog sustava koji poštuje zakon«. Stoga, taj je pogled poljskoga povjesničara zanimljiv i važan za mnoga pitanja koja su, kako ističe, »bila predmetom žestokih kontroverzi u historiografiji, raspravama i politici u godinama 1991. – 2022.«.

³¹ Usp. navedenu literaturu u radu Aleksandar Jakir, »Nacionalno-integracijski procesi na području Hrvatske i nasljeđe imperijalnog razdoblja kao političko-povijesni kontekst nastanka jugoslavenskih država u 20. stoljeću.«, u: *Moderna skulptura u Hrvatskoj: protagonisti, radovi, konteksti*, ur. Dalibor Prančević: Split: Filozofski fakultet u Splitu, 2021: 14–53. Kao povijesni fenomen, koji se pojavljuje u prijelomnim trenucima popuštanja i raspadanja starih lojalnosti u tranziciji i preoblikovanju tradicionalnoga pred-modernoga društva sa svojim normama prema individualiziranome kapitalističkom društvu, koje se bazira na drukčijim temeljima, moderni nacionalizam nudi novu interpretaciju društvenih odnosa i novu koheziju, pojednostavljeno rečeno, za pojedinca u atomiziranome i anonimnome modernom društvu. U tome formiranju novih kolektivnih društvenih identiteta na nacionalnoj osnovi čini se da je presudna komunikacijska interakcija zagovornika novoga nacionalnog i kolektivnog identiteta s relevantnim društvenim slojevima i snagama koji svoja nacionalna uvjerenja često povezuju sa svojim socijalnim interesima. Sa stajališta društvenog shvaćanja identiteta, nema dvojbe da je svaki čovjek pripadnik različitih grupa. Različiti faktori mogu biti važni u izgradnji grupnoga identiteta, spol, dob, religija, pripadnost društvenoj klasi, zanimanje, rasa, spolna orijentacija i mnogi drugi, stoga se sve češće u literaturi piše o višestrukoj slojevitosti identiteta (*multi-layered identity*). Pojedinaac, radi lakše interakcije s ostalima, traži zajedničke čimbenike s drugim sudionicima stanja u kojemu se nalazi, zanemarujući tada neke druge čimbenike, koji ga također čine onim što jest.

³² Usp. Alexandre Froidevaux, *Erinnerungskultur von unten in Spanien. Eine Oral-History-Untersuchung der Recuperación de la memoria histórica in Valencia (2000-2005)*. Berlin: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007; Interpretacija hrvatskog slučaja u: Vjeran Pavlaković, »Fulfilling the Thousand-Year-Old Dream: Strategies of Symbolic Nation-Building in Croatia.«, u: *Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe*, ur. Pål Kolstø. Ashgate: Routledge, 2014: 19–49.

³³ Usp. tekstove u zborniku *Uokvirivanje nacije i kolektivnih identiteta: politički rituali i kulturno sjećanje traumi 20. stoljeća u Hrvatskoj*, ur. Vjeran Pavlaković, Davor Pauković, Nikolina Židek. Zagreb: Srednja Europa, 2022. Ovdje citirano prema uvodu Vjeran Pavlaković, Davor Pauković, »Uokvirivanje nacije. Uvod u komemorativnu kulturu u Hrvatskoj«, 9–41. U knjizi se inovativno, korištenjem niza metodoloških alata i pristupa istraživanju, analiziraju različite »prakse pamćenja«. Radovi sakupljeni u zborniku potiču razmišljanje iznoseći rezultate

se »akademska historiografija još nije oporavila od ideološke zloporabe koja je trajala 45 godina«. ³⁴

Može se uočiti i na primjeru Španjolske da su se rat i represija za *franquisma*, Francove diktature, i sjećanje na republikanske žrtve dugo smatrali tabu temama. Iskustvo prijelaza Španjolske na demokraciju, španjolska tranzicija (*transición*), tek je sa stanovitim zakašnjenjem počelo propitkivati odnos društva prema cijelome kompleksu građanskoga rata i sjećanja na njega. Rezultati istraživanja koje je prije petnaestak godina proveo Alexandre Froideveaux očekivano upućuju na to da se tumačenja rata stubokom razlikuju, ovisno o individualnoj i obiteljskoj biografiji (i, dakako, ovisno o političkim i svjetonazorskim stavovima anketiranih). Nedvojbeno ni u Španjolskoj nije postojao i ne postoji društveni konsenzus oko kolektivnoga sjećanja na rat, a do danas su vidljive duboke podjele u društvu glede interpretacije povijesnih događaja i načina njihovoga pamćenja. Froideveaux zaključuje da je odnos prema prošlosti u Španjolskoj i dalje vrlo opterećen hipotekom represije te da dio Španjolaca svaku javnu raspravu o tome još uvijek doživljava kao nešto negativno što prijeti stabilnosti države i što produbljuje političke podjele, a što je uostalom i stav koji se može iščitati iz javnih nastupa španjolskoga kralja Felipea. Zakon o povijesnome sjećanju (*Ley de Memoria Histórica*) iz 2007. godine nalaže da se s javnih mjesta i ustanova moraju ukloniti simboli vojnoga ustanka, građanskoga rata i diktature i trebao je potaknuti ponovno istraživanje povijesnih pitanja i potaknuti neka nova istraživanja, ali bi se teško moglo ustvrditi da je značajnije utjecao na društvene podjele. Prije bi se moglo reći da se službeno dugo vodila (i da još uvijek nije posve prevladana) »politika zaborava«, kako tvrdi politolog Omar Encarnación. ³⁵ Uočeno je da španjolski Zakon o povijesnome sjećanju zapravo postavlja fundamentalno pitanje odnosa prema povijesnim traumama i ispravnoj uporabi »pamćenja«. Jure Vujić utemeljeno zaključuje da je španjolsko društvo još duboko podijeljeno između pristaša »zaborava« u ime održanja postignutoga nacionalnog konsenzusa i društvenoga mira te pristaša »pamćenja«

---

sistematske analize mnogobrojnih pojava koja su vezana za kulture sjećanja u hrvatskom društvu. Na primjeru komemoracija i komemorativnih praksi prisjećanja na događaje iz Drugoga svjetskog rata i Domovinskoga rata u Hrvatskoj, sakupljeni radovi pokazuju kako različiti akteri »uokviruju naciju kroz suprotstavljene 'istine' o prošlosti«.

³⁴ Usp. Ančić, »Neuspjela emancipacija«: 250.

³⁵ Omar G. Encarnación, *Democracy without Justice in Spain. The Politics of Forgetting*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2017.

koji iz perspektive lijevih protagonista nastoje rehabilitirati republikanske žrtve te promijeniti demokratski legitimitet i državnopravni kontinuitet.³⁶ Dakako, rat je nedvojbeno za jedne bio borba protiv ateističke i komunističke revolucije koja je uništavala tradicionalne vrijednosti, a za druge revolucionarni otpor protiv represije i fašizma u Španjolskoj.

Kad je u Drugome svjetskom ratu objavljen tekst *Kataloniji u čast i Sjećanje na Španjolski građanski rat* njegov autor, George Orwell izrazio je tada svoje uvjerenje, kao angažirani demokratski intelektualac, »da će običan čovjek dobiti svoju bitku prije ili kasnije, ali želim da to bude prije a ne kasnije (...). To je u stvari bilo odlučno pitanje španjolskog rata kao i sadašnjeg rata, a vjerojatno i drugih ratova koji će doći.«³⁷ Da bi »običan čovjek«, građanin demokratski uređene države, dobio svoju bitku danas, u trećem desetljeću 21. stoljeća, čini se nužnim odmaći se od dokazivanja da može postojati samo jedno jedino »ispravno« povijesno sjećanje. Na temelju proučavanja španjolskoga primjera može se zaključiti, što se čini primjenjivim i na Hrvatsku, da je prevladavanje suprotstavljenih kompetitivnih sjećanja i time kraj »borbe za ispravno sjećanje«³⁸ cilj kojemu bi trebalo težiti, ako se zbilja želi izaći iz ideoloških zacemćenih rovova iz bitaka prošlosti.

Razumljivo je samo po sebi da su povjesničari pozvani da znanstveno istražuju prošlost. Istraživanje tema iz nadasve krvavoga hrvatskog 20. stoljeća, u uvjerenju da poznavanje i razumijevanje prošloga pridonosi i boljemu razumijevanju sadašnjosti, suvislo je samo na temelju relevantnih i vjerodostojnih izvora, istovremeno skrbeći o kontekstualizaciji činjenica koje se nalaze u izvorima. Stoga, neophodna je potpuna dostupnost arhivskoga gradiva, kao preduvjeta znanstvenome istraživanju. Nadalje, potrebno je razlikovati slike i predodžbe

---

³⁶ Jure Vujić, »Politike sjećanja Španjolske i Hrvatske. Nacionalno pomirenje je utopija dok postkomunisti konstruiraju povijest.«, u: *Vijenac* 557, <http://www.matica.hr/vijenac/557/nacionalno-pomirenje-je-utopija-dok-postkomunisti-konstruiraju-povijest-24690/>.

³⁷ George Orwell, *Homage to Catalonia*, London: Secker and Warburg, 25. April 1938. »Looking back on the Spanish War«, *New Road*, London, 1943. (<https://anarhisticka-biblioteka.net/library/george-orwell-kataloniji-u-cast>).

³⁸ Usp. Višeslav Raos, »Komemoracije – od sjećanja do povijesti.«, *Vijenac* 721 (21. listopada 2021): 9. Autor ističe važnu misao da bi »bilo zdravo kada bi se s vremenom uzimao što veći odmak, tj. hladno i trezveno sagledavala prošlost, a ne upisivali značenja i motivacije ljudima koji su djelovali u drukčijim vremenima i uz drukčije uzuse od današnjih«. Za slučaj Španjolske usp. Walther L. Bernecker / Sören Brinkmann: *Kampf der Erinnerungen. Der Spanische Bürgerkrieg in Politik und Gesellschaft 1936-2006*, 2. izdanje, Münster 2006.

prošlosti od povijesti koja je rezultat metodičnoga istraživanja. U obama se slučajevima prošlost konstruira, no konstrukcija je različita. Kao što se zna, opažanje je kompleksne socijalne stvarnosti, bila to prošla ili sadašnja stvarnost, uvijek selektivno, jer se ne može kompleksna stvarnost primijetiti u cijelosti. Uvijek se primjećuju samo isječki, a oni su, pak, rezultat filtriranja, pri čemu se filteri svjesno ili nesvjesno upotrebljavaju. Svi se koriste nesvjesnim rasterima koji upravljaju opažanjem i preradom informacija, neovisno od njihove istinitosti. Nesvjesni filteri jedne društvene i jezične zajednice opisani su kao kulturni kod. Ne samo kao pojedinci nego i povijest kao znanost koristi se filterima koji proizlaze iz pitanja istraživača, iz primijenjenih metoda te iz korištenja određenih pojmova. Očigledno je da se nijedan događaj ne može ispriopovijedati i nijedan proces opisati bez upotrebe pojmova kojima se »razumijeva« prošlost, a oni se pak ne mogu svesti isključivo na događaj koji se analizira.³⁹ Stoga, možda bi prvi korak u suočavanju s totalitarnim nasljeđem mogao biti preispitivanje pojmova i kategorija kojima su se do sada ti događaji u nekim djelima hrvatske historiografije opisivali.

Historiografija zasigurno ne smije izbjegavati istraživanja bolnih pitanja nasilja i zločina zasnovanoga na političkoj, etničkoj ili vjerskoj mržnji, a zločini su se nesumnjivo masovno događali u »dobu ekstrema«, a nasilje je obilježilo rat i poraće i u jugoistočnoj Europi, već nakon kraja Prvoga svjetskog rata.⁴⁰ Načini kojima su se vlasti i historiografija pod njezinim utjecajem odnosili prema zločinima u totalitarnim razdobljima hrvatske povijesti i njihova »politizacija«, čini se još uvijek nisu u potpunosti prevladani u suvremenome hrvatskom društvu. Tako je, primjerice, u Hrvatskoj između 1945. i 1990. bilo *de facto* razdoblje potpune negacije i organiziranoga zaborava komunističkih žrtava u Jugoslaviji. S druge strane, zadnjih se desetljeća učestalo nameće revizionistički narativ koji se u najgorim oblicima može prepoznati kao ideološki motivirana konstrukcija koja nastoji potpuno ili djelomično rehabilitirati ustaški režim i NDH-a, makar sve dosadašnje historiografske spoznaje o tome režimu, rasnim

³⁹ Usp. Mirjana Gross, *Suvremena historiografija : korijeni, postignuća i traganja*. Zagreb: Novi liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996.

⁴⁰ Usp. John Paul Newman, »Post-imperial and Post-war Violence in the South Slav Lands, 1917-1923.«, u: *Contemporary European History* 19 (3/2010): 249–265; Julia Eichenberg, John Paul Newman, »Aftershocks: Violence in Dissolving Empires after the First World War«, published online by Cambridge University Press, 2010. (<https://www.cambridge.org/core/journals/contemporary-european-history/article/abs/introduction-aftershocks-violence-in-dissolving-empires-after-the-first-world-war/1D614841E8151B8EF72941130463E1B5>)

zakonima i progonima upućuju na to da ga se jedino može utemeljeno tumačiti kao izraz civilizacijskoga sunovrata. Urednici važnoga zbornika radova koji se zove *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam* isticali su već prije nekoliko godina »zabrinjavajuće trendove rasta povijesnog revizionizma i negacionizma (s jedne strane) te zlouporaba tragične prošlosti (s druge strane)«, a tekstovi u spomenutom zborniku doista pokazuju »da nisu sve interpretacije povijesti 'jednako vrijedne', već da po riječima Deborah Lipstadt, istina nije relativna, te postoje čvrsti razlozi zbog kojih se određene događaje kao što su holokaust i postojanje koncentracijskih logora i logora smrti treba smatrati povijesnim činjenicama.« Nesumnjivo su »holokaust, genocid i zločini protiv čovječnosti u NDH činjenice povijesti.«⁴¹ Kad su ustašama dali vlast njihovi fašistički i nacistički pokrovitelji stvoren je režim koji je nemoguće promatrati izolirano od ideoloških ciljeva ustaškoga pokreta i od metoda kojima se režim onda nastojao održati.⁴² U »euforiji nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, 10. travnja 1941. godine, ustaške vođe nisu krile od javnosti ni svoje ciljeve, a niti načine kako ih imaju namjeru ostvariti.«⁴³ Kako se masovni zločini u duhu staljinizma na kraju rata 1945. prilikom uspostave Demokratske Federativne Jugoslavije ne smiju prešutjeti, tako i svaka rasprava o NDH-a mora istaknuti terorističku i fašističku narav ustaškoga pokreta, koji je bio usmjeren na stvaranje etnički čiste države što je rezultiralo masovnim progonima, zatvaranjima i ubojstvima Srba, Židova, Roma i Hrvata neistomišljenika. Doista,

»Ustaška Nezavisna Država Hrvatska bila je učinila sve što je mogla kako bi među svojim 'podobnim' žiteljima ukorijenila uvjerenje da njezini 'nepodobni' žitelji – nepodobni bilo kolektivno, zbog svojih rasnih, etničkih i vjerskih

⁴¹ Usp. »Teški teret odgovornosti. Riječ urednika.«, u: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lucić. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018: 7–15, ovdje citirano na str. 8–9.

⁴² Usp. *Nezavisna Država Hrvatska. Zbornik radova*, ur. Sabrina P. Ramet. Zagreb: Alineja, 2009; Rory Yeomans, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013; Isti, *Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*. Rochester: University of Rochester Press, 2015.

⁴³ Vidjeti: »Uskrs 1941.«, u: *Hrvatski narod. Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta* 59/III. Zagreb: 12. travnja 1941: 1. Ovdje citirano prema Drago Roksandić: *Historiografija u tranziciji*. »O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u Jasenovačkom logoru 1941.–1945. godine.«. Zagreb: Prosvjeta, 2018: 202–219, ovdje 204.

pripadnosti, bilo individualno, zbog svjetonazora inkompatibilnih s ustaškim – u načelu nemaju građanska i ljudska prava, uključujući i pravo na život.«⁴⁴

Pokušaji relativiziranja ustaškoga režima i njegovih zločina⁴⁵ mogu se lako povezati s rezultatima raznih anketa kao što je ispitivanje naslovljeno »Politička pismenost učenika i učenica završnih razreda srednjih škola«.⁴⁶ Rezultati tē i drugih anketa, nažalost, ukazuju na sve slabije poznavanje nedvojbeno utvrđenih povijesnih činjenica o naravi i praksi ustaškoga režima. Ključno je, dakako, da se znanstveno, argumentirano i povijesno odgovorno raspravlja o svim povijesnim temama. I dalje postoji velika potreba za komparativnim studijama koje će povezivati nasilne konflikte i odnos prema njima u totalitarnim društvima. Rezultati istraživačkih radova, a ne slobodna politička tumačenja, trebaju biti temeljem edukacije budućih naraštaja o ozbiljnim pitanjima problematike sjećanja i pamćenja naslijeđa totalitarnih režima.⁴⁷

Način da se napokon dovrše jalove svjetonazorske nazovi historiografske rasprave u Hrvatskoj, i da se tē teme maknu iz političkog diskursa, jest zauzimanje jednoznačnoga stava svih demokratskih snaga i osuda svih hrvatskih varijanti totalitarnih ideologija 20. stoljeća. Neupitnom se čini važnost pristupa odgoju mladih koji se temelji na demokratskim vrijednostima: od vrtića do visokoga obrazovanja i znanstvenih instituta. I na fakultetima na kojima se obrazuju budući učitelji i nastavnici povijesti mora se promicati svijest o osnovnim zadacima suvremene historiografije, koja svakako mora biti svjesna svoje odgovornosti, odgovornosti koja proizlazi iz činjenice da upravo nastavnici povijesti usmjeravaju nove generacije. Svi povjesničari moraju biti svjesni opasnosti

⁴⁴ Usp. Roksandić, »O tragediji, traumi i katarzi«: 204 i 207, koji utemeljeno ukazuje »na serije zakonskih i podzakonskih akata ponajprije u službenim *Narodnim novinama*, ali i u brojnim drugim aktima ustaške provenijencije koji su iz dana u dan (...) isključivali Srbe iz Nezavisne Države Hrvatske kao državljane, građane, ljude.«

⁴⁵ Usp. Ivo Goldstein, *Povijesni revizionizam i neoustaštvo. Hrvatska 1989.-2022.* Zagreb: Fraktura, 2023.

⁴⁶ Usp. Nikola Baketa, Kosta Bovan i Jelena Matić Bojić, »Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Republici Hrvatskoj - Istraživački izvještaj za 2021. godinu.«, Biblioteka Posebna izdanja. Institut za društvena istraživanja, dostupno preko poveznice <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/994/>.

⁴⁷ Usp. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija, u: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lucić. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018, 19–63.

instrumentaliziranja povijesti. Povjesničari koji znanstveno istražuju prošlost mogu mnogo doprinijeti poznavanju i razumijevanju prošloga, a što pridonosi i boljemu razumijevanju sadašnjosti. Pri tome konstrukcija povijesnoga pamćenja zasigurno nije puka reprodukcija prošloga događanja. Danas, kad postoje uvjeti za otvorenu raspravu i znanstveni dijalog, valja napomenuti, što se u mnogim javnim govorima ističe, a mnogo rjeđe provodi u praksi, da je nezaobilazno suočiti se s prošlošću. Tek kada povjesničari budu pisali o kontroverznim pitanjima hrvatske povijesti služeći se metodama kritičke povijesne znanosti i jezikom činjenica, a medijski prostor više ne bude zagušen interpretacijama onih koji o tome govore bez poznavanja činjenica i izvora, moći će se realno prosuditi zbivanja koja su uzrokovala masovne žrtve u ime totalitarnih ideologija. Često se u tome kontekstu zna spomenuti da jedino istina može dovesti do pomirenja. Kako historiografija može doprinijeti u otkrivanju »povijesne istine« koja se smatra jedinim čvrstim temeljem pomirenja?

Nespornim se čini da se pomirenje ne može temeljiti na uljepšavanju povijesti ili na prešućivanju žrtava i nepravdi u prošlosti. Ono se mora temeljiti na poštovanju dostojanstva žrtava i na pokušaju razumijevanja motiva koji su uvjetovali povijesne sukobe, a svaki pokušaj razumijevanja motiva odmah upućuje na potrebu da objasnimo i ideološke motivacije nasilja u prošlosti. Kad se govori o »povijesnoj istini«, koja se opravdano smatra pretpostavkom za opće pomirenje, ona se nerijetko opisuje kao »kompleksna, pluri-perspektivna«, te kao »slojevit pojam s mnoštvom značenja«. Stoga, zadaća današnje historiografije može se definirati kao pokušaj »povijesnu istinu otkopati i iznijeti na svjetlo dana (...). Ono zahtijeva demokratsko ozračje i slobodu u kojoj se o toj istini može govoriti, ući u otvorenu raspravu i zajedničko razmatranje uz, naravno, uzajamno uvažavanje.«⁴⁸ Na tragu takvoga promišljanja, i ovaj se prilog zalaže za kolektivno povijesno pamćenje u hrvatskome društvu koje bi se moglo nazvati »višesmjernim« (prema Rothbergovu konceptu i engleskome pojmu *multidirectional*⁴⁹), a koje bi bilo utemeljeno na načelima i vrednotama demokratskoga ustavnog poretka kao preduvjeta za međusobno razumijevanja i pomirenje. To implicira prihvaćanje multiperspektivnosti i bjelodane činjenice da

---

⁴⁸ Usp. Pavo Barišić, »Totalitarne ideologije prvo se okome na povijesnu istinu«, objavljeno 23. 6. 2020., dostupno na poveznici narod.hr/hrvatska/prof-dr-sc-pavo-barisic-totalitarne-ideologije-prvo-se-okome-na-povijesnu-istinu.

⁴⁹ Usp. Michael Rothberg, *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009.

postoje pluralna sjećanja. Razumije se da je interpretacija različitih sjećanja iz Drugoga svjetskog rata, koji je u Hrvatskoj nedvojbeno bio i ideološki inspiriran građanski rat, iznimno kompleksna i da ovisi o nizu čimbenika, što uključuje društvene, kulturne i političke okolnosti odvijanja rata. Stoga, historiografija ne bi smjela zanemariti usporedna istraživanja kako se u različitim skupinama evidentno podijeljenog društva oblikovalo sjećanje na ratove 20. stoljeću, a što je, najjednostavnije rečeno, rezultiralo kontradiktornim i različitim narativima kojima se tumačilo tko su bili heroji, a tko zločinci u prošlim sukobima. Međutim, sigurno je da pisanje povijesti po modelu pobjednika i gubitnika ne omogućuje izlazak iz začaranoga kruga. Komparativni istraživački projekti, po mogućnosti s učešćem međunarodno afirmiranih istraživača i relevantnih institucija, čine se dobrim pristupom, ako se zbilja žele postići relevantni, u izvorima utemeljeni i metodološki osigurani, rezultati. Može se onda osnovano nadati da će se postići značajniji rezultati na temelju takvih istraživanja glede utvrđivanja broja žrtava na svim stranama. Pristup koji se pri tome čini najsvrsishodnijim jest uključivanje što više zapisanih i sačuvanih svjedočanstava ljudi o vlastitim iskustvima tijekom pojedinih faza rata i poraća, međutim pazeći na to kada i pod kojim su okolnostima ta svjedočanstva nastala, kao što je, razumije se, analiza arhivskih dokumenata i materijala i dalje temelj svakoga ozbiljnog historiografskog istraživanja, a što podrazumijeva otvaranje i kritičko istraživanje arhivske građe i drugih izvora vezanih za djelovanje svih režima u 20. stoljeću. Nužno je kritičko preispitivanje svih politiziranih pristupa utvrđivanju broja žrtava nedemokratskih režima te pronalaženje i obilježavanje mjesta zločina i masovnih grobnica uz osiguravanje dostojanstvenoga ukopa žrtava. Činjenica da se to nije dogodilo u trima desetljećima demokratske hrvatske države ne može se karakterizirati drukčije nego kao žalosna i sramotna. Civilizacijska je nužnost pronalaženje i obilježavanje svih masovnih grobnica žrtava svih političkih režima 20. stoljeća. Kako objasniti da hrvatska država nije do sada mogla osigurati sredstva za vjerodostojno utvrđivanje i obilježavanje mjesta stradanja žrtava nedemokratskih režima? Sasvim bi se sigurno ostvarili značajni pomaci sudjelovanjem međunarodno priznatih institucija i stručnjaka na širim ili specijaliziranim skupovima vezanim za teme suočavanja s prošlošću te publiciranjem takvih rasprava i radova u razrješavanju mnogih dvojbi glede stradanja u ratnim sukobima 20. stoljeća, stoljeću ratova i masovnoga stradanja.

Proučavanjem različitih perspektiva, narativa i sjećanja (koji su se oblikovali u različitim razdobljima hrvatske povijesti i uvijek nedvojbeno bili izloženi

političkim utjecajima, što je utjecalo i na kulturne izraze sjećanja na rat, uključujući književnost, film, umjetnost općenito, koja je bila važna u oblikovanju i prenošenju narativa) može se očekivati i bolje razumijevanje kako su se u prijelomnim trenucima hrvatske suvremene povijesti oblikovali identiteti, politike i društvene dinamike. Naročito se interdisciplinarni pristup čini pogodnim ako se želi osvijetliti složenost različitih ratnih sjećanja i utjecaj rata na suvremeno hrvatsko društvo. Multiperspektivno povijesno pamćenje pri tome jest pristup povijesti koji promiče raznolike perspektive i interpretacije prošlih događanja i fenomena.

Pojavili su se u međuvremenu izvrsni radovi kao što je, primjerice, Badurinina studija, u kojima se primjenjuje takav koncept. Njezina studija *Strah od pamćenja* dojmljivo svjedoči kako istraživanje višesmjernoga pamćenja, koje uključuje podjednako i analizu konfliktnih diskursā, doprinosi razumijevanju i najkompleksnijih slučajeva u kojima su se sukobljavali države i ideologije u konfliktima prošlosti. U knjizi se istražuju različiti načini pamćenja konflikta 20. stoljeća u pograničnome sjevernom Jadranu i vrlo se uvjerljivo opisuje utjecaj navedenih sukoba na osobna pamćenja, medije sjećanja i institucionalizirano kolektivno pamćenje. Tematiziranje višesmjernoga pamćenja, smatra autor ovoga rada, nudi mnogo bolji uvid u komplicirane državne, nacionalne, etničke, jezične, socijalne i političke odnose u vremenu promjena granica, režima i ideologija koje je, dakako, obilježilo i sjeverni Jadran u 20. stoljeću. Pledoaje autorice za uvažavanje različitih pripovijesti povezano je s nadom da proučavanje pamćenja, koje uključuje podjednako i analizu konfliktnih diskursa i iznalaženja primjera transnacionalnog dijaloga, može postati i nekom vrstom rada na pomirenju.⁵⁰

Ipak, razumije se da postoje zagovornici i protivnici višesmjernoga ili multiperspektivnoga pristupa povijesti i da se u akademskim i javnim raspravama iznose oprečna mišljenja o njemu. No, u prilog su takvome pristupu sigurno raznolikost i bogatstvo perspektiva koji omogućuju različitim skupinama u društvu, sa svojim različitim iskustvima, da izraze svoje viđenje povijesti, što automatski rezultira većom raznolikosti tumačenja i pristupa prošlim događajima. To može doprinijeti dubljemu razumijevanju povijesnoga procesa. Taj se proces teško može pojmiti kao jednodimenzionalan, kad je sâm čovjek, koji stvara povijest, iznimno složeno biće višestrukih i često konfliktnih motivacija,

---

⁵⁰ Natka Badurina, *Strah od pamćenja: književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetoga stoljeća*. Zagreb: Disput, 2022.

čije se djelovanje sigurno ne može razumjeti primjenom plošnih i jednostavnih modela koje bi ljudsko ponašanje nastojali tumačiti samo iz jednoga rakursa. Nadalje, multiperspektivnost kao metodološki pristup brana je stvaranju jednostranih i/ili pristranih povijesnih narativa, naročito o tzv. »kontroverznim« ili »osjetljivim« pitanjima, i može doprinijeti dijalogu i pomirenju u društvu jer omogućuje razgovor različitih zajednica, a što u najboljem slučaju rezultira razumijevanjem perspektive drugoga.

Postoje, dakako, i argumenti protiv multiperspektivnoga pamćenja: počevši od toga da previše različitih perspektiva, prema mišljenju kritičara toga koncepta, rezultira konfuzijom pa do toga da se relativizira ono što se smatra nedvojbeno utvrđenim povijesnim činjenicama.⁵¹ Kritičari multiperspektivnoga pristupa prošlosti ističu da otežava ili onemogućuje »objektivne« prosudbe o prošlim događajima i strahuju da takav pristup lako može poslužiti za manipulaciju i nametanje politike sjećanja koja u konačnici ugrožava ispravnu »nacionalnu memoriju« jer problematizira poželjan narativ nacionalne povijesti. Iz perspektive tako definirane »nacionalne povijesti«, odbacuju se onda alternativna viđenja jer ih se tumači kao ideološki motivirana i neutemeljena u činjenicama. Mogu se tako naći upozorenja da naciji različite »verzije povijesti« onemogućuju jasnu orijentaciju te da je to neprihvatljiv pristup, naročito u školskoj nastavi povijesti⁵² koja je zamišljena da učenicima prenosi jasno definiranu »povijesnu istinu«. Otvorenost se različitim perspektivama iz takve perspektive onda često ne doživljava kao nešto pozitivno, što pokreće dijalog i pomirenje, već se multiperspektivnost promatra kao »zamka« jer pokušava ugraditi gledišta i interpretacije povijesti koji su oprečni s onim što se želi afirmirati kao »objektivna« nacionalna povijest.

⁵¹ Usp., smatra autor ovoga rada, za današnju historiografiju još uvijek nezaobilazna razmišljanja o »povjesničaru i činjenicama«, koje je iznio Edward Hallet Carr u svojem poznatom djelu *What is History?* (London: Macmillan, 1961; usp. prijevod na hrvatski jezik: *Što je povijest?*, prev. Danijel Vojak, stručna redakcija Snježana Koren. Zagreb: Srednja Europa, 2004: 5–24). Carr vrlo uvjerljivo argumentira zašto je vjerovanje u neku čvrstu jezgru povijesnih činjenica koje postoje objektivno i nezavisno od povjesničareve interpretacije »zabluda, ali se takve zablude vrlo teško osloboditi.«

⁵² Da su takvi strahovi neutemeljeni pokazuje, smatra autor ovoga rada, i stručna literatura iz didaktike nastave povijesti. Usp. Robert Stradling, *Multiperspektivnost u nastavi povijesti: priručnik za nastavnike*. Zagreb: Srednja Europa, 2006. i Damir Agičić, *Hrvatska Klio II.: o nastavi i udžbenicima povijesti*. Zagreb: Srednja Europa, 2015. Snježana Koren, *Čemu nas uči povijest?: nastava povijesti, ideje o učenju/poučavanju i ishodi učenja*. Zagreb: Profil International, 2014; Ista: »Poučavanje o interpretacijama«, *Povijest u nastavi* X/20 (2/2012): 185–215.

Doista su u prošlosti službeno zadane naracije povijesti često jednoznačno znale definirati značaj pojedinih aktera i procesa, a tê su uloge bile jasno podijeljene i zadane kao i njihovo vrednovanje. Ako se, međutim, samo na trenutak istakne mjera do tada neviđenih globalnih promjena, sukobā i transformacija u prethodnome stoljeću, svaki pokušaj da se primjenom samo jedne perspektive pokuša opisati i razumjeti tê procese ne može izgledati uvjerljivo ni na globalnome ni na nacionalnome planu. Društvena kohezija morala bi se temeljiti na prihvaćanju ustavnih vrednota, a ne na pojednostavljenim i zadanim interpretacijama povijesti, u strahu da bi dodatne perspektive mogle ugroziti zamišljene i samo naizgled koherentne nacionalne narative i pripovijesti, kako se oni mogu iščitati iz mnogih djela nacionalne historiografije u 19. i 20. stoljeću. Pridržavajući se takvih prevladanih paradigmi nacionalne historiografije, ne može se dublje razumjeti prošlost, a kamoli ostvariti pomirba i nužna društvena kohezija u demokratskome društvu ukoliko zbilja želimo doći do historizacije nasilnih sukobā suprotstavljenih pokreta i ideologija 20. stoljeća.

Može se zaključiti da se multiperspektivni i pluralni pristup i prema najkontroverznijim pitanjima prošlosti čini kao dobar put, kako bi se u društvu razvili viši stupanj tolerancije i demokratske kulture sjećanja, što se čini nužnim da se u društvu prevladaju naslijeđene povijesne traume.

PRILOG:

Fotografija 1: Salvador Dalí, *Construcción blanda con judías hervidas (Premonición de la guerra civil)* <1936.> ulje na platnu 100 x 99 cm. Nalazi se u Philadelphia Museum of Art (SAD). »Construcción blanda con judías hervidas (Dalí, 1936)| La Guerra Civil Española y su Influencia Cultural« (yale.edu), <https://campuspress.yale.edu/spanishcivilwar/construccion-blanda-con-judias-hervidas-dali-1936/>

LITERATURA:

Agičić, Damir, *Hrvatska Klio II.: o nastavi i udžbenicima povijesti*. Zagreb: Srednja Europa, 2015.

Ančić, Mladen, »Neuspjela emancipacija. Hrvatska akademska historiografija i parcijalna kolektivna pamćenja.« *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* 8 (2022), 179-251.

Arendt, Hannah, *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput, 2015.

Badurina, Natka, *Strah od pamćenja: književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetoga stoljeća*. Zagreb: Disput, 2022.

Beevor, Antony, *The Spanish Civil War*. London: Weidenfeld&Nicholson, 2006.

Benčić, Andriana, Odak, Stipe, Lucić, Danijela (ur.), *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018.

Bernecker, Walther L., Brinkmann, Sören, *Kampf der Erinnerungen. Der Spanische Bürgerkrieg in Politik und Gesellschaft 1936-2006*. Nettersheim: Verlag Graswurzelrevolution, 2007.

Cvijanović, Hrvoje, »On Memory Politics and Memory Wars: A Critical Analysis of the Croatian Dialogue Document.« *Politička misao: časopis za politologiju* 55/4 (2018): 109–146.

Encarnación, Omar G., *Democracy without Justice in Spain. The Politics of Forgetting*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2017.

Froidevaux, Alexandre, *Erinnerungskultur von unten in Spanien. Eine Oral-History-Untersuchung der recuperación de la memoria histórica in Valencia (2000-2005)*. Berlin: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007.

Geiger, Vladimir, »Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači'. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi).« *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2011): 699–749.

Geiger, Vladimir, »Čemu služi Razum? O osvrtu dr. Stjepana Razuma na moj prikaz knjige prof. dr. Ive Goldsteina 'Jasenovac' *Časopis za suvremenu povijest* 51 (2019), br. 1.« *Časopis za suvremenu povijest* 2 (2019): 619–629.

Geiger, Vladimir, Martina Grahek Ravančić, »Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija.«, u: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lucić. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018: 19–63.

Globačnik, Matko, *Historizam i marksizam u hrvatskim ideološkim sukobima Drugoga svjetskog rata*. Zagreb: Plejada, 2021.

Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest 1918.-2008*. Zagreb: Novi Liber Europress holding, 2008.

Goldstein, Ivo, *Povijesni revizionizam i neoustaštvo. Hrvatska 1989.-2022*. Zagreb: Fraktura, 2023.

Grahek Ravančić, Martina, *Bleiburg i Križni put 1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.

Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija : korijeni, postignuća i traganja*. Zagreb: Novi liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996.

Hobsbawm, Eric, *Doba ekstrema: kratko dvadeseto stoljeće: 1914. – 1991*. Zagreb: Zagrebačka naklada, 2009.

Jakir, Aleksandar, »Hrvatske rasprave o revizionizmu.«, u: *PROTIV historijskog revizionizma, ZA reviziju povijesnih spoznaja*. Međunarodna konferencija. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu 12. svibnja 2021. Knjiga sažetaka, ur. Magdalena Najbar-Agičić. Zagreb: Klio fest, 2021: 32–35.

Jakir, Aleksandar, »*Memories in Conflict. Remembering the Partisans, the Second World War and Bleiburg in Croatia*.«, u: *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational History*, ed. Tanja Zimmermann. Bielefeld: Transcript, 2012: 187–205.

Jakir, Aleksandar, »Nacionalno-integracijski procesi na području Hrvatske i nasljeđe imperijalnog razdoblja kao političko-povijesni kontekst nastanka jugoslavenskih država u 20. stoljeću.«, u: *Moderna skulptura u Hrvatskoj: protagonisti, radovi, konteksti*, ur. Dalibor Prančević. Split: Filozofski fakultet u Splitu, 2021: 14–53.

Jakir, Aleksandar, »The Challenge of Dealing with a Difficult Past in Croatia / Izazov bavljenja problematičnom prošlošću u Hrvatskoj.«, u: *Studia Carpathico-Adriatica, Vol. I. The Slovaks and the Croats on their Way to Independence: History and Perspectives*, eds. Martin Homza and Željko Holjevac. Bratislava: Slovak-Croatian Commission of Humanities, 2020: 171–179.

Jakir, Aleksandar, Vulić, Paulinka, »Recepcija Bleiburga u hrvatskoj javnosti kao tema povijesnog istraživanja.« *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 6/7 (2015): 195–206.

Koren, Snježana, *Čemu nas uči povijest?: nastava povijesti, ideje o učenju/poučavanju i ishodi učenja*. Zagreb: Profil International, 2014.

Koren, Snježana, »Poučavanje o interpretacijama«, *Povijest u nastavi* X/20 (2/2012): 185–215.

Mihaljević, Josip, Miljan, Goran, »‘Humanist’ Marxism and the Communist Regime with ‘Sparkles’ of Totalitarianism: The Yugoslav Communist Totalitarian Experiment (Response to Flere and Klanjšek).«, u: *Istorija 20. veka* 39 (2/2021): 479–500;

Mihaljević, Josip, Miljan, Goran, »Pokušaj izgradnje totalitarnih društava u Hrvatskoj: Usporedba ustaškog i komunističkog totalitarnog eksperimenta.«, u: *Knjiga sažetaka 2. međunarodni znanstveni skup ‘Socijalizam na klupi’*, ur. Lada Duraković. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2015: 57–58

Mihaljević, Josip, Miljan, Goran, »Was Tito’s Yugoslavia not Totalitarian.«, u: *Istorija 20. veka* 38 (1/2020): 223–248.

Newman, John Paul, »Post-imperial and Post-war Violence in the South Slav Lands, 1917–1923.«, u: *Contemporary European History* 19 (3/2010): 249–265

Nolte, Ernst, *Das 20. Jahrhundert. Die Ideologien der Gewalt*. München: Herbig, 2008.

Nolte, Ernst, *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1987.

Nolte, Ernst, Furet, Francois, »Feindliche Nähe“: *Kommunismus und Faschismus im 20. Jahrhundert. Ein Briefwechsel*. München: Herbig, 1998.

Orwell, George, *Homage to Catalonia*, London: Secker and Warburg, 25. April 1938. »Looking back on the Spanish War«, *New Road*, London, 1943.

Payne, Stanley G., *The Collapse of the Spanish Republic, 1933 – 1936: Origins of the Civil War*. New Haven, Conn: Yale University Press, 2006.

Pavlaković, Vjeran, »Fulfilling the Thousand-Year-Old Dream: Strategies of Symbolic Nation-Building in Croatia.«, u: *Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe*, ur. Pål Kolstø. Ashgate: Routledge, 2014: 19–49.

Pavlaković, Vjeran, *The Battle for Spain is Ours. Croatia and the Spanish Civil War, 1936–1939*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Pavlaković, Vjeran, Pauković, Davor, Židek Nikolina (ur.), *Uokvirivanje nacije i kolektivnih identiteta: politički rituali i kulturno sjećanje traumi 20. stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb: Srednja Europa, 2022.

Portmann, Michael, »Unterschiedliche Ideologien – ähnliche Motive? Jugoslawien zwischen Nationalismus, Nationalsozialismus, Faschismus und Kommunismus (1941 bis 1946).«, u: *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte* (Band XXVI: Verräter und Überzeugungstäter / Traitors and True Believers, hg. David Feest und Florian Kühner-Wielach) (Lüneburg 2019), 57–71.

Ramet Sabrina P. (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska. Zbornik radova*. Zagreb: Alineja, 2009.

Raos, Višeslav, »Komemoracije – od sjećanja do povijesti.«, *Vijenac* 721 (21. listopada 2021): 9.

Roksandić, Drago, »O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u Jasenovačkom logoru 1941.-1945. godine.«, u: *Historiografija u tranziciji*. Zagreb: Prosvjeta, 2018: 202–219.

Rothberg, Michael, *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009.

Srodecki, Paul, Kozlova, Daria (ed.). *War and Remembrance. World War II and the Holocaust in the Memory Politic of Post-Socialist Europe*, Brill - Schöningh, 2023.

Stradling, Robert, *Multiperspektivnost u nastavi povijesti: priručnik za nastavnike*. Zagreb: Srednja Europa, 2006.

Stryjek, Tomasz, *Suvremena Hrvatska i Srbija prema vlastitoj povijesti*. Zagreb: Srednja Europa, 2023.

»Uskrs 1941.«, u: *Hrvatski narod. Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta* 59/III. Zagreb: 12. travnja 1941.: 1.

»U Gospiću nađena masovna grobnica sa 40 posmrtnih ostataka. Ministar Medved na lokaciji ekshumacije žrtava iz Drugog svjetskog rata i poratnog razdoblja.«, u: *Slobodna Dalmacija*, 30. 9. 2023.: 4.

Šumanović, Vladimir, Vukelić, Vlatka, Jurković, Danijel (ur.). *Komunistički zločini 1. Zbornik radova*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, 2023.

Šute, Ivica, *Hrvatska povijest 1918.-1941*. Zagreb: Leykam international, 2019.

Traverso, Enzo, »Le totalitarisme. Histoire et apories d'un concept.«, u: »Regards sur l'humanitaire«, *L'Homme et la société* 129 (1998): 97–111.

Väisse, Justin, *Zbigniew Brzezinski: America's grand strategist*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018.

Yeomans, Rory, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013.

Yeomans, Rory, *Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*. Rochester: University of Rochester Press, 2015.

ELEKTRONIČKI IZVORI:

Baketa, Nikola, Bovan Kosta, Matić Bojić, Jelena, »Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Republici Hrvatskoj – Istraživački izvještaj za 2021. godinu.«, Biblioteka Posebna izdanja. Institut za društvena istraživanja, <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/994/>.

Barišić, Pavo, »Totalitarne ideologije prvo se okome na povijesnu istinu«, <http://narod.hr/hrvatska/prof-dr-sc-pavo-barisic-totalitarne-ideologije-prvo-se-okome-na-povijesnu-istinu>.

»Bibliografija«, <http://www.citethisforme.com/citation-generator/harvard>.

Cvijanović, Hrvoje, »On Memory Politics and Memory Wars: A Critical Analysis of the Croatian Dialogue Document.« *Politička misao: časopis za politologiju* 55/4 (2018): 109–146 (<https://hrcak.srce.hr/215403>).

»Dokument dijaloga: Temeljna polazišta i preporuke o posebnom normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta«, <https://vlada.gov.hr/istaknute-teme/dokument-dijaloga-temeljna-polazista-i-preporuke-o-posebnom-normativnom-uredjenju-simbola-znakovlja-i-drugih-obiljezja/23424>.

Eichenberg, Julia, Newman, John Paul, »Aftershocks: Violence in Dissolving Empires after the First World War«, published online by Cambridge University Press, 2010. (<https://www.cambridge.org/core/journals/contemporary-european-history/article/abs/introduction-aftershocks-violence-in-dissolving-empires-after-the-first-world-war/1D614841E8151B8EF72941130463E1B5>).

»Nadrealizam.« *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje* (2021): <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42748>.

Orwell, George, »Looking back on the Spanish War«, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/george-orwell-kataloniji-u-cast>.

»Španjolski građanski rat«, https://hr.wikipedia.org/wiki/%C5%A0panjolski_gra%C4%91anski_rat).

»Španjolski građanski rat – 80 godina kasnije, bez žive memorije« (<http://www.prometej.ba/clanak/prijevod/spanjolski-gradjanski-rat-80-godina-kasnije-bez-zive-memori-je-2591>).

Traverso, Enzo, »Le totalitarisme. Histoire et apories d'un concept« (»Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta«), <https://slobodnifilozofski.com/2018/04/totalitarizam-povijest-aporije-koncepta.html>.

»Vrijeme muha: Claudia Piñeiro«, <https://www.actualidadliteratura.com/bs/vrijeme-muha-claudia-pineiro/>.

Vujić, Jure, »Politike sjećanja Španjolske i Hrvatske. Nacionalno pomirenje je utopija dok postkomunisti konstruiraju povijest.«, <http://www.matica.hr/vijenac/557/nacionalno-pomirenje-je-utopija-dok-postkomunisti-konstruiraju-povijest-24690/>.

»80. obljetnica Španjolskog građanskog rata: Emancipatorske ideje koje su i danas važne.« – dostupno preko <http://www.nacional.hr/80-obljetnica-spanjolskog-gradanskog-rata-emancipatorske-ideje-koje-su-i-danas-vazne/>.

Summary

Memories of Civil War:

Is a Multi-perspectival historical approach to Memory possible and helpful in understanding the History of the 20th century?

Opposing and irreconcilable differences in the understanding of the history of the 20th century, as well as of the conflicting parties in the ideologically motivated war, which raged in the period between 1917 and 1945 (also called »European Civil War« by Ernst Nolte), are not typical only for Croatia. Contemplating the Spanish example can be useful if we want to understand better how Croatian society deals with this historical period. Starting from the question of how the Civil War in Spain (1936-1939) and its participants entered the collective memory of today's Spain, where »memory wars« are still being fought, the text puts forth the idea that we can learn some lessons from the Spanish example. And not just learn, but use the knowledge to further understand similar examples from Croatian history, a country which sometimes seems to be suffocating from all its historical burdens. One area where a similar treatment can be useful regards the politics of memory in public spaces during the reigns of Franco and Tito. Both glorified the winning side, while the losing side was not even allowed to mark the graves of the victims, let alone build memorials and monuments. Both societies, Spanish as well as Croatian, are burdened by the existence of conflicting cultures of memory. The results of research into the process of »remembering and forgetting« can provide a necessary counterweight to help overcome these resulting mental patterns as currently exist. The paper advocates a comparative approach that would systematically investigate the way memory politics has been shaped in both Spain and Croatia. The comparison of the two could be useful because a traumatic historical legacy, as well as exclusive and mutually opposing collective memories, characterize both Spanish and Croatian society. Considerable periods of the 20th century can also be seen in Croatia as times of »forced utopia politics and mega-death« (Z. Brzezinski). The culmination of the conflict between formations that were in the service of competing totalitarian ideas took place in the territory of Croatia during the Second World War. This text expresses a belief that by sound understanding of the past, we can better understand our own present, especially through dealing with topics from the – for the most part – bloody Croatian 20th century. However, this is only genuinely possible if the sources one is using are relevant and credible, while at the same time being careful to contextualize the facts one comes across in these sources. Therefore, full availability of archival material is necessary; as one of the main requirements for scientific research. Furthermore, it is

also necessary to distinguish images and ideas about the past from history arrived at as a result of methodical research. The author advocates for a scientifically based, and historically responsible way of researching so-called »controversial historical topics«. Only when historians speak about these issues of Croatian history by using the methods of critical historical science and »the language of facts and sources«, will it be possible to reach a clear-sighted and rational judgment of events that led to large-scale harassments in the name of totalitarian ideologies. The acceptance of a »multidirectional« collective memory (Michael Rothberg), based on the principles and values of a democratic constitutional order, seems to be a requirement for mutual understanding and reconciliation in society. This implies the acceptance of multiperspectivity and the obvious fact that disparate memories exist in Croatian society. Writing history according to the model of »winners and losers« does not allow the societies in question to get out of this vicious circle. What seems paramount in the research of Croatian history is to undergo a critical reconsideration of all politicized approaches in determining the number of victims of non-democratic regimes in Croatia. Also, it is a mere civilizational necessity to find and mark all the places of the mass graves of victims of all political regimes in the 20th century. In particular, an interdisciplinary approach seems the most suitable if we want to shed light on the complexity of different memories of the war and its impact on contemporary Croatian society. At the same time, multi-perspective historical memory represents an approach to history that promotes diverse perspectives and interpretations of past events and phenomena. Multiperspectivity as a methodological approach is a guard against the creation of one-sided and/or biased narratives about history, especially when it comes to so-called »controversial« or »sensitive« issues. It can contribute to the promotion of communication and reconciliation within society because it enables a conversation between different groups and individuals, which, in the best scenario, can lead to an understanding of the other's perspective. A multi-perspective and combined approach to the most controversial issues of the Croatian past seems like a good way to develop a higher level of tolerance and a democratic culture of memory within Croatian society, which seems necessary for Croatian society to overcome inherited historical trauma.

DRUGI DIO
DJELOVANJE ODSJEKA ZA
POVIJEST FILOZOFSKOG
FAKULTETA U SPLITU
2014. – 2024. G.

TONIJA ANDRIĆ, NIKŠA VAREZIĆ

STUDIJ POVIJESTI NA FILOZOFSKOM FAKULTETU U SPLITU: JUČER, DANAS, SUTRA

Tonija Andrić, Nikša Varezić
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Splitu
tonija@ffst.hr; nvarezic@ffst.hr

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu osnovan je akad. god. 2003./2004. kao dislocirani studij povijesti zagrebačkoga Filozofskog fakulteta. Danas, nakon dva desetljeća rada, djeluje kao ustrojbeni jedinica Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu na kojoj godišnje studira više od 150 studenata povijesti. Odsjek se sastoji od dviju katedri – Katedre za starovjekovnu i srednjovjekovnu povijest te metodologiju historijske znanosti te Katedre za novovjekovnu i suvremenu povijest na kojima radi ukupno 11 nastavnika, od čega deset nastavnika u znanstveno-nastavnim zvanjima te jedan nastavnik u suradničkome zvanju asistenta. Odsjek nudi studijske programe povijesti na svim sveučilišnim razinama: prijediplomski i diplomski sveučilišni studij povijesti te poslijediplomski doktorski studij, odnosno modul *Povijest* u okviru doktorskoga studija »Humanističke znanosti« na Filozofskom fakultetu u Splitu.

Prijediplomski sveučilišni studij povijesti pretpostavlja trogodišnje obrazovanje studenata tijekom šest sveučilišnih semestara u području lokalne, nacionalne i svjetske historije te pomoćnih povijesnih znanosti. Prijediplomska razina studiranja nudi osnovna znanja iz povijesti temeljenim, obveznim i izbornim kolegijima u kojima se lokalna i nacionalna historija interdisciplinarno poučavaju u sklopu šire, europske i svjetske makrohistorijske slike, i to u svim povijesnim razdobljima, od prapovijesti do suvremenoga doba. Takvim se studijskim programom nastoje sagledati različiti aspekti povijesti, počevši

od političke događajnice pa do društveno-ekonomskih trendova i kulturalne historije. Usporedno se s time nastoje razviti studentske sposobnosti linearnoga kretanja u povijesti, kritičkoga promišljanja i mogućnosti samostalnoga objašnjavanja pojedinih povijesnih fenomena i procesa. Završetkom prijediplomskoga sveučilišnog studija povijesti, student ostvaruje ukupno 180 ECTS-a i stječe akademski stupanj prvostupnika (*baccalaureus*).

Diplomski sveučilišni studij povijesti jest viša razina studiranja koju mogu upisati samo studenti sa završenim prijediplomskim sveučilišnim studijem povijesti na bilo kojemu hrvatskom sveučilištu. Prvostupnicima se inozemnih sveučilišta također omogućuje upis diplomske razine studija nakon nostrifikacije i priznavanja inozemne diplome. Diplomaska razina studija povijesti pretpostavlja dodatno dvogodišnje obrazovanje koje traje četiri sveučilišna semestra na kolegijima koji studentu pružaju detaljniji uvid u pojedine povijesne pojave, procese i koncepte. Naglasak je na produbljivanju kompetencija stečenih na prethodnoj razini studija, kritičkoj interpretaciji povijesnih izvora te na interdisciplinarnome pristupu u objašnjavanju određenih povijesnih principa i aspekata. Diplomski sveučilišni studij povijesti na Filozofskome fakultetu u Splitu nudi dva usmjerenja: nastavnički smjer te istraživački smjer s trima modulima – starovjekovna povijest, srednjovjekovna povijest te novovjekovna i suvremena povijest. Nastavnički smjer priprema studente za poučavanje povijesti sustavom hospitacija u osnovnim i srednjim školama čime studenti stječu metodička znanja i vještine potrebne za kvalitetno izvođenje nastave povijesti. Završetkom studija ostvaruje 120 ECTS-a i akademski stupanj magistra edukacije povijesti (*mag. edu. hist.*). Na istraživačkome usmjerenju diplomske razine studija povijesti studenti se obučavaju znanjima i vještinama potrebnima za proučavanje arhivske građe, kritičko promišljanje i interpretaciju arhivskih izvora. Interdisciplinarnost u radu jest temeljna paradigma ka kojoj se studenta usmjerava i na ovoj studijskoj razini. Završetkom istraživačkoga smjera diplomskoga sveučilišnog studija povijesti studenti stječu 120 ECTS-a, titulu magistra povijesti (*mag. hist.*) i mogućnost zaposlenja u osnovnome i srednjemu školstvu.

Pri Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu djeluje *Centar za lokalnu povijest i rodoslovlje* s ciljem povezivanja profesionalnih i amaterskih povjesničara u široj okolini Splita, a u svrhu istraživanja zavičajne povijesti. Lokalna povijest i rodoslovlje grane su historiografije usmjerene na specifična mjesta i osobe u prošlosti te usredotočene na tzv. personaliziranu povijest, povijest s imenom i mjestom koja se razlikuje od tradicionalnoga pristupa kronološkoga

istraživanja općih procesa, istaknutih pojedinaca i njihovih ideologija. Namjera je istraživača okupljenih u ovome centru razviti računalnu bazu znanstvenih podataka kao sredstvo za daljnja istraživanja u ovome području. Djelatnosti *Centra* obuhvaćaju organiziranje znanstvenih skupova i konferencija s ciljem promicanja istraživanja lokalne i šire regionalne povijesti te izdavanje znanstvenih priloga lokalnoj povijesti. Njegova je temeljna svrha tješnja suradnja profesionalnih znanstvenika i zainteresiranih amatera te prezentacija njihovih zajedničkih istraživačkih dostignuća lokalnoj zajednici i široj javnosti.

Od 2021. g. na inicijativu nastavnika s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu te s Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Splitu, pri Sveučilištu u Splitu djeluje i *Centar za hrvatske, mletačke i osmanske studije* kao platforma za prikupljanje, obradu, objavu i interpretaciju mletačkih i osmanskih izvora neophodnih u istraživanjima hrvatske srednjovjekovne i novovjekovne povijesti. U znanstveno-istraživačkome smislu ovaj centar neposredno surađuje sa spomenutim *Centrom za lokalnu povijest i rodoslovlje* ponajprije na istraživanju izvora koji se odnose na Poljičku Republiku i Cetinsku krajinu. Zajedničkim naporima, istraživači obaju centara namjeravaju produbiti saznanja iz hrvatske povijesti za mletačke i osmanske vladavine, a pritom su dodatno usmjereni na rad sa studentima i njihovo dublje uključivanje u rad na sačuvanim povijesnim izvorima.

Posljednje desetljeće djelovanja Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu obilježeno je intenzivnim znanstveno-istraživačkim radom njegovih nastavnika na projektima Hrvatske zaklade za znanost i, posljedično, obimnom znanstvenom produkcijom i izdavačkom djelatnošću. Uz mnogobrojne suradnje i partnerstva na projektima drugih institucija, posebno se ističu projekti *Moderna geopolitika Jadranskog mora, 1493.-1918.* (IP-2013-11-8469, HRZZ) (2014. – 2018.) i *Iz rata u mir: hrvatski branitelji u tranziciji* (IP-2022-10-8510, HRZZ) (2023. – 2027.) čiji je nositelj bio upravo naš Odsjek. Uz to, Odsjek za povijest trenutno provodi i čitav niz institucijskih projekata kojima doprinosi znanstvenoj djelatnosti čitavoga Fakulteta, a znanstvena se aktivnost naših nastavnika posebno izražava u suradnji s kulturnom ustanovom Književni krug Split, kako u organizaciji znanstvenih skupova tako i u suizdavaštvu vrijednih studija i monografija. Izdavačka je djelatnost Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu izravni plod znanstvenih i stručnih napora svih njegovih nastavnika, djelatnika i vanjskih suradnika.

Znanstvenu i stručnu djelatnost nastavnika Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu danas zrcale brojni i raznovrsni stručni skupovi te znanstvene konferencije i kongresi kojima je Odsjek bio (su)organizator. Osim već tradicionalne i višegodišnje suradnje s Agencijom za odgoj i obrazovanje sudjelovanjem u stručnome usavršavanju osnovnoškolskih i srednjoškolskih nastavnika, te su organizacijom kulturno-znanstvene manifestacije *Knjiga Mediterana*, iznimno su značajni međunarodni znanstveni skupovi *Byzantium in the Adriatic from the 6th to 12th Century* (2018.) i *Protagonists of Urban Order from the Antiquity to the Present* (2021.).

Važne su zadaće Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu i popularizacija historijske znanosti, očuvanje svijesti o važnosti poznavanja vlastite prošlosti te promicanje tema iz lokalne i nacionalne povijesti u široj zajednici. S tim ciljem Odsjek redovito sudjeluje u već tradicionalnim manifestacijama *Kliofest – festival povijesti*, *Friendship in May* i *Advent na Filozofskome*. Odaziv naših studenata, ali i šire javnosti, opravdano potvrđuje da smo na dobrome putu u izvršavanju zadaća koje smo postavili pred se.

Slične napore u promicanju povijesti i organiziranju programa edukativnoga sadržaja poduzima i udruga studenata i bivših studenata povijesti Filozofskog fakulteta u Splitu »Toma Arhiđakon – ISHA Split«. Osim organiziranja raznih seminara, konferencija i radionica oživljene povijesti, Udruga se ističe i izdavačkim radom, odnosno objavljivanjem studentskih radova u časopisu *Pleter*. Nastavnici Odsjeka za povijest blisko surađuju sa svojim studentima na ovom projektu nudeći svoju znanstvenu i stručnu pomoć recenziranjem članaka i predstavljanjem časopisa. Uz to, Odsjek podržava i druge nenastavne djelatnosti i studentske aktivnosti koje doprinose njihovome akademskom rastu, razvoju kritičkoga promišljanja i njihovoj usmjerenosti na društvenu korisnost.

I na koncu, sagledavajući dvadesetogodišnje djelovanje Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu možemo utvrditi da je naš Odsjek stasao ponajprije marljivim radom i brižnim zalaganjem jedne skupine znanstvenika i nastavnika, zaljubljenika u povijest i entuzijasta, koji se naslanjaju na splitsku humanističku tradiciju, snažno podupirući svojim nastavnim i znanstveno-istraživačkim radom temelje suvremene splitske i hrvatske humanistike kao zalag za budućnost.

LORANDA MILETIĆ

O SURADNJI ODSJEKA ZA POVIJEST FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU I AGENCIJE ZA ODGOJ I OBRAZOVANJE

Agencija za odgoj i obrazovanje, Ispostava Zadar
loranda.miletic@azoo.hr

Suradnja Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu i Agencije za odgoj i obrazovanje (AZOO) započela je akademske/školske godine 2011./2012. inicijativom prof. dr. sc. Marka Trogrlića, tadašnjega dekana Filozofskog fakulteta i više savjetnice za nastavu povijesti, autorice ovih redaka. Ova je suradnja i formalno-pravno dobila svoj epilog 2021. potpisivanjem *Sporazuma o suradnji* između Filozofskog fakulteta u Splitu i Agencije za odgoj i obrazovanje. Proteklih se deset godina suradnja odvijala u trima smjerovima – provedbom zajedničkoga stručnog usavršavanja učitelja i nastavnika povijesti, organizacijom i provedbom stručnih ispita za učitelje i nastavnike povijesti te provedbom učeničkih natjecanja iz povijesti od školske do državne razine. Prve dvije aktivnosti u kontinuitetu traju do danas dok se *Natjecanje iz povijesti za učenike i učenice osnovnih i srednjih škola u Republici Hrvatskoj* organiziralo u suradnji s Odsjekom za povijest u školskim godinama 2013./2014., 2014./2015. i 2018./2019. godine. Profesori Odsjeka za povijest bili su članovi Državnih povjerenstava za provedbu natjecanja, autori ispitnih materijala i recenzenti učeničkih samostalnih istraživačkih radova.

Kako bi se olakšao pristup stručnome ispitu iz povijesti za pripravnike koji u većemu broju dolaze iz Splitsko-dalmatinske i Dubrovačko-neretvanske županije i tako poštovalo načelo jednakosti, Agencija za odgoj i obrazovanje i Odsjek za povijest od školske godine 2012./2013. organiziraju i provode stručne ispite za učitelje i nastavnike povijesti četiriju dalmatinskih županija. Stručni se ispiti održavaju u dvama ispitnim centrima, u Osnovnoj školi don Lovre Katića u

Solinu za osnovnu školu i u III. gimnaziji u Splitu za srednje škole. Profesor metodike nastave povijesti na Odsjeku za povijest, Mladenko Domazet, član je Ispitnoga povjerenstva za polaganje stručnih ispita. Osim toga, viša savjetnica Miletić svake godine održava za studente 1. godine diplomskog studija povijesti radionice o izazovima poučavanja i učenja o holokaustu, a u okviru kolegija prof. Domazeta *Poučavanje o osjetljivim i kontroverznim temama*.

Produkcija novih knjiga, znanstvenih članaka i radova iz opće i nacionalne povijesti toliko se razgranala i usložila da je učiteljima i nastavnicima jednostavno nemoguće, iz niza razloga, biti u tijeku sa svim novim spoznajama, pristupima i interpretacijama. Historiografske perspektive kontinuirano mijenjaju horizonte te je posjedovanje ili izostanak znanja o tim promjenama važna odrednica uspješnosti svakoga učitelja i nastavnika povijesti. Razmišljajući kako pomoći učiteljima i nastavnicima da suvremena dostignuća historiografije pretoče u nastavu povijesti i rad s učenicima te tako zbliže povijesnu znanost i nastavu povijesti, Agencija za odgoj i obrazovanje i Odsjek za povijest odlučili su organizirati regionalni, godišnji, jednodnevni stručni skup sa zadanom temom. U programu skupa, uz plenarna izlaganja znanstvenika, trebale bi se naći i teme iz metodike nastave povijesti, a predavači bi bili profesori i vanjski suradnici Odsjeka za povijest.

Prvi se takav skup održao krajem lipnja 2012. godine. U njegovome radu sudjelovalo je 170 učitelja i nastavnika, a programski je »pokrio« novije historiografske spoznaje iz hrvatske i europske moderne i suvremene povijesti. Učitelji i nastavnici mogli su slušati izlaganje Marka Trogrlića o organizaciji austrijske vlasti u Dalmaciji i o nekim zabudama o njezinome karakteru, Edi Miloš raskrinkao je jednostrani mitologizirani pozitivni pogled na Francusku revoluciju, a u drugome je dijelu programa Mladenko Domazet na primjeru hrvatskih jedrenjaka i brodarstva objasnio kako se mikrohistorija može implementirati u svakodnevni rad s učenicima. Viša savjetnica Miletić govorila je o profesionalnome putu nastavnika i praćenju izvođenja nastave kao poticaju njegovoga razvoja. Sudionici su skupa u evaluaciji izrazili zadovoljstvo programom i temama te su ponudili još nekoliko tema koje bi mogle biti u fokusu sljedećih skupova. Drugi stručni skup održao se u lipnju 2013. godine, a tematizirao je novije historiografske spoznaje iz antičke i srednjovjekovne povijesti hrvatskih zemalja. U programu skupa sudjelovali su mladi znanstvenici, asistenti i znanstveni novaci. Primjerice, Ivan Matijević govorio je o novome pogledu na nastanak Dioklecijanove palače, Tonija Andrić o srednjovjekovnim dalmatinskim

obrtnicima i obrtima, a iz istoga je kronološkog sloja bilo i predavanje Ivana Basića o poleogenezi ranosrednjovjekovnoga Splita u svjetlu novih istraživanja.

Povjesničari se slažu da je historiografija znanost sa strogim znanstvenim aparatom, ali je isto tako svima jasno da je svaka rekonstrukcija prošloga života subjektivna i da su nove inačice starih pripovijesti posljedica promjene interesa na temelju društvenoga iskustva. Zato se u lipnju 2014. održao treći zajednički stručni skup pod imenom *Iz povijesti pisanja povijesti ili kako se pisala povijest*. Program je obilovao zanimljivim temama, primjerice Stjepan Ćosić govorio je o historiografskim konstrukcijama u heraldici, Josip Vrandečić osvrnuo se na geopolitičku pozadinu historiografskog pisanja, a Aleksandar Jakir je ponudio presjek marksističke prošlosti hrvatske historiografije u razdoblju socijalističke Jugoslavije. Posljednje izlaganje, u zajedničkome uratku Lorande Miletić i Mladenka Domazeta, bilo je posvećeno promjenama u nastavi povijesti u posljednjih 25 godina.

O novim spoznajama i pogledima na vladavinu Habsburgovaca u hrvatskim zemljama progovorilo se ponovno na skupu u lipnju 2015. godine. Program stručnoga skupa sadržavao je raznolike teme iz nacionalne i zavičajne povijesti, primjerice izlaganje Josipa Vrandečića o mletačko-habsburškim prijeporima na Jadranu u ranome novom vijeku ili predavanje Nikše Varezića o Dubrovniku i španjolskim Habsburgovcima u 16. stoljeću. O sinjskoj alci u habsburškoj Dalmaciji iz perspektive metodike nastave povijesti i mogućnosti njezine implementacije u redovnoj nastavi i izvannastavnim aktivnostima govorili su Mladenko Domazet i Marko Trogrlić.

Zadana tema sljedećega stručnog skupa u lipnju 2016. godine bila je *Povijest svakodnevice*. Zanimljivo je bilo poslušati izlaganje Nikše Varezića o gusarstvu ili legaliziranome bezakonju i svakodnevici ranonovovjekovnoga Mediterana ili izlaganje Mladenka Domazeta intrigantnoga naslova *Odbačen među svojima – mikrolokalizmi kao destrukcija*. Više od 200 sudionika moglo je proširiti znanja o perspektivama, ograničenjima i rezultatima istraživanja povijesti svakodnevice na temelju najnovijih historiografskih spoznaja i interpretacija, uočiti razlike u povijesnim interpretacijama pojedinih događaja te razumjeti razloge koji su doveli do toga.

Stručni skup 2017. godine imena *Pogled odozdo, dalmatinska mjesta u vrtlogu Prvog svjetskog rata* imao je u fokusu 1917. godinu, Prvi svjetski rat i njegove odjeke u Dalmaciji. O tome kako se Prvi svjetski rat, prvi globalni

sukob s posljedicama za čitavi svijet, a koji je u potpunosti promijenio političku i socijalnu kartu Europe i njezinih kolonija, prikazuje u novijoj historiografiji izlagao je Aleksandar Jakir. O tome što se na lokalnoj razini događalo tijekom Prvoga svjetskog rata sudionici su doznali iz izlaganja Marka Rimca o životnim uvjetima u Imotskoj krajini za Prvoga svjetskog rata, o otoku Braču u kontekstu Velikoga rata govorio je Josip Vrandečić, a o djelatnosti don Frane Bulića i Solinu tijekom Prvoga svjetskog rata izlagao je Ivan Matijević.

Tema stručnoga skupa 2018. godine bila je *Kulturna baština u funkciji nastave povijesti*. Sudionici stručnoga skupa raspravljali su s Mladenkom Domazetom *Je li salonitanska baština mizerija, ili je naš odnos prema njoj mizeran i jalov?*, a o značaju pučke kulture u misli Antuna Radića izlagao je Edi Miloš. O splitskoj srednjovjekovnoj baštini kao odrazu patricijske kulture stanovanja govorila je Tonija Andrić da bi o povijesti krajolika i semantici prostora zaključio dao Marko Rimac.

Godina 2019. bila je u cijelosti, u vezi sa stručnim usavršavanjem učitelja i nastavnika povijesti, posvećena uvođenju novoga kurikula za nastavni predmet Povijest u osnovne škole i gimnazije. Stručno je usavršavanje provodilo Ministarstvo znanosti i obrazovanja u suradnji s Agencijom za odgoj i obrazovanje prema zadanim temama vezanim za kurikularnu reformu obrazovnoga sustava, a to je i razlog zašto se nije održao zajednički stručni skup Odsjeka za povijest i Agencije za odgoj i obrazovanje 2019. godine. Nove su se poteškoće ponovno pojavile sljedeće, 2020. godine. Zbog pandemije koronavirusa u Hrvatskoj i zatvaranja obrazovnih institucija nije se održao stručni skup pod imenom *Od antičke tiranije do suvremenih totalitarizama* planiran u lipnju 2020. godine. Pod istim naslovom bio je prolongiran za lipanj 2022. godine. Program skupa obilovao je svježim, zanimljivim, a povremeno i intrigantnim percepcijama izlagača, primjerice izlaganja Edia Miloša o tiraniji »Slobode« i Francuskoj pod revolucionarnim terorom; Tonije Andrić o konceptu papinske sivevlade u srednjem vijeku, Aleksandra Jakira o suvremenoj historiografiji i pitanju utjecaja totalitarnih ideja na hrvatsku povijest u dobu ekstremā te na kraju izlaganje Mladenka Domazeta o modelu aktivnoga učenja na primjeru montiranoga suđenja protiv nadbiskupa Stepinca 1946. godine.

Nakon turbulentnoga razdoblja pandemije koronavirusa i uvođenja novoga kurikula, nastavila se kontinuirana suradnja Odsjeka za povijest i Agencije za odgoj i obrazovanje i u 2023. godini s novim stručnim skupom naslova *Doba*

migracija na kojemu su se obrađivale različite vrste migracija u dijakronijskome presjeku od antike do 20. stoljeća. Teme izlaganja bile su raznolike: od široko postavljenih, poput izlaganja Ivan Matijevića o migracijama i mobilnosti u Rimskome Carstvu ili izlaganja Zvonimira Forkera o Prokopiju i istočnoj obali Jadrana, do lokalnih primjera poput izlaganja Tonije Andrić o ekonomskim migracijama u kasnome srednjem vijeku ili izlaganja Mladenka Domazeta pod naslovom *Pogled odozdo – iseljeništvo Staroga Grada i Jelse s kraja 19. i početka 20. stoljeća* .

U proteklih se deset godina suradnja Agencije za odgoj i obrazovanje i Odsjeka za povijest razvijala u kontinuitetu na veliko zadovoljstvo obiju strana i u korist učitelja i nastavnika koji su nove modele poučavanja i nove spoznaje ponesene s navedenih stručnih skupova utkali u svoj rad. Različite, veoma aktualne i za život i rad u 21. stoljeću nepresušne teme koje su se obrađivale iz različitih vizura postale su tako dio nastave povijesti u dalmatinskim školama. Zahvalnost za to dugujemo profesorima i vanjskim suradnicima Odsjeka za povijest jer bez njihovoga partnerstva, znanja i dobre volje ovih skupova ne bi ni bilo.

IVAN ČORIĆ

UDRUGA »TOMA ARHIĐAKON« – ISHA SPLIT: OD IDEJE DO ZBILJE

Ivan Čorić
icoric@ffst.hr

Kada mi je pružena prilika da, kao predsjednik, napišem članak o radu Udruge studenata povijesti »Toma Arhiđakon« – ISHA SPLIT, dvojio sam se kako taj članak uopće započeti te što sve njime obuhvatiti, a da članak ne izgubi ni zanimljivost ni informativnost. Velik mi je problem u tome pothvatu predstavljala činjenica da je Udruga, prije i tijekom mogega predsjedanja, bila uključena u niz različitih projekata, čije bi cjelovito spominjanje stvorilo samo jedan bezlični niz zgusnutih informacija koje bi umorile čitatelja i vjerojatno ga natjerale da napusti čitanje takvoga teksta. Iz toga je proizlazio i sljedeći izazov: kako izabrati informacije koje ću predstaviti u ovome tekstu, a da se pritom iz vida ne izgube vrijednosti koje ova Udruga zastupa. Stoga, na koncu sam se odlučio da ću u ovome tekstu ispričati priču o nastanku ove Udruge te o vrijednostima koje ona predstavlja, i koje je voljna očuvati, te na koncu predstaviti naša najveća postignuća, ali i izazove s kojima smo se susretali na našem putu.

Priča je naše Udruge, barem službeno, započela 30. svibnja 2012. kada je Udruga osnovana. Prava je istina da je njezina povijest započela još i prije te da je 30. svibanj samo bio rezultat napornoga rada studenata našega Fakulteta, koji su, pod utjecajem vlastitih ideala, željom i duhom aktivizma te uz stalnu podršku profesora i Uprave fakulteta, uvidjeli potrebu stvaranja udruge koja bi poslužila kao mjesto okupljanja studenata povijesti te podloga za njihove sve ambicioznije projekte. Studenti su se u svojem naumu prije svega vodili svojevrsnom kreativnom energijom kakva je često prisutna samo u institucijama i grupacijama novijega postanka, što je naš Fakultet tada zasigurno bio.

Udruga će se nazvati po Tomi Arhiđakonu, proslavljenome splitskom kleriku, povjesničaru i kroničaru te autoru važnoga povijesnoga djela *Historia Salonitana*. Ovim je izborom Udruga u svojim začetcima definirala vrijednosti koje je smatrala kamenom temeljcem svojega postanka i djelovanja: gajenje ljubavi prema historiografiji kao znanosti prije svega te poštovanje za njezinu prošlost, razvitak i pojedince koji su je zadužili. Nadalje, naglašava lokalnu povijest te njezin nacionalni, mediteranski, europski pa čak i svjetski okvir u kojima se razvijala. Tim vrijednostima treba dodati i svojevrсни aktivistički aspekt koji se ogleda u nastojanjima da se popularizira povijest među širim slojevima te da se očuva povijesna baština koja je razvojem turizma, uz kulturnu vrijednost, sada dobila i veliki ekonomski potencijal.

Jedan je od najvažnijih i dugotrajnijih projekata i uspjeha Udruge zasigurno izdavanje studentskoga časopisa *Pleter* koji u pravilu izlazi jednom godišnje u tiskanome obliku, a s vremenom je dobio i svoju *online* formu. Časopis će dati prostor studentima da široj javnosti prezentiraju svoje radove na temu povijesti, povijesti umjetnosti, arheologije i drugih srodnih znanosti, bili oni izvorni znanstveni, stručni ili pregledni radovi, ali će također i Uredništvu, koje čine studenti, dati iskustvo i priliku da steknu znanja i razviju sposobnosti potrebne za izradu jedne publikacije. Projekt će biti podignut na višu razinu 2022. godine kada će 5. broj časopisa biti izdan u dvojezičnome izdanju i to na hrvatskome i engleskome jeziku. Ovom je novinom projekt uspio probiti jezičnu barijeru te omogućiti studentima izvan hrvatskoga jezičnog područja da objavljuju svoje radove, što je vidljivo u raznolikosti nacionalne, jezične i sveučilišne pozadine dosadašnjih autora, ali i, još važnije, da radovi naših studenata budu dostupni svjetskoj javnosti. U ovim će nastojanjima velik oslonac biti i studenti anglistike našega Fakulteta u ulozi prevoditelja, a za što će Udruga uspjati osigurati i novčanu kompenzaciju, što je posebno važno u svjetlu studenata kao ekonomski ugrožene skupine. Tako se studentima omogućuje stjecanje vrijednih iskustva na tržištu rada, a oni se pripremaju za izazove koji ih očekuju na tržištu rada završetkom studija. Upravo ovakvo iskustvo osigurava lakši i prirodniji prijelaz u tome često zastrašujućemu i neugodnome iskustvu.

Ističe se po važnosti uz časopis i projekt arheološkoga turizma »*Regnum Croatorum*«. Projekt se odvija od 2013. godine i to u suradnji s Povijesnom postrojbom »Kliški uskoci«. Projekt će za cilj imati revalorizaciju starohrvatskih arheoloških lokaliteta na širem splitskom području i prezentaciju »oživljene povijesti« starohrvatskoga doba na tim lokalitetima. Sadržaj će projekta prvi put

biti predstavljen javnosti u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu 30. siječnja 2013. g. u okviru manifestacije Noć muzeja. Projekt će 3. ožujka. 2015. g. biti predstavljen i u Bijaćima te će od tada oživljena povijest starohrvatskoga doba postati neizostavni dio tamošnjega tradicionalnog obilježavanja izdavanja Trpimirove darovnice započetoga još 1999. godine.

Osobitu aktivnost predstavlja obilježavanje obljetnice smrti kraljice Jelene Slavne (8. listopada 976.) i krunidbe kralja Dmitra Zvonimira (8. listopada 1075.). Inicijativom Udruge, potporom Povijesne postrojbe »Kliški uskoci« i suradnjom s drugim povijesnim postrojbama (»Vitezovi kralja Zvonimira« i »Tomislavova straža«), prvi put će se obilježiti navedena dva događaja 2014. godine u Klisu i Solinu. Obilježavanje će od 2016. g. prerasti u svečani mimohod uz rijeku Jadro i uprizorenje krunidbe na tamošnjemu arheološkom lokalitetu Šuplja crkva, a sve će biti popraćeno edukativnim programom (škole mačevanja, streličarstva, glagoljice, heraldike, tradicijske glazbe itd.) te prigodnim predavanjima koja se održavaju na tvrđavi Klis. Tako se s vremenom oblikovala manifestacija oživljene povijesti pod jedinstvenim imenom »Krunom hrvatskih vladara Solin – Klis«, koja će se, uz male prekide, održavati sve do danas i u kojoj je do sada sudjelovala glavnina povijesnih postrojbi iz Dalmacije: »Povijesna postrojba kralja Zvonimira« (»Vitezovi kralja Zvonimira«) iz Knina, »Tomislavova straža« iz Splita, »Vitezovi Vranski« (Vrana – Pakoštane), »Domagojevi strijelci« iz Vida, *Praetoriani Croatorum* (Klis-Split), »Vitezovi kneza Brečka« iz Supetra i »Red svetog Ivana Trogirskog« iz Trogira.

Projekt će se 2022. g. nastaviti razvijati, stoga će 10. studenoga na lokalitetu Sv. Martina u Podstrani prvi put biti održana manifestacija oživljene povijesti »Krunom hrvatskih vladara« kojom će se obilježiti godišnjica sklapanja Mislavova mira 839. godine. Na manifestaciji su bili prisutni i pripadnici Povijesne postrojbe *Praetoriani Croatorum* (ujedno i članovi udruge), pod čijim se budnim okom odvijalo i javno izlaganje pod imenom »Mislavov mir u kamenu«. Pripadnici će povijesne postrojbe 16. prosinca 2022. prezentirati aspekt »oživljene povijesti« starohrvatskoga doba na lokalitetima tvrđave Klis, u Rižinicama u Solinu i u Putalju u Kaštelima. Istog će se dana na lokalitetu Bijaći na rubu Kaštelanskoga polja po prvi put održati manifestacija oživljene povijesti »Krunom hrvatskih vladara« gdje će se održati javno izlaganje o klericima i hereticima Muncimirova dvora.

Uspješnost se ovoga projekta najbolje ogleda u njegovoj dugovječnosti te ostvarivanju suradnje s brojnim drugim udrugama i organizacijama, ali i uspostavi odnosa s javnošću koja je, različitim radionicama, bila izravno uključena u projekt te tako aktivno radila na popularizaciji povijesti i njezinome očuvanju. Stoga, bila je ključna medijska popraćenost koja se ogleda u brojnim člancima na portalima i intervjuima koji su pridonijeli probijanju projekta u javnu sferu.

Uz ove projekte, postoje brojni događaji, radionice i manifestacije koje nisam spomenuo, a koji su se odvijali ovih godina u organizaciji ili uz sudjelovanje Udruge i njezinih članova i koji su vidljiv dokaz vrijednosti i energije svojstvene studentima Filozofskog fakulteta da naprave korak više tijekom svojega studiranja. Korak koji nije uvijek lagan ili ugodan, ali koji je danas sve rjeđi i sve potrebniji u društvu. Naš je Fakultet uvijek poticao Velik poticaj i potpora našim nastojanjima dolazi i od našega Fakulteta, napose od profesora s Odsjeka za povijest s kojima smo tijekom godina različitim projektima ostvarili jedan pozitivan i konstruktivan odnos. Time je sama Udruga prerasla iz organizacije u, po mnogočemu, produženu ruku našega nezaboravnog studijskog putovanja.

Za kraj bih se osvrnuo i na izazove s kojima smo se susreli na našem putu. Izazovi su uistinu brojni, ali najvećim se pokazalo vrijeme. Studiranje je, koliko god se na početku činilo suprotno, zapravo jedna kratka formativna stepenica u studentovom životu što je velik problem za studentske udruge koje su zbog toga u stalnoj potrazi za novim članovima. Stoga, ovim tekstom pozivam sve zaljubljenike u povijest i srodne znanosti da se pridruže našim nastojanjima da skrenemo pozornost na našu povijesnu baštinu te da negujemo povijest kao znanost koja je u javnosti, pogotovo dolaskom masovnih medija i samim time brojnih dezinformacija, postala ranjivijom, ali i potrebnijom više nego ikad.

ANTE SUBAŠIĆ

ISKUSTVA SPLITSKOGA HUMANIZMA 21. STOLJEĆA Ante Subašić
asubasic@ffst.hr

Kada sam pristao pisati o svojem iskustvu studiranja na splitskome Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta, dvojio sam se kako započeti vlastiti osvrt. Treba napisati tekst koji će koliko-toliko objektivno dočarati sva iskustva moje-ga petogodišnjeg studija, ali koji će istovremeno sadržavati zdravu količinu senti-mentalnosti, stoga nadam se da mi se neće zamjeriti ako napisani tekst ne bude pretjerano u skladu s uzusima ovakve vrste rada, tj. ako ponekad zapadnem u sentimentalne ekskurse opisujući vlastite studentske eskapade.

Zanimanje za povijest, u smislu minulih događaja, započelo je još u djetinj-stvu gledajući filmove i igrajući videoigre povijesne tematike. Bio sam tada po-prilično iznenađen činjenicom da čovječanstvo nije oduvijek poznavalo blago-dati interneta, struje ili pak pisma. Nije mi bilo jasno kako su ljudi uopće mogli preživjeti bez toliko užitaka suvremene civilizacije, stoga sam počeo oblijetati svoje roditelje bezbrojnim pitanjima poput: »Jeste li vi poznavali Rimljane?«, »Kako vam je bilo živjeti u srednjemu vijeku bez struje?«, »Znate li kako se zove čovjek koji je izmislio pismo?« itd. Sva sreća da su mi roditelji imali toliko strpljenja, ali i volje odgovarati na sva moja pitanja. Znali su da ne razumijem štošta od onoga što su mi govorili, no svejedno su udovoljavali mojim prohtjevi-ma, a na tome sam im zahvalan jer je tako, u obiteljskome krugu, započelo moje zanimanje za povijest. Formalnim obrazovanjem omogućeno mi je da proširim svoje nepotpuno znanje, da se upoznam s povijesti kao znanosti i da dodatno učvrstim svoje zanimanje za predmet. Pretkraj sam osnovnoškolskoga obrazo-vanja više-manje znao da se želim baviti poviješću, makar nisam posve znao što to podrazumijeva, a što je bilo osnaženo riječima moje tadašnje nastavnice povijesti koja mi je kazala na dodjeli svjedodžbi u osmome razredu da se raduje što ćemo postati kolege u budućnosti. Daljnje je obrazovanje sve to potvrdilo

jer sam na koncu i upisao studij povijesti na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Splitu.

Prvih nekoliko mjeseci osjećao sam se nedorastao studiju. Na predstavljanju Odsjeka u prvome semestru studija upoznao sam vrsne znanstvenike koji imaju višestruko više znanja od mene, a i vrlo sam se brzo morao suočiti s pisanjem seminara i kolokvija i s čitanjem literature zbog čega sam mislio da neću moći uspješno obaviti svoje fakultetske obaveze. To je sve bilo popraćeno komentarama starijih studenata koji su me savjetovali koji su profesori strogi, koji profesori zahtijevaju mnogo i koje sve ispite neću isprve položiti jer su preteški. Može se zaključiti: nezavidna početna pozicija brućaša. Međutim, kako je vrijeme odmicalo, moje se iskustvo mijenjalo nabolje. Profesori su se pokazali i više nego susretljivima. Uvijek su nas hrabрили da se ne stidimo postavljati pitanja, da govorimo svoja mišljenja, da raspravljamo na predavanjima, da ih potražimo za pomoć ako ne razumijemo gradivo... Osim toga, uvijek su bili spremni pomoći i sa savjetima o literaturi, s prijedlozima kako pisati seminare i sa sugestijama kako se pripremati za kolokvije, a to su, zna se, jedina bitna pitanja brućašima. Na predavanjima su se uspjeli domisliti našoj povučenosti i bojažljivosti tako da su vrlo brzo ostvarili ugodnu, zanimljivu i poučnu radnu atmosferu omogućivši nam tako znanstveno, ali i ljudsko sazrijevanje. Kolegiji su bili zanimljivi, a koncipirani tako da se prvo obrađuju starija razdoblja ljudske povijesti, stoga smo u prvome semestru učili povijest starih civilizacija, Babilonaca, Egipćana, Hetita, Židova, Perzijanaca itd. i antičke Grčke i Rima, a u drugome se semestru učila srednjovjekovna hrvatska i svjetska povijest. Bili su tu još i kolegiji na kojima smo teorijski pristupali povijesti kao znanosti učeći postulate povijesne znanosti, citirati, pisati znanstvenim stilom, kritički pristupati izvorima informacija itd. Iako sam na obaveznim kolegijima produbljivao temeljna znanja o povijesnim razdobljima, više su me intrigirali izborni kolegiji koje sam mogao sâm birati jer sam tako zadovoljavao svoju povijesnu znatiželju, a istovremeno se formirao kao povjesničar ispunjavajući razne niše odabirom izbornih kolegija.

Iako tome nisam tada pridavao pozornosti, shvaćam sada da su profesori uspjeli učiniti da se osjećamo prihvaćenima na studiju i da shvatimo kako su pogreške dio studiranja, a ne kraj svijeta. Svojim su odnosom prema predmetu i svojim žarom kojim su predavali polako poticali zanimanje za povijesnu znanost nudeći nam, iz prve ruke, iskustva i tehnike kojima su se koristili u svojim znanstvenim istraživanjima. Mogu kazati da su tako razvijali i njegovali moj humanistički duh, a to znači da sam počeo sve više cijeniti ostvarenja ljudskoga

duha. Polako sam shvaćao da se odgajam i obrazujem kako bih i ja mogao budućim generacijama potaknuti zanimanje za humanističke znanosti i razviti osjećaj za humanizam. Možda sve ovo zvuči previše idealistički, no moja iskustva nisu bila lišena uobičajenih predispozitivnih strahova, strepnji prilikom ulaska na usmena odgovaranja i nesigurnosti koje se toliko vežu za budućnost svih onih koji se odluče studirati humanističke znanosti. Također, količina gradiva koju sam trebao usvojiti tijekom semestra bila je kudikamo veća od količina na koje sam navikao tijekom dotadašnjega obrazovanja, a i novina je bila što se zahtijevalo i poznavanje izvora, vrela iz kojih povjesničari crpe saznanja što mi je postalo jasno u prvome semestru slušajući kolegij o povijesti antičke Grčke i Rima. U suštini: trebalo se znati kako i odakle znamo to što znamo. Noćna mora svih nas bruća koji su dotada navikli učiti gotove, servirane porcije informacija iz školskih udžbenika, ali i to se na koncu ispostavilo korisnim zbog toga što nas je primoralo čitati literaturu koja nam je olakšavala položiti kolokvije i ispite, ako ništa drugo.

Počeli su ispiti: prvi veliki tekst fakultetskoga obrazovanja. Profesori su se pokazali pravednima u ocjenjivanju i očekivali su razumnu količinu gradiva koje se trebalo usvojiti, stoga sam i uspio odmah položiti većinu ispita, a nekoliko sam težih ispita položio tek u rujnu, dakle krajem akademske godine. Moram priznati da su mi teži ispiti koje nisam odmah uspio položiti stvarali veliki stres, a što sam ih više odgađao, bivalo mi je sve teže. Toliko mi je bilo mučno razmišljati o tim ispitima da sam bio odlučio da ih uopće neću pokušati položiti, jer sam sumnjao u svoje sposobnosti, nego da ću ih jednostavno odgoditi za sljedeću akademsku godinu. Međutim, nekada između moje odluke da ne izađem na ispite i ispitnih rokova u rujnu, sasvim sam slučajno sreo jednoga profesora s Odsjeka za povijest. Pitao me kako se snalazim na studiju i jesam li položio sve ispite nakon čega sam se požalio da sumnjam u svoje sposobnosti zbog čega me strah uopće izaći na neke ispite. Tada mi je ponudio izvanredan savjet koji sam primjenjivao do kraja studija. Kazao mi je da svoje obaveze obavljam korak po korak, što hoće reći redovito i u malim količinama, a da nakon toga samo izađem na ispit i vidim koji će ishod biti. Možda zvuči kao banalan savjet, ali očito mi je bio potreban jer sam na koncu odlučio izaći na preostale ispite. Uspio sam doista položiti sve ispite u rujnu, a to mi je samo dodatno osnažilo osjećaje da sam prihvaćen na studiju i da je griješiti dio studiranja. Usvojio sam temeljna znanja iz kolegija s obaju studija, povijesti i hrvatskoga jezika i književnosti, nakon čega sam se ipak osjećao sigurnijim u vlastite sposobnosti.

Tako su otprilike protekli prvi mjeseci mogega humanističkog obrazovanja: u mješavini radoznalosti za novim izazovima i nesigurnosti u vlastite sposobnosti koja je lajtmotiv brucoša. Na drugoj sam se godini preddiplomskoga studija više oslobodio: bio sam aktivniji na predavanjima i seminarima, postavljao pitanja koja su me zanimala i tražio pomoć kada ne bih razumio gradivo. I drugi su se kolege također počeli oslobađati i aktivnije sudjelovati, a profesori su to dobro prihvatili zbog čega su predavanja i seminari postajali zanimljivijima i podnošljivijima. Nisu nestale sumnje i strahovi koje sam osjećao kao brucoš, ali su tada postali snošljivima, a i počeo sam vjerovati da ću uspjeti ostvariti što naumim ako uložim dovoljno truda i budem redovit. Međutim, moj arkadijski ugođaj studiranja nije dugo trajao jer je bio prekinut pandemijom koronavirusa zbog čega je moje iskustvo studiranja sljedeće dvije akademske godine bilo premješteno u virtualno okruženje.

Bili smo na predavanju koji dan prije obustave nastave uživo. Profesorica je tada izrazila bojazan da će se nastava uživo obustaviti, a da Fakultet nije adekvatno pripremljen za takav ishod. Nismo to suviše ozbiljno shvatili, no dva-tri dana poslije toga razgovora s profesoricom, obustavila se nastava uživo i to gotovo dvije akademske godine. Prva dva-tri tjedna nismo uopće imali nastavu, a što mi se tada činilo zgodnim: malo odmora od dotadašnje fakultetske rutine. Profesori su se dobro prilagodili novonastalim okolnostima, stoga se uskoro nastava počela odvijati *online* što mi je također odgovaralo jer sam smatrao da ću tako imati više vremena za sebe koje neću »gubiti« na prijevoz do fakulteta, na velike pauze između predavanja itd. Prednost je bila i ta što je literatura postala dostupnija jer su institucije bile primorane digitalizirati dio svoje građe koja, uslijed pandemije, nije bila uživo dostupna. Međutim, pokazalo mi se da mogu ipak samo toliko vremena provesti sâm sa sobom. Početno radovanje *online* nastavi ubrzo je zamijenjeno negodovanjem i manjkom društvenoga aspekta studiranja: na koncu mi je nedostajalo »gubljenje« vremena s kolegama. Da nisam bio demonstrator u fakultetskoj knjižnici, možda bih se i odvikao od Fakulteta. Dotad je moje iskustvo studiranja uglavnom bilo štrebersko, što se može iščitati iz dosadašnjega teksta, no s vremenom sam shvatio da ću znanje uvijek moći nadoknaditi, ali da minulo vrijeme neću moći što mi je bila velika prekretnica jer sam prestao toliko ozbiljno shvaćati svoje fakultetske obaveze, a više sam počeo cijeniti neformalne aspekte studiranja. Sve u svemu: pandemijsko razdoblje mogega studiranja čini se dosta blijedim u usporedbi s onim što je bilo prije toga i s onim što će tek uslijediti. Uglavnom sam indiferentan prema tome

razdoblju. Imalo je svoje pozitivne i negativne posljedice, uostalom kao i sve, ali retrospektivno mi djeluje kao intermeco koji sam samo morao odraditi. Tako se nekako i pandemija privela kraju, odnosno nastava se opet počela uživo odvijati i to taman kada sam trebao napisati završni rad.

Pisanje završnoga rada bilo je najzahtjevniji poduhvat dotadašnjega studiranja. Trebao sam napisati pozamašni broj rečenica primjenjujući znanja koja sam usvajao tri godine na preddiplomskome studiju, a sve se to moralo ukoričiti u smislenu cjelinu i predstaviti komisiji koja će evaluirati moj rad. Možda mi se s pravom može spočitati da sam samo prigovarao što moram ispuniti obavezu za koju sam se tri godine obrazovao i koju sam se upisom na Fakultet obvezao učiniti. No, bilo kako bilo, zaista mi je to bio najteži poduhvat. Teško bih započinjao s pisanjem, a kada bih se i uspio natjerati, napisao bih malo teksta s kojim nisam bio zadovoljan. Odgađao bih pisanje završnoga rada raznoraznim opravdanjima kojima sam nastojao primiriti svoju savjest, tj. bio sam svjestan da samo tražim izlike za vlastiti nerad. Sva sreća da sam imao podršku obitelji, prijatelja i profesora s Odsjeka za povijest jer sam zbog njihove podrške i uspio napisati završni rad. Uvijek su bili voljni saslušati i ohrabriti me razgovorima i savjetima, a posebice moj mentor koji me je redovito bodrio i nudio mi praktične savjete kako napisati završni rad. Tako sam nekako i uspio napisati i obraniti završni rad čime sam završio svoje preddiplomsko obrazovanje, odnosno započeo diplomsku razinu studija.

Diplomska razina studija predstavlja najbolje razdoblje mog studiranja. Nestale su brige oko završnoga rada, imao sam manje fakultetskih obaveza zbog manjega broja kolegija općenito, postao sam samouvjereniji, pandemija je polako nestajala pa se nastava u cijelosti održavala uživo... Tek sam tada počeo shvaćati prečesto mi upućenu rečenicu da su studentski dani najsretniji/najbolji/najbezbrži dionici života jer zaista mogu potvrditi da sam te dvije godine, koliko traje diplomatska razina studija, najviše uživo na studiju. Upoznao sam se s potpuno novim kolegijima na kojima sam usvajao pedagoška, didaktička i metodička znanja, odnosno učio sam kako odgajati i obrazovati, što je bila dobro došla promjena nakon tri godine kolegija iz povijesti i kroatistike. To ne znači da i dalje nisam imao kolegije koji su se isključivo odnosili na povijest ili hrvatski jezik i književnost, nego znači da im se broj smanjio. Upoznao sam nove profesore, stekao nova prijateljstva, postao aktivan u studentskoj udruzi za povijest »Toma Arhiđakon« postavši urednikom u časopisu *Pleter*, išao na »Filozofijadu« u Budvu, tj. regionalni susret studenata humanističkih znanosti

koji se održava svake godine po nekoliko dana... Kao da sam ponovno doživljavao dane brucštva, međutim bez onoliko sumnji i bojazni. Posebno mi se dojmila stručna praksa, koju sam morao obaviti u sklopu diplomskoga studija odabравši nastavnički smjer, jer je bila sasvim novo iskustvo. Trebao sam održati nastavne sate u osnovnim i srednjim školama iz hrvatskoga jezika i književnosti i povijesti što je bio veliki izazov jer sam sâm morao osmišljavati nastavne sate, odnosno nalazio sam se na nišanu djece koja vrlo ekspresivno i direktno izražavaju svoja mišljenja. Ne treba odviše naglašavati da sam najviše strahovao od negativne recepcije učenika: činilo mi se kao da me drže u šaci i odlučuju o konačnome ishodu nastavne prakse, što dijelom i jesu. Svakako zanimljivo iskustvo koje je na koncu uspješno završilo. Još mi je preostalo napisati i obraniti diplomski rad što sam odgodio uzevši apsolventsku godinu kako bih još malo uživao u studentskim danima. Poznajući sebe i cijelu famu sa završnim radom može se slobodno pretpostaviti sličan tijek pisanja popraćen s lajtmotivima nesigurnosti u sebe i nezadovoljstva s napisanim tekstom. No, to vrijeme tek slijedi, a još se štošta može izmijeniti dotad pa se možda i uspijem otarasiti vjernih »pratitelja«.

Tako se primičem kraju studiranja, odnosno kraju ovoga teksta koji je trebao predstaviti iskustva studiranja na splitskome Filozofskom fakultetu, a posebice na Odsjeku za povijest. Međutim, pišući ovo, osvijestio sam si vrlo banalnu činjenicu: sve napisane rečenice ne mogu dočarati suštinu studiranja, suštinu ljudskoga iskustva koje se gomilalo tijekom pet godina studija, a koje sada treba omeđiti jasnom strukturom vezanoga teksta. Pomalo je to poetski patetična tvrdnja, ali nimalo ne sumnjam u njezinu istinitost jer mislim da se prava bit »krije« onkraj onoga predstavljenog ovdje. Pregršt se događaja odvijalo tijekom studija, a koje nisam uvrstio. Uglavnom su to bili trenutci neformalnoga karaktera, kojih je ipak previše da bi imalo smisla pisati o svima, ali za koje smatram da su bili jednake važnosti kao i sva ovdje dočarana iskustva, ako ne i veće važnosti. Zbog toga smatram da sam doživio svojevrzni obrat na diplomskome studiju, zbog toga i dio posvećen diplomskoj razini studija manje obiluje formalnim aspektima studiranja u odnosu na preddiplomsku razinu i zbog toga savjetujem brucosima da ne zaborave uživati na studiju jer se znanje uvijek može nadoknaditi, nepoloženi ispit položiti i nenapisani seminar napisati, ali ne može mogućnost uživanja tijekom studiranja. Uostalom ako je to ikakav dokaz, sumnjam da se u mojoj fotogaleriji na mobitelu mogu pronaći fotografije prijepisa ocjena, napisanih seminara ili uspješno položenih pisanih ispita, ali se sasvim

sigurno može pronaći mnoštvo fotografija na kojima uživam u fakultetskome okruženju družeći se s prijateljima koje sam stekao tijekom studija.

Svjestan sam da ovaj tekst ne može uživati jednaku pozornost u odnosu na ozbiljnost i »znanstvenost« ostalih tekstova koji će biti ukoričeni u ovaj Zbornik, a ne bi ni trebao jer mi je zadaća samo bila predstaviti vlastito iskustvo studiranja. No, naknadno su mi postale jasnima i duge dvije, više-manje nehotične, funkcije ovoga teksta. Prva je funkcija da privolim potencijalne studente splitskoga Filozofskog fakulteta na upis baš navedenoga fakulteta svojim pozitivnim iskustvom studiranja jer se dobar glas daleko čuje pa možda i doprije do uha kojega maturanta koji namjerava upisati splitski Filozofski fakultet. Druga je funkcija teksta bila da se osvrnem nakon pet godina studiranja, odnosno života na proživljeno iskustvo i da ga pokušam omeđiti logičnom strukturom koju zahtijeva pisani tekst, a što mi je omogućilo da trezvenije sudim o minulim događajima. Neki su se događaji ispostavili važnijima nego što sam isprva smatrao, neke sam drukčije interpretirao pišući tekst, a nekih sam se nanovo prisjetio. To je valjda čar ovakvoga pisanja: mogućnost osvrnuti se na prošlost, a i zadatak za budućeg mene da ako opet budem čitao ovo, ponovno razmislim o proteklome. Tako mi se čini da postoji trostruka namjena ovog teksta.

Također, na kraju bih zahvalio svim profesorima i djelatnicima splitskoga Filozofskog fakulteta, a posebice profesorima s Odsjeka za povijest koje nisam poimenice navodio, ali koji su učinili da moje iskustvo studiranja bude kako sam ga i opisao u ovome tekstu. Riječju: odlično. No, moji se studentski dani još nisu zgotovili, stoga još malo mogu uživati u čarima bezbrižnoga studentskog života.

DODATCI

**DIPLOMSKI RADOVI OBRANJENI NA ODSJEKU ZA POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU OD AKAD. GOD. 2014./2015.
DO AKAD. GOD. 2023./2024.**

Red. broj	Ime studenta/ice	Ime mentora/ice	Datum obrane	Naslov teme	Naziv studija*
1	Maja Bajat	Josip Vrandečić	26. 11. 2014.	Katarina Velika i Dubrovnik	PU-POV
2	Ivan Bogdanović	Josip Vrandečić	26. 11. 2014.	Makedonsko pitanje u osvit 20. stoljeća	FIL-POV
3	Marino Kumir	Trpimir Vedral	17. 12. 2014.	Od Justinijanovih kastrona do Borninih kaštela: Transformacija Dalmacije u kontaktu sa Carstvom	ENG-POV
4	Andrea La Volpicella	Edi Miloš	17. 12. 2014.	Pogledi Dubrovčana na Francuze od početka revolucije 1789. do nestanka Dubrovačke Republike 1808.	HRV-POV
5	Josip Vukorepa	Marko Trogrlić	11. 02. 2015.	Turski ratovi i migracije u Dalmaciji	HRV-POV
6	Željana Rončević	Aleksandar Jakir	7. 7. 2015.	Raspad Jugoslavije – Jugoslavija poslije Tita u historiografiji	FIL-POV
7	Mate Ćubić	Aleksandar Jakir	8. 7. 2015.	Jugoslavenska vanjska politika prema izraelsko-arapskom sukobu	ENG-POV
8	Višnja Stupalo	Inga Vilogorac Brčić	14. 7. 2015.	Kult Sirojske Božice	ENG-POV
9	Dorothea Arlov	Marko Trogrlić	8. 9. 2015.	Dalmacija i Split na stranicama lista Velebit: politički i gospodarski život početkom XX. stoljeća	ENG-POV
10	Bernard Duklić	Nenad Cambj	8. 9. 2015.	Augusteum Aenonae	ENG-POV
11	Matko Tomić	Marko Trogrlić	8. 9. 2015.	Društvene prilike u Splitu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće	HRV-POV
12	Anita Bušić	Marko Trogrlić	16. 9. 2015.	Svakodnevni život u Imotskoj krajini uoči i tijekom prvog svjetskog rata (1910.-1918.)	HRV-POV
13	Paula Mužinić	Marko Trogrlić	16. 9. 2015.	Ukidanje Poljičke kneževine	HRV-POV
14	Karlo Kopač	Marko Trogrlić	25. 9. 2015.	Dr. Ante Trumbić i dalmatinska politika početkom 20. stoljeća	PU-POV
15	Danko Pušeljčić	Marko Trogrlić	25. 9. 2015.	Politički portreti Jurja Biankinija	FIL-POV

16	Jelena Pajčić	Inga Vilogorac Brčić	5. 10. 2015.	Sljedbenici boga Mithre u rimskoj provinciji Dalmaciji	PU-POV
17	Ana Bojanić	Josip Vrandečić	24. 11. 2015.	Bosanski trgovački pravci i jadranske luke	HRV-POV
18	Dino Matković	Stjepan Ćosić	16. 12. 2015.	Misija Omer Paše Latasa: prijelomnica u povijesti Bosne i Hercegovine	HRV-POV
19	Andrea Batinić Ivanković	Josip Vrandečić	23. 3. 2016.	Utopija Thomasa Morea u svjetlu društvenih procesa u Engleskoj	PU-POV
20	Jasmin Šumić	Aleksandar Jakir	12. 7. 2016	Glavne značajke političkog ustroja Narodne Republike Hrvatske 1945.-1950.	HRV-POV
21	Jakov Bajić	Marko Trogrlić	8. 9. 2016.	“Prosvijeta puku, puk k prosvijeti”. Analiza sadržaja splitskog glasila “Pučki list” iz 1911. godine	ENG-POV
22	Katija Matusić	Stjepan Ćosić	8. 9. 2016.	Uloga diplomacije u borbi za opstanak Dubrovnika nakon velikog potresa (1667.)	FIL-POV
23	Lucija Janković	Mladenko Domazet	23. 9. 2016.	Donjokaštelanske župne crkve – patroni i zaštitnici	PU-POV
24	Ivana Kalajžić	Josip Vrandečić	23. 9. 2016.	Imotska krajina za vrijeme Francuske uprave	HRV
25	Ines Rakela	Marko Trogrlić/ Mladenko Domazet	23. 9. 2016	Život podmoreškog stanovništva u osvit novog doba na primjeru sela Ramljane	ENG-POV
26	Renata Šamija	Marko Trogrlić	23. 9. 2016.	Obitelj, svakodnevnica i vlasništvo u Lovreću tijekom 19. stoljeća	FIL-POV
27	Anamarija Bašić	Marko Trogrlić	28. 9. 2016.	Hrvatski i slovenski studenti u Pragu krajem 19. i početkom 20. stoljeća	HRV-POV
28	Duje Čović	Josip Vrandečić	28. 9. 2016.	Nastanak Trojnog saveza 1882. godine u člancima “Narodnog lista”	FIL-POV
29	Hrvoje Erceg	Ivan Matijević	28. 9. 2016.	Egipat od Augusta do Dioklecijana	ENG-POV
30	Ana Vojnović	Josip Vrandečić	30. 9. 2016.	Otto von Bismarck na Berlinskom kongresu u svjetlu dalmatinskog tiska	ENG-POV
31	Mate Božić	Stjepan Ćosić	5. 10. 2016.	Heraldička istraživanja na području Hrvatske	FIL-POV
32	Domagoj Kuštre	Aleksandar Jakir	30. 11. 2016.	Split u Domovinskom ratu	PED-POV

33	Jelena Periš	Aleksandar Jakir	30. 11. 2016.	Program dugoročne ekonomske stabilizacije 80-ih kao pokušaj izlaska iz krize u Jugoslaviji	HRV-POV
34	Ante Rajić	Aleksandar Jakir	14. 12. 2016.	Tito ili Mihailović: Što je presudilo u odabiru Titosa?	FIL-POV
35	Teo Šalinović	Aleksandar Jakir	14. 12. 2016.	"156. Brigada Hrvatske vojske" – Južno bojište	FIL-POV
36	Frančeska Mladinić	Aleksandar Jakir	21. 12. 2016.	Povijest hrvatskog turizma u 20. stoljeću s posebnim osvrtom na razvoj turizma otoka Brača	FIL-POV
37	Karlo Šošić	Aleksandar Jakir	21. 12. 2016.	Njemačke ratne operacije u Dalmaciji od 1943. do 1945. godine	PU-POV
38	Mate Anić	Josip Vrandečić	22. 5. 2017.	Max Weber: Protestantska etika i duh kapitalizma	FIL-POV
39	Renata Busatto	Ivan Matijević	26. 6. 2017.	Gri u Egiptu: društveno-političke okolnosti od 7. st. pr. Kr. do 5. st.	PU-POV
40	Jure Bulić	Aleksandar Jakir	12. 7. 2017.	Hrvatski vojnici na talijanskom bojištu u Prvom svjetskom ratu	ENG-POV
41	Ivan Šarić	Ivan Matijević	17. 7. 2017.	Antički Rim na filmskom platnu	FIL-POV
42	Željka Lisičar Žeravica	Nikola Glamuzina	18. 9. 2017.	Prostorna struktura Splita na prijelazu iz srednjega u novi vijek	PU-POV
43	Maja Biliškov	Mladenko Domazet	22. 9. 2017.	Kulturni i društveni život u Donjim Kaštelima od 1864. do 1918. godine	HRV-POV
44	Matea Matanović	Mladenko Domazet	22. 9. 2017.	Razvoj turizma u Donjim Kaštelima od 1909. do 1941. godine	HRV-POV
45	Marija Parać	Aleksandar Jakir	22. 9. 2017.	Političko djelovanje Stjepana Radića u Kraljevini SHS	TAL-POV
46	Tea Vrdoljak	Marko Trogrlić	22. 9. 2017.	Prvi Hrvatski sokol – sadržaj, teme i naglasci	PU-POV
47	Marko Udovičić	Edi Miloš	11. 12. 2017.	Utjecaj hrvatskog seljačkog pokreta na političku misao dr. Franje Tuđmana	ENG-POV
48	Nikola Matulić	Edi Miloš	30. 1. 2018.	Vanjskopolitički pogledi i stajališta Hrvatske seljačke stranke između dva svjetska rata	HRV-POV
49	Antonio Plazonja	Aleksandar Jakir	27. 4. 2018.	Uloga Ante Trumbića u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca	HRV-POV
50	Viktorija Trogrlić	Josip Vrandečić	23. 5. 2018.	Život i teologija Martina Luthera	TAL-POV
51	Josipa Čelić	Ivan Matijević	26. 6. 2018.	Starokršćanski mučenici na istočnoj obali Jadrana	PU-POV

52	Mia Zečić	Tonija Andrić	26. 6. 2018.	Utjecaj dominikanskog reda u obrazovnom sustavu dalmatinskih komuna	PU-POV
53	Zoran Martinić Cezar	Marko Trogrlić	9. 7. 2018.	Narodni list: pogledi na okupaciju Bosne i Hercegovine	PED-POV
54	Duje Tukić	Aleksandar Jakir	9. 7. 2018.	Dalmacija u Prvom svjetskom ratu	ENG-POV
55	Mate Berić	Ivan Matijević	11. 7. 2018.	Salona – Urbs vetus	PU-POV
56	Ivan Banovac	Ivan Basić	13. 7. 2018.	Komunalna društva u Dalmaciji i Šubići za vrijeme vladavine Pavla I. Šubića	FIL-POV
57	Jelena Milašinović	Marko Trogrlić	4. 9. 2018.	Islam Latinski na mletačkom katastru iz 1709. godine	ENG-POV
58	Kristina Čuže	Josip Vrandečić	14. 9. 2018.	Povijest uskoka s osvrtnom na djelo Paola Sarpija	TAL-POV
59	Zvonimir Bodrožić-Selak	Aleksandar Jakir	26. 9. 2018.	Raspad Jugoslavije s posebnim osvrtom na rad HDZ-a u pojavi višestranačja u Hrvatskoj	FIL-POV
60	Milan Galić	Aleksandar Jakir	26. 9. 2018.	Uloga Svete Stoliće u procesu međunarodnog priznanja Republike Hrvatske	PU-POV
61	Joško Listeš	Aleksandar Jakir	26. 9. 2018.	Povijest HNK Hajduk Split u drugoj polovici 20. stoljeća	FIL-POV
62	Marina Mrđen	Josip Vrandečić	26. 9. 2018.	Glazbeni život Dubrovnik u 15. i 16. stoljeću	HRV-POV
63	Ivan Vukas	Ivan Basić	26. 9. 2018.	Split za vladavine kneza Domalda	FIL-POV
64	Katarina Vladislavić	Ivan Basić	26. 11. 2018.	Društvena topografija i prostorna organizacija srednjovjekovne bračke komune	PU-POV
65	Daria Jelić	Ivan Matijević	27. 11. 2018.	Rimska vojska i opsade gradova na nekim primjerima iz Ilirika i Judeje	FIL-POV
66	Dea Čule	Ivan Matijević	17. 12. 2018.	Grčko-perzijski ratovi od Jonskog ustanka do Maratonske bitke	ENG-POV
67	Vinko Matulić	Ivan Matijević	17. 12. 2018.	Rimska ratna mornarica i injezino djelovanje od Republike do kraja Carstva	PU-POV
68	Domagoj Lasić	Mladenko Domazet	18. 1. 2019.	Imotska krajina na kraju 19. i početkom 20. stoljeća	FIL-POV
69	Lucija Stolica	Ivan Matijević	26. 4. 2019.	O rimskoj urbanizaciji na istočnoj obali Jadrana - primjer Salone i Jadera	ENG-POV
70	Jure Trutanić	Aleksandar Jakir	29. 5. 2019.	Četnički pokret Draže Mihailovića u Dalmaciji za vrijeme Drugog svjetskog rata	PED-POV
71	Magdalena Lejo	Aleksandar Jakir	3. 7. 2019.	Život Alojzija Stepinca	FIL-POV

72	Ana Bralić	Ivan Matijević	16. 9. 2019.	Rimska kolonija Jader. Razvoj grada i njegovo stanovništvo	PED-POV
73	Toni Dukić	Edi Miloš	16. 9. 2019.	Obitelj Mile i Ivke Budak u Prvom svjetskom ratu	FIL-POV
74	Petra Anžić	Marko Trogrlić	24. 9. 2019.	Split u razdoblju francuske vladavine. Maršal Marmont i Split	PU-POV
75	Luka Goreta	Marko Trogrlić/ Stjepan Čosić	24. 9. 2019.	Autonomija kneževine (općine) Poljica od osnutka i redakcija Poljičkog statuta do kraja Druge austrijske uprave	PED-POV
76	Mateo Jokić	Marko Trogrlić	24. 9. 2019.	Šupukovo doba u Šibeniku	FIL-POV
77	Martin Perić	Mladenko Domazet	24. 9. 2019.	Donja Kaštela od Listopadske diplome do Prvog svjetskog rata	FIL-POV
78	Ivana Žeravica	Mladenko Domazet	24. 9. 2019.	Vrlika u XX. Stoljeću	FIL-POV
79	Bruna Begović	Tonija Andrić	27. 9. 2019.	Kultura stanovanja u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama: primjer Splita	TAL-POV
80	Josip Dujmović	Tonija Andrić	27. 9. 2019.	Kazneno-pravni sustav splitske komune u srednjem vijeku	FIL-POV
81	Marija Močić	Tonija Andrić	27. 9. 2019.	Prostorni razvoj Splita u kasnom srednjem i ranom novom vijeku	ENG-POV
82	Leo Vosila	Mladenko Domazet	27. 11. 2019.	Don Frane Buli i Split	FIL-POV
83	Frano Bilić	Marko Trogrlić	20. 12. 2019.	Ante Trumbić i aneksija Bosne i Hercegovine: sjedinjenje Dalmacije i jezično pitanje na stranicama Velebita i Narodnog lista	ENG-POV
84	Anamarija Rapić	Aleksandar Jakir	20. 12. 2019.	Razvoj domaćeg turizma u socijalističkoj Hrvatskoj	HRV-POV
85	Mirela Bilić	Aleksandar Jakir	25. 6. 2020.	Politička biografija Andrije Hebranga	HRV-POV
86	Tomislav Čičerić	Aleksandar Jakir	25. 6. 2020.	Uloga Ante Gotovine u vojno-redarstvenoj operaciji "Oluja"	FIL-POV
87	Petar Čondić	Aleksandar Jakir	10. 7. 2020.	Političko djelovanje Stjepana Radića od 1918. do 1928. godine	PU-POV
88	Jelena Samardžić	Josip Vrandečić	23. 7. 2020.	Uskočko pitanje i međunarodna diplomacija	FIL-POV
89	Josip Čepmčić	Aleksandar Jakir	11. 9. 2020.	Atentat na kralja Aleksandra I. Karađorđevića	FIL-POV
90	Ivana Milanović	Josip Vrandečić	18. 9. 2020.	Katarina II. Velika	ENG-POV

91	Ivan Brkić	Josip Vrandečić	21. 9. 2020.	Američki rat za neovisnost	FIL-POV
92	Kristina Čubelić	Edi Miloš	21. 9. 2020.	Historiografski rad dr. Franje Tuđmana (dr. Franjo Tuđman o narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj)	PU-POV
93	Ivan Gilić	Marko Rimac	21. 9. 2020.	Dalmacija i ustanak u Bosni i Hercegovini 1875.-1878.	ENG-POV
94	Marina Gović	Josip Vrandečić	21. 9. 2020.	Savojsko društvo u 18. stoljeću	TAL-POV
95	Monika Stjepanović	Marko Trogrlić	21. 9. 2020.	Potpisivanje protokola između Jugoslavije i Svete Stolice 1966. godine. Geneza - značenje - odjeci	PU-POV
96	Lera Vuković	Josip Vrandečić	21. 9. 2020.	Francuski kulturni razvoj za vrijeme Luja XIV.	PED-POV
97	Irena Čović	Marko Rimac	22. 9. 2020.	Mletačko-habsburška borba za prevlast na sjevernom Jadranu u 16. stoljeću	FIL-POV
98	Monika Gusić	Marko Rimac	22. 9. 2020.	Osmanska vjerska arhitektura u Hrvatskoj	PU-POV
99	Dora Luketić	Aleksandar Jakir	24. 9. 2020.	Povijest baletnog studija HNK Split u drugoj polovici dvadesetog stoljeća	TAL-POV
100	Martina Pamuković	Aleksandar Jakir	24. 9. 2020.	Značajke urbanog života u Splitu tijekom 1980-ih godina	PU-POV
101	Mario Križanović	Aleksandar Jakir	25. 9. 2020.	Općina Vitez u ratu devedesetih godina XX. Stoljeća	ENG-POV
102	Nora Kulić	Aleksandar Jakir	25. 9. 2020.	Franjo Tuđman kao pjesnik	PU-POV
103	Rudolf Maretić	Mladenko Domazet	25. 9. 2020.	Josip Barać	PU-POV
104	Eleonora Vrcelj	Ivan Matijević	25. 9. 2020.	Prostor između rijeke Žrnovnice i Jesenica u rimsko doba	ENG-POV
105	Marinela Jagnjić Kuzmanić	Tonija Andrić	29. 9. 2020.	Položaj žene i ženske djece u srednjovjekovnom društvu	PU-POV
106	Iva Borović	Marko Rimac	9. 12. 2020.	Žene u osmanskem haremu između pozicije ropstva i moći	TAL-POV
107	Marija Balajić	Marko Trogrlić	16. 12. 2020.	Hrvatski narodni preporod u Sinju i Četinskoj krajini	FIL-POV
108	Marina Ćurković	Tonija Andrić	23. 2. 2021.	Uloga katoličke crkve u obrazovanju i školskom sustavu u srednjem vijeku	PU-POV
109	Kristian Bešker	Josip Vrandečić	28. 6. 2021.	James I. i engleski katolici	FIL-POV

110	Blaž Hujlev	Josip Vrandečić	28. 6. 2021.	Engleska kolonizacija američkog kontinenta	FIL-POV
111	Ivan Ševo	Aleksandar Jakir	9. 7. 2021.	Nacionalistički incidenti iz perspektive komunističkih vlasti u Splitu 1980-ih	FIL-POV
112	Ivan Peović	Nikša Varezić	6. 9. 2021.	Dubrovački tip republikanizma	FIL-POV
113	Luka Donadini	Ivan Matijević/ Bruno Ćurko	13. 9. 2021.	Religijski kultovi u Salonu i njihove implikacije u moralnosti	FIL-POV
114	Magdalena Jerčić	Ivan Matijević	13. 9. 2021.	Rimski carski kult u Naroni	FIL-POV
115	Luka Marković	Marko Trogrlić	13. 9. 2021.	Don Frane Bulić i Ante Trumbić: osobni odnosi i političko djelovanje	ENG-POV
116	Jelena Duić	Marko Rimac	22. 9. 2021.	Važnost rada begova Atagića u okviru Kliškog sandžaka	PED-POV
117	Andi Jankov	Josip Vrandečić	22. 9. 2021.	Uskoci i njihovo oružje	PU-POV
118	Josip Lučić	Marko Rimac	22. 9. 2021.	Imotski kraj u osmanskim izvorima	FIL-POV
119	Tamara Mijatović	Aleksandar Jakir	22. 9. 2021.	Izgradnja i razvoj Splita III kao primjer socijalističke arhitekture	TAL-POV
120	Duje Pavela	Aleksandar Jakir	22. 9. 2021.	Glazbeni pravci kao indikatori društvenih promjena: punk i novi val u svijetu i Jugoslaviji	PU-POV
121	Ivan Šantić	Josip Vrandečić	22. 9. 2021.	Indijanci u Sedmogodišnjem ratu u Americi	ENG-POV
122	Ante Tomaš	Aleksandar Jakir	22. 9. 2021.	Nogomet u Jugoslaviji	FIL-POV
123	Luka Ursić	Aleksandar Jakir	22. 9. 2021.	“Jadranska straža” u monarhističkoj Jugoslaviji	ENG-POV
124	Magdalena Vuković	Mladenko Domazet	22. 9. 2021.	Vojni sud oblasti Osmog korpusa narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije	PU-POV
125	Andrea Gaurina	Nikša Varezić	23. 9. 2021.	Odnos Narodne stranke u Dalmaciji prema srpskom pitanju	PU-POV
126	Ivan Vidović	Josip Vrandečić	29. 6. 2022.	Problem nacionalne svijesti bosanskih muslimana u austro-ugarskom razdoblju	FIL-POV
127	Anđela Krželj	Nikša Varezić	15. 9. 2022.	Habsburške centralističke tendencije i hrvatski staleži: odnos Frankopana i Habsburgovaca	TAL-POV

128	Josip Kamber	Josip Vrandečić	16. 9. 2022.	Povijest i razvoj političkih stranaka u SAD-u od kraja 18. stoljeća do početka 20. stoljeća	ENG-POV
129	Danijela Periš	Josip Vrandečić	16. 9. 2022.	Ufjecaj renesanse na politički, društveni i umjetnički razvoj Rima	TAL-POV
130	Stjepan Stipanović	Marko Trogrlić	16. 9. 2022.	Hrvatski narod i njegova prava u političkoj misli Ante Trumbića. Pokušaj sinteze	FIL-POV
131	Marin Visković	Josip Vrandečić	16. 9. 2022.	Ujedinjenje Italije i kraj Papinske države	FIL-POV
132	Ivana Alduk	Ivan Matijević	22. 9. 2022.	Arheološki ostaci iz ranokršćanskog doba na drniškom području	PED-POV
133	Bože Elac	Marko Rimac	23. 9. 2022.	Mletačka vojska u Dalmaciji u doba Morejskih ratova (1684.-1718.)	HRV-POV
134	Marija Jelavić	Marko Trogrlić	23. 9. 2022.	Metković i donje Poneretvlje u Hrvatskom narodnom preporodu	FIL-POV
135	Matea Kero	Edi Miloš	23. 9. 2022.	Bogdan Radica i Talijani za vrijeme fašističkog "Ventennia"	TAL-POV
136	Andrea Knezović	Ivan Matijević	23. 9. 2022.	Najznačajniji antički brodolomi na području istočne obale Jadrana	HRV-POV
137	Karla Milat	Aleksandar Jakir	23. 9. 2022.	Hrvatsko proljeće u Dalmaciji	FIL-POV
138	Ana Rupanović	Aleksandar Jakir	23. 9. 2022.	Industrijalizacija Cetinske krajine u drugoj polovici 20. stoljeća	HRV-POV
139	Ana Špika	Nikša Varežić	27. 2. 2023.	Trogir u drugoj polovici 19. stoljeća: društvene i političke prilike	PU-POV
140	Ante Bešlić	Aleksandar Jakir	22. 9. 2023.	Kult ličnosti J. B. Tita	FIL-POV
141	Marin Tomaš	Josip Vrandečić	25. 5. 2023.	Bushido i katan: duh i tijelo ratnika	HRV-POV
142	Gabriella Milković	Ivan Matijević/ Inga Villogorac Brčić	7. 7. 2023.	Mitrini sljedbenici u rimskoj provinciji Dalmaciji	PED-POV
143	Vinka Klišmanić	Mladenko Domazet	19. 9. 2023.	Povijesna rekonstrukcija legende o Miljenku i Dobriili	FIL-POV
144	Ilija Brekalo	Marko Trogrlić	20. 9. 2023.	Križarski ratovi u historiografiji	FIL-POV
145	Josip Čule	Marko Trogrlić	20. 9. 2023.	Povijesnost Isusa Krsta	FIL-POV

146	Marino Milin Aljinović	Marko Trogrlić	20. 9. 2023.	Split u Prvom svjetskom ratu	FIL-POV
147	Matea Nasić	Marko Trogrlić	20. 9. 2023.	Političke teme u listu "Novi vjek" (1897. godina)	HRV-POV
148	Anđelina Križić	Ivan Matijević	21. 9. 2023.	Pompeji – povijest grada od osnivanja do erupcije Vezuva	TAL-POV
149	Anđela Lovrić	Marko Rimac	21. 9. 2023.	Sinj između osmanske i mletačke vlasti	HRV-POV
150	Ivana Ivić	Aleksandar Jakir	22. 9. 2023.	Hrvatski i srpski mediji o ratnim zbivanjima 1991. s posebnim osvrtom na situaciju u Slavoniji	HRV-POV
151	Lea Fabijan	Mladenko Domazet	22. 9. 2023.	Komunistički zločini na području grada Vinkovaca	PU-POV
152	Andrea Bešlić - Glovacki	Tonija Andrić	11. 12. 2023.	Epidemije kuge u Splitu od 14. do 16. stoljeća	FIL-POV
153	Željka Vuko	Ivan Matijević/ Zvonimir Forker	14. 12. 2023.	Justinijanov limes	POV-PU
154	Antonija Certa	Aleksandar Jakir	15. 12. 2023.	Moda u socijalističkoj Jugoslaviji s osvrtom na rad Žuži Jelinek	FIL-POV
155	Anđela Pavić	Mladenko Domazet	15. 12. 2023.	Trgovačka mornarica u vrijeme Kraljevine Jugoslavije	POV-ENG
156	Mario Kuzmić	Aleksandar Jakir	15. 12. 2023.	Stvaranje Europske zajednice za ugljen i čelik	NJEM-POV
157	Dominik Tadić	Mladenko Domazet	15. 12. 2023.	Obrana Dubrovnika u Domovinskom ratu	POV-FIL
158	Marija Pocrnjić	Aleksandar Jakir	15. 12. 2023.	Socijalistička arhitektura u Jugoslaviji s posebnim osvrtom na grad Split	POV-PU
159	Bernard Mordić	Aleksandar Jakir	15. 12. 2023.	Djelovanje SS divizije "Prinz Eugen" za vrijeme Drugog svjetskog rata u Dalmaciji	POV-ENG
* Kratice studija: ENG = Anglistika; FIL = Filozofija; HRV = Hrvatski jezik i književnost; NJEM = Njemački jezik i književnost; PED = Pedagogija; POV = Povijest; PU = Povijest umjetnosti; TAL = Talijanistika. Zahvaljujemo na ovim podacima kolegicama iz Službe za studentske poslove.					

Izdanja Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu (2014. – 2024.)

Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom: 1907. – 1910., prir. Marko Trogrlić, Stjepan Matković. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Split: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2014.

Unatoč težini zadatka, koji se sastojao od transkripcije teško čitljivih pisama na njemačkome jeziku s mnogo arhaizama i pisarskih pogrešaka, pisanih gotičkim pismom, autori su čitateljima uspjeli približiti političku povijest u kasnome razdoblju Austro-Ugarske Monarhije. Pisma po svojem vremenskom okviru izravno upućuju na važne događaje i odnose u banskoj Hrvatskoj uoči, za trajanja i neposredno nakon tzv. Aneksijske krize sve do sklapanja pakta između bana Nikole pl. Tomašića i Hrvatskosrpske koalicije 1910. g.

Dr. Ante Trumbić (1864.-1938.): Životopis kroz spise osobnog arhiva u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu. Katalog u povodu 150. obljetnice rođenja dr. Ante Trumbića, prir. Mihaela Kovačić, Marko Trogrlić. Split: Sveučilišna knjižnica u Splitu i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2015.

Knjiga Životopis dr. Ante Trumbića temeljena je na Arhivu dr. Ante Trumbića koji se nalazi u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu i registriran je pri Ministarstvu kulture Republike Hrvatske kao pokretno kulturno dobro. Građa Arhiva nastala je od 1847. do 1938. godine i prikazuje kompleksne društvene i političke odnose toga razdoblja u Splitu, Dalmaciji i Hrvatskoj. Svjedoči o djelovanju brojnih političkih stranaka i okolnostima u kojima su djelovale vodeće ličnosti Dalmacije, kao i o njihovim idejama i motivima.

Ivo Tartaglia: političar i intelektualac: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Ivo Tartaglia i njegovo doba, ur. Aleksandar Jakir, Marijan Buljan. Split: Književni krug i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, 2015.

Književni krug Split, zajedno s Odsjekom za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, ovim se znanstvenim skupom posvećenom Ivi Tartagli (Split, 1880. – Lepoglava, 1949.), želi odužiti jednome od najznačajnijih te, nažalost, nepravedno zanemarenih ličnosti iz novije povijesti Splita i Dalmacije, čovjeku koji je svojim organizacijskim umijećem uvelike pomogao razvoju grada Splita i zaslužen je za niz kulturnih i gospodarskih projekata.

Marko Trogrlić, Konrad Clewing, *Dalmacija – neizbrušeni dijamant. Habsburška pokrajina Dalmacija u opisu namjesnika Lilienberga*. Zagreb: Leykam international; Split: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2015.

Knjiga se temelji na zapisima dalmatinskoga namjesnika, grofa Wenzela Vettera fon Lilienberga koji je, slijedeći primjer cara Franje I., obišao Dalmaciju u godinama 1832., 1833. i 1834. kako bi istražio pokrajinu i njezinu upravu. Pruža se uvid ne samo u lokalne dalmatinske prilike nego i u predožujski sustav vladanja u cijeloj habsburškoj Cislajtaciji, odnosno »austrijskome« dijelu Monarhije.

Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo povodom 700. obljetnice, prir. Željko Radić, Marko Trogrlić, Massimo Meccarelli, Ludwig Steindorff. Split: Književni krug i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, 2015.

Statut Grada Splita u svakome je smislu *magna charta* našega drevnog grada u kojoj se zrcale temeljni obrisi društvenih, gospodarskih i političkih uvjeta razvitka splitske komune, organizacije njezine vlasti te ustroja i djelovanja mnogih segmenata života i rada njezinih pripadnika, bilo plemića, bilo pučana. Stoga, njegov je sedamstoti rođendan bio povod i prigoda za znanstvenu, interdisciplinarnu refleksiju stručnjaka iz različitih znanstvenih disciplina.

Bečki kongres 1814./1815. : Historiografske refleksije o 200. obljetnici, prir. Marko Trogrlić, Edi Miloš. Zagreb: Leykam International; Split: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2016.

Bečki kongres, koji se održao u Beču od 18. rujna 1814. do 9. lipnja 1815., imao je dvostruku zadaću: utvrditi novi teritorijalni europski poredak i riješiti njemačko ustavno pitanje. Ovaj zbornik donosi radove raznovrsnih tema i naglašava nadahnute tim događajem. Svrha je ovoga zbornika potaknuti nove, šire i dublje historiografske uvide u vezi Bečkoga kongresa pri čemu može biti od pomoći i bibliografija sabrana na kraju zbornika. Burni hod : na Dupcima po Vrulji u Brelima i okolo : prilozi lokalnoj povijesti Brela i podbiokovskoga kraja u 20. stoljeću / Stipe Zubano

Nenad Cambi, *Dioklecijan. Vir prudens, moratus calide et subtilis ili Inventor scelerum et machinator omnium malorum. Povijesne kontroverze i današnje dileme*. Split: Književni krug i Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2016.

Autor je na temelju historiografskih činjenica i znanstveno utemeljene rasprave obradio lik i djelo cara Dioklecijana. Premda je o Dioklecijanu objavljeno mnogo rasprava, članaka i zbornika na hrvatskome jeziku, ovo je prvi sintetski pokušaj znanstvene valorizacije Careva djelovanja u monografskome obliku. Vladavina Dioklecijana stavljena je u kontekst opće povijesti Rimskoga Carstva IV. stoljeća što ovome djelu daje dodatnu vrijednost.

Josip Vrandečić, *Zadarski nadbiskup Minuccio Minucci i njegova jadranska misija*. Zagreb: Leykam international; Split: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2017.

Knjiga se bavi zadarskim nadbiskupom koji je u hrvatskoj historiografiji poznat kao neprijatelj uskoka. Minuccio Minucci (1551. – 1604.) važna je osoba crvene povijesti koja pripada najužemu krugu pokoncilskih obnovitelja od pape Grgura do Klementa VII. Minuccijeva biografija podjednako dotiče njemačku, talijansku, hrvatsku, a po diplomatskome djelovanju i eruditskome interesu, i čitavu europsku povijest.

Marko Trogrić, *Dostojan vojnik Jelačića bana: autobiografski zapisi Dalmatinskog namjesnika Gabrijela Rodića*. Zagreb: Leykam international; Split: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2017.

Knjiga donosi s njemačkoga na hrvatski jezik prevedene, znanstvenokritički obrađene i priređene autobiografske zapise nekadašnjega dalmatinskog namjesnika Gabrijela baruna Rodića (1812. – 1890.), koji se čuvaju u bečkome Ratnom arhivu. U njemu je on ostavio mnoštvo stranica svojih dnevnčkih zapisa, u neprekidnome nizu od 32 godine, od 29. ožujka 1859. pa do 26. travnja 1890. te više od tisuću stranica minucioznih zapisa zajedno s prilogima o svojem službovanju u Dalmaciji od 1859./62. i 1869./81. Rodićevo djelovanje stavljeno je u širi kontekst političkih i drugih prilika kako Monarhije, tako i Dalmacije te susjedne joj Bosne i Hercegovine.

Regesti marittimi croati = Hrvatski pomorski regesti: III / Nikola Čolak; a cura di, ur. Zrinka Podhraški Čizmek. Split: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2017.

Treći svezak Hrvatskih pomorskih regesta objavila je, devetnaest godina nakon autorove smrti, njegova unuka. Glavni predmet cjeloživotnoga rada autora, kao

i ove knjige, jest pomorska povijest Jadrana u 18. stoljeću. Ova knjiga temeljena je na 4000 dokumenata iz Državnih arhiva Venecije, Fana i Ancone.

Tonija Andrić, *Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevnica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Split: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2018.

Knjiga prati različite aspekte života obrtnika u Splitu: njihovu socijalnu strukturu, ekonomski položaj, politički utjecaj te smještaj u prostoru grada. Osobito je istražen imovinski i posjedovni status obrtnika te obrtnička i poljoprivredna djelatnost. Knjiga donosi prikaz kulture stanovanja, odijevanja i prehrane te ostale aspekte svakodnevnoga života u 14. i 15. stoljeću.

Aleksandar Jakir, Andrijana Perković Paloš, *Djelovanje Matice hrvatske u Brelima od 1993. do 1997. godine*. Split: Filozofski fakultet, 2018.

Knjiga, koja je zamišljena kao sinteza povijesti Ogranka matice hrvatske u Brelima, osvjetljava važne aspekte kulturnoga i političkoga života na lokalnoj i regionalnoj razini. Autori ovim djelom doprinose točnijemu poznavanju političkih prilika u Dalmaciji u 20. stoljeću, osobito u doba stvaranja suvremene Republike Hrvatske.

Hrvatska – put prema teritorijalnoj cjelovitosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog na Filozofskom fakultetu u Splitu povodom obilježavanja 20. obljetnice vojno-redarstvenih operacija Bljesak i Oluja, ur. Aleksandar Jakir, Andrijana Perković Paloš. Split: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, 2018.

U ovome Zborniku radova okupljeno je 17 radova s istoimenoga znanstvenog skupa koji je održan u lipnju 2015. godine na Filozofskome fakultetu u Splitu. U radovima se razmatraju političke, vojne, geografske, društvene i druge odrednice oslobađanja Hrvatske s ciljem postizanja njezine teritorijalne cjelovitosti – od razvoja pojedinih postrojbi Hrvatske vojske, oslobađanja okupiranih područja u operaciji Oluja do prikaza političkih pregovora. Cilj je zbornika potaknuti daljnja istraživanja i raspraviti otvorena pitanja vezana za zbilju ratnih 1990-ih godina.

Političke bilješke Ante Trumbića: 1930. – 1938. (sv. 1: 1930. – 1934., sv. 2: 1935. – 1938.), prir. Stjepan Matković, Marko Trogrlić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Split: Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta u Splitu, 2019.

S obzirom na to da je Trumbić danima i mjesecima bilježio svoje utiske iz razgovora i kontakata s raznim političarima, novinarima i publicistima, kao i svoja zapažanja u vezi s važnijim političkim događajima u zemlji i inozemstvu, iza njega je ostalo dosta bilježaka. Autori su odlučili kritički pripremiti dio Trumbićevih političkih bilježaka nastalih od 1930. do 1938. kao prilog za potpunije poznavanje njegove posljednje etape djelovanja, u kojoj su se zrcalili mnogobrojni fenomeni suvremene povijesti s dugotrajnim posljedicama.

Tonija Andrić, *Povijest Splita u srednjem vijeku: udžbenik za studente*. Zagreb: Leykam International; Split: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2020.

Autorica u ovoj knjizi daje pregled splitske srednjovjekovne povijesti s urbanističkoga, političkoga, društvenoga, gospodarskoga i kulturnoga aspekta. Povijest Splita prikazana je u kontekstu razvoja jedne mediteranske komune i njezinoga društva. Udžbenik na jednostavan, a istovremeno znanstveno utemeljen i na kvalitetan način prikazuje splitsko srednjovjekovlje.

Ivan Basić, *I vescovi della Dalmazia al Concilio di Hieria del 754. Appunti sulla geografia storica dell'Adriatico meridionale bizantino nell'VIII secolo*. Split: Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet; Zagreb: Hrvatsko društvo za bizantske studije, 2020.

Knjiga se bavi problematikom crkvenih spona između Bizanta i istočne obale Jadrana na primjeru nazočnosti »dalmatinskih« biskupa na crkvenome saboru u Hijereji 754. godine. Autor istražuje razvitak crkvenih središta na istočnojadransko-jonskoj obali, kao i pitanje smještaja teritorija za koji se koristilo ime Dalmacija. Pri tome autor nudi »niz novih rješenja starih pitanja«.

Ivan Matijević, *Officium consularis provinciae Dalmatiae. Vojnici u službi namjesnika rimske Dalmacije u doba principata*. Split: Književni krug, Filozofski fakultet, 2020.

U ovoj knjizi analizira se 113 cjelovitih i fragmentiranih natpisa legionara i auxilijara na različitim službama u namjesnikovu oficiju iz tri stoljeća principata – od Augustove vladavine do Dioklecijanova vremena. Epigrafski materijal problematizira se na nekoliko načina. Pokušava se odrediti koje su službe postojale u oficiju, tko su bili njihovi nositelji i iz kojih su postrojbi rimske vojske dolazili, kako su namjesnici popunjavali višerangirane službe i kako su lokalne vojne posade sudjelovale u radu namjesnikovoga oficija.

Remembering War and Peace in Southeast Europe in the 20th Century, ur. Tanja Zimmermann, Aleksandar Jakir. Split: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, 2020.

Ova knjiga predstavlja 13 radova koji su bili predstavljeni na znanstvenome skupu: *Distinction and Unification, Regional and Supraregional Memories* održanome od 24. do 28. svibnja 2011. u Novome Sadu. Radovi se bave različitim fenomenima povezanim s događajima u jugoistočnoj Europi.

Marko Rimac, *Bitka za Imotski 1717*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2022.

Knjiga na temelju raspoloživih pisanih vrela pojašnjava okolnosti mletačkog osvajanja Imotskog, inicijalnu uspostavu mletačke uprave i repopulaciju osvojenog područja. Nastala je na temelju istraživanja građe arhiva u Zadru i Veneciji, relevantnu za razdoblje Drugog morejskog rata (1714. – 1718.). Kao priloge knjiga donosi i izbor iz dokumenata o Imotskoj krajini početkom 18. stoljeća te izvješća i kroničarske zapise o mletačkom osvajanju Imotskog.

Ivan Ostojić, *Vjerodostojnost sadržaja IX glave Ljetopisa popa Dukljanina* (ur. Ivan Basić). Split: Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet, 2022.

Uz predgovor Ivana Basića, knjiga donosi studiju povjesničara Ivana Ostojića (Šibenik, 1910. – Krapina, 1987.) koju autor za svog života nije uspio objaviti. Ostojićevo djelo iz 1968. godine ubraja se svojim pristupom u tradicionalnu, pozitivističku struju proučavanja Ljetopisa.

Marko Rimac, *Povijest jednog agrarnog krajolika u osvit modernosti. Sela Donji i Gornji Bitelić*. Split: Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet, 2022.

Autor u raščlambi sela Cetinske krajine kreće od analize zemljoradnje i stočarstva, na kojima se odvijek temeljila egzistencija stanovništva u tom kraju. Najiscrpniji izvor za dalmatinsku poljoprivredu 19. stoljeća su ekonomski opisi katarstarskih općina iz 1844., sačuvani u Arhivu mapa za Istru i Dalmaciju. Kvantitativni pokazatelji tih opisa temelj su socioekonomske raščlambe u ovoj studiji. Istovremeno, za razliku od prethodnih studija Cetinske krajine koje su se bavile organizacijom prostora i naselja, ova studija pokušava otići korak dalje proučavanjem organizacije polja koristeći metodologiju zapadnoeuropske agrarne historiografije (*field system*).

POPIS ZNANSTVENIH SKUPOVA I KONFERENCIJA U (SU)ORGANIZACIJI ODSJEKA ZA POVIJEST FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU (2014. – 2024.)

Misao na vječnost – 15. obljetnica smrti Vlade Gotovca, 11. prosinca 2015., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Institut Mediteran.

Europa: regija i Mediteran. Kamo ide Hrvatska?, 23. listopada 2015., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Pravni fakultet u Splitu, Institut za europske i globalizacijske studije Zagreb, Jean Monnet katedra za političke studije EU, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Institut za migracije i narodnosti u Zagrebu.

Desničini susreti – Split i Vladan Desnica (1918. – 1945.): Umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike, 18. – 20. rujna 2015., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Filozofski fakultet u Zagrebu – Centar za komparativno historijske i interkulturalne studije, Hrvatsko društvo pisaca, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta – Zagreb, Društvo za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića – Mostovi, Zagreb.

Hrvatska – put prema teritorijalnoj cjelovitosti – skup povodom 20. obljetnice redarstvenih akcija Bljeska i Oluje, 26. lipnja 2015., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Sveučilište u Zadru, Filozofski fakultet u Mostaru, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb, Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata u Bosni i Hercegovini.

Comparing Communisms: Perspective from Southeast Europe, 4. veljače 2015., Beč, Austrija, Austrian Academy of Sciences, Institut de Istrie “A. D. Xenopol” Iasi (Rumunjska), Institut za isledvane na blikoto minalo Sofia (Bugarska), Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest.

Povijest svakodnevice – perspektive, ograničenja, rezultati. Međužupanijski stručni skup učitelja i nastavnika povijesti Zadarske, Šibensko-kninske,

Splitko-dalmatinske i Dubrovačko-neretvanske županije, 23. lipnja 2016., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Agencija za odgoj i obrazovanje.

Comparing Communisms, Perspectives from Southeast Europe, 26. – 28. rujna 2016., Beč, Austrija, Universität Wien – Institut für Osteuropäische Geschichte, Austrian Academy of Sciences, University of Vienna, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Institutul de istorie “A. D. Xenopol” Iași (Romanian Academy), Institut za isledvane na blizkoto minalo Sofia (Bugarska).

Međunarodna konferencija o iseljeništvu, 2. rujna 2016., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Matica Hrvatska.

Bogdan Radica i njegovo vrijeme, 25. rujna 2017., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Književni krug Split.

Jews in the Balkans: History, Religion, Culture, 8. – 10. svibnja 2017., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Moses Mendelssohn Centre for European-Jewish Studies (Potsdam), Moses Mendelssohn Institute (Zagreb).

Međunarodni znanstveni skup Bizantska civilizacija jadranskog bazena od VI. do XII. stoljeća, 28. – 30. rujna 2018., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Hrvatsko društvo za bizantske studije.

Oslobođenje Klisa 1648. godine. O 370. obljetnici, 1648. – 2018., 24. rujna 2018., Dračevica, Brač, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Književni krug Split.

Kulturna baština u funkciji nastave povijesti. Međužupanijski stručni skup učitelja i nastavnika povijesti Zadarske, Šibensko-kninske, Splitko-dalmatinske i Dubrovačko-neretvanske županije, 27. lipnja 2018., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest; Agencija za odgoj i obrazovanje.

Dalmatia and the Candian War. On the 350th anniversary of the end of the Candian War (1669 – 2019), 23. – 29. rujna 2019., Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest & Centar za lokalnu povijest i rodoslovlje, Književni krug Split.

Salona od godine 119. prije Krista do kasne antike, 23. – 25. rujna 2019., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Književni krug Split.

Levant u doba Lepanta, 20. – 22. rujna 2021., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Centar za lokalnu povijest i rodoslovlje i Odsjek za povijest, Književni krug Split.

Protagonists of Urban Order from the Antiquity to the Present, 20. – 22. rujna 2021., Split, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Hrvatski institut za povijest, International Commission for the History of Towns, Književni krug Split.

Od antičkih tiranija do suvremenih totalitarizama. Međužupanijski stručni skup učitelja i nastavnika povijesti Zadarske, Šibensko-kninske, Splitko-dalmatinske i Dubrovačko-neretvanske županije, 24. lipnja 2022. g., Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest; Agencija za odgoj i obrazovanje.

Doba migracija. Međužupanijski stručni skup učitelja i nastavnika povijesti Zadarske, Šibensko-kninske, Splitko-dalmatinske i Dubrovačko-neretvanske županije, 29. lipnja 2023., Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest; Agencija za odgoj i obrazovanje.

Antun Vrančić – život, djelo, suvremenici – znanstveni skup o 450. obljetnici rođenja, 25. – 26. rujna 2023., Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Književni krug Split.

Trideset četvrti Marulićevi dani - Međunarodni znanstveni skup: Marko Marulić i hrvatska renesansa, 22. – 23. travnja 2024., Split, Književni krug Split - *Marulianum*, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Odsjek za hrvatski jezik i književnost, Odsjek za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu.

RECENZENTI RADOVA U ZBORNIKU

Damir Agičić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu),
Tonija Andrić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu),
Nikica Barić (Hrvatski institut za povijest),
Zlatko Begonja (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru),
Irena Benyovsky Latin (Hrvatski institut za povijest),
Ante Birin (Hrvatski institut za povijest),
Ivan Bodrožić (Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu),
Nenad Cambj (Split),
Mateo Bratanić (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru),
Josip Dukić (Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu),
Arsen Duplančić (Split),
Hrvoje Gračanin (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu),
Kosana Jovanović (Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci),
Branko Kasalo (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru),
Stipe Kljaić (Hrvatski institut za povijest),
Slavko Kovačić (Split),
Anamarija Kurilić (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru),
Vjeran Kursar (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu),
Zoran Ladić (Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU),
Nikola Markulin (Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru),
Ivan Majnarić (Sveučilišni odjel za povijest Hrvatskog katoličkog sveučilišta),

Stjepan Matković (Hrvatski institut za povijest),
Nenad Moačanin (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu),
Božidar Nađ (Zagreb),
Aleksandra Nikoloska (Македонска академија на науките и уметностите),
Filip Novosel (Hrvatski institut za povijest),
Zrinka Pešorda Vardić (Hrvatski institut za povijest),
Tomislav Popić (Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu),
Gordan Ravančić (Hrvatski institut za povijest),
Relja Seferović (Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku),
Zrinka Serventi (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru),
Filip Šimetin Šegvić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu),
Ivana Tomas (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu),
Ana Torlak (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu).

KAZALO IMENA

A

Abramić, Mihovil 17, 18, 369, 370, 371, 372, 373, 394
 Acquavita, Luca de 174
 Adamić, Antun Nikolin 280, 282
 Adamić, Nikola 280
 Agapis (opatica) 106
 Agripina Starija 381
 Alberti, Marin pok. Ante 211
 Albertol iz Milana 401
 Aleksandar I. Karađorđević 357, 367, 368, 369, 370, 371, 374, 378, 379, 380, 381, 394
 Aleksandar Sever 34
 Aleksandar VII. 234, 235, 236, 237, 241, 242, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254
 Alföldy, Géza 33
 Alippi, Mario 251
 Almerico, Bartolomeo di 174
 Almerigotti, Giovanni 174
 Ambrogio pok. Vita 174
 Ambrozije, sv. 81
 Amore, Luca de 174
 Anastazije, sv. 56
 Ana (žena Petra Crnog) 108
 Andreis, Pavao 399, 407, 415, 416, 428
 Andreis, Zuane de 407
 Andrić, Tonija 500, 502, 503
 Andrija III. Arpadović 349
 Angeliti, Girolamo 130
 Antica, Kuzma 234, 235, 236, 237
 Antičić, Ivan Šimin 281, 282
 Antun Markov 179, 180

Antun Padovanski, sv. 122
 Arendt, Hannah 469, 470
 Arnerije, sv. 105, 148
 Articoni, Caterino de 174
 Arzignano, Gian-Giacomo da 174
 Astalli- Pamphilj, Camillo 234
 Astalli-Pamphilj, Camillo 234, 235, 242
 August 32
 Aurelijan 34
 Avanzo, Nicolo 174
 Aventurati, Bartolomeo de 174

B

Babić, Ivo 18, 22, 415
 Badeni, Kazimierz Felix 359, 360
 Badurina, Natka 482
 Barač, Josip 388
 Barada, Miho 402, 403
 Baraka Perica, Josipa 55
 Barberini, Francesco 234, 235, 236, 240, 241, 242, 244, 247, 250, 251, 253
 Bar Kohba 34
 Bartolomeo pok. Nicola 175
 Basić, Ivan 43, 45, 48, 52, 62, 148, 501
 Bašić, Mirko 202
 Baškin, Joze 440
 Baškin, Sorika 440
 Batiffol, Pierre 333
 Baudrillart, Alfred 327, 329, 330, 334, 335, 339, 341
 Bauer, Antun 386
 Baumann, Émile 331, 333
 Beauharnais, Eugène de 209
 Beaupin, Eugène 330

- Bego, Frane 192, 193
 Belli, Michele 175
 Benaglio, Geronimo 263, 264, 265, 266, 269, 272
 Benaglio, Vincenzo 263
 Benčić, Andriana 478
 Benečić, Petar Ivanov 281
 Benedeto, Pietro 175
 Benedikt iz Nursije, sv. 97
 Beneša, Petar 240, 241
 Bengaglio, Geronimo 263
 Benja, Franjo 275, 279, 280, 282, 284
 Benja, Karlo 275, 284
 Benja, Lujo Karlov 275, 279, 280
 Benja, Šimun 275, 279
 Berengo, Marino 85
 Berket, Marin 418
 Bernanos, Georges 329
 Bernardini, Martino 175
 Bernoville, Gaëtan 333
 Berthelot, Philippe 336
 Betz, Artur 32
 Bianchi, Antun Petrov 280
 Bianchi, Nikola Petrov 280
 Bianchi, Petar 280
 Bianco, Stefano 175
 Biankini, Juraj 374
 Biddle, Martin 85
 Biliškov Lovrin, Andrija 211
 Biočić, Mate 201
 Bloy, Léon 328
 Bobanić, Juraj Matejev 148, 149
 Boban, Ljubo 367
 Bodlović, Jozo 440
 Bolosnić, Jakov Bartolov 280
 Bolosnić, Robert Jakovov 280
 Bonačić Mandinić, Maja 57
 Bonaventura, Francesco 175
 Bonci, Lorenzo 175
 Bondžić, Dragomir 399
 Bon, Daniel 169
 Bon, Karlo Jurjev 278, 279
 Bon, Lucchino 175
 Bon, Petar 169
 Bon, Taddeo 175
 Borović, Toma Nikolin 278, 282
 Borovinić, Tvrtko 144
 Borri, Francesco 65
 Bošnjak, Antun Nikolin 280, 282
 Bošnjak, Lujo Antunov 280
 Bowden, William 79, 80, 95
 Brandalisio pok. Jacopa iz Appignana 174
 Brandes, Wolfram 75, 76, 86, 95
 Branimir 101, 122
 Maruša (kneginja) 122
 Branković, Đurad 150
 Braslav 122
 Brečko (knez) 110
 Breton, André 464
 Brigošić, Gašpar Markov 280
 Brigošić, Petar 280
 Brigošić, Toma 280
 Britton (zapovjednik) 265, 267, 268
 Brogiolo, Gian Pietro 95
 Broz, Josip-Tito 467, 491
 Brzezinski, Zbigniew 469, 491
 Buća, Franjo 279, 280, 282, 284
 Budin, Ante 453
 Budin, Nade 453
 Budischovsky, Marie-Christine 17
 Bugarski-Mesdjian, Anemari 17
 Bulić, Frane 17, 20, 45, 46, 64, 335, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 394, 400, 502
 Bulić, Ivan 368, 369, 370, 380, 387
 Bulić, Ivo 371
 Bulić, Vinka 367, 379, 381, 382, 385, 386, 389
 Burić, Ante 191
 Burić, Ivan 217
 Burić, Josip (Joško) 212, 214
 Burić, Jozo 202
 Butir, Anton pok. Ivana 211

C

- Caboga, Marojica Bernardov 230, 231,
232, 233, 237, 238, 239, 240, 241,
242, 243, 244, 245, 246, 247, 248,
251, 252, 253, 255
Calbo, Giovan Battisti 147
Cambi, Nenad 17, 18, 20, 22, 43, 44, 45,
50, 51, 52, 55, 62
Campi, Giacomo de 175
Capponi, Luigi de 234
Carić, Juraj 335
Carr, Edward Hallet 483
Castelnau, Édouard de 333
Cecić, Mirko 46
Celij, Lucije 30
Celio, Jakov 407
Cettineo, Ante 400
Chigi, Flavio 241, 243, 247, 251
Chigi, Mario 243, 247
Cholleux, René Le 338
Christie, Neil 86, 95
Ciceron, Marko Tulije 376
Cika (opatica) 106
Ciprianis, Antun de 180
Ciprianis, Novak de 180
Claudel, Paul 329, 331
Clément-Simon, Frédéric 340
Cracco Ruggini, Lellia 85, 95
Cresimbene, Giovanni 175
Crni, Petar 107, 108, 109
Cutheis 414, 428
Cvitanić, Antun 415, 418

Č

- Čerlević, Šimun Ivanov 278
Čičin Šain, Čiro 400, 402
Čingrija, Pero 361
Čoralić, Lovorka 167, 417
Čremošnik, Gregor 402
Črne (prior) 102, 103

Ć

- Ćepulić, Drago 329, 336
Ćevan beg 417
Ćipin, Frane 202
Ćiril i Metod 121
Ćosić, Stjepan 501
Ćus-Rukonić, Jasminka 53

D

- Dabre 103
Dagron, Gilbert 85
Dalí, Salvador 464, 465, 466
Dall 'Oricalleo, Giachomo 174
Damjan iz Budve 180
Dandolo, Vincenzo 209
Danielle, Orneto 174
Dante Alighieri 347
Debout, Jacques 333
Delalle, Ivan 400
Delić, Šime Ivanov 279, 281
Denais, Joseph 337
Desnica, Vladan 400
Despot, Ilija 400
Detriko, Lujo 279, 280, 281, 282, 284
Dević, Marko 280
Dević, Nikola Markov 280
Dević, Vicko Markov 280
Difnik, Franjo 261, 265, 266, 269, 272
Diodati, Antonijo 234
Dioklecijan 17, 72
Divnić, Nikola 279, 280, 281, 284
Dobre (đakon) 97, 106, 107, 108, 116
Domazet, Mladenko 192, 501- 503
Donati, Franjo Vickov 279
Dračevac, Ante 46
Dragičević, Juraj 144
Dragić, Juraj 144
Dragošević, Stipan 199
Drinković, Mate 368, 369, 370, 371, 372
Dujmušić, Dragan 119
Dunn, Archibald 80, 95
Dupeyroux, Pierre 208

Duplančić, Aleksandar 280
Duplančić, Antun 279, 280, 284
Duplančić, Petar Antunov 279
Džino, Danijel 69

D

Dorđević, Živojin 334, 336

E

Egerija iz Galicije 118
Elagabal 34
Emanuel I. Komnen 109
Encarnación, Omar 475
Eterović, Hijacint 434
Eterović, Ivan 431, 459
Eterović, Karlo 335
Eterović Paluščić, Ivanka 434
Eterović, Petar 437, 443
Eterović Sorić, Ivan 431, 433, 434, 462
Eterović Sorić, Juraj 434
Eterović Sorić, Katica 434
Eterović Sorić, Marija 434, 452
Eterović Sorić, Sonja 434
Eterović Sorić, Stjepan 434
Eterović Sorić, Stjepana 434
Eterović Sorić, Tonči 434
Eterović Sorić, Vlade 434
Eterović Sorić, Zore 434
Eugen IV. 149
Evans, Arthur John 367, 383, 384, 385,
387, 394

F

Farlati, Daniele 102, 374
Faust, Gaj Munacije 30
Filip VI. 475
Filoksen, Flavije 30
Fisković, Cvito 399, 414
Fisković, Igor 43, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 62
Fontenay, Joseph de 340
Forker, Zvonimir 503

Foscolo, Leonardo 263
Foss, Clive 74, 75, 95
Foucauld, Charles de 328
Franciaroni, Francesco 242
Franco, Francisco 467, 472, 475, 491
Franić, Jure 278
Franjo Asiški, sv. 122
Franjo iz Bologne 401, 402
Franjo Josip I. 350
Freeman, Helen 385
Froideveaux, Alexandre 475
Fulgosi, Kažimir 202

G

Gaj Pescenije Niger 34
Galetović Bulat, Petar 454
Galetović, Kate 434
Galijen, Publije Licinije Egnacije 33
Gaudenti, Antonio 128
Gaurina, Davor 263
Geiger, Vladimir 468
Gelichi, Sauro 95
Gerardini, Jerolim 196
Ghéon, Henri 333
Giaguzzi, Ivan Markov 279
Gianachi, Antun Ivanov 279
Gianachi, Nikola Ivanov 279
Giorgio, Giovanni Francesco 265
Gisilbert (opat) 104
Giunio, Kornelija Appio 18, 22
Giustinian, Zan Batista 416
Gjurašin, Hrvoje 56
Glavinić, Franjo 126, 131
Gligo, Vedran 414, 415, 418
Godeassi, Josip 192, 199, 209
Goethe, Johann Gaspar 132, 133, 140
Gondola, Nikolica Pavlov 232, 244, 247,
248, 249, 250, 251, 252, 253, 254
Gospodnetić, Jakov 452
Gotardić, Antun Franin 280
Gotardić, Frano 280
Gotardić, Ivan Franin 280

Graciotti, Sante 126, 128, 129, 130
 Gračanin, Đuro 329, 330, 336
 Gračanin, Hrvoje 55
 Gradić, Stjepan 226, 234, 236
 Grancarić, Jerolim Mihovilov 281
 Gregorina, Tripun 279, 280, 284
 Grgantov, Ivanica 192
 Grgantov, Petar 204
 Grgin, Antun 185, 369, 371, 385, 388, 389
 Grgur I. Veliki, sv. 66, 67
 Grgur Nazijanski, sv. 118
 Grgur (opat) 108
 Grgur VII. 101
 Grgur XIII. 124
 Grgur XIV. 230, 231, 238, 243, 244, 245
 Grimaldi, Floriano 119, 124, 126, 131, 132
 Grivičić (vozač) 378
 Grlica (sluškinja) 169, 179
 Gruba (opatica) 106
 Gumajev, Petar 108

H

Hadrijan 17, 35
 Haldon, John 75, 76, 86, 95
 Helena, sv. 119
 Heraklije I. 70, 72
 Hesiod 22
 Hijeroklo 80
 Hilje, Emil 54
 Hitler, Adolf 389, 447, 469
 Hobsbawm, Eric 466, 486
 Homer 22
 Honorije II. 52
 Huysmans, Joris- Karl 328, 331

I

Indy, Vincent d' 333
 Inocent III. 196
 Inocent X. 233, 234, 235, 236, 242
 Inocent XII. 195

Isidoro, Paolo Agostino di 174
 Ivana Orleanska 328, 332, 339
 Ivana Sirmijska (opatica) 69
 Ivanec (knez) 144
 Ivanišević, Milan 414
 Ivan IV. 68
 Ivan Krstitelj, sv. 209
 Ivan (mesar iz Splita) 148
 Ivan Pavao II., sv. (papa) 341
 Ivan Pavlov iz Pirana 179
 Ivan (salonitanski svećenik) 67, 69
 Ivan (splitski kanonik i hvarski notar) 110, 111
 Ivan VIII. 101
 Ivan Zlatoust, sv. 118
 Ivasović, Frane 202, 211
 Ivšić, Milan 330, 336

J

Jakir, Aleksandar 482, 483, 501, 502
 Jakir, Stipe 454
 Jakov iz Piacenze 404
 Jakšić, Nikola 54
 Jammes, Franics 331, 333
 Jansen, Cornelius 241
 Jarak, Mirja 43, 45, 51, 52, 62
 Jelena (kraljica) 101
 Jeličić-Radonić, Jasna 57
 Jeremija, Nikola 148
 Jeronim, sv. 125
 Job, Ignjat 400
 Jones, Arnold Hugh Martin 72, 85, 95
 Juraj Dalmatinac 148, 149
 Juraj (zadarski svećenik reklauz) 55
 Jurinović, Josip Antunov 281
 Justinijan I. Veliki 49, 52, 56, 69, 72

K

Kačić, Antun 192, 196
 Kaligula 17, 32
 Kalogjera, Marko 192, 199

Karaman, Ljubo 369, 371, 382, 385, 388, 400
 Karlo I. (Habsburg- Lotaring) 335
 Karlo II. Drački 349
 Karlo I. Robert 349
 Karlović, Pavao 281
 Karlović, Bartol Stjepan 281
 Kartalija, Nebojša 55
 Kasije, Avidije 34
 Katena (opatica) 106
 Katičić, Radoslav 107, 413, 414
 Katunarić, Petar 211, 213, 214
 Kazhdan, Aleksandar Petrović 71, 95
 Kirna (đakon) 106
 Klaić, Arnir pok. Bože 211
 Klaić, Marijo 214
 Klaić, Nada 410, 412, 414
 Klarić, Pave Mihovilov 279
 Klement VIII. 236
 Klešić, Ladislav 144
 Klešić, Pavle 144
 Koloman Arpadović 349
 Konstantin VII. Porfirogenet 65
 Konjin, Jurica 451
 Korolija, Mirko 262
 Korošec, Anton 387
 Kosača, Stjepan Vukčić 146, 150
 Kos, Kristina 56
 Kosor, Karlo 263
 Kossuth, Ferenc 360
 Kovačić, Marija 431, 437, 453, 454, 462
 Kovačić, Vanja 57
 Kovoč, Toni 452
 Kraljević, Dušan 432, 441
 Krekich, Antonio 403
 Krstinić, Frane 432, 435, 436, 438, 443, 444
 Krstović, Frane 444
 Krstulović, Andrija 400
 Kruta, Mihajlo 267, 268
 Kruta, Mihovil 265
 Kuljić, Todor 474
 Kuntić-Makvić, Bruna 19

Kurelac, Miroslav 415
 Kurilić, Anamarija 55

L

Lache, Marko Krstitelj 279
 Ladislav I. Napuljski 349
 Lavan, Luke 95
 Leonard (opat) 111
 Leopardi, Giacomo 124
 Leopardi, Monaldo 124
 Liebeschuetz, John Wolfgang Hugo Gideon 72, 73, 85, 95
 Lipstadt, Deborah 478
 Literić, Blaž Leonardov 279
 Lloyd George, David 352
 Longvalle (pukovnik) 265
 Lovro (splitski nadbiskup) 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 116
 Lucić, Daniela 478
 Lučić, Ivan 64
 Lucije Ver 34
 Luka iz Dubrovnika 179
 Lupis, Andrea de 241, 242, 243, 244

M

Macanović, Alojzije 199
 Macario, Toma Petrov 278
 Machado y Ruiz, Antonio 473
 Maček, Vladko 368, 376, 387, 390
 Madijev, Miha de Barbazanis 414, 428
 Mahnić, Antun 338
 Maksim (salonitanski nadbiskup) 66, 69
 Malaise, Michel 21
 Manola, Didak 192, 196, 208, 209
 Maraković, Ljubomir 336
 Maraković, Nikolina 56
 Marcelin (prokonzul) 67, 69
 Mardešić, Jagoda 57
 Margarita iz Šibenika 179
 Margitić, Mate 206
 Marija (opatica) 106
 Marija, sv. 128

- Marin, Emilio 57
 Marin, Jean 337
 Marislavić, Jeronim 209
 Maron, Tit Varonije 33
 Maršić, Dražen 31
 Martin (famul) 179
 Martinić Meštrante, Anđela (rođ. Franić) 448
 Martinić Meštrante, Franka 448
 Martinić Meštrante, Ivan 448
 Martinić Meštrante, Josip 431, 448, 460, 462
 Martinić Meštrante, Lucijo 448
 Martinić Prijević, Franjo 431, 451, 452, 460, 462
 Martinić Prijević, Pavo 452
 Martinis, Scipion de 239
 Martin (opat) 68
 Martin pok. Nikole iz Rovinja Rada (žena Martinova) 180
 Marulić, Marko 9, 11
 Masnis, Vito de 179
 Massis, Henri 333
 Mateljan, Bože Ivanov 211
 Mateljan, Ivan pok. Antuna 211
 Matijaca, Ivan 210, 211
 Matijačić, Frane Petrov 279
 Matija Korvin 349
 Matija (sclavus) 179
 Matijević, Ivan 36, 54, 500, 502, 503
 Matijević Sokol, Mirjana 412, 413
 Mauriac, François 329
 Mayer, Anton 402
 Medici, Carlo de 234
 Medin, Antun 278, 279, 282, 284
 Medin, Marko 278
 Medin, Toma 278
 Medved, Tomo 467
 Merz, Ivan, bl. 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 344
 Mesagalina, Nemira 106, 107
 Meštrović, Ivan 374, 378, 384, 386, 387, 388
 Micheli- Vitturi, Radoš 200
 Micheli- Vitturi, Šimun 200
 Michieli- Vitturi, Anđela 200
 Mićeljević, Mihael 208
 Migotti, Branka 53
 Mihajlo Krešimir II. 66
 Miladinović, Maroje 144, 145
 Miletić, Loranda 500, 501
 Milhaud, Albert 336
 Milin, Grgo pok. Ivana 211
 Miloš, Edi 500, 502
 Mirača (opatica) 106
 Mislav 507
 Miše, Jerolim 400
 Miškov, Anđeo Marijo 199
 Mišković, Ana 56
 Mladineo, Ivan Petar 442, 443, 454
 Mladineo, Janko 440
 Mladineo, Julije 446
 Mlikotin, Ćiril 202
 Montagna, Leonardo 406
 Monte, Bože Kristijanov 278
 Morović, Hrvoje 414, 415
 Mratinović, Ivan pok. Antona 211
 Mratinović, Vlado 212
 Muncimir 507
 Mussolini, Benito 389, 432, 440, 447
- ## N
- Napoleon I. Bonaparte 227
 Nassis, Ivan de 180
 Nassi, Šimun 284
 Nepot, Kvint Katije Libon 32
 Neron 34
 Nicolell iz Gubbija 396
 Nikola Istranin 179
 Nikola (iz Splita) 148
 Nikola V. 149
 Nini, Giacomo Filippo 241, 242, 250, 251
 Nodilo, Natko 64

Nolte, Ernst 491
Novak, Viktor 100

O

Odak, Stipe 478
Oktavijan (August) 19
Omašić, Ivan pok. Ivana 202
Omašić, Vjeko 191, 196, 208, 415
Orlandini, Krešimir 441
Orlandini (nadimka Čekić) 435
Orwell, George 476
Ostojić, Ivan 98, 107, 110
Ostrogorski, Georgije 71, 95
Ozanim, Frederik, bl. 328

P

Pannocchieschi, Scipion 269
Papalić, Dmine 9, 11
Parać, Ivo 400
Parać, Vjekoslav 400
Pašić, Nikola 352, 353
Paštrić, Jeronim 125
Pavao III. 244, 245
Pavao (splitski nadbiskup) 102
Pavao VI. 98
Pavlaković, Vjeran 466, 474
Pavlinović, Mihovil 347, 348
Pax, Jordan 192, 193, 194, 206
Péguy, Charles 328, 333
Pellegrini, Šimun 275, 279, 280, 284
Peričić, Eduard 122
Perić, Olga 413
Perotti, Francesco 231, 232, 234, 238, 242, 243, 244, 245, 252, 259
Petanović, Karlo Ivanov 279
Petar (đakon) 104
Petar iz Korčule 179
Petar iz Sarcane 401
Petar iz Splita 179
Petar Krešimir IV. 103, 104
Petar (salonitanski nadbiskup) 52
Petracha, Frane de 180

Petrović, Jure 438
Pio X. 334
Pio XI. 332, 389
Plepel, Lujo 262
Poincare, Raymond 374
Pokorović, Grgur Valentinov 279
Pomponijan, Tit Flavije 35
Posedel, Josip 414
Poulter, Andrew 79, 80, 95
Poyet, Pierre 334
Pozzi, Henri 358
Praga, Giuseppe 403
Prestancije (prior) 101, 102, 103, 104
    Ana(sestra Prestancije) 103
    Dobrica (Prestancijeva rođakinja) 103
Priatelj, Kruno 17
Prodi, Paolo 254
Prokopije iz Cezareje 80, 503
Prokulijan, Antun 147
Prtenjača, Jakov Stjepanov 279
Prvoš (župan) 110
Psichari, Ernest 331

R

Račić, Jakša 368, 379
Rački, Franjo 102, 373, 407
Radica, Branko 408, 409, 410, 411
Radić, Antun 502
Radić, Stjepan 338, 357
Radnić, Antun 278, 280, 284
Radojević, Živan 144, 145
Radonja (majstor) 110
Raepsaet-Charlier, Marie-Thérèse 33
Rakin, Marko 217
Raos, Višeslav 476
Rapanić, Željko 43, 44, 47, 48, 62, 64, 68, 69
Rastić, Marin 144, 145
Ratko (knez) 110
Ratko (opat) 110
Ratko pok. Šimuna iz Šibenika 180
Ratković, Juraj 146

Raukar, Tomislav 169, 397, 403, 405, 412, 414, 415
 Remetin, Jozo Biliškov 201
 Renan, Ernest 332
 Restoje 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 164
     Milohnin (otac od Restoje) 141, 143
 Revan, Dominik Franjin 278
 Revan, Franjo Dominikov 279
 Riceputi, Filippo 102
 Riera, Raffaele 126, 128
 Rimac, Marko 502
 Rismondo-Berket, Marica 403
 Rismondo, Marija (rođ. Manger) 397
 Rismondo, Mihovil 397
 Rismondo, Vladimir 53, 60, 161, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 424, 428, 429
 Rismondo, Vladimir (ml.) 418
 Ritterling, Emil 32
 Rocci, Bernardino 242, 251
 Rogerije (splitski nadbiskup) 102, 103, 111
 Rokot, Martin 441
 Rotari 78
 Rothberg, Michel 464, 480, 492
 Rubić, Ivo 386

S

Saglić, Jere Petrov 281
 Salamazzi, Antun Ivanov 281
 Salvetti, Domenico 248
 Sangnier, Marc 334
 Sanković, Radič 147
 Sanković, Rančin 147
 Sanković, Sančin 147
 Santarelli, Giuseppe 125
 Sarain, Petar 196
 Sart iz Zadra 179
 Savin, Dujam pok. Jakova 211

Savin, Mijo 202
 Scherrer, Peter 85
 Scott, Ferdinand 265
 Selem, Petar 20
 Selim II. 417
 Septimije Sever 34
 Seton-Watson, Robert William 375, 387
 Sever, Tit Lelije 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 41
 Sfakioto, Marko Nikolin 279
 Sgambati, Emanuela 128, 129
 Sigismund Luksemburgovac 143, 151, 349
 Skakoc, Ivan 125
 Slovetić, Markulin 404
 Smodlaka, Josip 355
 Solitro, Vicko 399, 416, 417, 428
 Sorgo, Michele 236
 Sorgo, Nikola Gaudencijev 230
 Sorić, Vinko 442
 Spaho, Mehmed 387
 Spieser, Jean-Michel 86
 Staljin, Josif Visarionović 389
 Stana (opatica) 106
 Staša, pok. Alegretija iz Dubrovnika 180
 Stepinac, Alojzije, bl. 213, 390, 433, 502
 Stipanić, Ivan Vidov 278
 Stipan iz Splita 180
 Stipan iz Šibenika 179
 Stipanović, Stjepan 345
 Stipišić, Jakov 107, 402
 Stjepan (redovnik) 104
 Stjepan Tomaš 141, 142, 146, 147, 149, 150, 151, 164
 Stojanović, Nikola 355
 Strossmayer, Josip Juraj 361, 362
 Sulić, Veseljko 431, 457, 462
 Supilo, Fran 361
 Šalić, Franjo 282
 Šćetinec, Juraj 329, 330, 332, 336, 340
 Šegvić, Kerubin 376, 378, 379, 383
 Šešelj, Zlatko 412
 Šimunković, Ljerka 418

Šitin, Franjo Barin 211

Šitin, Nikola 202

Škarica, Josip 199

Šola, Atanasije 355

Šonje, Ante 47

Šubašić, Ivan 391

T

Tacit, Publije Kornelije 379

Tartaglia, Ivo 368, 382, 386, 387, 388, 394

Tartaglia, Marin 400

Taylor, Allan John Percival 346

Tekeli- paša 262

Temparica, Marin 125

Teodebert (opat) 99

Teodor I. (papa) 68

Teodor (splitski nadbiskup) 107

Teodor (svećenik) 103, 105, 107, 109,
111, 116

Terezija iz Lisieuxa, sv. 328

Tiberije 32

Tit Flavije 34

Tolić, Milan 400

Tolomei, Pietro di Giorgio 125, 129, 140

Toma Arhidakon 65, 101, 102, 103, 104,
105, 108, 111, 112, 113, 193, 395,
396, 399, 407, 408, 409, 410, 411,
412, 413, 414, 415, 428, 498, 505,
506, 513

Toma iz Cingula 401, 404, 406

Tomaš, Bože 202

Tomaš, Božo pok. Ivana 211

Trajan 34

Traljić, Mustafa Seid 262, 263

Tranko iz Dubrovnika 179

Traverso, Enzo 470

Trogrlić, Marko 345, 367, 500, 501

Trpimir I. 100, 101, 122, 375

Petar (sin Trpimirov) 122

Trumbić, Ante 345, 346, 347, 348, 349,
350, 351, 352, 353, 354, 355, 356,
357, 358, 359, 360, 361, 362, 363,

364, 365, 367, 368, 369, 370, 371,

372, 373, 374, 375, 376, 377, 378,

379, 380, 381, 382, 383, 384, 385,

386, 387, 388, 389, 390, 391, 392,

393, 394, 527, 531

Trumbić, Netty 384, 385

Tvrdisalić, Juraj 149

Tvrtko II. Kotromanić 141, 142, 143, 144,
145, 146, 151, 164

U

Uglešić, Ante 54

Urban VIII. 240, 241

Urban VIII. (papa) 240, 241

Urson (opat) 104

V

Václav III. 349

Valerijan 34

Valica (prior) 108

Valier, Augustin 194, 223

Vallery-Radot, Robert 332, 333

Vanino, Miroslav 329, 330, 335

Varezić, Nikša 501

Vera (opatica) 106

Versluys, Miguel John 16, 18, 20

Vespazijan 34

Vežić, Pavuša 54

Vianney, Ivan Marija, sv. 328

Viktor III. 101

Vito, Antonio de 174

Vitturi, Jerolim 193

Vitturi, Nikola 193

Vladislav II. Jagelović 349

Voltaire 332

Vrandečić, Josip 261, 501, 502

Vrandečić, Jozo 450

Vrandečić Kvinto, Mate 452

Vrandečić, Miko 440

Vrsalović, Dasen 56

Vučić, Jakov 55

Vujić, Jure 475

Vuletin, Ivo 202

W

Ward-Perkins, Bryan 95

Wekerle, Sándor 360

Whittow, Mark 75, 95

Wickham, Chris 76, 86, 95

Wilson, Woodrow 351

Z

Zanini, Enrico 95

Zaninović, Joško 263

Zapić, Jakov 279

Zavagno, Luca 75, 76, 77, 85, 86, 95

Zdravković, Ivan 262

Zenobija 34

Zjačić, Mirko 402

Zola, Émile 332

Zoranić, Antun Franjin 280

Zoranić, Franjo Markov 279, 280

Zoranić, Jure Franjin 280

Zoranić, Marko Franjin 280

Zornija, Meri 54

Zubranić, Frane Franin 279

Zvonimir (Dmitar) 103, 107, 108, 116, 507

Ž

Žanko, Dušan 341

Kazala sastavio Kristian Bešker

»U ovom zborniku ogleda se razvoj Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta u Splitu, nastavni i znanstveni rad t  ustanove i njezina povezanost s drugim akademskim, obrazovnim i kulturnim institucijama. Namijenjen je svima koji se bave istraživanjem hrvatske povijesti, jer napisani tekstovi predstavljaju presjek aktualnih tema u hrvatskoj historiografiji. Uz to, Zbornik donosi više priloga koji će biti zanimljivi i široj publici jer nude posve novu interpretaciju arhivske gra de u okvirima lokalne povijesti. Ovim zbornikom još uvijek relativno mladi Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta u Splitu dokazuje uspješnost svog znanstvenog djelovanja u mnogobrojnim aspektima hrvatske historiografije.«

prof. dr. sc. dr.h.c. Ludwig Steindorf
Sveučilište u Kielu

»Ovaj Zbornik obilježio je dvadesetu godišnjicu utemeljenja Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta u Splitu. Pokrivaju i kronološki period od antike do 20. stoljeća, tematski i metodološki raznovrstan, sadržaj ovog zbornika obogaćuje saznanja o hrvatskoj nacionalnoj povijesti, sagledavajući različite teme iz tog korpusa kroz transnacionalnu perspektivu. Prezentirani rezultati istraživanja zaci elo će imati odjeka među znanstvenicima, stručnjacima i studentima, a zasigurno će potaknuti i nova istraživanja.«

prof. dr. sc. Oliver Jens Schmitt
Sveučilište u Beču

Cijena: 25,00  

ISBN 978-953-352-114-5

